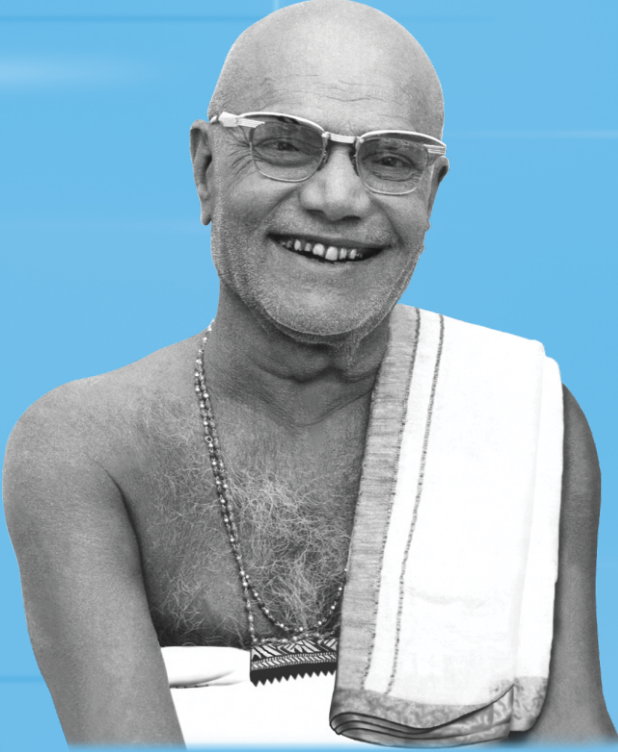

हरि: ॐ

पूज्य श्रीमोटा
शुपन अने कार्य

भाग - १

॥ हरिःॐ ॥

श्रीमोटानुं आत्मकथन

આ પ્રસંગોમાં એક ને એક બે કહીએ તેમ સંપૂર્ણ વાસ્તવિકતા છે. જીવનમાં જે રીતે જે કંઈ બનેલું છે, તે રીતે જ તાદૃશ્યપણે હકીકતના રૂપમાં અમુક ખાસ ભાગવતી હેતુથી જ પ્રગટાવવું, તેને આત્મશ્લાઘા ન ગણાય..... જીવનના જે નક્કર સ્વાભાવિક વાસ્તવિકપણે બનેલા પ્રસંગો છે તેને તે રીતે કથવા અને તે પણ એવું નિમિત્ત પ્રગટતાં — કથવા તે અમારે માટે તદ્દન યોગ્ય છે. આ તો જીવનની એક હકીકતનું પ્રાગટ્ય ખાસ હેતુપૂર્વક થયેલું છે. વખાણમાં અને આવી હકીકતના પ્રાગટ્યમાં ફરક છે. આત્મશ્લાઘામાં પ્રત્યક્ષ જીવનની વાસ્તવિકતા પ્રગટેલી ન હોય ને અતિશયોક્તિ હોય.

‘જીવનદર્શન’ પૃ. ૯૨

— મોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

૧. વિદ્યાર્થીદશા★

છેક નાનપણમાં ભારે કઠણાઈમાં ગરીબાઈમાં જીવન વીતેલું. ત્યારે કોઈ આધ્યાત્મિક પ્રકારની ભાવના જાગેલી ન હતી, તેમ છતાં જીવનમાં પ્રાપ્ત થયેલા ઉત્કટ નિમિત્ત પ્રસંગને કારણે ભણવાની તીવ્ર મહેચ્છા પ્રગટી હતી.

હું ગુજરાતી નિશાળમાં ભણતો હતો, ત્યારે આગળ ભણવાની શક્યતા ન હતી; કારણ કે ગરીબાઈ ભારે કારમી હતી. અમારું એક ઓરડાનું ને આગળ નાનકડી ઓશરીવાળું ભાડાનું ઘર કાલોલ (પંચમહાલ જિલ્લો)માં મુખ્ય સરિયામ રસ્તા પર હતું. મારા બાપને અફીણની અને હુક્કો પીવાની ટેવ. રોજ રાતે તેઓ અમારા ઘર પાસે ઓટલાની નજીક છાણાંથી દેવતા જીવતો રાખ્યા કરતા અને રાતે હુક્કો પીવાનું મન થાય ત્યારે તેમાંથી દેવતા લઈને હુક્કો પીતા. રાતે રોન ફરનારા સિપાઈઓ પણ ત્યાં બેસી વાતોચીતો કરે, ને કોઈ કોઈ હુક્કો પણ પીએ. આમ મારા પિતાને સિપાઈઓનો ભાઈચારો થયો હતો. એક દિવસ અમારા ઘેર મહેમાન આવ્યા હતા. તે રાત્રે ઓટલા ઉપર ખાટલામાં સૂતા હતા. તે રાતે રોન ફરનાર બે સિપાઈઓ આવ્યા. તેઓ મારા બાપની સાથે બેઠા અને વાતો કરવા લાગ્યા. તેમાંના એકે પૂછ્યું, ‘અલ્યા ભગત! આ કોણ સૂતું છે?’ મારા બાપે જવાબ આપ્યો, ‘મહેમાન છે.’ એટલે પેલા સિપાઈભાઈએ પૂછ્યું, ‘તો પછી પોલીસ-ચોકીએ તેની ખબર કેમ નથી આપી?’ મારા પિતાએ જવાબ વાપ્યો, ‘એવી ખબર કોળીવાઘરીને આપવાની હોય, અમારે નહિ.’ સાંભળ્યું

*પૂજ્ય શ્રીમોટાનું નામ શ્રી ચૂનીલાલ આશારામ ભગત. એમનો જન્મ તા. ૪ થી સપ્ટેમ્બર, ૧૮૯૮માં વડોદરા જિલ્લાના સાવલી ગામે થયો હતો. એમના પિતા વ્યવસાયે રંગરેજ અને સ્વભાવે ભજનાનંદી હતા. પ્રસ્તુત પુસ્તકમાં હવે પછી જે ઉલ્લેખો થશે ત્યાં ‘શ્રીમોટા’ એ નામ હશે.

ન સાંભળ્યું ત્યાં તો તે સિપાઈનો પિત્તો ઊછળ્યો ને મારતો-ઝૂડતો મારા પિતાને પોલીસચોકીએ લઈ જવા લાગ્યો.

આવું કારમું દશ્ય મારાથી જોઈ શકાયું નહિ. હું પહેરેલે લૂગડે દોડ્યો નાગરવાડામાં. ત્યાં શ્રી મનુભાઈ કરીને રાવસાહેબ રહેતા હતા. તેમને રાતે જગાડીને મારા પિતાની મારઝૂડની બધી હકીકત જણાવી. તે મારી પરત્વે ઘણા સહાનુભૂતિવાળા હતા. રોજ અમારા ઘર આગળથી જતા આવતા હતા ને મારી મા તેમનાં દળણાં-ખાંડણાં કરે, તેથી અમને સારી રીતે ઓળખતા હતા. તે રાતે મારી કથની કહેતાં હું ડૂસકે ડૂસકે રોયો હતો. તેઓ તરત ગાડી જોડાવીને મારી સાથે રાતે પોલીસચોકીએ પધાર્યા અને રુઆબભેર જમાદારને બોલાવીને મારા બાપને એકદમ છોડી દેવાનું કહ્યું. કાલોલ ગામના તે કાળના આવા પ્રખ્યાત અને પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકને રાતે પોલીસચોકીએ આવેલા જોઈને જમાદાર ને સિપાઈ વગેરે નવાઈ તો પામ્યા, પરંતુ મારા બાપને છોડી દેવાને આનાકાની કરવા લાગ્યા. આથી તેઓ સાહેબે ઘાંટો પાડીને કહ્યું, “હમણાં ને હમણાં ફોજદારને બોલાવો. મારે આ રંગરેજને મારવા માટે તમારા પર કેસ કરવો છે. તમે જે માણસને પકડ્યો છે, તે માણસને મારે અત્યારે ને અત્યારે મારી ઘોડાગાડીમાં બેસાડીને દવાખાને લઈ જવો છે. તેના મારનાં નિશાનને મારે દાક્તર પાસે તપાસરાવવાં છે.”

આ સાંભળીને હાજર હતા, તે બે-ત્રણ પોલીસ અને જમાદાર ગભરાયા અને મારા બાપને તેમણે છોડી મૂક્યા. પરંતુ આ પ્રસંગે મને ચોંકીને વિચારતો કરી મૂક્યો, “ગરીબને આ સંસારમાં સૌ કોઈ હડધૂત કરે છે, અપમાનિત કરે છે અને તેને ગાળો પણ દે છે. પરંતુ આપણે ગરીબ હોઈએ છતાં કોઈ અવહેલના ન કરે એવી સ્થિતિ પેદા કરવા શું કરવું જોઈએ?” આવી ઉત્કટ લાગણી જાગી. વિચાર કરતાં સમજાયું કે અમારા તાલુકાના મામલતદાર સાહેબને ગામના પ્રતિષ્ઠિતમાં પ્રતિષ્ઠિત ગણાતા નાગરિક પણ સલામ ભરે છે, તો મારે પણ તેવા થવું. તે માટે ખૂબ ભણવું જોઈએ. આથી મને ભણવાની ખરેખરી તત્પરતા જાગી હતી.

કાલોલમાં અંગ્રેજી નિશાળ નવીસવી ઊઘડેલી. ફી વડે એનો આધાર, પહેલાં-વહેલાં માફી તો કોણ આપે? તેથી આખી નિશાળનું મકાન વાળવાનું માથે લીધું. તે કાજે માસિક દોઢ રૂપિયો મળે. બધી બેંચો, ટેબલો, પાટલીઓ, ખુરશીઓ, પાટિયાં વગેરે બધું લૂછવાનું ને સાફ રાખવાનું. કદી કદી નિશાળના પટાવાળાનું કામ કરવાનું ને ભણવાનું. ભણવામાં પ્રભુકૃપાથી પ્રથમ નંબર રહેતો. આમ ભણતાં વધુ વર્ષ લાગે. જો પ્રભુકૃપાથી બે-ચાર વર્ષ કૂદી શકાય તો તેટલાં વર્ષ બચે. શ્રીપ્રભુકૃપાથી એક નવા મુખ્યશિક્ષક આવ્યા. તેમની સાથે અંતર્ગતપણે તે હેતુથી દિલમાં પ્રાર્થનાનો ભાવ દઢાવી દઢાવીને સંબંધ સાધ્યો. તેમને ઘેર જાઉં-કરું. શાક ચીજવસ્તુ લાવી દઉં. કેંક ને કેંક મદદગાર બન્યા કરું. છોકરાંને રમાડ્યા કરું. તેમનાં પત્ની મારા પર ઘણો પ્રેમભાવ રાખતાં. મને જે-તે ખાવાનું આપ્યાં કરે. ઘરના દીકરાના જેવો પ્રેમભાવ રાખતાં. એમ કરતાં કરતાં કુટુંબીજન જેવો થઈ ગયો. પહેલાં ચાર ધોરણ દોઢ વર્ષમાં પૂરાં કર્યાં.

(‘જીવનદર્શન’ આ. ૨, પૃ. ૧૭૪ થી ૧૭૬)

(‘જીવનસોપાન’ આ. ૪, પૃ. ૧૬૭)

કાલોલની અંગ્રેજી શાળામાં ભણતો થયો, ત્યારથી અમારી તે શાળાના મુખ્યશિક્ષકના સંપર્ક ને સંબંધને કારણે કાલોલના નાગરવાડામાં જવા-આવવાનું વધારે થયેલું. ગરીબ હોવાથી સૌ કોઈ દયા કરે ને બતાવે. પહેરવાને કાજે જૂનાં પણ સારાં, ફાટી ન ગયાં હોય તેવાં કપડાં આપે. જો કે આ જીવે તે પહેર્યાં નથી, તેમ પાછો નકાર પણ ભણ્યો નથી. પ્રેમભાવે તે લઈ લેતો, ને તેમને સારું લાગે તેથી થોડીક વાર પહેરી તે ઘેર લઈ જતો, કાં તો મારાથી વધારે ગરીબ હોય તેને આપી દેતો; પણ તે પ્રેમભાવથી કરીને, દયા ખાઈને તો નહિ જ.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૨૦૬)

આ બધું લખવાનું કારણ એ કે જ્યારે દિલમાં કાંઈ કરવું છે, તેની ભાવનાનો પ્રયંડ અગ્નિ ઝળહળ બળ્યા કરતો હોય છે, તે વેળા કામ ગમે તેટલાં મળ્યાં કરે તેની કંઈ કશી પડી હોતી નથી.

કાલોલમાં જ્યારે ગુજરાતી નિશાળમાં ભણતો હતો અને હજુ સાતમું ધોરણ પૂરું થયું ન હતું અને ગરીબાઈની ભીંસ તો એટલી સાલતી કે મને એમ થયું, “ચાલને, હવે કમાવા માંડીએ; તેથી કરીને જે કાંઈ

થોડું ઘણું વળતર થશે તેમાંથી આ ભીંસ પ્રભુકૃપાથી કેંક હળવી બની શકશે.” મારા પિતા તે વખતે ગોધરામાં રંગરેજનું કામ કરતા એટલે હું ત્યાં ગયો. અમારી પડોશમાં એક વેપારી ભાઈ રહેતા હતા. તેમની દુકાને એકવાર જઈને મને નોકરીએ રાખવા મેં બહુ વિનવણી કરી: “થોડા દિવસો મારું કામ જોઈને જો તે યોગ્ય લાગે તો રાખજો.”

તેમણે મને રાખ્યો અને રોજ દુકાન વાળવાનું તથા એવું બીજું તદ્દન સાધારણ પરચૂરણ કામ સોંપ્યું. રોજ સવારમાં વહેલો ઊઠીને દુકાનની ડૂંચીઓ લઈ જઈને બધું વાળી-ઝૂડીને બરાબર સાફ કરતો. સામાન્ય રીતે આવા વેપારીની ગાદી ઉપરનાં ચાદર, તકિયાના ગલેફ વગેરે કેટલાય દિવસો સુધી ધોવાયાં વગરનાં મેલાં અને શાહીના કાળા ડાઘાવાળાં એમ ને એમ પડી રહેતાં હોય છે. પરંતુ મારે તો નાનામાં નાનું મળેલું કર્મ ઉત્તમમાં ઉત્તમ રીતે કરીને શેઠના મનને રીઝવવું હતું, કારણ કે મારે નોકરીએ લાગવું હતું. રોજ ચાદર, ગલેફ વગેરે ધોતો અને તેને એક પણ કરચલી ન પડે એવી રીતે પાથરતો. ક્યાંય પણ જરા સરખી ધૂળ ન રહે તેની દરકાર રાખતો. બધું જ વ્યવસ્થિત રીતે સુંદર લાગે તેવી રીતે ગોઠવતો. રોજ પ્રવેશતાં દુકાનને ભાવનાથી પગે લાગતો હતો અને કંકુ-ફૂલ-ચોખા પણ ચઢાવતો.

મારું આવા પ્રકારનું કામ જોઈને શેઠ બે-ચાર દિવસમાં આપોઆપ પ્રસન્ન થયા અને મને નોકરીએ રાખી લીધો. પણ પગાર કેટલો? માત્ર માસિક ૫ રૂપિયા, તે કાળમાં તે પણ સારા ગણાય. એક પછી એક જવાબદારીવાળું કામ મને સોંપતા ગયા. પછી તો ગામડેથી ખેડૂતો અનાજનાં ગાડાં લઈને આવે, તે જોખવાનું કામ પણ સોંપ્યું. તે કાળે મણ ઉપર બશેર-અઢીશેર વધારે જોખીને લેવું એ તો એક સામાન્ય કાયદો અને રીતરિવાજ થઈ પડ્યાં હતાં. એમાં કશું ખોટું ન ગણાતું. હું તો ખેડૂતોની સાથે બહુ પ્રેમથી વાતો કરતો. તેમને પણ રાજી રાખવાનું કામ કરું. તોલ પણ બરાબર રીતે, સરખી રીતે, તોળી લઉં. પેલા શેઠ તો એમ સમજતા કે ‘આ ચૂનીયો પોતાના (શેઠના) લાભમાં જે તે બધું કરવાનો છે.’ તેમનો સ્વાર્થ તો ખેડૂતો પાસેથી કેમ કરીને વધારેમાં વધારે તોળીને અનાજ લેવાય તેમાં હતો, એવી એમની સમજણ હતી. મારે તો પૈસાની ઘણી ઘણી જરૂર ને ભીડ હતી, એટલે આ કામ કરવું પડતું.

જોકે તે કાળમાં આવો રિવાજ પડી ગયેલો હતો એટલે એમાં કશું ખોટું કોઈને લાગતું ન હતું. જ્યારે શેઠે જાણ્યું કે હું બરાબર સાચી રીતનો તોલ કરીને બધું અનાજ લઉં છું, ત્યારે તેઓ મારા ઉપર બહુ ગુસ્સે થયા અને કેવી રીતે વધારે અનાજ તોળીને લઈ શકાય, તે બધી પદ્ધતિ હું એકલો હતો ત્યારે મને સમજાવી દીધી. તોળવાની કંપાણ ઉપર અમુક રીતે વજનનાં માપનાં કાટલાંના પલ્લાંની સાંકળને બીજાથી જરા પણ ન જાણી શકાય એવી રીતે સૂક્ષ્મ ઝોકનું સિફતથી દબાણ આપવાથી બશેર-અદીશેર સહજ રીતે આવી જાય એવી કળા તેમણે મને બતાવી હતી. પછીથી મેં અનાજનાં ગાડાં જોખવાં માંડ્યાં, પરંતુ તેમણે બતાવેલી સિફતની રીત મેં અખત્યાર કરેલી નહિ.

પરંતુ ઓચિંતું એક વખતે કોઈક ખેડૂતની સાથે તેમને પોતાને તકરાર થતા તે વજન બરાબર છે કે નહિ તે જાણવાને કોઈક બીજા માણસને સોંપવાનું કર્યું, ત્યારે મારો ભવાડો પૂરેપૂરો પકડાઈ ગયો. આથી બધાંના દેખતાં મને ધમકાવ્યો અને બહુ ઊધડો લીધો. આથી પૈસાની તાત્કાલિક મને બહુ જરૂર હતી, છતાં પણ મેં તે નોકરી મૂકી દીધી અને વળી પાછું ‘પુનશ્ચ હરિઃઠું’ કરી ભણવાનું શરૂ કર્યું. પ્રભુકૃપાથી ભણવામાં બહુ હોશિયાર હતો તેથી તેમાં લાગી જતાં મને વાર લાગી નહિ.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૪૯-૨૫૧)

સને ૧૯૧૯માં સારા ઊંચા માર્ક્સે મેટ્રિક પાસ થઈ ગયો. ગણિત, સંસ્કૃત અને ગુજરાતીના વિષયમાં ૭૦ ટકાથી ઉપર માર્ક્સ આવેલ. પેટલાદ હાઈસ્કૂલમાં પ્રથમ નંબરે પાસ થયો હતો ને તેનું ઈનામ પણ મળ્યું હતું એટલે કોલેજમાં દાખલ થવાનું પ્રભુકૃપાથી બન્યું. જેમની મદદથી કોલેજમાં ભણતો હતો, તેમની રકમ ઓછામાં ઓછી વપરાય તે મારા માટે ઉત્તમ ગણાય, એવી ભાવના તે કાળે પણ જીવંત હતી. વડોદરા કોલેજમાં ભણવાનું થયું, પણ રહેવું ક્યાં? એ એક પ્રશ્ન હતો. કાલોલ ગામના એક નાગરભાઈ વડોદરામાં કોલેજના ફેલો થયા હતા. મેં તમને વિનંતી કરી, “મને તમારા ઓરડામાં કૃપા કરીને રહેવા દો. હું ઓરડાની વ્યવસ્થાનું બધું કામકાજ સંભાળી લઈશ.” એમણે મારા પરની પ્રેમની લાગણીને લીધે મારી તે વિનંતી સ્વીકારી. તે કાળે તે

હોસ્ટેલનું નામ 'રેસિડેન્સી હોસ્ટેલ' એવું હતું. કોલેજથી તે હોસ્ટેલ તરફ આવતાં જે મોટું મેદાન છે, ને જ્યાં ક્રિકેટની મેચો રમાય છે તેની સામે જ આ હોસ્ટેલ હતી.

હવે માત્ર રહ્યો જમવાનો પ્રશ્ન. એ વખતમાં પણ હોસ્ટેલને રસોડે એક માસનું ખર્ચ રૂા. ૨૩-૨૪ આવતું. મારે માટે તેટલું ખર્ચવાની શક્યતા ન હતી. જો કે તેટલું ખર્ચું હોત તો મને મદદ કરનાર તેટલી રકમ પ્રેમથી જરૂર મોકલી આપત. પરંતુ મેં વિચાર્યું કે ઓછામાં ઓછા ખર્ચે પ્રભુકૃપાથી જેટલું નભાવાય તેટલું ઉત્તમ. મેં એક ઉપાય શોધી કાઢ્યો. શહેરની મધ્યમાં માંડવીની પેલી બાજુ ચાંપાનેર દરવાજા તરફ જતાં ડાબા હાથે વૈષ્ણવની એક હવેલી આવે છે. એક વાર મારી બા સાથે ત્યાં હું નાનપણમાં ગયેલો; તે મને યાદ હતું. તે મંદિર ખોળી કાઢ્યું. મુખિયાજીને મળ્યો અને પગે લાગ્યો. મેં કહ્યું, “હું કોલેજમાં ભણું છું. રોજ મારે ભગવાનનો પ્રસાદ જમવો છે; તો કૃપા કરીને મને રોજ એક પતરાળી આપવાનું કરો તો આપનો મોટો ઉપકાર.” તેમણે હા પાડી. તેની કિંમત હતી માત્ર દોઢ આનો. ખાવાનું તદ્દન ચોખ્ખું અને પાછું ચોખ્ખા ઘીવાળું. રોજ સવારમાં વહેલો કોલેજની હોસ્ટેલમાંથી નીકળી ફૂટપાથ પર વાંચતો વાંચતો ચાલું. અઢી માઈલ જવાનું અને અઢી માઈલ પાછા ફરવાનું. મંદિરે જઈને નાહી લઉં અને પતરાળી જમીને પાછો ફરી જાઉં. ત્યારે પણ ફૂટપાથ ઉપરથી વાંચતો વાંચતો ચાલ્યા કરું. આ હતો મારો કાર્યક્રમ. પહેલા સત્રમાં આમ પ્રભુકૃપાથી બરાબર ચાલ્યું. પરંતુ આ હકીકત મારા આધ્યાત્મિક મા*ના જાણવામાં આવતાં મને તેમણે તેમ ન જ કરવા દીધું. તે તેમનો મારા પર કેટલો પ્રેમ!

*કાલોલની શાળાના આચાર્યશ્રી ઘનશ્યામ નટવરરાય મહેતાના માસીબા પ્રભાવતીબહેન એ શ્રીમોટાનાં આધ્યાત્મિક મા હતા. અવારનવાર તેઓ કાલોલ આવતાં. શ્રીમોટા પ્રત્યે એમને ખૂબ હેત હતું. એમનું હૃદય ભક્તિભર્યું હતું. એમનો કંઠ મધુર હતો. મૌલાબક્ષ નામના એક વિખ્યાત સંગીતકાર પાસે તેઓ સંગીત શીખેલાં. ભક્ત કવિ દયારામનાં ભજનો પ્રેમ-ભક્તિથી મધુર કંઠે તેઓ ગાતાં.

આચાર્યશ્રી ઘનશ્યામભાઈની ભલામણથી શ્રીમોટા એમનાં આ આધ્યાત્મિક માને ત્યાં વડોદરા રહેતા હતા. તેઓ એમનાં આ માનું બધું જ કહ્યું કરતા. એમનાં વચનમાં એમને અખૂટ શ્રદ્ધા હતી. શ્રીમોટા એમના નોકરોનું પણ કહ્યું કરતા; અને આ આધ્યાત્મિક માના કંઠે ગવાતાં ભજનોમાં રમમાણ રહેતા.

વળી, હું હોસ્ટેલમાં રહેતો ત્યારે તેમાં જે નાગર વિદ્યાર્થીઓ રહેતા તેમની એક ચાની કલબ હતી. રોજ તેમને માટે હું પોતે ચા બનાવતો. દિવસમાં બે-ત્રણ વાર ચા બનાવવાનું થાય. તેમાંનો કોઈપણ ભાઈ મને કાંઈક કામ સોંપે, તો તે પ્રેમથી કરતો. મારે ઘણા જણનું મારા ભણવાના કામની સાથે કામ કરવાનું આવતું, તો પણ તેમનું કામ આનંદથી કરતો હતો. તેથી તે બધા ભાઈઓ મને મદદ પણ કરતા. જ્યારે જ્યારે તેઓ નાટક કે સિનેમા જોવા જાય ત્યારે મારી ટિકિટ જરૂર ખરીદી લે. જ્યાં જ્યાં ફરવા જાય ત્યાં પણ જરૂર તેમની સાથે મને લઈ જાય. હું પણ તેમના બરાબર ઉપયોગમાં આવી શકું તેવી જ રીતની વર્તનકળામાં સાવધાનીમાં રહેતો હતો.* ('જીવનદર્શન', આ. ૨, પૃ. ૩૨૧ થી ૩૨૩)

૨. ગાંધીમાર્ગ

કોલેજના અભ્યાસના કામમાં પ્રભુકૃપાથી ઠરીઠામ થઈ શકવાનું પૂરેપૂરું બન્યું હતું. એક પછી એક દિવસો આનંદથી વીત્યે જતા હતા, ત્યાં એક મોટો ભારે ધડાકો થયો. રોલેટ કાયદાની સામે ગાંધીજીએ માંદગીને બિછાનેથી પડકાર આપીને સત્યાગ્રહ કરવાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો. પ્રજાને અહિંસક તાલીમ આપવા એપ્રિલની છઠ્ઠી તારીખનો દિવસ સામુદાયિક પ્રાર્થના, ઉપવાસ અને હડતાલનો જાહેર કર્યો. પ્રજાએ આનો સારામાં સારો જવાબ આપ્યો; પણ તે દિવસે પંજાબમાં ભારે રમખાણો થયાં. સરકારે પ્રજાની ઉપર ભયંકર જુલમ કર્યો. પંજાબના હત્યાકાંડની હકીકતો જેમ જેમ બહાર આવતી ગઈ તેમ તેમ લોકોનાં દિલ ચોંક્યાં, તેનો ન્યાય મેળવવાના એક નિમિત્ત-કારણે ભારતને સ્વરાજ્ય અપાવવાના મુક્તિસંગ્રામનો પેગામ સત્યાગ્રહ દ્વારા ગાંધીજીએ દેશને આપ્યો.

*એક વખત શ્રીમોટાને સ્વતંત્ર રીતે સિનેમા જોવા જવાનું દિલ થયું. સ્વતંત્ર રીતે સિનેમા જોવા માટે આર્થિક શક્તિ નહિ. આથી અંતરમાં મંથન જાગ્યું. એમણે સંકલ્પ કર્યો કે મિત્ર સિનેમા જોવા લઈ જાય તો પણ ન જવું. કારણ કે એ રીતે સિનેમા જોવાની ટેવ પડી હોય તો પાછું મન થાય. જેથી સિનેમા જોવાનું જ બંધ કરવું; એમ એમણે નક્કી કર્યું.

મને પણ ત્યારે એટલું બધું લાગી આવેલું કે હવે કોલેજમાં ભણવાનું નિરર્થક છે. દેશનું કામ દેશના જુવાનો નહિ કરે તો બીજું કોણ કરશે? વાતાવરણમાં ઉશ્કેરાટ ભારે હતો. કોલેજ મારે માટે છોડી દેવી એટલે જીવનમાં જે બનવાનું ધ્યેય અત્યાર સુધી સેવ્યું હતું ને જે જે બધી અભિલાષાઓ ઘડી હતી, તે બધી ભાંગીને ભુક્કો થઈ જવાની હતી. કુટુંબીજનો પણ મારા પર આશા રાખતા મીઠાં સ્વપ્નાં સેવતાં હતાં. હું કોલેજ છોડી દઉં તો જે અમદાવાદમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સંસ્થા ઊઘડવાની હતી, ત્યાં જઈને તેમાં ભણવાની મારે માટે કોઈ શક્યતા ન હતી. વળી તે કાળે જે જે બધાં મદદ કરતાં હતાં, તે બધાંનો વિચાર હું કોલેજમાં આગળ અભ્યાસ કરું તે પ્રકારનો હતો. તેમનો અણગમો વહોરી લેવાનું મારે આવે તો તેનું મને દુઃખ પણ ઘણું થતું હતું. મને તત્પરતાથી મદદ કરવાને માટે મારા સુધી લંબાયેલો જીવતો જાગતો મદદનો હાથ હું ધુત્કારી કાઢતો ન હતો, પણ તે વેળા દેશની સેવા કરવાનોય ધર્મ છે, એવું દિલમાં જરૂર લાગી ગયું હતું.

મને મદદ કરનાર સ્વજનોએ ઘણું સમજાવી જોયું કે ભાઈ, તું ઉશ્કેરાટનો માર્યો આ બધું કરે છે. તે તારે માટે અને તારા કુટુંબને માટે યોગ્ય નથી. તું રખડી પડશે અને તારું કુટુંબ પણ રખડી પડશે. તે બિચારાં તારા પર આધાર રાખી રહેલાં છે. તે બધાંને તું રઝળતાં કરી મૂકશે. તું જ પોતે વિચારને! તને આગળ ભણવાની ગરજ કેવું થવાને માટે પ્રગટી હતી? તારા જીવનનાં તે સ્વપ્નાં બધાં લટકી પડવાનાં. આ ઉશ્કેરાટ બે-ત્રણ વર્ષમાં શમી જાય ત્યાં સુધી તું ભણ ને પછી તને જેમ ઠીક લાગે તેમ કરજે!

જ્યાં ત્યાં બધે ‘હો - હા’નું વાતાવરણ હતું. ત્યારે મારા જીવનનાં હિતૈષી સ્વજનો મને તે ઉશ્કેરાટના વમળમાં તણાઈ ન જવાને સંબોધે તે તદ્દન વાજબી હતું. તેથી તેમની સલાહ મેં કદી પણ અવગણી નથી એટલું જ નહિ, પણ કેટલાય દિવસ તેના પર દિલમાં મંથન ચલાવ્યા કરેલું છે ને શાંત ચિત્તે વિચાર્યું છે. મારા પિતાને પોલીસોએ જુલમથી મારેલા તે દશ્યે પણ મારા કોલેજ-ત્યાગમાં ભાગ ભજવ્યો છે. ત્યારે એમ પણ લાગેલું કે હવે જીવનનો પ્રવાહ કોઈ બીજી દિશામાં પ્રભુકૃપાથી

આપણને દોરી જવાનું કરે છે. દેશની સેવા કરવાનો પણ આપણો ધર્મ છે. બીજા દેશોએ જે સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યું છે, તે સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામમાં અમારા જેવા કેટલાય જુવાનોનો તે અપ્પરમાં ભોગ અપાયો હશે! દેશનું સ્વાતંત્ર્ય મેળવવાનું કામ આપણે દેશના જુવાનીયાઓ નહિ કરીએ તો બીજું કોણ કરી શકવાનું છે?

હું આ વિચારની ધૂનમાં ગરકાવ રહ્યા કરતો હતો. કોલેજ છોડ્યા પછી મારે માટે સાવ અંધારું હતું. સાવ અંધારામાં જ મારે ભૂસકો મારવાનો હતો. ઘેરથી કોઈ મદદ કરી શકે એમ તો હતું નહીં. કોઈ નોકરી ખોળવાની વાત ન હતી. ફક્ત આંધળિયાં કરી ઝંપલાવવાનો માર્ગ મારે માટે ખુલ્લો રહેલો હતો. મેં મારા મનને વારંવાર ટકોર્યા કરેલું કે ભાઈ, આમાં ઝંપલાવીશું તો દિવસો બહુ દોઢલા આવવાના છે. કદાચ ખાવાનું પણ નહિ મળે. કોઈ મદદ કરશે નહિ, અને મદદની અપેક્ષા રાખવી તે તો ખોટું છે. મદદ આવે તો પણ તે લેવી નથી. હવે તો આપબળે જીવવું તે વાત નક્કી છે. માટે હે મનવા! કૃપા કરીને ફરી ફરી આ બાબતમાં વિચારી લે. કેવી કેવી કફોડી સ્થિતિ જન્મવાની છે, તેનું પણ તાદૃશ્ય ભાન વિચારી-વિચારીને મનની સમક્ષ જગાડ્યું હતું.

તે દિવસો એવા તો ભારે ઉશ્કેરાટના વાતાવરણના હતા કે કોલેજના વિદ્યાર્થીઓને અભ્યાસ કરવાનું સૂઝતું નહિ. જ્યાં ને ત્યાં એનું એ જ વાતાવરણ. તે જબરદસ્ત વાતાવરણના વંટોળમાં સૌથી પ્રથમ જે જે વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજનો ત્યાગ કરીને તેમાં ઝંપલાવ્યું, તે વિદ્યાર્થીઓ પણ હોશિયાર વિદ્યાર્થીઓ હતા. મારી સાથે બરોડા કોલેજમાંથી ત્યાગ કરનાર શ્રી પાંડુરંગ વળામે (જેઓ 'શ્રીરંગ અવધૂત'ને નામે સમાજમાં બહુ પ્રખ્યાત થયેલ) હતા. સૌથી પ્રથમ બરોડા કોલેજમાંથી નીકળીને અસહકાર કરનાર અમે બે જ વિદ્યાર્થીઓ હતા અને તે પણ ૧૯૨૦ની કલકત્તાની સ્પેશિયલ કોંગ્રેસમાં મહાત્મા ગાંધીજી અસહકારનો ઠરાવ મૂકવાના હતા, ને તે ઠરાવ કોંગ્રેસ પાસે પસાર કરાવવાના હતા, તે પહેલાં અમે બંનેય વિદ્યાર્થીઓએ કોલેજનો ત્યાગ કરવાનું નક્કી કર્યું. આ છે કોલેજ ત્યાગનો ઈતિહાસ. ('જીવનદર્શન', આ. ૨, પૃ. ૩૨૫ થી ૩૩૦)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં તે સાલના જૂન માસને અંતે પ્રવેશ થવાનું તો કર્યું, પણ પૈસા શી રીતે મેળવવા? દરેક અઠવાડિયે ‘નવજીવન’ વેચીને જે રકમ મેળવતો, તેમાંથી જેમતેમ કરીને બધું ચાલતું. રવિવારે તે નીકળતું. એક નકલે એક પૈસો મળતો એટલે જેટલું વેચાય તેટલા પૈસા મળે. જેટલા મળે તેમાંથી સાત દિવસ ચલાવવાનું. કેટલાક દિવસ તો એક ટંક જ જમવાનું થતું.

એક વખત એવું બન્યું કે, રવિવારે માત્ર પચાસ જ ‘નવજીવન’ વેચાયેલાં. સાત દિવસ ચલાવવાનું. તે વેળા કોચરબના ઢાળ પાસે શ્રી ડાહ્યાભાઈ ઈજતરામના બંગલામાં વિદ્યાપીઠના વર્ગો ચાલતા હતા, ને આ જીવ હતો ગુજરાત કોલેજની સામેની ચાલના સૌથી પહેલા ઓરડામાં. હવે સાત પૈસામાં એકેક દિવસ ચલાવવાનું. વિદ્યાપીઠમાં ભણતો હતો, ત્યારે જાતે હાથે પકાવવાનું કરતો. તે દિવસોના ગાળામાં કઢીક કઢીક ચણા-મમરા ફાકીને દિવસો ગુજારેલા. શહેરમાં સગાં-વહાલાંનાં ઘર તો હતાં. ગયો હોત તો પ્રેમથી જમવાનું મળ્યું હોત, પણ એમાં શોભા ન હતી.

આમ કરતાં-કરતાં એક ટ્યૂશન પ્રભુકૃપાથી મળી ગયેલું. મહિને પાંત્રીસ રૂપિયા ને તે કાળમાં મારા જેવા માટે ભયોભયો થઈ રહે. આ હકીકત લખવાનું કારણ એ કે ગમે તેવી કફોડી દશા પ્રકટે ને ગમે તેવી કસોટી પ્રકટે, પણ તેમાં પ્રભુકૃપાથી શહૂર પ્રકટાવીને જીવવાનું ખમીર જો દાખવીએ તો તેના પણ ઉપાય મળી રહેતા હોય છે.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૯૯, ૨૦૨)

તે કાળમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું વાતાવરણ પણ અભ્યાસને માટે મુદ્દલે યોગ્ય ન હતું. અવારનવાર સરઘસમાં જોડાવું, દેશના મોટા-મોટા નેતાઓનું આવવું, તેમનાં ભાષણોમાં જવું—આવા જ પ્રકારના વાતાવરણથી વિદ્યાર્થીઓનું માનસ ઘેરાયેલું રહ્યાં કરતું. ત્યાં અભ્યાસ તો કેવી રીતે કરી શકાય? ને થઈ પણ શો શકે? એટલે સરકારી કોલેજમાં અપાતા શિક્ષણના વિકલ્પમાં રાષ્ટ્રીય ભાવનાને પોષક એવો કેળવણીનો

અભ્યાસક્રમ કોલેજિયનોની સમક્ષ મૂકવાની જરૂર છે અને રાષ્ટ્રીય ભાવનાવાળા વિચારકોએ વાતાવરણનો સદુપયોગ કરવાના હેતુથી વિચાર્યું.

આથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ અને ત્યાં કોલેજ ત્યાગીને આવેલા વિદ્યાર્થીઓ ભણવા લાગ્યા હતા. પરંતુ તે કાળ જ ભણતર માટેનો ન હતો. અમને બધા વિદ્યાર્થીઓને જુદા જુદા વિષયના અધ્યાપકો ભણાવવાનું તો જરૂર કરતા હતા. તેમનાં તે તે વિષયનાં પ્રવચનો અભ્યાસપૂર્ણ જે વિષયના હાર્દને યોગ્ય રીતે વ્યક્ત કરી શકે એવા પ્રકારનાં પણ હતાં. તે તે અધ્યાપકોની વિદ્યાર્થીઓ સાથેની મમતા, સહાનુભૂતિ અને તેમને મદદ કરવાની તેમની અંખના બેનમૂન હતી. વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવાની તેમની ભાવના પણ જરૂર સાકાર પામતી. વિદ્યાર્થીઓને કેમ કરીને બધી સગવડ મળી રહે, તે વિશે પણ તેઓ સારી રીતે વિચારતા. થોડોક કાળ ગયા પછી કોચરબના ઢાળેથી ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ભૂલાભાઈના વંડામાં એલિસબ્રિજ સ્ટેશનની સામે ખસેડવામાં આવી. ગુજરાત વિદ્યાપીઠને માટે નવું મકાન થવાની તૈયારીઓ પણ થવા લાગી.

આ બધું થવાનું હતું તે દરમિયાનમાં ગાંધીજીએ અમારી વચ્ચે આવીને અમને સંબોધ્યા, તે પણ એક નવો ધડાકો જ થયો. તેમણે તો કહ્યું કે, “મેં તો ધાર્યું હતું કે તમે બધા કોલેજ છોડીને દેશનું કામ કરવાને મંડી જશો. દેશમાં અસંખ્ય ગામડાંઓ છે. તે ગામડાંના રહીશોને આપણા દેશમાં બનેલા બધા બનાવોની હકીકત તમે ત્યાં જઈને કહો. આ દેશમાં અંગ્રેજ રાજથી જે બધું બન્યું છે, તે બધી હકીકત તમે ત્યાં જઈને ગામડાંના લોકોને સમજાવો. પંજાબના હત્યાકાંડની વાત કરો તથા બીજી અનેક રીતે સમાજમાં નવો પ્રાણ, નવું ચેતન પ્રકટી શકે એવા કામમાં લાગી જાઓ. એટલા માટે મેં તમને કોલેજનો ત્યાગ કરાવ્યો છે. આ તો તમે એક પ્રકારની ડિગ્રીનો મોહ છોડીને બીજા પ્રકારની ડિગ્રીનો મોહ તાજો રાખ્યો છે. કોલેજ છોડાવવાનો મારો હેતુ તમે બધા જુવાનિયાઓ

દેશનું કામ કરો ને દેશને જગાડો એવા પ્રકારનો હતો. માટે તમે તમારો ધર્મ વિચારો ને મારી આ જે વાત છે, તે વિશે તમે ગંભીરતાથી ઊંડા ઊતરી સંશોધન કરો ને જો યોગ્ય લાગે તો આ વિદ્યાપીઠનું ભણતર પણ મૂકી દો અને દેશના કામમાં લાગી જાઓ. અત્યારે તે દિશામાં તમારી જુવાનીનો ખરેખર ખપ છે.”

ગાંધીજીનું આ જાતનું પ્રવચન દિલને વેધક હતું. તેમની વાત પણ તદ્દન સાચી હતી. એટલે ‘સ્વરાજ્ય આશ્રમ’ની સ્થાપના શ્રી ગિડવાણીજીના અધ્યક્ષપણા નીચે થઈ. તેમાં તાલીમ લેવાનું મેં સ્વીકાર્યું. તાલીમ મેળવીને ભરૂચ જિલ્લાના વાગરા તાલુકામાં કામ કરવા જવાનું બન્યું. વાગરા તાલુકાના વતનીઓ પછાત અને ત્યાં કામ કરવાની ઘણી મુશ્કેલીઓ હતી. એક પૈસો પણ મને મળતો નહિ. ટપાલ માટે પણ નહિ ને મુસાફરી માટે પણ નહિ. અનેક પ્રકારની અગવડોની વચ્ચે કામ કરવાનું હતું. પૈસાની અમુક મદદની જરૂર ખરી પણ તેની પણ શક્યતા નહિ. મને ફાવ્યું નહિ.

ફરીથી મેં તો ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં જઈને અભ્યાસ કરવાનું સ્વીકાર્યું પણ મને કોઈ એમ ને એમ તો દાખલ થવા ન દે! એક પરીક્ષા આપવી પડે; તે પણ આપી. અમુક ઠેકાણે કામ કરેલું છે એવો સરદાર શ્રી વલ્લભભાઈ પટેલનો ભલામણપત્ર મેળવી લાવવાનું ફરમાન થયું. તે પણ મેળવી શક્યો હતો. મારી પરીક્ષા લેવાની થઈ તેમાં પ્રભુકૃપાથી એક ખૂબી થઈ. જે પ્રશ્નપત્ર વાર્ષિક પરીક્ષાને માટે નીકળ્યો હતો, તે જ પ્રશ્નપત્ર મને જવાબ આપવાને માટે અપાયો. તે પ્રશ્નપત્ર પરીક્ષામાં બેસતાં પહેલાં હું સારી પેઠે વિચારી ગયો હતો. તે પ્રશ્નપત્ર મળવાથી હું તો બહુ જ રાજી થયો. તેમાં સારી રીતે પાસ થયો ને પાછું આગળ ભણવાનું શરૂ થયું.

હવે સ્નાતક થવાને થોડાક મહિના બાકી હતા, ત્યાં ગાંધીજીએ પાછું વિદ્યાપીઠમાં પ્રવચન આપ્યું કે, “દેશ ભડકે બળે છે ને તમારા બધાથી ઠંડે કલેજે આમ અભ્યાસ કરવા કેમ બેસી રહેવાય છે?” એટલે આપણું મગજ પાછું ઊછળ્યું અને સ્નાતકની ડિગ્રી (જે ૩-૪ મહિના રહ્યો હોત તો જરૂર મેળવી શકત)નો મોહ સમૂળગો મૂકી દીધો.

તેવામાં શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકનો શ્રી ગિડવાણીજી પર કાગળ આવ્યો કે કોઈને હરિજન-સેવા કરવાનું દિલ હોય તો તે કામ કરવાને ક્ષેત્ર ઘણું બહોળું છે ને તે કામ માટે વિદ્યાપીઠના વિદ્યાર્થીઓની ખાસ જરૂર છે. મારા મોટાભાઈ તો શ્રી ઈન્દુલાલભાઈની પાસે જ કામ કરતા હતા. તેમના શરીરની તબિયત નાદુરસ્ત હતી, પણ તે કાળે તેમને ટી.બી. થયો છે તેવું સ્પષ્ટ નિદાન થયેલું નહોતું. નડિયાદમાં શ્રી ઈન્દુલાલભાઈએ એક હરિજન આશ્રમ સ્થાપ્યો હતો. તેમાં મારે કામ કરવાનું આવ્યું, ને આમ સ્નાતકની ડિગ્રીનો મોહ છોડ્યો તે છોડ્યો જ. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૩૧ થી ૩૩૫)

બીજે નોકરી મળતી ન હતી માટે મારે કુટુંબના નિર્વાહ અર્થે દેશ સેવાનું કામ પરાણે સ્વીકારવું પડેલું એમ ન હતું. પૂર્વ આફ્રિકાના કંપાલા શહેરમાં માસિક ૨૪ પાઉન્ડના પગારમાં તે કાળમાં હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકે નોકરી મળતી હતી. વળી, દર વર્ષે બે પાઉન્ડનો વધારો. દર ત્રણ વરસે ચાર માસની રજા ને દેશમાં આવવા-જવા માટે સ્ટીમરનું બીજા વર્ગનું ભાડું મળતું હતું. આ અંગેનો જે તાર આવેલો, તે પરીક્ષિતભાઈને વંચાવેલો હતો. ૧૯૨૩ની અધવચ્ચથી તો દેશસેવાનો હેતુ પણ ત્યજી દઈને પ્રભુપ્રીત્યર્થે જ જે તે કાંઈ કરવાનું છે, એવી નિશ્ચયાત્મક ભાવનાથી જ તે કામને (હરિજનસેવાને) પ્રભુકૃપાથી વળગી રહેવાનું બન્યું હતું. (‘જીવન-સંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૮૧-૮૨)

ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘમાં હું સભાસદ પણ ન હતો, તેમ છતાં ઘણીય વેળા ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘની સામાન્ય અને કાર્યવાહક સભા પણ નડિયાદમાં મારે ઘેર ભરાતી. એક વાર અમારી તેવી સભામાં ‘નિત્ય યુવાન’ શ્રી નરસિંહકાકા પણ પધારેલા. અમારી તે સભાનું બધું કામકાજ જે રીતે થતું હતું તે પણ તેમણે પહેલાં તો જોયા કર્યું. અમે પણ જે કામ પર જે-જે ઠરાવો કરવાના હતા તે કરી લીધા ને કામથી જ્યાં પરવાર્યા ત્યાં નરસિંહકાકા સંબોધવા લાગ્યા, “આ રીતે કદી અસ્પૃશ્યતા

નાબૂદ થઈ જવાની નથી. હિન્દુ સમાજની સામે હરિજનોને સત્યાગ્રહ કરવાનો કાર્યક્રમ આપણે આપવો જોઈએ. જાહેર કૂવાઓ ઉપર હરિજનોએ પાણી ભરવા જવું, જાહેર તળાવમાં નહાવું-ધોવું અને મંદિરોમાં દર્શન કરવા જવું—આવા જુદા જુદા કાર્યક્રમો હરિજનો આગળ મૂકવા. ને તે રીતે એક ભારે પ્રચંડ વેગ પકડાવવો. તમારા સંઘની આવી બધી રીતોથી (અલગ શાળા, અલગ આશ્રમો, શિષ્યવૃત્તિ, અલગ કૂવા ખોદાવવા વગેરે વગેરે) અસ્પૃશ્યતાને કાયમ રાખવી હોય એવું મને લાગે છે અને તમે જીવાન લોકો આવો એકડો-બગડો શીખવાને મંડી પડ્યા છો, તે બધું તદ્દન અર્થ વગરનું છે.” તેમના બોલવામાં તેમની સાચી લાગણી જરૂર પ્રકટેલી હતી.

અમે મહાત્મા ગાંધીની સલાહ અને દોરવણીથી એ કામ કરતા હતા. ગુજરાત હરિજન સંઘના કેટલાક કાર્યકર્તાઓને પણ આવા કાર્યક્રમ પરત્વે બરાબર સંતોષ થતો ન હતો. તેથી તેમણે મહાત્મા ગાંધીની સાબરમતી આશ્રમમાં એક વાર મુલાકાત થઈ, ત્યારે ગાંધીજીએ આ જ રચનાત્મક પ્રકારના કાર્યક્રમને વળગી રહેવાનું ખાસ સૂચવ્યું હતું. તેમણે કહ્યું હતું કે હરિજનોમાં ખાસ હળવું, ભળવું, મળવું. તેમની સાચી ફરિયાદ હોય, જે કાંઈ હિન્દુસમાજ તરફથી કનડગત થતી હોય ને હેરાનગતિ થતી હોય તે બધી દૂર કરવાને ઉત્સાહપૂર્વક મથવું. તેમના ઉદ્યોગોને સજીવન કરવાના પ્રયત્ન કરવા.

છતાં નરસિંહકાકાએ પડકાર આપતું પ્રવચન કર્યું, તેને ઝીલી લેવું એમ મેં મનમાં નિર્ણય કરી લીધો. સંઘમાંથી રાજીનામું આપીને તેમની પાસે જવું ને તેમના સૂચવવા પ્રમાણે સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમમાં અંપલાવવું. તેથી મેં અને મારા સાથી હેમંતભાઈએ તત્કાળ સંઘમાંથી રાજીનામું આપી દીધું ને બીજે દિવસે સવારે બિસ્તરા પોટલાં બાંધીને આણંદમાં નરસિંહકાકાને ઘેર ગયા. તેમને ઘરે અમને આવેલા જોઈને તે બહુ અચંબો પામ્યા. અમે કહ્યું કે સંઘમાંથી રાજીનામું આપીને તમારા એ અસ્પૃશ્યતા નિવારણ માટે સૂચવેલા સત્યાગ્રહના કાર્યક્રમમાં અંપલાવવાને આવેલા છીએ. હવે તમે સરદારી લો. તમે કહો તે ઠેકાણે ને કૂવે માથાં

ભંગાવવાને અમારી તૈયારી કરીને અમે અત્રે આવેલા છીએ. અમને આવી રીતે તદ્દન અણધાર્યા આવેલા જોઈને અને બધું સાંભળીને તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા.

તે સમયે ઈર્વિન-ગાંધી કરાર થયા હતા. તેની તપાસણીના કામમાં મહાત્મા ગાંધી બોરસદમાં હતા. નરસિંહકાકાએ થોડીક વાર વિચાર કરીને અમને જણાવ્યું કે હું બોરસદમાં જઈને ગાંધીજીની પહેલાં સલાહ લઈ આવું. તેઓ ત્યાં ગયા અને આ બધી બની ગયેલી હકીકત તેમને કહી સંભળાવી. ગાંધીજીએ તેમને સમજાવ્યું કે હરિજનોમાં હજુ આંતરિક બળ પ્રગટ્યું નથી અને તેમની એવી પાકી તૈયારી નથી. આ સ્થિતિમાં આપણે જો તેમની પાસે સત્યાગ્રહ કરાવીશું તો ઊલટી એમની સ્થિતિ કફોડી થવાની. તેમને થનારી કનડગતનો પાર નહિ રહે. આપણે તેઓને મોકળાશ પ્રકટે એવું કશું કરી શકવાના નથી ને સત્યાગ્રહથી તે લોકો ઊલટા વધારે બીકણ અને વધારે નબળા પડવાના. માટે હાલમાં તેમની કને તમે સૂચવો છો તેવી જાતનો સત્યાગ્રહ કરાવવો મુદ્દલે યોગ્ય નથી. નરસિંહકાકા આણંદ પાછા ફર્યા અને અમને મળીને ગાંધીજી સાથે તેમનો થયેલો બધો વાર્તાલાપ કહી સંભળાવ્યો અને બોલ્યા કે દિલગીર છું કે આપણાથી આ બાબતમાં વધારે કશું બની શકે એવી શક્યતા નથી. પરંતુ તમારાં બંનેનાં હિંમત, સાહસ અને સહનશક્તિ જોઈને મને આનંદ થયો છે.

આ પ્રસંગ લખવાનો હેતુ તો એ છે કે કોઈપણ આપણી મર્દાનગીને પડકાર કરે ને તે આપણે નીચી મૂંડીએ સહન કરી લઈએ તો તે મુદ્દલે યોગ્ય નથી. જો કે એ પણ ખરું કે જીવનમાં કેટલીક વખત આવા પ્રસંગ ઊપજતાં વિવેક પણ રાખવો પડે છે, નમ્રતા પણ રાખવી પડે છે. આંધળિયાં કરીને એકદમ ભૂસકો મારવો તેનું નામ સાચી મર્દાનગી નથી.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૯૭-૩૦૦)

૩. જીવનસંઘર્ષ

આ જીવ ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાંથી ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘમાં જોડાનાર સૌથી પ્રથમ વિદ્યાર્થી હતો. તેણે શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકના મંત્રી તરીકે કામ કરેલું. વળી, આશ્રમ તથા શાળા ઉપરાંત સંઘનું હિસાબી કામ પણ કરવાનું હતું.

કોઈક સંજોગોને કારણે શ્રી ઈન્દુલાલ યાજ્ઞિકે હરિજન સેવક સંઘનું કામ મૂકી દેવાનું કર્યું. તે કામનું કેન્દ્ર નડિયાદથી ગોધરામાં પલટાયું. શ્રી ઈન્દુલાલે આશ્રમના વ્યવસ્થાપક તરીકે રૂ. ૬૫નું વેતન આપવાનું નક્કી કરેલું. પરંતુ મને આર્થિક ભીડ સદાય રહેતી. દર માસે રોકડ રકમ મળે એવું તો કશું ન હતું. જોકે ગામડામાં કામ કરતા શિક્ષકોને ઘણુંખરું દર માસે રકમ મળી જતી. વિદ્યાપીઠની શાળાના કામને માટે માસિક રૂ. ૫૦નું વેતન મળતું. ‘હરિજન સેવકને આટલું બધું મોટું વેતન!’ એવી ફરિયાદ પૂ. બાપુજી (ગાંધીજી) પાસે ગયેલી. તેમણે મને તેમની કને બોલાવેલો અને મને પૂછેલું કે આપણા ગરીબ દેશમાં ગરીબોની સેવાનું વ્રત જેણે લીધું છે, તેને આવડો મોટો પગાર પોષાય ખરો કે? મેં જણાવ્યું કે મારે કોઈ જીવનનિર્વાહનો બીજો આધાર નથી. મારા મોટાભાઈ કેટલાય સમયથી હરિજનનું અને જાહેર રાજકીય પ્રવૃત્તિનું કર્મ કરતાં કરતાં ક્ષયના રોગથી પીડાતા આણંદની ડો. કૂકની મિશન હોસ્પિટલમાં પડેલા છે. તે ઉપરાંત આ જીવ સાથે બીજા છ જીવોનું પાલનપોષણ કરવાનું છે. મારાં બા, ભાભી, વગેરે જાતે ઘણી મહેનત કરે છે. તે બધી હકીકત પૂજ્ય બાપુજીને જણાવી, ત્યારે તેમણે પૂછેલું કે બે સંસ્થાનું કામ તમે એકલા આટલી નાની ઉંમરે કેવી રીતે કરી શકો? પ્રભુકૃપાથી તે વેળાએ તેમને સ્પષ્ટપણે કહેવાનું બની શકેલું કે, “William Pitt, the younger was the Prime Minister of England at the age of 24.” (વિલિયમ પીટ ૨૪ વર્ષની જુવાન ઉંમરે ઈંગ્લેન્ડનો વડાપ્રધાન થયો હતો.) એ જવાબથી તેઓ હસ્યા, પરંતુ થોડા જ સમયમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠ તરફથી મને હુકમ મળ્યો કે તમારે

બે સંસ્થાઓમાંથી ગમે તે એકમાં કામ કરવાનું નક્કી કરી લેવું. કારણ એમ જણાવાયું કે તમારા એકલાથી બંને સંસ્થાઓ પૂરેપૂરી યોગ્ય રીતે ન સંભાળી શકાય.

આ પ્રસંગ બન્યા પછી માત્ર ત્રણેક માસ બાદ તે બંને સંસ્થાઓ પાછી આ જીવને કામ કરવાને સોંપાયેલ હતી. વળી, તે વેળા આશ્રમમાં રાંધવાનું જાતે કરવાનું રહેતું. પાણી ભરવાનું ને ભરાવવાનું. શરૂશરૂનો ગુજરાતમાં તે સૌથી પહેલો આશ્રમ હોવાથી છોકરાંને નહાવું કેમ, પહેરવું કેમ, ઊઠવું કેમ, વર્તવું કેમ, પથારી કેમ કરવી, જમવું કેમ, મતલબ કે એકેએક તેમનાં કામમાં આપણે જાતે હાજરી આપી ઊભા રહેવાનું હોય જ. આજની પેઠે તે વેળા વધારે માણસો કામ કરનારાં ન હતાં. આશ્રમમાં પણ આ જીવ એકલો હતો. શરૂશરૂના સમયમાં એક હરિજનભાઈ મદદગાર તરીકે હતા અને વચ્ચે બીજા એક સવર્ણભાઈ હતા. તેમના ગયા બાદ તો આશ્રમનો કારભાર આ જીવે ચલાવ્યા કરવાનો હતો ને શાળા પણ. જે સ્થિતિ ત્રણ-ચાર માસ પહેલાં અયોગ્ય હતી, તે જ સ્થિતિ હવે કેમ શક્ય થઈ ગઈ હશે! વળી, તે વેળા આ જીવને શરીરે ફેફસાંનો રોગ લાગુ પડેલો. તે હકીકત સંઘના બીજા ઉપરી જવાબદાર ભાઈઓ જાણતા હોય તેમ છતાં કોઈના દિલમાં એમ થતું નહિ કે આ ભાઈને બે સંસ્થાનો ભાર સોંપેલો છે, ને તેના શરીરની સ્થિતિ તેને પહોંચી વળવાને યોગ્ય પ્રકાર નથી; તો તેને બેમાંથી એક સંસ્થાનો કારભાર સોંપીએ તો ઉત્તમ. પરંતુ એવું કોઈને પણ સૂઝેલું ન હતું. અંતે ખેંચાય ત્યાં સુધી ખેંચેલું. ને આ જીવથી જ્યારે થઈ ન શકે એવી દશા શરીરની બની તે વેળા તેણે જાતે અરજી કરેલી કે હવે બેમાંથી એક સંસ્થાનો કારભાર સોંપાય તો ઉત્તમ. તેથી આશ્રમને કાઢી નાંખી માત્ર એકલી શાળાનો કારભાર આ જીવને સોંપાયો. ('જીવનપોકાર', આ. ૪, પૃ. ૧૧૭ થી ૧૨૦)

મારા મોટાભાઈનું શરીર ક્ષયના રોગથી ભારે હેરાનગતિ ભોગવતું હતું. મારી આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી તંગ હતી કે તેના શરીરની દવા કરાવવા મારે દેવું કરવું પડ્યું હતું. હું પોતે મારી મેળે દેવું કરીને કંઈ ન કરું ને દેવું ન કરવું પડે એમ વર્તવાનું વધારે પસંદ કરું. પરંતુ મારી બા

અને મોટાભાઈ બંને મને મેણાંટોણાં મારતાં. મને ‘કંજૂસ’ના નામથી બિરદાવતાં. તેમના શરીરનો રોગ મટાડવા ફર્સ્ટ ક્લાસની મુસાફરી કરાવીને ભાવનગર તેમને લઈ જવામાં આવ્યા હતા. મોટાભાઈ મારાથી છાનામાના મારા જે-જે સંબંધીઓ હતા, તેમને કાગળો લખીને ત્યાં પૈસા મંગાવતા તેની મને ખબર પડી. આ બધું મારે ભરપાઈ કરવાનું હતું. વળી, તેમાંની કેટલીક રકમ તો સગાંવહાલાં પાસેથી પણ લેવામાં આવી હતી.

ભાઈનું શરીર ગયું, પરંતુ માથે આ દેવું ઊભું રહ્યું, તે ભરવું કઈ રીતે? તે સમયે ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘની સેવામાં હતો. જ્યારથી સેવાનું વ્રત લીધું હતું, ત્યારથી સેવા સિવાય બીજા કશા કર્મને સ્વીકારવું નહિ એવો તો દઢ મરણિયો નિશ્ચય હતો. તેવું વ્રત લેવાનું કારણ એ કે ગરીબાઈ એટલી બધી હતી કે મારી બા તથા મોટા ભાભીને પણ બીજું કામ કરવું પડતું. તેઓ પોતાના ફાજલ સમયમાં તેવું કામ કરે તે બધાંને માટે અને તેમને માટે પણ ઈષ્ટ હતું. પરંતુ મારી બાને એમ થતું કે દીકરો આટલું બધું ભણ્યો ને સારા ઓળખાણના સંબંધો છે, લાગવગ છે, તે બધાં એને ઠેકાણે પાડવા ઊલટા રાજી થાય તેમ છે. છતાં તે કોઈ સારી નોકરી લેતો નથી! ઠેકાણે પડી જવાય એવી પૂરેપૂરી શક્યતા હતી તેમ છતાં મારી તે બાબતમાં મુદ્દલે ઈચ્છા હતી નહિ, ને થતી પણ નહિ. ઘણીવાર મારી બા આર્થિક તંગીની ભીંસને લીધે મને મહેણાંટોણાં મારે અને ગરીબાઈની ઉત્કટ લાગણીથી પ્રેરાઈને કદાચ પૈસા કમાવાની વૃત્તિ ઊપજે તો તેનાથી કરીને તણાઈ જવાનું ન બને એટલા માટે સમજી કરીને મેં હાથમાં ગંગાજળ લઈને એકમાત્ર દેશની સેવા જ કરવાનું વ્રત લીધું હતું. એવું વ્રત લીધાથી મને કદી મનમાં અસંતોષ થતો નથી કે ચણભણાટી થઈ નથી. પરંતુ આવી આર્થિક તંગીને લીધે ભાઈના શરીરના રોગને માટે કરેલી દવાનું દેવું કેમ કરીને ફીટી શકશે, તેના ઘણા બધા વિચાર મને વારંવાર ઉત્કટ સંવેદન પ્રગટાવતાં! તે ઋણ ફેડવાનો કોઈ માર્ગ મારા માટે ઊઘાડો હતો નહિ એટલે વારંવાર ઊઠતા વિચારની ધોંસ એટલી બધી કેટલીક વાર પ્રગટતી કે તેથી વિહ્વળ થઈ

જવાતું. તેની સાથે બીજાં માનસિક કારણો પણ જીવનમાં પ્રકટયાં હતાં. એક બાજુથી ગરીબાઈની તંગી ને બીજી બાજુથી દેવું ભરપાઈ કરવાની તાલાવેલી ઘણી હોવા છતાં તે ભરપાઈ કરવાની અશક્યતા. આમાંથી એક એવા પ્રકારનું ધમસાણ પ્રગટ્યું, કે તે ધમસાણની અસર શરીર પર થઈ. તેનાથી ફેફસાંનો રોગ શરીરને લાગુ પડ્યો.

તે વખતે શ્રી ઈન્દુલાલભાઈ યાજ્ઞિકની સાથે હરિજન સેવક સંઘ (તે વખતના અંત્યજ મંડળ)નું જવાબદારીભર્યું કામ સંભાળતો હતો. ગુજરાતની તે વખતની નીકળેલી બધી હરિજન સંસ્થાઓને દર માસે નાણાં મોકલવાં, તેનો હિસાબ રાખવો. બધી તેવી સંસ્થાઓ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવો ને રાખવો અને નડિયાદમાં સ્થપાયેલા હરિજન આશ્રમની વ્યવસ્થા તથા તે અંગેનું બધું કામકાજ કરવાનું અને આ ઉપરાંત નડિયાદમાંની ગુજરાત વિદ્યાપીઠે સ્થાપેલી હરિજન શાળાનું કામ પણ મારે ભાગે આવેલું હતું. ભાઈ પરીક્ષિતલાલ ત્યારે તેમાં જોડાયા ન હતા. કામની ભારે જવાબદારી ને કામ સખત. તેને લીધે માનસિક ખેંચ પ્રગટતી. તે કાળમાં જાહેર કૂવેથી છડેચોક હરિજન બાળકોને હાથે પાણી ભરાવવાનું થવું કે કરવું એ પણ એક મુસીબતનું કામ હતું. મિશન હોસ્પિટલથી દોઢેક ફર્લાંગ ડભાણને રસ્તે આ હરિજન આશ્રમ હતો. ને ત્યાંથી પણ અર્ધોએક ફર્લાંગ દૂર રામ તલાવડી પર એક હિન્દુઓનો જાહેર કૂવો હતો. ત્યાંથી આગળ-પાછળના બધા ખેડૂતો પાણી ભરી જતા. ખ્રિસ્તીભાઈઓએ એક અલાયદો કૂવો બંધાવ્યો હતો, પરંતુ ભગવાનની કૃપાથી અમે તો સાહસ કરીને હિન્દુઓના કૂવેથી પાણી ભરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. ખેડૂતો અમને ઘણીવાર તે કૂવેથી પાણી ભરવાને માટે માર મારવાની ધમકી આપતા ને કોઈ કોઈ વાર તો તેવા પ્રસંગ ઊભા થઈ જતા. તો પણ સાહસ, હિંમત રાખીને તે કૂવેથી પાણી ભરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. સને '૨૨-'૨૩માં હરિજનો માટે હિન્દુ સમાજમાં આજના કરતાં ઘણી વધારે ઉત્કટ સૂગ હતી. તેથી આ ખેડૂત ભાઈઓ આશ્રમનાં બાળકોને કંઈક કરી બેસે એવી પૂરી શક્યતા હતી. તેમની ધમકીની વારંવાર છૂટતી બૂમરાણથી 'બાળકોને કંઈ કશું થશે

તો શું?’ એવું પણ ત્યારે સતત લાગ્યા કરતું. નડિયાદના બાગ આગળ જે જાહેર તળાવ છે ત્યાં એકધારું જમીનમાંથી ઊંનું પાણી નીકળીને નાના ધોધ રૂપે તળાવમાં પડ્યા કરે છે, ત્યાં બધા વિદ્યાર્થીઓની સ્નાનવિધિ રોજ પતાવવાનું થતું. ત્યાં પણ હિન્દુભાઈઓની સાથે રોજ ભારે બોલાચાલી થયા કરતી.

આની પણ એક પ્રકારની ભારે ખેંચ પડતી. માનસિક ખેંચના ને તાણના આવા પ્રસંગોથી પણ આ શરીરને ફેફરુંનો રોગ લાગુ પડ્યો હતો. જતાં-આવતાં કેટલીય વાર સાઈકલ પરથી ભારે પછાડ ખાઈને પડી જવાનું બનતું. કેટલીયવાર સંસ્થાનું નાણું ગજવામાં હોવા છતાં પ્રભુકૃપાથી જે બચી જવાયું છે, તે માટે તે વેળાએ તો ભગવાનનો આભાર માની શકવાનું દિલ પ્રેમભક્તિ ભરેલું જાગી ગયેલું ન હતું; પરંતુ આજે હવે મને ધીના દીવા જેવું સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે તે હજાર હાથવાળો ને હજાર આંખોવાળો સમર્થ ધણી મારી બધા પ્રકારે ત્યારે પણ સંભાળ રાખ્યા કરતો અને મારું રક્ષણ કર્યા કરતો હતો.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૮૫ થી ૧૮૯)

૪. હરિને ભજતાં

(૧)

મને શરીરે ફેફરુંનો રોગ થયો હતો ત્યારે આરામ લેવાને નિમિત્તે બે વાર નર્મદા કાંઠે રજા લઈને જવાનું બનેલું. એક વાર મારી સાથે શ્રી મહેશભાઈ મહેતા તથા શ્રી ભાનુપ્રસાદ પંડ્યા હતા. બીજી વાર એકલો હતો. ત્યારે નર્મદા નદીના મોખડીઘાટની પાર એક રણછોડજીનું મંદિર છે ત્યાં થોડાક દિવસ રહેવાનું કરેલું. ત્યાં એક સાધુ-મહાત્મા રહેતા હતા. તેમની હું રોજ સેવા-ચાકરી કરું. આ શરીરને ત્યાં પણ ચાર-પાંચ વાર ફેફરું થયું હતું. નીકળતી વખતે તે સાધુ-મહારાજને હું પગે લાગ્યો અને તેમના આશીર્વાદ માંગ્યા. તેઓએ મને ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા કરવાનું કહ્યું ને તેથી રોગ મટી જશે એમ પણ કહ્યું હતું. પરંતુ જ્યારે

મારા મને એમ વિચાર્યું કે આ સાધુ-મહાત્માએ જંગલની કોઈક જડીબુટ્ટી આપી હોત તો મને વિશ્વાસ બેસત, પરંતુ ભગવાનના માત્ર સ્મરણથી રોગ મટી જાય એવું બિલકુલ સાચું અને શ્રદ્ધાપ્રેરક લાગ્યું નહોતું. વળી, પેલા સાધુ-મહારાજે મને એમ પણ કહેલું કે એક વરસ પછી તને કોઈ સદ્ગુરુ મળી આવવાના છે, તે તારા જીવનનો વિકાસ કરશે. પરંતુ તે વખતે ‘જીવન’ ને ‘વિકાસ’ એ મારા માટે તો માત્ર શબ્દ જ હતા. દેશની સેવા કરવાની ઉત્કટ ધૂન મારા માટે તદ્દન સાચી હતી. સેવાની એ ઉત્કટ ધૂનથી પ્રેરાઈને ગરીબાઈની સ્થિતિમાં ટકી રહેવાનું બની શક્યું ન હતું. પાછા વળતાં નર્મદા નદીમાં ઝંપલાવીને શરીરનો અંત આણી દેવાનો પણ પ્રયત્ન કર્યો હતો.

ગરુડેશ્વરથી આગળ જતાં નર્મદામૈયાને કિનારે એક ઊંચી ભેખડ આવે છે. તે ભેખડની ધારથી જરા પાછા હઠીને એકદમ દોટ મૂકીને શ્રીનર્મદામૈયાના ખોળામાં પડતું મૂકેલું. નર્મદામૈયાના જળના પુનિત પ્રવાહનો પગને સ્પર્શ થયેલો, તેનું અત્યારે પણ તાદૃશ્ય ભાન છે અને તેનું જીવંત ચિત્ર હજી ખડું છે. તે મૂઠ્ઠુ, કોમળ, શીતળ સ્પર્શ થયો ન થયો ત્યાં તો પાણીના પ્રવાહમાંથી એક પ્રચંડ વંટોળ પ્રગટ્યો! તે વંટોળે શરીરને ઉછાળીને ભેખડથી ક્યાંયે દૂર ફેંકી દીધું. તે વંટોળની મધ્યમાં અદ્ભુત દર્શન થયેલું. તે દર્શનનું સ્વરૂપ કોઈ સ્થૂળ પ્રકારની માતા જેવું ન હતું. તે દર્શન અલૌકિક પ્રકારનું હતું. તે વેળાએ ચમત્કારિક રીતે બચી જવાનું બન્યું ત્યારથી જ દિલમાં ઊગી ગયું કે, “By His Grace I am meant for something.”

આજકાલના બુદ્ધિયુગના જમાનામાં આવી હકીકતને કોઈ માને નહિ એ સ્વાભાવિક છે. આવી હકીકતને બહાર મૂકવી એમાં કેટલાકને ડહાપણ પણ ન લાગે. પરંતુ જે સાચો અનુભવ થયો હોય, તે જગતની આગળ પ્રેમભાવે નમ્રતાથી મૂકવો તે જરૂરનું લાગે છે. આપણે માનતા હોઈએ તે જ માત્ર સાચું છે અને બીજું સાચું નથી એવી માન્યતામાં એક પ્રકારનો જડ મતાગ્રહ રહેલો છે. ઉપર દર્શાવેલા અનુભવ માત્ર hallucination (ઉત્કટ કલ્પનાનું સર્જન) હતું એવું મુદ્દલેય નથી. તે દર્શનમાંથી પ્રભુકૃપાથી પ્રેરણા મળેલી છે. ઉપરાંત સાહસ, હિંમત,

ધીરજ, સહનશક્તિ, મક્કમતા વગેરે ગુણ અને તેની શક્તિ પણ મળેલાં છે. તે અનુભવથી ઓચિંતું આપોઆપ જીવનનું વહેણ બદલાયું તે કંઈ નાનોસૂનો પ્રસંગ ન ગણાય. આવું માત્ર કલ્પનાના કે ઊર્મિના ઉત્કટપણામાંથી જીવનમાં ઉદ્ભવવું શક્ય નથી.

આ બનાવ બન્યા પછી હું વડોદરા ચાલ્યો આવ્યો. ત્યાં મારાં આધ્યાત્મિક માના મકાનમાં બીજે માળે શરીરને ફેફરુંનો હુમલો થવાથી શરીર દાદરાથી ગબડતું છેક નીચે પડ્યું ને ઈંટોની પરસાળમાં ઘસાયું ને શરીરે સાધારણ લોહીની ટશરો ફૂટી હતી. જરી ભાનમાં આવતાં નર્મદાના તે સાધુ-મહાત્માનું મને દર્શન થયું અને તેમણે મને કહ્યું કે, “અલ્યા! ભગવાનનું સ્મરણ તો કરી જો! પ્રયોગ કરી જોવામાં તારું જાય છે શું?” આ બધું પ્રગટ્યું તો ખરું, પરંતુ તે કાળે મારાં મનાદિકરણો જરા પણ આ પ્રકારની ભાવનાવાળાં નહિ હોવાથી તે સાધુ-મહાત્માનાં વચનને ને તેના સંસ્કારને બિલકુલ મહત્ત્વ આપી શકેલ નહિ. તે પછી શરીરે ઠીક થતાં આ બધી બનેલી હકીકત મેં મારા આધ્યાત્મિક માને જણાવી. મારી આવી હકીકત સાંભળીને તે બહુ રાજી થયાં. તેમણે કહ્યું કે, “અલ્યા ચૂનીયા! તું તો ભારે બડભાગી છે. તું તારે હવેથી ભગવાનનું સ્મરણ કર્યા કર. ઊઠતાં-બેસતાં, હરતાં-ફરતાં, ખાતાં-પીતાં, સકળ કર્મ કરતાં એકમાત્ર ભગવાનના સ્મરણમાં લાગી જા. તને જરૂર મટી જશે.’

મને તે કાળે તે સાધુ-મહાત્મા કરતાં મારાં આ મામાં વધારે વિશ્વાસ હતો. હું તેમનાથી ભગવાનનું નામ લેવામાં પ્રેરાઈ શક્યો. તે પછી મનને ટકોરી-ટકોરીને ભગવાનનું સ્મરણ કરવા લાગ્યો. વારંવાર તે ભૂલાઈ જતું અને વળી પાછું યાદ કરી-કરીને લેવા લાગ્યો. ફેફરુંના હુમલાની તીવ્રતામાં અને તેના ગાળામાં ફેર પડવા લાગ્યો અને ત્રણ-ચાર મહિનામાં તે મુદ્દલે મટી ગયું.

આ પ્રકરણે મારા માટે જીવનમાં નવો માર્ગ પ્રભુકૃપાથી ખુલ્લો થયો. જીવનવિકાસની સાધના શરૂ થઈ. એક વરસ પછી સાચેસાચ અમદાવાદમાં સાબરમતીના કિનારે આ જીવને સાધનાના માર્ગમાં વિકસિત કરનાર એક સદ્ગુરુ પણ મળી ગયા.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૦૦ થી ૨૦૨)

(૨)

સારા કે માઠા ગણાતા પ્રસંગમાં શ્રીભગવાનની કૃપા વરસી રહેલી જ હોય છે. આ કાંઈ માત્ર કલ્પનાની વાત નથી. આ જીવનમાંથી તારવેલી હકીકત છે. ૧૯૨૮ની સાલમાં પૂ. શ્રી સરદારના હાથે બોદાલમાં (તા. બોરસદ) હરિજન આશ્રમ ખુલ્લો મૂકવાનો હતો. તે પ્રસંગે નડિયાદથી મારી બા સાથે ત્યાં જવાનું બનેલું. સરદાર હોય એટલે લોકોનાં ટોળેટોળાં ઉમટે અને ધાંધલ ને ધમાલ હોય જ! સવારમાં કેટલાક લોકો આશ્રમના ખેતરમાં એક સાપને મારવા લાગેલા. તેમને તેમ કરતાં રોકીને સાપને છોડાવેલો. તે દિવસે અને રાત્રે ગિરદી અને શોરબકોર હતો તેથી એકાંત, શાંતિ ને જરા નિરાંત મળી શકે એ હેતુથી જરા દૂરના ખેતરમાં હું સૂતો હતો. પૂ. શ્રી ઠક્કરબાપા મને આરામથી શાંત જગ્યામાં સૂતેલો જોઈને પોતે પણ ત્યાં સૂવા આવ્યા. તેમનું જોઈ શ્રી શ્રીકાંત શેઠ પણ ત્યાં સૂતા. હું વચમાં હતો. રાતે, મધરાતે, માથામાં એક એવો ભારે ઝાટકો થયો, જાણે મોટા ભારે વજન સાથેનું માથાના મધ્યમાં વેગથી સોંસરું ઝાટકા સાથે કંઈ થયું હોય એવું લાગ્યું. ફટાક કરતાં બેહું થઈ જવાયું. સાથળમાં જરા લોહી તથા ડંખ જેવું લાગ્યું. બીજાઓ પણ સફાળા જાગી ઊઠ્યા ને લીમડો, મીઠું વગેરે આપવા લાગ્યા. લીમડો ને તેનો રસ ઘણો લીધેલો એટલો કદાચ કડવો ન લાગે એમ જણાવ્યું. પછી બેભાન થઈ જવાનું અનુભવાવા લાગ્યું. તે વેળા પૂ. ગાંધીજીનું એક વચન ઓચિંતું યાદ આવી ગયું. ‘જેને સાપ કરડ્યો હોય તેને મારી મારીને પણ જાગતો રાખવો, એમાં હિંસા નથી પણ શુદ્ધ અહિંસા છે.’ તે યાદ આવતાં મન સાથે નક્કી કરી લીધું કે ગમે તેમ થાય પણ બેભાન નથી થઈ જવું. જોરશોરથી સ્મરણ કરવા લાગ્યો. સતત સ્મરણ ખૂબ મોટેથી કરતો હતો. એક બાજુ સાપનું ઝેર બેભાન કરાવવા મથે ને બીજી બાજુ જાગૃતિ રાખીને નામ લીધાં કરી તેમ ના થઈ જવાય એની જોરદાર પ્રેરણા અંતરમાં થયાં કરે. આમ ગજગ્રાહ મથેલો. મૃત્યુનો અનુભવ થયો ને નામસ્મરણ આપોઆપ પ્રાણપૂર્વક ને વેગથી થયાં કર્યું, થયે જ ગયું.

મને બોદાલ ગામમાં સાપ ઉતારવા લઈ ગયા અને ત્યાંથી આસોદર લઈ ગયા. તે પછી આણંદના મિશન દવાખાનામાં મને રાખ્યો હતો. આ યુદ્ધમાં નામસ્મરણ પ્રભુકૃપાથી એવું લેવાયાં કરાયું કે તે પછી એ અખંડ રહ્યાં કર્યું ને હૃદયસ્થ થયું. આ પહેલાં સકળ કર્મ કરતાં નામ-સ્મરણનો મહાવરો પાડવા એની કૃપાથી મથવાનું ચાલુ હતું, પણ તે અખંડ થતું ન હતું. આ ગાળામાં કેટલીય વાર હાર ખાવાપણું બનેલું. આ ધન્ય પ્રસંગ એવો બન્યો કે જેથી કરીને જે અતિ મુશ્કેલીથી સાધ્ય થાય તે સરળ અને સહજ બની શક્યું. તેમાંથી મને શ્રીભગવાનની પરમકૃપાનો અનુભવ થયો. એની કૃપા જીવનના સારા કે માઠા બંને પ્રસંગોમાં તરવરતી હોય છે. કિન્તુ આપણું મોં એની પરત્વેનું તેવી રીતનું ને હૃદયની તીવ્ર ભાવનાથી વળેલું હોતું નથી; તેથી કરીને જીવનના સારાનરસા બનાવોમાં તેની પરમ મંગલમય કૃપાનો અનુભવ માનવીને થતો નથી.

(‘જીવનપગરણ’, આ. ૩, પૃ. ૧ થી ૩)

(૩)

જ્યારે નડિયાદ મરીડા ભાગોળે શાળાનું કામકાજ કરતો હતો, ત્યારે કેટલાક મુસલમાન છોકરાઓ આવીને અમને બહુ પજવતા. તે છોકરાઓને સમજાવવાનું બહુ કરી જોયું. તેમના ઓળખીતા-પાળખીતાને મળીને તેમના ઘરનું ઠેકાણું મેળવીને તેમના મા-બાપોને કાને પણ આ ફરિયાદ પહોંચાડી દેવાનું બન્યું. તે મુસલમાન છોકરાઓ અમને અનેક રીતે હેરાન કરે. અમારી શાળાનું મકાન સરિયામ રસ્તા પર હતું. ખોબે-ખોબા ભરીને તેઓ શાળાની અંદર ધૂળ નાંખે, ગોકીરો કરે, જતાં-આવતાં વિદ્યાર્થીઓને હેરાન કરે. આસપાસ બધે મુસલમાન લોકોની વસ્તી, તેમને શાંત પાડવાને બુદ્ધિથી વિચારીને બધા ઉપાય કરી જોયા. પણ કંઈ વળ્યું નહિ. અંતે વિચાર્યું કે, “હવે જો આ હેરાનગતિને તાબે થઈ જઈશું તો તે આપણી મર્દાનગીને પડકારરૂપ છે. ઉદ્દૃ નિશાળના કેટલાક મુસલમાન શિક્ષકભાઈઓને વાત કરી ને તેમના કાજીસાહેબને મળીને આ બધી હકીકત જણાવી. તોયે જ્યારે કંઈ ન વળ્યું, ત્યારે મેં નક્કી કર્યું કે આ છોકરાઓને સારી રીતે હવે મેથીપાક ચખાડવો. એક

દિવસ તેમને માર મારવાની યોજના પાકી રીતે વિચારી લીધી. તેના પરિણામનો પણ વિચાર કરી લીધો. બીજે દિવસે જ્યારે તેઓએ ઓરડામાં ખોબે ખોબે ધૂળ નાંખવા માંડી, ત્યારે બારણા પાછળ નેતરની જાડી મોટી સોટી લઈને અગાઉથી સંતાઈ ઊભો રહ્યો હતો. એટલે તેઓ ત્યાંથી એકદમ નાસી ન જાય, એવી રીતે ત્રણ-ચાર જણ ઉપર વરુની જેમ તૂટી પડ્યો. તેઓ બૂમાબૂમ કરવા લાગ્યા અને દોડી જઈને ઘણા માણસોને એકઠા કરીને તેડી આવ્યા. એમાંના કેટલાક તો એવા હતા કે જેમના કાને મેં વારંવાર આ છોકરાઓની ફરિયાદ નાંખી હતી. આ મુસલમાન ભાઈઓનું ટોળું ઉશ્કેરાયેલું હતું અને મને મારવાને એકદમ તૈયાર હતું. પરંતુ તેથી હું મુદ્દલે ભયભીત થયો ન હતો. તેઓના મનમાં પ્રકટેલા ઉશ્કેરાટમાં એકદમ ઓચિંતો પલટો આવી શકે એવું તાત્કાલિક કશું કરવાની જરૂર હતી, ને તે ઉપાય ભગવાને કૃપા કરીને મને બતાવી દીધો. તુરત મેં તો શરીર પરના લંગોટ સિવાયનાં બધાં કપડાં કાઢી નાખ્યાં. તે જોઈને તે બધા ઘડીભર તો સ્તબ્ધ થઈ ગયા. ને મારા શરીરની અચાનક આવી થયેલી હાલત જોઈને તેમના મનમાં જે ઉશ્કેરાટ પ્રકટેલો તેમાં ઓચિંતો પલટો આવી ગયો. તે વેળા મેં તેમને કહ્યું કે, ‘હવે તમે સારી રીતે મારી શકો છો. જુઓ, હું તદ્દન ઉઘાડો થયો છું. તમારામાંના કેટલાકને મેં આ છોકરાંઓની ફરિયાદ કરેલી છે. આ છોકરાઓને ઘેર જઈને તેમનાં મા-બાપને પણ મેં કહ્યું હતું. આપણા કાજસાહેબને પણ મેં વાત કરી હતી. આપણી આસપાસ રહેતા મુસલમાન શિક્ષકભાઈઓને પણ આ છોકરાઓની અમને થતી હેરાનગતિની હકીકત જણાવી હતી પણ આમાંનું કોઈ જ આ છોકરાઓને વાળવા આવ્યું નથી; એ તો જુઓ. આ છોકરાઓનો વાંક તો તમારામાંનું કોઈ જોતું જ નથી! શું અમારે રોજ ને રોજ આ છોકરાંઓની હેરાનગતિ સહન કર્યા કરવી? તમે તો બધા સમજુ છો અને મોટા છો, તો તમે જ ન્યાય તોળો.’

આ લોકોનો મારા શરીરને ઉઘાડું થયેલું જોઈને, ઉશ્કેરાટ તો કંઈક શમી ગયેલો હતો, એટલે તેમણે મારી કહેલી વાત જરાતરા પણ શાંતિથી

સાંભળી ખરી, તેમાંથી કોઈક તો ડાહ્યું નીકળે ને? તેણે મારી વાતને પૂરેપૂરો ટેકો ને સમર્થન આપ્યાં, એટલે ટોળાનો પ્રવાહ એકદમ બદલાઈ ગયો. ને બધા જ પછી તો કહેવા લાગ્યા કે, “આ છોકરાઓને માર્યા તે સારું જ થયું. હવે તે તોફાન કરવાનું ભૂલી જશે. અરે ભગત! હવે ફરીથી આ છોકરાઓ તોફાન કરવા આવે તો એમની ખાનાખરાબી કરી નાંખજો!” આમ બધા વિખરાઈ ગયા.

તે પછી તે મુસલમાન છોકરાઓએ અમને રંજાડવાનું સપૂરું મૂકી દીધું. રોજ મારે ઘેરથી મરીડા ભાગોળ મુસલમાન મહોલ્લામાં થઈને આવવા-જવાનું. જે છોકરાઓને માર્યા હતા, તેમના ઘર વટાવીને જતાં આવતાં એ છોકરાઓને પ્રેમથી બોલાવતો અને બે-ચાર પૈસાના ચણા લાવીને આપતો. તે પછી તો તેમની સાથે પણ દોસ્તી બંધાઈ ગઈ.

મદાનગીને પડકાર થાય ને એમાં સાવ નાલેશી થાય એવી સ્થિતિ કદી સહન કરી લેવી નહિ. તેનાથી મુક્તિ મેળવવાને આંધળિયાં પણ કરવાં નહિ. આપણે પોતાની પાકી તૈયારી કેટલી છે, તેનો સારી પેઠે યોગ્ય રીતે વિચાર કરવો ને જે તે વિચારીને કરવું જોઈએ.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦૧ થી ૩૦૪)

(૪)

ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘના સહમંત્રી તરીકે હોવા છતાં કોઈપણ જાતનું કામ કરતાં પ્રભુકૃપાથી નાનમ અનુભવી નથી. એકવાર કંઈક પૈસાબૈસા બેંકમાંથી લેવા કાજે કે મૂકવા કાજે શહેરમાં જવાનું હતું. આશ્રમ પાસેની ‘સર્વસાક્ષી આમલી’ આગળનું બસનું સ્ટેન્ડ હતું. ત્યાંથી જેવો બસમાં બેસવા જાઉં છું, તે જ વખતે તેમાં બેઠેલા બે ભાઈઓની માંહોમાંહેની વાતચીતમાંથી એકના શબ્દો કાને પડ્યા અને હું બસમાંથી નીચે ઊતરી પડ્યો. અલબત્ત, એમની વાત કોઈ ભૂતકાળના એમના પોતાના પ્રસંગ અંગે હતી, પણ એથી વીજળીની માફક પ્રકાશ ઝબક્યો ને અંતરથી એમ જ થયું કે બસમાં બેસવું નહિ. કશા આગળ-પાછળના વિચાર બુદ્ધિથી ઊપજેલા ન હતા. તે પછી હું સાઈકલ લઈને શહેરમાં જવાને નીકળ્યો તો વિદ્યાપીઠ પાસે પેલી બસને ભારે અકસ્માત થયો હતો. તેમાં બેઠેલાને વાગ્યું હતું ને બસમાં હું હોત તો મારી પણ તેવી વલે થઈ હોત.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૮)

(૫)

એકવાર નવસારી આશ્રમમાં આશ્રમના ૪-૫ વિદ્યાર્થીઓ સાથે નાસિક જેલમાં રાજકીય કેદીને મળવા સાઈકલની મુસાફરીએ નીકળેલા. મોટા મકનભાઈ, મોરારભાઈ, સીમુભાઈ તથા બીજાં નામ યાદ આવતાં નથી. દિવાળીનો વખત. નવસારીથી વલસાડ અને ધરમપુર પછી ગાઢ જંગલો આવે. ધોધમાર વરસાદને કારણે બધી સડકો ધોવાઈ ગઈ હતી. ઘણે ઠેકાણે પાણીના પ્રવાહને લીધે મોટા ખાડા પડી ગયેલા. ધરમપુર વટાવ્યા બાદ અંધારું થવાની તૈયારી હતી. આખી સડકને રસ્તે માથાપૂર ઘાસ ઊગેલું હતું. એમાં સાઈકલથી રસ્તો પસાર કરતાં એકદમ દિલમાં સ્ફુરણ થયું કે હવે બસ આગળ નથી જવું. આશ્રમના વિદ્યાર્થી-મિત્રોને કહ્યું કે આપણે રાત્રે આ સ્થળે જંગલમાં પડાવ નાખીશું. એક મોટા ઝાડ તળે આસપાસ જગા સાફ કરી લાકડાં વીણી લાવી ધૂણી ધખાવી. વારાફરતી અમે ચોકીદાર થતા. સવારમાં સારી પેઠે સૂર્યોદય થતાં અમે પાછા મુસાફરીએ નીકળ્યાં. થોડુંક ચાલ્યાં ત્યાં રસ્તામાં મોટો, પહોળો, ઊંડો ખાડો દીકો. અમે રાત્રે અંધારામાં આગળ સાઈકલ પર ચાલ્યા હોત તો તેમાં ગબડી જાત, પણ પ્રભુકૃપાથી બચી ગયા.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૯)

(૬)

નડિયાદમાં જ્યારે જ્યારે બોકડની બાવળી*માં સૂવા જવાનું થતું, ત્યારે મને બીવરાવવાનો ને ભય પમાડવાને ત્યાં આવનારા લોકો પેંતરા રચતા. મને મારવાની અને ખૂન કરવાની પણ ધમકી આપતા. એક વાર ત્રણેક ભાઈઓ ચોરીનો માલ લઈને તે બાવળીમાં છુપાઈને ભાગ વહેંચતા હતા. તેમણે મને જોયો. તેમાંનો એક જણ બોલ્યો કે, સાલાને પૂરો કરી નાંખો, જેથી આપણને ઓળખે નહિ. પરંતુ તેમાંનું કોઈ ભગવાનની કૃપાથી તે માટે સળવળ્યું નહિ. બોકડની જગ્યા બધી રીતે ભયંકર હતી.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦૪)

*અત્યારે આ સ્થાનની ભયંકરતા નથી. તેમજ એનું નામનિશાન નથી. તે ઠેકાણે બધાં મકાનો નવાં બન્યાં છે.

(૭)

સત્યાગ્રહના સમયે કાચી જેલમાં કેદીઓને ભારે હેરાનગતિ ને કનડગત થતી. તેમની પાસેથી વાત કબૂલ કરાવવાને ઘણી વખત અધૂકડા પડાવે ને કશુંક વજન બરડા પર મૂકે. આવી ભારે નાલેશી પોલીસલોક કરતા. મને પોતાને તે લોકોએ આવી રીતે હેરાન કરી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. હું બધો વખત પ્રાર્થનામાં, ભજનમાં, સ્મરણમાં, ધ્યાનમાં વગેરે સાધનાના અભ્યાસમાં ભાવનાથી મારો સમય ગાળ્યા કરવાનું એકધારું પ્રભુકૃપાથી મથ્યા કરતો. ત્રાટકનું સાધન પ્રભુકૃપાથી હું સાધી શક્યો હતો—જે જમાદાર મારી પાસે અધૂકડો પડાવવા આવ્યો, તેની આંખ સામે પ્રભુકૃપાથી ત્રાટક માંડવાનું સૂઝી ગયું ને તેમ મેં કર્યું. મને આવું કંઈ કર્યા વગર ખેડા સબ જેલમાં મોકલી આપ્યો.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦૪)

(૮)

મને જે પ્રિય ભજન છે તે સૌ કોઈ જાણે છે :

“હરિને ભજતાં હજી કોઈની લાજ જતાં નથી જાણી રે.” તે ભજનમાં ‘વહાલે નરસિંહ મહેતાને હાર હાથોહાથ આપ્યો રે’ એમ છે. તે હકીકતને આપણી હાલની બુદ્ધિ સ્વીકારી શકે એમ નથી તેમ છતાં મારા જીવનમાં થોડા પ્રસંગો બનેલ છે તે લખું છું.

શ્રી માલવિયાજીએ આપણી હિન્દુ સંસ્કૃતિને જીવતી રાખવા કાશીમાં હિન્દુ યુનિવર્સિટી સ્થાપી છે. તેના નિભાવ માટે ભારતના હિન્દુ સમાજને ટહેલ નાખી હતી. જીવનનું મૂળ સંસ્કૃતિ છે. સંસ્કૃતિ પ્રત્યેનું મારું આકર્ષણ પ્રભુકૃપાથી અજબ અને અતૂટ હતું ને હજી પણ છે. તેના આનંદથી દિલમાં એક પ્રકારની આપવાની ભાવના—ઉત્તેજના પ્રકટી. પરંતુ આર્થિક સ્થિતિ એટલી બધી તંગ હતી કે ન પૂછો વાત. માત્ર ૪૭૧ રૂપિયામાં સાત જીવોનું પૂરું કરવાનું. બાકીના ૨૧૧ રૂપિયા સહકારી મંડળીમાં ફરજિયાત બચત તરીકે જતા. જીવન-વ્યવહારમાં મારા પોતાના માટે એક પૈસો નકામો ખરચવાનું મારાથી બની શકતું નહિ. હજામત મહિને એક વાર કરાવતો. હજામતનું સાધન પણ પાસે ન હતું. આર્થિક ભીંસમાં યુનિવર્સિટી ફંડમાં આપવાનું દિલ પ્રકટ્યાં કરતું હતું.

એવામાં અમે બંને મિત્રો સાબરમતી આશ્રમમાંથી શહેરમાં ક્યાંક જવા નીકળ્યા હતા. આશ્રમમાંથી થોડેક દૂર ચાલ્યા હઈશું, ત્યાં ચંદ્રભાગાના પૂલની નજીક જમણે હાથે એક વૃક્ષ આવતાં મને લઘુશંકાની વૃત્તિ થઈ. મેં મિત્રને ‘જાઉ?’ એમ પૂછ્યું અને એમણે સંમતિ આપી. તે કાળે એવું બધું પણ પૂછીને કરતો હતો. કોઈને આવું બધું ગાંડપણ લાગે પણ તેમાં મારો જીવનવિકાસનો હેતુ જાગૃતપણે રહેતો હતો. લઘુશંકા પૂરી થઈ રહેતાં ઊઠવાનું થતાં વેંત પાસે પડેલા એક કાગળિયા પર મારી નજર પડી. તે હાથમાં લેતાં પાસે ઊભેલા મિત્રને તે બતાવતાં તેમાંથી બે વીંટી નીકળી. સાથે લખાણ હતું કે, ‘આ તારા ઉપયોગ માટે છે.’ અમે બંનેએ બજારમાં સાથે જઈને તે વીંટીની રકમ બનારસ મોકલી દીધી. જીવતીજાગતી ભાવનાનો એક પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૮૩-૮૪)

(૯)

સને ’૩૮માં આ જીવનું શરીર લોહીના ઝાડાથી પટકાયું. વાડીલાલ સારાભાઈ દવાખાનામાં દર્દી તરીકે દાખલ થવાનું બન્યું. તે રોગ મટ્યો નહિ એટલે કરાંચી જવાનું થયું. યોગ્ય સારવાર અને દવા થતાં તે મટી ગયો. તે પછી ગાંધીજીએ શ્રી ઠક્કરબાપાના શરીરને ૭૦ વર્ષ પૂરા થતાં ફાળાને કાજે ‘હરિજનબંધુ’માં અગ્રલેખ લખેલો વાંચ્યો. તે ૭૦ હજારનો ફાળો તદ્દન નજીવો ગણાય અને એકદમ ભરાઈ જવો જોઈએ એમ ગાંધીજીએ લખ્યું હતું. મારે તે ફાળામાં કેંક ભરવું જોઈએ એવો આગ્રહ ત્યાંના એક બહેને ખાસ કર્યો હતો.

મારી પાસે આપવાનું કંઈ નહિ. બીજા કનેથી લઈને ભરું એવું ગમે નહિ. તે બહેન મને કહે કે જો તમે દિલથી ફાળામાં ભરવાનું ખરેખર ઈચ્છો, તો તમને રકમ આત્મમાંથી પડીને મળી આવે. શ્રી ઠક્કરબાપાએ જે પ્રકારની આદિવાસીઓ અને હરિજનોની સેવા કરી છે એમાં કેટલી ધગશ છે! એમાં કશું યદ્વાતદ્વાપણું નથી એટલું જ નહિ પણ તેમણે યોગ્ય વ્યવસ્થા ઉપજાવી છે. અમુક પ્રકારની ચોકસાઈ, કાળજી, ખંત, હિસાબની ચોખવટ વગેરે કળાઓ એમના જીવનમાં પ્રકટેલી છે. તે સેવાનું મૂલ્યાંકન ને યોગ્ય કદરભક્તિ ગુજરાતને પ્રકટેલી નથી એવું એવું મને ત્યારે પણ લાગ્યા કરતું હતું.

આમ એ બહેનની આગ્રહભરી ટકોરથી અને તેમના જીવનની આવી સેવાપરાયણતાના ભાવથી પ્રેરાઈને તે ફાળામાં જો કંઈક મારાથી આપી શકાય તો મને બહુ આનંદ પ્રકટે, એવી અભિલાષા મારા મનમાં થનગનાટ કરવા લાગી. પ્રભુકૃપા હોય તો તેવી શક્યતા જરૂર પ્રકટી શકે એવું ભાન ત્યારે જરૂર હતું. હવે બન્યું એમ કે બેસતા વરસના દિવસે બાપુ* તથા તે બે બહેનોની સાથે અમારે કરાંચીના કેટલાક સદ્ભાવી સજ્જનોને ત્યાં મળવા જવાનું થયું. કરાંચીના માજી મેયરશ્રી યાગલા-સાહેબને ત્યાં તેમના બંગલે અમે ગયાં ત્યારે તેઓ નમાજ પઢી રહ્યા હતા, એવી અમને ખબર મળી. અમે બહાર જરા વાર મોટર ઊભી રાખી નીચે ઊતર્યા. દીવાનખાનામાં પેસવા જતાં પહેલાં મારી નજરે એક વીંટળાએલો કાગળ રસ્તા ઉપર પડેલો જોવામાં આવ્યો. કરાંચીના રસ્તા એટલા બધા સાફ અને સ્વચ્છ કે કંઈક પડેલું નજરે ચડ્યા વિના રહી ન શકે. તે કાગળને ચીંધીને બહેનને મેં કહ્યું, “જો, પેલું કશુંક પડ્યું છે!” તે ઊંચકીને જોતાં એમાંથી પાંચ રૂપિયાની નોટ નીકળી. તેમાં ઉર્દૂ ભાષાનું લખાણ હતું કે તે રકમ તારે મનગમતી રીતે વાપરવા માટે છે. પ્રભુકૃપાથી આવી આભમાંથી પડેલી રકમ શ્રી ઠક્કરબાપાના ફાળામાં ભરી દીધી.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૮૬-૮૭)

(૧૦)

મારી આર્થિક તંગીની ભીંસ કેવી હતી, એ મારા મિત્રો જાણતા. તેમની પાસે કદી મેં કશું માંગ્યું નથી. એક વખત મારે કોઈ સંજોગોને કારણે પૈસાની ઘણીઘણી જરૂર પડી હતી. કોઈની પાસે માંગવાનું ત્યારે પણ દિલ થતું નહિ એટલે માંગણી કરતો નહિ. વળી, રકમની તાત્કાલિક જરૂરિયાત હતી. ભગવાન તેના ભક્તને આપત્તિના સમયમાં કોઈ રીતથી મદદ પ્રેર્યા કરે છે, એવા પ્રકારનું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું આશ્વાસન મારા માટે નાનુંસૂનું ન હતું. તે આશ્વાસનથી મને એક પ્રકારની ઓથ અને હુંફ મળ્યા કરતા પણ તે નિરાકાર હતી. મારે તો ભગવાનની

*શ્રીમોટાના એક વડીલ સજ્જન શ્રી પરસદભાઈ ઊર્ફે પ્રિયંવદભાઈ નટવરલાલ મહેતા, જેઓ સિંધિયા સ્ટીમ નેવીગેશન, કરાંચીના મેનેજર તથા જાણીતા વિદ્વાન શ્રી નરિસંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીયાના જમાઈ હતા.

કૃપાથી તેવી ઓથ અને હૂંફ સાકારપણે પરિણામરૂપે પ્રકટેલી હોય ત્યારે ભીંસ ટળી શકે તેમ હતું. આવી સ્થિતિ માટે મેં ભગવાનને કદી પ્રાર્થના કરી નથી. ભારેમાં ભારે કટોકટી ભરેલી તંગ સ્થિતિ પણ ભાવ કેળવવા માટે, કે ભાવમાં ભાવથી જીવંતપણે જીવવાને માટેની હોય છે. હું ભીડને કદી ગણકારતો ન હતો, પરંતુ તેથી ભીડ જતી રહેતી હતી એવું કશું નહોતું. જો કે ભીડની ભીંસ મને દાબી દેતી ન હતી અને વળગતી પણ નહોતી, તે તો પ્રત્યક્ષ અનુભવે પરખાતું, એમાં ભગવાનની કૃપા અનુભવતો.

એક દિવસ સાંજે અમે બધા કાવેરી નદીકિનારે (કુંભકોણમ્) એક સાધુ મહારાજનાં દર્શને જતા હતા. તે વેળા મારી સાથે ત્યાંના વેપારી હસમુખભાઈ મહેતા, અમદાવાદના નાનુભાઈ ભટ્ટ વગેરે હતા. એક ઠેકાણે ફાટેલાંતૂટેલાં લૂગડાંની પોટલી જેવું મારી નજરે ચઢ્યું. તે હાથમાં લઈને ખોલતાં તેમાંથી એક સોનાની કંઠી નીકળી. તેની સાથે પણ તામિલમાં લખાણ હતું, “તારા ઉપયોગને માટે આ છે.” તે કંઠી હસમુખભાઈએ બજારમાં વેચીને તેની રકમ મને આપી, ને પ્રભુકૃપાથી તેનાથી મારી ભીડ ભાંગી. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૮૮-૮૯)

(૧૧)

એક વખત કરાંચીથી સાબરમતી આશ્રમ પાછો આવ્યો ત્યારે જુલાઈ, ઓગષ્ટ અને સપ્ટેમ્બરનો અડધો માસ રોકાવાનું બન્યું હતું. મારે પાછું કરાંચી જવાનું હતું. ક્યારે જવું તે નક્કી ન હતું. એક દિવસ ટપાલીએ આવીને મારા હાથમાં રજીસ્ટર્ડ પાકીટ મૂક્યું. તેમાંથી રૂ. ૬૦૫ની નોટો નીકળી અને ઉર્દૂ લિપિમાં લખ્યું હતું, તે મારા સાથી શ્રી કુરેશી સાહેબ પાસે જઈને વંચાવી આવ્યો હતો. તે લખાણમાં એમ હતું કે તારે તારા જન્મદિવસે કરાંચી જવું ને તે પણ ઊડીને જવું તેવો હુકમ છે. ચાર સીટનું એક નાનકડું વિમાન ત્યારે જતું. તેમાં ટિકિટ મળવી બહુ મુશ્કેલ હતી. બે-ત્રણ વાર તપાસ કરતાં ટિકિટ મળી અને ‘હવાઈ જહાજ’માં બેસીને ‘પૈદાઈશ કે દિન’ મુસાફરી કરી.

વિમાનમાં બેસવાનો તે કાળ કોઈ ન વર્ણવી શકાય એવી અગમ ધ્યાનાવસ્થામાં પસાર થયા કર્યો હતો. વિમાનમાં જવાની મારા જેવાને

તો કલ્પના પણ ક્યાંથી ઊગે? મારી પાસે આર્થિક સ્થિતિની તેવી શક્યતા પણ ન હતી. આવી રકમ ઓચિંતાની આપમેળે ક્યાંથી આવી પડી!

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૯૦-૯૧)

૫. સાધના

પેટલાદમાં ભણતો હતો ત્યારે શ્રી જાનકીદાસ મહારાજના સમાગમમાં આવવાનું બન્યું હતું. હાઈસ્કૂલમાંથી છૂટીને અને કદીક જે સમય (period)માં ભણવાનું ન હોય તે વેળાએ વહેલો ત્યાંથી નીકળી તેઓશ્રીની પાસે પહોંચી જતો. ત્યાંની જગા વાળતો. કદીક તેમનાં કપડાં ધોવાનું પણ કરતો. વળી, કદી તેમની પાસે છાનોમાનો બેસી રહેતો. તેઓ બીજાની સાથે વાર્તાલાપ કરતા, તે શાંત ચિત્તે સાંભળતો. મારે કશું પૂછવાનું હતું નહિ. તેમનું કથન સાંભળ્યા કરવાનું મને દિલ થતું. તેઓ સરળ અને સાદા હતા. રહેણીકરણી પણ એવી જ. તેમના પ્રત્યે પેટલાદના રંગવાળા શેઠ બહુ આદર અને ભક્તિભાવ રાખતા. તેમના નિમિત્તથી તેઓ ત્યાં રહેતા હતા. તે શેઠસાહેબે જ તેમને રહેવાને માટે બધો પ્રબંધ કર્યો હતો. તેઓ કોઈ જાતનું પ્રવચન કે કથાવાર્તા કરતા ન હતા અથવા શાસ્ત્રનું વાચન પણ કરતા ન હતા. મારી ગેરહાજરીમાં કરતા હોય તો રામ જાણે. હાઈસ્કૂલમાં ભણતો ત્યારે બીજી કોઈ પણ પ્રકારની રમતગમતમાં મેં ભાગ લીધો ન હતો. જ્યારે સમય મળતો અને તેઓશ્રી પેટલાદ પધારેલા હોય ત્યારે અચૂક તેમની પાસે જવાનું કરતો હતો. કોઈ દિવસ તેમની સાથે મેં કશી વાતચીત કરી ન હતી. તેઓ કદીક મારી ખબર પૂછતા ખરા કે શું કરે છે? શું ભણે છે? ક્યાં રહે છે? મેટ્રિકમાં હતો ત્યારે તેમણે મને કૃપા કરીને ચેતવેલો કે તારા શરીરને ભયંકર માંદગી થવાની છે માટે તું સવેળા બધો અભ્યાસ કરી લે અને રંગવાળા શેઠ તરફથી ચાલતી સંસ્કૃત પાઠશાળાના આચાર્યને કહ્યું કે આ છોકરાનો મેટ્રિકના વિષયનો બધો અભ્યાસ તમે સારી રીતે પૂરો કરાવી દો. આ છોકરાને નવરાશ મળે, ત્યારે તમારે તેને શીખવવું. એ પારકે ઠેકાણે રહે છે, તેથી તે ધારેલ સમયે ન આવી શકે એવી એની પરિસ્થિતિ છે.

પેટલાદમાં દીવાનસાહેબના ઘરથી થોડેક દૂર સંસ્કૃત પાઠશાળા હતી. તે આચાર્યશ્રી પાસેથી બે-અઢી મહિનાના ટૂંકા ગાળામાં બધો જ સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પાકો કરી લીધો હતો. ખાસ કરીને વ્યાકરણની બાબતમાં પૂરેપૂરો, ઉપરાંત શ્રી જાનકીદાસ મહારાજે મને કૃપા કરીને ચેતવેલો હોવાથી મેટ્રિકના બીજા બધા વિષયોનો અભ્યાસ તે વિષયોની છપાયેલ સમજૂતીઓ (ગાઈડ્ઝ) બહાર પડતી હતી, તથા તે તે વિષયોના પ્રશ્નો ને ઉત્તરોની પણ ચોપડી છપાતી હતી. તે બધાંની મદદથી ઝટઝટ અભ્યાસ કરી લીધો હતો. કોઈક પ્રસંગે અમદાવાદ જવાનું બન્યું. મારાં મોટાભાઈ, મા વગેરે ત્યાં રહેતાં હતાં, છતાં મેં શ્રી ઘનુભાઈને ત્યાં રહેવાનું રાખ્યું હતું. સાચે જ શ્રી જાનકીદાસજીની આગાહી પ્રમાણે આ શરીર બહુ માંદું પડ્યું અને મરણ નીપજી શકે તેવી ગંભીર સ્થિતિ થઈ હતી. કેટલાક દિવસ બેભાન અવસ્થામાં રહેવું પડ્યું હતું.

આ માંદગીમાં મને શ્રી જાનકીદાસ મહારાજનું બહુ સ્મરણ થતું ને તેમના પર મને ઘણું ઘણું વહાલ પ્રકટતું. શરીરની આ માંદગી લાંબી ચાલી હતી. શરીર કેંક સ્વસ્થ થતાં અભ્યાસની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરવાનું કરતાં ડોક્ટરે મનાઈ કરી. મેટ્રિકની પરીક્ષામાં બેસવા માટે જે પ્રાવેશિક પરીક્ષા થાય છે, તેમાં બેસી શકાયું ન હતું. પરંતુ હાઈસ્કૂલના હેડમાસ્તર સાહેબ શ્રી ઈશ્વરભાઈ પટેલ જેઓ સોજિત્રાના વતની હતા, તેઓની મારા પર સારી મમતા હતી, કારણ કે હું વિદ્યાર્થી તરીકે અભ્યાસમાં તેજસ્વી હતો, તેથી પ્રાવેશિક પરીક્ષામાં ન બેસી શક્યો તોપણ મને ફોર્મ મળી ગયું હતું. શ્રી જાનકીદાસ મહારાજે કૃપા કરીને મને ચેતવ્યો ન હોત તો જરૂર હું નાપાસ થયો હતો. સદ્ભાવનાથી સેવાયેલો સત્સંગ મારી બાબતમાં સફળ પરિણામમાં પ્રગટેલો અનુભવાયો. મને એ પણ જણાયું હતું કે એવા સત્સંગની અભિરુચી પ્રગટેલી હોય અને આપણને તેવે ઠેકાણે જવાનું દિલ થતું હોય, તો એવા સત્પુરુષ પાસે ખાલી બેસવાથી પણ આપણને શાંતિ ને હળવાશ જરૂર પ્રકટે છે. તેથી વારંવાર તેઓશ્રીની પાસે જવા કરવાનો દિલમાં ભાવ થતો હતો.

વળી, તેઓશ્રીએ મને અમદાવાદમાં શ્રી સરયૂદાસ મહારાજને પગે લાગીને તેમના આશીર્વાદ લેવાની ખાસ સલાહ આપેલી. મેં તેમ કરેલું પણ ખરું. આ બધું બન્યું તે કાળે સત્સંગનો પૂરો મહિમા કે મહત્ત્વ જાણતો ન હતો. પરંતુ આજે retrospectionની ધારણાથી એટલે પૂર્વ-સ્મૃતિની ધારણાથી એટલું જરૂર કહી શકું છું કે શ્રી જાનકીદાસ મહારાજ અનુભવી મહાત્મા હતા. તેઓશ્રી નડિયાદમાં સંતરામ મહારાજના મંદિરમાં કોઈ કોઈ વાર પધારતા, ત્યારે તેમની કને જતો હતો. તેઓશ્રીએ અગાઉની મારી ઓળખાણ બરાબર રાખી હતી અને તે વેળા તો હું સાધના-પ્રદેશમાં પ્રવેશી ચૂક્યો હતો. તેઓશ્રીના પૂછવાથી મેં તેમને આવા પ્રદેશની ગડમથલ વિશે જણાવ્યું હતું. પરંતુ સાધનામાં મને જે મુશ્કેલી નડતી ને ગૂંચો પ્રકટતી તે વ્યક્ત રીતે હું તેમને કહેતો નહિ. છતાં તેમની પાસે જવાનું થતાં, તે બધું પ્રાર્થનાભાવે મારા મનમાં ધારણ કરીને બેસતો અને તેઓ બીજા કોઈ સાથે વાર્તાલાપ કરતા હોય, અથવા કંઈ કશું બોલતા હોય, તેમાંથી મને મારા કોયડાનો જવાબ મળી જતો હતો. આ રીતનું અનુસરણ શ્રી સંતરામ મહારાજના મંદિરમાં બીજા મહાત્મા પધારતા ત્યારે પણ કરવાનું રાખતો હતો.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૬૮ થી ૨૭૨)

હરિજન સેવક સંઘમાં કામ કરતો, ત્યારે કઠીક એકાદ મહિનાની રજા લઈને દૂર એકાંત સ્થળે ચાલ્યો જતો. મારા તે સેવાના ક્ષેત્રમાં મેં કઠી એક પણ ફાલતુ રજા ભોગવી નથી. રવિવારને દિવસે પણ હરિજનવાસમાં જતો અને કોઈ પ્રવૃત્તિ આદરતો. વાસના લોકોની સાથે સદ્ભાવથી હળવા, ભળવા, મળવાનું કરતો. નડિયાદમાં મારે ઘણા વખત સુધી આ ક્ષેત્રમાં રહેવાનું બન્યું. તેને હું ભગવાનની પરમકૃપા જાણું છું. તે કાળે સંઘમાં કામ કરતા મારા એક સ્નેહી શ્રી ચૂનીલાલ વ્યાસ હતા. તે હમેશાં મને ઉશ્કેરવાનું કર્યા કરતા. તે કહે કે સર્વથી પ્રથમ તમે હરિજનોની સેવામાં પ્રવેશેલા છો, અને એકલે હાથે ઘણાં કામ જવાબદારીવાળાં કરતા હતા. તે બધું તમારી કનેથી લઈ લઈને એક માત્ર નાનકડી નિશાળનું કામ આપ્યું છે, તે તમારું હડહડતું અપમાન છે. તમે સાવ બાયલા છો.

આનો સામનો પણ કરતા નથી! તમે બધાથી બીઓ છો. તમારામાં સાચું બોલવાની તાકાત ને હિંમત નથી.

તે ભાઈ નડિયાદમાં મારા હાથ નીચે કામ કરતા હતા, ત્યાં સુધી અવારનવાર મને તેવી રીતે ટકોરતા. અને તેમની ત્યાંથી બદલી થઈ ગયા પછી પણ જ્યારે મળવાનું થતું, ત્યારે તેમ કર્યા વગર રહેતા નહિ. હું પ્રભુકૃપાથી તે કાળે સાધનામાં પ્રવેશી ચૂકેલો હતો, એટલે મળેલાં પરિસ્થિતિ અને સંજોગ મારા પોતાના વિકાસ માટે છે, એ દૃષ્ટિએ દૃઢતાથી, સંતોષથી અને પ્રેમથી તેને સ્વીકારી લેવાનું કર્યા કર્યું હતું અને બીજી દૃષ્ટિએ વિચારવાનું બનતું નહિ. નડિયાદનો તે વરસનો ગાળો સ્થિત અને એકરસ થવાને કાજે મારે માટે ઘણો જરૂરનો હતો, ને તે પ્રભુની પરમકૃપા હતી.

નડિયાદમાં મારું કામ એક નાનકડી શાળા પૂરતું ભલે હતું, પરંતુ તેટલા જ પૂરતું તે કામને મર્યાદિત કરી નાખ્યું ન હતું. અસ્પૃશ્યતાનું નિવારણ થાય તેવા પ્રકારના સમારંભો પણ વરસમાં એક બે વાર યોજવાનું થતું. ભાદરવા વદ બારસ—ગાંધીજીના જન્મદિવસ—ના નિમિત્ત પ્રસંગે એક વખતે હરિજનો તથા ગામના પ્રતિષ્ઠિત સજજનોનું એક સ્નેહસંમેલન યોજ્યું હતું. તેમાં સૂકો મેવો તાસકોમાં આપવાનો પ્રબંધ કર્યો હતો. અમે બધા એક સાથે એક પંગતે પાથરણાં પર બેસીએ એવી વ્યવસ્થા કરી હતી. હરિજનના જુદા જુદા વર્ગમાંથી માણસો નોતર્યા હતા. નડિયાદ શહેરના પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગૃહસ્થોને આમંત્રણ-પત્રિકાઓ જાતોજાત આપી આવવાનું કર્યું હતું. આ સંમેલન બહુ સારી રીતે પ્રભુકૃપાથી પાર પડ્યું. શ્રી ગોકુળદાસ તલાટી (‘બાપુ’ તરીકે તેમને બધા નડિયાદમાં સંબોધન કરતા) તથા શ્રી ફૂલચંદ બાપુજી શાહ ને એવા બીજા નામાંકિત સદ્ગૃહસ્થો ખાસ આમંત્રણથી પધારેલા હતા. આ જાતના સમારંભે બીજે દિવસે નડિયાદ ગામમાં ભારે હાહાકાર મચાવી મૂક્યો. શહેરને જુદે જુદે ઠેકાણે આનો ઉહાપોહ થયા કર્યો હતો.

શ્રી ગોકુળદાસ તલાટી ને શ્રી ફૂલચંદ શાહની જ્ઞાતિએ ભેગા મળીને તેમનો જ્ઞાતિબહિષ્કાર કરવાનું ઠેરવ્યું. તે બે સજજનોના પક્ષમાં તેમની

જ્ઞાતિમાં માણસો હતા એટલે જ્ઞાતિનાં બે તડ પડી ગયાં. તે વણિકોની જ્ઞાતિની અસર મારા શરીરની જ્ઞાતિ ઉપર પણ પડ્યા વિના ન રહી. મને જ્ઞાતિમાંથી બહિષ્કાર કરવાનો ઉહાપોહ જાગ્યો. પરંતુ તે અટકી જવામાં જ્ઞાતિ પરત્વેનું મારું હમ્બેશનું નમ્રતા અને સદ્ભાવપૂર્વકનું વર્તન તથા પૂજ્યશ્રી ગોદડિયા મહારાજનું મારી પરત્વેનું સદ્ભાવનું કારણ હોય તો હોય. તેઓ નડિયાદ પધારતા ત્યારે નડિયાદના સ્મશાનમાં વાસો કરતા. મારે પણ રોજ રાત્રે ત્યાં સૂવાનું થતું. તે કારણે તેમનો અને મારો પ્રભુકૃપાથી મેળાપ ને સંગમ થઈ ગયો હતો. તેથી અવારનવાર તેમની પાસે જ હું જતો. મારી સાધના તરફની ગતિનો તેમને અણસારો પ્રકટી ગયો હતો. હું મારાથી બને તેટલી તેમના શરીરની સેવાયાકરી કરવાનું ચૂકતો નહિ. મારી જ્ઞાતિના સજ્જનો પણ તેમની પાસે અવારનવાર જતા-આવતા હતા.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૭૩-૨૭૪)

આ જીવને જ્યારથી સાધનાનું કર્મ પ્રભુકૃપાથી પ્રાપ્ત થયું ત્યારથી તે ભાગ્યે ઘરમાં સૂતો હોય, હંમેશાં તે સ્મશાનમાં સૂતો. જ્યાં જ્યાં ભય લાગે એવી ભયંકર જગ્યાઓ હોય ત્યાં તે જઈને રાતવાસો કરતો. વળી જે જગાએ સાપ, વાઘ, સિંહ વગેરે રાત્રી પશુઓનો ભય હોય ત્યાં તે રાત ગાળવાનો જાગ્રત પ્રયત્ન પ્રભુકૃપાથી તક મળતાં બન્યા જ કર્યો હતો. લોકોના રીતરિવાજ અને તેની ભીંસથી પણ માનવી ભયમુક્ત થઈ શકતો નથી. લોકોનો પણ તેને ભારે ભય હોય છે. લોકોના વાતાવરણથી તે વિરુદ્ધ વર્તી શકતો નથી અને તેવા વાતાવરણથી તે ભયગ્રસ્ત રહે છે. આ બધાથી ભયમુક્ત થવાને કાજે જ્યારે જ્યારે તેવા પ્રસંગ પ્રગટ્યા ત્યારે ત્યારે આ જીવે પ્રભુકૃપાથી એવા અનેક પ્રકારના ભયમાંથી મુક્ત થવાને જબ્બર પ્રયત્ન કરેલ છે. તે કાળે શહેરમાં સગાંવહાલાંઓનાં ઘરની પાસે થઈને રસ્તા ઉપર ભજન ગાતાં ગાતાં અને નાયતાં કૂદતાં ચાલ્યા જવાનું બનતું. માસી, મામા અને બીજાં સગાંવહાલાં મળે, પરંતુ મને કોઈ અટકાવીને બોલાવતું નહિ. તેમને

હું જોઉં તો ભજનની મસ્તીમાં તેમને બે હાથ જોડીને માથું હલાવી પ્રણામ કરું, પરંતુ કદી ઊભો ન રહું. એવી મસ્તીના તાનના મદમાં ને મુક્ત કંઠે પ્રભુકૃપાથી ગાવાનું બનતું, તેથી કરીને દિલમાં જે એક મસ્તી ચઢતી તેની ખુમારી કોઈ સમજી શકનાર નથી. અભય કેળવવા માટે વિચારીને કોઈ પગલાં મેં લીધાં નથી. પરંતુ જીવનમાં અનેક પ્રકારના જ્યારે જ્યારે તેવા પ્રસંગો પ્રગટ્યા, ત્યારે ત્યારે તેમાંથી ભયમુક્ત થવાને પ્રભુકૃપાથી જબરજસ્ત સંગ્રામ પ્રગટાવવાનું ભાન જાગ્યા કરેલું હતું.

સ્મશાન અને એવી ભયજનક બીજી જગાઓએ રહેવાનું બનતું તેમાં એકલી ભયમુક્ત થવાની મહત્વાકાંક્ષા હતી એવું છેક ન હતું. મને પોતાને માનવીના સમૂહના કોલાહલથી આઘે એકાંત જગા મળી શકે, તો સાધનાનું કામ ખૂબ શાંતિથી અને આનંદથી થઈ શકે તેવા હેતુથી પ્રેરાઈને એ જગાઓ પસંદ પડતી. શરૂમાં કંઈ ભય લાગતો ન હતો એવું ન હતું, પરંતુ તેમ થતાં સ્મરણ કર્યા કરતો, પ્રાર્થના કરતો. ભય એક પ્રકારના એવા સંસ્કારોના પરિણામે પ્રગટે છે. તેવા સંસ્કાર હઠી જાય તો ભય જેવું લાગતું નથી, એવી ઊંડી સમજણ પ્રભુકૃપાથી દિલમાં પ્રગટેલી હતી તેના કારણે ભયમાંથી મુક્ત થતું જવાનું બની શક્યું હતું.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૫૧-૫૨)

વળી, આ જીવ કદી કોંગ્રેસનો સભાસદ થયેલો નહિ. પ્રેમથી ૧૯૩૦ના રાષ્ટ્રીય યુદ્ધમાં પૂરેપૂરું ઝંપલાવ્યું ત્યારે અભય કેવો ને કેટલો કેળવાયો છે, તેનો અનુભવ કરવા માટે તે સંગ્રામમાં પ્રભુકૃપાથી સુકાવવાનું બન્યું હતું. બોરસદ તાલુકાના દેવાણ ગામના ઠાકોરે છેતરપિંડી કરી સ્વયંસેવકોને પોતાને ગામ નોતરી રાતે જાહેર ભાષણ ગોઠવ્યું. ચારે બાજુથી ઘેરી લાકડીઓના ભયંકર માર મરાવવાનું કર્યું હતું. આ જીવ મોટેથી હરિસ્મરણ કરતાં કરતાં લાઠીના ઘા ઝીલતો હતો અને ત્યાંથી એક ડગલું ખસ્યો ન હતો. તે ૧૯૩૦ના સંગ્રામમાં આવા કેટલાય બનાવો બનેલા છે. જેલમાં જવાનું પણ સાધનાના હેતુથી જ બનેલું. મારી મા મને કદી લાંબા સમય માટે દૂર એકાંતમાં સાધના સારુ

જવા આશીર્વાદ ના આપે. જ્યારે આ '૩૦નો સંગ્રામ પ્રકટ્યો ત્યારે મેં માને કહ્યું કે, બા! આ તો લૂણને હલાલ કરવાનો સમય પાક્યો છે. જેનું આપણે લૂણ ખાધું, તે લૂણ અત્યારે હવે દેશની સામે અમને ખુમારીથી યુદ્ધમાં જોડાવાને પડકાર આપે છે. હવે અમારાથી ટગર ટગર જોઈ બેસી રહેવાય નહિ. તું મને સંમતિ આપ. પ્રભુકૃપાથી સંસાર-વહેવારનું ખર્ચખૂંટણ ચાલી શકે એવી વ્યવસ્થા થઈ જશે. તેણે મને ઉમળકાથી તો નહિ પણ જેમ તેમ કરીને રજા આપી. મારી ઑફિસના કામકાજની વ્યવસ્થા માટે ભાઈ પરીક્ષિતલાલને મેં લખી જણાવેલું ને આર્થિક વ્યવસ્થા પણ કરી હતી. જેલમાં સતત મૌન પાળતાં કોઈની સાથે બોલતો કરતો નહિ. હું સ્મરણ, પ્રાર્થના, ધ્યાન આદિના મારા કાર્યમાં મશગૂલ રહ્યા કરતો. જેલનું આપેલું કામકાજ કરવામાં પ્રેમભક્તિથી ઉમળકો બતાવ્યા કરતો. જેલમાં ઘણાનું પોત સાવ ઉઘાડું પડી જતું. તેઓ એટલા બધા પ્રકારની છેતરપિંડી કરતા અને પ્રપંચ ચલાવતા કે તે જોઈને મને તો થયેલું કે આવા લોકો અહિંસાનો ભાવ શી રીતે રાખી શકે? એવી શક્યતા તેમનામાં હતી નહિ એમ લાગ્યું હતું. તેઓ વાતાવરણના આવેગમાં તણાઈને આવી ગયા હતા. જેલમાં સતત એકધારાં સ્મરણ, પ્રાર્થના, ધ્યાનાદિમાં પળેપળ જાગૃતિયુક્ત સમય પ્રભુકૃપાથી પસાર થતો. આ હકીકત ભાઈ પરીક્ષિતલાલ, હરિવદનભાઈ અને હેમંતભાઈએ અનુભવેલી છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૫૪ થી ૫૬)

આ જીવે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક તેના સકળ પ્રકારના જીવનવ્યવહારમાં નમ્રતાનો ગુણ કેળવવાનો સતત એકધારો પ્રયાસ કરેલો છે. નમ્રતાને શૂન્યની હદે લઈ જવાને પ્રભુકૃપાથી આ જીવ મથ્યા કરતો હતો. નમ્રતા એટલી હદે સુધીની કે ઘણા ‘ભોટ’ ગણતા ને જાણતા. નમ્રતા એમ ને એમ કાંઈ કેળવાતી નથી. જીવનમાંની અનેક પ્રકારની સમજણો, માન્યતાઓ અને આગ્રહો વગેરે પરત્વેનું જોશ ઘટ્યા વિના સાચી નમ્રતા પ્રકટેલી જાણી નથી. તેથી મારી પોતાની આગવી સમજણને જરા પણ મહત્ત્વ આપ્યા વિના બીજા બધાની સલાહસૂચનાને પ્રેમભક્તિભાવે કર્યા કરવાનું કરતો. તે હકીકત ઘણાં બધાંની જાણમાં છે. આમ થવું અના-

સક્તિ યોગ્યપણે પ્રકટ્યા વિના બની ન શકે. જ્યારે સાબરમતી ગાંધી આશ્રમમાં ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘના સહમંત્રી પદે હતો, ત્યારે કામ કરતાં જાજરૂ જવાનું થતાં તે તરફ પ્રયાણ કરતો. તે વખતે કન્યા છાત્રાલયની બહેનો મને મશ્કરીમાં કહેતી કે ચૂનીભાઈ, જાજરૂ જશો નહિ. પાછા જાઓ. હું તેના હેતુના જ્ઞાનભાન સાથે પાળવાનું કરતો. આને બીજા મૂર્ખામી ગણે. તેમાં પણ એક પ્રકારનો સંયમ કેળવવાનો હેતુ જીવતોજાગતો રાખતો. જાજરૂ જવાનું દબાવી રાખવાનું કરીએ તો આરોગ્યને નુકસાન થાય એ જાણતો હતો, પરંતુ જે કર્મ હેતુના જ્ઞાનભાન સાથે થતું હોય છે, તે કર્મમાંથી ગેરલાભ ઘણો ઓછો પ્રકટે છે, એવો અનુભવ મને અનેક વાર પ્રભુકૃપાથી થયા કરેલો છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૫૯)

નડિયાદનો આશ્રમ ચલાવવાનું કામ હતું ત્યારે રજાઓમાં વિદ્યાર્થીઓના ગામે જવાનું બનતું. તેમના વાસમાં રહેવાનું અમે કરતા. ભંગીવાસમાં પણ રહેતા. તેમનાં વાસણો—દેગડા, ઘડા, વગેરેને—નદીએ કે જળાશયે લઈ જઈને ખૂબ મંજાવી મંજાવીને એકદમ ચક્યકાટ બનાવતા ને તેમાં પીવાનું પાણી ત્યાંથી ભરી લાવતા. વિદ્યાર્થીઓની સાથે અમે આવાં ચક્યકાટવાળાં વાસણો લઈને આવતાં, તેથી તે ગામના લોકો ઉશ્કેરાઈ જતા ને અમને દમદાટી પણ આપતા. વાસમાં અમારું રાંધવાનું બનતું. રાત્રે ભજનકીર્તનનો કાર્યક્રમ રાખતા. આ બધું મારાથી થતું તે સાધનાની ભાવનામાંથી પ્રકટેલી કર્મ પરત્વેની પ્રામાણિકતા, વફાદારી ને નિષ્ઠાને લીધે હતું. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૬૧)

આ જીવને સાધનાકાળમાં પળવાર નવરાશ મળતી ન હતી. બસ કામ, કામ ને કામ. તેથી મને લાભ જ થયો છે, હાનિ થઈ નથી. મને પોતાને ઘણા અન્યાય થયા છે, તેની કથની ને ઈતિહાસ ક્યાં લખું? કામ કરતાં કરતાં આ જીવને ન્યાય મળ્યો છે કે કેમ તે જોવાનું કામ આપણું ન હોય. મનમાં તે કાજે ઓછું આણું નથી. મિત્રો પર તો સદ્ભાવ ઊલટો વધ્યો છે, ઘટ્યો નથી. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૧૭૮)

એકાદ માસ એકાન્ત નિર્જન સ્થળમાં સાધના માટે જતો, ત્યારે જમવાની કે ખાવા કરવાની પ્રવૃત્તિમાં પડતો નહિ. ભૂખ લાગે ત્યારે પાસેના જળાશયનું પાણી પી લેવાનું રાખતો. તે સ્થળ તદ્દન નિર્જન, વસ્તીથી ઘણું દૂર અને કુદરતી સૌંદર્યથી ભરપૂર પડ્યું હોય એવું પસંદ કરતો. કોઈ મનુષ્યની હડકેટે ચઢી જવાનું એકદમ બની શકતું નહિ. ઓછામાં ઓછા ૪-૫ દિવસના, કોઈક વખત તો તેથી પણ વધારે દિવસના કડાકા નીકળી જતા. છતાં પણ ભૂખના ત્રાસે મને કદી સતાવ્યો નથી. તે ભગવાનની પરમકૃપા. મને પણ એક લગની લાગેલી હતી. જુદા જુદા પ્રકારની સાધનાનો અભ્યાસ ને તેમાંથી નવું સૂઝ્યાં કરતું. જેમ ધનુર્વિદ્યામાં જેને તાકવાનું હોય ત્યાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત દૃષ્ટિ નિશ્ચયપણે ચોંટી રહે, એવા પ્રકારની ભાવનામાં દિલ તલપાપડ રહ્યા કરતું. જોકે તેમાં મંદતાના તબક્કા અવારનવાર પ્રકટતા ખરા અને કદીક ઓટની અસર ભયંકર સાલતી હતી.

જેને 'ધૂંવોંધાર' કહે છે, તે નર્મદાજીના એક સ્થળે પ્રભુકૃપાથી મારે જવાનું થયેલું. તે ધૂંવોંધારની સામે ઊભા રહીને જોઈએ તો ડાબા હાથ તરફ ધોધની છેક છેવાડે એક ગુફા જેવું હતું. તેમાં બેસીને સાધના કરવાનો હુકમ મળ્યો. એક તો ધૂંવોંધારના અવાજથી જ જીવ ગભરાઈ જાય, તેમાં ત્યાં બેસવું અને પાછું સાધનાની ભાવનામાં પ્રવર્તવું એ કાંઈ નાનીસૂની હકીકત નથી. કોઈનું ગજું ન ચાલી શકે એવું તે સ્થળ હતું. 'ન ચાલી શકે' એવું વક્તવ્ય પણ બરાબર નથી. ઘણાંની તો હામ જ હારી જાય એવું તે સ્થળ હતું. પ્રભુકૃપાથી આપણને હુકમ મળ્યો. તેનું પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું પાલન કેમ થાય તે જ વિચારવાનું રહેલું હતું. જે તે કરવાનું ખરેખરું, ઉમળકાભર્યું દિલ પ્રકટે છે, ત્યારે તે કર્મ કરવાના ઉપાય ને હૈયાસૂઝ પણ તેમાંથી મળી રહે છે; એવો મારો એક વેળાનો નહિ પણ અનેક વેળાનો જીવતો જાગતો અનુભવ છે. કેવા કેવા ઉપાયો લીધા જેનાથી કરીને ધૂંવોંધારની પાસેની ગુફામાં જઈ શકાયું તે લખતો નથી. ૨૧ દિવસ ત્યાં રહેવાનું પ્રભુકૃપાથી બન્યું હતું. દિવસની પળેપળ પ્રભુકૃપાની ભાવનામાં તથા જુદા જુદા સાધનાના અભ્યાસમાં ગાળવાનું બની શક્યું

હતું, તે તેની પરમકૃપા. ખોરાક ૫-૬ દિવસ સુધી હરિને આશરે જ. તે પછીથી કોઈ પાત્રમાં દોરડાથી ખોરાક બાંધીને તેને આમતેમ હલાવીને મારા હાથની પકડની મર્યાદામાં તે આવી શકે એવી રીતે એક વાર આપવાનું કોઈક લોક કરતા હતા. મળમૂત્ર પણ ત્યાં જ કરવાનું બનતું. આવી તો અનેક પ્રકારની કઠણાઈઓ આ જીવે સેવેલી છે.

એક વાર ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘમાંથી એક માસની રજા લઈને મધ્યપ્રદેશમાં ગયો હતો. તે વેળા ૨૪-૨૫ દિન બીજો કોઈ જાતનો આહાર કે પાણી કે બીજું લીધા વિના મારો માત્ર મળ જે રોજરોજ છેલ્લા દિન સુધી સહજમેળે નીકળતો, એ જ હું ખાતો અને પેશાબ પીતો. આથી શરીરની મળશુદ્ધિ પણ સારી થયેલી ને શરીરની સ્થિતિ પણ સારી થઈ હતી. મળ ખાતાં સૂગ નહોતી ચઢતી. પેશાબ પીતાં એટલી સૂગ ના હોઈ શકે. મળમાં દુર્ગંધ નહોતી લાગતી. છાણના જેવો સ્વાદ લાગતો હતો. ઉત્કટ ભાવનાને કારણે એવું બધું શક્ય બની શકે છે. આવો પ્રકાર અઘોરીની સાધનાનો પ્રકાર ગણી શકાય. એવી સાધના હરેકને આવશ્યક જ હોય એમ કદી ન ગણી શકાય. મને કોઈએ સૂચવ્યું ન હતું; આપમેળે મને તેમ કરવાનું ઊગેલું હતું.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૨, પૃ. ૨૫૯, ૨૭૫, ૩૯૩-૩૯૪)

એક વાર ચિત્રકૂટ નામના નિર્જન સ્થળે જવાનું આ જીવને બન્યું. ત્યારે એક બ્રાહ્મણ પંડિત રોજ એક વાર જમવાનું આપી જતા હતા. આવે વખતે જે કોઈ જમવાનું આપવા આવે તેની સાથે કોઈ પ્રકારની વાતચીત હું કરતો નહિ. તે પંડિતજી સાથે મેં વાતચીત કરેલી નહિ, પરંતુ ત્યાંથી જતી વખતે તેમણે મારું સરનામું લઈ લીધું હતું. આ પંડિત એક વાર નડિયાદ પધાર્યા હતા. મારી બાએ સીધુંસામગ્રી આપીને તેમની પાસે રસોઈ કરાવી હતી, કારણ કે તેઓ બીજા કોઈના હાથનું જમતા નહિ. મને તેમણે જણાવ્યું કે હું કદી ઘરમાં સૂતો નથી. મેં તેમને કહ્યું કે, હું તો રોજ ગામ બહાર સ્મશાનમાં સૂવા જાઉં છું એટલે તમે મારી સાથે આવજો. અમે બંને તે રાત્રે સ્મશાનમાં સૂતા. હું રાત્રે મારી સાધના

કર્યા કરું અને તે પણ તેમની. તેઓ મેલી વિદ્યાના સાધક હશે એવી છાપ મારા મન પર પડી હતી. તે પ્રકારની વાતચીત તે પછી તેમણે મને કરી. પ્રેતની પણ યોનિ છે, જેમ મનુષ્યની યોનિ છે તેમ. મંત્રવિદ્યાથી તે પ્રત્યક્ષ કરી શકાય છે, તેમ તેમણે મને તે પ્રત્યક્ષ કરીને બતાવ્યું. તે મને કહે કે, મારે આ વિદ્યાનું છેલ્લું એક ડગલું ભરવાનું છે. તેની પરિપૂર્ણતા થવા કાજે અમુક પ્રકારનો યજ્ઞ કરીને તેમાં અમુક અમુક હોમવાનું આવે છે. તે બધી વિધિ કરીને આની પૂર્ણાહુતિ થાય તો મને આ વિદ્યાની પૂરેપૂરી સિદ્ધિ મળી જાય. મેં તેમને કહ્યું કે, અમારે આવી વિદ્યા સાથે નિસ્બત નથી. અમારે સ્વરાજ જોઈએ છે. તે કહે કે, આ પ્રેતવિદ્યાથી વાયસરોયને પણ ડગમગાવી શકાય. પરંતુ તે વિદ્યાની પૂર્ણાહુતિ કરવાની જરૂર છે. તેમાં જે બધું હોમવાની વિધિ કરવાની છે, તેને માટેની રકમ લેવા તમારી કને આવ્યો છું. મેં તેમને મારી આર્થિક સ્થિતિની હકીકત જણાવી દીધી. તેમણે સૂચવ્યું કે ઉઘરાણું કરાવી આપીને મદદ કરો. તે મારાથી બની શકે તેમ નથી તેની સ્પષ્ટતા કરીને અમદાવાદ જવાનું ભાડું આપી તેમને વિદાય કરી દીધા હતા.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૭૬-૨૭૭)

*કરાંચીમાં મેં એક વાર રોજા કરેલા. ૪૦ દિનના ઉપવાસનો સંકલ્પ. ૩૮ દિવસો થયા ત્યારે એક ગોદડિયા મહારાજ મળ્યા. તેમણે કહ્યું કે, “શું કામ આટલા બધા ઉપવાસ? બસ થયું, ખાઈ લે.” પ્રથમ મેં “સારું” કહ્યું, પછી થયું કે બે જ દિવસ માટે શું કામ રોજા તોડું? આટલા દિવસ ગયા તો બે દિવસ વધુ. મેં સૂક્ષ્મ અહમ્ના જોરે ગોદડિયા મહારાજની આજ્ઞા પાળી નહિ. તે જ વખતે હું મારા યજમાન વડીલની ગાડીમાં બેસીને ક્યાંક જતો હતો. દરમ્યાન રસ્તા પરના ઓટલા પર બેસી રહેલા એક મેલાઘેલા ઓલિયા જેવા માણસે મને હાથના ઈશારાથી બોલાવ્યો. હું ગાડી થોભાવીને મારા યજમાનના વિરોધ છતાં તેની પાસે ગયો. પેલા ઓલિયાએ કહ્યું કે, હજુ તારો અહમ્ નથી ગયો? લે, આ મીઠાઈ ખાઈ લે ને રોજા પૂરા કર. મને આ વખતે સમજાઈ ગયું કે મારો

*શ્રીમોટા આ ઉપવાસ દરમ્યાન બે વાર ચા લેતા, બીજું કંઈ નહિ.

સૂક્ષ્મ સાત્ત્વિક અહંકાર તોડવા ભગવાને આ યોજ્યું છે, એટલે મેં પેલી મીઠાઈ ખાઈ જવાની તૈયારી દર્શાવી. મારા યજમાન કહે, “અલ્યા આટલા દિવસના ઉપવાસ પછી આ મીઠાઈ ન ખવાય—માંદો પડીશ.” પણ હું પેલા ઓલિયાના ફરમાનને માથે ચઢાવીને તેની આપેલી મીઠાઈ ત્યાં જ ખાઈ ગયો ને રોજા પૂરા કર્યા. શુભ સંકલ્પ-બળનું અભિમાન આપણામાં હોય તેને તોડવાનું હોય છે. ઈશ્વર કૃપા કરીને આપણી પાસે તે તોડાવે છે.

આ જીવે નમ્રતાની કેળવણી જાણીબૂઝીને સમજણપૂર્વક ખીલવેલી હતી. સેવાના ક્ષેત્રમાં હક્ક છોડી દઈને એનાથી નીચી પાયરીની જગા સ્વીકારવાનું કર્યા કરતો. નડિયાદની શાખામાં અને આશ્રમમાં આ જીવ મુખ્યપદે હતો, પણ મારા હાથ નીચેના શિક્ષકને આચાર્યપદે મૂકીને તેના હાથ નીચે કામ કરવાનું રાખતો. તેથી પેલા શિક્ષકને ઉત્તમ કેળવણી મળતી, શીખવાનું મળતું. બોદાલ આશ્રમમાં મુખ્ય વ્યવસ્થાપક તરીકે બદલી થયેલી, પણ તે ઠેકાણે હેમન્તભાઈને જ મુખ્ય વ્યવસ્થાપક નીમવા એમ મેં મારી જાતે અમારા સંઘની વ્યવસ્થાપક સભાને વિનવેલું. ને હેમન્તભાઈને મારા ઉપરી મેં પોતે જ બનાવેલા, ને તે પણ મારી માગણીથી.

એક સંસ્થામાં સાથે કામ કરવા છતાં, કોઈ દિવસ હડાપણ હહોળવાનું કરેલું નથી. મુખ્ય પદવાળાને સૂચનાસલાહ દેવાનું ભાગ્યે બનતું. કદી આગળ પડીને કશું વહોરી લેવાનું બનતું નહિ. પ્રભુકૃપાથી બને તેટલું મૌન સેવાતું. કામ કરવામાં સૌની સાથે બરાબરીમાં પૂરેપૂરું રહી શકાતું. આ હકીકત લખવાનું કારણ બધાં સ્વજનો સમજે ને તેમ વર્તવાનું કરી શકે. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૭૪ થી ૭૭)

શાંતિનિકેતન મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથના સંસ્મરણમાં સ્થપાયું હતું, છતાં તેમની મૂળ સમાધિની જગ્યા બિસ્માર હાલતમાં હતી. વળી રોજ સવારના નાસ્તાના સમયે રસોડાના મકાનની બહાર ઘણાં માગનારાં સ્ત્રીપુરુષ ઊભાં રહેતાં અને નાસ્તો પતી ગયા બાદ લૂંટવાને પડાપડી કરતાં—આ

બે નિમિત્તે શાંતિનિકેતનના મુખ્ય સંચાલક કવિવર ટાગોરના પુત્ર શ્રી રથીન્દ્રનાથને મળવાની ઈચ્છા પ્રકટેલી. *શ્રી મલ્લિકજીએ એમને ના મળવાનું સૂચવ્યું હતું, કારણ કે તેમનો સ્વભાવ એવા પ્રકારનો હતો કે કદાચ મારી અવગણના તેઓ કરે. પરંતુ આપણે જે કરવા ધાર્યું હોય તે પ્રેમથી અને નમ્રતાથી કરવાનું હોય. આપણું શું થાય એની આપણને દરકાર હોતી નથી. સાચા સાધકનું એ એક લક્ષણ છે. તેઓ મળી શકતા હોય તેવા સમયે એક દિવસ કાગળ પર મારું નામ લખી મોકલ્યું. તેમણે મને અંદર બોલાવ્યો ને મળવા આવવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં એમને જણાવ્યું કે, “આ પવિત્ર વાતાવરણમાં મને બે વસ્તુ ખૂંચે છે. એક તો જે સ્થળે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ ટાગોરને ૮ કલાકની સમાધિ પ્રકટેલી અને તેથી ‘શાંતિનિકેતન’ એવું તે બોલી ઊઠ્યા તે પરથી આ સંસ્થાનું નામ પડ્યું છે. તે પવિત્ર સમાધિની જગા બિસ્માર હાલતમાં છે, તે આવી સંસ્થાને શરમાવે એવી છે અને બીજું સવારના નાસ્તાના સમયે રસોડાની બહાર ભીખ માંગનારાઓનું જે એક મોટું ટોળું જામે છે અને નાસ્તો પતી ગયા પછી એઠવાડ માટેની જે પડાપડી થાય છે, તે એક પ્રકારની દિલમાં જુગુપ્સા ઉપજાવે છે. આ બંને બાબતમાં આપ યોગ્ય વ્યવસ્થા કરો તો ઉત્તમ એવી વિનંતી કરવા આવ્યો છું.” તેમણે મારી આ બંને વિનંતી ધ્યાનથી સાંભળી લીધી. હું તેમની રજા લઈને તરત બહાર નીકળી આવ્યો. તેમણે કશો જવાબ વાળ્યો ન હતો. એક શબ્દ બોલ્યા ન હતા. તેમની કને હું જઈ આવ્યો તેથી મને પોતાને સંતોષ વળી ગયો.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૦૧-૨૦૨)

આ જીવના સાધનાકાળમાં એક ગાળો એવો મહામુશ્કેલી ભરેલો આવેલો કે જ્યારે તેનાથી થતા સકળ પુરુષાર્થથી કશું બની શકતું ન હતું, ઊંચે પ્રકટી શકાતું ન હતું. તે વેળાએ તેણે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક

*શાંતિનિકેતનના અંગ્રેજીના પ્રોફેસર શ્રી ગુરુદયાળ મલ્લિકજીનું કુટુંબ કરાંચી રહે. એમની સાથે મારે ઠીક ઠીક વાર્તા થયેલી. તેઓ સત્સંગની ભાવનાવાળા અને સાધનાના માર્ગમાં પ્રવેશ પામેલા અને તેના આંતરપ્રદેશમાં પહોંચેલા જીવાત્મા છે. તેમની નમ્રતા સાધનાના આદર્શની અનુસરવા લાયક છે.

શ્રીસદ્ગુરુનો આશરો લઈને પોકાર પાડેલો, પ્રાર્થના અનેક કરી છે. * દરેક લીટીને છેડે મારા સદ્ગુરુનું નામ ‘કેશવ’ આવ્યા કરતું. એવી પ્રાર્થનાઓથી જીવનમાં રચનાત્મક લાભ થયો છે, એ મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ** શ્રીસદ્ગુરુની મદદ મળે છે. તે હકીકત સાચી છે, પરંતુ જ્યારે એનામાં આપણું દિલ પ્રેમભક્તિપૂર્વક લાગેલું હોય છે, ત્યારે તે અનુભવાય છે. આપણો તેના પરનો પ્રેમ ન્યોછાવર થઈ જવાની ભાવના બીજા કોઈની સાથે સરખાવી શકાય તેમ નથી. શ્રીસદ્ગુરુ પ્રત્યેનો આપણા દિલમાં પ્રકટેલો ભાવ આપણને સાધનામાં વિશેષ ને વિશેષ એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત કરવાને પૂરેપૂરો શક્તિવાળો છે.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૦૪-૨૦૫)

સને ૧૯૩૧માં સાબરમતી જેલમાં હેમંતભાઈ અને હું સાથે હતા, ત્યારે તેમણે પૂછ્યા કરેલું કે શું ગણગણ્યા કરો છો? તેમણે ઘણી વાર પૂછ્યું ત્યારે જ “હરિ:ઉંનો જપ કરું છું” એમ કહેલું. તે સિવાય બીજું કશું કહ્યું ન હતું. બીજા મારા કર્મસાથીઓને એટલીય ખબર પડી ન હતી. પછી જીવનમાંના અદ્ભુત ગણાય એવા પ્રસંગો કોઈને શેના જણાવ્યા હોય? સાધના પ્રદેશના અનુભવોની કંઈક હકીકતો એવી હોય છે કે

* વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે! એ ઢાળ

‘હરિ હું શું કરું રે, મુજને ચેન પડે નવ ક્યાંયે.

ચિત્ત ચોંટે મુજ કોઈ વિષે ના, મનોમથામણ ભારે.

કાં હડસેલી મુજને મૂક્યો, વ્હેણવમળમાં ભારે.—હરિ.

સુંદર મેળ હતો જામેલો, મુજ જીવનનો બાપુ!

કોણે મારું ઘર વણસાડ્યું, હતું જે લીંપ્યુંગૂપ્યું.—હરિ.

જીવન-પથમાં ક્યાંથી આવ્યાં સૂકાં રણ મેદાનો?

રસકસ મારાં ઊડી ગયાં ક્યાં? ક્યાંથી આ તોફાનો?—હરિ.

ડામાડોળ થતી મુજ નૌકા, ચઢ્યું મુજ મન વંટોળે,

નિવૃત્તિ-પ્રવૃત્તિ વચ્ચે કાં સપડાવી મારે?—હરિ.

જેમ સૂઝ્યું તેમ દીધે રાખ્યું, મદાર તુજ પર બાંધી

હાવાં કાં લથડાવી મારે આવી જ્યાં મને આંધી?—હરિ.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૫૧)

** ‘કેશવચરણકમળે’ એ મથાળે પ્રગટ થયેલા પુસ્તકમાં આ પ્રાર્થનાઓ છે.

દિલમાં ને દિલમાં ભરાઈને જીવતી પડી હોય છે. તેનું સહદયી આગળ પણ મૌન સેવેલું છે. જોકે મૌન રાખવું ને સંયમ જાળવવો એ આપણે ધારીએ છીએ એટલું સહેલું હોતું નથી. પ્રભુકૃપાથી જે કંઈ એનું કામ હતું, તે અત્યંત ગુપ્તપણે થાય એમ ઊગેલું હતું. તેથી છેક ૧૯૨૬થી હું અને હેમંતભાઈ સાથે હતા, છતાં ૧૯૩૮માં કરાંચીમાં પહેલો વહેલો આ જીવના આધ્યાત્મિક જીવનનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ જાગ્યો હતો. માત્ર ૧૯૩૧માં અમે બોદાલ આશ્રમમાં સાથે હતા ત્યારે અંદરના ઓરડામાં વર્ગ લેતાં લેતાં એક વાર અચાનક કંઈક એવું નિમિત્ત મળતાં ને એનું સ્ફુરણ થતાં દેહભાન સંપૂર્ણપણે જતું રહેલું ને બહાર ઓટલા પર હેમન્તભાઈને બોલાવવા છોકરાઓ ગયેલા ત્યારે તેમણે આ જીવની તેવી દશા જોયેલી હતી. ત્યારે પણ મેં “એવું મને કદી કદી થઈ જાય છે” એવી રીતે કહેલું કે તેમને કુતૂહલ જાગે નહિ. વળી એકાદ બે વાર આ જીવને મધરાતે બે-એક વાગ્યે બહાર ભીંત આગળ કે રાયણના ઝાડ નીચે ધ્યાન પ્રાર્થનામાં બેઠેલો એ જોઈ ગયેલા હતા. આખો દિવસ ચાલતા ભારે શારીરિક શ્રમ પછી પણ મધરાતે જાગીને બેસવા જેટલી અને બીજે દિવસે એ જ નિત્ય ક્રમ ઊલટભેર ચાલુ રાખવા જેટલી શક્તિ મારામાં કેમ કરીને રહેતી હશે એવી નવાઈ તેમને લાગેલી હતી. એક વખત બોરસદના સાર્વજનિક દવાખાનાના નાગર દાક્તરસાહેબે તેમને કહેલું કે એમને ભજન કરતાં કરતાં દેહભાન જતું રહે છે. આંખમાંથી સતત પ્રેમભક્તિનાં આંસુની ધાર વહે છે, એવું કેટલીયે વાર જોયું છે. એ ખબર તેમને દાક્તરસાહેબની મારફત પડેલી ખરી, પણ તેમાં આ જીવની કોઈ ઈચ્છા પ્રવર્તેલી નહિ. આમ, હેતુપૂર્વક આટલાં વર્ષો મૌન પાળ્યું છે.

હવે આવા પ્રસંગો કેમ લખું છું? કોઈ ગુણ યોગ્ય અને પર્યાપ્ત પ્રાપ્ત થયા પછી તેની સળંગ ધારા વિકાસની અમુક કક્ષાઓ વટાવ્યા બાદ તેવી ને તેવી રહેતી નથી. પહેલાં આ જીવને મૌન અને ગુપ્તપણે થતી સાધના તે કાળ પૂરતાં યોગ્ય હતાં તેમ હવે એવી સ્થિતિનું પ્રાગટ્ય પ્રભુકૃપાથી થયું છે કે જીવનનો આખો તબક્કો બદલાઈ ગયો છે. એના એ દેખાતા દેહમાં નવો જ જન્મ થયો છે. તેથી હવે આ માર્ગના વિકાસના હેતુ માટે

પ્રભુકૃપાથી થયેલા સ્વજન આગળ વ્યક્ત કરવાનું યોગ્ય લાગેલું છે. (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૨-૨૩૪)

૧૯૩૧માં જ્યારે હેમન્તભાઈ અને હું સાથે બોદાલના હરિજન આશ્રમમાં રહેતા ને કામ કરતા, તે સમય પહેલાં હું નડિયાદમાં હતો, ત્યારે એક ભાઈએ તેમની વિરુદ્ધ મને ઘણું ઘણું કહી નાંખેલું હતું. તેમના વિશે એમણે ઘણી ફરિયાદો પણ કરેલી હતી. તેથી હું ભંભેરાઈ ગયો હોત તો તેમની સાથે મારો મેળ કદી ખાઈ શક્યો ન હોત. પરંતુ પ્રભુકૃપાથી બધાંનું સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળવું ખરું, છતાં તેમાં દિલ ન જવા દેવું એટલી તટસ્થતા અને સમતા કેળવાયેલાં હોવાથી તેની કશી અસર પ્રકટેલી ન હતી. ‘બધાંનું સાંભળવું ખરું પણ તેની અસર ન થવા દેવી’ તે ધારીએ છીએ એટલું સહેલું નથી એટલે કોઈની નકારાત્મક હકીકત ન સાંભળવામાં સાર છે.

બોદાલમાં અમારી વચ્ચે કેવો પ્રેમપૂર્વકનો સુમેળ પ્રકટેલો હતો! તે જોઈને હરિવદનભાઈ અને પરીક્ષિતભાઈને પણ નવાઈ લાગેલી ને જણાવેલું કે આ લોકો પતિ-પત્ની હોય તેવો સંસાર ચલાવે છે! આથી મિત્રોએ વિનોદમાં અમારાં નામ ‘ગુલાબ’ અને ‘કુસુમ’ પાડેલાં! હેમન્તભાઈ એક વખત સુરત ગયા હતા, ત્યારે ટીખળ કરવા તેમને ખુલ્લા પોસ્ટકાર્ડમાં ‘પ્રિય ગુલાબ’ એમ સંબોધીને નીચે ‘તમારી કુસુમ’ એમ સહી કરી હતી. એ વાત એમનાં કુટુંબીજનો હજી પણ યાદ કરે છે. (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૭૦-૨૭૧)

સને ૧૯૩૨માં જેલમાંથી છૂટીને આવ્યો, ત્યારે પૂજ્ય ઠક્કરબાપા મુંબઈમાં હતા, એટલે તેમને પ્રણામ કરવા ગયો. એમણે હુકમ આપ્યો કે હવે તારે જેલમાં જવાનું નથી. તારે સંઘનું કામ કરવાનું છે. તેમાં મારા બાપુએ પણ સૂર પુરાવ્યો. તેમણે મને સલાહ આપી કે ઠક્કરબાપાની વાત સાચી છે. મારી પણ તને એ સલાહ છે. આપણે તે માન્યું. મંત્રીપદ પર નિમાયો. આશ્રમનો કારભાર હાથમાં આવ્યો. તે વખતની મંડળની બધી સંસ્થાઓની દેખરેખ, મનમાં પ્રકટેલી રચનાત્મક

જવાબદારીના ભાનને લીધે મારી સાધનાની ભાવનાના પ્રવાહની દિશા કંઈક નરમ થયેલી હતી. એની અથડામણ જાગેલી ત્યારે મને પાછા આ ભાવમાં સતત પ્રકટેલા રહેવા માટે પ્રભુકૃપાથી પ્રેરણા મળેલી હતી. તે પછી પેલું બધું કામ ગૌણ થઈ ગયેલું હતું.

ઘણી વાર એવું બને છે કે અંદર સમજાતું હોય, પણ પૂરું વ્યક્ત થઈ શકતું ન હોય. છતાં એમાંથી નવું સમજાય છે, નવું અનુભવાય છે ને નવું બળ મળતું હોય છે. શ્રીસદ્ગુરુ પરત્વે હૃદયમાં પ્રકટેલો જીવતો જાગતો સદ્ભાવ એ આપણને પ્રેરણા આપ્યા વિના રહી શકતો નથી એવો મારો પ્રત્યક્ષ અનુભવ છે. ('જીવનસંશોધન', આ. ૨, પૃ. ૩૦૨-૩૦૩)

શ્રી હેમન્તભાઈ નીલકંઠ મારી સાથે કરાંચીમાં રહેતા હતા, ત્યારે દિવસના કેટલીય વાર તેમણે મને ભાવાવસ્થામાં જોયો છે. કોઈ સુંદર દૃશ્ય, ભાવવાળું વચન, એવું વાચન, નૈસર્ગિક સરળતા, કોઈ સુંદર ભજન, એવાં એવાં નિમિત્ત મળતાં અનેક રીતે ભાવાવેશ પ્રકટતો અને તે લાંબા ગાળા સુધી ચાલતો હતો. આ સ્થિતિ ત્રણેક વરસ સુધી રહ્યાં કરી હતી. ભાવાવસ્થા પ્રકટતાં પ્રકટતાં તેમાં પણ સહજતા અને સાતત્ય પ્રકટી જાય છે. તે પછી તે સહજ જીવંત બની જાય છે. પછી તેવાને તેમ થવાની પણ જરૂર રહેતી નથી.

પ્રભુકૃપાથી અમારે અક્કલ હોશિયારીમાં ખપવું નથી. પહેલાં પણ એમાં કોઈ ગણતું ન હતું. હેમન્તભાઈ જૂના સાથી અને સાક્ષી છે. તે જાણે છે કે બે-ત્રણ ચોપડી ભણેલા તરીકે આ જીવ ઓળખતો હતો. સ્વજન નંદુભાઈને એક વાર હરિજન સેવક સંઘની ઓફિસમાં મને ટાઈપ કરતો જોઈને નવાઈ લાગેલી કે ઓહો! આમને આટલું અંગ્રેજી આવડે છે! ટાઈપ પણ કરી શકે છે શું! આ જીવ તો હતો તેવો ને તેવો “ભોટ”, “અડબોથ” જેવો કહો તેવો જ છે. એને જેટલી ગાળો પડે એટલી પડવા દેવી, એમાં વચ્ચે આવવું નહિ. ('જીવનસંશોધન', આ. ૨, પૃ. ૧૩૮)

અનેક સ્વજનોની ગાળો ખાધી છે, અનેક સ્વજનોથી ધુતકારાયેલો પણ છું. કેટલાંક સ્વજનોએ પાછો ધકેલવાનું પણ કરેલું છે, કેટલાકે ઘણો વિરોધ કરેલો છે, કેટલાકે મનમાં કાંઈ કાંઈ અન્યથાપણે માની લીધેલું

છે. ઉચ્ચ જીવનમાં પ્રકટી શકે એવા ગુણ પ્રસંગમાં પ્રકટેલા હોવા છતાં તેનું મહત્ત્વ કોઈને લાગેલું નથી. છતાં કોઈ પરત્વે આ જીવનો સદ્ભાવ ઘટેલો નથી. તેના ખપમાં આવવા પ્રભુકૃપાથી ખડે પગે તૈયાર રહી શકાયું છે. કોઈ કોઈ જીવની અતિ ગંદી ગાળો ખાવાનું બન્યું છે, છતાં પ્રભુકૃપાથી તેમના પર પ્રેમ કરવાનું જ ભગવાને અમને સુઝાડ્યું છે. તે એની પરમકૃપા છે. જો કોઈએ થોડો પણ ઉપકાર કર્યો હોય છે, કોઈનું આ જીવ પર થોડુંક પણ ઋણ હોય છે તો તેને ચૂકવવા માટે પ્રભુકૃપાથી આ જીવે ઘણી જહેમત ઉઠાવેલી છે. જીવનમાં જે કદી આચર્યું નથી એવું આચરવાને જે કદી આ જીવે કોઈને કહેલું નથી. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૨૫-૨૨૬)

નિર્જન ભયભર્યા સ્થળોમાં કોઈને રાત ગાળવા દેવામાં આવતી ન હોય, ત્યાં પણ પ્રભુકૃપાથી મને પરવાનગી મળી ગઈ છે. એવાં સ્થળોના થયેલા અનુભવોને કેમ વર્ણવાય? અને પ્રત્યક્ષ અનુભવ વગર તે કેમ બરોબર સમજાય? જેમ જેમ સાધનામાં એક પછી એક ઊંચા શિખરોને પહોંચીએ છીએ, તેમ તેમ એક દૃષ્ટિએ આપણે એકલા થતા જઈએ છીએ. તેથી બધામાં ભળી શકતા નથી એવું નથી બનતું. આ પ્રકારનો નિઃસંગનો ભાવ કંઈ ઓર પ્રકારનો હોય છે. એમાં આનંદનો ભાવ વધે છે. ભૂજ (કચ્છ)માં એ વખતે રાજ્ય ખાતાના પરવાનાની જરૂર રાત ગાળવા માટે રહેતી, કારણ કે ટેકરી ઉપર હિંસક પશુઓનો ખૂબ ભય રહેતો હતો. તે પરવાનગી મળી ને ત્યાં રાત ગાળેલી. તે રાતનું ભાવભર્યું સ્મરણ જીવનમાં મુદ્રાંકિત થઈ ગયેલું છે. કેટલીય વાર એના પવિત્ર મીઠાં સ્મરણ માત્રથી દિલમાં સવિશેષ આનંદ-પ્રેમ પ્રકટયાં છે. આ જીવની આધ્યાત્મિક માની સેવામાં એમના શરીરની અંત ઘડીએ હાજર રહી શકાયું ન હતું, તે દિલમાં ઘણું સાલતું હતું. પણ ઉપાય શો? ત્યાં એ ટેકરી ઉપર મંદિરમાં ખુલ્લા યોગાનમાં સૂતાં મધરાતે પ્રભુએ તે સંતોષ મેળવી અપાવ્યો. તેઓ પોતે પ્રત્યક્ષ થયાં. તેમના ખોળામાં સૂવાનો લહાવો લઈ શકાયો ને વાતો પણ થઈ. પછી જ્યાં પડખું ફેરવું છું, ત્યાં એ અદૃશ્ય થઈ ગયાં. એ તંદ્રાવસ્થાનો કે સ્વપ્નનો અનુભવ ન હતો.

પૂરી જાગ્રત અવસ્થામાં તેમનાં પ્રત્યક્ષ સશરીર દર્શન થયેલાં. આવી હકીકત કોઈના માન્યામાં ન આવે. તેવી જ રીતે પાલનપુર પાસે બાલારામ આગળ પણ પ્રભુકૃપાથી અજબ અનુભવવાળી રાત ગળાઈ શકી હતી. (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૧૫૯-૧૬૦)

અનેક પ્રકારનાં અહમ્મી ઊઠતાં આંદોલનો પ્રભુકૃપાથી સમજવા મથ્યા કરતો. આવા જ્ઞાનપૂર્વકના અભ્યાસનું પરિણામ એ થવા માંડ્યું કે સમતા, તટસ્થતા, શાંતિ, વિવેક, પ્રસન્નતા, સહિષ્ણુતા આદિ ગુણો એની મેળે પ્રકટતા અનુભવાતા હતા. આમ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની જાગ્રતિથી ને તેના હેતુ અર્થે પળાતાં જતા સાધનાના અભ્યાસથી ગુણો આપોઆપ કેળવાતા જતા હોય છે. એકલા ગુણો કેળવવાનો મહાવરો આ જીવને કદી ન હતો ને એવું આવડતું પણ ન હતું. એકલા ગુણ કેળવવા છે એવો જાગ્રત ખ્યાલ પણ તે વેળા ન હતો. પરંતુ સાધનાના જ્ઞાનભક્તિયુક્ત યોગ્ય પ્રકારના એકધારા અભ્યાસમાંથી તેવા ગુણોનું કેળવવાપણું બનેલું ને તેવો અનુભવ થતાં કોઈ અનેરો આનંદ પ્રકટતો ને તેમાંથી યોગ્ય પ્રકારનો આત્મવિશ્વાસ પ્રકટ્યા કરેલો છે.

જેમ વેપાર કરવા મૂડી, તેની કળા, વિવેક, જ્ઞાન, અનુભવ વગેરે બધાંની જરૂર રહે છે; તેમ જીવનવિકાસની ભાવનાને વિકસાવવા કાજે પણ શક્તિ-રૂપી મૂડીની જરૂર રહે છે. આ મૂડી શરૂમાં લાવવી ક્યાંથી? આ પ્રશ્ને મને ઘણો મૂંઝવેલો. જેમ વેપાર કાજે બીજાં બધાં જોઈતાં સાધન હોય પણ ધનની મૂડી ન હોય, ને તે મેળવવા કાજે યોગ્ય ઓળખાણ કે સંબંધ ન હોય, તેવા માણસનો વેપાર કરવાનો ઘણો વિચાર હોય, તોપણ તે અમલમાં મૂકી શકતો નથી, તેવું આ જીવનું બની ગયેલું. પરંતુ નિરાશ થઈને લાચારી ભોગવીને બેસી ન રહેવું, એવું મારા શ્રીસદ્ગુરુનું આ જીવને આજ્ઞાવચન હતું. ગુરુના સદ્વચનને ગમે તેવો ભોગ આપીને યથાર્થપણે વર્તનમાં મૂકવું તે મૂકવું જ, એવી સમજણ શ્રીપ્રભુકૃપાથી દિલમાં ઊતરેલી. તેથી નિરાશ દશામાંથી ઊગરી જવાનું બની શકેલું. તે વેળા શ્રીસદ્ગુરુની ભાવનાની ધારણાને હૃદયસ્થ કર્યા કરતો. એને અત્યંત આર્ત અને આર્દ્ર ભાવે હૃદયમાં હૃદયથી પ્રાર્થના કર્યા કરતો.

સર્વ ધ્યાન તેનો ઉકેલ કરવામાં રોકી સમજણપૂર્વકનું વર્તવાનું કર્યા કરતો હતો. આ જીવને તેનો ઉકેલ આપોઆપ જેમ જમીનમાંથી વાંસ ફૂટી નીકળે છે, તેમ ઊગી જતો. તેથી આ જીવને સૂઝ્યું કે, હે જીવ! તારી જીવનવિકાસ કરવાની અદમ્ય ઝંખના, તે પરત્વેની દૃઢ શ્રદ્ધા, પુરુષાર્થ કર્યા કરવાની ખાંખત, શૌર્ય, અનંત ધીરજ આદિ ગુણની શક્તિઓ કંઈ જેવી તેવી નથી. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૨, પૃ. ૧૨૪-૧૨૫)

જ્યારે આ જીવને જીવનવિકાસના માર્ગ પરની ગાંઠ પડેલી અનુભવાતી, સાલતી ને ઉકેલ્યા વિના જંપ ન વળે તેવી ઉત્કટ દશા રહેતી અને હૃદયમાં હૃદયથી પ્રાર્થના થતી, છતાં તે ન ફળતી, ત્યારે આ આ જીવ પોતાની જાતને—મન, પ્રાણ, ચિત્ત, બુદ્ધિ, અહમ્—તેનાં અનેક પાસાં તપાસી લેતો. ક્યાંક કવાણું હોવું જ ઘટે, કાં તો પ્રાર્થનાના ભાવમાં તે તે મનાદિકરણો પૂરેપૂરાં યોગ્ય રીતે ભળેલાં ન હોય અથવા એવી એકાગ્રતા કે કેન્દ્રિતતા ન જામ્યાં હોય, એવું ઊંડું પૃથક્કરણ કરી પ્રભુના ભાવમાં એકાગ્ર થવા તેની કૃપાથી મથ્યા કરવાનું બન્યું જતું. તેથી હૃદયનો ઊંડો પ્રાર્થનાભાવ પણ ફળેલો. પછી પ્રાર્થનાથી પરિણામ નીપજાવવાની ઝંખના પણ ટાળી દીધેલી. તેવું હોવું એ પણ યોગ્ય ન હતું. આપણે આપણા ભાગનું આવેલું કર્તવ્ય યોગ્ય રીતે પૂરા ભાવથી એના સંપૂર્ણ યોગ્યપણામાં કર્યા કરવામાં જો પ્રભુકૃપાથી રત રહ્યા હોઈશું, તો તે તેના ભાગનું જરૂર કરવાનો જ છે, એવા આત્મવિશ્વાસ અને જ્ઞાનમૂલક શ્રદ્ધા આ જીવમાં પ્રકટી ગયાં હતાં.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૧૧-૧૧૨)

પ્રાર્થનાભાવની એકાગ્રતા અને કેન્દ્રિતપણું જામવામાં કે જમાવવામાં મન, બુદ્ધિ કદીક તર્ક ઉઠાવે તો તેમને કહેતો કે જીગર સોંપી દીધા કેડે, નકામા તર્ક શા ખપના? ને હૃદયની ભાવના મોળી પડતાં એને પ્રેમભાવે સંબોધતો કે ચરણમાં ખાખ થઈ મરવું, પ્રણયની એ નિશાની છે.

મારે જે ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવું હતું, તે આઠે પહોર સન્મુખ રહી શકે તો ઉત્તમ તે ભાવના પ્રકટેલી હતી. તે ‘તુજ ચરણે’માં પ્રભુકૃપાથી વ્યક્ત થયેલી છે. એમાં ઈની પ્રાર્થનાનો ભાવ છે એ ક્યાં ક્યાં અને કેવાં કેવાં સાધનોથી પ્રાપ્ત થઈ શકે છે, તેનું પણ બ્યાન છે. ચેતનમાં નિષ્ઠા પામેલું,

વિકાસ પામતું, ને એના પ્રસાદને પામેલું જીવન કેવું હોઈ શકે, તેની હકીકત તેમાં છે. અંતે મારે એની કને શું માગવાનું છે, તેની પ્રાર્થના છે. એ પ્રાર્થના એવા પ્રકારની પ્રભુકૃપાથી પ્રકટી છે કે તેથી કરીને ધ્યેયની સન્મુખતા સદાકાળ મને ટક્યા કરતી. વળી, તે પ્રાર્થનાએ મારા જીવનનું એક મોટું કાર્ય પણ સાધેલું છે. નાનપણના કાળમાં મને હિમાલયનાં સ્વપ્નાં આવ્યાં કરતાં. હિમાલયમાં જવાની વારંવાર પ્રેરણા જાગ્યા કરતી. એટલું જ નહિ પણ સાધનાકાળમાં પણ એવું થયાં કરતું હતું. ગુરુમહારાજે સદ્ભાવના પ્રકટાવી કે ‘તુજ ચરણે’ની પ્રાર્થના મારે છપાવવી ને તેમાંથી જે રકમ મળે, તે વડે હિમાલયની યાત્રા કરવી. ૧૯૨૩ની સાલમાં તે છપાવવા નાનકડી રકમ જોઈતી હતી. પરંતુ એટલી રકમ મેળવવી મારે માટે દોહ્વલી હતી. તે છાપવાની રકમ મારી પ્રથમ આધ્યાત્મિક માએ મને આપી હતી. તે વેચવાની ઝુંબેશ કરી ન હતી, છતાં પ્રભુકૃપાથી મને રૂા. ૪૩૭ની રકમ મળી શકી અને હિમાલયની યાત્રા કરી શક્યો હતો. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૨, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨)

જીવનવિકાસની સાધનાની સળંગ ધારા ન પ્રકટી શકી હોત, તો જીવનમાં આવી શક્તિ કદી પ્રકટી શકી ન હોત. નવી શક્તિ મેળવવા આપણામાં જે શક્તિ હોય તેનો ઉપયોગ કર્યા કરવો પડે છે. ઉપયોગની જેમ સમજણ વધે છે, તેમ ઉપયોગથી બળ પણ સાંપડે છે ને ગુણ પણ સાંપડે છે. માટે કૃપા કરીને ભાવનાનો ઉપયોગ કરતાં જો આપણે શીખીએ ને તેનો નિરંતર અભ્યાસ પ્રકટાવીએ તો જ કેંક આપણો દહાડો વળી શકે. હું કંઈ હિમાલયની ગુફામાંથી આવીને તમારી પાસે એવી વાતો કરતો નથી કે જેની ખાતરી કોઈ રીતે ન જ કરી શકાય. પ્રભુકૃપાથી જે રીતે સંસારમાં ને સમાજમાં જીવન જીવી જાણ્યું છે ને વર્તવાનું બન્યું છે, તે રીતે વર્તવાનું તમને બધાંને કહ્યા કરું છું. (‘જીવનપોકાર’, પૃ. ૩૦૬)

પ્રાર્થના ઉત્કટ ભાવથી થયા કરવી જોઈએ. રોજ રોજ સાધનાના ગાળામાં તો એવી કેટલીય પ્રાર્થનાઓ જે દિવસે જે ભાવ પ્રકટે તે ભાવને દઢાવવા થયા કરતી! અને તે પ્રાર્થનાનો ગુંજારવ સ્મરણભાવની ધારણામાં પ્રકટાવ્યા કરતો. પ્રભુકૃપાથી હૃદયના તે ભાવનો અખંડ

જાગૃતિપૂર્વકનો અભ્યાસ અંતરમાં ધારવાનું બનતું કે જેથી તે ભાવ ઊંડો ઊતરી જતો અને સમસ્ત જીવનો આધાર તે ભાવમય બની જતો. અલબત્ત, આમાં પુનરાવર્તન આવે જ. કોઈપણ ભાવનું જીવનમાં સાકારપણું પ્રકટાવવું હોય તો જીવંત પુનરાવર્તન આવશ્યક અને અનિવાર્ય છે. પુનરાવર્તન અભ્યાસનું હાર્દ છે. એવા જીવંત પુનરાવર્તનમાંથી હૃદયમાં નવસર્જન કરાવનારાં ચેતન ને શક્તિ પ્રકટે છે. પુનરાવર્તનની સાથે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની નૂતનતા પણ પ્રકટતી હોય છે, કારણ કે એવા પુનરાવર્તનમાં હૃદયનો ભાવ પ્રકટેલો હોય છે. ભાવમાંથી નવસર્જન થતું હોય છે. નવસર્જન થતું હોવાથી પ્રત્યેક પુનરાવર્તનનો પ્રકાર જુદો જુદો પ્રકટતો હોય છે. એવા પુનરાવર્તનના ભાવના સત્સંગવાળાં ભજનો કેટલાંય વર્ષો સુધી થયાં કરેલાં હતાં. દરરોજ બે કે ચાર તે તે સમયના અંતરના ભાવને દૃઢ કરાવવાને પ્રાર્થનાગીતો રચાતાં હતાં. મોટી ત્રણ-ચાર થેલીઓ ભરાય એટલી નોટો પ્રાર્થનાની થઈ હતી. એવામાં '૩૦-૩૨ના ક્રાંતિકારીના દિવસો આવ્યા. તેમાં ભાગ લીધો. લાઠીમાર, જેલ, દંડની પ્રસાદીઓ મળી. અસહકારના તે જમાનામાં દંડ ભરવાનો ન હતો અને હોત તો પણ મારી પાસે એવી શક્તિ ન હતી. નડિયાદમાં મારે ઘેર ૪-૫ વાર જપ્તી થયેલી અને બધું ઊઝેડી ગયેલા; તેમાં પેલી પ્રાર્થના ને ભજનની થેલીઓ પણ ઘસડાઈ ગઈ. તે ગઈ તે ગઈ. આજની ઘડી ને કાલનો દહાડો! પરંતુ ત્યારે પણ તે ગયાનો હર્ષશોક પ્રકટ્યો ન હતો કેમકે એના સર્જનનો હેતુ સધાતો અનુભવ્યો હતો.

આ પરથી બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે. કવિ સાગર પાસે એક વાર પ્રેમલક્ષણા ભક્તિનાં ગીતો સંભળાવવા સરખેજ જવાનું થયેલું. તે સંભળાવતાં અગાઉ એમની સાથે ઠીક ઠીક સત્સંગ થયેલો. સાધનાની અંતરતમ હકીકત અંગે પણ વાતચીત થયેલી. તે પછી તેમને ગીતો સંભળાવ્યાં. તેમણે કહ્યું કે, તમારા દિલમાં શુદ્ધ અનાસક્ત પ્રેમ છે અને તે ઘણી ઊંચી કોટિનો છે. તમે કહેલી સાધનાના આંતરપ્રદેશની હકીકતોથી મને ઘણો આનંદ થયો છે. પરંતુ પ્રેમભાવે તમને કહું છું કે

લોકો આવાં ઉચ્ચ પ્રકારનાં ગીતોમાંથી પણ યોગ્ય સાર ગ્રહણ કરવાને બદલે પોતાની જીવદશાની વૃત્તિને પોષશે. માટે આ બધી કૃતિઓ આ પાસેના તળાવમાં ફેંકી દો.

અને એક પળની પણ વાર લાગવા દીધા વગર પાસેના તળાવમાં તે બધું પધરાવી દીધું. સાગર પણ સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા. હવે તે જૂના સાધનાકાળની પ્રાર્થનામાંથી માત્ર થોડુંક બચી ગયું છે.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૪૧-૩૪૨)

પ્રભુકૃપાથી આ જીવને સ્વપ્ન દ્વારા સાધનાની કેટલીક સૂક્ષ્મ રીતોની ખબર પડેલી. કેટલીક વખતે સ્વપ્ન દ્વારા કેટલુંક અનુભવવાનું ને જાણવાનું પણ બનેલું. સ્વપ્ન દ્વારા શ્રીસદ્ગુરુએ આ જીવને કંઈ કંઈ બતાવેલું હતું. મારા જીવનની તે નક્કર હકીકત છે. બીજા જીવોથી આવી હકીકતોમાંનું સાચું તથ્ય ન સ્વીકારી શકાય, તે પણ સમજી શકાય તેવું છે. આ જીવને અનેક પ્રકારના પ્રકૃતિમાં પડી રહેલા સૂક્ષ્મ દોષોનું તીવ્રતમ ભાન સ્વપ્નમાંથી જાગેલું હતું. અજાણતા થયેલા કેટલાય દોષો સ્વપ્ન દ્વારા સમજણમાં આવેલા. વ્યવહાર વર્તનમાં વિવેકથી વર્તવાની કળા વગેરે પણ શ્રીસદ્ગુરુએ સ્વપ્ન દ્વારા આ જીવમાં પ્રકટાવેલી. સ્વપ્નમાં પણ સ્વપ્ન દ્વારા શ્રીસદ્ગુરુએ કેટલાય પ્રકારની સૂક્ષ્મ વિધિઓ આ જીવના આધાર પર કરેલી. આવી હકીકતોની તાદૃશ્યતા, સચોટતા અને નક્કર વાસ્તવિકતા વગેરેનું જ્ઞાન આ જીવને એમની કૃપાથી થયેલું. તેથી કરી આ જીવની સાથે મારા શ્રીસદ્ગુરુ, જીવતાજાગતા, દોરવતા ને પ્રેરવતા જ્યાં ને ત્યાં રહ્યા કરેલા છે, એવો આત્મવિશ્વાસ પ્રકટપણે જીવનમાં અનુભવાયેલો છે. આ બધી હકીકત ચસકી ગયેલા ભેજાની નથી. ઘણાખરા આને એક પ્રકારનું માનસિક તૂટ પણ માને, તો તેમાં એમનો દોષ લગાર પણ ન ગણાય. અનુભવે જેને જે સમજાય તે ખરું. અમારી ઉપલી હકીકતને સૌ કોઈ સ્વીકારે એવો અમારો દાવો નથી. અમારે મન જે સાચું હોય, તે બીજાને તેમ લાગવું જ જોઈએ એવું પણ કશું નથી.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૦૬)

’૨૪ની સાલમાં એક મહાત્માની પાસે પૂજ્ય શ્રી બાળયોગીના સૂચનથી ગયો હતો. એમને ત્યાં જેને આપણે ‘નૈતિક’ ગણીએ એવું બધું

ન હતું. ગમે તે લોકો આવે ને ગમે તેમ વર્તે. ઝઘડા પણ થાય. મારામારી પણ થાય ને ચોરી પણ થાય. એ બધું જોતાં મને ત્યારે ઘૃણા નહોતી થઈ કે એમની અવગણના પણ નહોતી કરી; પણ એ બધું સમજી શકાયું ન હતું. આજે એ બધું ખ્યાલમાં આવે છે. એમની મહત્તાની મને ખબર પડી હતી, તેથી અન્યથા કશું વિચારવાનું હતું નહિ. છતાં એમ થયેલું કે આવા મહાત્માઓ પાસે પણ આવું સેળભેળ કેમ ચાલતું હશે? પણ પછી સમજાયું : જેમ દરિયામાં નાની મોટી નદીઓનાં વહેણ જતાં હોય છે, તેમ સંત આત્મા પાસે પણ અનેક જાતના લોકો પોતપોતાની મુરાદો બર લાવવા માટે જતા હોય છે. ('જીવનમંથન', આ. ૨, પૃ. ૧૫)

આ જીવે શ્રીસદ્ગુરુના વચનને કદી મિથ્યા જવા દીધું નથી. નડિયાદમાં શ્રી બાળયોગી આ જીવને આ માર્ગમાં પ્રવેશ કરાવવાને પધારેલા. તેમણે કહેલું કે હું શ્રીધૂણીવાળા દાદાની આજ્ઞાથી આ બાજુ આવેલ છું. તારા ગુરુ તો તે છે. હવે તું તેમની કને જઈને આશીર્વાદ લઈ આવ. એવી તૈયારી કરીને જા. 'એવી તૈયારી'નો અર્થ તે વેળા આ જીવ શું સમજે? મેં મંત્રીને ૭-૮ દિવસની રજાની અરજી કરી દીધેલી. તેમને એ હકીકત જણાવી ત્યારે તેઓ ઘણા નારાજ થયેલા ને કહે કે એનું નામ તૈયારી ન ગણાય. તેઓ તને ત્યાં રહેવાનો હુકમ કરે તો? તારે એવા પ્રકારની તૈયારી કરવી ઘટે. મનથી પણ એવી તૈયારી કર. ઉમળકાભેર એવી તૈયારીને મનમાં ભજયા કર.

હવે એટલો સમય હતો નહિ. મારી બા વડોદરામાં હતી. 'મનને'— માં જે 'મા'ને સંબોધન કરેલું છે, એવાં એક મા, આ જીવના ખરાં મા પ્રભુકૃપાથી થયેલાં હતાં. તેમના વડે આ જીવમાં સાચા પ્રાણ પ્રકટેલા એટલે વડોદરા ગયો. મારી બાને તે મા દ્વારા જેમ તેમ કરીને સમજાવીને આશીર્વાદ લીધા. નડિયાદ આવી પરીક્ષિતલાલને નવસારી તાર કરીને એકદમ ત્યાં બોલાવ્યા. તેમને બધો ચાર્જ સોંપી દીધો. આવી ગાંડાઈ ન કાઢવા તેમણે ઘણું કહ્યું. મા, વિધવા ભાભી, તેનાં નાનાં છોકરાં, બે નાના ભાઈઓ—એ બધાંને છેક નોંધારા મૂકીને જવાનું. એમનું પોષણ

થઈ શકે એવી આર્થિક મૂડી નહોતી, એવા સંયોગોમાં ઓચિંતી આ પ્રકારની તૈયારી કરવાની ને તે પણ ઉમળકાભેર, તે એ કાળમાં આ જીવ કાજે ઘણું ઘણું દુર્ઘટ હતું. પણ જે કરવાનું જ છે તે કર્ચે છૂટકો છે, એમાં મીનમેખ ફરક ન પડી શકે, તેમ વર્તવાનો આપણો ધર્મ હોય તેવો ભાવ પ્રભુકૃપાથી ચેતાવી ચેતાવીને આ જીવ મથ્યા કરતો હતો. તે પછી આ જીવ સાંઈખેડા ગામે જ્યાં શ્રીદાદા બિરાજતા હતા ત્યાં ગયો. તેમણે કૃપા કરીને જ્યાં હોઉં ત્યાં રહેવાનો હુકમ કરેલો. નડિયાદ પાછો ફર્યો. શ્રી પરીક્ષિતભાઈએ પ્રેમભાવથી ત્યાં ફરી પાછું કામ કરવાની સંમતિ આપી ને પાછો કામે વળગી ગયો.

એ સંસ્થાના જે સભાસદ થતા હતા તેમને ત્રણ ત્રણ વર્ષનું વ્રત લેવાનું બનતું. તેમાં હરિજનોનું સતત મનન ચિન્તન કરી ઉત્તમ સેવા કરવાની હતી. મારા ગુરુમહારાજે સૂચવ્યું કે તારે સભાસદપણામાંથી મુક્ત થઈ જવું. કામ તે ક્ષેત્રમાં કરવું ખરું. તેથી સભાસદ તરીકેનું અને વ્યવસ્થાપક તરીકેનું રાજીનામું મોકલી આપ્યું. મને સભાસદ તરીકે રહેવાનું ઘણું સમજાવવામાં આવેલું, પણ મેં ના જ પાડી. આ જીવને સંસ્થાના કામ કરનાર બધા ઉપર સદ્ભાવ રહ્યા કરતો. સંસ્થાની સભા નડિયાદમાં આ જીવને ઘેર રખાતી. પૂજ્ય ઠક્કરબાપા નડિયાદ પધારતા તો નાનકડા બે ઓરડાવાળા અમારા ઘરમાં ઊતરતા. આવા જીવનો સદ્ભાવ મેળવી શકવાનું બન્યું, તે શ્રીપ્રભુની પરમકૃપાની હકીકત છે. આપણે કામ કરતા હોઈએ, એ ક્ષેત્રના જીવોનો આપણા પરનો સદ્ભાવ પ્રકટપણે જીવતો થઈ શકેલો હશે તો આપણને ઘણી સરળતા મળ્યા કરવાની છે.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૮૦ થી ૧૮૨)

મને મારા ગુરુમહારાજના પાસેપણાનો અનુભવ જીવનમાં થવા લાગેલો, ત્યારે જીવનવિકાસ અંગેની મારી ભાવના વધતી જતી અનુભવાયેલી. જ્યારે જ્યારે મન અવળચું બનતું ત્યારે ત્યારે તેમનું પાસેપણું જાણે કે પ્રત્યક્ષ મને ટકોરતું ન હોય એવો અનુભવ થતો. એમનું

પાસેપણું આ જીવને પથગામી પ્રેર્યા કરતું. હૃદયમાં સહાનુભૂતિ ને ઉષ્મા પ્રકટાવતું. ઓથ છે જ એમ લાગ્યા કરતું. માગી મદદ પણ મળી શકવાની છે, એવો દૃઢ નિર્ધાર હૃદયમાં જાગ્યા કરતો. એમના પાસેપણાની હૂંફ પ્રકટયા કરતી તેની વાત તો વળી કોઈ ઓર છે.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૧૨૨)

આ જીવના સાધનાકાળમાં જીવની અપરા પ્રકૃતિનું વલણ કંઈ ઓછું ન હતું. શ્રીપ્રભુકૃપાથી એને શોધતો રહેતો, તે કાજે સતત પ્રાર્થના-ભાવમાં રમ્યા કરતો હતો. તે સમયની તે કાજેની પ્રાર્થનાઓના નમૂનાઓ ‘હૃદયપોકાર’ ને ‘કેશવચરણકમળે’માં છે. જીવપ્રકારની વૃત્તિઓ શોધી શોધીને નીંદવાની છે. નીંદવાની છે એટલે શું? એની નિંદા કરવાની છે એટલું જ નહિ, પણ એને ઉખેડી નાંખવાની છે. નીંદવાનું ક્યારે બને છે? જ્યારે ખેડૂતને એમ સમજાય કે ખરા ભેગું ખોટું ઊગેલું છે, તે ખરાને નુકસાનકારક છે. તેને જો નહિ ઉખેડી દઈએ તો ખરાને તે ઊગવા જ નહિ દે. તેથી એવા ખોટા ઊગેલાને ખેડૂત નીંદી નાંખે છે. એને નીંદામણ કહે છે. નીંદામણની ક્રિયા સાધકે જાગૃતિ સેવી કર્યા કરવાની છે.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૧૫૨)

મને મારા શ્રીસદ્ગુરુમહારાજે ભંગીનું મેલું ઉપાડવાનું કામ કરવા જણાવેલું. તે કામ નડિયાદમાં કોઈ ન કરવા દે. આ જીવની પ્રતિષ્ઠા સુધરાઈવાળા જાણતા હોવાથી એવું કામ સોંપે પણ નહિ. તેથી નવસારીમાં શ્રી પરીક્ષિતભાઈ હરિજન સેવક સંઘના મંત્રી હતા. તેમને મેં સુધરાઈમાં ભંગીનું કામ મળે એવી જોગવાઈ કરવાનું લખેલું ને તેમણે તેવી જોગવાઈ કરેલી પણ ખરી. પરંતુ શ્રીગુરુમહારાજ કને તેમની આજ્ઞા ને આશીર્વાદ લેવા ગયો, ત્યારે તેમણે ના પાડીને કહ્યું કે, હવે તારે જવાની જરૂર નથી. તારી સાચી તૈયારી હતી તેટલું પૂરતું છે. છતાં શરૂશરૂમાં જે જે જીવોએ મૌન-એકાન્ત લીધાં તેમનું મેલું, પેશાબ આ જીવ જ સાફ કરતો હતો.

જે પ્રસંગો મળે છે, તે આપણને કંઈક શીખવવા કાજે મળે છે. પરંતુ આપણાથી જ્ઞાનપૂર્વકનો લાભ લઈ શકાતો નથી, એવી આપણાં મન-બુદ્ધિની બલિહારી છે. જે કાળે જે પ્રસંગ ઊપજે તે આપણને શું શીખવવા ઊપજ્યો તેનું સહજ જ્ઞાન તાત્કાલિક તે જીવને થઈ જતું હોય તો જાણવું, માનવું ને સમજવું કે તેવા જીવની ભૂમિકા સાધના કાજે પાકી થયેલી છે. તેને શીખી લેતાં વાર લાગતી નથી. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૨૧૭-૨૧૮)

પ્રભુકૃપાથી એક શેઠને ત્યાં શરીરથી મેં કામ કરી બતાવ્યું છે. કેટકેટલું કામ! ઢગલાબંધ કામ! એનું વર્ણન કરવાથી શો લાભ? શરીર ભલેને તૂટી પડે, પરંતુ મન વ્હાલા પ્રભુમાં હોય તો હામ મળ્યાં કરે છે. સ્થૂળ મદદ પણ મળ્યાં કરે છે. અંતે બે-ત્રણ દિવસ બાકી રહ્યા ત્યારે શેઠાણી પણ મદદ કરવાં લાગ્યાં. મારે ને તેમને ખૂબ હરિફાઈ થતી.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૩૦૨)

શ્રીભગવાનની કૃપાએ આ જીવના જીવનના તેવા પ્રકારના તબક્કામાં કેવી ને કેટકેટલી સંભાળ રાખી છે, તેનો પણ એક ઈતિહાસ છે. મારા જીવનની સાધનાના જુદા જુદા તબક્કાના પ્રસંગોનો મને પૂરેપૂરો પ્રભુકૃપાથી તાદૃશ્ય ચિતાર છે. તેનો ઈતિહાસ લખું તો તેવી રુચિવાળાને એટલો રોમાંચક ને રસપ્રેરક નીવડે કે ન પૂછો વાત. પરંતુ જ્યાં સુધી પોતાની મેળે જે સ્વજન મળેલાં છે, તેમાંનું કોઈ એક પણ સ્વજન ચેતનની ભાવનામાં-નિષ્ઠામાં પૂરું પ્રકટેલું અનુભવાય નહિ, ત્યાં સુધી તેવો ઈતિહાસ લખવાનો મને હુકમ નથી. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૭૨)

જીવનવિકાસની મારી સાધનાનો ઈતિહાસ લખવાની ઉતાવળ કરવાનું મને કદી દિલ થયું નથી. કાગળ લખી વ્યક્ત થવાનું પણ મારી સાથે સાધનાના હેતુથી સંકળાયાં તેવાં નિમિત્તને લીધે જ એની કૃપાથી બને છે. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૧૪)

સાધનાકાળના જીવન વિશે મારે લખવાનો હજી સમય પાક્યો લાગતો નથી. કોઈને કંઈ વાત કરું કે લખું તો તેની પૂરી યથાર્થતા ગળે

ઊતરે તેવાં મન-હૃદય થયેલાં લાગતાં નથી. આ હકીકત અનુભવની સમજણથી કથું છું.* (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૨૦૫)

૬. માતૃભક્તિ

(૧)

ઓ મા! આજે તું મને કેટલી બધી યાદ આવી હતી! બધી બહેનોએ રાખડી બાંધી, ત્યારે તારા ભાવનાં દર્શન થયાં હતાં. છોકરાં ગમે ત્યાં રખડતાં હોય તોય એને માથે મા હાથ ફેરવતી જ હોય છે. એના દિલનો પ્રેમભાવ કેટકેટલો ન્યારો છે! માના છોકરાં પરત્વેના ભાવને મર્યાદા નથી. મા તે મા જ છે. મા તો જગતજનની છે. મા સર્વવ્યાપી છે. માને છોકરાં ભૂલે છે ખરાં, પણ મા છોકરાંને છાતીસરસાં ચાંપેલાં જ રાખે છે, એમ જે કહ્યું છે તે સાવ સાચું છે. જગતમાં જો મા ન હોત તો ચેતના, પ્રાણ, સ્ફૂર્તિ ને રસ છે, તે ન હોત. આ કથનનું રહસ્ય હવે મને સમજાય છે. માના દિલનો ઊછળતો ઉમળકો ને જેના હૈયામાંથી નિર્ઝરતી મધથીય વધારે મધુકર મીઠાશ જ્યાં જ્યાં કઠણાશ, શુષ્કતા છે, ત્યાં ત્યાં કોમળતા, પ્રેમ, સહાનુભૂતિ પ્રવર્તાવે છે. માના હૃદયમાં દિવ્ય અમી છે, તેથી બાળકના શરીર પર હાથ ફેરવી એને તે ચેતનવંતા રાખ્યા કરે છે. મા કદીક ભવાં પણ ચઢાવે છે ખરી, પરંતુ તેનું હાર્દ કલ્યાણની ભાવના છે. છોકરાંના હૃદયમાં ભાવ પ્રકટાવવા માને ગુણની સાથે ગુણની રમત ખેલવી પડે છે. માની સર્જનાત્મક શક્તિ અનેક આત્માઓના આંતરિક સ્ફુલિંગને આત્મભાવમાં ઉદ્દીપન કરાવવા માટે પણ હોય છે.

માના ખોળામાં મોકળે મને સૂવાનો જે આનંદ છે, તે અનેરો છે. આજે પણ મા—તને દૂરદૂરથી ‘બા’, ‘બા’ના પોકાર પ્રેમથી કરતો તારી પાસે દોડ્યો આવતો હોઉં છું. મારા એ પ્રત્યેક ‘બા’ના સંબોધનમાં એટલી

*શ્રીમોટાની હમણાં જ પ્રકટ થયેલી ‘જિજ્ઞાસા’, ‘શ્રદ્ધા’, ‘નિમિત્ત’, ‘કૃપા’, ‘કર્મ-ઉપાસના’, ‘શ્રીસદ્ગુરુ’, ‘સ્વાર્થ’, ‘મોહ’, ‘પ્રેમ’ વિષયક રચનાઓમાં સાધના-ઈતિહાસનાં કેટલાક ગૂઢ-સૂક્ષ્મ ઈગિતો કરેલાં છે. જિજ્ઞાસુ-શ્રેયાર્થી શ્રીમોટાના એ ગૂઢ વક્તવ્યની કલાનો સ્પર્શ આ પુસ્તકોમાંથી માણી શકશે.

ભાવોર્મિ પ્રકટે છે કે કેટલીક વાર એવા ઉછરંગથી તને વળગી પણ પડું છું. રાત્રે બહાર એકાન્તમાં નિર્જન સ્થળે સૂતો હોઉં છું, ત્યાંથી વહેલી સવારમાં ઊઠીને આવીને તારી સાથે સૂઈ જવાનો જે લહાવો મળતો, તેથી સદાય મારા દિલના ભાવમાં વૃદ્ધિ થયેલી હું અનુભવતો. પરંતુ તું ત્યારે મને બહુ ભાંડતી અને બોલતી, “મારા રડ્યા! ઉચ્છેદિયા! નખ્ખોદિયા!★ મોટો પાડા જેવા થયો તોયે હજુ મારી સાથે સૂઈ જાય છે! તને તો કશું ભાન નથી. તું હજી નાના કીકો થોડો છે!” છતાં હું તેને બહુ ભાવના તાનથી વિશેષ ને વિશેષ વળગતો ને ભેટતો તેમ તે વધારે બખાળા પાડ્યા કરતી હતી.

માનો વહાલભાવ જીવનમાં ઊર્ધ્વગામી થવા માણવાનો છે. મા આનંદ-સ્વરૂપ છે, કલ્યાણમયી છે, પરંતુ સાથે સાથે ચંડિકાસ્વરૂપ ને કાલિકા પણ છે. માના દિવ્યભાવને આપણે પ્રેમભક્તિથી આકાર પમાડી શકીએ, તો જીવનની ઉન્નતિ કરવામાં મોટી ફલાંગો ભરાવવાનું બની શકે છે, તે સાધનાના પ્રયંડ પુરુષાર્થથી પણ બની શકતું નથી. માની શક્તિ જ્યારે આપણને મળે છે, ત્યારે આપણી જીવનની સાધનાનો વેગ ઘણો વધી જાય છે. સને '૩૯ પછીની સાધના પ્રદેશની અમુક ભૂમિકાઓ વટાવ્યા બાદ માનું સાચું સ્વરૂપ ને તેની મહત્તાનું મને તેની કૃપાથી ભાન પ્રકટ્યું છે. મા તે મા છે. માનો ભાવ બેધારવાળો છે. એનો જેવી રીતે ઉપયોગ કરશો તેવી રીતે મા વૃદ્ધિ કરાવતી જશે.

મા સ્વતંત્રપણે જરૂર આપણને મદદ કરે છે. પણ તે ત્યારે જ બની શકે, જ્યારે માનામાં પ્રેમભક્તિપૂર્વકની ભાવનાથી આપણે પૂરેપૂરા ગળી ગયા હોઈએ. માનો ભાવ એ કંઈ માત્ર ઊર્મિની કલ્પના નથી. એ પ્રત્યક્ષ હાજરાહજુર છે. આપણે એવી માના શરણે રહીને માના ભાવને મદદમાં લેવા મળેલી માને સંતોષ આપીશું અને તે પણ આપણી પોતાની ભાવના સતેજ કરવાના હેતુથી જ્ઞાનપૂર્વક, તો માના દિલને પમાડેલો આત્મ-સંતોષ આપણી ભાવનાને ભીંજાવેલી રખાવશે એવો મારો પોતાનો અનુભવ છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૮૧ થી ૨૮૪)

*શ્રીમોટાની બાને પ્રેમથી આવું સંબોધન કરવાની ટેવ હતી.

(૨)

હાલના હયાત કુટુંબીજનોમાં સૌથી મોટો હું એટલે વધારે જવાબદાર. મારા મોટાભાઈના દીકરા-દીકરીને તથા નાના ભાઈભાંડુને ભણાવવા કાજે મારાથી બનતી બધી જહેમત મારી તે કાળની સ્થિતિના પ્રમાણમાં પ્રભુકૃપાથી લીધેલી છે. પરંતુ મારી બા વગેરેને હું પૂરતો સંતોષ આપી શક્યો નથી, તે પણ હું બરાબર જાણું છું. હું એક ઘર બંધાવું, ધન એકઠું કરી કુટુંબની મૂડી તરીકે તેને આપી શકું અને છોકરાઓને પરણાવવા—પસ્તાવવામાં ને લગનની નાતો કરવામાં સારી રીતે બધું ખરચું તો તે મારા પર રાજી થાય ને સંતોષ પામે. જીવનમાં જ્ઞાતિવહેવારના પ્રસંગો ઊપજેલા ત્યારે કશું કર્યું નથી. મારી બાને તેમાં કુટુંબની આબરૂ જતી લાગતી. આ બધાં કારણોથી મારી માને મારા પર ઘણો અસંતોષ હતો. મારી બાબતમાં (ગાંધી) આશ્રમમાં તે કેટલાયની આગળ ફરિયાદ કરતી. શ્રી ગોદડિયા મહારાજ પાસે ફરિયાદ કરતી. પરંતુ મારી માની આવી સ્થૂળ પ્રકારની વૃત્તિઓનાં કૂંડાળામાંથી હું એની કૃપાથી ક્યાંયે દૂર નીકળી ગયેલો હતો.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૮૫ થી ૨૮૭)

(૩)

શ્રીપ્રભુકૃપાથી જીવનમાં આદર્શનું સભાનપણું જાગેલું હતું. પરંતુ તે પહેલાં મારી બા તથા મોટાભાઈએ મારો વિવાહ કરી દીધો હતો, તેમાં મારી સંમતિ લેવાની હોય જ નહિ એમ તેમનું માનવું હતું. મેં બંનેને કહી દીધું હતું કે મારે જીવનને કેવી રીતે ફળાવવાનું છે, તેનું ઝાંખું ઝાંખું દર્શન પ્રભુકૃપાથી મને છે, તેને સાકાર કરવા યાહોમ થઈ જવાની એકમાત્ર ઝંખના છે. તેની સાથે વિવાહનું સુસંગતપણું ક્યાંયે બંધ બેસે તેમ નથી.

છતાં તેમણે કશું લક્ષમાં લીધેલું નહિ ને એમ એ હકીકત વિસારે પડ્યા કરી. હું જાણે તે હકીકત સાવ ભૂલી ગયો હતો. મારા મનમાં તે અંગે કદી કશો વિચાર સ્ફુરેલો નહિ. જ્યારે સને ૧૯૨૬માં બા પાસે મારાં લગ્ન લેવા અંગે વાત આવી ત્યારે તેણે મને પૂછેલું અને મેં ના જ પાડ્યા કરેલી. બા બિચારી મૂંઝાયા કરે. જ્યારે તેના પર દબાણ આવ્યું,

ત્યારે તે મારા પર ઘણી ચિડાઈ હતી. મને કહ્યું કે તમને ઉછેરવા આ બાએ દળણાંખાંડણાં કર્યા, કેટકેટલી મહેનત કરી મોટા કર્યા, તેવી માનું વચન પળાતું નથી, તો પછી તું તારા ગુરુમહારાજનું વચન શું પાળવાનો છે? આગળના વખતમાં કેટલાય ભક્તો થઈ ગયા, પરણેલા હતા. તેમણે તારા જેવા ફતવા કર્યા ન હતા. હું જાણું છું કે તું ભગવાનનું ભજન કર્યા કરે છે, ઘરમાં સૂતો નથી. શરીર માંદું હોય તોપણ રાતે ગામ બહાર ગમે ત્યાં સૂઈ જાય છે, પરંતુ અમારે સંસારમાં રહેવાનું છે ને તારા બીજા ભાઈઓ પણ છે. જો તું પરણવાની ના પાડી દે તો અમારા કુટુંબકુળની આબરૂ જાય—તારા બીજા ભાઈઓનું શું થાય? તારે પરણવું જ પડે.

મારી બાએ રોકકળાટ કર્યો, તે મને સાચો લાગ્યો હતો. સૌથી વિશેષ મારી બાનું એ વાક્યબાણ, “તમને ઉછેરવા માએ દળણાંખાંડણાં કર્યા એવી માનું વચન તું પાળી શકતો નથી, તો તારા ગુરુનું વચન શું પાળી શકવાનો છે?” મને સોંસરવું દિલમાં તીરની માફક પેસી ગયું ને હું પરણવા તત્પર થઈ ગયો.

લગ્ન કરવાની તત્પરતા દિલથી બતાવી તે સાથે જીવનના ધ્યેયને સાકાર કરવાના સાધનાના કાર્યક્રમમાં મુદ્દલ ફરક પડ્યો ન હતો. કોઈ પ્રકારની સગડગને મનમાં સ્થાન મળ્યું ન હતું. માત્ર એમ થતું કે જો લગ્ન થવાનું જ છે, જો તે આપમેળે આવે છે તો ભલે આવે. આપણા આ મનવા કેટલા ટકે છે, કેમ ઢળે છે તે પણ જાણવા-અનુભવવા મળશે. જો દિલનો આદર્શ પરત્વેનો નિશ્ચય દૃઢ હશે, તો તે સંગ્રામ ખેલ્યા વિના કેમ બેસી શકાશે? એ સંગ્રામ ખેલાશે તેમાંથી શૂરાતન, પરાક્રમ, તેજસ્વિતા વગેરે પ્રકટાવવાનાં છે ને જીવન પાંગરવાનું છે. જીવનના ધ્યેયને સાકાર કરવાની દિલની જિજ્ઞાસા અગ્નિ જેવી છે. એને સંકોરતા રહેવાનું શ્રીપ્રભુકૃપાથી બન્યા કરતું હતું.

આમ લગ્ન લેવાયું. દિલને દિલ કહ્યાં કરતું હતું કે બચ્યા! હવે જ તમને ભાવનાની સાચી સમજણ પડવાની છે. ઘેર (નડિયાદ)થી લગ્ન કરવા નીકળ્યો, ત્યારથી આદર્શની જલતી રહેલી જ્યોત પ્રજ્વલિત

થયેલી અનુભવતો હતો. ભાવનાનો ઓઘ ઊડ્યા જતો અનુભવતો હતો. કદીક બાહ્ય ભાન ભુલાઈ ત્યારે જાગૃતપણે ટકવા મનમાં મનથી ભજન ગાવાને પ્રયત્નશીલ થતો ને સ્મરણ પ્રાર્થના પણ કર્યા કરતો હતો. લગ્ન કરવા ચોરીમાં બેઠો હતો. ગોર મહારાજ અગડમ્બગડમ્ બોલતા તેનું થોડુંક ભાન થયેલું. તે પછી ધીરે ધીરે શરીરનું ભાન જવા માંડતું હતું, ત્યારે ભજન ગાવાનો મોકો ન હતો. અજુગતું પણ લાગે. મારી બાને ન ગમે એટલું જ નહિ, એટલું બધું ખરાબ લાગે કે ચૂનીયાએ મારી આબરૂ લીધી!

મારી બાને ભયંકર આંચકો લાગશે તે કારણથી બાહ્ય ભાન જતું રહેતું લાગતું હતું, તેને સંકોરવા ભજન આદિ સાધન થઈ જ ના શક્યું. ને એવી ભાવાવસ્થા પ્રકટી કે જેમાં બાહ્યનું મુદ્દલે ભાન રહ્યું ન હતું. સ્થિતિ કલાકેક ટકી હશે. લગ્નજીવનના ખરા ટાંકણે જે પ્રસંગે ટક્કર લીધી તેના પરિણામે ભાવનાનો તોર ને ઝોક કેવા પ્રકારનો હતો તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને તે વેળા થયો. તેથી શ્રીપ્રભુકૃપાથી આ જીવ નિશ્ચિત થયો. જવાળામુખી સમી જીવનઆદર્શની જિજ્ઞાસા ખરેખરી પ્રકટેલી હોય છે, ત્યારે તેનો માર્ગ આમતેમ કરી લેતી હોય છે, એનો પણ પ્રભુકૃપાથી અનુભવ થયો. તે યુવતીનું મૃત્યુ લગ્ન પછી પાંચેક માસમાં થયું હતું.

(૪)

સાબરમતી આશ્રમમાં આ જીવના શરીરને લોહીના ઝાડાનો રોગ થયેલો તેથી આરામ ને દવા કરાવવા કરાંચી ગયો હતો. બધું ઠીક થઈ ગયા પછી, આશ્રમમાં આવ્યા પછી દિલમાં એમ જ નક્કી થઈ ગયેલું કે હવે આ કામ કરવું નથી. આપમેળે જે જે જીવો આવી મળે, તેમના માનસને જરા જેટલું પણ ભગવાનની કૃપાથી ઊંચે પ્રકટાવી શકાય એવા પ્રકારની સેવા કરવાનું સદ્ભાગ્ય થાય તો ઉત્તમ. ભાવનાથી પ્રેરાઈને હરિજન સેવક સંઘના કામમાંથી નિવૃત્ત થવાનું દિલ થયું હતું.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦૭)

મારા મોટાભાઈનો દીકરો શાંતિ કામે વળગી ગયો હતો એટલે તે તેનું ને તેની માનું બન્નેનું સંભાળી લે તેવો થયો હતો. બા મારા નાનાભાઈ મૂળજી કે સોમાભાઈ સાથે રહી શકે. મેં મારી બધી હકીકત

તેને જણાવી. તેણે મને કહ્યું કે, પાશેર દાણા ચકલાંને નાખવાના મળતા નથી ને આટલી નાનકડી નોકરી છે તે મૂકી દઈને શો મોટો જંગ મારી નાખવાનો છે?*

આમ તેની નામરજી હતી એટલે મેં ૨-૪ દિવસ જવા દીધા ને વળી પાછી તેને સમજાવી. તેણે મને કહ્યું કે માસિક ૫-૬ રૂા.ની રકમ મારે તેને આપવી. મેં તેની વ્યવસ્થા પણ કરી. પરંતુ મારી પાસે એણે શરત મૂકી, “જ્યારે હું મરી જાઉં એવી માંદી હોઉં ત્યારે મારી અંત ઘડીએ તારે મારી પાસે આવવું.” મેં તે પ્રેમથી સ્વીકાર્યું અને કહ્યું કે તેવી વેળાએ તારી સેવા પ્રેમથી કરવી એ મને ગમે ને મારો ધર્મ પણ ગણાય. એવી ખબર પડતાંવેંત તરત હું તારી પાસે જરૂર આવી જઈશ.

તે પછી હરિજન સેવક સંઘની સેવામાંથી નિવૃત્તિ લીધી. આટલાં બધાં વર્ષોની એકધારી એક ક્ષેત્રની કરેલી સેવા—એણે કંઈ જીવનમાં ભાગ ભજવ્યો નથી એમ નથી. મારા સંઘમાંથી નીકળી જવાથી કરીને કોઈને મારી કશી ખોટ પડી હોય તેવું બન્યું લાગ્યું નથી. બધાંયની સાથે શ્રમ, સદ્ભાવ ને સુમેળની ભાવના જ કેળવીને કામ કર્યું હતું. તે પછી હું તો જુદે ઠેકાણે જતો ને ત્યાં રહેતો. ૨-૪ મહિને મારી બા પાસે હું જઈ આવતો. બા મારા ભાઈ મૂળજીની સાથે નડિયાદ રહેવા ગઈ હતી. વળી, મારે બે બહેનોને લઈને હિન્દુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં બનારસ જવાનું આવ્યું હતું. ત્યાં મહિનો દોઢ મહિનો રહ્યા હોઈશું તેવામાં મૂળજીનો નડિયાદથી મારા પર કાગળ આવ્યો કે મારી બાના શરીરને નડિયાદમાં ગંભીર માંદગી છે. એટલે જેમની સંભાળ રાખવાનું ને જેમની સાથે જવાનું મારે બનારસમાં થયું હતું, તે બહેનોના પિતાને (બાપુને) મેં કરાંચી મારી બાના શરીરની માંદગી બાબતમાં તાર કર્યો. તેમણે તારથી જવાબ આપી દીધો કે મારે કોઈકને ત્યાં મૂકીને નડિયાદ જવું.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦૭ થી ૩૦૯)

*માતાના આ વેણની સ્મૃતિમાં શ્રીમોટાએ નડિયાદના હરિ:ઠું આશ્રમમાં એક દાતાની સહાયથી એક ચબૂતરો બંધાવ્યો છે. જ્યાં નિયમિત રોજનું દસ શેર જુવાર-બાજરીનું ચણ દાતાઓની સહાયથી નંખાય છે.

હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં એવો નિયમ હતો કે છાત્રાલયથી સ્વતંત્રપણે તેનાં મકાનોમાં કોઈ બહેન રહેતી હોય તો તેની સાથે તેમના કોઈ વાલી હોવા જોઈએ. મારાથી ગમે તેને જુવાન ઊછરતી બહેનો પાસે મૂકીને જવાય જ કઈ રીતે? અહીં ‘ગમે તેને’ એટલે કોઈક ઓળખીતા સંબંધીને. એવું ઓળખીતું—સંબંધી મારે બનારસમાં ખોળી કાઢવું? તે બહેનોના પિતાએ ખરી રીતે બનારસ આવી જવું જોઈતું હતું, પરંતુ તેમનાથી આવી શકાય એવું નહિ હોય. મળેલી પરિસ્થિતિનો ધર્મ (જે પણ સાચો ધર્મ છે) અને તેની પછીથી પ્રકટેલી બીજી પરિસ્થિતિનો ધર્મ, એમ બંને પ્રકારના સાચા ધર્મ વચ્ચે કોને પ્રથમ પસંદગી આપવી? એમ એક જટિલ કોયડો ઊભો થયો હતો. એક બાજુ મારી બાના શરીરની સખત માંદગી ને તેને આપેલું વચન; બીજી બાજુ આ બે બહેનોની સંભાળ ને તેમની અભ્યાસ વગેરેની વ્યવસ્થા કાજે તેમની સાથે મારે રહેવાનું આવ્યું હતું. સામાન્ય રીતે મને મારી મા પાસે છેવટની માંદગીમાં જવાનું દિલ થઈ આવે જ તે સ્વાભાવિક છે. વળી મેં તેને વચન આપ્યું હતું. પરંતુ આ બહેનોની પાસે રહે કોણ? તેમને એમ ને એમ મૂકીને જઈ શકાય તેવું હતું નહિ અને બા પાસે મારે હાજર થયા વિના ચાલી શકે એવું પણ હતું નહિ.

જ્યારે એમ લાગ્યું કે નડિયાદ જઈ શકાય એમ નથી, અહીં બનારસમાં રહેવું પડશે ત્યારે મારી પાસે ભગવાનની પ્રાર્થના સિવાય બીજો કોઈ ઉત્તમ ઉપાય રહ્યો નહિ. અમારા મકાનમાં છાનોમાનો મૌન ધારણ કરીને બેસી રહ્યો અને ભગવાનને પોકારવા લાગ્યો, “હે પ્રભુ! મારી પણ કેવી વિચિત્ર પરિસ્થિતિ થઈ છે! બંને પ્રકારના ધર્મમાં, હે પ્રભુ, હું અટવાઈ ગયો છું. મારી મા પાસે તેની માંદગીના સમયે કેવી રીતે હાજર રહેવું તેનો ઉકેલ જડતો નથી. હવે હું કરું શું? આપેલું વચન કોઈ પણ ભોગે પાળવું જોઈએ અને તે પાળવાની મારી પૂરેપૂરી તત્પરતા પણ છે, પરંતુ હું ત્યાં જાઉં કેવી રીતે?”

વારંવાર હું ભગવાનને પ્રાર્થના જ કર્યા કરું. જમવા કરવાનું ને બીજી એવી શરીરની ક્રિયાઓ મૂકી દીધી હતી. એકમાત્ર ભગવાનને પોકાર પાડ્યા કરતો—મેં મારી માને વચન આપેલું ને હું પાળી શકતો

નથી. ‘પાળી શકતો નથી’ એટલે મારું દિલ નથી એમ નહિ, પરંતુ મારાથી સંજોગોને કારણે પાળી શકાતું નથી. તેનું દર્દ એટલું બધું સાલતું કે આના કરતાં જાણે કે હું ભગવાનને ચરણકમળે, જેમ પેલા ભાઈએ બાલારામમાં કમળપૂજા કરી હતી તેવી રીતે, મારું વચન પાળી ન શકાવાના એક પરિણામ તરીકે દેહનું સમર્પણ કરી દઉં!

મને એટલી બધી વ્યથા થઈ તો પણ એ પ્રકારની અદમ્ય પ્રેરણા દિલમાં જાગતી નહિ. હું વારંવાર ભગવાનને પોકાર પાડ્યા કરું કે હે પ્રભુ! હે દીનદયાળ! કેવી વિકટ પરિસ્થિતિ! ન આ છોડાય કે ન ત્યાં જવાય! વચન પાળવું જ રહ્યું. તું મારી લાજ રાખજે. તું મારું વચન પળાવજે. હે ભગવાન! મારી માના શરીરની છેલ્લી માંદગીના સમયે તેની પાસે હાજર રહેવાનું વચન મારી બાએ મારી પાસે માગ્યું હતું. તેણે બિચારીએ મારી કને બીજું કશું માગ્યું ન હતું. મારી પાસે તેને આપવા જેવું હતું પણ શું? આટલું પણ ન કરી શકાય એવી લાચારી ભરેલી પરિસ્થિતિમાં પ્રભુ, મુકાઈ જવાનું બન્યું છે, તે હવે તો તું લાજ રાખે તો જ ટકી શકે.

મારી મા આવે ટાણે મારી હાજરીને માટે જરૂર વલોપાત કરતી હશે. તેના મનમાં મારે માટે એટલો વિશ્વાસ જરૂર હશે કે, યૂનીયો જરૂર આવશે. અરેરે! મારી માનો મારા પર જે વિશ્વાસ છે, તેનો પણ ભંગ થઈ જવાનો! હે પ્રભુ! આ તો કપરી કસોટી છે. આવી વેળા આ મારું વચન પાળવાનું કામ તારા સિવાય બીજું કોઈ કરી શકે એમ નથી. હે મારા વહાલા પ્રભુ! દીનાનાથ! કૃપા કરજે. મારો તારી પાસે કોઈ હક-દાવો નથી. તારી પાસે મારું કામ કરાવવા જેટલો પ્રેમભક્તિનો નાતો પણ જીવતો થયો નથી. તારા જે અનેક સંતભક્તો થઈ ગયા છે, તેમની ચરણની રજનીયે રજ હું નથી. પછી કયા દાવાએ તારી પાસે હું માગણી કરું? પરંતુ કટોકટીની આ અસહ્ય પરિસ્થિતિમાં તારા એકમાત્ર શરણ સિવાય મારો ગરીબનો કોઈ ઈલાજ નથી. હે ભગવાન! હે બાપા! તું કર્તાહર્તા છે. મારે આ બેડીમાં જકડાઈ રહેવાનું બન્યું છે એટલે હું નડિયાદ ઊડીને જાઉં પણ કેવી રીતે? મારું દિલ જરૂર મારી મા પાસે જ છે, પરંતુ

આ સ્થૂળ દેહને કેવી રીતે હાજર કરવો? મારા દિલનો ટેક મા પાસે સ્થૂળ દેહે હાજર થવાનો છે. તેને આપેલું વચન મારાથી પાળી શકાય તેની તમન્ના જવાળામુખીના જેવી ધગધગતી પણ છે.

સાધનાની જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં ભાવના પણ સાકાર થાય છે, તેવો અનુભવ પણ મને તારી કૃપાથી જરૂર થયો છે, તો મારી મા પાસે હાજર રહેવાની મારી આ પ્રચંડ ઉત્કટ ભાવના તારી કૃપાથી આકાર લે એવી મારી તને ઘણી ઘણી પ્રાર્થના છે. સાધનાકાળમાં સ્થૂળ માગણી માટે કોઈ દિવસ મેં તારી પ્રાર્થના કરી નથી. સાધનાના ક્ષેત્રમાં જે જે અડચણો, વિઘ્નો, મુશ્કેલીઓ નડતાં હતાં તે બધાં આવરણો દૂર કરવાને માટે હું વારંવાર પ્રાર્થના કર્યા કરતો હતો. હે પ્રભુ! તેં પ્રાર્થના સાંભળ્યા કરેલી છે અને મને કૃપા કરીને મદદ આપ્યાં કરેલી છે. તારી કૃપાનું અહેસાન કોઈ કાળે ભૂલી શકાય તેમ નથી. મારી ત્રિશંકુની સ્થિતિમાં તારા સિવાય મને બીજો કોઈ મદદગાર નથી. તારી કૃપાથી સંકલ્પશક્તિનું સામર્થ્ય જબરદસ્ત હોય છે, તેનું મને જ્ઞાન-ભાન છે. મારી સંકલ્પશક્તિનું સઘળું સામર્થ્ય એકમાત્ર તું છે. તારામાં હે પ્રભુ! બધું જ સમાયેલું છે. મારી મા પાસે સ્થૂળ દેહે હાજર થવાની મારી ભાવનાને તું જ એક સાકાર સ્વરૂપ આપી શકે તેમ છે. પ્રભુ, દીનદયાળ, મારા વહાલા! મારા ગરીબની સામું જોજે. મારી લાજ રાખજે. મારે ત્યાં હાજર થઈને પોતાને સંતોષ મેળવવો નથી. મારી સ્થૂળ હાજરીથી મારી માને સંતોષ થાય કે, હા, યૂનીયો આવ્યો ને તેણે વચન પાળ્યું, એટલું જ મારે જોઈએ છે. તેના શરીરના અવસાન સમયની સ્થિતિમાં તેને મારે માટે આત્મસંતોષ પ્રકટે તે જ હેતુથી હે પ્રભુ! હું તારી પાસે માગું છું.

મારા દિલમાં પ્રકટેલી આ જાતની ભાવનાનો તલસાટ એટલો બધો પ્રચંડ અને ઉગ્ર હતો કે જે તલસાટની સાથે કદાચ ગોપીની વિરહ-ભાવનાના તલસાટને સરખાવી શકાય. આ તલસાટથી સતત ભગવાનને પોકાર્યા કરતો. એ તલસાટની વેદનાને કારણે તેમાંથી એવો આર્તનાદ જે આર્દ્રભાવે પ્રકટતો કે ભગવાનને તે તલસાટના ભાવથી પ્રેરાઈ પ્રેરાઈને પ્રાર્થના થયે જતી. આ બધું અંતરમાં અંતરથી જ થયે જતું હતું. આવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પ્રભુ સિવાય મારો બીજો કોઈ આરો

હતો નહિ. મારા દિલની ભાવનાને હમદર્દી ને સહાનુભૂતિ બતાવી શકે એવું કોઈ ન હતું. મારે કોઈના એવા આશ્વાસનની જરૂર પણ ન હતી. મારે હજાર હાથવાળો ધણી ને હજાર આંખવાળો સમર્થ એ જ સાચું આશ્વાસન હતું. આ રીતે અંતરની પ્રાર્થનામાં ત્રણેક દિવસો વીતી ગયા હશે અને આર્દ્રતા અને આર્તતાયુક્ત પ્રાર્થનાના તબક્કાના ગાળામાં એક પળે ઓચિંતો વીજળીનો દીવો સળગતો હતો તે બંધ થઈ ગયો. તે પરથી મને તાત્કાલિક ઊગી આવ્યું કે મારી માના શરીરનું અવસાન થયું અને જીવ ગયો. મારાથી રડાયું કરાયું ન હતું. તે કાળે પણ એકમાત્ર ભગવાનની પ્રાર્થનામાં જ મારું દિલ રહ્યાં કરેલું હતું. આમ, પ્રભુકૃપાથી માના દેહાંતના સમયની ખબર મને ત્યાં રહ્યે રહ્યે પડી ગઈ હતી.

પછી નડિયાદથી ભાઈ મૂળજીનો તાર આવ્યો કે માનું શરીર અવસાન પામ્યું છે. તે પછી કાગળ આવ્યો તેમાં તેણે લખ્યું હતું કે મારી માના શરીરના અવસાન પામ્યાના થોડાક સમય પહેલાં બાએ મૂળજીને બૂમ પાડીને કહ્યું હતું, “અલ્યા! મૂળિયા! જો આ ચૂનીયો આવ્યો!” ત્યારે મારા ભાઈ મૂળજીએ મારી બાને કહ્યું, “ચૂનીલાલ કાશીમાં છે અહીં ક્યાંથી આવી શકે!” ત્યારે વળતું મારી મા બોલી, “અરે, એ તો આ રહ્યો! મારા પગમાં માથું મૂકીને બેઠો છે. મારા શરીરે હાથ ફેરવે છે. જો, તે અહીં જ છે.” આવા પ્રકારના શબ્દો તે કાગળમાં વાંચીને ભગવાને મારી ટેક જાળવી, મારી લાજ રાખી, વચન પળાવ્યું. તેનાથી મને જે હર્ષોન્માદ પ્રકટ્યો, તે આનંદ કોટિ બ્રહ્માંડના આનંદની તોલે આવી શકે તેમ નથી. ભગવાન એટલો બધો સમર્થ છે ને તે સમર્થની મારે માથે જીવતી જાગતી જબરી ઓથ છે, એવો આ પ્રત્યક્ષ પ્રચંડ અનુભવ ઈની કૃપાથી પ્રકટ્યો, ત્યારથી મારું જીવન ધન્ય ધન્ય ને કૃતકૃત્ય થઈ ગયેલું અનુભવ્યા કરું છું. મારા જીવન અનુભવની દૃષ્ટિએ આ પ્રસંગનું મૂલ્યાંકન નાનુંસૂનું નથી.

મારા દિલમાં આ પ્રસંગ ભગવાનની સમર્થતા ને તેની અનંત શક્તિને માટે અને તેણે મારે કાજે જે કર્યું છે તથા મારા માટે જે પ્રત્યક્ષ કરી બતાવ્યું, જે બનવું જગતની વાસ્તવિકતાની દૃષ્ટિએ બની જ શકે નહિ તેવું છે, તે

મારા વહાલા પ્રભુએ કૃપા કરીને પ્રગટાવ્યું, તેવો દ્વંદ્વાતીત, ગુણાતીત પ્રકારનો અનુભવ એ તો એક ઘણો મોટો બનાવ છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦૯ થી ૩૧૭)

૭. શ્રીસદ્ગુરુ

મારા જીવનપ્રદાતા, જીવનપ્રેરક, જીવનજ્યોતિ, જીવનઆત્મા સમા, પૂજ્યપાદ ગુરુમહારાજે મને આ માર્ગમાં ઊંડો પ્રવેશ કરાવતાં પહેલાં કહેલું તે કેટકેટલું યાદ આવે છે! એની પૂરી સમજ ત્યારે નહોતી આવી, પણ એની મહત્તા સમજાઈ હતી, એની અનિવાર્યતા ગળે ઊતરી હતી, તેથી એમનો હૃદયથી લાભ (એમની જ કૃપાથી) લઈ શકાયો હતો. તે અવાજ, એ અવાજની ગંભીરતા, મૃદુતા, સાત્ત્વિક પ્રેમ, સાત્ત્વિક હુંકાર, એ અવાજમાં એમનો નિર્મળ આત્મા, એ બધું આજે પણ વર્તમાનવત્ નજર સામે હૃદય આગળ પ્રત્યક્ષ થઈ જાય છે. એ સૌજન્યભરી સાક્ષાત્ આત્મપ્રેમમય મંગળ રમ્ય ભવ્ય ગૂઢ મૂર્તિને હૃદયની પ્રાર્થનાથી ભાવમય પ્રણામો કરું છું.

મમ હૃદયં તે અસ્તુ ।

મમ ચિતં ચિત્તેન ન્વેહિ ॥

મમ વ્રતે હૃદયં તે દધામિ ।

મમ વાચમેકમના જુષસ્વ ॥

“મારા હૃદયમાં તારું હૃદય હો!

મારા ચિત્તને તારા ચિત્ત વડે શોધ-શોધ્યા કર-અનુસર.

મારા જીવનવ્રતમાં તારું હૃદય મૂકું છું અથવા ધારણ કરું છું.

એટલે કે તમારી હૃદયની ચેતનાનો ભાવ સતત મારા જીવનવ્રતમાં હું રાખ્યા કરું; મતલબ કે એવી ધારણા મારા જીવનમાં હું ધારણ કરું છું.”

મારી વાણીને એક મન વડે (એકમના) એટલે એકાગ્ર મનને વડે આનંદથી સેવન કર.

આ પુણ્યશ્લોકો એક વાર વિદ્યાપીઠમાં ગુજરાતના સંસ્કાર પ્રચંડ

વિદ્વદ્વર્ય શ્રીઆનંદશંકરભાઈના શ્રીમુખે સાંભળેલ ત્યારે પણ હૃદયમાં જે આનંદમય ભાવાવેશ જાગેલો તે આજે એટલો જ તાદૃશ્ય છે.

ઉપરના શ્લોકમાં સાધનાનું સાચું રહસ્ય સમાયેલું છે. એમના હૃદયમાં મારા ક્ષુલ્લક પામર અજ્ઞાન-હૃદયને સતત પરોવવાનો નમ્ર પ્રયાસ એની કૃપાથી કર્યા કરતો હતો. મારા ચિત્ત વડે (શુદ્ધ કરીને) એમના ચિત્તને અનુસરવાનું જેમ સૂઝતું તેમ મથ્યા કરતો. એમના જીવનવ્રતમાં—ચારિત્રમાં—મારી હૃદયભાવનાની સમગ્રપણે ધારણા રાખ્યા જ કરવાનું બન્યે જતું, ને એમની વાણીને એકાગ્ર મન વડે—એક મને—આનંદથી સેવન કર્યા કરવાને સતત અખંડ એકધારો પ્રભુકૃપાથી પ્રયત્ન કર્યા જ કરેલો. જેમની પાસેથી જે કાંઈ શીખવા મળ્યા કરેલું હતું. એમનામાં તે રીતને જીવનવૃત્તિ ને વલણ સહજપણે મારાથી રખાઈ શકાતાં. એવી એ ગુરુકૃપા હતી. (‘જીવનપાથેય’, આ. ૩, પૃ. ૭ થી ૯)

પ્રભુકૃપાથી આ માર્ગમાં જવા માટે જુવાનીની છેક શરૂઆતમાં મને કોઈ પણ પ્રકારની તમન્ના કે જિજ્ઞાસા પ્રકટેલી ન હતી. તે માટેની કશી ઝંખના પણ ન હતી. પરંતુ જેમ ભૂગર્ભમાં પેટ્રોલ હોય તો જ તેમાંથી તે નીકળી શકે છે, તેવી રીતે મને દેશની સેવા પ્રત્યે ભારે ધૂન હતી ને એ ધૂનને ગુરુમહારાજે સાધનાના ક્ષેત્રમાં વાળી આપી. મારા ખરા ગુરુ શ્રીકેશવાનંદજી ધૂણીવાળા દાદાજી. પરંતુ શ્રીકેશવાનંદજી, શ્રીસાંઈ-બાબા વગેરે એક જ ચેતનના આવિર્ભાવ હતા તેમ એમને બોલતા મેં સાંભળેલા. મને સાધનામાં પ્રથમ પ્રવેશ કરાવનાર શ્રીબાળયોગી હતા. કુંભના મેળામાં તેઓશ્રીને મળવા દોડી જવાનું બનેલું.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૩)

પ્રભુકૃપાથી મને વિશ્વાસ છે કે મારા ગુરુમહારાજ જીવંત સમર્થ છે. એમણે મારો પ્રેમભાવે હાથ પકડ્યો છે. કદી મેં તેમની છબી પાસે રાખી નથી. જોકે પ્રભુકૃપાથી મારા દિલની ભાવનાથી તેમનું સાકાર સ્વરૂપ પ્રકટાવવાનું હંમેશાં બન્યાં કરેલું છે. અને અંતરમાં તેવી રીતે તેમને જગાડવાનું અને તેમની મદદ અને પ્રેરણા પામવાનું કરી શકાયું

છે. શ્રીસદ્ગુરુનું પ્રેમભક્તિ-જ્ઞાનપૂર્વકનું અવલંબન અને તેમાંથી મળતાં ભાવ અને શક્તિ કોઈ જુદા જ પ્રદેશની હકીકત છે.

(‘જીવનદર્શન’ આ. ૨, પૃ. ૨૧૬-૨૨૦)

હાલ જ્યાં એલિસબ્રિજ છે, તેનાથી ટાઉનહોલ બાજુની દિશાએ જતાં પૂલનાં શરૂઆતના ભાગમાં જમણી બાજુએ સાધુઓની એક નાનકડી જગ્યા છે. ત્યાં ઘણાં વર્ષો પહેલાં એક બંગાળી શરીર ધારણ કરેલ સાધુ આવેલા. તેઓએ આ જીવને નડિયાદથી બોલાવેલ. ચાર દિવસની રજા મંગાવીને એમની કને ગયો હતો. એ ચારે દિવસ એટલું એમણે ખવડાવેલું કે ન પૂછો વાત. ખાધું તેનું વજન દસ શેર તો હશે. ઓછામાં ઓછું લખ્યું છે. કલાકે કલાકે, કેટલીક વાર અરધા કલાકે જુદી જુદી ભોજનની વાનગીના થાળ આવ્યા કરતા ને એમને તે ખાઈ જવાનો હુકમ થતો. છેક ગળા સુધી આવી ગયો હોય ને હવે એક કોળિયો ખાઈ શકાય એવી દશા નથી એવું થયેલું, છતાં ખાઈ જવાનો તેમનો હુકમ થતાં તે ખાઈ જવાતું. એમ દિવસમાં કેટલીય વાર બન્યે જતું. પણ શરીરને કંઈ જ થયેલું ન હતું. દસ્ત પણ સવારમાં એક વેળા રોજની જેમ જવાનું બનેલું, આ એક અનુભવની મોટી હકીકત બનેલી.

ત્યારે મને ભક્તિ વિશે કે ઈશ્વર વિશે કંઈ જિજ્ઞાસા જાગેલી નહિ. હું ભલો ને મારું નડિયાદનું હરિજન શાળાનું કામ ભલું. એક વાર નાનુભાઈ કંથારિયા મારી કને આવીને કહે કે, અરે! ભગત! અમદાવાદમાં સાબરમતીને કિનારે એક સાધુ રહે છે, તે તમને યાદ કરે છે! એ દિવસમાં પાંચ-દશ વાર બૂમો પાડે કે નડિયાદથી ચૂનીલાલને બોલાવો. મસ્ત માણસ લાગે છે. મેં કહ્યું કે મારે ને સાધુને શું? હું તે વખતે સાધુઓને સમાજ ઉપર આર્થિક ભારરૂપ માનતો. મેં નાનુભાઈના સંદેશાને કંઈ દાદ દીધી નહિ. પરંતુ થોડા દિવસો બાદ અમદાવાદ જઈ એ સાધુને મળવાની ઈચ્છા બળવાન બનવા લાગી. જાણે એ મને ખેંચતા હોય એમ મને લાગ્યું, એટલે હું રજા લઈને અમદાવાદ ગયો.

તેઓ બાળયોગી તરીકે જાણીતા. બહુ મસ્ત માણસ જણાયા. જ્યારે નદીમાં તેઓ નહાવા પડે, ત્યારે એક હાથીની જેમ નહાય ને કૂદકૂદા કરે. મને તેમણે તેમની પાસે સાત-આઠ દિવસ રાખ્યો. એમની શક્તિના

એવા પરચા બતાવ્યા કે મને તેમના પ્રત્યે માન ઊપજ્યું ને એમની મોહિની હેઠળ હું ત્રણેક દિવસને બદલે આટલા બધા દિવસો કેમ રહી ગયો તે સમજાયું નહિ! તેઓ મને કહે કે તારા ગુરુએ તને દીક્ષા આપવા મને મોકલ્યો છે. ત્યારે હું દીક્ષા-બીક્ષામાં કાંઈ સમજું નહિ. મેં મનથી પ્રાર્થના કરી કે આપ નડિયાદ પધારો તો જે કંઈ લાભ મળવાનો હોય તે મળે! એમ કહીને હું નડિયાદ ચાલ્યો ગયો.

મારે મીરાખેડી (તાલુકો દાહોદ, જિ. પંચમહાલ) અંત્યજ સેવા મંડળની કાર્યવાહક સભામાં હાજરી આપવા જવાનું હતું. તે દિવસે સવારની ફાસ્ટમાં દાહોદ જવા ટિકિટ કઢાવી. જ્યાં અંદર જવા જાઉં છું, ત્યાં મારી દૃષ્ટિ એકાએક શ્રીસદ્ગુરુ પર પડી. તેઓ પ્લેટફોર્મની બહાર એક ખૂણામાં શાંતપણે બિરાજેલા હતા. જેવી દૃષ્ટિ પડી કે તુરત હું પાછો વળ્યો ને તેઓશ્રીને પ્રેમભક્તિથી સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રમાણ કર્યા અને બહુ રાજી થયો. તેઓશ્રીએ હુકમ ફરમાવ્યો કે રેલવેની ટિકિટ મારે પાછી આપી દેવી. મેં ઉમળકાથી ટિકિટ પરત કરી દીધી ને મીરાખેડી નહિ આવી શકાય એવો તાર દાહોદ કર્યો. તેઓશ્રીને ઘેર આવવાને પ્રાર્થના કરી. તેઓ ઘરે પધાર્યા. મસ્તીમાં શી કૂદાકૂદ કરે! આમથી તેમ નાચે! અમે ત્યારે નરખી પોળમાં રહેતા હતા. ખડકી ઉપર એક નાનકડી મેડી હતી. ત્યાં તેમને બેસાડ્યા. તેઓ મેડીમાં બેઠા કે તુરત તેમણે મને કહ્યું કે હું તને સાધનામાં દીક્ષિત કરવાને આવ્યો છું. તે માટે એક મોટું મકાન જોઈએ.

મેં અચંબો પામીને કહ્યું કે, બાપજી! હું તો ગરીબ છું. મારે મોટા માણસોની ઓળખાણ-પિછાણ નથી કે મોટું મકાન મેળવી શકું. તેઓ આવેશમાં આવી જઈને કદાચ મને મારી બેસત. હું જરાક આઘો ખસી ગયો. તેમણે કહ્યું કે, તું તો ગધેડો છે. તારામાં કશી અક્કલ નથી. સાવ બુદ્ધ છે. એવું એવું કેટલુંય બધું ઉચ્ચાર્યું હશે! તેઓ પાછા બોલ્યા કે, મોટું મકાન જોઈએ.

અરે! પ્રભુ! અહીં જ્યાં મોટું મકાન શક્ય નથી ત્યાં વળી એકાંત જગાની તમે વાત કરો છો! એવું મનમાં બોલું છું ત્યાં તે પાછા ભભૂકી ઊઠ્યા અને બોલ્યા કે, એક મોટું મકાન અને તે સંપૂર્ણ એકાંતમાં

જળાશય પાસે હોવું જોઈએ. એ મેળવીને જલદી મારી પાસે તું પાછો ચાલ્યો આવ.

આવું કેવી રીતે મેળવવું તેની મને કશી સૂઝ ન હતી. એટલામાં મારે કામે જવાનો સમય થયો. તેઓશ્રીને મેં તે માટે પ્રાર્થના કરી ને સંમતિ મેળવી. મારી બાને તેઓશ્રીની ભાળવણી કરીને હું મરીડા ભાગોળે શાળાના કામે જવા નીકળ્યો.

રસ્તે જતાં જતાં રોજ મારે વહોરવાડમાંથી પસાર થવાનું હતું. અમે બધા વિદ્યાપીઠમાં રહેલા એટલે તે સંસ્કારને કારણે હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાનો ભાવ પણ જાગેલો ખરો. તે ભાવથી પ્રેરાઈને રોજ જતાં-આવતાં વહોરવાડના એક પ્રતિષ્ઠિત સજજન કાસમસાહેબને હું “અસ્સલામ્ આલયકુમ્” ભાવથી નિયમિત સલામ કરતો અને તેઓ પણ તે રીતે પાછી વાળતા. આવો મારો અતૂટ નિયમ હતો. પરંતુ આજે તો “એક મોટું મકાન, એકાન્ત જગા અને પાસે જળાશય!” એ જ વિચારસરણીમાં મારું મન ડૂબી ગયું હતું. તે કારણે હાજી કાસમમિયાં-સાહેબ ઓટલા પર ઊભા રહ્યા હતા, તો પણ તેમને મેં જોયા નહિ, અને વીસેક પગલાં આગળ ચાલ્યો ગયો. રોજની સલામ ભરવાના અભ્યાસને કારણે સલામની સ્મૃતિ જાગી તેથી પાછો ફર્યો, અને કાસમ-મિયાંસાહેબ પાસે આવીને તેમને સલામ ભરવાનું ચૂકી ગયો, તે માટે તેમની ક્ષમા પણ માગી. તેઓ બોલ્યો કે, અલ્યા! તું આજે કયા વિચારમાં ડૂબી ગયો છે? મેં કહ્યું કે મારે ઘેર એક ઓલિયાસાહેબ પઢાર્યા છે. તેમણે કહ્યું કે તારા સારા નસીબની હકીકત છે. મેં તેમને કહ્યું કે આટલાથી જ પતતું નથી. એ એવું માંગે છે કે જે કદી મેળવી ન શકું. તેમણે મને કહ્યું કે તું બરાબર માંડીને મને બધી હકીકત કહે તો ખરો! મેં તેમને બધી વિગતવાર હકીકત કહી સંભળાવી.

તેમણે કહ્યું કે અરે ભગત! તું મૂંઝાય છે શા માટે? આપણો એક મોટો બંગલો ડભાણને રસ્તે એકાંત જગામાં છે. પાસે રામતલાવડી છે. જા, તે તને વાપરવા આપું છું. લે આ તેની કૂચી. તારા ઓલિયાને તે

બંગલામાં રાખજે. આ મકાનની મને ખબર હતી. શ્રી ઈન્દુલાલભાઈના સમયમાં ત્યાં હરિજન આશ્રમ ચાલતો હતો અને થોડો સમય હું રહ્યો હતો. તેથી કેટલો બધો આનંદ મને પ્રકટેલો તે કેવી રીતે સમજાવી શકું ને વર્ણવી શકું!

મને દોડીને મારા ગુરુમહારાજ પાસે જઈ તેમને પગે પડી જવાનું દિલ થયું. પરંતુ કર્તવ્યનું ભાન જબરદસ્ત હતું તેથી તેવી પ્રકટેલી ભાવનાના પૂરથી તણાઈ જવાનું માંડી વાળીને મળેલા કર્મમાં પ્રયાણ કરવાનું રાખ્યું. કામથી પરવારી પાછો ઘેર આવ્યો ત્યારે તેમને ગદ્ગદ ભાવથી પ્રણામ કર્યા અને બનેલી બધી હકીકત કહી સંભળાવી. તેઓને લઈને તે મકાનમાં રહેવાનું રાખ્યું ને ત્યાં મને તેઓશ્રીએ સાધનામાં દીક્ષિત કર્યો.

આ પ્રસંગની અસર મારા જીવન પર એટલી બધી ઊંડી પડેલી છે કે એ અસરથી જે ભાવના પ્રકટ્યા કરેલી, તે ભાવનાએ મને સાધનામાં ભાંગી પડતાં હંમેશાં ઉગારેલો છે. તેઓશ્રી મારે ત્યાં નડિયાદ પધાર્યા તે તેમની અપાર કરુણાનું પ્રત્યક્ષ જીવતું જાગતું દૃષ્ટાંત છે. તેમની આવી સહજ કરુણાનો અદ્ભુત પ્રતાપ કદી હું વીસરી શક્યો નથી.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૧૬ થી ૨૨૦)

નડિયાદમાં બાળયોગી મહારાજ કૃપા કરીને મારી સાથે દોઢ-બે કે અઢી માસ રહ્યા હશે. તેમણે કૃપા કરીને મારી પાસે આવવાનું ત્રણેક વાર કર્યું હતું. પ્રથમ વાર તેઓ રહ્યા ત્યારે તેમણે જણાવ્યું કે સાંઈખેડામાં ધૂણીવાળા દાદા છે. હું તેમનો પ્રેરાવ્યો તારી પાસે આવ્યો છું અને સાધનામાં તને દીક્ષિત કર્યો છે. તું તેમની પાસે જઈને તેમના આશીર્વાદ લઈ આવ. હું પૂરેપૂરી તૈયારી કરીને ગયો. અહીંની મારી નૌકાના બધા સઢમાંથી મુક્ત થઈને જવાનું કર્યું હતું એટલે સંઘમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું. મેં સાંઈખેડા જઈ ધર્મશાળાના એક ઓરડામાં મુકામ કર્યો. નાહીઘોઈને ગુરુમહારાજ પાસે જઈ પગે લાગ્યો. મને ખબર નહિ કે લોકો તેમનાથી ડરીને દૂર ભાગે છે. મેં તેમના ચરણમાં માથું મૂકી દીધું.

લોકો જોરશોરથી બોલી ઊઠેલા, “અલ્યા! ખસી જા! ખસી જા! દાદા તારું માથું ફોડી નાંખશે.” પરંતુ મને કશું થયું નહિ.

હું રોજ તેમની બેઠક આગળ પાંચસાત ફૂટ દૂર બેસી રહેતો. દાદા યદ્વાતદ્વા કેટલીક વાર બિભત્સ ગમે તેમ બોલે! તેમના બોલવામાંથી કોઈ જાતનો સળંગ અર્થ ન નીકળે. તેઓ જે બિભત્સ વાણી બોલતા તે પણ એવા પ્રકારની કે સાંભળતાં કાનના કીડા ખરે. મને ઘૂણા થઈ આવી અને ત્યાંથી એકદમ નીકળી જઈને નડિયાદ પાછા આવતા રહેવાનું મન થયું. પરંતુ તત્ક્ષણ બીજો વિચાર આવ્યો કે જે બાળયોગી મહારાજ પોતે નડિયાદ પધાર્યા હતા, જેમની ભાવલીલાનું અનુભવ-દર્શન મને વારંવાર થયાં કરેલું હતું, જેમણે મને પોતાની કૃપાથી સાધનામાં દીક્ષિત કર્યો હતો, તેમના આ ઘૂણીવાળા દાદા ગુરુ થાય. જે કેવાયે સમર્થ હોવા જોઈએ! માટે તેઓ જે બધું બોલે છે, ચાલે છે, તેની પાછળ કંઈક રહસ્ય હોવું જોઈએ ખરું. પરંતુ તે પરખાય શી રીતે?

એવું જ્યાં મારા મનમાં થયું ત્યાં તેઓને બોલતા મેં સાંભળ્યા. તેઓ જ્યારે બોલે ત્યારે બે-ચાર ગાળ ચોપડી જ દે અને કદી સજજડ મારી પણ લે. આપણને તેમની ગાળોનો પ્રસાદ મળ્યો. જોકે કોઈને ખબર ન પડે કે તેઓ મને ઉદ્દેશીને બોલે છે. તેઓશ્રી બોલ્યા કે હું બોલું ત્યારે મારી સામે ટોળું ઊભું છે તેના મોઢા પર જે ફેરફાર થાય તે નીરખવા ને તે માણસને યાદ રાખીને તેની પાસે જઈ તેને બધી વાત પૂછવી. આ મને સંબોધીને બોલેલા કારણ કે તે કાળે મને તે પ્રકારનો સવાલ ઊપજતો હતો.

આ બનાવ બન્યા પછી હું તેઓશ્રીની સામે ઉપસ્થિત થયેલા ટોળાને જોયા કરતો. જે કોઈના મોઢા ઉપર અવનવા ફેરફાર થતા હોય તે નિહાળવાનું હું કર્યા કરતો. રોજ એવા ૫-૭ જીવોને મળવાનું કરતો, તો ખબર પડતી કે દાદાશ્રી જે બોલતા તેવું લોકોના જીવનમાં બનેલું તેમજ તે માંહે માંહે જે ગાળો દેતા હોય તેનું ઉચ્ચારણ તેઓ કરતા હતા.

તેઓ ઘણા માણસોની આવી કથની કહેતા હોય એટલે તેમાં ભાવાર્થની સળંગતા ક્યાંથી પ્રકટી શકે? દરેકનું જુદું જુદું હોય. કોઈનું સારું હોય તો કોઈનું નરસું હોય. દાદાજી જેનું જે પ્રમાણે હોય તેનું તે

પ્રમાણે બોલતા. સામાન્ય એક ત્રાહિત માનવીને તેમના બોલવામાં તદ્દન યદ્વાતદ્વાપણું, બિભત્સપણું, ગલીયપણું લાગે ને ગાળો બોલવાને કારણે તથા લોકોને મારતા પણ ખરા, તે બધાં કારણોને લીધે તેની યોગ્ય સમજણ ન પડે. કોઈ હિન્દી છાપામાં વારંવાર તેમની વિરુદ્ધનું લખાણ છપાતું. તે છાપું મારા મિત્ર ચૂનીલાલ વ્યાસ નિયમિત મંગાવતા ને તેમાં છપાયેલું મારા ગુરુમહારાજ વિરુદ્ધનું લખાણ તે મને મોકલવાનું ચૂકતા નહીં. છાપાંઓમાં આવા પુરુષો વિશે આવેલાં લખાણ તેમના જીવનનું સત્ય વ્યક્ત કરી શકે એમ હોઈ શકતું નથી. મને જે તેમનું રહસ્ય સમજવાની અને અનુભવવાની સૂક્ષ્મ કળા કૃપાથી મળી ગઈ તે બીજાને ક્યાંથી મળી શકે?

હું ત્યાં ગયો તેના બીજા દિવસની સવારથી દાદા રાજા મહારાજા વિશે ને તેમના અંગ્રેજ સરકાર સાથેના સંબંધ વિશે બોલ્યા કરતા હતા. તેઓ જ્યારે બોલતા હતા ત્યારે ટોળામાં એવો કોઈ માનવી હતો નહિ. રાજાલોક કેવી કેવી રીતે અંગ્રેજોને સંતોષ પમાડતા હોય છે તેવી બધી રીતરસમોને તેઓ ઉઘાડી પાડતા હતા—તેમાં કેટલીય ગંદી રમતો વિશે આબેહૂબ બન્યું હોય તેમ તે બોલતા હતા. આવું બોલતાં કલાકેક થયો હશે, ત્યાં બધી સવારી આવી પહોંચી. બે-ત્રણ ઘોડેસવારો આગળ, તેની પાછળ મોટર અને થોડાક ઘોડેસવારો, તે પછી પોલીસો હતા. મોટરમાંથી ઊતરીને યુવરાજે બે ચાંદીના થાળ, જેમાં એકમાં ચાંદીના રૂપિયા હતા ને બીજામાં થોડાક સોનાના સિક્કાઓ હશે. તે શ્રીદાદાને પગે લાગીને તેમના ચરણકમળમાં આગળ ધર્યાં. તેમણે તે બે થાળને એવી જોરથી લાત લગાવી કે બેઉ થાળ ઊડીને આઘે પડ્યા ને તેમાંથી રકમો વેરણછેરણ થઈ ગઈ. પોલીસ ને રાજાના બીજા લોકોએ કોર્ડન કરી લીધી અને બધા સિક્કા વીણી લીધા. શ્રીદાદાજી તેના પર થૂંક્યા.

તેમણે યુવરાજને ‘અહીં શું લેવા આવ્યો છે?’ એમ ગુસ્સામાં કહ્યું. આ તો હું ઘણી સૌમ્ય ભાષા વાપરું છું. તેઓ જે બોલ્યા હતા, તે કાગળમાં લખી શકાય એમ નથી. તેમને ઘણું ભાંડ્યા ને તેમનો બધો

વહેવાર ખુલ્લો પાડ્યો. બીજા લોકો મારી પેઠે ભાગ્યે સમજતા હશે. તેમણે કહ્યું કે, તારા બાપની ગાદી જતી રહેશે ને તને મળશે. આ બધી હકીકત મેં પાછળથી તપાસ કરી તો જાણ્યું કે ઈન્દોરના તે કાળના મહારાજાએ અનેક કાવતરાં કર્યા હશે ને તે બાબતમાં એક ‘બાવલા ખૂન કેસ’ ચાલતો હતો. ઈન્દોરના પાટવી કુંવર અહીં આવ્યા તે પહેલાંથી દાદા તેમના વિશે બોલ્યા કરતા હતા. તે મારી જાતમાહિતીની હકીકત હતી. આથી તેમની અંતર્યામીત્વની શક્તિ જાણવાનો મને પ્રસંગ મળ્યો. હું રહ્યો ત્યાં સુધી રોજના આવા ૫-૭ પ્રસંગો જુદા જુદા માણસોના તારવવાનું કર્યા કરતો હતો. હું બધું કરતો હતો, તે મારી બુદ્ધિને ગુરુમહારાજની દિવ્યશક્તિની સમર્થતાનું યોગ્ય ભાન પ્રેરવવાને કાજે કર્યા કરતો.

અનેક પ્રકારના માણસો ત્યાં આવતાં. જીવનનાં અનેક ક્ષેત્રનાં અને જુદી જુદી આશા-ઈચ્છાઓ ફળાવવા બાધા-આખડીઓ રાખીને લોક આવ્યાં કરતાં હતાં. નર્તિકાઓ અને સડાવાળા પણ આવતા. સાધુ-સંન્યાસીઓ, વિદ્વાનો ને પંડિતો આવતા ને રોગીઓ પણ આવતા હતા. સૌ પ્રથમ વાર ત્યાં ગયો ત્યારે જેટલાં ત્યાં રોગીઓ હતા તે બધાને મળવાનું કર્યું હતું. લગભગ ત્રીસેક ટકાને મટ્યું હોય એવું મને લાગ્યું હતું. ૧૦-૧૨ દિવસ થયા હશે. ત્યાં દાદાજીના હાથમાં એક નાળિયેર આવેલું. તેમણે તે જોરથી મારા તરફ ફેંક્યું. મારા કપાળમાં વાગ્યું ને ઢીમણું પણ થયું. તેમણે પછી મને હુકમ કર્યો કે તું તારે ઘેર ચાલ્યો જા. ત્યાં રહે રહે સાધનામાં વળ્યે જા. તું મારી પ્રાર્થના કર્યા કરજે. તને જે કર્મ મળ્યું છે, તેમાં તું લાગી રહેજે.

ત્યાંથી હું વડોદરા આવ્યા. ડફીન હોસ્પિટલના ટી. બી. વોર્ડમાં મારા સ્નેહીશ્રી ભગવતપ્રસાદ પંડ્યા દરદી તરીકે હતા. તે ભાઈએ શ્રી ઠક્કરબાપા પાસે ઘણા વખત સુધી સેવા કરી હતી. તેમને T. B. of the testicles (નીચેની કોથળીનો ક્ષયરોગ) લાગુ પડ્યો હતો. તેની સારવાર માટે શ્રી ઠક્કરબાપાએ તેમને ડફીન હોસ્પિટલમાં દાખલ કર્યા હતા. મેં તેમને દાદાજીના દરબારની બધી હકીકત જણાવી. કેટલાક

રોગીઓનો રોગ મટી શકે છે. તેની ટકાવારી મેં કાઢી હતી તે સવિસ્તાર જણાવી. તમે પણ તે મટી ગયેલામાંના એક કેમ ન હો? તમે જાઓ તો પ્રભુકૃપાથી મટી પણ જાય એમ મેં એમને કહ્યું.

તેમણે મને કહ્યું કે જવા-આવવાનું ભાડું તું આપે તો હું જાઉં. મારી પાસે તે વખતે તેટલી રકમ ન હતી. મેં તેમને કહ્યું કે જો તમને નહિ મટે તો મારે તમને તેટલી રકમ ગમે તે રીતે આપવી. દાદા પાસે તેમનું રહેવાનું થતાં થોડાક સમયમાં તેમને રોગ મટી ગયો હતો.

તેમણે નવસારી હરિજન આશ્રમને કાગળ લખેલો કે તેમના નામે જે કાંઈ પૈસાટકા, સરસામાન હોય તે બધાંને વહેંચી દેવાં ને તેમને નામે કંઈ ન રાખવું. શ્રી ઠક્કરબાપાને આ હકીકતની જાણ થતાં તેમણે તેમ થવા દીધેલું નહિ. તેમનો દીકરો મોટો થાય ત્યારે સંઘમાં જે રકમ તેમને નામે હોય તે તેને સુપ્રત કરવી દેવી એમ પરીક્ષિતલાલને ભાળવણી કરી હતી. શ્રી ભગવતપ્રસાદ પંડ્યા દાદાજી પાસે સદા રહેતા અને નવસ્ત્રા પણ થઈ ગયા હતા. દાદાજી જ્યારે જ્યારે મારે અંગે કંઈ બોલતા, ત્યારે કાં તે લખી લેતા કે કાં ધ્યાન આપીને બરાબર સાંભળતા. નડિયાદના સ્મશાનમાં જે પ્રાર્થના હું કરતો, તે પ્રાર્થનાના શબ્દશબ્દ દાદાજી બોલતા. તેમણે લખી રાખેલું મારું એક ભજન હું ગયો ત્યારે મને બતાવ્યું પણ હતું. એવી બે પ્રાર્થનાઓ તેમણે મને બતાવી હતી.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૬૦ થી ૩૬૭)

પ્રભુ શરણચરણમાં રાખો રે પાવલે લાગું.
 રસિયાજી અંતરયામી, મારા હૃદયકમળના સ્વામી,
 અલબેલા પ્રેમી નામી રે પાવલે લાગું. પ્રભુ.
 શરણાગતવત્સલ જાણી, તને જણાવી અંતર કહાણી,
 તોય મન રહ્યું હજુ માની રે પાવલે લાગું. પ્રભુ.
 અડવું બધું એનું ટાળી, હેળાવી દઈ ગિરિધારી,
 પદ લગાવી દોને તાળી રે પાવલે લાગું. પ્રભુ.

હાલાજી સાધન કેં ના, દિલ પ્રેમભાવનાં ફૂલડાં,
વેરું હું નિત તમ પદમાં રે પાવલે લાગું. પ્રભુ.

બાળકનું જોર કશું શું? જો હોય કશું તો રડવું,
એ જોરે મારે તરવું રે પાવલે લાગું. પ્રભુ.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૭૧-૩૭૨)

એક વેળા* એવી કટોકટીની પળ જીવનમાં પ્રકટેલી કે પ્રાર્થના, બીજાં સાધન કશું કામમાં ન આવી શકે. કંઈ જ કારી ન ફાવી શકે. રાતની રાત રડ્યા કરતો. પ્રાર્થના પોકાર્યા કરતો. સ્મશાન પાસે તળાવ હતું, તેમાં ઊભો રહી પ્રભુને મોટેથી પોકાર પાડતો. નામસ્મરણ ગંગાની ધારની પેઠે ચાલ્યા કરતું. તે કટોકટી નિવારવા બીજા સ્થૂળ ઉપાયો જાણતો તે લીધા કરતો હતો. તે વેળા શ્રીસદ્ગુરુને સૂક્ષ્મ રીતે હૃદયમાં પ્રકટાવવાની કળા સાંપડી નહોતી, એટલે તેમની પાસે જઈ સાધના-ગાળાની તે ગૂંચની વાત જાતોજાત કરવી અને તેનો ઉકેલ મેળવવો એમ દિલમાં થયું. એમને ખોળવા જવા દિલ તલપાપડ બન્યું. સાધુનું પિયર કુંભમેળો. તે સમયે કુંભમેળો હરિદ્વારમાં ભરાવાનો હતો. મહામુશ્કેલીએ ત્યાં ગયો. ચાર દિવસ જ્યાં ત્યાં બધે ઊંઘ્યા વિના, એમને પોકાર પાડતાં પાડતાં, શોધ્યા જ કર્યું. છેવટે મળી ગયા ત્યારે છેક પાસે જ! એમનાં ચરણકમળમાં માથું મૂકી ક્યાં સુધી પડ્યો રહ્યો. જેમાંથી ઊગરવું હતું તે કાજે હૃદયમાં હૃદયથી પ્રાર્થના કર્યા કરવાની પ્રભુકૃપાથી ચેતનપૂર્વકની બસ જાગૃતિ હતી. પ્રાર્થનાભાવમાં પોણોએક કલાક પડી રહ્યો હોઈશ તે પછી એમણે મને ઉઠાડ્યો. મેં એમને કહ્યું કે હું ચાર દિવસથી લાંઘ્યા કરું છું પણ તમે અહીં નજીક છો તે દેખાયું જ નહિ.

“હું તો તને જોતો હતો, પણ જ્યાં સુધી તું મને જુએ નહિ, ત્યાં સુધી બધું નકામું.”

“અરે, બાપ! મને જરાક બોલાવવો તો હતો! આપને એમ પણ ન થયું કે આ છોકરો બિચારો ભૂખ્યો-તરસ્યો એના ગુરુને ખોળ્યા જ કરે છે ને સાનભાન વિનાનો થઈ ગયો છે.”

*સને ૧૯૨૮ પહેલાં

“તને બોલાવવાનું કામ મારું નથી. મને બોલાવવાનું કામ તારું છે. તું મને જુએ નહિ, ત્યાં લગી બોલાવવાનું એ ફોગટ થતું હોય છે.”

આનો સૂક્ષ્મ અર્થ સમજવા જેટલી શક્તિ ત્યારે ન હતી. પણ એમના વિશે જે સદ્ભાવ અને શ્રદ્ધા મારામાં હતાં, તેથી તે વચન સ્વીકારાયું. કાળ જતાં તેના મર્મ અને અર્થ સમજાયાં. જે કારણ કાજે ગયો હતો, તે કારણથી મુક્ત થવાની સૂક્ષ્મ કળા અને સાધન કૃપા કરી એમણે આ જીવને બક્ષ્યાં. તે સાધના કરતાં કંઠે પ્રાણ આવી જાય એવું હતું. પણ જે કરવું છે તે બસ કરવું જ છે, ને શ્રીસદ્ગુરુના વચનમાં જીવતો વિશ્વાસ હતો. તેથી યાહોમ કરીને ઝંપલાવવાનું બની શક્યું. એવી રીતે અનેક વેળા આ જીવ જીવપ્રકારની પ્રકૃતિમાં હતો, ત્યારે શ્રીસદ્ગુરુની મદદ તેણે મેળવેલી છે. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૯૯-૪૦૦)

નડિયાદમાં પ્રભુકૃપાથી સાધનામાં દીક્ષિત થવાનું બન્યું, તેમ બીજો એક એવા પ્રકારનો પ્રસંગ ત્યાં બન્યો હતો. એક વાર હું મરીડા ભાગોળના વાસમાં વિદ્યાર્થીઓને હાકલ કરતો હતો, ત્યારે એક હરિજનભાઈએ કહ્યું કે યૂનીભાઈ! આપણા કુંડની પાછળના ખેતરમાં એક તદ્દન નગ્ન માણસ પડી રહ્યો છે, મુદ્દલે સળવળતો નથી. મને પ્રભુકૃપાથી સૂઝ્યું કે નગ્ન હોવાની તાકાત કાં તો ગાંડામાં કે કાં કોઈ અવધૂતમાં હોઈ શકે. આ વિચાર આવતાંની સાથે બીજા શિક્ષક-ભાઈઓને કામ સોંપી હું પાછો ઘેર આવ્યો, નહાયો, ધોયેલાં કપડાં પહેર્યાં. એક મોટો લોટો મારે હાથે સારી પેઠે અજવાળ્યો ને તેમાં બશેરેક દૂધ લઈ જે ઠેકાણે તે નગ્ન માણસ પડ્યો હતો ત્યાં હું ગયો. જગા મને તરત જડી ગઈ. તે માણસ હજી ત્યાં એમ ને એમ પડી રહેલો હતો. હું ત્યાં બેસી રહ્યો અને પ્રાર્થના, સ્મરણ વગેરે કર્યા કરતો હતો. દોઢ-બે કલાક બેઠો હોઈશ, ત્યાં તેઓ સાહેબ જરાક સળવળ્યા. તે પછી હળવે હળવે થઈને તેમણે પડખું ફેરવ્યું ને તે પણ મારી તરફ નહિ. વળી પાછા તે પડ્યા રહ્યા. વળી પાછા પાએક કલાક પછી મારી તરફ પડખું ફેરવ્યું ને આંખો ઊઘાડી.

મને જરૂર ઊગી આવ્યું કે આ કોઈ ગાંડો માણસ નથી લાગતો. તેથી મારે બીજા અનુમાન પર આવવું પડ્યું કે, આ કોઈ અવધૂત કોટિનો આત્મા હોવો જોઈએ, તેવું સ્ફુરણ થતાં મને દિલમાં ભાવોર્મિ પ્રકટવા માંડી. તેમનું દર્શન થતાં મનમાં મારું સદ્ભાગ્ય માનવા લાગ્યો. “હે પ્રભુ! મને કૃપા દેજો. મારા સાધનાના પુરુષાર્થમાં ચેતનવંતો વેગ પૂર્યા કરજો અને મારી સાધના એકધારી અતૂટ ચાલ્યાં કરે એવા પ્રકારનું ભાવનાનું બળ પ્રેર્યા કરજો.” આ પ્રકારની પ્રાર્થના મનમાં મનથી કર્યા કરવાનું સહજ સ્ફુર્યા કરતું હતું. હું પ્રાર્થનાના ભાવ-તાનમાં મશગૂલ હતો, તેથી સમયનું કશું ભાન રહેલું નહિ.

જ્યારે ભાન જાગ્યું, ત્યારે સાંજના છ વાગવા આવ્યા હશે. તેઓશ્રી બોલ્યા કે મને કોઈ મુસલમાનને ઘરે લઈ જા. તેમની બોલી મરાઠી હતી એમ યોખ્ખું લાગ્યું. મુસલમાનને ઘેર લઈ જવાની હકીકત સાંભળીને મને બહુ નવાઈ લાગી. વળી તે બને પણ કેવી રીતે? શરીરની નગ્નાવસ્થામાં કોઈને ઘેર લઈ જવા તે સામાન્ય સમજણની દૃષ્ટિએ અનુચિત હતું. પરંતુ આ જીવને અભ્યાસ પડી ગયેલો કે આવા લોકોનું જે પ્રકારનું વ્યક્તિત્વ હોય તે પ્રમાણે પાલન કરવા મારું દિલ સદ્ભાવથી તત્પરતાવાળું બની જાય. વિદ્યાપીઠમાંથી સાંપડેલી હિન્દુ-મુસ્લિમ એકતાની ભાવનાથી મુસલમાનભાઈઓને ‘અસ્સલામ્ આલયકુમ્’ કરવાની જે ટેવ હતી, તે ટેવે મને અહીં પણ સહારો આપ્યો.

મરીડા ભાગોળ તરફ આવતાં તે લત્તામાં એક યુનાની હકીમ સાહેબ (લોકો એમને વાયડા હકીમ કહેતા)ને ‘અસ્સલામાલયકુમ્’ કરતો ને તેઓ પણ તેનો જવાબ ભાવનાથી વાળતા. અમારે પરસ્પર આવી જાતનો નાતો કેટલાય સમય સુધીનો જીવતો ચાલ્યો આવતો હતો. આ સિવાય ભાગ્યે અમે એકબીજા સાથે કશી વાત કરી હોય. હું બાપજી પાસેથી ઊઠીને તે યુનાની હકીમ સાહેબને ઘેર ગયો. સદ્ભાગ્યે તેઓ હાજર હતા. મેં તેમને વાત કરી કે ચમાર લોકોના રંગવાના કુંડની પાછળ એક ખેતરમાં એક ઓલિયા પધારેલા છે. તેમને કોઈ મુસલમાનને ઘેર રહેવું છે. તેમની પાસેથી જ અત્યારે હું ચાલ્યો આવું છું. જો આપ કૃપા કરીને તેમને તમારી મેડી પર રાખી શકો, તો તેમની હું હરેક પ્રકારની

સેવા જરૂર કરીશ ને હું ખડે પગે હાજર રહીશ. હું આપને કોઈ પણ પ્રકારની તકલીફ પડવા દઈશ નહિ.

તેઓ સંમત થઈ ગયા પછી મેં તેમને જણાવ્યું કે હકીમ સાહેબ! તમે પ્રેમથી સંમતિ આપી, પરંતુ તે ઓલિયા શરીરે સંપૂર્ણ નગ્ન છે. હું તેમને ઘોડાગાડીમાં બધા પડદા નખાવી દઈને લાવીશ. તેઓ નાનકડું કંતાન પોતાના શરીરના તેટલા ભાગ પર નાખી મૂકે એવી એમને પ્રાર્થના અને વ્યવસ્થા જરૂર કરીશ. આપ કૃપા કરીને એવું એક નાનું કંતાન મને આપો. આ સાંભળીને તેઓ સ્તબ્ધ થઈ ગયા. થોડાઘણા ઉશ્કેરાયા એવું પણ મને લાગ્યું. શરીરની આવી સ્થિતિવાળા માણસને પોતાને ત્યાં રાખવાની તેમની તત્પરતા ઓગળી જતી હોય એવું સ્પષ્ટ મને જણાયું હતું.

મેં તેમને કહ્યું કે હું તેમને મારે ઘેર જરૂર લઈ જઈ શકું એમ છું. એમને પ્રેમથી રાખું. સંતરામ મહારાજના મંદિર પાછળ ઝાડી છે, ત્યાં લઈ જઈને પણ રાખી શકું. પરંતુ તેઓશ્રીને કોઈક મુસલમાનને ઘેર રહેવું છે એટલે મારી લાચારી છે. તેથી હું તમને પ્રાર્થના કરવા આવ્યો છું. હું તેમના શરીરે કંતાન જેમતેમ વીંટળાવવાનું કરીને તમારી મેડી પર ચઢાવી દઈશ. તેમનું મળમૂત્ર વગેરે હું મારા હાથે સાફ કરીશ. તેઓ કદાચ તેવા કર્મને માટે બહાર ન પણ નીકળે, એવી મસ્ત દશાના આ માણસ લાગે છે. એને માટેની માનસિક તૈયારી મેં ભક્તિપૂર્વક કરી રાખેલી છે. આવા લોકો બહુ ધૂની હોય છે. તેઓ કેમ બોલે ને કેમ વર્તે તેની આપણને કશી ગતાગમ પડી શકે નહિ.

આ સાંભળી હકીમ સાહેબના મોઢા પરથી રેખાઓ બદલાઈ અને મને કહેવા લાગ્યા કે, ભગત! તમે જતાંઆવતાં ભજન ગાયા કરો છો, ને ખુદાની બંદગી કરો છો, તે મેં ઘણા સમયથી જોયું છે એટલે તમારા કહેવાથી હું સંમતિ આપું છું, પરંતુ મારે કોઈ જાતની મુશ્કેલીમાં મુકાવું ન પડે ને અધવચ્ચે તમે જેને ઓલિયા કહો છો તેને કાઢી મૂકવાની જરૂર ન પડે તેની જવાબદારી તમારે માથે છે.

આ જવાબદારી મેં પ્રેમથી સ્વીકારી. જો કે તેવી જવાબદારી સ્વીકારતાં પહેલાં મને મનમાં જરૂર ઊગી આવેલું કે, આ કામ અઘરું

છે. આવા પ્રકારના માણસ એકદમ નીકળવાને તૈયાર ન થાય. તે અડો જમાવીને બેસે ને એમ પણ કહે કે હું અહીં જ બેઠો છું ને નીકળીશ નહિ. તેઓ જો ન નીકળે તો મારી ભારે કમબખ્તી થાય. આવો વિચાર ઝબકી ગયો પણ મારે તેમના વચનનું પ્રેમભક્તિપૂર્વક પાલન કરવું હતું. જે કાળે જે થશે, તે કાળે જોયું જશે. ભગવાનની કૃપાથી તેનો ઉકેલ જરૂર મળી આવશે. આમ વિચારી હકીમ સાહેબને બેઘડકપણે હા પાડી દીધી. પ્રથમ મેડી ઉપર જોઈ આવ્યો, અમે આવીએ ત્યાં સુધીમાં મેડીમાં જે કંઈ રાયરચીલું પડ્યું હતું, તે લઈ લેવાનું હકીમ સાહેબને મેં જણાવ્યું. એમ પણ કહ્યું કે હું અર્ધો કલાક રોકાઈને આપ મને બતાવો તે રીતે તે બધું જાતે મૂકી દઉં. પરંતુ તેમણે મને ના પાડી ને પોતે બધું કરાવી લેશે એમ જણાવ્યું હતું.

હું નિશ્ચિત થઈ હરખાતો હરખાતો ઘોડાગાડી લઈને પેલા ઓલિયા સૂતા હતા ત્યાં ગયો. ઘોડાગાડી આવેલી જોઈને તેઓ પોતે ઊઠ્યા. ઘોડાગાડીના પડદા મેં નીચા નાંખી દીધા હતા. ઘોડાગાડીવાળો પણ શરીરથી તદ્દન નગ્ન એવા માણસને જોઈ બહુ અચંબો પામ્યો. તેઓશ્રીને ગાડીમાં બેસાડીને પેલું ગુણપાટનું કપડું તેમના શરીરના તેટલા ભાગ ઉપર બે હાથ જોડી મેં પ્રાર્થના કરી ને મૂકી રાખવાનું કર્યું. તેઓ તદ્દન શાંત રહેલા એટલે તેમાં મેં તેમની મૂક સંમતિ માની લીધી. આવા પ્રકારનો અમારો વરઘોડો હકીમ સાહેબના ઘર તરફ ચાલ્યો. હકીમ સાહેબ અમારી રાહ જોતા બહાર ઊભા રહ્યા હતા. તે ઓલિયાનું શરીર ઘણું હજુપુષ્ટ અને ભારે હતું. મેં તેઓશ્રીને કહેલું કે, ગાડીમાં ઊતરીને ઉપરની મેડી ઉપર આપ ઝપાટાભેર પધારી જાઓ. દુનિયાદારીના લોક આવી રીતનું કશું સહન કરી શકે નહિ ને ઊલટી હકીમ સાહેબની નાલેશી થાય. તેઓ સ્ફૂર્તિથી ઊતર્યા ને મેડી ઉપર ઝપાટાભેર ચડી ગયા!

મેં તેમને પ્રાર્થના કરી કે પાણી માટેની માટલી, બે-ચાર માટીનાં શકોરાં, બેસવા માટેનું ગાદી જેવું સાધન અને ભિક્ષાનો પ્રસાદ લઈને હું આવું છું, ત્યાં સુધી આપ શાંત બેસી રહેશો એવી મારી પ્રાર્થના છે. અમગચેતી વાપરીને તે ઉપરાંત સાવરણી પણ લાવ્યો હતો. તેઓશ્રીને

ધૂળ ન ઊડે તેવી રીતે ધીરે ધીરે આસ્તે આસ્તે બધું વાળ્યું. તેમને બેસવાને માટે ગાદી ને આસન પાથર્યાં. પણ તેનાં પર તેઓ બેઠા નહિ. મેં તેમને તે માટે આગ્રહ કર્યો નહિ. હકીમ સાહેબને ત્યાંથી એક શકોરું લઈને તેમાં ધૂળ ભરી લાવ્યો. બે-ચાર ઈંટો પણ લાવ્યો. તે ઈંટોની બેસણી કરીને તેની વચ્ચે ધૂળવાળું શકોરું મૂક્યું જેથી તેમને મળત્યાગ કરવો હોય ત્યારે સહેલાઈથી કરાય.

આ બધી મારી રમત તેઓ જોયા કરતા હતા. આ સમય દરમ્યાન હું પણ કશું બોલતો નહિ ને તેઓ પણ કશું બોલતા નહિ. તે પછી હાથ ધોઈને તેમની આગળ ભિક્ષાનો પ્રસાદ મૂકવાનું કર્યું. મારી પાસે તે કાળે તેઓશ્રીને પ્રસાદ આપવાને બાજરીનો રોટલો, શાક અને દૂધ સિવાય બીજું ન હતું. તેઓ પ્રેમથી રોટલો, શાક, દૂધ ખાઈ ગયા એટલું જ નહિ પણ રોટલાની થોડી કણો જમીન ઉપર પડી ગઈ હતી, તે પણ ઉપાડીને ખાઈ ગયા. મેં જાણ્યું કે તે પોતાનાં હાથ-મોં ધોશે, પરંતુ તેમણે કશું કર્યું નહિ એટલે મેં અંગૂઠાને પાણી વડે જરા પલાળીને ધીરે ધીરે તેમના હાથ અને મોં લૂછી લીધાં.

મને રાત્રે વિચાર આવ્યો કે તેમને સૂવાનું શું કરવું? તેઓ કદીક મરાઠીમાં બોલે ને કેટલુંક ભાંગીતૂટી હિન્દીમાં બોલતા, પરંતુ મને કશી સમજણ ન પડે. પૂછવાની મારી હિંમત ન ચાલે. મને પાથરણા વિના ચાલી શકે તેવો અભ્યાસ હતો. મેં જેમતેમ કરીને શેતરંજી કે પથારી લઈ આવવા વાત કરી પણ તેઓ જવાબ આપતા જ નહિ એટલે વધારે પૂછવાનું માંડી વાળ્યું અને પાસે જઈને તેમને પગે લાગી ધીમે ધીમે તેમના પગ પર હાથ ફેરવવા માંડ્યા. પછી હિંમત પ્રકટતાં સેવા કરવાની સારી તક મળી. પરંતુ તેવું એક જ દિવસ કરવા દીધું. તે પછી તેમણે મને સૂઈ જવાનો હુકમ કર્યો. હું સૂઈ ગયો. સવારના દાતણ આપવાનું કર્યું તો તે તેમણે ફેંકી દીધું. તેમની પાસે પાણીનો લોટો અને તગારું મૂકીને મોં સાફ કરવાની તેમને મેં પ્રાર્થના કરી, પરંતુ તેમણે કશું કર્યું નહિ. તેમને માટે બે વાર જમવાનું લઈ જતો. તે જમતા ખરા પણ મળમૂત્રની વ્યવસ્થા કરી હતી તેનો ઉપયોગ ન કરતાં, મેડી ઉપર ગમે ત્યાં તેઓ દિશાએ બેસતા.

હું પ્રેમથી સાફ કરી લઉં ને તેમના શરીરનો તે ભાગ પણ હું જાતે ધોતો. મારી ગેરહાજરી દરમ્યાન બે-ચાર વાર એવી રીતે તેઓ ટટ્ટી ગયા હતા ત્યારે તેમણે તે ભાગ ધોયો ન હતો. હું જ્યારે આવ્યો ત્યારે તે બધું મેં સાફ કરી દીધું હતું. છાણમાટીથી તે જગા સારી રીતે લીંપી હતી. તે બધું દૂર જઈને મ્યુનિસિપાલિટીની કચરાપેટીમાં નાખી આવવાનું કર્યું હતું. તે પછી બે-ત્રણ દિવસ સુધી કે કદાચ ચાર દિવસ પણ હોય મળમૂત્ર-ત્યાગની ક્રિયાથી તેઓ તદ્દન મુક્ત રહી શક્યા હતા.

અમારું પરસ્પર બોલવાનું ભાગ્યે બનતું. હું પ્રાર્થના, સ્મરણ વગેરે સાધનાના અભ્યાસમાં મારો સમય વ્યતીત કરતો હતો. શરૂઆતમાં જે ખેતરમાં તેઓ પડ્યા હતા, ત્યાં તેમણે જ્યારે ચક્ષુ ખોલ્યાં ત્યારે જે પ્રકારની પ્રાર્થના મેં કરી હતી, તે ભાવમાં જીવતું જાગતું રહ્યા કરવાનું પ્રભુકૃપાથી બનતું. બેએક દિવસ તેમણે મારી ગેરહાજરીમાં પેલા હકીમ સાહેબ સાથે કંઈક વાતો કરી હતી, એમ તે હકીમ સાહેબના કહેવા પરથી લાગ્યું હતું. ૧૧-૧૨ દિવસ થયા પછી તેઓ એક દિવસ જતા રહેવાનું કરતા હોય એવું મને લાગવાથી હું ઘોડાગાડી લઈ આવ્યો અને તેઓશ્રીને ઉત્તરસંડા બાજુએ લઈ જવાનું બન્યું. ગામથી ઘણે દૂર ગાડી ઊભી રખાવીને તેઓને હું પગે લાગ્યો ને ઊતરી જવા કહ્યું. ગાડીવાળાને પૈસા ચૂકવીને હું તેમની પાછળ દોડીને તેમની સાથે થઈ ગયો. થોડેક સુધી તેમની સાથે ચાલ્યો હોઈશ, ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે તું મારી સાથે ચાલ.

મેં તેમને પ્રાર્થનાભાવે કહ્યું, “મળેલું કર્મ, મળેલી પરિસ્થિતિ, મળેલા સંજોગનું શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે યથોયોગ્યતાથી પ્રેમભક્તિથી પાલન કરવું એને હું પ્રત્યક્ષ ધર્મ માનું છું. છતાં જો આપ મને સાધનામાં આગળ વેગ પ્રાપ્ત કરાવવાનું દાન આપો તો હું આવું.” તેઓ તરત બોલ્યા નહીં, પણ પછી બોલ્યા કે જરૂર તું મારે ઠેકાણે આવ. તેઓશ્રીને મેં કહ્યું, “એક, સાધનાનો મારો હેતુ ફલિત કરાવવાની આપ કૃપા કરો. બીજું, મને આપનું જ એકમાત્ર દર્શન થયાં કરે ને આપની ભાવના મનમાં મહત્વપણે પ્રકટ્યા કરે; ત્રીજું, સ્થળ જ્યાં હોય ત્યાં મને જવા-આવવાને માટે ગાડીભાડાની રકમ અણધારી કોઈની પાસેથી આપમેળે

મળી જાય, આ ત્રણ વિનંતીનો જો આપ કૃપા કરીને સ્વીકાર કરો તો હું આપને ઠેકાણે આવી શકું.” તે પછી તેઓ ચાલ્યા ગયા અને મને પાછો વળી જવાનું કહ્યું.

શહેરમાં આવીને હકીમ સાહેબને ઘેર જઈ, તેમની મેડી ઉપરનું બધું ઠીકઠાક કરી તેમનો મેં ઘણો ઘણો આભાર માન્યો. હકીમ સાહેબે મને કહ્યું કે, આ બહુ મોટા ઓલિયા છે. તેઓ સાકોરીમાં રહે છે ને તેમનું નામ છે ઉપાસની મહારાજ. સાકોરીથી જાણી-જોઈને છાનામાના નીકળી આવેલા છે. ભગત! તમને તેની સેવા કરવાની ઉત્તમ તક મળી. તમે ભાગ્યશાળી છો. તમારે માટે તેમને બહુ હેત પ્રકટ્યું છે. મેં પણ તેમને જણાવ્યું કે તેઓશ્રીએ મને તેમની સાથે લઈ જવાની તૈયારી બતાવી હતી. વળી, તેઓશ્રીને મેં ત્રણ વિનંતી પ્રાર્થનાભાવે કરી હતી તે હકીમ સાહેબને કહી સંભળાવી. હકીમ સાહેબે મને કહ્યું કે, તેં સારું ન કર્યું. તું તેમની સાથે ગયો હોત તો તેમાં તારું કલ્યાણ થાત, પરંતુ મને તેથી કરીને જરા પણ અફસોસ થયો નહિ.

તે પછી કેટલોક કાળ વીતી ગયો. બારડોલી સત્યાગ્રહની લડત જાગી હતી. તેમાં બોલાવે ત્યારે જવાની તૈયારીવાળા સ્વયંસેવકોની યાદીમાં મેં મારું નામ નોંધાવ્યું હતું. જે દિવસે મને બારડોલી જવાના હુકમનું કાગળિયું મળ્યું, તે જ દિવસે મને ઓચિંતું ઉપાસની મહારાજનું દર્શન થયું ને ત્યાં જવાનું દિલ થયું. કોઈ દિવસ નહિ ને આજે આમ કેમ બને છે? એમ વિચારી વિચારીને તપાસી લીધું. વારંવાર શ્રી ઉપાસની મહારાજનું દર્શન થયાં કરતું. તેઓશ્રીને કરેલ ત્રણ વિનંતીઓનું મને ભાન પ્રકટ્યું. મને ત્યાં જવા-આવવાના ગાડીભાડાની રકમ આપમેળે મળે, ત્યારે જવાની વાત હતી એમ મનથી નક્કી કરી લીધું અને નિશ્ચિત થઈ ગયો. જો તે દિવસે આપોઆપ ત્યાં જવાની ગાડીભાડાની રકમ મળી જાય, તો વળી બારડોલી જવાનું માંડી વાળી સાકોરી જવું જ એવો નિર્ણય પણ કરી લીધો.

રોજ મારે મરીડા ભાગોળે વૈષ્ણવની હવેલી પાસેથી જવા-આવવાનું થતું ને કેટલાક દિવસોથી હમણાંનો હું શ્રી દયારામભાઈનું “વૈષ્ણવ નથી

થયો તું રે, શીદ ગુમાનમાં ધૂમે?” એ ભજન મને પોતાને ઉદેશીને પ્રાર્થનાભાવે જતાં-આવતાં મોટેથી ગાયા કરતો હતો. તે ભજનની લીટી, “વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે, શીદ ગુમાનમાં ધૂમે?” રોજ ને રોજ વૈષ્ણવની હવેલી આગળથી જતાં બોલાયે જતી હતી. હું કંઈ કોઈને સાંભળાવવા તે ગાતો ન હતો. એક દિવસ એક વૈષ્ણવ સદ્ગૃહસ્થ મારું તે ભજન સાંભળીને ઉશ્કેરાઈ ગયેલા ને મને ધોલ મારી દીધી હતી. મેં તેમને કહ્યું હતું કે આપને સંબોધીને હું આ ગાતો નથી. હું તો મને પોતાને મહારવા પ્રાર્થનાભાવે સતત ગાયા કરું છું. પરંતુ તે ભાઈને તો જાણે હું તેમને માટે ગાતો હોઉં એમ માથે લીધું હતું ને તે સાંભળીને ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા.

હવે આ દિવસે મને સાકોરી જવાનું દિલ થયા કરતું હતું ને વારંવાર શ્રીમદ્ ઉપાસની મહારાજનાં દર્શન થયાં કરતાં હતાં. ત્યારે એ ભજન મોટેથી ગાતો ગાતો વૈષ્ણવની હવેલી આગળથી પસાર થતો હતો, તે વેળાએ એક બીજા સદ્ગૃહસ્થે આવીને મારા હાથમાં રૂા. ઈપની રકમ મૂકી દીધી. હું અચંબો પામ્યો, “ભાઈ! આ રકમ શેની છે ને મને શા માટે આપો છો?” તેમણે કહ્યું, “રોજ તમે આ માર્ગેથી જતાં-આવતાં ભજન ગાયા કરો છો. આવો તમારો અભ્યાસ કેટલાય કાળથી ચાલુ છે, તે હું નીરખ્યાં કરું છું. વળી રોજ રાતે તમે કાકરખાડ બાજુથી સંતરામ ભાગોળે જાઓ છો, ત્યારે સંતરામ મંદિરથી પાછા વળતાં મેં તમને ઘણીય વાર રોજ મોટેથી ગાતાં સાંભળેલા છે. તમે બસ જ્યાં ને ત્યાં ભગવાનનું ભજન ગાવાનું કર્યાં કરો છો, તેથી મને તમારા પર ભાવ ઊપજે છે. કેટલાય દિવસથી તમને કંઈક આપું આપું એમ મનમાં થયાં કરતું હતું. પરંતુ આજે આપવાની ભાવના વિશેષ પ્રબળ બની ને હાથમાં જે રકમ આવી તે રકમ લઈને તમારી રાહ જોતો સામે ઓટલે બેઠો હતો. તમને જ્યાં “વૈષ્ણવ નથી થયો તું રે” એમ ગાતાં સાંભળ્યા કે તરત તમારી પાસે આવ્યો છું. માટે કૃપા કરીને આટલી રકમનો સ્વીકાર કરો. મને ત્યારે થયું, આ જ ભજનના ગાવાથી એક સજ્જને ધોલની પ્રસાદી આપી હતી અને આ એક બીજા સજ્જને રૂા. ઈપની રકમ આપી! હવે

આપણું સાકોરી જવાનું પાકું થઈ ગયું. રજાનું કાગળિયું ટપાલમાં નાખીને આપણે નીકળી પડ્યા સાકોરી જવા ગાડીમાં.

ત્યાં પહોંચી સામાન એક ઠેકાણે મૂકી નાહીઘોઈ હું મહારાજશ્રીને પગે લાગ્યો. તેમણે મને જે લાકડાના મોટા પાંજરામાં તેઓ બેસી રહેતા, તેની પાસે બેસી જવા આજ્ઞા કરી. હું ત્યાં બેસી ગયો ને મારા સાધના અભ્યાસમાં લગાતાર મંડી પડ્યો. ૫-૬ કલાક વીતી ગયા. ૫ઠી મને લઘુશંકા કરવાની વૃત્તિ થઈ. મેં ઊઠીને બહાર જવા ગતિમાન થવા કર્યું, પરંતુ મારાથી ઊઠી જ શકાય નહિ. મેં ધાર્યું કે એકધારું ૫-૬ કલાક બેસી રહેવાથી મારા પગ અકડાઈ ગયા લાગે છે. મેં મારા પગને બરાબર હલાવી જોયા તો તે બરાબર હાલતા-ચાલતા હતા. ઘૂંટણમાંથી બરાબર વળી શકતા હતા. પગ અકડાઈ ગયા હોય એવું મને લાગ્યું નહિ. છતાં ઊભું કેમ થવાતું નથી તે મારે માટે એક ભારે કોયડો થઈ પડ્યો. હું ઊઠ્યા વિના બેઠેબેઠે ખસી-ખસીને દૂર જવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો, પરંતુ તે પણ જવાય નહિ! એમ ૨-૨૦ કલાક પાછા ચાલ્યા ગયા કારણ કે હું પ્રાર્થના આદિ સાધનામાં જ રહ્યા કરતો હતો.

વળી શરીરનું ભાન પ્રકટતાં લઘુશંકાની વૃત્તિ બળવત્તર પ્રકટવા કરી. હવે તે કર્યા વિના કોઈ આરો નથી, પરંતુ આ ઠેકાણે લઘુશંકા કેમ કરીને થાય? તે સવાલ બહુ મૂંઝવતો; ને સંકોચ પણ ખરો. ફરીથી પ્રાર્થના આદિની ભાવનામાં ટકવા માટે સભાનપણે પ્રયત્ન કરી જોયો. અડધોએક કલાક ધ્યાનની પરિસ્થિતિમાં વીત્યો ન વીત્યો ત્યાં જાગી જવાનું બન્યું, અને લઘુશંકા કરવાની વૃત્તિ જબરદસ્ત બળવત્તર પ્રમાણમાં પ્રકટી ઊઠી. વળી પ્રાર્થના, સ્મરણ, ધ્યાન, આદિની ભાવનામાં મશગૂલ થવા પ્રયત્ન કર્યો ત્યારે ધ્યાનસ્થ દશાના ભાવમાં મને સૂઝી આવ્યું કે આ બધી કરામત આ ઉપાસની મહારાજની છે. બાકી મારા પગ અકડાઈ ગયા નથી! મારી દશા પ્રકટાવવામાં એમનો કોઈક હેતુ હોવો જોઈએ.

મને આવું જ્ઞાન થતાં ત્યાં લઘુશંકા કરવાનો સંકોચ જતો રહ્યો, અને ત્યાં જ તે પ્રમાણે વર્તવાનું કર્યું. પાણી તો શું નીકળે શું નીકળે!

પાર વિનાનું! મને ત્યાં એકઠા થયેલા લોકો ઘણું ભાંડવા લાગ્યા. પછી જાજર જવાનું પણ ત્યાં જ થયા કરતું. મળમૂત્ર એટલી બધી વાર થયાં કે જેનો સુમાર નહિ. મારાં કપડાં તેનાથી લદબદ થઈ ગયાં. એ ચાર ફૂટની જગા મળમૂત્રથી ભરાઈ ગઈ હતી. આશરે પાંચેક દિવસ પાણી કે ખાવાનું કંઈ મળેલું નહિ, છતાં એટલાં બધાં મળમૂત્ર નીકળ્યાં કરતાં કે જેનો સુમાર ન હોય. મળની જાણે એક મોટી પથારી તે જગામાં થઈ ગઈ હોય તેવું બન્યું હતું.

મને લોકોએ માર મારવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. લોકો બોલતા કે સાલાને બાબા (ઉપાસની) થઈ જવું છે. ઊંચકીને ફેંકી દો બહાર! કેટલાક તેવો પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થયેલા પણ મળની પથારીમાં પગ મૂકવાનું તેમનાથી સાહસ ન થઈ શક્યું. મારા શરીરને લોક વેગળેથી પથરા કે ઈંટાળા માર્યા કરતા હતા. આ બધો ખેલ ઉપાસની મહારાજ જોયા કરતા. પરંતુ તેઓ સંપૂર્ણ સાક્ષીવત્ રહેતા. એક ૧૩-૧૪ વર્ષની છોકરી મને નહિ મારવા લોકને વારંવાર સમજાવતી ને મને બચાવવા પ્રયત્ન કરતી હતી. (આ બહેન તે બીજાં કોઈ નહિ પણ શ્રી ગોદાવરીમાતા પોતે જ. એ હકીકતની જાણ પાછળથી થઈ હતી.) આટલો બધો માર પડ્યા કરતો હતો, છતાં મનાદિકરણની સમાધિના ભાવમાં જરા સરખો ભંગ પડી શકતો નહિ. એક બાજુ તેવા ભાવની સતત એકધારી પતિતપાવની ગંગધારા ચાલ્યા કરતી હતી; બીજી બાજુથી લોકોના મારની ગંગધારા ચાલતી હતી, પણ તે તૂટક તૂટક હતી. ત્રીજી બાજુ મળમૂત્રની ક્રિયાનો પ્રવાહ ચાલુ રહ્યા કરતો હતો; સાક્ષીભાવે તે ત્રણ પાસાનો સમરસ એકધારો એકસ્થપણાનો જીવતો જાગતો ટક્યા કરેલો અનુભવાતો હતો.

પાંચેક દિવસ આમ એક પળવારમાં વીતી જતી હોય તેવી તે સ્થિતિ હતી. ઉપાસની મહારાજશ્રીએ ગરમ પાણી મંગાવી મને પીવા અપાવ્યું. ૨-૩ દિવસ સુધી તે કાર્યક્રમ ચાલ્યો. શરીરની સ્થિતિ પૂર્વવત્ હતી. મળમૂત્રનો ભારે પ્રમાણમાં ત્યાગ થયે જતો હતો. તે પછી એક તદ્દન સૂકા રોટલાનો ટુકડો મહારાજશ્રીએ મને અપાવ્યો. અગિયારેક દિવસ આવી સ્થિતિમાં રહેવાનું ભગવાનની કૃપાથી બન્યું. બાદ ઓચિંતું એમ લાગ્યું

કે હવે ઊઠીને ચાલી શકાય એમ લાગે છે. હું તુર્ત જ ઊઠ્યો ને દૂર દૂર જઈ પેલાં મળથી ગંદા ને મેલાં બનેલાં કપડાંથી મુક્ત થયો ને શરીર સારી પેઠે સાફ કર્યું. પરંતુ તે ક્યાં કેવી રીતે સાફ કર્યું તે બિલકુલ યાદ નથી. તે પછી લંગોટ પહેરીને પાવડો-તગારું ક્યાંકથી લઈ આવી શ્રી ઉપાસની મહારાજના પાંજરા પાસેની બધી જગા લગભગ બેભાન અવસ્થામાં પૂરેપૂરી સાફ કરી. પાવડાથી સાફ કર્યા પછી તે જગ્યા હાથથી, ભીના લૂગડાંથી ને પાણીથી સાફ કરી દીધી. હું બજારમાં જઈને સુખડના તેલની એક શીશી લઈ આવ્યો ને બધી જગા પર સારી પેઠે છાંટ્યું. આ કામથી પરવાર્યો કે તરત જ ઉપાસની મહારાજની પ્રેમભાવે નડિયાદ પાછા ફરવાની રજા માગી, પરંતુ તેઓ બોલ્યા નહિ. અર્ધાએક કલાક પછી તેમણે મને નડિયાદ જવાની સંમતિ આપી ને બોલ્યા, કે હવે તારી આ સ્થિતિ કાયમ જીવંત રહેશે. ('જીવનદર્શન', આ. ૨, પૃ. ૩૪૧ થી ૩૫૯)

સાધનાની આ બધી ઊંડી સૂક્ષ્મ રીતોનું મને કશું જ્ઞાનભાન ન હતું. હું તેમનામાં મારા ગુરુમહારાજનો ધ્યાનભાવ રાખતો. પહેલવહેલું જ્યારે મારા ગુરુમહારાજ પાસે જવાનું થયું હતું, ત્યારે તેઓને કેટલીક વાર બોલતા સાંભળેલ : “હું સાંઈબાબા છું, તાજુદીનબાબા છું, હું ઉપાસની મહારાજ છું, હું અક્કલકોટનો સ્વામી છું.” એવાં કેટલાંય નામો તે સ્વમુખે બોલતા ને પાછા કહેતા, “તે બધા હું જ છું.” ત્યારે મને તેની સમજણ પડતી નહિ ને તે વદતોવ્યાઘાત જેવું લાગતું. તેવું કેમ કરીને બની શકે તે કંઈ સમજણમાં ઊતરતું નહિ. સાકોરીમાં પહોંચ્યા પછી ઉપાસની મહારાજના શરીરમાં મને મારા સદ્ગુરુનાં પ્રત્યક્ષ જીવતાં જાગતાં હાજરાહજુર દર્શન થયેલાં. મારા દિલમાં મારા શ્રીસદ્ગુરુ પ્રેમની ભક્તિની જે પ્રચંડ જીવંત ભાવના હતી, તે તેમનામાં પ્રત્યક્ષ સાકાર થઈ હોય, એમ આપણને લાગે. ગુરુમહારાજ બોલતા કે હું સાંઈબાબા છું, ઉપાસનીબાબા છું, તાજુદીનબાબા છું, તેમનાં વચનોની યોગ્ય સર્જકતા અનુભવાઈ. હું નડિયાદ પાછો આવી મારા કામે લાગી ગયો.

('જીવનદર્શન', આ. ૨, પૃ. ૩૫૯-૩૬૦)

પરંતુ સાધના પરત્વેની ભાવનાની જરાસરખી મંદતા કે ધીમી ગતિ આ જીવથી સાંખી લેવાતી નહિ. હું મારા શ્રીસદ્ગુરુને વારંવાર પ્રાર્થના કરતો. પ્રાર્થનામાં આપણું દિલ પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક ભળેલું હોય તો આપણને શ્રીસદ્ગુરુ જવાબ પણ વાળે છે, તે કેવી રીતે વાળે છે, તે ખુલ્લા દિલથી અને પ્રેમથી લખું છું. મને કુદરતનું સૌંદર્ય અને એકાંત ઘણું ઘણું ગમે છે. નડિયાદમાં કામ કરતો તે વેળા રજા પડે, ત્યારે વિદ્યાર્થીઓને લઈને શેઢી નદીના દખ્ખણિયા ઓવારે ચાલ્યો જતો. મારો સમય ત્યાં એકાંતમાં ઉપાસના, પ્રાર્થના ને સાધનામાં પ્રભુકૃપાથી ગાળવાનું બનતું. રાત્રીની રાત્રીઓ સાધનામાં ગાળવાનું બનતું. બોદાલ આશ્રમમાં મને કોઈ કોઈ વાર રાયણના ઝાડ નીચે બેઠેલો કેટલાકે જોયો છે. ૧૯૩૨ના લડતના ગાળામાં નવસારી આશ્રમમાં મારે આવવાનું થતું, ત્યારે કોઈ એકાંત સ્થળે જવાનું નહોતું બન્યું. તેથી વિદ્યાર્થીઓની સંમતિ મેળવીને હાલ જ્યાં સૂપા ગુરુકુળ છે, ત્યાંથી થોડેક દૂર નાનું જંગલ છે, ત્યાં અમે જવાનું વિચાર્યું. બધો સર-સામાન રેંકડીમાં ભરી ચાલતા વિદ્યાર્થીઓ સાથે આનંદ કરતા અમે ધારેલે ઠેકાણે પહોંચ્યા અને નદીની રેતીમાં પડાવ નાખ્યો હતો. વિદ્યાર્થીઓ આગળપાછળથી લાકડાં વીણી લાવ્યા. રાતે અમારો જ્યાં પડાવ હતો, ત્યાં આગળ અમે ધૂણી ધખાવી હતી. નાના વિદ્યાર્થીઓ રાતના સાડા દસ સુધી ને પછી મોટા વિદ્યાર્થીઓ છાવણી આગળપાછળ પહેરો ભરતા હતા.

હું ધૂણી નજીક કોઈ વાર પ્રાર્થનામાં, તો કોઈ વાર ધ્યાનમાં, તો કોઈ વાર વળી બીજા પ્રકારની સાધનામાં રહ્યા કરતો. આંતરિક પ્રાર્થનાનો ભાવ તે વેળા દિલમાં દિલથી એકધારો પ્રકટેલો રહ્યા કરતો હતો. મધ્ય રાત્રી વીત્યા પછી થોડી વારમાં મને ધૂણીની પાસે શ્રીસદ્ગુરુનાં દર્શન થયાં. દિલ ભક્તિભાવથી પ્રેરાઈને આપોઆપ સહજપણે તેમને નમ્યું. આ વખતે નામસ્મરણ એકધારું અખંડ ચાલ્યા કરતું, પરંતુ તેમાં અવારનવાર ધીમી ગતિ થઈ જતી અને તે ઘણું સાલતું હતું. આ સાધનાની સ્થિતિમાં પણ મન ને બુદ્ધિ ગળી ગયાં ન હતાં; તેનું પ્રત્યક્ષ ભાન પ્રભુકૃપાથી ત્યારે પ્રકટ્યું હતું.

પ્રભુકૃપાના એ અનુભવને મન અને બુદ્ધિ ન માને. તે કહે, “એ પંચત્વ પામ્યા પછી ક્યાંથી હોય? એ તારો તેમની પરત્વે પ્રેમભક્તિભર્યો અંતરનો ભાવ છે તે આ રીતે સાકાર થયો છે.” આ રીતે મન અને બુદ્ધિએ સમાધાન મેળવ્યું. પરંતુ તે પળે શ્રીસદ્ગુરુ બોલ્યા, “હે મૂર્ખ! હું પ્રત્યક્ષપણે, વાસ્તવિક રીતે, અહીં સ્થૂળ રીતે હાજર થયો છું અને તને ચેતવવા માટે. તારું જે મહત્ત્વનું કર્મ છે, જેને તું જીવનવિકાસની સાધના માને છે, તે પાકટ કરવા તને પ્રભુકૃપાથી આ પરિસ્થિતિ મળેલી છે. જે જીવ પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક પ્રભુનો દિલમાં દિલથી ભક્ત બની જાય છે, તેનું યોગક્ષેમ એ કૃપા કરીને પોતાના હાથમાં લઈ લેતો હોય છે. તે યોગક્ષેમ કંઈ એક પ્રકારનું હોતું નથી. યોગક્ષેમના ઘણા અર્થ થઈ શકે. જીવનનું એકેએક પાસું સાધનાનો ભાવ કેળવવા માટે છે અને જેનો એ જીવંત ભાવ એકધારો ટક્યા કરે છે, તેને શ્રીભગવાન કૃપા કરીને પોતાનો બનાવી લઈને તેનું સકળ પ્રકારનું તંત્ર તે ચલાવતો હોય છે. તું નિશ્ચિંત બની જા. તારું બધું જ ભગવાન કૃપા કરીને ચલાવવાનો છે, તેની તું પૂરેપૂરી ખાતરી રાખજે.” વળી પાછું તેઓશ્રીએ કહ્યું, “મારા અદૃશ્ય થઈ ગયા પછી તારાં મનબુદ્ધિ કંઈ સંશય પેદા કરે તો હું તને કહું છું કે અહીં એક ખરેખર મૃતદેહ પડેલો છે તેમ હું પ્રત્યક્ષ થયેલો છું.”

આવું પતિતપાવન દર્શન થયાં કરતું હતું. તે વેળા મેં મારી જાતને બધી રીતે ચકાસી જોઈ કે હું સંપૂર્ણ જાગૃત છું, સભાન છું અને મને જે દર્શન થાય છે, તે તદ્દન વાસ્તવિક છે. આ બનાવ થોડી મિનિટોમાં પતી ગયો, પરંતુ આ જીવ પર એની અસર પડી છે કે કેટલાય જન્મોના પુરુષાર્થ વડે જે પરિણામ ન મેળવી શકાય, તે આ પતિતપાવન દર્શનથી પ્રકટ્યું છે. તે વેળા મનબુદ્ધિ આ પ્રસંગને પ્રેમભક્તિપૂર્વક કબૂલે નહિ. તે કહે કે, “આવું બની જ ન શકે. હું મનબુદ્ધિને ટકોરું કે, ભલા મેં મારી સગી આંખોએ જોયું છે. કાનથી જાતોજાત તેઓશ્રીના શબ્દો સાંભળ્યા છે. તેમણે જે જે કહ્યું, તેનો રણકાર દિલમાં પ્રકટેલો છે. તેમણે પોતે જ કહ્યું છે કે જેમ અહીં મૃતદેહ પડેલો છે તેમ હું સ્થૂળ રીતે તારી

પાસે હાજર થયેલો છું. તો મનબુદ્ધિ કહે કે અહીં મૃતદેહ ક્યાં પડેલો છે? મેં મનબુદ્ધિને વળી કહ્યું કે, ‘તેઓશ્રી એકલું માત્ર બોલેલા જ નથી, પરંતુ તેમના જમણા પગના અંગૂઠાથી ગોળ કૂંડાળું કરીને બોલ્યા છે. આ રેતીમાં કેટલા બધા કલાકથી વિદ્યાર્થીઓ આમતેમ રમ્યા જ કરે છે! એટલે તાજું થયેલું કૂંડાળું હોય તો જ તે સ્પષ્ટપણે જણાઈ આવે, બાકી તો ભૂંસાઈ જાય! (તેઓએ એવે ઠેકાણે કૂંડાળું કરેલું હતું કે જ્યાં સતત વિદ્યાર્થીભાઈઓ જુદા જુદા પ્રકારની રમતો કર્યા જ કરતા હતા.)

આવી બધી ગડમથલ મનબુદ્ધિમાં ચાલ્યા કરતી હતી, તે વેળાએ પહેરો ભરતા બે મોટા વિદ્યાર્થીઓને મેં બોલાવ્યા અને તેમને પૂછ્યું કે, ભાઈ! જુઓને, તમને આ ધૂણીની આસપાસ મોટું કૂંડાળું દોરેલું દેખાય છે? તેમણે બેટરીથી પ્રકાશ ફેંકીને જોયું તો કૂંડાળું તાજું પડેલું હોય એવું જણાયું. વળી મનબુદ્ધિ કહે કે, પણ અહીં મડદું ક્યાં છે? તે ઉપરથી મોટા વિદ્યાર્થીઓને એકઠા કરી કૂંડાળા જેટલી જગ્યામાં વીરડો ખોદવાનું કહ્યું, જોકે મને પ્રભુકૃપાથી દિલમાં પ્રતીતિ હતી કે મૃતદેહ હોવો જોઈએ. મનબુદ્ધિને પ્રભુકૃપાથી સાબિતી મળે તો પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું સમાધાન થઈ શકે. દિલની ભાવનામાં અંતરના બધાં કરણોનો પ્રેમભર્યો સહકાર, સાથ મળવો ઘણો જરૂરનો છે. વિદ્યાર્થીઓએ લગભગ બે હાથ ખોદ્યું, તો પાણી આવવાનું થયું પણ મૃતદેહ જણાયો નહિ. મનબુદ્ધિ કહે કે જોયુંને, અહીં શબ ક્યાં છે? છતાં દિલમાં પ્રતીતિ હતી એટલે વધારે ઊંડું ખોદવા જણાવ્યું. લગભગ એકાદ ફૂટ પાણીની નીચે એક મરેલા હોલાનું શબ નીકળ્યું. તે શબ પાણીમાં હોવા છતાં તદ્દન કોરું! આ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી મનબુદ્ધિને પણ સમાધાન થયું. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૭ થી ૧૨)

પ્રભુકૃપાથી શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજની આજ્ઞાનું પ્રેમભક્તિપૂર્વક પાલન કરતો તેના બે પ્રસંગો કરાંચીમાં બનેલા છે. ત્યાં રહેતો ત્યારે રોજ ક્યાંક ને ક્યાંક ફરવા જવાનું કર્યા કરતો હતો. એક વાર સવારમાં દરિયાકિનારે લાંબે સુધી ફરવા જવાનું બન્યું. તે સમયે શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજની આજ્ઞા દરિયામાં ચાલી જવાની મને થઈ. સ્થૂળ રીતે તેઓશ્રી ત્યાં હાજર ન

હતા, પરંતુ દિલમાં તેઓએ પ્રકટ થઈને તેવી આજ્ઞા ફરમાવી હતી. આ કંઈ ભ્રમણાનો પ્રસંગ નથી, અથવા ગાંડપણ પણ નથી. એમણે મને દરિયામાં ચાલી જવાનો હુકમ કર્યો કે તુરત પ્રેમભક્તિના ઉમળકાથી તેનું પાલન કર્યું. છેક મોઢા સુધી દરિયાનાં પાણી આવ્યાં, ત્યાં સુધી એકમાત્ર શ્રીસદ્ગુરુના ચરણકમળે પ્રાર્થનાનો જીવતો-જાગતો ભાવ રહ્યા કર્યો હતો. તે પછી શું થયું તેની કશી ખબર નથી. કરાંચીના કિલિફ્ટનના બંગલાથી ક્યાંયે દૂર કેટલે આઘે દરિયાના પાણીથી દૂર ફેંકાઈ જઈને શરીર પડી રહેલું હતું. અને શરીર પરનાં કપડાં ભીંજાયેલાં હતાં. હું જાગ્યો ત્યારે તે પાણીથી લદબદ થયેલાં ન હતાં એટલે ધાર્યું કે થોડોક સમય શરીરની બેભાન અવસ્થામાં ત્યાં પડ્યા રહેવાનું બન્યું હશે! શરીરનું ભાન પ્રકટતાં ઊઠીને ચાલવા માંડ્યું અને બંગલે આવ્યો. કપડાં પલળેલાં હતાં તે જોઈને બધાએ બહુ પૂછપરછ કરી હતી.

બીજા પ્રસંગની હકીકત એવી છે કે હું રમજાન મહિનામાં રોજા કરતો હતો. કરાંચીમાં તેમ કર્યું હતું. ઈદને દિવસે ઈદગાહના મેદાનમાં હજારો મુસલમાન ભાઈઓ એકીસાથે નમાજ પઢે છે. ત્યાં જવાનું મને ઘણી ઘણી આતુરતાથી દિલ થયું. બધાએ કહ્યું કે, આવા તમારા ધોતિયું, પહેરણ ને ટોપી સાથેના વેષથી મુસલમાનભાઈઓ કદાચ તમને કંઈક કરી બેસે તો? બધાંએ તે બાબતનો ભય પણ ઘણો બતાવ્યો અને મને વારવાનું કર્યું. પરંતુ મારે જવું હતું, એટલે મોટર લઈને તે સ્થળે પહોંચી ગયો. નમાજની જગ્યાએ હજારોની સંખ્યામાં મુસલમાનભાઈઓ એકઠા થયેલા હતા. તેઓ નમાજ પઢતાં જે રીતે નમતા ને ઊભા થતા ને ઘૂંટણીયે ઢળતા, તેમ હું પણ કરતો. હું મારા દિલમાં દિલથી પ્રાર્થના કરતો તે બધું પૂરું થયું ને બધા વિખૂટા પડવા માંડ્યા, ત્યાં મને શ્રીસદ્ગુરુનાં સહસા દર્શન થયાં. હું ગદ્ગદભાવે પગે પડ્યો. તેમણે મારી પીઠ થાબડીને માથા પર હાથ મૂકી હુકમ કર્યો કે અહીંથી નાગો થઈને તારે ઘેર ચાલ્યો જા!

મને સાચેસાચ દિલમાં લાગી ગયું કે હવે આ ખરેખરી પળ આવી લાગી. આ પળ ચૂક્યા તો અણીની વેળા ચૂક્યા. આ પળ જ પ્રેમ-ભક્તિથી આજ્ઞા પાળવાની સાચી પળ હતી. દેહનું મમત્વ, દેહની

મડાગાંઠ અને દેહ પરનો સંકોચ—તે બધાંથી મુક્ત થવાનો આ એક અમૂલો પ્રસંગ ભગવાને કૃપા કરીને સંપડાવ્યો. તે જ ઠેકાણે જો મારાં કપડાં કાઢીને હું ડ્રાઈવર ભીમજીભાઈને સોંપી દઉં, તો તે મને તેમ ન કરવા દે. મને મોટરમાં ઊંચકીને મૂકી દઈ બંગલે લઈ જાય. અમારે બંગલે કોઈ કોઈ વાર મલબારના વતની શ્રી કલ્યાણપુર આવતા ને તેમને આવા માર્ગ પરત્વે કંઈક અભિરુચિ પણ ખરી. તે ભાઈ મારા આવા પ્રકારના આજ્ઞાપાલનને કદાચ સમજી શકશે એમ જાણીને તેમને ઘરે જવા-બેસવાનું બહાનું કાઢીને મોટરને કલ્યાણપુરને ત્યાં લઈ જવાની સૂચના કરી. પછી ભીમજીભાઈને કહ્યું કે બાપુ અને બધાંને કહેજો કે હું કલ્યાણપુરને ત્યાં છું અને નિરાંતે આવીશ. મારી કશી ફિક્કર ન કરે ને બધાં જમી લે.

હું દાદર પર ચડીને શ્રી કલ્યાણપુરને ત્યાં ગયો. તેમને મેં જણાવ્યું કે આજે પરમ સદ્ભાગ્યનો ને સૌભાગ્યનો સૂરજ ઊગ્યો છે. મને મહેબૂબનો હુકમ મળ્યો છે ને તેનું મારે પ્રેમભક્તિથી પાલન કરવું છે. તે પણ ગભરાઈ ગયા—ના, ના, અહીં નહિ, અહીં નહિ! મેં તેમને શાંત પાડીને સૂચવ્યું કે તમે ગભરાઓ નહિ. તમે નીચે રસ્તા પર આવો. તમારા ઘેરથી થોડેક આગળ જઈને હું મારાં કપડાં તમને ઉતારી આપું છું. તે બધાં કપડાં લઈને સાઈકલ પર ક્લિફ્ટનના બંગલે જજો. બાપુ (પરસદભાઈ)ને તથા બધાને મારી આ હકીકત જણાવજો. કોઈ જરા પણ ગભરાય નહિ. હું નિરાંતે બધે ફરતો ફરતો ઘેર જરૂર આવી પહોંચીશ. માત્ર ક્યારે ઘરે પહોંચી શકીશ તે ચોક્કસપણે ન કહી શકું.

પછી મારાં બધાં કપડાં શરીર ઉપરથી ઉતારીને ભાઈ કલ્યાણપુરને મેં સોંપી દીધાં. જેવાં કપડાં ઉતર્યાં કે તરત શરીરના રોમેરોમમાં એક એવા પ્રકારના ભાવ ને મસ્તી પ્રકટ્યાં અને તેનો આવેશ ને જુસ્સો એટલો બધો પ્રચંડ હતો કે જમીન પર પગ પણ ટેકવી શકાતા ન હતા. જાણે પૃથ્વીથી અધ્ધર ઊડતો હોઉં એવું મને લાગ્યા કરતું. થોડીક પળોમાં તેવું ભાન પણ વિલીન થઈ ગયું. શરીર ચાલ્યાં કરતું હતું, પરંતુ તે ચાલ્યા કરવાના ભાન કરતાં, કોઈ જુદા જ પ્રકારનું ભાન અંતરમાં અંતરથી

પ્રવર્તતું હતું. એવી સ્થિતિમાં કરાંચીના મોટા મોટા રસ્તાઓ પર થઈને ક્યાં ક્યાંથી ચાલવાનું થયું હશે, તેની કશી જ ખબર નથી. માત્ર એક સ્થળે એક ગોરા સાર્જન્ટે મને રોકવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, તે ખ્યાલ આછોપાતળો છે. ત્યારે એવી પ્રચંડ બૂમ મારી હતી કે ગોરા સાર્જન્ટે “સાંઈબાબા, ઈદ મુબારક!” એમ બોલી સલામ ભરી હતી, તેટલું જ પાર્થિવ ભાન મને પ્રકટ્યું ને પાછું વિલીન થઈ ગયું.

હું ગર્વનરના બંગલા પાસે આવ્યો ત્યારે શ્રીસદ્ગુરુ પોતે ત્યાં ઊભા હતા. તેમણે મને છાતી સરસા ચાંપીને ખૂબ વહાલ કર્યું. મારો બરડો ખૂબ થાબડ્યો. તે બધું મને બરાબર યાદ રહી ગયું છે. તેમણે મને રોજા ખોલવા માટે પ રૂપિયાની રકમ આપી. આ પછી પાછું બધું જ ભાન જતું રહ્યું અને ચાલવાનું શરૂ થયું તેનું કશું ભાન નથી. માત્ર દરિયાની બાજુથી ક્લિફટનનો બંગલો બસોએક ફૂટ આઘો હશે. ત્યારે શરીરનું ભાન પ્રકટ્યું અને ત્યાંથી ખૂબ મોટેથી બૂમો પાડીને મારા પહેરવાનાં કપડાં મંગાવ્યાં હતાં.

મારા જીવનમાં શ્રીસદ્ગુરુ મહારાજની આજ્ઞાનું પ્રેમભક્તિપૂર્વક પાલન કરવાના જે જે પ્રસંગો છે, તે બધા આશ્ચર્ય પમાડી શકે એવી રીતના છે. અને સામાન્ય માણસની બુદ્ધિ તેને સાચા માની ન શકે એવા છે.

આ પ્રકારના આજ્ઞાપાલનથી તેઓ મારા પર ખૂબ ખૂબ રાજી થયા હતા અને સંતોષ પામ્યા હતા, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ તેઓશ્રીએ મને બહુ મોટા કરંડિયા આપ્યા તે છે. એક મોટા કરંડિયામાં જુદાં જુદાં ફળો ને સૂકો મેવો હતાં. સામાન્ય રીતે રવિવારે અમે બધાં ક્યાંય બહાર જતાં નહિ. પરંતુ એક રવિવારે મને કરાંચી શહેરમાં આવેલી માર્કેટ, કે જ્યાંથી હું રોજ શાકભાજી ખરીદતો, ત્યાં જવાનું દિલ થયું. નાની બહેન મારી મશ્કરી કરીને કહે કે તમને તમારા સાંઈબાબા બોલાવતા હશે! એમ કરીને મને તે દિવસે શહેરમાં તેણે જવા દીધો નહિ. તે દિવસે શ્રીસદ્ગુરુની હાજરીનું ભાન આખોયે દિવસ રહ્યું હતું. બીજે દિવસે સવારે સિંધિયા સ્ટીમ નેવીગેશનની ઓફિસમાં બધાંને મૂકીને મોટર લઈને હું શાક-માર્કેટમાં ગયો. પૈસાનું પાકીટ ઓફિસમાં જ રહી ગયું

હતું. રોજ ને રોજ એક જ દુકાનેથી શાક લેવાનું રાખતો, એટલે શાકવાળા ભાઈએ બધું જોઈતું શાક મને આપ્યું. જ્યાં હું દરવાજેથી બહાર નીકળું છું, ત્યાં જ શ્રીગુરુમહારાજ પોતે ઊભા હતા. તેમનાં દર્શન થતાંવેંત જ હૃદયમાં એટલો બધો પ્રેમનો કુવારો ફૂટ્યો કે મારાથી તેમને સજજડ વળગીને ચોંટી જ જવાયું. તેઓશ્રીએ પણ મને બહુ પ્રેમથી ચૂમી લીધો હતો. પછી મને કહ્યું, “ગઈ કાલે તારી કેટલી બધી રાહ જોઈ! બે મોટા કરંડિયા તારે માટે પ્રસાદી તરીકે લાવ્યો હતો. તે આખરે તારા નામ પર મેં ખેરાત કરી દીધા. હવે આ બે મોટા કરંડિયા મેં તારે માટે રાજી થઈને પ્રસાદ તરીકે આણેલા છે, તે તું લઈ જા.”

મોટરમાં માય તેવા ન હતા એટલે મજૂર કરીને લઈ ગયો હતો. આ પ્રસંગ જે દિવસે બન્યો ત્યારે બાપુએ મને કહ્યું કે તું તારા ગુરુમહારાજને આપણે ઘેર બોલાવી લાવ. ચા પીને તેમને વિદાય આપીએ. પરંતુ તે હાલ ક્યાં હશે અને ક્યાં રહેતા હશે તેની મને કશી ખબર ન હતી. આ બાબત પૂછવા કરવાનું કદી પણ મને દિલમાં ઊગી શકેલું નહિ. બાપુએ મને જણાવ્યું કે તું ધ્યાનમાં સંકલ્પ કર એટલે તેઓશ્રી ક્યાં છે, તે તને આપમેળે જણાઈ આવશે. પછી તેમને તું તેડી લાવજે.

પ્રભુકૃપાથી થયેલી સૂચનાનો સ્વીકાર કરવાનો અભ્યાસ ઘણા લાંબા વખતથી ચાલ્યો આવતો હતો. આપણે તો મંડ્યા ધ્યાન કરવા અને તદાકારપણું પ્રકટતાં શરીરની બેભાન થવાની લગોલગની અણીની પળે તેઓશ્રીના સ્થળના ભાવ વિષેનો સંકલ્પ હૃદયધારામાં ણી કૃપાથી મૂકવાનું બની શક્યું હતું. તેઓશ્રીની કૃપાથી તેમનાં દર્શન કરાંચી શહેરથી બહુ દૂર છેક દરિયાને કિનારે તેઓ ચાલ્યા કરતા હતા, તેવી તેમની ગતિમાન સ્થિતિમાં મને થયાં હતાં. મેં તેમને ત્યારે ચા પીવા આવવાનું ભાવભીની નમ્રતાથી કહ્યું. તેમણે પોતે તે સાંભળીને કહ્યું કે, “જો, તારે મને ચાહ જ પાવો છે ને? તો, લે, આ હું ચા પીઉં છું.” એમ કહી પોતે ચા પીવા લાગ્યા હતા, એમ પણ મેં ધ્યાનમાં જ પ્રત્યક્ષ જોયું હતું. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૨૨ થી ૨૩૧)

૮. સાક્ષાત્કાર

મને સાધનાકાળમાં કે તે પછી સંન્યાસ લેવાનો વિચાર કદીયે ઊઠેલો નહિ. શરૂથી જ જીવનનો સ્વીકાર એ મારું ધ્યેય હતું. સાધનાની આગલી કક્ષામાં જ્યારે અજપાજપ થતાં, ત્યારે કાનને આંતરિકપણે સ્પષ્ટપણે સંભળાતા. અજપાજપ સર્પદંશ પછી એટલે કે ઘણુંખરું ૧૯૨૮ પછીથી શરૂ થયેલા. મનની નીરવતા ૧૯૩૦ની આસપાસમાં પ્રાપ્ત થઈ. તે વેળા નિદ્રા નહિ જેવી આવતી. આખી રાત ને રાત જાગ્રત દશામાં રહેવાનું થતાં વર્ષોનાં વર્ષો તેવાં પસાર થયાં છે. દિવસે બારબાર કલાક ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘની ઓફિસનું કામ કરતો હતો. ભાવનાના પ્રાબલ્યને લઈ તેમ આપોઆપ થતું હોય છે. તેથી શરીરને કે તેના બીજા આંતરિક ભાગોને કશી ઈજા થતી નથી. ભૂખ, તરસ, શૌચ, ઈચ્છા આદિ ઉપર સંપૂર્ણ કાબૂ આવી ગયા પછી મુક્ત દશા શરૂ થાય. ભાવનાના જોશને લઈને આ બધું વાસ્તવિક બની શકે છે. મન, પ્રાણ અને શરીરની સકળ માગણીઓ ત્યારે શાંત થઈ જાય છે ને તે સર્વ ઉપર સહજ રીતે કાબૂ આવે છે.

મને નીરવતાનો સાક્ષાત્કાર ૧૯૩૦માં થયો. દ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર ૧૯૩૪માં થયા પછી પાંચ વરસે ૧૯૩૯માં અદ્વૈતનો સાક્ષાત્કાર થયેલો. અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારની ક્ષણથી મુક્તની દશા પ્રવર્તી છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૮૫ થી ૩૮૭)

સગુણ બ્રહ્મના સાક્ષાત્કારમાં મને કૃષ્ણનાં બે-ત્રણ વાર દર્શન થયાં હતાં. તે કૃષ્ણ મુરલીધારી કે પાર્થિવ શરીરનાં તત્ત્વોનાં નહિ. છતાં પરમ સૌંદર્યથી છલોછલ અપાર તેજના અંબારથી ભરેલા સદેહી કૃષ્ણનાં તે દર્શન હતાં. બધું સૌંદર્યમય હતું. સૌંદર્ય જ સૌંદર્ય. તે અવર્ણનીય દર્શન હતું. તે સ્વરૂપ એવું મનોહારી ને હૃદયાકર્ષક હતું કે જેની તોલે બીજાની કલ્પના આવવી શક્ય નથી. તે મુલાયમ, આરપાર દર્શક, સ્ફટિક જેવું ખૂલતું, નીલવર્ણરંગી, જીવંત દર્શન હતું. દર્શન સ્થિર નહોતું; રમતું,

હાલતું-ચાલતું; પળમાં પાસે આવતું ને પળમાં થોડેક દૂર જતું લાગતું, તો વળી પળમાં શરીરની અંદર પણ પેસી જતું અનુભવાતું; ને તે આધારનાં જુદાં જુદાં મનાદિકરણોને સ્પર્શતું ને ત્યાં કંઈક સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા કરતું હોય એવું લાગ્યા કરતું હતું. ક્યાંક ક્યાંક તે અંદર પ્રવેશી તેનું સમારકામ કરતું પણ અનુભવાતું. ભૂકુટિ ને બ્રહ્મરંધ્રના ભાગમાં પોતાને પ્રસ્થાપિત કરતું ને હૃદયમાં બિરાજેલું પણ અનુભવાતું હતું. સમગ્ર આધાર તપ્તવર્ણી ને પૂર્ણ પ્રકાશથી આલોકિત થયેલો જણાતો હતો. પોતે પોતાને પણ અનુભવી શકાય એવી ભૂમિકા પણ અનુભવાતી હતી, તો કોઈક પળોમાં તેનો વિસ્તાર પણ અનુભવાતો હતો. શ્રીકૃષ્ણનું અલૌકિક દર્શન એટલું અદ્ભુત, રોમાંચક, મુગ્ધ, સ્નિગ્ધ, કોમળ હતું કે ન પૂછો વાત! સમગ્ર શરીર વજન વગરનું બની ગયેલું હોય એવું લાગતું હતું ને અધ્ધર હોય તેવું લાગતું. તેની અસર ચિરસ્થાયી સમગ્ર આધારમાં ને તેનાં કરણોમાં રહ્યાં કરેલી અનુભવાયાં કરેલી છે. પછી તેની અસર ચિરસ્થાયી એની કૃપાથી નીવડેલી છે.

આ અનુભવ પછીથી સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ ને દિવ્ય-પ્રદેશોનાં વિન્નો નહોતાં પ્રકટેલાં એવું કશું નથી. પણ દિવ્યકૃપાની મદદથી તેનું નિવારણ થઈ શક્યું હતું. તેનાં આવાં કૃપામય મંગળ દર્શન—અનુભવ પછીથી આધારના કેન્દ્રમાં કોઈક અવર્ણનીય પલટો આવી ગયેલો અનુભવાતો હતો ને પછી તે કાયમ જવલંત પ્રકટતો રહ્યા કર્યો હતો.

એવાં પરમ દર્શનની પ્રાપ્તિ પછીથી તેનાં મુગ્ધ અને આહ્લાદકારક પરમ ચૈતન્ય સજીવ અને ચેતનાત્મકપણે જીવનમાં પ્રકટેલાં છે કે જેનું સાતત્ય કદી પછી તૂટી શકતું નથી. એવા આકર્ષણનો ભાવ ઉત્તરોત્તર એટલો બધો ગાઢ પ્રકટ્યા કરે છે કે આપણે તેનાથી કરીને ભાવની સહજ અવસ્થામાં પ્રકટી જતા હોઈએ છીએ. એવો ભાવ જે પહેલા દર્શનની સર્જન અવસ્થામાં જે એકમાં એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત હતો, તે ભાવ તેની એકાગ્ર અને કેન્દ્રિતતાની સંપૂર્ણ ટોચે પહોંચે છે, તે બાદ તે જ ભાવને વિસ્તારની પાંખો પ્રકટે છે. તેવો ભાવ પછીથી તો કોઈ સુંદર રમણીય

દૃશ્ય, કુદરતનું નૈસર્ગિક સૌંદર્ય, કોઈક નદીનું ખળખળ વહેતું દૃશ્ય, નવપલ્લવિત થતું વૃક્ષ, સુંદર આરોગ્યપૂર્ણ બાળકનું દૃશ્ય, કે એવું સ્થૂળ રૂપનું દૃશ્ય, કોઈ ભાવનાત્મક વિચારનું વ્યક્તવ્ય કે એવું કોઈક ભાવાત્મક ભજન—આવા આવા પ્રકારનું નિમિત્ત પ્રકટતાં તેવો ભાવ તેવા તેવા દર્શનથી કરી ઉત્કટપણે જેને પ્રકટે છે, એવા જીવાત્માને આપમેળે ભાવ-સમાધિ પ્રકટી જતી હોય છે અને તેનાથી તે ધન્ય બનતો હોય છે. તેની અસર પણ તેને લાંબા ગાળા સુધી દિવસના કર્મ-વહેવારમાં અને રોજિંદા વર્તનમાં પણ જીવંત ચેતનાત્મકપણે રહ્યાં કરે છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૭૭ થી ૩૭૯)

કાનપુરથી તા. ૧૩-૩-’૩૯ના રોજ કાશી આવ્યો હતો. વળી કાનપુર જતાં પ્રયાગના સ્ટેશને પૂજ્ય ગાંધીજીને પગે લાગ્યો ત્યારથી દર્દ શરૂ થયું. તા. ૨૯-૩-’૩૯મીએ તે દર્દ તેની તીવ્રતમ માત્રાએ હતું. જીરવી શકાતું ન હતું. જોકે મન અસ્વસ્થ થયું ન હતું. ઉદાસી આવી નહોતી ગઈ પરંતુ દર્દ એટલું સખત હતું કે બધાંની સાથે આનંદપૂર્વક જે વિનોદ કરું છું ને હોહા કરું છું તે બધું ન હતું. છતાં પ્રત્યક્ષ આવી મળેલાં કર્મો પ્રભુકૃપાથી પૂરાં થઈ શકતાં હતાં. અમારે રહેવા માટે ત્યાં સગવડ કરવાની હતી, ઘણાંને મળવાનું હતું, તેમાં બીજું બધું પણ ગોઠવવાનું હતું. એ બધું કરતો હોઉં તે જાણે સપાટી પરની ચેતનાથી થતું હોય એમ લાગતું હતું. રાત્રે શું થવાનું છે એના વિચાર પણ નહોતા આવતા. જો કે રાત્રે દર્દ ઘણું વધે છે એવા અનુભવો ઘણા થયા. આ દર્દ દિવસે દિવસે રાડ પોકરાવે એવું હતું. જીવ ઊંડો ઊતરતો જતો લાગતો એટલે બહારની ચેતના કામ પૂરતી ઘણી ઓછી થઈ ગયેલી, પણ અંદરની ચેતના એકદમ તીવ્રતમ જાગૃત થઈ હતી. કરાંચીમાં મળેલાં... બાબાની સૂચના અનુસાર તા. ૨૯-૩-’૩૯મીએ કશુંક થવાનું છે એની ખબર *બહેનને હતી. તેથી તે જરાક ઊંચા જીવે ફરતી હતી, પરંતુ હું રાત્રે નિરાંતે સૂતો.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨)

રાતના એક પહેલાં દસેક મિનિટે અમારા બંગલાની આગળથી “હરિ:ૐ”ની બે બૂમો એકાએક સંભળાઈ. મને જ સંબોધીને એ બૂમ પાડવામાં આવી હતી, તે તરત સમજાયું. મેં પણ સામી તેવી “હરિ:ૐ”ની બૂમ મારી. બૂમ મારનાર ભાઈ સામેથી આવ્યા. તે સંપૂર્ણ નગ્ન હતા. તેમના માથે ઘણાંબધાં ગૂંચળાંવાળા વાળ હતા. નીચે ઊતર્યો ને જાણ્યું કે તેઓ મને એવી મધરાતે ક્યાંક લઈ જવા માગતા હતા. બહેનને ચિઠ્ઠી લખીને ઉપર મૂકી આવ્યો કે જેથી મારી ચિંતા ન થાય. મારી ગેરહાજરીમાં તે જાગી ગયેલી ને મને ન જોવાથી સહેજ ફિક્કરચિંતા પણ થયેલી. પરંતુ આવું બધું કરાંચીમાં બન્યાં કરતું, તેથી તેને વિશ્વાસ બેઠેલો કે બધાં ઠીક વાનાં થઈ જશે. વળી તા. ૨૯-૩-’૩૯ના રોજ કશુંક થવાનું છે, તેની તેને ખબર હતી એટલે નિશ્ચિંત થઈ હતી.

પેલા ભાઈએ મને જણાવ્યું કે મારે મણિકર્ણિકાના ઘાટની પેલી બાજુ ગંગાજીની સામી પાર જ્યાં તેમના ગુરુમહારાજ રહેતા હતા, ત્યાં જવાનું હતું. તેમણે તેમને મોકલ્યા હતા. એ ગુરુ પાસે મારે રહેવાનું હતું. મેં કહ્યું, “હું રાત્રે ત્યાં આવું ને સવારે અહીં પાછો આવું. મારી ફરજ આ બહેનો પાસે રહેવાની છે એટલે એ મૂકી બીજું કંઈ કરવા જવું તે પરધર્મ છે—પછી એથી ભલેને મને ગમે તેટલો લાભ પ્રાપ્ત થતો હોય! પરધર્મોં મયાવહ: એટલે તમે જો મને રાત્રે ત્યાં આવવાનું કહો તો આવું.” તે બાબતમાં તેમણે ના પાડી. વળી ...બાબાએ કરાંચીમાં બતાવેલું ધ્યાન કરવાની તેમણે ચોખ્ખી ના પાડી : “કરશો તો ભયંકર આફત પડશે. વળી તે ધ્યાન શરૂ કરે, ત્યારે તારી અત્યંત કાળજીભરી સંભાળ લેવાય એવી વ્યવસ્થા હોવી જોઈએ. આ બાબતમાં તારી કોઈ પ્રેમભક્તિવાળી મા કે બહેન હોય તો તેમની કોમળ સારવાર નીચે તારે રહેવું અથવા અમારા ગુરુજી પાસે ચાલ ત્યાં તારી એવી સંભાળ અમે રાખીશું.” મેં કહ્યું હાલમાં આ બહેનોની સંભાળ મારે લેવાની છે, એટલે એક-બે માસ પછીથી આવું. તેણે સાફ ના પાડી, “આવવું હોય તો અત્યારે જ ચાલ.” મેં તેમને ચોખ્ખી ના પાડી. કરાંચી... બાબાએ અત્યંત ગુપ્તપણે આપેલી વિદ્યા વિશે અને તેનો પ્રયોગ કરવાનો છું એ વિશે, આ ભાઈ અહીં

કાશીમાં કેવી રીતે જાણી ગયા એવા, અથવા ખરેખર મને ભયંકર આફત પડશે, એવા બધા વિચારો મને થયા નહિ. આ પ્રયોગની બાબતમાં જેમ થતું હોય તેમ થવા દેવું ધારી પાછો મેડા પર આવતો રહ્યો અને કરાંચીમાં મળેલા... બાબાએ બતાવેલો પ્રયોગ કરવા બેઠો.

હજી શરૂઆત થઈ ત્યાં જ સમગ્ર ચેતન એકાગ્ર થતું અનુભવાયું. શરીર, મન, બીજાં બધાં કરણો ત્વિન્ન છે એવું સ્પષ્ટપણે અનુભવાતું ગયું. થોડી વાર થઈ ત્યાં માથાના વચલા ભાગમાં સખત ગરમીના ઝરા વહેતા હોય એમ ભાન જાગ્યું ને આખા શરીરમાં એની અસહ્ય બળતરા થઈ લગભગ બેભાન થઈ ગયેલો. પડી જવાયું હતું. જીભ લગભગ બળી ગયા જેવી થઈ હતી. પેટથી છેક નીચેના ભાગ પરનો તે ભાગ પૂરેપૂરો બળી ગયેલો તેવું જણાયું. આખું શરીર લાય જેવું ગરમ બની ગયું હતું... બહેનને કશી ખબર નહોતી. પ્રભુકૃપાથી ઓચિંતું તેને શૌચ જવાનું થયું. મને બેભાન પડેલો જોઈ કંઈક સારવાર પણ કરી. અમારી જોડે કરાંચીના એક સંગીત-શિક્ષક હતા. તે બિચારા આ બાબતમાં કંઈ સમજી શકે નહિ.... બહેને ઘણી કાળજીથી સંભાળ લીધી. થોડી વારે કંઈક કળ વળી. આની અસર બે દિવસ સુધી રહી.

આ બધાનો કશો અર્થ સમજાયો નહિ. કંઈ આડાઅવળા વિચાર પણ મનમાં ઉદ્ભવ્યા નહિ. એક જ પ્રકારની ભાવનામાં અખંડિતતા પ્રકટેલી. ગંગાજીના પ્રવાહના જેવો એ ભાવ એકધારો ટકી શકે. માત્ર એક જ લક્ષ્ય ને એક જ લક્ષ્ય એની કૃપાથી રહ્યા કરે. સમુદ્રની લહેરોની જેમ ભાવના અને આનંદ આનંદના ભાવ સાથે રોમેરોમમાં જે એક અકથ્ય ભાવ પ્રકટયા કરે છે તે શબ્દોમાં કેમ લખી શકાય!?

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩-૫)

સન ૧૯૩૯ની ૨૯મી માર્ચે રામનવમીની રાત્રે કાશીમાં અદ્વૈતના સાક્ષાત્કારનો અનુભવ થયેલો. જાણે અનેક કોટિ સૂર્યોનો પ્રકાશ આજુબાજુ પથરાઈ જઈને શરીરમાં પ્રવેશ્યો, ત્યારે મહાસમાધિમાં ઊતરી જવાનું બનેલું. સમાધિમાંથી જાગતાં શરીરનો ગુપ્ત ભાગ અને તેની

આજુબાજુનો ભાગ બળી ગયેલો, જેની દવા બનારસ યુનિવર્સિટીના આયુર્વેદિક કોલેજના ડીન ડૉ. બાળકૃષ્ણ અમરજી પાઠક સાહેબની કરાવેલી. તે અનુભવની વેળાથી મુક્ત-દેશાની શરૂઆત થઈ ચૂકી. “I am Omnipresent હું સર્વત્ર વિદ્યમાન છું.” એવી ચેતનાત્મક ભાવનાનો સર્વ પ્રકારે વિકાસ પ્રવર્તમાન હતો ને છે.

તે કાળે જે અનુભવ થયો તે એક સગુણનો હતો. તેમાંથી તાત્કાલિક હનુમાન કૂદકો મારીને નિર્ગુણના અનુભવનું પોતાના આધારમાં સંપૂર્ણ પ્રતિષ્ઠિત થઈ જવાપણું બનીને તેમાં સંપૂર્ણ કેન્દ્રિતતા જીવંતપણે પ્રકટીને તે પછી તેના ભાવનો વિસ્તાર થયા કરતો અનુભવ પ્રકટયા કર્યો. તે ભાવરૂપે હતો તેમ પણ ન કહી શકાય. તે એકરૂપ પ્રવર્તતો અનુભવાય તેમ તે બધામાં હોવા છતાં નોખો પણ હોય એવું સતત અનુભવાયે જતું. તાદાત્મ્યનો ચેતનનો ગુણધર્મ તે પછીથી જીવનમાં પ્રકટવા માંડ્યો એમ જરૂર કહી શકાય. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૮૦-૩૮૧)

*૧૯૪૨માં ટ્રિચીથી સીધો મુંબઈ આ કામ માટે આવ્યો ને પૂજ્ય ઠક્કરબાપા તે વેળા મુંબઈમાં હતા, એટલે એમને મળવાનું રાખ્યું. ફાળો ઉઘરાવવા સારું એક ભલામણપત્ર લખી આપવાને વિનંતી કરી. તેમણે કહ્યું, “તું સંઘનો હાલમાં મંત્રી નથી, સભાસદ નથી, શિક્ષક નથી, વળી તું સંઘમાંથી છૂટો થયેલો છે, એટલે બંધારણીય રીતે તને ભલામણપત્ર કેવી રીતે લખી આપું? ખરી રીતે તને આવો ફાળો ઉઘરાવવા ન દેવાય. પણ તારા પર મને વિશ્વાસ છે એટલે ભલે તે કામ તું કર અને વારંવાર મને લખતો રહેજે! ભીલસેવા મંડળના ભાઈશ્રી ડાહ્યાભાઈ નાયક અને

*૧૯૩૯ પછી શ્રીમોટાએ હરિજન સેવક સંઘ તેમજ અન્ય કાર્યમાંથી મુક્તિ લઈ લીધી. શ્રીમોટા સ્નેહીઓને ત્યાં રહેતા અને સ્વજનોને જીવનમાં સાધના અંગેનું પ્રત્યક્ષ માર્ગદર્શન આપતાં. ૧૯૪૨માં બનેલી ઘટના એમના જીવનની એક મહત્ત્વની ઘટના છે. ટ્રિચીથી દસ માઈલ દૂર શ્રી નંદલાલ શાહ સાધના નિમિત્તે એકાંતમાં રહેતા હતા. ’૪૨ના જુલાઈની આખર તારીખે શ્રીમોટા શ્રી નંદુભાઈ પાસે ગયેલા, પણ ૯મી ઓગસ્ટ ’૪૨માં દેશભરના નેતાઓને પકડી લેવામાં આવ્યા. એ સમયે શ્રીમોટાને અંતરમાંથી આજ્ઞા થઈ કે હરિજન સેવક સંઘનાં બાળકો અને કાર્યકરો નાણાંભીડને લીધે મુશ્કેલીમાં મુકાઈ ગયાં છે અને તે લોકોને માટે નાણાંનું ભંડોળ કરવું એ એમની ફરજ છે. શ્રીમોટાએ આ આંતરઅવાજને પોતાના ગુરુમહારાજની આજ્ઞા માની.

શ્રી અંબાલાલ વ્યાસ ત્યારે પૂજ્ય ઠક્કરબાપા સાથે હતા. ભીલસેવા મંડળ માટેનું ઉઘરાણું ત્રણ દિવસમાં મુંબઈમાંથી પૂજ્ય બાપાએ કરી લીધું હતું. ભાઈ નાયક મને કહે, “મુંબઈમાં લાગવગ વિના તમારા એકલાથી આ ફાળાનું કામ થવું શક્ય નથી. આ ફાળાનું કામ આપણે માનીએ છીએ, તેટલું સરળ નથી. લાગવગ વિના રકમો મેળવવી સહેલી વાત નથી.”

“મેં ક્યાં આ કામ આપણા માટે લીધું છે? ૧૯ વર્ષ સુધી હરિજન સેવક સંઘમાં કામ કર્યું. તેના લૂણે શરીર નત્યું. એ સંઘે ભગવદ્કાર્ય કરી શકવાની સગવડ અને અનુકૂળતા કરી આપી. એ સંસ્થાને તેની ભીડ સમયે મદદ કરવામાં ધર્મ રહેલો છે, એવી ભાવનાથી પ્રભુભક્તિનો ઉત્કટમાં ઉત્કટ ભાવ દઢાવીને શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે આ કામ માથે લીધું છે.”

પૂજ્ય ઠક્કરબાપાએ ભલામણપત્ર ન લખી આપ્યો, છતાં હું મુંબઈમાં ફર્યા કરતો હતો. અમારા સંઘના એક દાતા શ્રીશાહને ત્યાં હું ગયો ને ૧૯૪૨ની સાલની બધી હકીકત જણાવી, “મુખ્ય કાર્યકર્તાઓ બધા જેલમાં છે અને સંઘનું કોઈ ધણીધોરી રહ્યું નથી. આશ્રમમાં બાળકોને નિભાવવા માટે પૈસાની ઘણી જરૂર છે.” તેમણે કહ્યું, “વસ્તુસ્થિતિ યથાર્થ છે. હું મદદ કરવાને તૈયાર છું. પરંતુ તમને હું ઓળખતો નથી. તમે બદમાશ ન હો તેની શી ખાતરી?” આથી મને ઘણું હસવું આવ્યું અને તેમણે મને હસવાનું કારણ પૂછ્યું. મેં કહ્યું, “આપે મને આવા શબ્દોથી બિરદાવ્યો, તેથી હવે મારું કામ બરાબર થશે એની મને ખાતરી થઈ.”

પછી તુર્ત જ પૂનાની ટ્રેન પકડીને પૂજ્ય ઠક્કરબાપા પાસે ગયો. તેમણે મને જોઈને કહ્યું, “કેમ અલ્યા કેટલી રકમ એકઠી કરી?” મેં એકઠી થયેલી રકમની અને શ્રી શાહની હકીકત કહી. પૂજ્ય બાપાએ સાશ્ચર્ય કહ્યું: “હેં! તેમણે તને બદમાશ કહ્યો!” તેમણે પોતાનું પેડ કાઢી તેના ઉપર મને સુંદર ભલામણપત્ર લખી આપ્યો. તે લઈને બીજે દિવસે શ્રી શાહને મળ્યો. મેં પૂના જઈને પૂજ્ય ઠક્કરબાપા પાસેથી કેવી રીતે ભલામણપત્ર મેળવ્યો તેની હકીકત જણાવી. વધુમાં કહ્યું કે સમાજ જ્યારે આવી પાકી ખાતરી કરીને દાન આપતો થશે, ત્યારે કોઈ લુચ્ચા આવી બાબતમાં ફાવી નહિ જાય. મેં તેમને અભિનંદન અને મુબારકબાદી આપ્યાં હતાં.

એ સમય મુંબઈમાં ઘણો કઠણ હતો. કોઈ ધોળી ટોપીવાળું કે ખાદીના પહેરણવાળું ઝટ નજરે ચઢતું નહિ. બધા કામ કરવાવાળાઓએ વેશપલટા કરી લીધા હતા. કોઈ કોટપાટલૂન અને ટાઈ પહેરતા હતા. *

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૬ થી ૩૯)

એક દિવસ શ્રી જીવણલાલ મોતીચંદ એલ્યુમીનિયમવાળાને ત્યાં ફાળા સારુ ગયો હતો. તેમને ત્યાં પૂજ્ય ગાંધીજીના નિકટના સહવર્તી તરીકે જેમણે ઘણાં વર્ષો ગાળેલાં છે અને જેઓ ગુજરાતી ભાષાના સારા વિદ્વાન લેખક તરીકે જાણીતા છે, તેઓ પણ ત્યાં બેઠેલા હતા. તેઓ કદાચ સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધની ભૂગર્ભ પ્રવૃત્તિમાં હોય કારણ કે ખુલ્લુંખુલ્લા જો બહાર રહ્યા હોય તો સરકારે તેમને જરૂર પકડી લીધા હોત. મેં શ્રી જીવણલાલભાઈને બધી પરિસ્થિતિ જણાવી કહ્યું કે, આ કામકાજ એક શુદ્ધ ધર્મ-ભાવનાથી પ્રેરાઈને પ્રભુકૃપાથી કરી રહેલો છું. મુંબઈનું બસ-ગાડી વગેરેનું ખર્ચ પણ પદરનું છે. કંઈ પણ વેતન વિના માત્ર પ્રભુ-પ્રીત્યર્થે આ કામ માથે લીધેલું છે. આટલું કહેવાનું પૂરું થતાં પેલા બેઠેલા વિદ્વાન વડીલ સજજને કહ્યું કે, હાલ બીજી કોઈ પ્રવૃત્તિને સ્થાન નથી. સારાય હિન્દુસ્તાનનું લક્ષ એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત એક પ્રવૃત્તિમાં રહેવું

*બીજા વળી પઠાણનો વેશ લઈ ફરતા. શ્રીમોટા આ બધાને જોતા અને ઓળખતા. એ કાર્યકર્તાઓને થતું કે ચૂનીભાઈ અમને ઓળખીને ભૂમ પાડશે એટલે એ લોકો મોં પર આંગળી મૂકી ચૂપ રહેવાની નિશાની કરતા. ખાદીના પોષાકવાળાની ઘણીવાર ઝડતી લેવાય અને મારઝૂડ થાય. શ્રીમોટા ખાદીનો પોષાક પહેરી, હરિજન સેવક સંઘનો રિપોર્ટ અને પહોંચ બુકો થેલીમાં મૂકી ફાળો ઉઘરાવવા ફરતા. એમને પોલીસે પાંચથી છ વાર પકડેલા અને ઝડતી લીધેલી. પોલીસ એમ સમજતી કે આ માણસ કોંગ્રેસનો ફાળો ઉઘરાવે છે. આ સમયમાં મુંબઈ જેવા શહેરમાં સખત હેરાનગતિ થતી. એક વખત શ્રીમોટા પર પોલીસે આરોપ મૂક્યો કે, આ માણસ હરિજન સેવક સંઘને નામે કોંગ્રેસનો ફાળો ઉઘરાવે છે. એમને મુંબઈના સિક્કાનગરની સામેના મારબાવડી પોલીસ લોક-અપમાં પૂરવામાં આવ્યા અને બે દિવસ અને એક રાત પાણી કે ખાવાનું આપ્યા વિના ખૂબ મારઝૂડ કરી. શ્રીમોટાએ એક નવા આવેલા ફોજદાર સમક્ષ હકીકત રજૂ કરી. પૂ. ઠક્કરબાપાની વાત કરી. ફોજદારે શ્રીમોટાને છોડી દેવાનો હુકમ કર્યો.

શ્રીમોટાએ પૂજ્ય ઠક્કરબાપાવાળો ભલામણપત્ર ‘જન્મભૂમિ’માં પ્રગટ કરાવ્યો. એ વખતે ‘જન્મભૂમિ’માં એમના મિત્ર અને જાણીતા કવિશ્રી કરસનદાસ માણેક કામ કરતા હતા. શ્રીમોટાએ જ્યાં સુધી હરિજન સેવક સંઘ માટે ફાળો ઉઘરાવવાનું કામ ચાલુ રાખ્યું, ત્યાં સુધી પૂ. બાપાએ આપેલું પ્રમાણપત્ર પોતાની પાસે રાખ્યું. આથી પોલીસની હેરાનગતિ અટકી. એ વખતે સરકારમાં પણ પૂજ્ય ઠક્કરબાપા માટે ઘણું માન હતું.

જોઈએ. તમે આ કાં લઈ બેઠા છો? તેમણે ઉત્તેજિત બનીને અર્ધા કલાક સુધી પ્રવચન કર્યું. પ્રભુકૃપાથી શાંત અને મુગ્ધભાવે તે બધું સાંભળ્યાં કર્યું. તેમનું સંભાષણ પૂરું થયા પછી શ્રી જીવણલાલભાઈને ફરી વિનંતી કરી કે, આ કપરા કાળમાં આશ્રમોના બાળકોને સારુ ને હરિજનની ઈતર પ્રવૃત્તિઓને ચલાવવા માટે નાણાંની ઘણી જરૂર છે. જે કર્મ માટે પોતાની પસંદગી છે ને જે કર્મને જે વરેલો છે તે કર્મ તેને માટે શ્રેષ્ઠ છે. તેમણે મને રકમનો ચેક આપ્યો. તેમનો આભાર માની ત્યાંથી રવાના થયો. પેલા વડીલ સ્વજનને તે પછી મેં નીચે મુજબની એક કવિતા લખીને સૌ. હર્ષદાબહેન મારફત મોકલી આપી.

શક્તિનાં રમકડાં

(શિખરિણી—મંદાકાન્તા)

- ઘડાયે છે, જે જે નિજ જીવનમાં દુઃખને શીર્ષ વ્હોરે,
 ઘડાયે છે, જે જે અવર જનને કારણે યજ્ઞ માંડે,
 ઘડાયે છે, જે જે નિજ જીવનને પ્રેમભાવે સમર્પે,
 ઘડાયે છે, જે જે નિજ જીવનને ભેટ માની જ વર્તે. ૧.
- ઘડાયે છે, જે જે નિજ જીવનમાં ટોચ આદર્શ રાખે,
 ઘડાયે છે, જે જે નિજ જીવનને લક્ષ્યવેધી બનાવે,
 ઘડાયે છે, જે જે નિજ જીવનના હેતુ કાજે જીવે છે,
 ઘડાયે છે, જે જે સતત નિજનો ભાવ એમાં ધરે છે. ૨.
- ઘડાવાને માટે પરિસ્થિતિ મળે સર્વને વિશ્વ માંહે,
 થતું એ હેતુનું નિજ હૃદયમાં ભાન કો ધન્ય વેળે,
 છતાં યે ડૂબેલો નિજ રસમહીં માનવી ખોઈ બેસે,
 ઘરેડે પોતાની નિજ જીવનને શો ઢસેડવાં કરે તે! ૩.
- જનો જેને સેવા અવર જનની માનતા, તે મહીંયે
 કંઈ રાગદ્વેષો મહીં પડી રહ્યા કોણ જાણી શકે તે?
 મહત્વકાંક્ષાઓ નિજ હૃદયની શુદ્ધતાથી ભરેલી,
 પડેલા સેવામાં, નિજ જીવનના તત્ત્વનું શ્રેય પામે. ૪.

ખરો સેવાર્થી તે નિજ મન સદા જે ઉકેલ્યા કરે છે,
થશે કેવા કેવા મનમહીં ભર્યા, તે સદા જે નિહાળે,
નિહાળ્યાથી એવું નહિ કંઈ વળે ખાલી જો તે નિહાળે,
ઘડાશે એવો જે વિરલ વીરલો યુદ્ધ તે સાથ માંડે. ૫.

નથી સેવા પોતે નિજ પટ મહીં એકદેશીય ક્યાંયે,
રહ્યાં સેવામાંયે વિવિધ રીતનાં લક્ષણો, ક્ષેત્ર, દિશા;
ખરી સેવા એ તો નિજ જીવનને સર્વતોમુખી રાખે,
રૂંધી ના રાખે કો નિજ જીવનની એક બાજુ મહીં તે. ૬.

કરે સેવા પોતે અવર જનની તે જ તે સત્ય માને,
થતી સેવા કેવી નિજ જીવનની તે ન તેઓ તપાસે,
વરેલા જેઓ છે નિજ જીવનમાં સત્યને કોઈ રીતે,
તહીં તેઓ સત્યે નિજ જીવનમાં સર્વ અંગો તપાસે. ૭.

કરે છે સેવા જે નિજ જીવનમાં માત્ર સેવાની કાજે,
નથી કાંઈ વાંછા અવર પણ કેં એક સેવા વિના ત્યાં,
કદી જો તે સેવા પણ નવ કરે સર્વ અંગી વિકાસ,
રહેલી ત્યાં ખામી કહીં પણ કંઈ જાણી લેવી ઘટે જ. ૮.

(મંદકાન્તા)

પોતે જે જે કંઈક કરતા તે જ છે માત્ર સાચું,
તે વિનાનું અવર કંઈ જે સત્યની ખામીવાળું,
પોતા વિના ભ્રમિત મતિનાં જે બીજાં ચાલનારાં,
સેવાભાવી કંઈ કંઈ દીઠા માન્યતા એવી વાળા. ૯.

જેણે સાચું નિજ જીવનનું કાર્ય જ ઊર્ધ્વગામી
માન્યું, તેમાં નિજ જીવનનું સર્વ કાંઈ સમર્પ્યું
છોને ફાવે કંઈ પણ ભલે ક્ષેત્ર તે હો ગમે તે,
સેવા એવો પણ જગતની એની રીતે કરે છે. ૧૦.

જેનાથી કે જે જગત પરનાં સર્વસામાન્ય એવાં,
જેઓ જેઓ નિજ જીવનમાં કેંક સામર્થ્ય પામ્યાં;
એવી શક્તિ ગૂઢ, સકળને જે રમાડી રહી જ્યાં,
તે શક્તિનાં સૌ રમકડાં આપણે તો બિચારાં. ૧૧.

આ મારી કવિતા વાંચીને તેમણે નીચે મુજબનો પ્રત્યુત્તર આપેલો છે.

મુંબઈ તા. ૨૦-૧૨-'૪૨

સ્નેહી ભાઈશ્રી,

તમારી કવિતા મને મળી. વાંચી ઘણો રાજી થયો. કર્મ એ જ યોગ અને એ જ જીવનનું સાચું રસાયણ છે. સેવા સીડી છે, કર્મ સામગ્રી છે. માણસ સતત કર્મ અને સતત સેવા કરીને જ ઘડાય છે. એ તમારી ભાવનામાં હું મળતો છું. તમારી આગળ મેં મારા અંતરના ઉદ્ગારો કાઢ્યા, તે એટલા જ હેતુથી કે દરેક સાચો માણસ પોતાના અંગીકૃત કાર્ય પાછળ મરી છૂટતો હોય, ત્યારે બીજા કશા તરફ વળવા, જોવા કે વિક્ષેપ પામવાનો એને અવકાશ જ ન હોવો જોઈએ. છતાં સૌ સૌનાં અંગીકૃત કર્મો જુદાં જુદાં હોઈ શકે. માણસે કરેલી પસંદગી યથોચિત થઈ છે કે કેમ તે બીજાએ ન જોવું; પોતે જ જોવું.

“તૃણાદપિ સુનિયેણ તરોરિવ સહિષ્યુતા”

તરણાની પણ નીચે રહેવાની નમ્રતાવાળા અને તરુવર જેટલી સહનશીલતાવાળા સેવકો સમાજના ભૂષણરૂપ છે. તમારા કામમાં તમને સફળતા ઈચ્છું છું.

લિ. સેવક

આવો તેમનો કાગળ મળ્યો તેથી ઘણો આનંદ થયો. તેમણે સાચી વસ્તુ સ્વીકારી અને સદ્ભાવયુક્ત નમ્રતા દાખવી એ સદ્ગુણ સદ્બોધ રૂપ છે. કર્મનો વિવેક કેટલો સૂક્ષ્મ છે, તે અનુભવ વિના કોઈ પ્રીછી ન શકે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૯૨ થી ૯૬)

(૨)

પૂજ્ય મોટાભાઈ (શ્રી વાડીભાઈ ભોગીલાલ શાહ) એ સ્વતંત્રપણે ઉમંગે પૂ. મામા (શ્રી ગોપાળભાઈ મહેતા)ને ટ્રિચી લખેલું કે ઝવેરી બજારમાંથી સંઘ સારુ ઉઘરાણું કરાવી આપવું. તે મુંબઈ આવ્યા ત્યારે ફોનમાં મેં કહ્યું કે, તમને તસ્દી આપવાનું દિલ થતું નથી. કારણ કે બાકીની રકમ મળી રહેશે. તે સાંજે તેમને પેઢીએ મળ્યો, ત્યારે કહેવા લાગ્યા કે આ વખત એવો છે કે પૈસા ઝટ મળી જાય. તમારે જો વધારે રકમ હજી કરવી હોય તો તમને હું બે-ચાર ઠેકાણે લઈ જાઉં. મેં કહ્યું, “જો તમને સંકોચ ન થતો હોય તો સોનાથી વધુ રુડું શું?” ઝવેરી બજારમાં ચાર-પાંચ ઠેકાણે મને લઈ ગયા છતાં કશું મળ્યું નહિ. એવા દિવસ પણ ગયા છે, જ્યારે ખૂબ રખડપટ્ટી થઈ હોય, છતાં કશું ન મળે પણ નિરાશા ન છવાય. કોઈ ગમે તેવું સંભળાવે તો પણ શાંતિ જળવાય, અહમ્ને આઘાત લાગે એવું કોઈ વર્તન દાખવે તો પણ સપ્રમાણ રહેવાય. આવા અનુભવો જેણે લેવા હોય તેણે આવું કામ સાધના તરીકે કરવું ઘણું જરૂરી છે. કરવા ધારેલી રકમ સુધીમાં ધીરજ અને સહનશીલતાની ઠીક ઠીક કસોટી થઈ જાય ખરી. નિશ્ચયની મક્કમતા ન પ્રકટી હોય તો માનવી જરૂર ડગી પણ જાય. પૂનામાં ગોપાળદાસ મહેતા મને ૪-૫ ઠેકાણે લઈ ગયા અને કંઈ ન મળ્યું. તેથી તેમણે મને કહ્યું કે, તમારી ધારેલી રકમમાં ખૂટતી બાકીની મારા પદરમાંથી આપી દઈશ, પરંતુ મેં તેમ કરવા આગ્રહપૂર્વક ના પાડી હતી.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૦૮-૧૦૯)

(૩)

મુંબઈમાં ફાળા બાબતમાં એક મંડળના મંત્રી પાસે ગયો. તેમણે મને કહ્યું કે એક-બે દિવસમાં મંડળની સભા થવાની છે તેમાં તમે આવો તો મંડળના બધા સભાસદોને વાત કરી શકાય અને ગળે ઊતરી જાય તો ત્યાં જ ફાળાની ટીપ થઈ જાય. તેમની સભા થઈ ત્યારે તેમાં હાજર થયો. સભાની રુઢિ મુજબનું બધું કામ પતી જતાં મંત્રીએ બધા સભાસદોને મારી ઓળખાણ કરાવી. મારી હકીકત સહાનુભૂતિપૂર્વક સાંભળવા વિનંતી પણ કરી. બધી હકીકત એવી ભાવનાથી કહી કે સૌના

દિલમાં પ્રભુકૃપાથી લાગણી જન્મી. બધાએ પોતાની રકમની નોંધણી કરી. પ્રમુખ સાહેબે રૂા. ૫૦૧ની રકમ સૌથી પહેલી ભરી અને બીજા બધાએ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નાની મોટી રકમ ભરી. ૨-૩ દિવસ પછી પ્રમુખ સાહેબની પેઢી પર હું ગયો અને તેમને પ્રણામ કરી બેઠો. તેમણે રૂા. ૧૦૧નો ચેક આપવાનું કહ્યું. હું આભો જ બની ગયો. “૫૦૧ને બદલે ૧૦૧ જ કેમ?” એમ પૂછતાં તેમણે જવાબ આપ્યો કે, જો મેં ૫૦૧ ન ભર્યા હોત તો તમારા ફાળામાં આટલી રકમ ન થઈ હોત. તે રકમ ભરવાથી તમને તો લાભ થયો છે. તમને સારી રકમ મળે એટલા હેતુથી ૫૦૧ ભરેલા, નહિ કે તમને તેટલી રકમ આપવાના હેતુથી. આ સાંભળી દિડ્મૂઢ થઈ જવાયું. આવો અનુભવ પહેલ-વહેલો હતો.

મેં તેમને સદ્ભાવથી અને નમ્રતાથી કહ્યું કે મને ૫૦૧ ખપે, તે નહિ આપો ત્યાં સુધી હું આપની પેઢી પર આવીને બેઠો રહીશ! તે પછી રોજ ને રોજ એમ પેઢી પર જઈને બેસું. મારા પર આવેલા કાગળોનો જવાબ આપવામાં એકધારો સમય ગાળું. એક-બે વખત પ્રમુખ સાહેબ ઘણું બબડ્યા પણ ખરા. તે અંગે મેં કશું ધ્યાન આપ્યું નહિ. રોજ આવીને તેમને પ્રણામ કરું. બધાના ગયા પછીથી અને તાળું વસાયા પછીથી હું રસ્તો માપું. આ રીતે ૭ દિવસ થયા. દરરોજ હું મારો બધો સમય કાગળો લખવામાં ગાળતો હતો. તેઓ તે જોતા હતા.

સાતમે દિવસે તેમણે મને તેમની પાસે બોલાવીને પૂછ્યું કે, “તમે રોજનું રોજ આટલું બધું શું લખ લખ કરો છો?” મેં જણાવ્યું કે મારા મિત્રોના કાગળો આવે છે, તેના જવાબ લખું છું. આજના લખેલા કાગળો જોવાનું તમારું દિલ હોય તો જોઈ શકો છો. સાતેય દિવસ તેમણે મને સતત લખતો જોયો હોવાથી તેમને થયું કે આ માણસ રોજ આટલું બધું શું લખતો હશે. એક પ્રકારની કુતૂહલતા જન્મી હશે તે કારણથી પ્રેરાઈને તેમણે મારા લખેલા કાગળો જોવા માંડ્યા અને જોતાં જોતાં કંઈક રસ પડવાથી વાંચવા પણ લાગ્યા. ઘણાખરા કાગળો તે જોઈ ગયા. અંતે તે બોલ્યા, “વાહ, તમે તો કોઈ જ્ઞાની લાગો છો! તમે તમારા મિત્રોને

સાધનાના માર્ગનું જે જાતનું લખો છો તે ખરેખર ઉત્તમ છે. આવી ઉત્તમ ભાવના સાદી સીધી સરળ ભાષામાં લખી છે તે મોટી હકીકત છે. તમે સાત દિવસ ધીરજ રાખીને બેઠા ને રોજ સવાર-સાંજ મને પ્રણામ કરતા હતા. મેં તમને બે કડવાં વચનો પણ કહ્યાં છે. તમારો આ મીઠો સત્યાગ્રહ મને જીવનમાં યાદ રહી જવાનો છે. તમારા શાંત સદ્ભાવયુક્ત વર્તનથી રાજી થયો છું. તેમાં તમારા કાગળો આવા લખાણોથી તમારા પરત્વે મારા સદ્ભાવે ઉમેરો કર્યો છે. તમને સાત દિવસ તપાવ્યા તે માટે મને માફ કરશો. સાત દિવસ સુધી તમારું કામ મોકુફ રહ્યું તેની મને દિલગીરી જરૂર છે. તમારી નમ્રતાએ અને તમારા સદ્ભાવે ૫૦૧ની રકમ આપવા મને પ્રેર્યો છે, એમ કહીને તેમણે આખરે ઝા. ૫૦૧ આપ્યા હતા.

તે મળતાં મને ઘણો આનંદ થયો અને પ્રભુનો ઉપકાર પ્રાર્થનાભાવે ગદ્ગદ કંઠે માન્યો. આંખમાંથી આંસુ પણ પડ્યાં. પ્રભુની કૃપાનો તે પ્રસાદ જીવનને ધન્ય કરનારો હતો. પેલા વેપારી સદ્ગૃહસ્થે ભલે મારા સદ્ભાવને નમ્રતાને તે રકમ દેવામાં મહત્વની ગણાવી હોય, પરંતુ સાચું રહસ્ય તો શ્રીભગવાનની કૃપાનું હતું. ('જીવનમંથન', આ. ૨, પૃ. ૧૨૧ થી ૧૨૩)

(૪)

હરિજન સેવક સંઘના ૧૯૪૨માં ફાળાની રકમ દસ હજાર* સુધી થવા આવી. એ ગાળામાં એક રમૂજી પ્રસંગ બન્યો. એક ઘણી મોટી સુવિખ્યાત પેઢીના શેઠની ઓફિસે જવાનું થયું. મુલાકાત માટે નામ લખીને પટાવાળાને આપ્યું. સાડા અગિયારથી ચાર સુધી રાહ જોતો બેસી રહ્યો, પણ અંદર જવા કોઈએ બોલાવ્યો નહિ. ધીરજને પણ મર્યાદા હોય છે ને કામમાં તો ખાસ. મેં વિચારી લીધું કે, અંદર પ્રવેશ કરતાં તે મળવાની ના પાડશે તોપણ ભલે, કાઠી મુકાવશે તોપણ આનંદ, પરંતુ હવે અંદર ઘૂસવું તે ઘૂસવું જ. હું એવો દઢ વિચાર કરી અંદર પેસી ગયો. કારકુન અને પટાવાળો બંને પાછળ દોડતા આવ્યા, “સાહેબ, આ માણસ રજા વિના ઘૂસ્યો છે.” શેઠસાહેબે ભવાં ચઢાવ્યાં. મને ધમકાવીને

*પૂજ્ય શ્રીમોટા તથા શ્રી નંદુભાઈ હરિજન સેવક સંઘ માટે ફાળો ઉઘરાવવા કોલંબો ગયા હતા. સંઘ પ્રત્યે પોતાનો ભાવ વ્યક્ત કરવા રૂપિયા ૩૬ હજારનો ફાળો કરીને આવ્યા હતા.

કહેવા લાગ્યા, “ગામડિયો છે કે શું? રજા વિના અંદર ન અવાય એટલું પણ જાણતો નથી. શું ભણ્યો છે?” ભણવા કરવાની હકીકત જાણતાં તેમણે મને ખુરશી પર બેસવા કહ્યું. પછી મેં જણાવ્યું કે સાહેબ! આ ભાઈઓ કહે છે તે હકીકત સાચી છે. પરંતુ સાડા અગિયારથી ચાર સુધી આપની ઓફિસ બહાર તપ કર્યું છે. મારી હકીકત કૃપા કરી જો સાંભળો તો બે મિનિટમાં સંભળાવી દઉં. તે શાંત રહ્યા એટલે મેં ઝટઝટ ભાવપૂર્વક કહેવા માંડ્યું અને અંતે જણાવ્યું કે મને પ્રભુકૃપાથી અને આપના આશીર્વાદથી વિવેકનું જ્ઞાન છે. પરંતુ ૪-૫ કલાક થવા આવ્યાં છતાં આપને મળવાની તક સુદ્ધાં ન મળે તેથી આ અઘટિત પગલું લેવાયું છે તો મને ક્ષમા કરશો. આ સાંભળી શેઠસાહેબે તે કારકુન અને પટાવાળાને કહ્યું કે હવેથી મને મળવા આવનારે અડધા કલાકથી વધારે થોભવું ન પડે એમ કરજો. આ નિયમને બરાબર પાળવાનો છે તેનું ધ્યાન રાખજો. મારે આટલો વખત ખોટી થવું પડ્યું તે બાબત તેમણે ક્ષમા માગી. આ તેમનાં સદ્ભાવ ને સજ્જનતા ભૂલાય તેવાં નથી. સંઘને માટે સારી રકમનો ચેક પણ લખી આપ્યો. આમ કેટલીક વખત સમજીને જ્ઞાનપૂર્વક અવિવેકનું પગલું ભરવું પડે છે. તેમાં સાહસ, હિંમત ને પ્રેરણાની પણ જરૂર ખરી.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૨૭-૧૨૮)

(૫)

તા. ૧૭-૧-’૪૩ની રાતે ગુજરાત મેઈલમાં નડિયાદ જવા બેઠો. તે ડબ્બાના જાજરમાં બોંબ ફાટ્યો. બીજા વર્ગના ડબ્બામાં પણ તેવું થયેલું એટલે કીમ સ્ટેશને મેલ ઊભો રહ્યો. અમારા ડબ્બાના જાજરમાંથી ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળતા હતા. હું પાટિયા પર સૂતો હતો. ત્યાંથી મેં બૂમ મારી કે સાંકળ ખેંચો, સાંકળ ખેંચો. કોઈકે સાંકળ ખેંચી. ગાડી ઊભી રહી. પોલીસના માણસો અમારા ડબ્બા અગાડી આવ્યા અને કોણે સાંકળ ખેંચી છે એમ જોરથી બૂમ મારી. સાંકળ પ્રત્યક્ષ ખેંચનાર કો’ક બીજું હતું, કારણ કે હું સૂતો હતો, એ જગ્યાએથી સાંકળ ખેંચાય એવું ન હતું. મેં તે માથે લઈ લીધું. પોલીસને મેં કહ્યું કે જાજરમાં કેંક ફૂટ્યાનો જોરથી મોટો ધડાકો થયો છે. બધાએ તે સાંભળ્યો છે. તેમાંથી આ

ધુમાડાના ગોટેગોટા નીકળે છે ને ગંધકની વાસ આવે છે. તેથી કદાચ આખો ડબ્બો સળગી ઊઠે ને માણસોના જીવ જોખમાય, તેથી અગમચેતી વાપરીને મેં સાંકળ ખેંચી છે!

પોલીસે મારો ખાદીનો પહેરવેશ જોઈને મને નીચે ઉતાર્યો ને ધમકાવીને કહ્યું કે જાજરૂમાં તે જ બોંબ મૂક્યો છે માટે તું માની જા. કબૂલ કરી દે અને ક્યાંથી બોંબ લાવ્યો છે, ક્યાં તે બને છે ને બીજા કોણ કોણ તેમાં સામેલ થયેલા છે તે બધું કહી દે, નહિતર તારું આવી બન્યું સમજવું. તારું એક હાડકું પાંસરું નહિ રહે. થોડી વાર ગાડી થોભી ને કીમ સ્ટેશને મેલ ઊભો રહ્યો. ફરી પાછી મારી ઝડતી લેવાઈ. મેં પહેલાં કહ્યું હતું તે જ કહ્યું. ભરૂચ સ્ટેશને તારી ઝડતી લેવાશે, એમ ધમકી આપીને એક પોલીસને મારા ડબ્બામાં બેસાડ્યો ને ગાડી ઊપડી. ભરૂચ સ્ટેશને ગાડી જેવી ઊભી રહી કે તરત પોલીસનું ટોળું, બે-ચાર પોલીસ ઈન્સ્પેક્ટર આવીને ઊભા રહેલા. તેમણે મને એકદમ હાથ પકડીને જોરથી ખેંચીને ડબ્બાની બહાર ધક્કેલીને કાઢ્યો. સ્ટેશન પરની વેઈટિંગ રૂમની એક ઓરડીમાં લઈ ગયા અને બધી હકીકત પૂછી. મેં જે બન્યું હતું, તે સંપૂર્ણ સ્વસ્થતાથી કહ્યું. મને ઘણું ઘણું ધમકાવ્યો પણ જાણતો હોઉં તો બીજું કહું ને? થોડી ધોલધપાટ પણ થઈ. પછી ફોજદાર સાહેબ તાડૂકીને બોલ્યા કે, સાલાને બરાબર ગરમ કરો, તે વિના એ નહિ માને!

તે સમયે, કોણ જાણે દિલમાં એવું થઈ આવ્યું કે પળવારમાં શરીર પરનાં બધાં કપડાં આપોઆપ કાઢી નંખાયાં. તે જોઈને તે લોક બધા સ્તબ્ધ થઈ ગયા. મેં કહ્યું કે હવે આ શરીરને મારવામાં તમને ઘણી સરળતા થઈ પડશે. એને જોઈએ તેટલું મારી લો. આથી ઘણા ગુસ્સે થઈને તેમણે કહ્યું, “તું પહેલાં કપડાં પહેરી લે પછી બીજી વાત.” ફોજદાર સાહેબે મારી બધી વિગત પૂછી. નામ પૂછ્યું અને મને ભરૂચમાં રોકી લેવાનો હુકમ કર્યો. મેં કહ્યું કે મારી ટિકિટ નડિયાદની છે. કોઈ પણ મુસાફરને ચાલતી ગાડીએ અધવચ ઉતારી ન શકાય. મને નડિયાદમાં તમારે રોકવો હોય તેટલો રોકજો. આ દિવસોમાં કાયદાનું રાજ મુદ્દલ નહોતું છતાં એ લોકોએ વળી મારું કહ્યું માન્યું, એ પ્રભુનો ઉપકાર.

સવારે નડિયાદના સ્ટેશને ઊતરતાં ત્યાંની પોલીસ સામી હતી જ. તેમણે પણ બધું ફરીથી પૂછ્યું. મેં બધી હકીકત કહી. એથી કોને ત્યાં જવું છે, કેટલું રહેવું છે, ક્યાં જવાના છો? એ બધું પૂછ્યું. “મારા નાનાભાઈ મૂળજીભાઈ ભગતને ત્યાં જવાનો છું ને સાંજે સાબરમતી ગાંધી આશ્રમ જવાનો છું.” એમ જણાવ્યું એટલે એક પોલીસ અમલદારે કહ્યું કે, જો આ ભાઈ આજે ને આજે જવાનો છે તો આપણે આ બધી માથાકૂટમાં ક્યાં પડવું? સાંજે અમદાવાદ ઊતર્યો ત્યારે પોલીસ ભેટી. જે દિવસે મને સીધો આશ્રમમાં જવા દીધો તે તેમનો મોટો ઉપકાર. બીજે દિવસે આશ્રમમાં એક પોલીસ અમલદાર આવીને મારું નિવેદન લખાવી ગયા. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૭૦ થી ૨૭૩)

૯. નિષ્કામ-કર્મ

ભગવાનની કૃપાથી પૈસા વિના આ જીવ હેરાન થવાનો નથી. એને પૈસા કરતાં દિલની અને પ્રેમની કેટલી બધી જરૂર છે! અત્યાર સુધી જીવનમાં નંદુભાઈ કે હેમંતભાઈ વગેરે ક્યાં હતા? છતાં જીવનનું નાવ શ્રીહરિકૃપાથી ચાલ્યા કરેલું છે. વેતન સ્વેચ્છાએ ઘણું ઓછું મળતું હતું. ને કુટુંબની નિભાવવાની વ્યક્તિઓ ઘણી વધારે હતી. જીવનમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓ નહિ નડી હોય એવું તો કશું નથી. ભગવાનની કૃપાએ આ જીવને મદદ કર્યા કરેલી છે. એકલા, અટૂલા, ખ્યાતિ વિનાના જીવને સંઘના કામ માટે મોટી રકમ મળે એ નાનોસૂનો અનુભવ છે?

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૮૮-૧૮૯)

મેં આ કામ મારા ધર્મને માટે લીધેલું છે, નહીં કે સંઘને કારણે કે પરીક્ષિતલાલ કે ઠક્કરબાપાને કારણે. આ કામ કરતાં માર ખાધો. શરીરની હેરાનગતિ થઈ. વજન ૧૧૭માંથી ૮૭ થઈને ૨૦ શેર ઘટ્યું. છતાં કોઈ કદર કરે એવી આશા અપેક્ષા મુદ્દલે નહોતી. આ કામ હાથમાં લેવાથી મને એ જ્ઞાન મળ્યું કે જે કોઈ અનુભવી છે તેણે ગમે તેવી આફતો હોવા

છતાં પોતાને મળેલા યોગ્ય ધર્મનું પરિપાલન કરવું જ. તે કશાથી અલગ ન રહી શકે. તે બધામાં કાળ પાકતાં સમરસ થાય. અલગ હોય કે અલગ થાય તેને અનુભવી કેમ કહેવાય! એનાં તટસ્થતા અને તાદાત્મ્ય કોઈની સાથે સરખાવી ન શકાય તેવાં હોય છે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૨૪)

પછી એક વખત ઠક્કરબાપાને મળવા ગયેલો. તેમણે મને મંત્રીપદ લેવા ઘણું કહ્યું, પરંતુ ઘસીને ના પાડી, ત્યારે તેમણે સૂચવ્યું કે, “હેમંતભાઈને મૂકીને તારે બધી દેખરેખ રાખવી. પરીક્ષિતલાલ આવે ત્યારે તારે છૂટા થવું.” એમણે વેતન લેવાને મને સૂચવ્યું હતું, પરંતુ તે બાબતમાં મેં સ્પષ્ટ ના પાડી. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૪૫)

ઉઘરાણીની પણ બધી હકીકત પૂછી. એકલે હાથે કશી લાગવગ વિના આટલી મોટી રકમ એકઠી થઈ શકી, તે માટે તેમણે ઘણી ખુશી બતાવી. ગુજરાત હરિજન સેવક સંઘને એક વર્ષની નિરાંત થઈ ગઈ. પૂ. બાપાએ કહ્યું કે, “સંઘમાંથી મુક્ત થયા પછી પણ, તું આપમેળે આટલું બધું કામ કરશે એવો ભરોસો નહોતો. તારા આ કામથી રાજી થયો છું.” (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૪૫)

વડોદરાવાળા પૂજ્ય ઘનુભાઈને જેમણે મને કેળવણીમાં આગળ વધવાને માટે મદદ કરી હતી, તેમને મદદરૂપ થઈ શકું તે માટે મેં પૂ. ઠક્કરબાપાને લખ્યું હતું, તેમણે માસિક રૂ. ૩૦ થી ૩૫ આપવાનું મને કહેલું. આ હકીકત જણાવીને પૂ. ઠક્કરબાપાનો પત્ર પૂજ્ય બાપુને (વડીલ સ્વજન) કરાંચી જેલમાં બતાવ્યો હતો.*

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૯૮)

૧૦. પરાયે આત્મભોગ

અહીં જે કેટલીક અદ્ભુત ઘટનાઓનો ઉલ્લેખ છે, તે હકીકત સાચી હોવા છતાં તેવું ગમે ત્યારે ફરીફરી બની શકવું જોઈએ તેવું એનું કશું ધારાધોરણ નથી હોતું—જો કે એવું બધું કાંઈ યદ્વાતદ્વાપણે હેતુ વિના તે

*શ્રી ઘનુભાઈના ઋણ-સ્વીકારનો શ્રીમોટાનો હેતુ હતો.

બનતું હોતું નથી, એની પણ કોઈ ગૂઢ સૂક્ષ્મ કાર્યકારણ પરંપરા હોવી ઘટે. એની કાર્યકારણ પરંપરા જાણનારા કોઈ વીરલા હોય છે. અદ્ભુત ઘટનાઓ જે જીવને તેના સત્ય સ્વરૂપમાં સમજવાનું ને સ્વીકારવાનું બને છે, તો તેવા જીવને ઊંચે આવવાપણું સરળ બની જતું હોય છે. જે જીવથી જીવનમાં મળતી આવી ઉત્તમ કૃપાતકોને ઓળખવાનું, સમજવાનું, એના યથાર્થ ગૂઢ-ભાવાર્થથી સ્વીકાર કરવાનું બની શકતું નથી, તે જીવની હજી અંતરની આંખ ઊઘડી નથી એમ નક્કી સમજવું. આવા ચમત્કારિક પ્રસંગો પોતાના જીવનમાં પ્રત્યક્ષપણે થયેલા અનુભવવા તે પણ કંઈ નાનીસૂની વાત નથી. કૃપા હોવા છતાં, કૃપાને તેના યોગ્ય ભાવાર્થમાં હૃદયથી સ્વીકારી શકાતી નથી, ત્યારે કૃપાને વ્યક્ત થવાનાં કારણો તે પોતે (તેવો જીવ) અફળ બનાવી દેતો હોય છે. પછી ભલે તેવું તે જીવોથી તેના વાસ્તવિકપણામાં સ્વીકારાતું ન હોય. *

(‘જીવનપોકાર’, પ્રસ્તાવના)

૧૯૩૯ની રામનવમીની રાતના સાક્ષાત્કારના પાંચેક મહિના પછી એક સવારે અમદાવાદથી કરાંચી જતાં પ્રેમમય વાતાવરણ ભૂલી શકાય નહિ! કેટલાં બધાં એકઠાં થયેલાં! તે પણ કેટલા ઉમળકાથી, પ્રેમભાવથી! એ એની મોટામાં મોટી કૃપા છે. તે બધું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક એને જ ચરણકમળે ધરાવું છું. આટલી બધી બહેનોના નિર્મળ પ્રેમભાવની તોલે શું આવી શકે? બાકી આશ્રમમાં માત્ર ટૂંકામાં ટૂંકી ચડી પહેરીને ફરનાર, ‘બાઘા’ જેવો જાણી જોઈને દેખાનાર, કહેવાતી સભ્યતા જરાક ન પાળનાર, ગાંધીજીના આશ્રમ જેવા ગંભીર વાતાવરણમાં પણ મો...ટેથી બૂમો પાડીને કેટલાયને આઘાત, ને તે નહિ તો તાજુબી, ઘૂણા, અવમાનના ઉપજાવનાર, કેટલાકને અભાણ દેખાનારા, કેટલીક આશ્રમ

* ૧૯૩૯માં પૂજ્ય શ્રીમોટાનું જે વિશેષ ભાવે જીવન પ્રાગટ્ય થયું, એ પછીના સમયમાં જીવ દશાની તર્કસંગતિમાં ન બેસે એવા સંખ્યાબંધ અનુભવો, પ્રસંગો બનેલા છે. કોઈ શ્રેયાર્થી જીવ વધુ ચેતનાત્મક બને એવા હેતુથી આ પ્રસંગો અહીં તેમજ અન્યત્ર પ્રકટ કર્યા છે. પણ કોઈ સાધક પુરુષાર્થને વેગળો મૂકી માત્ર કૃપા યાચતો, પાંગળો, નિર્બળ કે પ્રમાદી બને તેમજ આવા પ્રકારના ચમત્કારોમાં જ રસ લેતો રહ્યા કરે એ સામે પૂજ્ય શ્રીમોટાને ઉગ્ર રોષ છે અને સખત વિરોધ પણ છે.

કન્યાઓ મને ગાંડો ગણતી ને કેવી પજવતી! ત્યાંની સભ્ય રીતભાતમાં પણ તદ્દન બોડકું માથું રાખી નિઃસંકોચપણે ફરનાર, અરે! ફાટેલાં કપડાં પહેરી સેન્ટ્રલ બેંકમાં જવાથી ક્લાર્ક પૈસા આપવાની ના પાડે ને મેનેજરને મળવું પડે એવો દેખાવ ધારનાર, બને તેટલી રીતે સા...વ ગમાર દેખાનાર, અક્કલ હોશિયારીનો મોઢા પર છાંટો...ય ન મળે ને એવી રીતે “ગધેડા”ની ઉપમા પણ પામનાર, એવા મારા પર આ બધાંનો આટલો ભાવ ક્યાંથી!

“દીસે બારે મેઘો સમ વરસતો પ્રેમ જીવને,
ડૂબે છે તેમાં જે, તરી જઈ બને ધન્ય બસ તે.”

આટલો બધો ને આવો ભાવ મળે તે શાથી?

“એ છે પ્રતાપ પદની રજધૂલિકાનો,
દાંડી પીટી જગતને કહું ધ્યાન લેજો.”

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૧૫-૧૬)

પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાને આ જીવનો સ્વાંગ ને જીવનપ્રવાહ બદલાવ્યો છે. એથી જોઉં છું કે મારે એના નિમિત્ત રૂપ બની જે સ્વજનો આ માર્ગે વળવાના હેતુથી મળશે તેમને એની કૃપાથી દોરવાનાં છે. આમ એનું સાધન, એનું નિમિત્તરૂપ, એને જ બનાવવા ઇચ્છ્યું છે, પછી તે અંગેનાં કર્મોમાં બીજું તત્ત્વ પ્રવેશ પામવાનું નથી; એવી દૃઢ શ્રદ્ધા એની કૃપાથી હતી ને છે.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૧૬-૧૭)

(૧)

ધ્યાનનો ચમત્કાર કહો કે ધ્યાનમાંથી પ્રકાશ પામતો સંકલ્પ કેવા પ્રકારનો આકાર લે છે, તેનો એક પ્રસંગ કહો તેવો એક મારા જીવનનો ખરો બની ગયેલો દાખલો ટાંકું.

બનારસ હિન્દુ યુનિવર્સિટીમાં એક બંગલો ભાડે લઈને બે બહેનો* સાથે મારે રહેવાનું હતું. સામાન્ય રીતે તેઓ ઘરેણાં બહુ ઓછાં પહેરતાં. એક વખતે બંને બહેનોએ બહાર ફરી આવીને તેમની પાસે જે કંઈ ઘરેણું હતું, તે બધું મને આપી દીધું. મેં મૂર્ખાએ તે મારા પહેરણના ગજવામાં

*સાક્ષરશ્રી નરસિંહરાવ દિવેટીયાની દોહિત્રીઓ.

મૂક્યું. થોડા કલાક પછી એ બે બહેનો સાથે અમારે વિશ્વનાથના પ્રખ્યાત મંદિરમાં મહાદેવનાં દર્શને જવાનું થયું. અમે ધક્કામુક્કીમાંથી પસાર થઈ મંદિરના ગર્ભદ્વારે જઈ પ્રેમભાવે દર્શન કર્યાં. ત્યાં મધુરભાવે શરણાઈ વાગતી હતી તે સાંભળવા રોકાયાં. તે પછી અમે અમારે મુકામે પાછાં આવ્યાં.

બીજે દિવસે અમારે ગંગા નદીમાં નૌકાવિહાર અર્થે જવાનું હતું. બહેને મને કહ્યું કે તમારાં કપડાં બધાં બદલો. બધાં કપડાં મેં બદલ્યાં. પહેરેલાં પહેરણના ગજવામાંથી જે તે બધું નવા પહેરણના ગજવામાં મૂકવા માટે જૂના પહેરણનાં ગજવાં ફંફોસવાં માંડ્યાં; તે વેળા માલૂમ પડ્યું કે મારા પહેરણનું ગજવું કપાઈ ગયું હતું. ઘરેણાં ચોરાઈ ગયાં છે! મને થયું કે મારે ભરોસે જે મૂક્યું તેની સહીસલામતી ને જે જવાબદારી મારી પોતાની જરૂર ગણાય એનું ભાન મને બહુ તીવ્રતમ પ્રકટેલું. બહેનને તે હકીકત જણાવતાં એણે તેને નજીવી ગણીને જરાકે મહત્ત્વ આપ્યું નહિ. તેને માટે તે ઘણું ઉત્તમ ગણાય, પરંતુ એનું મને દુઃખ ને દર્દ હતું.

અમે ગંગામાતાના પુનિત પ્રવાહમાં નૌકાવિહાર માટે ગયાં. નૌકામાં બહેનનાં એક સખીએ મુગ્ધ કરી દે એવા ભાવથી કેટલાંક ભજનો ગાયાં. ભજનો સાંભળતાં મને દિલમાં ભાવાવેશ પ્રકટ્યો, અને શરીરની સ્થિતિ બાહ્ય ભાન-રહિત થઈ ગઈ. તે પહેલાં ઘરેણાંનું ગજવું કોણે કાપ્યું હશે અને મારી જવાબદારી હું અદા ન કરી શક્યો, તે દર્દનો વિચાર સ્ફુરી ગયેલો ખરો. ભાવાવસ્થામાં ઊંડું જવાતાં ત્યાં એક દશ્યનો અનુભવ થયો. તે અદ્ભુત ને રોમાંચકારી હતો. વિશ્વનાથના મંદિરમાં કોણે ને કેવી રીતે ગજવું કાપ્યું તે દશ્ય આબેહૂબ દેખાયું. તે વેળાએ મારાથી કહેવાઈ ગયું કે, “અલ્યા, આ ઘરેણાં મારાં નથી. મને કોઈકે મૂકવાં આપેલાં છે અને હું તો ગરીબ માણસ છું. હું ભરપાઈ કરી શકું તેમ નથી. આ મિલકત તારાથી જીરવી શકાશે નહિ. તું મને પાછી સોંપી જા. મારું રહેઠાણ અમુક ઠેકાણે છે. સવારે પરીક્ષાનો ટાઈમ હોવાથી અડધો પોણો કલાક હિન્દુ યુનિવર્સિટીના અમુક સ્થળે હોઉં છું. આ બધું

ધ્યાનાવસ્થામાં બનેલું. એવી અવસ્થાથી નાની બહેન મારા પર ખૂબ ચિડાતી. તેને આવું ન રુચે એ સ્વાભાવિક હતું. નૌકા ઓવારારને સ્પર્શી ત્યારે જેમતેમ કરીને મને ભાનમાં આણવાનું મોટી બહેન કરી શકી. તે પછી અમે પાછા હિન્દુ યુનિવર્સિટીનાં અમારાં મકાનમાં આવી ગયાં.

બીજે દિવસે યુનિવર્સિટીના જે મકાનમાં પરીક્ષા લેવાની હતી, ત્યાં અમે ઉપરના માળે હતાં. મોટી બહેન તેના પરીક્ષા હોલમાં હતાં. હું તથા બહેનની એક સખી બહારના વરંડામાં ઊભાં હતાં. તે વેળા વેગળેથી એક માણસ હાંફતો દોડતો આવતો હતો અને મને બોલાવવાની નિશાની કર્યા કરતો હતો. મારી સાથેની બહેને મારું લક્ષ દોર્યું. મને તે ભાઈએ બૂમ પાડીને જણાવ્યું કે, “ભાઈ સાહેબ! કૃપા કરીને નીચે ઊતરો.” હું નીચે ગયો ને તેને મળ્યો. તેણે મને કહ્યું કે, “આ તમારાં ઘરેણાં પાછાં લઈ લો. હું આખા શરીરે એટલો બધો દાઝી મરું છું કે મારાથી અગ્નિનો દાહ જીરવી શકાતો નથી. કૃપા કરીને તે મટી જાય એવું કરો.”

પ્રભુની કૃપાનો ચમત્કાર અનુભવીને મારું હૈયું ભાવથી ગદ્ગદ થઈ ગયું. મને ઘરેણાં મળી જવાથી એવી નિરાંતનો અનુભવ પ્રકટ્યો કે જેનું વર્ણન ભાષામાં ઉતારી શકું એવું જોર મારી કલમમાં નથી. વળી, પેલા માણસે કાલાવાલા કરી મને પગે પડી કહ્યું કે, “ભાઈસા’બ! મારો આ પ્રયંડ દાહ મટાડી દો.” મેં તેને કહ્યું કે, “ભાઈ! આ મારા ભગવાનની કરામત છે. તું કેવી રીતે પારખી શક્યો કે આ ઘરેણાંનો માલિક હું પોતે છું?” તેણે કહ્યું કે, “ગઈકાલની સમીસાંજ પછીથી મને ઓચિંતો એવો આખા શરીરે પ્રયંડ દાહ પ્રકટેલો છે કે તે સહ્યો જતો નથી. આ આખા સમય દરમ્યાન મને તમારા શરીરની આકૃતિ આબેહૂબ વારંવાર નજર સમક્ષ તર્યા કરતી હતી. તમે ક્યાં રહો છો તે જગાની મને ખબર પડી હતી. સવારના તમે ક્યાં હશો તે પણ હું દેખી શકતો હતો. રાતે આવવાની મારા શરીરમાં શક્તિ ન હતી. અત્યારે પણ નથી, પણ જેમતેમ કરીને આવી શક્યો છું. નીકળવાનું થયું, ત્યારે ચાલી નહિ શકાય એમ લાગતું હતું. પણ પછી એમાં એટલી બધી ગતિ પ્રકટી કે

દોડ્યા જ કરવાનું બન્યું છે અને એકીશ્વાસે અહીં આવ્યો છું. માટે કૃપા કરીને તમે આ દાહ મટાડો.”

મેં તેને અચાનક એમ કહ્યું કે, “ભાઈ! તું હવે એક વ્રત લે. વિશ્વનાથના મંદિરમાં દર્શને આવનારનું ગજવું કાપીશ નહિ. તું તે વચનનું પૂરેપૂરું પાલન કરશે તો પ્રભુકૃપાથી તારા શરીરનો દાહ જરૂર મટી જશે. કોઈ બિયારો મારા જેવો ગરીબ દર્શન કરવાને આવે અને તેનું ગજવું તારા જેવાથી કપાઈ જાય, તો તેના કેવા હાલહવાલ થાય! તે બિયારા ગરીબને કેવી હેરાનગતિ ભોગવવી પડે. માટે કૃપા કરીને મંદિરમાં કોઈનું ગજવું કાપવું નહિ. એવી અડગ ટેક લે.” તેણે કહ્યું કે, “ભૂખે મરીશ પણ મંદિરમાં કોઈનું ગજવું કાપીશ નહિ.” મને તેના કથન પર વિશ્વાસ પ્રકટ્યો. મેં પ્રભુને તેનો દાહ મટાડી દેવા દિલમાં દિલથી પ્રાર્થના કરી અને થોડીક વારમાં તેના શરીરનો દાહ મટી ગયેલો તેણે અનુભવ્યો અને તે માણસ મને પગે લાગીને રસ્તે પડ્યો.

આ પ્રકારનો અનુભવ મને પ્રભુકૃપાથી થયો. ધ્યાનાવસ્થામાં શરીરનું ભાન જતાં જતાં જે સંકલ્પ પ્રકટે અથવા જે સંકલ્પ તે વેળા કરી શકવાનો જ્ઞાનયુક્ત સંયમ આપણાથી જો મૂકી શકાય તો તે સંકલ્પ કેવો સાકાર બની જાય છે, તેનો આપમેળે પ્રકટેલો પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ હતો.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૯૪ થી ૯૯)

કાનપુરમાં એક ગાંડા જેવા માણસને મળવા ગયા હતા. નવાબ-ગંજમાં એક રાજારામ કરીને સદ્ગૃહસ્થ રહેતા. લગભગ ૭૦ વરસની ઉંમર હશે (૧૯૩૯માં). પોતાનું ઘર છે, પણ તદ્દન બેહાલ, બિસ્માર સ્થિતિમાં. આંગણામાં એક નાનકડી કૂઈ છે. પોતે કશો સંગ્રહ કરતા નથી. પોતે સવાર-સાંજ ફરવા નીકળે તો નીકળે. લોકો એને ગાંડો ગણે છે. મુસલમાનોને સલામ કરે ને હિન્દુઓને ‘સીતારામ’ કહે. કોઈ પાઈ-પૈસો આપે ને વળી લહેરમાં હોય તો લે ને કોઈને આપી દે. કદીક કદીક ચાહ પોતે બનાવે ને તેમાં દહીં નાંખે! કોઈક ખાવાનું આપે તો ખાય. કશાની પરવા નહિ. આકાશવૃત્તિ રાખે. સરસ ભજન ને સાખીઓ ગાય. મસ્તરામ હતા. તા. ૨૨-૯-’૩૯ની રાતે અમે તેમની પાસે ગયા હતા.

તે તથા હું ધ્યાનમાં જતા રહ્યા. ધ્યાન છૂટ્યા પછી અમે બંને ખૂબ ભેટ્યા. તેઓ ધ્યાનમાં મને પગે લાગ્યા હતા. બીજે દિવસે પાછા અમે જ્યારે અમસ્થા વાતો કરવા ને મળવા ગયા, ત્યારે છૂટા પડતી વખતે એ ભેટ્યા. આ જીવને પગે લાગવા જતાં જરા આઘો ખસી ગયો. એ તો આઘે સુધી મને વળાવવા આવતા હતા, પણ મેં ના પાડી ત્યારે એમણે પોતે જ કહ્યું કે, “ગઈ કાલે તો તમને હું પગે લાગ્યો હતો. આજે કેમ લાગવા દેતા નથી?” મસ્ત લોકના ઊલટા વહેવાર હોય છે. એમનો પ્રેમ પણ એવો જ જબ્બર હોય છે. તે વેળા એમના સુંદર ભાવની ઝાંખીનો અનુભવ થયેલો પરંતુ “રબકી મરજી ક્યા જાને!”

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૧૬૬-૧૬૭)

(૨)

મારા એક વડીલની દસ વર્ષની બાલિકા ખૂબ રડતી હતી. એને એની મા યાદ આવ્યા કરતી. એની યાદ એટલી બધી ઉત્કટ હતી, કે એનાં ડૂસકાં જ બંધ ન થાય. મા વગરની બાળકીના હૃદયનો તલસાટ અફાટ હતો. એના તલસાટની ઉત્કટ લાગણીથી પ્રભુકૃપાથી હૃદયમાં ખૂબ કરુણાનો ભાવ જાગ્યો. એની માને ગુજરી ગયાને પાંચેક વરસ થઈ ગયાં હતાં. તોપણ પ્રભુકૃપાથી બોલાઈ જવાયું કે, “બહેન! મા તને જરૂર દેખાશે. હા, હા, જરૂર દેખાશે. તું જો!” અને સાચે જ તેનાં સદ્ગત મા તેને દેખાયાં. તેમણે તેને શાંતિ આપી ને ન રડવા કહ્યું. તે હકીકત તેણે અમને કહી, ત્યારે દિલમાં એવી એક ભાવના પ્રકટી ઊઠી કે આપણે પણ એ બાલિકાની જેમ પૂરા વિશ્વાસવાળા થઈ શક્યા હોત તો આપણને પણ તેની માની જેમ પ્રભુનાં દર્શન ક્યારનાંય થઈ ગયાં હોત!

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૦)

(અનુષ્ટુપ)

મરેલું હો પૂરેપૂરું માંહેથી તૂમડું યદિ,
પોતાને તારવા શક્તિ પામે છે તે હૃદે નકી.

પારો જ્યારે મરેલો હો, શક્તિ રોગ સુધારવા,
—આપમેળે મળે એને, એવું આપણું જાણવું.

મહાત્મા ધન્ય કે જેણે મૃત્યુને ઘોળી પી લીધું!
 એવી કૃપાની શી શક્તિ, આજે તે જાણવા મળ્યું!
 મૃત્યુને ભેટવામાંયે જેને પ્રેમ રહ્યા કરે,
 મૃત્યુ ને જીવવું—બેથી એઓ નિત્ય વસે પરે.

ઉપરનું લખાણ એક કાગળિયામાં લખીને રાખી મૂક્યું હતું. હસમુખભાઈ તે વાંચવા જતા હતા ત્યારે મેં ખેંચી લીધું. મહાત્મા ગાંધીજીની બગડેલી તબિયત અંગે રેડિયોમાં બ્રોડકાસ્ટ થઈ ગયા પછી વાંચવા આપીશ એમ કહ્યું હતું. એક વાર તો જાણે જતું જતું ચેતન અમોને તક આપવાને ણે રહેવા દીધું. એ પ્રસંગના સ્મરણના અનુભવ ઉપર ઉપલું લખાણ લખ્યું હતું.

તેવી રીતે કવિવર ટાગોરના શરીરના મૃત્યુ વિશે પહેલેથી જાણવાનું બની શકેલું. હું ને હેમંતભાઈ ખારમાં બજારમાં ફરવા નીકળેલા. તે વખતે કંઈ પણ છાપાના સમાચાર જાણ્યા વિના તેમને એ હકીકત કહેવાપણું બનેલું. આ બધું લખવામાં આ જીવનું મહત્ત્વ બધામાં પ્રકટાવવાનો હેતુ નથી, પરંતુ સાધના-માર્ગમાં આગળ જતાં જતાં આવી શક્યતાઓ પણ છે. તે સમજાવવાને કારણે ઉપરની હકીકત લખવી પડેલી છે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૪૬-૩૪૭)

(૩)

ગાંધીજીને પેશાબમાં ઝેરી જંતુઓ ઘણાં જણાતાં હતાં, તે અંગે ‘આજે હવે નહિ હોય’ એવું તા. ૨૪-૨-’૪૩ના રોજ તે અંગેનું બ્રોડકાસ્ટમાં જાહેર થયું, તે પહેલાં મેં જણાવેલું. મારો પેશાબ લઈને વહેલી સવારમાં હસમુખભાઈને તાત્કાલિક તપાસ કરાવી લાવવાને સુધરાઈના દવાખાનામાં મોકલ્યા હતા. ગાંધીજી સાથેનો હૃદયથી સરળતાભર્યો ભાવ, અત્યંત સ્નિગ્ધ માર્દવયુક્ત આદરભાવ, ૧૯ વર્ષ તે ક્ષેત્રમાં કામ કરેલું હોવાથી હૃદયનો પ્રેમભાવ રહેલો હોય, તેથી તેમની સાથે તટસ્થતા-યુક્ત તાદાત્મ્ય પ્રકટતાં તેમનું આપણામાં તેવું પ્રકટાવે છે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૪૯)

(૪)

કુંભકોણમ્માં બપોરે અમસ્તો જાગતો પડેલો, ત્યારે શરીરે ઓચિંતો ધક્કો લાગ્યો. સૂવાની જગાથી ૪૦૦ ફૂટ દૂર આશ્રમનો દરવાજો ચણાતો હતો. ત્યાં એક કડિયો કામ કરતો હતો. એક નાનકડી બેન્ચ, દેવદારનું ખોખું ને તે ખોખા ઉપર ઊભો ઊભો તે સિમેન્ટનું પ્લાસ્ટરિંગ કરતો હતો. તેના શરીરના વજનથી દેવદારનું ખોખું નમ્યું ને શરીર ધડાક દેતાંને નીચે પડ્યું. તે પછી હું ઊઠીને ત્યાં ગયો ને નંદુભાઈને બૂમ મારી. નંદુભાઈ કડિયા કામ કરતા હતા ત્યાં જ બેઠા હતા. એમને પૂછ્યું, “એને બહુ તો વાગ્યું નથીને?” પ્રભુકૃપાથી તેને કશી ઊની આંચ આવી નહોતી ને કામ કરી શકતો હતો. થોડાક દિવસ ઉપર એક ઝાડનું મોટું થડ ચાર મજૂરો આશ્રમમાં ઊંચકતા હતા. તેમાંથી થડ લથડ્યું અને એક જણના પર પડ્યું. ખભાથી સાથળ પર, સાથળથી ઢીંચણ પર અને ઢીંચણથી નળા ઉપર ને નળા ઉપરથી પગની પાનીના ઉપલા ભાગ પર પડ્યું. દોઢેક કલાક એને શેક કરવો પડ્યો. પણ વીસ મણ ઉપરાંતનો બોજો પડવા છતાં પ્રભુકૃપાથી તેને કશી ઈજા થઈ નહિ.

અહીં આશ્રમમાં કામ ચાલતું, તે વેળાએ કેટલાક બનાવો બનેલા, જેમાં જાતે સહન કરીને પણ બીજા જીવોને આ કામ નિમિત્તે ઊની આંચ ન આવે તેમ પ્રભુકૃપાએ થયેલું, પરંતુ એમાં અમારી કશી ખૂબી નથી. એ બધી કરામત જો હોય તો તે શ્રીભગવાનની કૃપાની છે.

(‘જીવનમંડાણ’, આ. ૩, પૃ. ૧૩૬-૧૩૭)

૧૧. પ્રભુકૃપા

ભગવાનનો ભાવ એ તો સચરાચર એ હાજરાહજૂર છે. એના અનુભવ પણ ણે કૃપા કરીને જીવનમાં આટલા થોડા સમયમાં પણ કરાવ્યા છે. એનું હાજરાહજૂરપણું મહી ગળતેશ્વર જતાં એણે બતાવ્યું હતું. મેં અને હેમંતભાઈએ ક્યાંક ખાસ એકાંતમાં જઈને એકાદ દિવસ રહીને

ત્યાં ધ્યાનમગ્ન રહીએ એવો વિચાર હતો. પહેલાં અમે ગોધરા ગયા. ત્યાં પહોંચ્યા ત્યાં સુધી તો કંઈ નહિ. રાત પડી ને મૂશળધાર વરસાદ. વીજળીના કડાકા અને મોટાંમોટાં ઝાડો હાલી ઊઠે એવું તોફાન થયું. સવારે નીકળી મહી ગળતેશ્વર જવું તદ્દન અશક્ય લાગતું હતું અને ટ્રેન તો બહુ વહેલી સવારે સાડાચારેક વાગ્યે નીકળી જાય. એટલે આશ્રમમાંથી (ગોધરાના) સાડાત્રણેક વાગ્યે નીકળવું પડે એમ હતું. છતાં પ્રભુકૃપાથી બરાબર નીકવાનો વખત થયો ત્યાં વરસાદ બંધ થઈ ગયો! એવી તોફાની રાતે એટલા વહેલા બહારગામ જનારા પણ કોણ હોય? રેલવેના અમારા આખા કંપાર્ટમેન્ટમાં અમે બે જ એકલા હતા. એકાંતમાં પ્રભુકૃપાથી હેમંતભાઈને એક હાથનો સ્પર્શ જીવંત ચાલુ રહે એવી રીતે ભાવસ્થ દશામાં જવાનું થયેલું. એમનું જીવનપ્રયાણ કેવા ઘોર વનમાંથી મારી સોબતમાં થશે અને કેવો દાવનાળ એ વનમાં સળગશે તથા અસંખ્ય જૂનાં (જીવન-પ્રકૃતિરૂપી) વનવાગળાં અને ચામાચીડિયાં વગેરે તેમાં બળીને કેવાં ભસ્મ થઈ જશે અને અમે મંદિરે પહોંચીશું એ બધું પ્રભુકૃપાથી સિનેમાની જેમ પ્રત્યક્ષપણે દેખાયું. તેમને તે બધું કહેલું, એટલે અમારો જવાનો હેતુ તો ત્યારે જ મહી ગળતેશ્વર જતાં પહેલાં, સિદ્ધ થઈ ગયો હતો. પરંતુ એમની ખાસ ઈચ્છાથી અમે અંગાડી સ્ટેશને ઊતરેલા. સવારના પાંચેક વાગ્યે સ્ટેશને ઊતર્યા ત્યારે અંધારામાં મહી ગળતેશ્વરનો રસ્તો ક્યાંથી સૂઝે? તેથી અમે માંહેમાંહે વાત કરતા હતા કે શું કરવું, એટલામાં એક બીજો ઉતારુ અંગાડી સ્ટેશને ઊતર્યો હશે કે સ્ટેશને પહેલેથી જ હશે. તેણે અમારી વાત સાંભળીને જાતે તરત કહ્યું, “ચાલો, મારી સાથે. મારે ત્યાં જ જવું છે.” ધોધમાર વરસાદ અમે નીકળીએ ત્યારે જ રહી જાય, ટ્રેનમાં અમારા ડબ્બામાં કોઈપણ બીજું ન હોય, અંગાડી સ્ટેશને કોઈ એક જ તૈયાર ઊભેલું હોય અને આપણને રસ્તો વગર પૂછ્યે બતાવે—એ બધા યોગાનુયોગમાં પ્રભુનો હાથ—एनो પ્રત્યક્ષ સાક્ષાત્કાર—શું નથી દેખાતો? (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૬૮)

અમે બધાં હિમાલયની યાત્રાએ જતાં હતાં. એક બહેન અમારી સાથે વહેલી સવારથી મુસાફરીમાં પગપાળા નીકળી પડતી. નંદુભાઈ બધો સામાન ઠીકઠાક કરી પછીથી મોડા નીકળતા. અમે બંને તો વહેલાં નીકળી જતા. કેટકેટલીક વાર માથે વરસાદ પડતો હોય ને હું મોટેથી સાંભળી શકાય એવી રીતે, અમે મુકામે પહોંચીએ ત્યાં સુધી વરસાદ અટકી જવાની પ્રાર્થના કરતો. આવું કંઈ એક-બે વાર થયું નથી. કેટલીક વાર તેવું બનેલું ને પ્રાર્થનાથી વરસાદ પડતો અટકી જતો.*

રસ્તામાં ચાલતાં ચાલતાં એ બહેનને ચૂંક આવતી હતી. અને ચૂંક તે કેવી! તે જરા પાછળ હતી. આ જીવ આગળ ચાલતો હતો. તેણે તે હકીકત જણાવેલી નહિ. એને શેકની ઘણી જરૂર હતી. અમારી સાથે રસોઈયો હતો. તેણે ને આ જીવે થઈને સળગી શકે એટલાં લાકડાં એકઠાં કર્યાં, તેની કને દીવાસળી હતી તે બધી તેણે પેટાવી જોઈ. પરંતુ કર્મ-સંજોગે બધી ખલાસ થઈ. દેવતા ન સળગ્યો તે ન સળગ્યો. હવે દીવાસળી તો રહી નહિ; દેવતા સળગાવવાની ઘણી જરૂર હતી. ત્યાં ઘાસ ને એવું બધું જે એકદું કરેલું હતું, ને તેના પર નાનાં નાનાં ઝટ સળગી શકે એવાં સળેકડાં ગોઠવીને મૂક્યાં હતાં. ત્યાં આગળ આ જીવે મોંથી ધમણની પેઠે ફૂંકવા માંડ્યું. ઘણી વાર સુધી એમ ફૂંક્યા જ કર્યું ને પ્રભુકૃપાથી દેવતા સળગ્યો. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૬૪-૬૫)

વળી જે સ્થળે અમારે પહોંચવાનું હતું, તે અઢી માઈલ દૂર હતું. થોડો થોડો વરસાદ પડ્યા જ કરતો હતો. અહીંના વરસાદમાં અને હિમાલયમાં પડતા વરસાદમાં ફરક છે. વરસાદમાં અમે એટલું ચાલ્યા કર્યું : માથે પડતો વરસાદ અનુભવી રહેલા છીએ; ને ચાલતાં ચાલતાં મુકામે પહોંચ્યા ત્યાં સુધી માથે તેવો વરસાદ પડ્યા કરતો હતો. તેમ છતાં અમે પહોંચ્યાં ત્યારે અમારાં કપડાં કોરાં હતાં! પડતા વરસાદમાં એટલું બધું ચાલવાનું થતાં પણ કપડાં પાણીથી તરબોળ ન થઈ ગયાં.

*અમારી સાથે ૯ માણસો હતા. તેમની પાસે ઓઢવા-પાથરવાનું ખાસ સાધન નહિ. વરસાદમાં તેઓ ભીંજાય. તેથી કરુણા જાગી. નિમિત્તના સંજોગે કરીને વરસાદને અટકવાની પ્રાર્થના કરતો.

એ ભારે નવાઈ નહિ તો બીજું શું? અમે કાંઈ માથે ઓઢ્યું ન હતું એ નક્કી વાત છે.

એક વાર પૂજ્ય મોટીબાની પાલખી ગબડી પડેલી. હું પોતે પાલખીના સ્થળથી ઘણે દૂર હતો. હું ગબડ્યો ને બોલ્યો કે, ‘આજે તો બાની પાલખી પડી ને બધાં બચી ગયાં.’

હિમાલયમાં રસ્તે ચડતાં શ્રી નંદુભાઈના પત્ની કાન્તાબાને ભારે થાક લાગ્યો અને ભારે તરસ લાગી! કંઠમાં જાણે કાંટા ભોંકાતા હોય તેવું લાગ્યા કરે. હવે એક ડગલું આગળ ચાલી શકાય એવી સ્થિતિ ન રહી. તરસ કહે મારું કામ! એક ઠેકાણે ભેખડની છેક નીચે પાણીનો મોટો વેકળો વહેતો હતો. ઊતરવું ઘણું જોખમકારક ને કઠણ હતું ખરું, પણ કરવું શું? તરસ છીપાવ્યા વિના એનાથી ચલાય એવું હતું નહિ. મેં તે વેળાએ શ્રીભગવાનની પ્રાર્થના કરી. અંતે પોતે પાણી લેવા નીચે ઊતરવાની તૈયારી કરી. જેવાં ડગલાં ભરવાં માંડ્યાં ત્યાં અચાનક એક છોકરો એકદમ બહુ જ પાસે પાણી લઈને ઊભેલો દેખાયો ને બહેનને પાણી આપ્યું. તે બહેને પેટ ભરીને પાણી પીધું. પોતે તૃપ્ત થઈને પાછું વળીને જુએ તો તે છોકરો દેખાયો નહિ. રસ્તો સીધો હતો. નીચે ખીણમાં ઉતર્યો હોય તો તે જોઈ શકાય તેવું હતું. ગમે તેમ થયું. પણ પ્રભુકૃપાથી પાણી મળ્યું. તે હકીકત કંઈ જેવી તેવી નથી. છોકરો કદાચ ઝપાટાભેર ક્યાંક જતો રહ્યો હોય ને દેખ્યામાં ન આવ્યો હોય એમ પણ બને.

અમારે રાત રહેવાની જગા ઘણી જ રળિયામણી હતી. ત્યાં મોટી વેલ વગેરે ચડેલી હતી, તેથી તે યાદ રહી જાય તેવી હતી. રાત્રે સામાન વગેરે પેક કરીને દસેક વાગ્યે પરવાર્યા હોઈશું ને મધરાતે બે-અઢી વાગ્યે તો ત્યાંથી નીકળ્યા હોઈશું અને રુદ્રપ્રયાગ આઠેક વાગ્યે પહોંચી ગયેલાં. અમને શરીરે કોઈને કશો જ થાક લાગેલો નહિ ને બહેનનો તો રસોઈ કરવાનું પણ ત્યાં કામ હતું. ઘી નહોતું, એટલે તે બહેનને ભિક્ષા માગીને લઈ આવવાનું સૂચવેલું. આટલા બધા માર્ઈલ એકધારું ચાલવું ને રાત્રે માત્ર થોડાક કલાક સૂવાનું મળ્યું હોય એવી સ્થિતિમાં શરીરે થાક ન લાગવો અને પાછું કામે વળગી જવું અને વળી જેને જીવનમાં ચાલવાનો

જરા પણ મહાવરો ન હોય તેવા માટે—આ બધી ઘટના સામાન્ય માનવીથી બની શકે તેવી નથી. ૨૮ કલાકમાં અમે લગભગ ૩૨ માઈલ ચાલ્યા હોઈશું. ત્રણ કટકે તેટલો પંથ કપાયો હતો. ૧૩ કલાક ચાલવામાં ગયેલા. શ્રી નંદુભાઈ તેમની હિમાલયયાત્રાની નોંધમાં લખે કે “૨૮ કલાકમાં (જેમાં ચાલવાના કલાક તો ૧૩ હતા) અમે સૌ ૩૨ માઈલ ચાલ્યા. આ એક હેરત પમાડે એવી ઘટના મને લાગી અને જ્યારે ચમોલીમાં તો શરીર-દુઃખથી થાકીને હારી ગયેલો જ્ઞાનસિંગ પણ ૨૮ કલાકમાં ૩૨ માઈલ પાલખી લઈને ચાલ્યો. આ જ્ઞાનસિંગ માંદો હતો. એને ચમોલીથી છૂટો જ કરી દેવાનો હતો, અને કરી પણ દીધો હતો. તેને બદલે બીજો માણસ પણ રાખી લીધેલો. ને તેને પાલખી ઊંચકનાર માણસો સાથે રાત્રે સુવાડેલો પણ વહેલી સવારે પેલો નક્કી કરેલો માણસ ક્યાંક ભાગી ગયો હતો; જ્ઞાનસિંગે પણ ચાલતી પકડેલી, જેને બીજો માણસ દોડતો જઈને આઘેથી બોલાવી લાવ્યો. ત્યારે આ જ્ઞાનસિંગની ચાલવાની ઘટના અને અમે સૌ ચાલ્યાં એ ઘટના આશ્ચર્યકારક ગણાય!”

હિમાલયની યાત્રાએ નીકળ્યાં ત્યારે અમે હષિકેશ સીધા જઈને શ્રીકાળી કામળીવાળા બાબાની ધર્મશાળામાં ઉતારો કરેલો. ત્યાંથી અમે હરિદ્વાર આવેલાં. હરિદ્વારમાં ભાઈ સિદ્ધાર્થનું શરીર સારું નહિ. તેના શરીરને ઘણા ઝાડા પણ થયા કરતા. એ અમદાવાદ હતો ત્યારથી દવા તો શરૂ કરેલી અને નીકળતી વખતે પણ ઝાડા હતા. હરિદ્વારમાં હષિકેશથી આવીને દવા તો શરૂ કરેલી પણ મટતા ન હતા. અમે તેની દવા લઈને પાછા હષિકેશ જતા હતા, ત્યારે આપોઆપ એમ ઉચ્ચારાયું કે આવતીકાલે તો આપણી હિમાલયની યાત્રા શરૂ થવાની ને સિદ્ધાર્થને હજી ઝાડા બંધ થયા નહિ! એનું શરીર સાજું હોત તો ઘણો આનંદ પડત. ત્યારે નંદુભાઈએ કહ્યું કે, “એને સાજો કરી દોને!” શી ઘટના બની તે તો એકલો શ્રીપ્રભુ જાણે પણ તે જ વખતથી તેના શરીરને સારું થયું. પરંતુ તેને જે પીડા હતી અને રોગ હતો તે આ જીવ ભોગવતો હતો.

આટલું શરીરે ભોગવતા હોવા છતાં તેની અશક્તિ શરીરને નહોતી અને હિમાલયમાં ચઢવાનું નિરાંતે બની શકતું.

આવું બધું લખવાની પાછળ બીજો એક એવો પણ હેતુ છે કે જેથી સારી રીતે હૃદયની ભાવનાથી મથનાર જીવ જીવન પ્રકટાવવામાં પ્રાર્થનાના રહસ્યનું કેટકેટલું ઉપયોગીપણું છે, તે સમજે ને પ્રાર્થનાનો જ્ઞાન-ભક્તિપૂર્વકનો અંતરથી આશ્રય લે. ('જીવનપોકાર', આ. ૪, પૃ. ૬૬ થી ૭૧)

કરાંચીમાં રહેતો હતો, ત્યારે કોઈકના એક જણ પર કાગળ આવતા હતા અને કાગળને ફોડ્યા વિના તેમાં શું શું લખેલું છે, તે બધી હકીકત તેની હાજરીમાં કહેવાનું પ્રભુકૃપાથી થતું. આવા પ્રસંગો એકબે વાર નહિ, પણ આઠ-દસ વાર બનેલા. એ તો એક પ્રયોગ તરીકે અનુભવવા પૂરતું તેમ બનેલું. તેવો પ્રયોગ ચાલુ ન રાખી શકાય. વળી કરાંચીમાં પૂજ્ય બાપુ મને અમુક માણસો વિશે પૂછતા ત્યારે તે જીવ અંગે કહેવાનું બનતું. પરંતુ પ્રભુકૃપા કરીને સૂઝાડ્યું કે તેમ કરવું અને તેમ કહેવું એ અયોગ્ય છે. પછી તેમને પણ મેં જણાવી દીધેલું કે ફરીથી તેઓ મને કૃપા કરીને ન પૂછે. સાધનાની અમુક કક્ષાઓ વટાવ્યા બાદ આવી સ્થિતિ પ્રકટે છે તે હકીકત છે. ('જીવનમંથન', આ. ૨, પૃ. ૨૪૫-૨૪૬)

તા. ૨૧-૨-'૪૩ના રોજ તાંજોર છોડ્યા પછી આનંદની લહેર વધવા લાગી, બ્રહ્મરંધ્રમાં અંદરબહાર બધો પ્રદેશ ખુલ્લો થઈ ગયો. રોમરોમમાં આનંદનાં ઉત્સવનું થનગનાટ કરતું નૃત્ય પ્રસરેલું હતું. તેવું અત્યંત ઉત્કટ માત્રામાં પોણો કલાક હતું. ત્યારપછી થોડુંક ઊતરતું હતું. તે રાત્રે પાછું ચઢતું હતું. એ ક્રિયા સળંગ, પ્રશાંત, સક્રિય, વેધક, છંદોમય અને સુખદ હતી તોપણ તે પીડા કરતી હતી; કારણ કે જ્યારે પસાર થતી હતી, ત્યારે તેને પોતાનો માર્ગ કરવા માટે કંઈક સખત ગાંઠ કાપવાનું બનતું હતું. આમ છતાં અતિશય આનંદને કારણે દુઃખ હોવા છતાં લાગતું ન હતું અને છતાં તે દુઃખના અનુભવનું ભાન તો હતું જ.

ઉપર્યુક્ત અનુભૂતિની લાગણીઓ, મારામાં ને મારી એમ પારસ્પરિક હતી. છતાં તે હું તટસ્થભાવે એકલો અનુભવું છું. એકીસાથે ત્રિવિધ ક્રિયાઓ અને સાક્ષી ચોથો; તેમ છતાં ચારેની એકરૂપતા-

એકસામ્યતા-એકરસતા એકમાં જ અનુભવાતાં હોય, એવો તે લીલા-ખેલ હતો. એ તો આપણા હૃદયમાં બીજા પરત્વે જે હૃદયનો પ્રેમ હોય છે, એ પ્રેમમાં જેટલા પ્રમાણમાં એકરૂપતા હૃદય-હૃદય વચ્ચે જામવા માંડે છે ત્યારે એવું અનુભવાયા વિના રહેતું નથી. આમાં મહત્ત્વ ને મહત્તા હોય તો તે પ્રેમનાં છે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૩૩-૩૩૪)

એક વાર હેમંતભાઈ અને આ જીવ બન્ને ચોરવાડ ગયેલા. ત્યાં એક સદ્ભાવી સજ્જન શ્રી હરખચંદભાઈ હતા. તેઓ શ્રી જીવણલાલ એલ્યુમીનિયમવાળાના સગા ભાઈ થાય. ઘણા સેવાભાવી અને ગાંધીજીની આદર્શ ભાવનાથી જીવનમાં રંગાયેલ હતા. પૂજ્ય શ્રી ઠક્કરબાપાને માટે તેમને ઘણો ઘણો પ્રેમભાવ અને ભક્તિ હતાં. જેમણે ‘સ્વર્ગની સીડી’ વગેરે પ્રકારનાં પુસ્તકો લખેલાં છે તે સ્વર્ગસ્થ શ્રી અમૃતલાલ પઢિયારને અને તેમને ઘણો નિકટનો સમાગમ હતો. તેમને રહેવા માટે તેમણે એક ઘર પણ બાંધી દીધેલું. હજી એ તેમના નામથી જાણીતું છે. તે કોઈને જપાદિ સાધન કરવું હોય તો ત્યાં બેસીને તે નિરાંતે કરી શકે. તે કાજે જે સરળતા જોઈએ, તે તે સગવડ અને સરળતા ત્યાં મળી શકે.

તે શ્રી હરખચંદભાઈએ આ જીવને તાર કરીને એમને ત્યાં રહેવા આમંત્રણ આપેલું. ત્યાં બેત્રણ દિવસ રહ્યા હોઈશું. એમને ચોરવાડમાં જમીન-જાગીર પણ ઘણી. વાડી-બગીચાના ભારે રસવાળા. ખેડૂતો ને તેમનો સંબંધ હૃદયના અનોખા ભાવનો. આવેલા ખેડૂતો માટે, એમનાં પત્ની જાતે રોટલા-શાક આદિ બનાવે. શ્રી હરખચંદભાઈ તેમને જાતે પ્રેમથી પીરસે. એક દિવસ તો ઓચિંતા ૧૨-૧૪ ખેડૂતો આવી ચઢેલા. તે વેળા આ જીવે પણ પીરસવાનું કામ તેમની સાથે કરેલું. શ્રી હરખચંદભાઈનો તે લોકોને જમાડવામાં જે પ્રેમભાવ હૈયામાં પ્રકટેલો નીરખ્યો છે, તે જીવનમાં યાદ રહી જાય તેવો હતો.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૦૨)

ત્યાં આ જીવને કમળો થયો ને તેમાંથી સખત કમળી થઈ. અમે ત્યાં હતા ત્યારે જૂનાગઢના નવાબ સાહેબ પણ ત્યાં હતા. તેમના દાક્તર પણ ત્યાં હતા. એમની કને યોગ્ય સારવારાદિ કરવાનું તેમણે ઘણું કહ્યું પરંતુ આ જીવને તો જીવ બસ ઊઠ્યો તે ઊઠ્યો જ. તેમણે તો ઘણોય આગ્રહ કર્યો, કે આવી દશામાં છેક ટ્રિચી સુધી ૧૫૦૦ માઈલ દૂર ક્યાંથી આરામ લીધા વિના—એકધારું આટલા બધા માઈલો આગગાડીમાં જવું ને તે પણ આવા શરીરે—તે ઘણું જોખમકારક છે.

પણ આ મૂર્ખાનંદ કંઈ માને એવા થોડા હતા! એ તો નીકળ્યા તે નીકળ્યા. વીરમગામ તો આવી પહોંચ્યા. તે જમાનામાં (૧૯૪૪માં) બીજા વર્ગની ટિકિટ ઓચિંતી મળવી તે તો અશક્ય ઘટના હતી. બલકે મળી જ ન શકે ને! વીરમગામ પર એક ટિકિટ ઈન્સ્પેક્ટર મળી ગયા. તેમણે જ આ જીવને ઓળખ્યો. તેઓ નડિયાદના હતા. તેમને મારા નિર્ણયની બધી વાત કરી. તેમણે બીજા વર્ગની ટિકિટ લઈ આપી. મેં મુંબઈ પહોંચી, તે જ દિવસે બપોરે દોઢ વાગ્યે ઊપડતી ગાડીમાં મદ્રાસ જવા બીજા વર્ગની ટિકિટ તો ન મળી. ઈન્ટરની મળી, તે પણ મહા-મુશ્કેલીથી. મુંબઈથી મદ્રાસ પહોંચી, મદ્રાસમાં ક્યાંયે ઊતર્યા વિના ત્યાંથી તે ને તે રાત્રે ટ્રિચી જવાની ગાડી પકડેલી. વહેલી સવારે ત્રિચિનાપલ્લી જંકશને પહોંચીને બળદગાડી કરાવીને કેરાપટ્ટી (ટ્રિચી શહેર પાસેનું નાનકડું ખ્રિસ્તી લોકોનું પરું) પહોંચેલો. શરીરની કમળીની દશામાં આવી રીતે ઠેઠ ચોરવાડથી ટ્રિચી આવી શકવાનું બનવું તે હકીકત શ્રીભગવાનની પ્રત્યક્ષ કૃપા જ હતી.

તે વેળા આ શરીરની દવા વગેરે કરાવવાનું પૂજ્ય મામાએ અને નંદુભાઈએ ઘણું જ આગ્રહપૂર્વક કહેલું. તેમને જણાવેલું કે હમણાં નહિ, આ રોગ એની મેળે મટી જશે. ત્યાર પછી આ શરીરમાં જે જે બધું થાય છે, તે બધું જ લખાવીશ. તે પછી દવા કરાવવાનું રાખીશું. થોડાક દિવસો બાદ તે રોગ મટી ગયો. પછીથી આ શરીરમાં જે જે થતું હતું, તે શ્રી નંદુભાઈ કને લખાવેલું. બે-ચાર પાનાં ભરીને તે લખાણ થયેલું. નંદુભાઈએ તો આ શરીરમાં જે જે થતું હતું તે બાબતનું લખેલું કાગળિયું

ડોક્ટરના હાથમાં મૂકી દીધેલું. તે વાંચી તેઓ તો આત્મા જ બની ગયા હશે! પછી તેમણે કહ્યું કે, આ કાગળિયું હું મારી કને રાખું છું. આનો હું બરાબર અભ્યાસ કરીશ. તમે કાલે આવજો. એટલે દવા કરવાનું શરૂ કરીશું. બીજે દિવસે શરીર જોયું ને દવા શરૂ કરી. નંદુભાઈએ ડોક્ટરને ત્યાં જવા કાજે એક બળદગાડી ભાડે રાખેલી. એમાં રોજ ત્યાં જતો. દરેક ૪-૫ દિવસે તો કોઈક વાર ૩-૪ દિવસે શરીરમાં જુદાં જુદાં લક્ષણો પ્રવર્તતાં હતાં, તેમ તેમ તે દવામાં પણ ફેરફાર કર્યા કરે.

એક દિવસે દવાખાને મારે અડધા કલાકથી વધારે ખોટી થવું પડ્યું. જવાનો વારો આવતાં ડોક્ટરને મેં કહેલું, Well Doctor Saheb! I am not in the habit of waiting. (ડોક્ટર સાહેબ, મને રાહ જોયા કરવાની ટેવ નથી.) ડોક્ટરે તુરત જ મારી સામું જોઈને કહ્યું કે, “હા, હું તે હકીકત જાણું છું. તેથી હવેથી જ્યારે તમે આવો ત્યારે તરત જ જરા પણ સંકોચ પામ્યા વિના મારી કને તમારે આવી પહોંચવું. તુરતા-તુરત તમારું શરીર જોઈ લઈશ; ને તમને જવાને માટે સવેળા જ મુક્ત કરી દઈશ.” પછી તે દાક્તરે કહ્યું કે સામિયાર (દક્ષિણમાં સંત માટે વપરાતો શબ્દ.) તમારે દવા લેવાની જરૂર જ નથી. દવા શેની કરું? આમ અમુક હોય તો કાલ વળી બીજું તો અમુક વેળાએ ત્રીજું હોય તે પછી ખાસ ગંભીર વદને એમણે કહ્યું કે, મને તમારી આગળ આવીને મારા જીવનની સઘળી કથની કહી સંભળાવવી ને ખાલી થઈ જવાનું દિલ આ બે-ત્રણ દિવસથી થયાં જ કરે છે. જો તેવી ને તેવી પ્રેરણા અદમ્ય નીવડશે તો કોઈ દિવસે તમારી પાસે આવીને બધુંય કહી દઈને શાંત બનીશ. આવું કદી મને થયું નથી. તમારી કને જ હૃદય ઠાલવવાનું દિલ થયાં કરે છે.

તે પછીથી જે બારેક વાગ્યા પછી એક દિવસે ભાઈ રહેતા હતા તે જગાએ તેમની મોટરમાં આવી પહોંચ્યા, ને કહેવા લાગ્યા કે તમારી કને આવ્યા વિના આખરે તો રહેવાઈ જ શકાયું નહિ, તેથી આવ્યો છું. ને પોતાના જીવનની હકીકત ઉઘાડી રીતે જણાવી.

કાંઈ એમની જીવનની કથનીમાં અવનવું આડાઅવળાપણું હતું. તે બધું જ એકધારું મુદ્દલે ખચકાયા વિના તેઓ બસ કહ્યે જ ગયા. ને કહી રહ્યા બાદ તેમને શાંતિ થઈ હોય એમ તેમને જરૂર લાગેલું.

તે સંબંધ ત્યારથી જે જીવતો થયેલો છે, તે સંબંધ આજે પણ કાયમ છે. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૦૩ થી ૩૦૬)

ભાઈ હેમંતકુમારને પરમ પૂજ્ય શ્રી નાનચંદ્રજી મહારાજ સાહેબ પાસે ‘જીવનસોપાન’નું હાથે લખેલું બધું લખાણ વાંચી સંભળાવીને તેમની (મહારાજશ્રીની) પ્રસ્તાવના લેવાના કાજે જવાનું બનેલું. જે એક દિવસ તો સારી રીતે વાંચવાનું બન્યું, પરંતુ બીજે દિવસે બહાર શૌચ જવાનું થતાં તેમના વાંચવાનાં ચશમાં ક્યાંક પડી ગયાં. છતાં પાંચ-છ દિવસ સુધી ચશમા વિના વાંચવાનું બન્યું તે એક આશ્ચર્યકારક ઘટના હતી. ચશમા પહેર્યા વગર તેમણે વાંચી જોવાનો પ્રયોગ કરી જોયો હતો, પણ બરાબર ફાવેલું નહિ. એકલા નામસ્મરણના ભાવથી કે પ્રાર્થનાથી સાયલામાં તેવી રીતે તે બધું લખાણ વાંચી શકવાનું બન્યું તે જો હકીકત સાચી હોય, તો કોઈ બીજા સમયે પણ તેવા જ સાધનથી તેમ બની શકવું ઘટે. પરંતુ સાચી હકીકત તો એ છે જેનું તે લખાણ હતું તેની કોઈ ચેતનાની શક્તિએ તેમને પ્રેરાવીને તે કામ કરાવેલું હતું.

તે ઉપરાંત તેઓએ મારા પરના એક કાગળમાં લખેલું કે, હિમાલયમાં કેદારબદ્રી જવા સારુ રોજના ૧૦-૧૧ માઈલ ચડી શકવાનું મારાથી બન્યું, તે મારા જેવાના શરીરની સ્થિતિથી બનવું કદી પણ શક્ય ન હતું, તે હજી પણ નથી. વળી ત્યાં કડકડતી ને શરીર ઠરી જાય એવી ઠંડીમાં શરીર સારી રીતે ટકી શક્યું, તે હકીકત મારા જેવાને કાજે એક ચમત્કારિક ઘટના છે. હિમાલયની મુસાફરીમાં ચાલી શકવાનું બન્યું, ને આખી યાત્રામાં પ્રત્યેક સ્થળે જે અણધારી છક કરી નાંખે એવી સગવડો મળ્યા કરી, તે કોઈકની ચેતનાત્મક શક્તિને આભારી હતું, તેના વિશે મારા મનમાં લવલેશ સંદેહ નથી. મારા જીવનમાં આવા એક બે અટૂલાં કંઈ પ્રસંગો નથી. એવા કેટલાય પ્રસંગોનું વર્ણન લખી શકું એમ છું.

પરંતુ ઘણી દિલગીરી અને દુઃખની હકીકત તો એ છે કે એવા પ્રસંગોથી જીવનવિકાસના માર્ગમાં જે ઉડ્યનની ગતિ પ્રકટવી ઘટે તેમાં હજી પૂરેપૂરા ચેતનાત્મક પ્રાણ પ્રકટેલા અનુભવી શકતો નથી!

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૪૩૨ થી ૪૩૪)

હેમંતભાઈ જ્યારે મારા મિત્ર તરીકે ઓળખાતા હતા, તે વેળા જ્યારે શિરોહીમાં માંદા થઈને રહેલા, ત્યારે તેમને નવસારીથી મળવા જવાનું આ જીવે કરેલું. માત્ર ત્યાં ૩ દિવસ રહેલો. એ ત્રણ જ દિવસમાં હેમંતભાઈના શરીરનું વજન દોઢ શેર જેટલું વધેલું. બીજા એક પ્રસંગે એમનું શરીર માંદું હતું. તેઓ દવા લઈને મારી સાથે આવેલા પછીથી તો દવા લેવાનું જ ન કર્યું. અને મારી કને માત્ર રહેવાથી તેમના શરીરનું વજન ૧૦ શેર વધ્યું હતું. તેમના શરીરની સ્થિતિ કેટલી ખરાબ હતી, ને કેટકેટલી નબળાઈ રહ્યા કરતી, તે તો તે પોતે જાણે છે. એ વખતે તો બે ફર્લાંગ ચાલવું એમને માટે શક્ય નહોતું. ’૩૮ની સાલ પછી એમને આખે શરીરે ઘણી ખંજવાળ આવ્યા કરતી. જ્યારે જોઈએ ત્યારે એમને ખંજવાળતાં જોયા કરીએ. તેમના આ જીવનવિકાસના માર્ગ પરત્વેના વલણ પછી તેમના શરીરની તે ખંજવાળ ગઈ તે ગઈ. આ જીવના શરીરે તે ચઢેલી તે કેવો મારો નક્કર અનુભવ છે! એક વેળા આ જીવ બનારસમાં હતો ને હેમંતભાઈને ખરજવાની પીડા વિશેષ હતી. એટલે આ જીવે હેમંતભાઈ માટે બે તાર કર્યા. એક ડોક્ટરને ને બીજો બીજે. ડોક્ટરે તેમની સેવા તો કરી, પણ પૂજ્ય મોટીબાએ હેમંતભાઈની દવા કરી. તેમને મટાડ્યું પણ તે વેળા આ જીવના શરીરે તે પીડા ઉદ્ભવેલી, જે તેનું બાકી રહેલું ચિહ્ન આજે પણ મારા ડાબા હાથની કોણી આગળ રહેલું છે.

એક વાર આ જીવ ટ્રિચી નજીક કેરાપટ્ટીમાં હતો. મારા પેટમાં ઘણો દુઃખાવો થયો ને ત્રણ દિવસ રહેલો. તે વેળા અમારાં મિત્ર-પત્નીને પ્રસવની પીડા પ્રકટેલી ને તે ત્રણ દિવસ પછી ઠીકઠાક બનેલું. તારીખો પણ મળતી આવેલી.

જે જે જીવો આ જીવના સંબંધમાં આવ્યા છે ને જેમની સાથેનો કંઈક હૃદયનાં સ્વજન જેવો સંબંધ થયો છે, તે દરેક જીવનાં તેમનાં તેમનાં

શરીરની માંદગી જે રોગ આ જીવના શરીરે પ્રેમભાવે ભોગવ્યા કરેલા છે. તેવા ખરા ને સાચેસાચા અનુભવ આ જીવનાં ઘણાં સ્વજનોને થયેલા છે. કોઈપણ તેની ના પાડી શકે એવું નથી. દરેકની સાથે હૃદયની સહાનુભૂતિપૂર્વકની તાદાત્મ્ય એકતાનો ભાવ સહજપણે પ્રકટતાં, આ જીવમાં તેમ બની જતું હોય છે. આ જીવના શરીરમાં તો એવું કેટલું બન્યાં કરતું હોય છે! કેટલીક વાર તો આવીને પસાર પણ થઈ જતું હોય છે; કોઈક વાર શરીરના આધારમાં થોડોક સમય ટકે પણ ખરું.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૨૩૬-૨૩૮)

કુંભકોણમ્માં પેઢીએ પૂજ્ય મામા (ગોપાળદાસ) અને મોટાભાઈ (વાડીભાઈ) રહેતા હતા. ઘરમાં એક નાની દીકરી પણ રસોઈ વગેરે શીખવાડવું જોઈએ તેટલી ઉંમરની ખરી. તેથી તેને રોજ વહેલી ઉઠાડું. ચૂલો કેમ સળગાવવો તે બતાવું. રસોઈ તેની કને જ કરાવવાનું બનતું. સવારમાં તે વહેલી રસોઈ કરીને થોડુંક ખાઈને મિશનની કોન્વેન્ટ શાળામાં જતી રહેતી. એટલે ખાવાનું તો લગભગ ૮-૩૦ વાગ્યા સોરું-વહેલું થઈ જતું, ને ૮-૪૫ પછીથી તે બસની રાહ જોતી, ઓટલા પાસે ઊભી ઊભી કે બેઠીબેઠી વાંચે. તે છોકરીના પિતા તો રોજ બપોરે સવા વાગ્યે પેઢીએથી ઘેર આવે. એ દીકરીનાં બા હાજર હોય તો તેના પિતાને રોજ ઊંનું જ જમાડેને? ને સાડા આઠ વાગ્યામાં ખાવાનું થયેલું હોય તે કાંઈ સવા-દોઢ વાગતાં સુધી ઊંનું થોડું જ રહી શકે? એટલે બપોરના પોણાએક વાગતાં ચૂલામાં કોલસા નાંખી તે સળગાવીને બધી રસોઈ ગરમ કરી લે, જેથી તેમને જમવાનું ગરમાગરમ મળી શકે. તેઓ તો આ જીવને એમ જ કહે, “મોટા! આવી તકલીફ તમે લો છો, તે તો મુદ્દલે ગમતું નથી. મારે તો બધું જ જરૂર ચાલશે. પરંતુ આ જીવને તો કામ કરવાનું હતું—ભાવનાની ખાતર તેથી કરીને જે તે જીવને ઊગવાપણું હોય તો ઊગે કે મારા હૃદયનો પ્રેમભાવ બધાં પર કેવો છે! બધાંને માટે આ જીવ મથતો હોય છે. બીજાં વહાલાં અને અમુક અળખામણા એવું આ જીવમાં તો કશું જ નથી. તેથી કહેતો, “ભાઈ! ક્યાં કોઈની ખાતર કરવાનું બને છે? તે બધું ભાવના ખાતર જ હોય છે. હૃદયની ભાવના જો સાચી હોય તો બધુંય એની મેળે બન્યાં કરે.”

હવે એક દિવસ એવું બન્યું કે પૂજ્ય મામા ને મોટાભાઈ સાડા અગિયાર વાગ્યાના સુમારે બાને ત્યાં ઘેર આવ્યા. જે વાતોમાં ને વાતોમાં એક થવા આવ્યો. ને સવા વાગ્યે તો પેલા ભાઈ પેઢીએથી ઘેર આવી ચડ્યા ને અમે તો જમવા બેઠા, પણ રસોઈ તો એવી ને એવી ઊની હતી. દાળ વગેરે પણ ઊનાં ને ઊનાં જ હતાં. જે તે પણ ઘણાં સારાં ઊનાં જ હતાં. રસોઈ થઈ ગયેલી તો પોણા નવ વાગ્યે. જમવા બેઠા લગભગ દોઢ વાગ્યે. ચૂલા તો ટાઢા-ટપ કરીને પેલી છોકરી જતી રહેલી. એટલા બધા કલાક રસોઈ એમની એમ વગર ગરમીએ રહેવા છતાં ઘણી સારી પેઠે ઊની રહેલી, તે અમારી બંનેની પ્રત્યક્ષ અનુભવની હકીકત છે.

માટે ભાવનાનું બળ પ્રચંડ હોય છે તેથી દરેક સમયે તેવું જ બની શકે, એવો કંઈ તેનો કાયદો હોતો નથી. આ તો કંઈ કંઈ, કેવી કેવી શક્યતાઓ આવા આધ્યાત્મિક જીવનમાં પડેલી છે, જે સમજવા જણાવેલું છે. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૨૩૮ થી ૨૪૦)

એક ઠેકાણે એક જીવનું મૌન-એકાંત ચાલતું હતું. એક દિવસ સાંજના ટાણા પછી ભાઈ કુમારને ત્યાં મૌનના ઓરડા આગળ જપ કરવાનું સૂચવ્યું. તે પછી તે ઓરડા આગળ, દસેક મિનિટ જપ બોલવાનું બન્યું, પછી એમને એવો ભાવ જાગેલો કે રસ્તામાં ઘરે જતાં-જતાં જપ બોલતા બોલતા તેઓ ગયા. ઘરે ગયા પછી પણ અડધા પોણા કલાક સુધી એકતાનતાની મંત્રમુગ્ધ દશામાં તે રહ્યા કરેલા હતા. આ જીવ પણ તેમની પાછળ પાછળ તેમને ઘેર જઈને તેમની સ્થિતિ જોઈ આવેલો, પણ તેમને તે હકીકતની ખબર ન હતી.

એકવાર પૂજ્ય વડીલને એક એવા પ્રકારની દશા પ્રકટેલી રહ્યા કરેલી કે એક વિચાર સરખો પણ મનમાં ફરકી ન શકે.

આમ જે જે જીવો આ જીવના સંબંધમાં આવેલા છે, તેમને તેમને કોઈક રીતે એવા અનુભવો થયેલા છે. જેથી તેમને પોતાની જીવ દશાથી કોઈ ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતમ ભૂમિકાઓ છે જ, એવું નક્કી ખાતરીથી તેમના

દિલમાં દૃઢપણે વસી જાય. જો એવા જીવો પ્રેમભક્તિજ્ઞાનયુક્ત ભાવથી જીવનવિકાસની ભાવનાના સાધનમાં જાગ્રતપણે તેમના રોજિંદા વ્યવહાર વર્તનમાં જીવતા રહી શક્યા હોત તો તેમને આ માર્ગની કંઈ વધારે ગતાગમ પડતી બની ગઈ હોત. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૨૪૦-૨૪૧)

આ જીવને પ્રભુકૃપાથી સાધનામાં મંડવાનું થયું, ને શરૂઆતમાં બે-એક વર્ષમાં તામિલનાડુ પ્રદેશનાં દૃશ્યો સ્વપ્નમાં આવતાં હતાં. હિમાલયનાં સ્વપ્નમાં તો છેક નાનપણથી આવ્યાં કરતાં હતાં. તામિલનાડુ પ્રદેશનાં દૃશ્યો સ્વપ્નમાં આવ્યાં કરતાં પણ તે કયા દેશનાં છે, તેની તો ગતાગમ તે વેળા લાગેલી જ નહિ, કોઈ ઠેકાણેનાં તે દૃશ્ય હશે એમ લાગતું. જ્યારે ’૪૧ની સાલમાં પહેલ-વહેલો આ બાજુ આવેલો ત્યારે તે બધું એકાએક તાજું થયેલું. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૦૮)

સને ૧૯૪૪ની સાલ હશે. નંદુભાઈ કેરાપટ્ટી રહેતા હતા. આ જીવ તેમની ટ્રિયીની પેઢીએ થોડાક દિવસ રહેવા ગયેલો. ત્યાં તેમના કોઈ સગાનું શરીર ઠીક રહેતું ન હતું. તેથી પૂજ્ય મામાને જણાવ્યું કે, અહીં મોટેથી નામસ્મરણનો યજ્ઞ ચાલુ કરી શકાય કે કેમ? કારણ કે બહાર ઘરાક વગેરે આવે, ને મોટેથી નામસ્મરણ થયા કરતું હોય, તેથી તેમને અડવું નહિ લાગ્યા કરેને? તેમણે જણાવ્યું કે અહીંના લોકોને તો ઊલટું તે ઘણું સારું લાગશે. મેં કહ્યું કે આજે આ જીવથી નામસ્મરણ થયા કરે, તેમાં મારી બહેન પોતાનાં મન-દિલ રાખ્યાં કરે ને ધીરે ધીમે નામસ્મરણ કર્યાં કરે, ચાર દિવસમાં બશેર-ત્રણ શેર વજન વધવાનું હોય તો વધે! એવી રીતે પ્રભુકૃપાથી આ જીવે ત્યાં પેઢીએ સતત મોટેથી નામસ્મરણનો જપયજ્ઞ આરંભેલો. તેમાં આ જીવનો જે સંકલ્પ હોય તે હોય. એથી તે બહેનનું વજન ત્રણેક શેર જરૂર વધેલું, એટલું જ નહિ. પણ બીજા જીવો તે વાતાવરણમાં હતાં ને જેમણે સાંભળ્યાં કરેલું તેમનું વજન પણ વધેલું. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૧૧-૩૧૨)

૧૨. ‘મોટા’ અને ‘સ્વજન’

આ જીવ માટે જે પ્રેમની ઊર્મિ ઊઠે છે તેનો જો સાધનાની પ્રગતિમાં ઉપયોગ ન થઈ શકતો હોય તો તેવી ઊર્મિ સાબુના ફીણના પરપોટા જેવી જ ગણાયને? પ્રેમોર્મિ તો શક્તિ છે. તે આપણું ઉત્તમ સાધન છે. આ જીવ પરત્વેની તમારામાં પ્રકટતી પ્રેમની ઊર્મિને શક્તિરૂપ સમજીને કૃપા કરીને તેનો ઉપયોગ કરવાનું લક્ષમાં લેવાનું છે.

તમે જે લાગણી આ જીવ પરત્વે રાખો છો તે ‘મોટા’ને નામે ઓળખાવાતી વ્યક્તિ પરત્વે નહિ, પરંતુ તેમાં જે ‘ચેતનભાવ’ પ્રકટેલો છે, તે ભાવ પરત્વે, અને તે ભાવના આવિર્ભાવ પરત્વે તે લાગણી રાખો છો. તેથી દિલમાં એવા ભાવની ભાવનાને દઢાવવાને સચેતન થવું. આટલો બધો ભાવ રાખો છો, તેમ છતાં આ જીવ કેવો નિષ્કૃપ છે? તમને પ્રસન્ન પણ રાખી શકતો નથી.

આ માર્ગમાં “Thus far and no further” “બસ આટલેથી જ અટકવાનું ને આગળ કશું નથી” એવું નથી.

મારા જેવા છેક અભાણને, કોઈ એક અજાણ્યે ઠેકાણે પડેલાને તથા જેને કોઈ જાણતું નથી એવા ગરીબને, તમે બધાં સ્વજનો પ્રેમભાવે ન્યોછાવર કરી દો છો, એ મારે મન તો પ્રત્યક્ષ પ્રભુકૃપા જ છે. બાકી જો હું વિચાર કરું તો મારી કને છે શું? આજે લોકો જેની કને કંઈક પ્રતિષ્ઠા હોય, કંઈક પ્રતિભા, કંઈક લક્ષ્મી, કંઈક સત્તા, કંઈક વૈભવ, કંઈક આંજી દે એવી તેજસ્વિતા, ને એવી કંઈ સ્નિગ્ધ વાક્કુશળતા, કંઈક સાક્ષરપણું હોય એવાને જાણે ને ઓળખે ખરું. આમાંનું મારી કને કશુંય નથી. મારો વેપાર તો સ્વજનોની પ્રેમભાવના અને જીવનની કદર-ભાવના પર જ નભી શકે. એના વિના હું તો સાવ દેવાળીયો છું. સાવ નરાતર ત્મિખારી. પ્રભુનાં આપેલાં મારા સ્વજનોએ પ્રેમભાવની ખોટ પડવા દીધી નથી. તેમ છતાં હૃદયમાં અસંતોષની જવાળા આજે જે ધગધગે છે, ને તેમાંથી જે વેદના પ્રકટે છે, તેનાથી હું બળ્યોઝળ્યો રહું છું.

સ્વજનનાં દિલને જીવનનાં ધ્યેય અંગેની જવાળામુખી સમી ઝંખના

જાગે એ જ મારા જીવનની, ફળીભૂત થયા વિનાની મહત્વાકાંક્ષા છે. એના કાજે જ મારું જીવન ટકી રહેલું છે. એને કાજે બીજાં કેટલાંય જીવન જીવવાનાં હશે તોય તે મને મુબારક છે. તેને ફળીભૂત કરવા માટે અગ્નિપરીક્ષામાંથી કે નર્કાગારમાંથી કે ગમે તેવા આકરા ને આડાઅવળા સંજોગોમાંથી આબરૂ કે બેઆબરૂપણામાંથી પસાર થવું પડે તોય તે બધું પ્રભુકૃપાથી ગનીમત હશે, જો કે એ પ્રચંડ અસંતોષ જ મારા ભાંગ્યાતૂટ્યાં જીવનનો જીવન કાજેનો આધાર છે. એ છે એટલા કાજે તો જીવનની ધન્યતા છે. જીવનને સાથે થયાનું કરવાનું, પ્રભુકૃપાથી જોકે થવાનું હો ત્યારે ભલે હો, કિન્તુ મારા જેવાના જીવનનું તે અભાગ્યાપણું ને તેટલું વાંઝિયાપણું છે તે કેટલું સાલતું હોય ને ખૂંચતું હોય એ તો જે જીવ તેવી દશામાં હોય તેને એકલાને જ તેવી ભાવનાનું શૂળ કેવું હોય એની સમજણ પડે. મારું વાંઝિયાપણું એ પરમકૃપાળુ શ્રીભગવાનની મંગળમય કૃપાનું જ પરિણામ છે. એ મારા જીવનનું પરમસદ્ભાગ્ય છે, એમ પણ હું અનુભવું છું. જગતમાં સ્થૂળ વાંઝિયાપણું એ કદાચ કલંકરૂપી કોઈને લાગે, જ્યારે મારે મન આવું વાંઝિયાપણું એ તો આ જીવના ભાગ્યના સર્વોદયના સૂર્યોદયનો પ્રાતઃકાળ છે. એનું વાંઝિયાપણું રાખવું એ તમે બધાં પ્રભુકૃપાથી મળેલાં સ્વજનોના હાથમાં છે. પ્રભુકૃપાથી તમોને મળેલા સ્થૂળ ઐશ્વર્યનો મારે ખપ નથી. જીવનનું ઐશ્વર્ય પણ અનેક પ્રકારનું હોય છે. તે બધાં ઐશ્વર્યોમાં, જીવનના આધ્યાત્મિક જીવનનું જે ઐશ્વર્ય છે, તેના આગળ બીજાં ઐશ્વર્યો સાવ ઝાંખાં પડી જાય તેવાં હોય છે. બધાં સ્વજનોનાં એવાં ઐશ્વર્યવંત જીવન બને એ જ મારે તો જોવું છે. ત્યાં સુધી ભલેને લાખો જન્મ લેવાના આવે, તોય તે પ્રભુપ્રસાદી જ હશે.

જે જેવા ભાવે ને જે રીતે પ્રભુકૃપાળુ શ્રીભગવાનને મન-હૃદયથી ભજે છે, તેનું તે ભાવે ને તે રીતે શ્રીભગવાન પોતે યોગક્ષેમ વહન કરે છે, એવો શ્રીભગવાનનો સાક્ષાત્ કોલ છે. એ જો આપણા મનહૃદયમાં પૂરું ઊગી જાય તો ચેતનને છતું થતાં વાર ન લાગે. તો તે બાબતમાં તમે બધાં મળેલાં કૃપા કરશોજી. ('જીવનપ્રેરણા', આ. ૧, પૃ. ૧૬૫ થી ૧૬૭)

જે જે સ્વજનો જીવનવિકાસના હેતુ અર્થે આપમેળે મારી કને આવેલાં છે, તેમને મારી પ્રાર્થના છે કે 'કૃપા કરીને મને તમારા વર્તનથી

સંતોષ થાય એવું જીવતું જાગતું ભાન પ્રકટાવતાં રહેજો—જીવનમાં યદ્વાતદ્વા જીવીને જો પછી તમે મારી આગળ શ્રીભગવાનની કૃપાનું નામ લેશો, તો હું કદીપણ સહી લઈશ નહિ. સ્વજનોનાં વર્તનને સહેવાની પણ અમુક મર્યાદા છે.’ તમારે જો યોગ્ય રીતે ન વર્તવું હોય તો શ્રીભગવાનની કૃપાનું નામ મૂકી દેજો. એ કંઈ રેઢી પડી નથી. જગત-વહેવારમાં પણ જો આપણે કોઈને રીઝવવું હોય છે તો તે જે રીતે પ્રસન્ન થાય, તેમ આપણે વર્તવાનું કરીએ છીએ. તેવી રીતે શ્રીભગવાનને રુચે તેવું વર્તન ને જીવન પ્રકટાવવાનું કરી શકીએ, તો જ આપણો મળવાનો અર્થ છે. અનાસક્તિ, નિર્મમત્વ, નિષ્કામ, નિર્મોહ, નિરાગ્રહ, નિરહંકાર વગેરે વગેરે સંસારવહેવારનાં કર્મ કરતાં કરતાં જીવનમાં જો પ્રકટાવતાં રહીએ તે પ્રભુને રુચે તેવી હકીકત છે.

કૃપા કરીને તમને બધાંને પ્રાર્થના છે કે જીવનમાં વ્યવસ્થિતિ પ્રકટાવો, જે જે કર્મ મળેલું છે તેમાં જો વ્યવસ્થા, ખંત, ઉત્સાહ, હિંમત, સાહસ, ધીરજ, સહનશક્તિ વગેરે વગેરે પ્રકટાવવાનું આપણાથી નહિ બની શક્યું તો જીવનવિકાસના ક્ષેત્રમાં આપણે બીજું બળ ક્યાંથી પ્રકટાવી શકવાના છીએ? માટે કૃપા કરીને જો મળ્યાં છો, તો મળ્યાની સાર્થકતા થાય તેવું ભાન પ્રકટાવજો. (‘જીવનદર્શન’, ‘શ્રીમોટાનું નિવેદન’)

પ્રભુકૃપાથી આ જીવ તો મળેલાં સ્વજનોને કેળવવા ને ઘડવાને માટે અનેક રીતે મથતો હોય છે, અને મળેલાં સ્વજન પર પ્રેમ પણ કરતો હોય છે. જીવનને ઘડવાને કાજે સ્વજનની તાલાવેલીયુક્ત તત્પરતા અને ઝંખના જ્યારે તે જોતો નથી, અથવા તો અનુભવતો નથી, ત્યારે તેના સંતાપનો પાર હોતો નથી. તે બધાં સ્વજન તેની કને આપમેળે તેમની પોતાની સ્વયંમંજૂરીથી આવેલાં છે. તે કોઈને બોલાવવા ગયો નથી. તેમ છતાં તે સ્વજનોમાં તેમના જીવનના હેતુનું ભાન તેમનાથી થતાં રહેતાં કર્મમાં પ્રકટેલું મારાથી જોવાતું નથી અને કર્મને માત્ર ઉડઝૂડિયા રીતે કરાતાં જોઈને મને કેટલો ત્રાસ થતો હશે, તેની સમજણ ભાગ્યે જ કોઈ સ્વજનને પડે છે. જો જીવન કેળવવાને અર્થે મળ્યાં છો, આવ્યાં છો તો તેનું ભાન હવે પ્રકટાવો. તમે મને જે ભાવથી સ્વીકાર્યો છે તે ભાવનું દિલમાં દિલથી

જીવતું જાગતું અનુસંધાન ન રાખો ને યદ્વાતદ્વા વર્તો પછી તમારી પર મને કેટકેટલી ઝાળ ઊઠે, તે કૃપા કરીને તમે સમજો એવી મારી તમને પ્રાર્થના છે. સ્વજનના પ્રેમભાવને આ જીવનું હું તો અણમોલું સાધન ગણું છું. એ મારે દિલ પ્રભુની અણમોલ પ્રસાદી છે. અને એવી પ્રસાદીને મારી છાતીએ, આંખે, કપાળે ને કંઠે લગાડું છું—જેમ ભક્ત ભગવાનનું ચરણામૃત લીધા કરે છે તેમ. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૬૯)

બાકી હું તો સદ્ગુરુ છું અથવા એ રીતે તમે બધાં મને સ્વીકારો એવું કદી પણ કહેલું નથી ને કહેતો પણ નથી.

ભગવાનનું નામ-સ્મરણ એ તો એક સરળ સાધન છે; તે પણ હજી સુધી કોઈથી યોગ્ય રીતે બની શકતું નથી; અને આપણે તો નીકળ્યાં છીએ હિમાલયનો પહાડ ચડવા! આપણે બાથ ભીડવી છે તો આકાશને અને એક નાનકડી બે ફૂટની જગાને તો બાથ ભરી શકાતી નથી! મને તો આપણાં બધાંના ફતવા જોઈને દિલમાં એક પ્રકારની ઘણી દિલગીરી થાય છે. માણસોને કંઈ કશું કરવું નથી ને ખાલી ખાલી કશુંક મહત્ત્વ મેળવવાનાં ફાંફાં મારવાં છે! તે છતાં પાછું પોતાને હોશિયાર ગણવાની તુમાખી રાખવી છે, અનેક પ્રકારનાં ફાંકા રાખવા છે ને અહમ્ હિમાલય કરતાંય મોટું રાખ્યાં કરવું છે! આવી બધી હકીકત હું સ્વજનનાં દિલમાં જોઉં છું. કોઈને જીવનની ખરેખરી પડી હોય એવું હું અનુભવી શકતો નથી. ‘જીવન’, ‘જીવન’ની ખાલી બૂમો પાડવાથી તે કદી પણ પામી શકાવાનું નથી. જીવન પામવાને માટે તો ભારે તપશ્ચર્યાની જરૂર છે. તેવો તપ કરવાનો ઉમળકો કોઈ સ્વજનના દિલમાં હું નિહાળી શકતો નથી.

ત્યારે ભલાં! તમે બધાં નીકળ્યાં હતાં શું કરવા? કોણે તમને બોલાવ્યાં હતાં? અને જો તમે તમારી મેળે આવ્યાં છો, તો જે કામ કરવાને માટે આવ્યાં હો તેને માટે સાવધ થાઓ. જીવન-વિકાસ તો માગી લે છે, આકરામાં આકરો, ઊંચામાં ઊંચી કોટિનો પ્રચંડ પુરુષાર્થ. જીવન-વિકાસ એ કાંઈ રસ્તામાં પડેલું અથડાતું-અફળાતું કોઈ ફૂલ નથી કે નીચા વળીને લઈ લઈએ. એ તો મળતા જેવું લાગે ત્યારે પણ પાછું ઊડીને આઘે કેવી ભભકદાર રીતે આકર્ષણ પમાડીને

આપણને આકર્ષ્યા કરતું હોય છે! આવા પ્રકારનો જીવન-વિકાસ પામવાને માટે વણનોંતર્યા તમે બધાં મારી પાસે આવ્યા છો ને જીવનનો ઘાટ ઘડવાનો અધિકાર તમે બધાંએ પ્રેમથી મને સોંપ્યો છે. ઘાટ કેમ કરીને યોગ્ય રીતે ઘડી શકાય તેનો નિર્ણય તો પ્રભુકૃપાથી મારે કરવાનો હોય. અનેક વેળા મેં જાતે ખાતરી કરીકરીને અનુભવ્યું છે કે જીવન-વિકાસને માટે આમ કરવાની કે તેમ કરવાની કોઈ જીવને સૂચના કરી હોય, તેમાં પણ તેવા કોઈ જીવે પ્રેમભક્તિથી અને દિલના ઉમળકાથી કોઈ જાતનાં વલણો જન્મવા દીધા વિના તેને ઉમળકાથી સ્વીકારી લીધું હોય, એવું હજી સુધી અનુભવવામાં આવ્યું નથી. આવી હકીકત એ જરૂર જીવનની કમનસીબી છે.

આપણી ખરેખરી તૈયારી પ્રકટેલી નહિ હોવા છતાં મનની તુમાખી અને તરંગો નિહાળતાં આપણો જીવ કેવો પામર છે; પોતાને થવું છે કંઈક, પણ કરવું નથી કંઈ જ, એવી આપણી દશા છે—એમ જોઈને ઘણો ખેદ થાય છે. માનવી પોતાને અમુક કરવું છે એમ કહે છે ખરો; પરંતુ તેમ કરવામાં પણ તેનું દિલ પ્રકટેલું પ્રભુકૃપાથી હું જોઈ શકતો નથી. પોતાને થવું છે તો સંપૂર્ણપણે સ્વચ્છ. તેમ છતાં દુર્ગંધથી ભરેલા એવા કાદવકીચડમાં અવારનવાર રગદોળાયા કરે છે ને વળી પાછું તે પોતે સ્વચ્છ હોવાનું ગુમાન ધરાવે છે. આ બધું જ્યારે પ્રભુકૃપાથી નિરખાય છે, ત્યારે મને મારા ગુરુમહારાજ યાદ આવે છે. તેમણે મને કૃપા કરીને દંડો આપવાનું કર્યું હતું, પરંતુ મેં મૂર્ખાએ તે સ્વીકાર્યો જ નહિ. પોતે જરૂર સાચા હતા અને હું પોતે ન સ્વીકારવામાં ખોટો હતો. તે દંડો પ્રભુકૃપાથી જો મારી પાસે હોત તો મળેલાંની તુમાખીને દંડા મારી મારીને વિખેરી શકાત. પરંતુ આવા પ્રકારની જુદા પ્રકારની તુમાખી તોડવાને માટે દંડો એકલો પણ બસ નથી. નકામા નકામા મારી પાસે કોઈ ન આવત એ પણ ઉત્તમ થાત. આ તો લોક આવ્યા છે પોતાની મેળે, કરવું તો કશું નથી! પોતાનાં મનાદિકરણને પાંશરાં કરવાનું તો નેવે મૂક્યું છે! તેના કરતાં યે તેમનાથી કરી વિશેષમાં વિશેષ જે ત્રાસ મને થાય છે, તે તો બધાં સ્વજન તેમનાં મનાદિકરણને બગાડતાં રહે છે તેથી અનેક પ્રકારના મળ, વિક્ષેપ અને આવરણને

હઠાવવાનાં છે. ત્યાં તેઓ તેમાં ઉમેરો જ કરતાં રહે છે! કોઈનામાં કોઈક સમજણ, માન્યતા, મતાગ્રહ વગેરે વગેરે કંઈક મોળું પડવાનું થાય, ત્યાં તેને ઠેકાણે બીજા પ્રકારનું એવું પ્રગટે છે કે તેની પકડ પાછી જામતી જાય છે. જૂનું જાય અને નવું આવે ને તે પણ ઘર કરી ન બેસે તેની પણ ઘણી કાળજી રાખવાની હોય છે.

સ્વજનનાં મનાદિકરણની રમત પ્રભુકૃપાથી જ્યારે જ્યારે નજર સમક્ષ પ્રવર્તે છે, ત્યારે તેમાં નથી જોઈ શકતો દિલનો થનગનતો પ્રેમભાવ કે નથી જોઈ શકતો કોઈ પ્રકારની નિર્ણયશક્તિ કે નથી પરખાતી જીવનને ઉન્નત કરવાની સાચી ધગશ. આવું બધું મારાથી સહેવાતું નથી. આ તો જાણે કે તમે મને સુખ આપવાને બદલે ભારે ત્રાસ આપી રહ્યાં છો. ને પાછું તેનું પણ તમને ભાન હોતું નથી કે થતું નથી. આપણે પોતાની મેળે થઈને કોઈકને સદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા તો તે સદ્ગુરુને આપણા વર્તનથી કરી, આપણી ભાવનાથી કરી, તેને પૂર્ણ સંતોષ આપવાનો આપણો ધર્મ છે, પણ તે તો બધું ક્યાંય ઊડી જતું હોય છે. હજી તો જીવનને ઊંચે માર્ગે લઈ જવું છે, એમ આપણે બોલીએ છીએ પણ લોકના રાગદ્વેષ હજી તો પૂરેપૂરા મોળા પડેલા હું અનુભવી શકતો નથી. ત્યાં મારે કરવું શું? જડ જેવા પથ્થરની સાથે માથું અફાળતાં આપણને પોતાને જ માથામાં વાગવાનું છે, તેના જેવી આ હકીકત છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૪૯ થી ૧૫૧)

ખાલી ખાલી તુક્કા કર્યા કરવાથી જીવનને કદી પામી શકાતું નથી, એટલું જ નહિ પણ એનાથી તો જીવન વેડફાઈ જતું હોય છે. ઉચ્ચ આદર્શ રાખીને તે પરત્વેના એક ડગલાને માટે પણ જો ઉમળકાથી આપણા દિલમાં ન્યોછાવર થઈ જવાની ભાવનાનું થનગનાટ કરતું નૃત્ય પ્રકટે તો જ આપણાથી કંઈક થઈ શકવાનું છે તેવું મને જરૂર લાગે છે. સૂર્ય ઊગવાનો થાય છે, ત્યારે સૂર્યની પ્રભાનાં દર્શન થયાં વિના રહેતાં નથી, તેવી રીતે મહાભિનિષ્ક્રમણ કરવાનું હોય કે થવાનું હોય તો તેની પૂર્વ તૈયારી રૂપે આપણાથી જે કંઈ પગરણ મંડાતાં હોય તેમાં તેનું વ્યક્તવ્ય પ્રકટેલું જો અનુભવી શકાય તો જ સમજવું કે આપણા મનની

સાચી ધગશ જીવનને ઉન્નયન કરવામાં પ્રકટેલી છે... આપણાથી ભરાતા નાનામાં નાના ડગલામાંથી આપણને પરખાઈ આવવું ઘટે કે તે ડગલું ભરવામાં આપણાં મનાદિકરણની સ્થિતિ કેવી કેવી પ્રકટેલી રહે છે. તેવી તેવી તે તે પળનું માપ કાઢવાનું શીખો. જો આમ આપણે નહિ કરતાં રહીએ તો આપણે પૂરો ભવાડો કરીશું. આ માર્ગ કંઈ હાંસીખેલ નથી. ને આપણે હજી કેવી કેવી રમત રમીએ છીએ, તેનું પણ પૂરેપૂરું ભાન ન જાગી શકતું હોય તો આપણે આપણને પોતાને જ છેતરી રહ્યાં છીએ, તે નક્કી પ્રમાણવું. આપણે તો સુગંધીદાર ફૂલોની સુવાસ પળેપળ લેવાનું કરવું છે, અને અનેક પ્રકારની દુર્ગંધ પ્રકટે એવા મનાદિકરણના ખેલોમાં હજી તો આપણે અટવાઈ પડીએ છીએ.

પ્રભુકૃપાથી તમે જો મારાં ખરેખરાં સ્વજન હો તો, મારા આવા દિલના બળતાઝળતા બળાપાને કૃપા કરીને નીરખવાનું કરો. તેથી પણ જો તમે ચેતવાનું કરી શકો તો તે ભારે કૃપા થશે. આપણે જ્યાં જેમ જવું છે, ત્યાં તેમ જવાની તૈયારી ન કરી શકીએ, તૈયારી કરવાને બદલે આપણાથી નીચું જવાતું હોય, ને તેવું નીચું જવામાં પણ આપણને તેવી રીતે નીચે ગયા કરવાની સભાનતા પણ ન પ્રકટતી હોય અને ત્યાં યુદ્ધ આપવાનું આપણાથી ન બનતું હોય, ત્યારે મારે આપણી જીવન પરત્વેની ભાવનાને કેવી રીતે સમજવી તે મને સમજાતું નથી. પ્રત્યક્ષ લક્ષણ વિના કંઈ પણ મારાથી માની શકાતું નથી. માટે કૃપા કરીને ઊઠો! જાગૃત બનો! અને જાગીને ટટ્ટાર થાઓ! અને ટટ્ટાર થઈને કટિબદ્ધ થઈ, વિચાર, વૃત્તિ અને વલણની સામે ભારેમાં ભારે સંગ્રામ પ્રકટાવો. જીવનસાધનાના સંગ્રામ એ તો ખાંડાની ધારે ખેલવાના છે અને એ માગી લે છે ભારેમાં ભારે પુરુષાતન. એ પુરુષાતનનો ઉત્સાહ અનંત પ્રકારનો અને અનંત બળ-શક્તિનો છે. એમાં હવાતિયાં માર્યે કશું પ્રકટી શકે તેવું નથી. મારે તમને બધાંને ગભરાવવા નથી, પરંતુ જે સાચું છે, તે જ કહેવું છે. આપણે જે કરવાને માટે પ્રભુકૃપાથી મળેલાં છીએ, તે કરવાને માટે તમે જો સભાનતા ન જગાડી શકતાં હો, અને તેમાં તમારા હિંમત, ઉત્સાહ, કાળજી, ખંત અને ચીવટાઈ ન દાખવી શકતાં હો, અને તેવી તમારા દિલની ખેવના તમારામાં હોય જ નહિ તો આપણે તે

નેવે મૂકી દેવું તેમાં સાચી પ્રામાણિકતા છે. અને આપણે તે માર્ગના સ્વજન તરીકે નહિ, પરંતુ જેમ સામાન્ય પ્રકારનાં બીજાં માનવીઓ પ્રભુકૃપાથી મને મળે છે, કરે છે તેમ તેવા એક સામાન્ય માનવી તરીકે રહીએ, તે આપણે માટે તેવી સ્થિતિમાં વધારે યોગ્ય છે.

મારે તો પ્રભુકૃપાથી જે હેતુ માટે જે જે મળેલાં છે, તેમને તેમને અનેક રીતે આમ ને તેમ ઊલટાંસૂલટાં ફેરવાવી ફેરવાવીને પણ હલાવતાં કરવાનાં છે. ઊલટપલટ થયા વિના જમીનમાં બી કદી પણ વાવી શકાતું નથી. શ્રીસદ્ગુરુ પરત્વેની દિલમાં દિલથી દિલની પ્રેમભક્તિ પ્રકટ્યા વિના અને તેવી પ્રેમભક્તિની તદાત્મતા પ્રકટ્યા વિના શ્રીસદ્ગુરુ પણ આપણામાં જીવન-વિકાસની ભાવનાનું બીજ વાવી શકતો નથી. શ્રીસદ્ગુરુની તો આપવાની ને બી રોપવાની સદાય સહજ તત્પરતાયુક્ત તાલાવેલી જ હોય છે. તેવી તાલાવેલીમાં નિરંતરતા પણ પ્રકટેલી જ હોય છે. પણ તે શું કરે, બિચારો! એની પણ કેવી કેવી લાચારી છે, એ કોણ સમજી શકે? હું તો પ્રભુકૃપાથી પ્રકટેલા આત્મનિર્ધારથી જરૂર કહી શકું છું કે કોઈપણ સ્વજન જીવન-વિકાસ પરત્વેની ખરેખરી જવાળામુખીના જેવી ધગધગતી તમન્ના પ્રકટાવીને પોતાના આધારને પ્રપત્તિયોગને યોગ્ય શરણાગતિની સ્થિતિમાં પ્રકટાવી જુએ અને પછીથી તેને શ્રીસદ્ગુરુની કેટલી ને કેવી મદદ મળે છે, તે જાતે પોતે જ અનુભવી લે. હજી આપણે તો સાધનાની ભાવનાના પ્રકારનું કશું મંડાણ તો કર્યું નથી, ને ઉપરથી શ્રીસદ્ગુરુને ગોદા માર્યા કરવા છે, તે ક્યાંની વળી વાત! સંસાર-વ્યવહારમાં આપણને મળેલાં કોઈને પણ જો આપણે નકામા ગોદા મારીશું તો તે સહન કરશે કે? અને શું તેવા પ્રકારના વર્તનનું પરિણામ નહિ પ્રકટે કે? (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૫૨ થી ૧૫૫)

શ્રીસદ્ગુરુ પણ તેવી રીતે બધું સહન કરી લેશે તેવું તો કૃપા કરીને કદી માનશો જ નહિ. આપણે તેના પર કરેલું દોષારોપણ આપણને પોતાને જ વિશેષ હેરાન કરનારું થઈ પડવાનું છે એ પણ નક્કર હકીકત છે. આપણે તેના વિશે જે જે કંઈ અન્યથાપણે વિચારતા હોઈશું, તેવું તેવું ને તેવી રીતે સ્વીકારી લેતો નથી, એટલે તેના પરત્વેની જાગેલી

આપણી વૃત્તિઓ તેની કનેથી પાછી ફરીને આપણા પોતાનામાં જ પાછી પ્રવેશે છે. આમ દ્વિગુણિત, ત્રિગુણિત થઈને તેનું જોશ વિશેષપણે પકડી શકે એવી ઊંધા પ્રકારની શક્યતાને આપણે પોતે જ કરીને જન્માવતા હોઈએ છીએ. તેનું ભાન પ્રકટાવવાને તમારા પરત્વેની પ્રેમભાવનાથી પ્રેરાઈને આ લખું છું.

પ્રભુકૃપાથી મેં સંપૂર્ણ હોવાનો દાવો કદી કર્યો નથી. પરંતુ તમે મને તમારી પોતાની મેળે સદ્ગુરુ તરીકે ઠેરવ્યો; તો પછી તેના પરત્વેની તમારી ભાવનાનું વર્તન જો ન વર્તી શકાય, તો તેવાં સ્વજનની શ્રીસદ્ગુરુ પરત્વેની ભાવનાનું બીજું કયું લક્ષણ પારખવું કે જેથી તેની સાચી સમજણ પડી શકે? આ લખ્યું છે એક વ્યક્તિને, પણ તે બધાં સ્વજનોને લાગુ પડે છે. જીવન પરત્વેનું દૃષ્ટિબિંદુ સાચી રીતે કેળવાય અને તે તરફ સ્વજનોનું લક્ષ પ્રેરાય એવી મારી ધગધગતી તમન્નાને તમે બધાં જો પ્રેમભક્તિથી સ્વીકારવાનું કરી શકો તો હાલનું જીવન, વેગ અને ગતિ બંને પકડી લે. અરે! એટલુંયે જવા દો; પરંતુ તમે મને તમારા દિલનું એક સાચેસાચું, ખરેખરું સ્વજન ગણતાં હો, અને અહીં પ્રેમના ભાવની વાત જવા દો—તમને બધાંને આ જીવ પરત્વે હૃદયની લાગણી જ માત્ર જો હોય, તો તેને કેમ કરીને આપણે આપણા વર્તનથી રાજી રાખી શકીએ, અને સંતોષ પમાડી શકીએ એવી ભાવના તો પ્રકટવી જોઈએને? તમે બધાંએ મને સ્વજન તરીકે સ્વીકાર્યો હોય તો તેનું પણ માપ-લક્ષણ તમારા મારા પરત્વેના વર્તવમાં પ્રકટેલું હોવું જોઈશે કે નહિ? (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૫૭-૧૫૮)

માટે મળેલાં સ્વજનને મારી એટલી વિનંતી છે ને પ્રાર્થના છે કે મુશ્કેલી, વિઘ્નો, ગૂંચો, કોયડાઓ, ઉપાધિઓ વગેરે પ્રકટવાનું બનતાં કૃપા કરીને મરદ બનજો. અને તેનો સાધનાના ભાવથી પ્રયંડ સામનો કરજો. મુશ્કેલીને ટાણે વિશેષ ને વિશેષ સાબદા બનજો. ભાવનાને પ્રજ્વલિત જીવતી જાગતી રાખજો. મુશ્કેલી વગેરે શેને માટે પ્રકટેલાં છે, તેના હેતુનું સમજી સમજીને ભાન પ્રકટાવજો. આ બધું કરવાની ખાસ જરૂર છે. પ્રયોગો કરવાથી જ તારતમ્ય સમજાય છે ને પ્રયોગો કર્યા કરવાથી

જ નવું નવું અનુભવાય છે; ને નવું નવું શીખાય છે. માટે કૃપા કરીને મરદ બન્યાં કરો. તે વિના કદી પણ ચાલી શકવાનું જ નથી, એવું કૃપા કરીને ભાન પ્રકટાવવાનું રાખો, અને તેવી રીતે જીવવાનું કરી શકો તો મને તમારી ઉપર વહાલ છૂટે. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૭૨)

આપણે અનેક રીતે, જીવનનાં બધાંય પાસાંમાં જીવનની સાધનાનું ભાન પ્રકટાવ્યાં કરવાનું છે. પરંતુ તે પ્રકટેલું કે પ્રગટતું કોઈ સ્વજનના દિલમાં હું અનુભવી શકતો નથી. કારણ કે ખરેખરી સાધનાયુક્ત, તત્પરતાયુક્ત તાલાવેલી અને ગરજ કોઈનામાં પ્રકટેલી અનુભવતો નથી. “તો પછી આ બધાં મળ્યાં કેમ?” એમ પૂછો તો મારો જવાબ છે એ કે તેવા પ્રકારની તે તે કાળની કોઈ આવેશની ભૂમિકામાં તમે આવી ચઢેલાં હતાં. હજી પણ તમારું આ માર્ગે જવાનું દિલ પ્રકટેલું ન હોય, તો પણ તે ક્ષેત્રના સાધનના અભ્યાસમાં મચેલાં રહેવાનું કર્યાં કરો. જે તેમાં ને તેમાં કોઈ ને કોઈ રીતે મચેલો ને વળગેલો રહ્યા કરે છે તે આજ નહિ તો કાલ પ્રભુકૃપાથી ફાવી જવાનો છે. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૭૮-૧૭૯)

આપણી વચ્ચેનો સંબંધ, જે જે ભ્રમણાઓ અને અહમ્ વગેરેનાં કૂંડાળામાં આપણે પડેલા હોઈએ, તેમાંથી મુક્ત કરાવવા માટેનો છે, નહિતર તે સંબંધનો કંઈ અર્થ નથી. ખાલી તમે આ જીવને બહુમાન આપો અને વાણીથી કે ઊર્મિના ઊભરાથી તેના વિશે જે કંઈ વ્યક્ત કરો, તેથી આપણો સંબંધ ફળી શકતો નથી. આ જીવ સાથેના જીવનના સંબંધનો હેતુ તો એ છે કે તે તે સ્વજન જે માટે પ્રભુકૃપાથી મળ્યાં હોય, તે હેતુની ભાવનાનું જીવનમાં સાતત્ય પ્રકટાવવામાં તેઓ મચેલાં રહ્યાં કરે, ને એવા સંબંધનો હેતુ કેમ કરીને ફળે તે જોવાનો છે. તેમાં જ્યાં અને જ્યારે લાગણીને પંપાળવી પડે ત્યાં તેમ કરવાનું હોય ને આઘાતની જરૂર હોય ત્યારે તેમ કરતાં કશો ખટકો આ જીવને હોતો નથી. સ્વાભાવિકપણે તેવી રીતે વ્યક્ત થવામાં મને કશો વિચાર પણ પ્રકટતો હોતો નથી. આઘાત દેવાથી કે આઘાતને વાણીમાં કે લખાણમાં વ્યક્ત થવામાં તે સ્વજન અથવા પાસેના તે વેળા હોય તેવા જીવો મારે માટે શું વિચારશે તે બધું પ્રભુકૃપાથી ખ્યાલમાં હોવાનું બની શકતું નથી. સંબંધનો

હેતુ પાર પાડવામાં અમારે તો સકળ પ્રકારની રીતોનો ખપ છે. પ્રભુકૃપાથી વૃત્તિ—તે દેખીતી રીતે વૃત્તિ તરીકે લાગતી હોવા છતાં એની પાછળનો જીવતો જાગતો રણકાર દેતો અમારા દિલનો તે રીતે વ્યક્ત થવાનો જે હેતુ છે તે હેતુનું જ મહત્ત્વ અમારા દિલથી સવિશેષપણે રહે છે.

મારા ગુરુમહારાજ તો મને શત્રુની જેમ વળગ્યા હતા. કેટલીયે વખત કડવી ગોળી પ્રેમથી તેમણે ગળાવી છે. કેટલુંયે એવું કરાવ્યું છે કે જેથી તમે બધાં તો હબકી પણ જાઓ. શ્રીભગવાન કૃપાળુ છે. એ આપણી આંખો અને હૃદય ઉઘાડવાને સદા જીવંત છે. એના રસ્તા પણ ન્યારા છે. આ જીવને ભાગે પ્રભુકૃપાથી જો તમને પ્રેમથી દુઃખ જ દેવાનું આવ્યા કરશે તોયે તેમાં પણ એટલા જ આનંદથી ભાગ ભજવ્યા કરવાનો. તેમાં પણ પ્રસન્નતા પ્રકટે. આપણે એક તસુ જેટલા પણ ચસવું નથી અને તેને તો આપણને ત્યાંથી ખસેડવા છે. એક બાજુ આપણે જડસુ થઈને પૂરેપૂરા પડી રહેવું છે અને પેલાને ત્યાંથી ધક્કો મારીને પણ તેમાંથી ખસેડવાનું કરાવવું છે. આવી એક રમત છે, પરંતુ તેનું સાચું ભાન કૃપા કરીને આપણે જો પ્રકટાવી ન શકીએ, તો પેલો શું કરી શકે? તમને સારું લાગે કે ન લાગે, તેની તેને મુદ્દલે પરવા નથી. તે તો પોતાનું ધારેલું કરવામાં એકધારો પ્રભુકૃપાથી મથ્યો રહેવાનો છે. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૯૬ થી ૧૯૮)

મારે તમને બધાંને નાસીપાસ તો કરવાં નથી. પરંતુ મારે તમને, આપણે બધાં કેવાં છીએ, તેનું ભાન તો પ્રભુકૃપાથી કરાવવું જ જોઈએ. આપણે જે કામ હાથમાં લીધું છે, તે કરવાની ખરેખરી દાનત, ખંત, ઉદ્યોગ અને તે પરત્વેનો ઉત્સાહ વગેરે વગેરે દાખવતાં આપણને, હું ન જોઉં ત્યારે શું મારે હાથ જોડીને બેસી રહેવું? જે રસ્તે જવાનું છે, તેનું જ ભાન તમને બધાંને ભૂલી જતાં જોઈને મારું ચાલે તો તમારે ગળે ટૂંપો દઈને પણ તમને તે ભાન પ્રકટાવવું. ખરી રીતે તો તમારે બધાએ જાતે થઈને આવી બાબતમાં જાગ્રત થવું ઘટે અને ચાનક પ્રકટાવવી જોઈએ. તે તે બધું ન થતું હોય ત્યારે જો હું તમારા બધાં પર લાલચોળ આંખ કરું, ત્યારે તમે તો ઊલટું મારા પર દોષ ઢોળો

છો. અરે! જો ખરેખર મારું ચાલે તો ધગધગતો લોઢાનો લાલચોળ રસ તમારા બધાં પર ઢોળું; કારણ કે આપણે બધાં આપણી જાતને છેતરી રહેલાં છીએ, તે મારાથી કદી પણ સહું જતું નથી. પ્રભુકૃપાથી મેં મારી જાતને પુરવાર કરી આપીને તમારા બધાં આગળ ખુલ્લી મૂકેલી છે. કો'કને ત્યાં આપણે બધાં નોકરી કરતા હોઈએ અને જો તે કામ બરાબર ન કરીએ, તો શું તે આપણને એમ ને એમ બેસાડી રાખશે કે? તે તો તરત જ વિદાય કરી દેશે. ત્યાં તે કાંઈ તમારી ભૂલો કે દોષો સહન કરી લેશે નહિ. અમે તો સાફસાફ, ચોખ્ખે-ચોખ્ખું કહીએ છીએ કે કર્મની બાબતમાં અમે કંઈ કશું આડુઅવળું કોઈનું સહી શકીશું નહિ. જો તમને ખરેખરી મારા પરત્વે ભાવના કે પ્રીતિ પ્રકટેલી હશે, તો તેનાથી પ્રેરાઈને પણ તમે યોગ્ય થવા મથી શકશો. ઊલટું મને પોતાને તો તેનાથી તમારી મારા પરની પ્રીતિ ને ભાવના કેવી ને કેટલીક છે તે પણ પ્રભુકૃપાથી સમજાઈ જવાનું છે. તમે બધાં જે કામને માટે આવ્યાં છો, તે જો ન કરી શકતાં હો, તો પછી ખાલી વેશ કાઢવાનો અર્થ શો? અને ખાલીખાલી બકરીનાં આંચળની પેઠે વળગવાનો પણ અર્થ શો?

હું જે પ્રેમભક્તિ માગું છું, તે તમારા પોતાના હિતને ખાતર. મારે પોતાને એની જરાપણ પરવા નથી; કૃપા કરીને મારી સાથે રહેવાનું જો કરવું હોય, તો આપણે બધાંએ પળેપળ ચેતતા રહેવું જોઈશે. આવા પ્રકારની જાગૃતિ જ્યારે હું સાધનાના માર્ગે કામ કરવાને નીકળેલા જીવોમાં જોતો નથી, તેમ છતાં જે લોક 'સાધનાના પંથે છીએ' એમ માને છે, ત્યારે તેમના દંભને ફિટકારવાને મારા સર્વ પ્રકારના જોમથી હું પ્રયત્નવંત થતો હોઉં તો તેને હું ભગવાનની કૃપા સમજું છું. સાચો ભાવનાવાળો અને પ્રેમી તો એનું નામ કે સામો આપણા પરત્વે આમ જે વર્તે છે, તેનું મૂળ કારણ તો આપણામાં જ હોવું જોઈએ એમ જુએ. તે જો તપાસવાનું રાખીશું ને વિચારવાનું રાખીશું તો તે આપોઆપ જડી આવશે. કૃપા કરીને જુઓ કે આપણે બધાં મળેલાં છીએ તે હવે બહુ ઘોર્યા : એલામ વાગે છે તોય જાગી શકતાં નથી એટલે ઢંઢોળીને ઉઠાડવાં

પડે છે, ત્યારે પેલા ઉઠાડનારનો દોષ તમે કાઢો છો! આ ક્યાંનો ન્યાય? જે કામ આપણે માથે લીધું હોય, તે કામ પરત્વેની ખરેખરી દાનત, પ્રમાણિકતા ને વફાદારીની પરીક્ષા થતી રહેવાની જ.

આ માર્ગમાં માથે હાથ મૂકીને બેસી રહ્યે ચાલવાનું નથી. ઝટ દઈને એમ પોકારી નાંખ્યેથી નહિ ચાલે કે, “ના, અમારાથી તો સુધરી નહિ શકાય!” ભલેને તે ક્ષણિક આવેશથી બોલાયું હોય, પરંતુ અમને તેવું બોલવાપણામાંથી તે તે જીવના સત્ત્વની ને તેના આધારની તૈયારી સમજાઈ જાય છે. જેમ કોઈ વેપારીને ત્યાં જમા થયેલી રકમ પણ અને ઉધાર રકમ પણ કોઈને માત્ર ‘જવા દો’ એમ કહ્યે છૂટી જઈ શકતી નથી તેમ જે જીવ શ્રીસદ્ગુરુ કને ગયો હોય અને તેવા જીવે તેને શ્રીસદ્ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યો હોય, તો તેવો જીવ તેવું માત્ર બકી નાંખવાથી કંઈ શ્રીસદ્ગુરુની ભાવનામાંથી અને તેના દિલમાંથી છૂટો થઈ જઈ શકતો નથી.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૪ થી ૨૩૭)

મારી તમને બધાંને હૃદયની પ્રાર્થના છે કે તમે બધાં મને પ્રભુકૃપાથી જો મળ્યાં છો, તો મને હવે ખરેખરો સહકાર આપો; મારું જીવનનું સ્વીકારેલું જે કર્મ છે, તે કર્મને ગૌરવવન્તુ પ્રકટાવવાને માટે તમે બધાં ઉત્સાહ, ખંત, કાળજી વગેરે બધું નદીના પૂરની પેઠે દાખવો તો તમે મારી સાચી સેવા કરી ગણાશે. તે સેવા પણ આપણા પોતપોતાના જીવન-વિકાસના હેતુથી પોતાની ખાતર જ કરવાની છે તે પણ નક્કી જાણજો.

હું તો કોઈનું પણ કશું ઋણ ભગવાનની કૃપાથી માથા પર રહેવા દેતો નથી. અત્યાર સુધીના સમય દરમિયાન કોઈનાંયે લાગણી, ભાવના, ઉત્સાહ અને મને કરેલી મદદનો મેં પ્રભુકૃપાથી તેવા જ ઉત્સાહથી પ્રતિ-ઉત્તર વાળ્યા કરેલો છે. મારો હજાર હાથવાળો સમર્થ ધણી મને કોઈનાયે ઋણમાં રહેવા દેતો નથી. કોઈનીયે કરેલી મદદથી કે સેવાથી આ જીવ કદી પણ લદાઈ જતો નથી અથવા તો કોઈના પણ કરેલા ઉપકારથી તે આભારવિવશ પણ થઈ જતો નથી. લેવું ને દેવું બંને પ્રક્રિયા સતત ચાલી રહેલી જ હોય છે. આજે તમને બધાં સ્વજનને છડેચોક કહું છું કે પ્રભુકૃપાથી અમે જે લઈએ છીએ તેના બદલા તરીકે

તો નહિ જ, પરંતુ ભાવનાના સામા પ્રતિભાવ તરીકે અમારો ભગવાન અમને કૃપાથી કરીને વર્તાવી શકવાને પૂરેપૂરો જીવતો જાગતો સમર્થ બેઠેલો છે. તમે ધારો કે સેવા ન કરી શકો તો વાંધો નથી. પરંતુ તમે જે પ્રકારનું અન્યથાપણું પ્રકટાવો છો અને મનમાં ને મનમાં દોષારોપણ કર્યા કરો છો, તેથી કરીને તમારું પોતાનું જ પતન થતું હોય છે અને તે મને વિશેષ ને વિશેષ એટલું બધું વેદનાભર્યું સાલે છે! તેથી તમને જાગ્રત કરવાને, ચેતાવવાને અને ફરીથી ભાવનામાં સજીવન થવાને પ્રભુકૃપાથી ઠબકારતો હોઉં છું. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૯-૨૪૦)

પ્રભુકૃપાથી આ જીવના શ્રીસદ્ગુરુ એટલા બધા સમર્થ હતા કે તેઓશ્રીએ જો ધાર્યું હોત તો તો આ ગધેડાશંકર તેમના સહજ કૃપાના ઈશારાથી ચેતનામાં પ્રતિષ્ઠા પામી શક્યો હોત, તેમણે કૃપા કરીને આ જીવને સાધનાના અનેક પ્રકારના તબક્કાઓમાં પ્રવેશાવી ઘડવાનું કર્યું. જે જે સ્થિતિ, સંજોગ, પરિસ્થિતિ એમની કૃપાથી મળ્યાં, તેનો હૃદયના ઉમળકાથી સ્વીકાર કરી તેને તેને દિલના ભક્તિભર્યા સહકારથી વધાવીને તેમાં યથાયોગ્ય વર્તીને બનીને તેમના હેતુને ફળાવવાને પ્રભુકૃપાથી જ્ઞાનભાવે મથવાનું બન્યા કર્યું, ત્યારે જ આજે જે છું તે છું. તેથી જ તમને બધાંને મારી પ્રાર્થના છે કે તમે બધાં જીવનને સ્વીકારીને જે જે કાંઈ મળે એનો સહર્ષ સ્વીકાર કરી, તેને જ્ઞાનભાવે સહકાર આપી જીવનને ફળાવવાનું જ્ઞાનભાન પ્રકટાવવાનું કરી, ચેતનાને પ્રકટવા માટેની યોગ્ય ભૂમિકા સરળ કરી આપવાનું કર્યા કરશો, ત્યારે જ શ્રીસદ્ગુરુની કૃપા ફળી શકવાની છે. બાકી મિથ્યાડંબરમાં પડ્યા રહેવાથી તો દંભ વધવાનો છે. આપણે શ્રીસદ્ગુરુના ભાવને સાનુકૂળ વર્તવાનું જ્ઞાનભાન પણ રાખવું નથી, શ્રીસદ્ગુરુની ખાતર સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે પ્રેમ-ઉમળકાથી પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક ન્યોછાવર થઈ જવાનું દિલ પ્રકટેલું નથી, ત્યાં શ્રીસદ્ગુરુ જે તે બધું કરી દેશે, તેવી માન્યતામાં નર્ચુ અજ્ઞાન ને દંભ છે. શ્રીસદ્ગુરુનું ચેતન આપણા આધારમાં કદીક એવા અણધાર્યા પ્રસંગોએ કામ કરતું ચોક્કસપણે અનુભવાય છે, તે

હકીકત સાચી છે, પરંતુ તેથી આપણી યોગ્ય લાયકાત પ્રકટવા વિના ચેતનમય કરી દેશે એમ માનવું તે મિથ્યા છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૩૭૧)

હું તો મારા વહાલા પ્રભુને ઘણી વાર પ્રાર્થના કરું છું કે, ‘આ બધાં સ્વજનો જે અર્થે મળેલાં છે તેમને કૃપા કરીને સાચું ભાન પ્રકટાવ કે જેથી કરી તેમને યથાર્થપણાનું સાચું નગ્ન જ્ઞાન પ્રકટે. તે પ્રમાણે એમનાથી તે અંતઃકરણથી સાચી રીતે ને પૂરી રીતે સ્વીકારાય તો જ તેઓ પોતાના યોગ્ય જીવનમાં પ્રકટી શકે.’

એક કાળ એવો પણ આવશે કે જે વેળા આવાં બધાં સ્વજનો પસ્તાશે કે, “મળેલા પુરુષને આપણે અવગણ્યો. એને યોગ્ય સાથે ન રાખી શક્યાં. આપણે જે અર્થે એને સ્વીકારવાનું કરેલું તે અર્થે યોગ્ય ઉપયોગ કરવાનું આપણને સૂઝ્યું જ નહિ! એને પૂરું આપણે સમજી પણ શક્યાં નહિ. એ હતો તો પાસે ને પાસે. પણ એને સાચો પૂરો જોયો પણ નહિ, તો અનુભવી તો ક્યાંથી જ શકાય?” આવું કંઈક કંઈક સ્વજનોને જરૂર થવાનું છે. તે વેળા જે પસ્તાવો થશે એનાથી કશું વળવાનું નથી. જે કોઈ જીવતાને માનતા નથી કે માની શકેલાં નથી, તે તેના ગયા પછી તેને શું માની શકવાનાં છે? રામ રામ કરો. માટે જેને માનવાનું આપણે કરેલું હોય, તેને તેની જીવતી હયાતી સુધીમાં યોગ્યપણે સમજી લેવાય, ને તે પણ તેના પૂરેપૂરા યથાર્થપણામાં સાચી રીતે સમજાય—પાછું સમજી તેનો જીવનવિકાસના સાધન તરીકે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક જેટલો ઉપયોગ કરી લેવાય તેટલું ઉત્તમ છે.

(‘જીવનપોકર’, આ. ૪, પૃ. ૧૩૧)

તમારા બધાના યોગ્ય જીવનને વિકસાવનારા સથવારાની મને કેટકેટલી જરૂર છે! મારી તે પ્રકારની ભૂખ કેવી ને કેટકેટલી છે! એને કોણ સંતોષે છે? એને તો બિયારાને ભૂખ્યો ને ભૂખ્યો જ સૌ કોઈ રાખે છે. એની દયા કોઈને પણ આવતી નથી. કોઈને એમ પણ વિચાર થતો નથી કે આપણી અનેક પ્રકારની આડીઅવળી કરણીથી, વિચાર-સરણીથી, અનેક પ્રકારના ઊઠતા વૃત્તિ-વિચારથી જાગતાં પ્રકરણોથી એને શું શું થતું હશે? એનો એવો યોગ્ય વિચાર પણ આપણા રોજિંદા વ્યવહાર-

વર્તનમાં કોણ કરે છે? ઘણાંખરાં તો એનું ખૂન કરતાં હોય છે. કો'ક કો'ક તો વળી એનું ગળું દબાવી એને ગૂંગળાવી મારે છે. આ હકીકત કપોળ-કલ્પિત નથી, તેમ કલ્પનાની પણ નથી. કિન્તુ અનુભવની સાચી હકીકત છે પણ એને કોણ માને? (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૩૩-૧૩૪)

હૈયાથી કરેલ ને ખચકાયા વિના કરેલ સાફ, પૂરું ઠલવાયેલ આત્મ-નિવેદન—એ અમને ઘણું ઘણું વહાલું લાગે છે. એવો જીવ અમારું સ્વજન થઈ ચૂકેલ છે. એવાને પછી ભલેને મળવાનું બને કે ન બને, ભલેને તેવો જીવ પોતાની ઘટમાળમાં અમને ભૂલી ગયો હોય, પરંતુ તે અમારામાંથી ભુલાઈ શકતો નથી.

ભાવે અપાયેલાં કે અપાતાં હૈયાં, તે તો એને એનામાં જીવવા કાજેનો ખોરાક છે. તેથી આપવું હોય તો હૈયાના પૂરા ઉમળકાથી, પોતાના જીવનવિકાસના હેતુ કાજે, કોઈપણ જાતની અંદરની કે બહારની (સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ-કારણ) શરત વિના બસ આપજો. જેમાં પારદર્શક ભાવથી નીતરતું, ઉમળકાથી છલકાતું હૈયું નથી, તે અમને ખપતું નથી.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૦૬ થી ૩૦૮)

જે કોઈ પોતાની જાતને મદદ કરે છે, એને ભગવાન જરૂર મદદ કરે છે તે નક્કી જાણશો. તમને તે સમજણનો અનુભવ થવાનો જ છે. તમારા પર મારો જીવ રાજી રહે છે. તમે મંડ્યા રહેજો. હિંમત રાખીને તે તે કરતા રહેજો. ‘હિંમતે મદદ તો મદદે ખુદા’ એવી એક કહેવત છે. હિંમતથી મરદ બનીને જો મરદ બનશો તો શ્રીભગવાનની કૃપા-મદદ તો છે જ. તમે ‘મોટા’ને ખૂબ યાદ કર્યા કરજો. જો હૃદયના સાચા ભાવથી ‘મોટા’ને યાદ કરશો તો ‘મોટા’ એ કંઈ માટીનું ખાલી પૂતળું નથી. જેમ સહુ કોઈનામાં ચેતન છે તેમ એનામાં જાગતું ચેતન છે. તેનો તમને અનુભવ થશે. એક વાર ‘મોટા’નો તમને હૃદયથી અનુભવ થયો તો તમને ઘણી જ હિંમત આવી જવાની છે, પછી તમે ‘મોટા’ને કદી જ છોડી શકવાના નથી. માટે જે ઉપાયો બતાવ્યા છે તે કરતા રહેજો ને ભગવાનનું નામ લેતા રહેજો. હૃદયથી પ્રાર્થના કરતા રહેજો.

તમને મારા હૃદયની વિનંતી છે કે બતાવેલાં સાધન ઉમંગથી, ઉત્સાહથી, શાંત અને પ્રસન્ન ચિત્તે કરતા રહેશો તો જ કંઈ પરિચય થયાનો અર્થ સધાય. નામનો મહિમા ભારે છે, જે તે કંઈ કરતાં કરતાંયે એનું એકધારું સ્મરણ જીવતું કાયમ રહી શકે તેટલું કર્યા કરજો. એનું સ્મરણ જીવતું થતાં તેમાં ભાવ પણ પ્રકટવા માંડશે. હમણાં તો બધું જ મહત્વ શ્રીભગવાનના સ્મરણમાં જ આપ્યાં કરવાનું છે. જીવનનું આપણું એ જ મહત્વનું કામ છે.

મારો સ્વભાવ ઘણો જ પરવાવાળો હોવા છતાં સાથે સાથે તે તેટલો જ પાછો બેપરવાવાળો પણ રહ્યા કરે છે, માટે તે પ્રકારની થતી વ્યક્તતાથી તે અંગે કદી પણ ગેરસમજ ન થતી રહે તે જોવા વિનંતી છે.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૧, પૃ. ૯૫-૯૬)

તમારા બધાના પરિચયમાં પ્રભુકૃપાથી થોડું થોડું કરીને પણ આવવાનું બન્યું છે; તો મારા જેવા ભાંગ્યા-તૂટ્યાની પ્રેમ-સંભાળ લેશોજી. એનું કંઈ-કશું કોધે ભરીને, રાગે કરીને, મોહે કરીને, પ્રેમે કરીને કે કોઈ બીજી રીતે કશું લાગે, તો તે કાજે કશી મડાગાંઠ ન વાળી લેવા પ્રાર્થના છે. પ્રભુકૃપાથી એટલું તો પ્રભુને હૃદયે રાખીને કહી શકું છું કે શ્રીગુરુમહારાજના કૃપાબળે કરીને જે કંઈ ચત્કિચિત્ શ્રીપ્રભુની કૃપા-ચેતના આધારે પ્રકટેલ છે, તે મારે મન નક્કર હકીકત રૂપે છે. એના અનુભવો પણ કોઈ કોઈ જીવોને પ્રભુએ કરાવેલા છે.

મારે કોઈના ધનનીયે પડી નથી. ધનની એવી લોલુપતા નથી. ધનની જીવનમાં કદી આકાંક્ષા સેવેલી નથી, ને સત્તાનો તો શોખ કદી પણ પ્રકટેલો નથી.

હા, આ જીવમાં એક પ્રકારનો “હું’કાર” છે, પરંતુ તે હું’કાર અને જીવપણાનો ‘હું’કાર—એ બંનેમાં ફરક છે. ઉપર જણાવેલો હું’કાર, એ જીવ પ્રકારના અભિમાનની ભૂમિકા પરનો નથી હોતો. તેવા વાસ્તવિક હું’કારમાં મદ પણ નથી, તેવો સાત્ત્વિક હું’કાર તો જ્ઞાનના વ્યક્ત-પણામાંથી પ્રકટે છે; જેમ ફૂલ ખીલતાં સુવાસ આપમેળે જ જન્મે છે તેમ તેમાં સહજતા છે.

આ જીવ તેની જાતને તમારા બધા પર ઠોકી બેસાડવા પણ માગતો નથી એવી મરજી પણ નથી. કિન્તુ આ પ્રશ્નને કે હકીકતને એક આધ્યાત્મિક માર્ગના પ્રયોગ તરીકે જો આ જીવને લેખવાનું કરી શકતાં હો, તો જેમ યુરોપાદિ દેશોમાં કોઈ વૈજ્ઞાનિક શોધખોળના પ્રયોગ કરનારને, જેમ ત્યાંનો સમાજ ઉત્તેજન, મદદ, સહાનુભૂતિ, પ્રેરણા, હૂંફ, ઓથ, સગવડ, સાધનો પ્રેમથી કરી આપે છે, તે રીતે પણ આ જીવને લેખવા વિનંતી છે. આ જીવનો પણ જીવનવિકાસના પ્રયોગનો યજ્ઞ તેની પ્રત્યેક ભૂમિકામાંથી પસાર થતો થતો અખંડપણે શ્રીપ્રભુકૃપાથી ચાલ્યા જ કરે છે. તે કોઈકનું કશું વાંછતો નથી. નથી માગતો ધન-દોલત, સત્તા કે એવું બીજું કશું. માગે છે તમારા બધાંનાં હૃદયનો નિર્મળ પ્રેમભાવ, તમારાં બધાંનાં હૃદયનો ઉમળકાભર્યો સત્કાર, સ્વીકાર અને સહકાર. એટલું જો થઈ શકે તો તમારા જીવનમાં ભાગ લઈ શકવાની આ જીવમાં પ્રભુકૃપાથી જે કંઈ શક્તિ હોય તે કામચાબ (ઉપયોગી) થઈ શકે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૩૧૧ થી ૩૧૩)

૧૩. લીલા-કળા

“અમારે ચાહવા કેરી બધાંને રીત ન્યારી છે!”

— મોટા

મદદ કરવાને પ્રભુકૃપાથી આ જીવ તૈયાર છે, ઉત્સુક છે, પણ તમારી પૂરી તૈયારી મને તેમાં મળે, એમાં તમારી હોંશ, તમારી હિંમત હોય, કૂદકો મારવાનું સાહસ હોય, માની લીધેલાં સમજણો, માન્યતાઓ, માપો, ટેવો વગેરેની પકડમાંથી ખસવાની જિજ્ઞાસા, તમન્ના હોય, તો પ્રભુકૃપાથી આ જીવનું કામ થઈ શકે; બાકી તો મારી મદદ કામ લાગવાની નથી. તાળી પાડવામાં બે હાથ તો જોઈએ જ ને? તમારા પ્રત્યે પ્રેમ ઊપજ્યો, ભાવ આવ્યો, એમ તમે લખો ને હું માની લઉં એવું મારા નસીબે માનવાપણું મારામાં રહ્યું નથી. બીજાઓનું માની લઉં છું ખરો, પણ તે વિશે પરવા કરતો નથી. પરંતુ સાધના કરતા જીવોની બાબતમાં મારી વર્તણૂક જુદી જ રહ્યા કરે છે.

હું ઠીલું મૂકું છું તો એવી બાબતમાં મારી સંમતિ માની ન લેવી. મારા માટેની છાપ ને અસર તો ત્યારે સુંદર દીપી ઊઠશે કે જ્યારે આપણા જીવનનો સુંદર વિકાસ થતો અનુભવાશે. તેથી આપણા પલટાતાં જતાં વર્તનો, સમજણો ને એવા જીવનની અસર બીજાને લાગશે. આવો અનુભવ થાય તે વધારે તત્ત્વવાળું ને ઊંડી અસર કરનારું છે. આપણી પોતાની નમ્રતા, શરણ-ભાવ, સહાનુભૂતિભર્યું વર્તન—એ બધું તથા બીજાના કર્મના હેતુને સમજી જવાની આપણી કદરવૃત્તિ એ બધું જેમ જેમ બધાં નિહાળશે તેમ તેમ જે ભાવ એમને થશે એથી એમના પરની આ જીવની અસર વધવાની છે. સાધકનું શરણપણું કેટલી હદ સુધી કેળવાયેલું થયેલું છે, તેનું માપ જોવા પણ કેટલીક વાર તેવાં વિચિત્ર ગતકડાં કરવાનું સૂઝી આવે છે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૬૧)

આ જીવ Perfect Master છે કે નહિ એ સમજવાની આપણને જરૂર પણ શી છે? આપણે તો ‘મમ મમ સાથે કામ છે; ‘ટપ ટપ’ સાથે નથી.’ મમ મમ જ્યાં સુધી સધાતું હોય ત્યાં સુધી માટીનું ઢેકું હોય ને એનાથી જો સધાતું હોય તો તે આપણો પરમ ગુરુ છે એમ સમજવું.

હૃદયનું ગૂઢત્વ (mysticism) આ જીવના પ્રેમને આભારી છે. એ બધું આ જીવે સાંભળવાનું હોય જ શાનું? કશુંયે એનામાં માની લેવાપણું રાખવાનું નથી; એનાથી કરી જો કંઈ આપણામાં સદ્ભાગ્યે ઈની કૃપાથી કશું ઉદય થઈ શકતું અનુભવી શકતા હોઈએ તો તે આપણા જીવનના ઊર્ધ્વગામી પુરુષાર્થના પરિણામ રૂપે જે તે બધું છે. આપણા જીવનનો વિકાસ ગમે તેટલો ઉચ્ચતમ બને તોયે એમાં જો ભૂલેચૂકે પણ મારું માની લઉં તો આ જીવની નરી પામરતા જ ગણાય. આ બધું હકીકતરૂપે છે. તમારા બધાના જીવનના થતા જતા મૂળગત પરિવર્તનને લીધે પ્રભુકૃપાથી આ જીવનું પણ તેવું ઉપયોગીપણું વધારે ને વધારે સ્ફુટ થતું જવાનું છે; અને તેની અસર આપણી આગળ-પાછળનાને પણ થયા વિના રહી શકવાની નથી.

પ્રભુકૃપાના બળ વડે આ જીવ તો અત્યંત પામર છે. માટે કૃપા કરીને એની વકીલાત કોઈ આગળ કશી કરવાની રહેતી નથી. જે સમજી છે તે

તો આજ કે કાલ સમજશે જ, ને મારા જેવા ભિખારીને બારણેથી પાછો ઠાલો તો નહિ જ કાઢે એવી શ્રદ્ધા છે.

પૂરતો સાથ, સહાનુભૂતિ, હૂંફ, પ્રેમભાવ, મનહૃદયની તેવી ભાવના, કદરવૃત્તિ, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, ઉત્સાહ, પ્રેરણા વગેરે મને મળતાં નથી. એ મારી ફરિયાદ છે. તે મારું કમનસીબ છે. છતાંયે આ જીવે તો હિંમત હારવાની નથી અને ધીરજ પણ ખોઈ બેસવાની નથી.

પ્રભુકૃપાથી આ જીવના હૃદયની તેવી ધગશની ભાવનાને સામેથી જો પોષણ ન મળ્યાં કરે ને તેના ભાવને યોગ્ય પ્રતિ-ઉત્તર હૃદયથી ન મળ્યા કરે તો પણ એવી ભાવના ત્યાંની ત્યાં રહ્યા કરવાની છે. એવા જીવની એવી ભાવના ફળતી કે પરિણામની કશી આશા અપેક્ષા સેવતી હોતી નથી. એટલે એને શું થશે એ વિશે તે—ભાવના—કશુંયે વિચારતી હોતી નથી. એ તો માત્ર પોતાની મેળે વહ્યાં જશે ને એના યોગ્ય સમયે વિલીન થઈ જશે. પરંતુ એવું થતાં પહેલાં એનાથી એટલું તે કર્યા કરશે; કશાનીયે અપેક્ષા રાખ્યા વિના તે તે કર્યા કરવાની છે, પરંતુ એવી ભાવના આપણી તરફ વહેતા જવામાં જ આપણું કલ્યાણ-શ્રેય રહે છે, એની ખાતરી શી? એનો પુરાવો શો મળે? એનું યથાર્થ દર્શન કે અનુભવ હૃદયમાં હૃદયથી થાય ત્યારે સમજાય તો સમજાય. બાકી બધાયના જીવનમાં અથડામણો તો ઊભી કરાવવાની આવે છે. અથડામણથી સંઘર્ષ જન્મે છે. સંઘર્ષણથી સમજણ પ્રકટે છે—જો આપણું તેવું દિલ થયેલું હોય તો.

કોઈ સાધક સૂચનો પ્રમાણે ન વર્તતો હોય છતાંયે છેલ્લામાં છેલ્લી હદ સુધી એની સાથે હૃદયથી રહું—જો જવાય તો—તેનાથી આગળ પણ જાઉં, પરંતુ સંબંધ તો તોડાય જ કેમ? ધારો કે એવો કોઈ સાધક મને નકારે, મને ફેંકી દે, તિરસ્કારે; તોપણ મારાથી તો બીજું થઈ જ ન શકે. આપણે ગમે તેવા થઈ જઈએ છીએ તોપણ ભગવાન આપણને શું નકારે છે? ખરાબ છોકરાને શું મા ફેંકી દેવાની છે? કિન્તુ જે સાચી મા હોય તો એવા ખરાબ છોકરાને—એની રીતને—ઉત્તેજશે તો નહિ જ.

પ્રભુકૃપાથી આ જીવનું કામ તો વૈદ્યનું છે. રોગ, ગુમડાં, ચાંદાં, એવું એવું, પ્રભુકૃપાથી અમારે જોવાનું પ્રકટે છે. ‘શું મારામાં કશું સારું

જ નથી? એમને તો બધું ખરાબ દેખાયા કરે છે!’—એવું સ્વજનોને થાય, પણ જે ગુણ કે સારું છે તે તો જતું નથી રહેવાનું; પરંતુ જે અવગુણ છે તેને અમારે પ્રથમ જોવાના છે; કારણ કે પ્રભુકૃપાથી તેને યોગ્ય રીતે મઠારાય અને તે યોગ્યપણામાં પ્રકટી શકે, તો તે કર્મથી તે જીવની ઉત્તમ સેવા થઈ ગણાય. આમ તે જીવનું બધું જ સારું થઈ જાય તો આ જીવનું કામ પૂરું પાક્યું ગણાય.

શ્રીભગવાને કૃપા કરીને અમારા ભેખને એવો ધર્મ સોંપેલો છે. સ્વજનનું તેવું તેવું બતાવવાનું થતાં અમારા વિષે અણગમો પ્રકટે છે, તેની અમને જાણ છે. સ્વજનની સેવા કરવાનો અમારો ધર્મ છે. કોઈને ગમે કે ના ગમે તેની ઝાઝી પરવા નથી હોતી. સ્વજન પ્રત્યેનો પ્રેમ અમને તેમ કરાવે છે. સ્વજનમાંનું કશુંક અવળચંડાપણું બતાવવાનું બને છે તે તેના શ્રેય માટે છે; એમ જ્ઞાનપૂર્વકની પૂરેપૂરી ભાવના સ્વજનના દિલમાં પ્રકટેલી નથી એ અમારું દુર્ભાગ્ય છે.

મારા ધર્મને હું કેમ કરીને જતો કરી શકું? કોઈક સમયે રૌદ્ર સ્વરૂપ પણ ધારણ કરવાની જરૂર પડે, કોઈ વખત જબરજસ્ત આઘાત આપીને પણ કંઈ જન્માવવાને મથવું પડે. પ્રભુકૃપાથી એવું મારે કરવું પડે તેનાં શોક કે દિલગીરી ન અનુભવવી ઘટે.

મને તો કોઈ બાબતમાં નિરાશા નથી. હું તો જે તે બધું ણા પર જ છોડી દઉં છું. ણને જેમ કરવું હોય એમ ભલે થાય. કોઈના પર મને રોષ નથી. પરસ્પરના જીવનમાં સુમેળ સઘાતો રહે એ જ ઉદ્દેશ રહે છે. જીવન-માર્ગમાં અંતરાય પડવાની અણીના સમયે જો કોઈ ચેતી શકે તો ચેતવવાં જેથી કોઈને એમ ન થાય કે, “ભલા! અમને ચેતવવાં તો હતાં! કહ્યું તો અમે પ્રયત્ન તો કરત! અમને તક ન આપી!”

જેની જેની સાથે પ્રભુકૃપાથી સંબંધ થયા છે, તે બધા જીવોએ પોતાના અંતરની છાની છાની હકીકતો, વહેલી યા મોડી પ્રભુકૃપાથી આ જીવ આગળ ખુલ્લી કરેલી છે. લોક કંઈ જેની તેની આગળ આવી હકીકત કહેવા બેસી જતા નથી. જે વ્યક્તિ આગળ જે જે કોઈ પોતાનું સર્વ રીતે અંતર ખુલ્લું કરે છે, તે વ્યક્તિ સવિશેષપણે હોય છે.

બજારમાં ઘણી દુકાનો હોય છે. ત્યાં દરેક પ્રકારના સોદા હોય છે. ભગવાનની કૃપાથી આ જીવે પણ દુકાન ખોલી છે. એમાં સોદો થાય છે, પરંતુ તે સોદો છે ફકીરીનો. જેણે તે કરવો હોય એણે જ એ દુકાને પગ માંડવાનું મન કરવાનું છે. ફકીરી એટલે બધું હોવા છતાં નિર્મમત્વ-વાળા થઈ, જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક તેનો ઉપયોગ કરવાનો છે. ખાલી વાસણ હોય તો જ તેમાં કંઈ ભરવાનો સંભવ હોઈ શકે. ભરેલું હશે એમાં કંઈ ભરવું હશે તોપણ જે ભરેલું હશે તે બધું પૂરેપૂરું કાઢી નાંખવું પડશે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૬૨, ૬૬, ૬૯, ૭૦, ૭૨, ૭૩, ૮૬, ૧૩૩, ૧૩૪, ૧૫૧, ૧૫૫, ૧૯૧, ૨૦૦)

અમે તો જીવનનો પોકાર પાડ્યા જ કરવાના. અમારો તો તે ધંધો છે. ફિળિયામાં જે કોઈ વેચવાનું લઈને આવે તે તેની વેચવાની ચીજની બૂમો પાડે, તેમાં વળી ખોટું શું હોઈ શકે? જેને પાલવે તે લે, પણ એની બૂમો સાંભળીને ચીઢ ચઢાવીએ તે કેમ પાલવે? (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૨૩૨)

હું તો પ્રભુકૃપાથી કોઈનું કશું સાંખી લેતો નથી. જ્યાં જ્યાં સાંખી લેવાનું બને છે ત્યારે તેનો હેતુ સામા જીવમાં સહાનુભૂતિપૂર્વક ભળવા-પણાનો હોય છે. સાંખી તે લે છે કે જેને કંઈ ગરજ હોય છે. મારે કશી કંઈ કોઈની ગરજ નથી. પ્રભુકૃપાથી એક ગરજ છે કે જે હેતુ અર્થે સ્વજન મળ્યાં છે, તે હેતુ હૃદયથી કેમ કરીને તેઓ પ્રીછ્યાં કરે ને તે પ્રમાણે વતર્યાં કરે અને જીવનમાં પ્રકટે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૨૫)

આ શરીરનું બાકીનું જીવન જે કોઈ ભગવાનનું નામ શીખવાને એની કને આવશે એને આ જીવે એની કૃપાથી ગોદાટીને કરાવીને પણ તે રસ્તે લઈ જવામાં ગાળી શકાવાનું છે. એ જ એના જીવનનું અંતિમ કર્તવ્ય છે. પછી તો જેની જેટલી જિજ્ઞાસા હશે તેટલું થયે જશે. ગોદાટીને લીધે પણ કેટલાને ચસવું પડશે. આ જીવતરમાં પ્રભુકૃપાનો એવો યોગ છે. પ્રભુના નામનું સાચી રીતનું મહત્ત્વ જો કોઈપણ જીવમાં જગાડી શકાયું, તો તેવા આછા-પાતળા કર્મથીયે મને પૂરેપૂરો સંતોષ થવાનો છે. જે કોઈ જેવી પ્રકૃતિ-સ્વભાવવાળું મળશે, તે એની રીતે એના

પ્રમાણમાં લાભ લઈ શકાવો શક્ય હશે તો લેશે. પ્રભુકૃપાથી આ જીવે તો એનો ધર્મ બજાવ્યે જ જવાનો. જે જે મળે એમને આ ધર્મમાં એમની રીતે—એ ન જાણે તેમ—સૂક્ષ્મપણે દોરવાં. જે બધાંમાંથી છૂટો થઈ ગયેલો છે, તેવો જ બધાનામાં એની રીતે જકડાયેલો પણ રહી શકે છે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૧)

પણ આજે આ કઠણ કાળમાં સહુ કોઈને તેમની રીતે રહીએ, જીવીએ, વર્તીએ તો તે રુચતું હોય છે. હવે આ જીવથી તેવી રીતે સદાકાળ વર્તવાનું ન બની શકતાં જીવને તે ન રુચે તે પણ સમજાય એવું છે. સાધનાની અમુક કક્ષાઓ વિતાવ્યા બાદ એક ગાળો એવો પણ પ્રકટે છે કે જીવાત્મા તે વેળા એક સાથે પરવાવાળો તેમજ બેપરવાવાળો બનેલો હોય છે. પરવાવાળાનાં રંગઢંગ સૌ કોઈને ગમે ને બેપરવાવાળાના રંગઢંગ તો કોને ગમે? હવે શ્રીપ્રભુકૃપાથી અમારે માત્ર કોઈને ગમાડવાને કારણે જીવવાનું રહેલું નથી. પૂર્વના જીવનનો તો પ્રભુકૃપાથી કાયાપલટો થઈ ગયેલો છે.

એને નીરખવાને, સમજવાને, અનુભવવાને જે જીવને જેમ લાગે તે ખરું, અમારે હવે એની કૃપાથી કોઈને સારું-માહું લગાડવા પણ જવાનું દિલથી નથી. સમજણથી ઘણો સમય એવો વેશ એની કૃપાથી પહેર્યો હતો. સહુ કોઈ જીવ જો પોતપોતાની રીતે, મરજીએ, ઈચ્છાએ ચાલે છે, તો પછી તેવી રીતે આ જીવથી તેમ વર્તવાનું બને એમાં વાંધો-વચકો શાને? હું ક્યાં કોઈને કહેવા જાઉં છું કે આ જીવ કને આવો?જો તમે તમારી જ મરજીથી આવવાનું કરો, તો જે હેતુ કાજે આવવાનું બન્યું હોય તે હેતુના ઘડતર કાજે તેમ કહેવા-કથવાનું પ્રકટે, તેને યોગ્ય રીતે સ્વીકારવાની તૈયારી ન હોય તો તેવા જરૂર ખસી જાય. તેનો હર્ષશોક પ્રભુકૃપાથી અમને નથી. અમે તો શ્રીપ્રભુકૃપાથી અમારા રંગમાં જેમ છીએ તેમ છીએ. અમારે અમારું કશું જ ઢાંકવું નથી. જેમ જેવા જણાઈશું, લાગીશું કે વરતાઈશું તેનો વાંધો નથી. વાંધો જો કંઈ કશો હોય તો તે અમને હોવો જોઈએ. જેને વાંધો લાગે તો પળવાર પણ ઊભો ન રહે એવી અમારી લળી લળીને વિનંતી ને પ્રાર્થના છે. જીવનમાં અમને વાંધા-વચકા દિલમાં

કેવા કેવા લાગેલા હતા તે વેળા તે કાજે શ્રીપ્રભુકૃપાથી જે પ્રાર્થનાઓ થયેલી છે તે જોઈ કોઈ જીવ તે અંગે વિચારે, તેવી પણ અમારી તેવા જીવને વિનંતી છે. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૪૯-૧૫૦)

જો આપણા હૃદયમાં સર્વ પરત્વેનો સદ્ભાવ જીવતો જાગતો પ્રકટી ગયેલ હશે તો, તેવો હૃદયનો પ્રકટી ગયેલો સદ્ભાવ આપણને જેની તેની સાથે તેના તેના યોગ્યપણામાં જ એની કૃપાથી વર્તવાનું કરાવશે, એવો આત્મવિશ્વાસ આ હૃદયમાં તો પ્રકટી ગયેલો છે.

તેથી તે સદાય નિરાંતવાળો ને નિશ્ચિંતતાની ભૂમિકાવાળો એની કૃપાથી રહ્યા કરે છે, જે કશાથી ઘવાઈ શકાતાં નથી. જેને કાંઈક લખવાની કે કહેવાની શક્યતા કે પ્રસંગ ઊભો થાય છે, ત્યારે આ જીવનો જ્યારે સાધનાકાળ હતો, ત્યારે તેનાથી જેમ બોલાતું હતું, તેવી રીતે હવે તેનાથી વર્તાતું નથી; એ તો આ જીવ કબૂલ કરે છે, પરંતુ તેમ કરવામાં અભિમાનથી તેમ બને છે એમ માનવાની આ જીવ પ્રભુકૃપાથી જ્ઞાનપૂર્વક ના પાડે છે. આ જીવ આવી બાબતમાં જેમ માને છે, તેમ બધા જ જીવ માને એવું કહેવાનો પણ હેતુ નથી. અમુક વડીલો જેમ આ જીવને માને છે તેવી તેમની, દશામાં યોગ્ય સમજણ હોય એમ પણ સંભવી શકે છે. માત્ર મેં તો આ અંગે સ્પષ્ટીકરણ કરેલ છે.

માનવી માત્ર પહેલાં જેવો હતો તેવો ને તેવો સદાય કાયમ રહી શકતો નથી. દરેક જીવ બદલાયા કરતો હોય છે, તેમ આ જીવ પણ બદલાયા કરેલો હોય એમ બને. આ જીવને તેના સાધનાકાળમાં એનું પોતાનું નિર્દયમાં નિર્દય રીતે તટસ્થતાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરવાનો જ્ઞાનપૂર્વકનો જીવતો અભ્યાસ હતો, તેણે કરેલી પ્રાર્થનાઓ અને ભજનોથી આજે પણ તે સમજી શકાય તેવું છે. એવા લાંબા કાળના જ્ઞાનપૂર્વકના અભ્યાસની અસર જીવનમાં પ્રકટયા વિનાની રહી શકે ખરી? જો જીવ કક્ષામાં તે જીવને કોઈ પ્રકારની લઢણ પડેલી હોય છે, તે તેવા લઢણના પ્રકારની અસર તેના જીવનમાં પ્રકટેલી સૌ કોઈ અનુભવી શકે છે; તો આ જીવે વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જે અભ્યાસ પ્રભુકૃપાથી પાડેલો છે, તેની અસર શું ઊડી ગયેલી બની જાય ખરી કે?

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૪૮-૧૪૯)

આ જીવ એના સાધનાના કાળમાં કેટકેટલું મૂંગો રહ્યા કરતો? ઝાઝું કશું બોલતો-ચાલતો નહિ, કંઈ કશા ઉપર ચર્ચા-બર્ચા કરતો નહિ. વડીલો પરત્વે તો જીવતો જાગતો સદ્ભાવયુક્ત આદર જ તેનામાં પ્રવર્ત્યા કરતો હતો. તેવો જીવ આજે જેમની તેમની સાથે જે જે પ્રકારનો પ્રસંગ સાંપડતા તેમને તેમને પ્રસંગને યોગ્ય જે કંઈ હોય, તે તે તેમને તેમને કહે, લખે કે સંભળાવે છે.

તેવી રીતનું તે જીવનું વ્યક્ત થવું બીજા જીવોને કદાચ ન ગમે તો તે સમજાય તેવું છે. આ જીવના તેના વર્તાવથી આ જીવ હવે તો ‘બદલાઈ ગયો છે’ (એવું એના યોગ્ય જ્ઞાનના હેતુમાં બોલાતું હોતું નથી.), ‘અભિમાની થઈ ગયેલો છે’ એમ કેટલાક માન્યા કરતા હોય છે. પણ જે જીવો આ જીવના પૂરેપૂરા નિકટના પરિચયમાં આવેલા છે, ને જે જીવો ઘણા કાળથી જીવનસાથી તરીકે પ્રભુકૃપાથી મળેલા છે ને જેમને આ જીવના જીવનનાં ઘણાં ઘણાં પાસાંનો અનુભવ પૂરો પાકો થયેલો છે, તેવા જીવો આ જીવમાં તેવું અભિમાન કે ‘હુંપણું’ છે, તેનું યોગ્ય તારતમ્ય જોઈ શકેલા છે. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૨, પૃ. ૧૪૬-૧૪૭)

વર્ષોનાં વર્ષો સુધી પ્રિય મિત્રો સાથે હરિજન સેવક સંઘના કાળમાં લગોલગ કલાકોના કલાકો સુધી એકધારું કામ જેમણે કરેલું છે, જો એનામાં ‘હુંપણું’ કે ‘અભિમાન’ હોય તો તેવા મિત્રની જાણમાં આવ્યા વિના કેમ રહી શક્યું હોય? હુંપણું તો અનેક રીતે વ્યક્ત થતું હોય છે. રોજ-બ-રોજના કામમાં વર્ષોનાં વર્ષો સુધી સતત રહેવાનું બન્યાં કરતું હોય તેમ છતાં ત્યાં કદી પણ કશું ઘર્ષણ થયું ન હોય કે અથડામણ ઊભી થઈ ન હોય, કે કલેશ-સંતાપ ન થયા હોય, માત્ર સહકાર ને સહચાર જ જીવનમાં પ્રવર્ત્યા કરેલાં હોય તો તે શું સૂચવે છે? પણ કોઈ ગમે તેમ માને, આપણને કશી જ પરવા ન હોય. આપણે તો જે કાળે પ્રભુકૃપાથી યોગ્ય વર્તવાનું બન્યાં કરે, તેમ વર્તવાનું છે. તેમ કરવાથી બીજાને શું લાગશે એવો વિચાર કરવા જો બેસાયું, તો તો તેવા યોગ્ય પ્રકારના વર્તવાપણામાં મોળાશ પ્રકટી જતી અનુભવાય છે.

અનેક સ્વજનોનાં જીવનની લાઘ્ય ને બળતરા અંતરમાં બળ્યાં કરતી હોય છે. અમને અંતરમાં લાળા બળતા હોય છે. તેવા પ્રકારની કોઈ

ઉત્કટ દશામાં તાત્કાલિક તે વેળા જે કોઈ સ્વજન હડફટે નિમિત્ત ઊપજતાં આવી ચઢ્યું, એના પર આ જીવથી તે તે બધાં સ્વજન પરનો રોષ તેમને તેમને ચેતવવા નિમિત્તે, જગાડવાને કારણે ઢોળાઈ જતો હોય છે. બધા જાણે છે કે, “આ મોટા એકને જ વઢે છે” જો તે વેળા તે સ્વજનો એમ સમજતાં હોય કે તેમાં આપણો પણ ભાગ છે, તો તેઓ પણ પ્રભુકૃપાથી જાગ્રત બનવાનું શીખી શકે છે.

જોકે પ્રભુકૃપાથી હવે તો એવું પણ સમજપૂર્વક મૂકી દેવાનું ધારેલું છે. કાળ પણ બદલાતો રહ્યા કરે છે. જે સાધન જે હેતુ કાજે વાપરવાનું ઊભું થતું હોય છે, તેના પર કોઈક જીવ પોતાની બુદ્ધિથી આ જીવને માથે દોષનો ટોપલો ઓઢાડે તો તે કબૂલ-મંજૂર છે. એમાં અમને તો કશું નુકસાન નથી. (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૭૦)

આજે તમે લોકો આ જીવને કંઈ જ કશું ન કરતો અનુભવો છો, પણ તે જેવો દેખાય છે તેવો નથી. એના અંતરનો ચરખો તો ચાલ્યા જ કરે છે. આવું થવાનું જે પ્રભુકૃપાથી બનેલું છે, તે કેવી રીતે બનેલું છે, તેને કેવી રીતે ચીતરી બતાવું? (‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૭૬)

પ્રભુકૃપાથી આ જીવે કાયરતાને કદી પણ જીવનમાં સાથ દીધેલો નથી. તે ક્યાંયે પણ કશાથી ભાગેડુ બન્યો નથી. કેટલાંયે વર્ષોના એટલે કે લગભગ ૩૦ વર્ષના મિત્રને ખરી વાત કહેવામાં કદી પણ મચક આપી નથી. તેને તેથી ખોટું લાગશે અથવા આ જીવને છોડી દેશે, એવો ભય ક્યાંયે ખૂણેખાંચરે રહેલો નથી. પ્રેમનો ભાવ જેટલો કઠણ છે તેટલો જ કોમળ છે. પ્રેમની કુમળાશને સૌ કોઈ સ્વીકારે ને સમજે, પણ પ્રેમની કઠણાશને જ્યારે પ્રેમભક્તિથી સ્વીકારાય ત્યારે જ સાચો પ્રેમ પમાય. જીવનવિકાસને કાજે જે સ્વજનો પ્રભુકૃપાથી આ જીવ સાથે સંકળાયેલાં છે, તેમના કોઈ અવગુણને આ જીવ ઉત્તેજન આપી શકે તેમ નથી. હા, તે કોઈ જીવના અવગુણને સ્વીકારી લે ખરો—જેમ સાધક પોતાના દોષ સ્વીકારે છે પણ તે તેને યોગ્ય રીતે મઠારવાના હેતુ કાજે; તેવી રીતે સ્વજનનો અવગુણ સ્વીકારવાનો ધર્મ છે, પરંતુ તેમાંથી તેને તારવીને યોગ્ય સ્થળે મૂકવાને કાજે. જીવનનો ધર્મ સાંપ્રદાયિકતાનો નથી.

જીવનનો વાસ્તવિક ઉદ્દેશ વિસ્તારપણાનો છે. જીવનની સાધનાનો મર્મ ને અર્થ એ માત્ર ભાષાના શબ્દભંડોળથી નથી મળી શકવાનો. એ તો યોગ્યપણે જીવન જીવવાથી જ મળી શકવાનો છે.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૭૧)

કોઈ ઊંચી ઊંચી વાતો કરે તો મનમાં હાલ્યા વિના સહાનુભૂતિ-પૂર્વક સાંભળું છું. આશ્રમથી મારા જૂના વખતના કોલેજના એક સ્નેહી કુંભકોણમ્ ૨૪ કલાક માટે આવ્યા હતા. તેઓ સવારથી સાંજ રહ્યા ત્યાં સુધી ઘણી ઊંચી ઊંચી વાતો પોતાના વિષે બોલ્યા કરતા. મારા વિશે નંદુભાઈને જણાવ્યું કે ‘ભગતની ત્રણ પૈસાની કિંમત છે. પરંતુ મારી ત્રણ પૈસાની કિંમત ને સામાન્ય માણસની ત્રણ પૈસાની કિંમતમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે.’ એવી રીતે કંઈ કંઈ વાતો કરે તો મને કોઈ જાતનો વાંધો નથી, હું તે પ્રેમથી સાંભળ્યાં કરું છું.

પણ કોઈ સ્વજન—તેવી વાતો કરે તો તેને ‘સંભળાવવાનું’ કામ પ્રભુકૃપાથી થાય.

(‘જીવનમંડાણ’, આ. ૧, પૃ. ૧૩૭)

આ જીવની મૂર્ખામીનો તો પાર નથી. પ્રભુકૃપાથી જે જે જીવને ચાહતો થાઉં છું તેમના તેમના દોષ પર નજર ઠરે છે. ને તે કાજે તેમને ભાંડવાનું બને છે. એટલે આ જીવ તો એક રીતે વિષ્ટાની માંખના જેવો ગણાય. માટે તેવાનો સંગ શા ખપનો? જેના સંગથી એક પછી એક પગથિયાં ચઢીને જીવાત્મા પરમાત્મતત્ત્વ અનુભવે તેવાનો સંગ અતિ ઉત્તમ. જીવનમાં ઉચ્ચ ગતિમાં પ્રવર્તવું છે, એવી ભાવના પ્રકટવી એ મહાદુર્લભ ઘટના છે, અને તેમાંય સત્પુરુષનો આશ્રય અંતરની પ્રેમ-ભક્તિભાવે જાગૃતિ સાથે પોતાના આંતરિક વિકાસની સમજણના ધોરણથી હૃદયમાં પ્રકટતો રહે તે તો વળી તેનાથીયે દુર્લભ છે, ને તે તેનાથીયે વિકટ તો સત્પુરુષના હૃદયને સમજવું ને અનુભવવું તે છે.

(‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૨૯)

મારાં સ્વજનને, કોઈને, હું પોતે ‘સંત’ છું એમ મેં કહેલું નથી. હું તો કશુંય નથી. આ જીવ વિષે અમુક માનો એવું કહેવું નથી. કિન્તુ જીવનવિકાસની દૃષ્ટિ ને હેતુ જો આપણાં જીવનનાં હોય તો જેની કનેથી

આપણે કંઈક શીખવાનું છે, તેનામાં જો આપણાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ યોગ્ય રીતે વિચારવાનું ન કરી શકતાં હોય, ને તેવા જીવ વિશે આપણાં માન-આદર ન પ્રકટી શકેલાં હોય તો તેવા જીવ કનેથી આપણે કશો લાભ મેળવી શકવાનાં નથી. મેં કદી કોઈને પૂજા-અર્ચન કરવાનું કહ્યું નથી. આ જગતમાં સૌ કોઈ પોતપોતાની ટેવ પ્રમાણે જ ચાલે છે, મને પણ કોઈ ક્ષેત્રની એવી ટેવ હોય, ને ન પણ હોય, તે કોઈ જાણવા બેસી રહ્યું નથી, ને તે ભાવનાથી પુરવાર થઈ શકે તેવું હોય તો તેનો કશો અર્થ નથી. (‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૧, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫)

મારા ફોટાનું ભલા શું કરશો? મને એ પસંદ નથી. પહેલાં તો હું ફોટો પડાવતો ન હતો, પણ એ આગ્રહ મેં છોડી દીધેલો છે. તમને જ્યારે દિલ ચાહે ત્યારે તમારી આંખો સમક્ષ શું હું આવી શકતો નથી? ફોટાની જરૂર પડે? એની પાછળના તમારા પ્રેમની ઊર્મિની કદર હું નથી કરી શકતો એવું નથી, પણ એ નકામું છે. મનને એવામાં પડવા ન દેવું. મન એવું કરે તોય એને કહેવું કે જેના ફોટાની તું ઈચ્છા કરે છે એને જ્યારે જોવા હોય ત્યારે મનની આંખો સામે તો આણી શકાય એમ છે જ ને? પછીથી એ સ્થૂળની શી જરૂર? સ્થૂળને આપણે ઉત્તેજન આપવું નહિ. (‘જીવનપગરણ’, આ. ૩, પૃ. ૧૦૮)

હું પણ મારા મિત્રોને બીજા એવા સંતાત્માઓ પાસે જવાને જરૂર સૂચવું છું. અમદાવાદમાં પૂજ્ય શ્રી આનંદમયીમૈયા પધારેલાં ત્યારે ભાઈ નંદુને મેં ખાસ મોકલેલો તેમ જ પોંડિચેરીના આશ્રમે પણ તથા એવે બીજે ઠેકાણે જવાને સલાહ આપેલી. આધ્યાત્મિક માર્ગમાં જેણે જીવન-વિકાસ કરવો છે તેણે તો જ્યાં જ્યાં સદ્ગુણ કે એવી દૈવી સંપત્તિનાં અનુભવદર્શન થાય ત્યાં કદરભક્તિ ભાવે અને જ્ઞાનપૂર્વક પોતાનું માથું નમાવવાનું રહે છે. તમે અમુક સંતની જ સેવા કરો એ આનંદનો વિષય છે, તે ઉપરાંત જે કોઈ ઉચ્ચાત્માને પ્રભુકૃપાથી સંજોગોવશાત્ આપમેળે મળવાનું થાય તેની સેવાચાકરી કરવાનું રાખો તો તેમાં કશું ખોટું નથી. પ્રભુકૃપાથી કંઈ કોઈને ‘મૂંડવાના’ નથી.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૧, પૃ. ૫૨-૫૩)

આ શરીરનો જન્મદિવસ ભાદરવા વદ ચોથના રોજ આવે છે. તે દિવસે તમારાં બધાંના હૃદયની શુદ્ધ ભાવના, ધારણા ને હૃદયના આશીર્વાદ માગું છું. તમારા મનની ભાવના પ્રેરકપણે તે દિવસે આ જીવમાં રાખવા વિનંતી છે. ને તે દિવસનાં થતાં સકળ કર્મમાં આ જીવની ચેતનાસ્મૃતિની ધારણા હૃદયથી રાખવાનું કર્યા કરશો તો આ ગરીબ ન્યાલ થયો ગણાશે. (‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૧, પૃ. ૮૮)

આપણે મળવાનું છે તે સ્થૂળ નહિ જ. પરંતુ મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્માં જ્ઞાનની ભાવના વડે અને જીવનવિકાસના હેતુ કાજે મળવાનું છે. ત્યાં જો એવી રીતે મળવાનું રાખીએ તો એ તો વળી અતિ ઉત્તમ ઉપાય છે.

મારી એ શરત છે કે આ જીવમાં કશું દૈવત છે એમ માનવાનું નથી; અથવા તો મહાન છું એમ પણ ગણવાનું નથી. આ જીવ તો એક સામાન્ય પ્રકારનો માનવી છે. અને પૂજવા કરવાનો પણ ન હોય. એવા પ્રકારની શ્રદ્ધાનો પણ મારે ખપ નથી. શ્રદ્ધા તો ધગધગતી તમન્નામાંથી આપો-આપ પ્રકટે, અને જીવનવિકાસની સમજણ પ્રકટાવે તે શ્રદ્ધા ખપની. કોઈનામાં પણ જે શ્રદ્ધા રાખવાની હોય છે તે તો આપણા પોતાને માટે છે. ઊંડી જીવની શ્રદ્ધા પ્રકટ્યા વિના શ્રદ્ધાના વિષયમાં આપણે કદી પણ ચોંટી શકતા નથી. અને પ્રવેશ પામી શકતાં નથી. તો પ્રેરાઈ તો ક્યાંથી જ શકીએ? શ્રદ્ધા જો હો તો તે એમ ને એમ કંઈ પડી ન રહે. એટલે આપણે જે તે કંઈ સમજી-વિચારીને કરવાનું છે. ‘મનને’માં મેં એક ઠેકાણે લખ્યું છે કે પોતાના વિચારથી ચાલવામાં ખત્તા ખાવા પડે તેનો વાંધો નથી, કારણ કે જો જીવ સાધક દશામાં હશે તો તેનાથી તે જરૂર શીખવાનો છે ને તેની આંખ ઊઘડવાની છે; પરંતુ બીજાના વિચારથી ખાલી ખાલી આંધળાની જેમ દોરવાયા ન જઈએ એ તો ખાસ ખ્યાલમાં રાખવાનું છે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૬૮ થી ૭૦)

મારા તરફથી ભય રહ્યા કરે છે તેનું કારણ સમજાતું નથી. મેં ઊંચા સાદે કશું કહ્યું પણ નથી. પરંતુ ભવિષ્યમાં ન કહું એવો નિયમ પણ નથી. જે સંસારી ભાવ જાગે છે, તેનું કારણ તેવા તેવા પ્રકારના

અનુભવોની સમજણ સંસ્કારરૂપે પડી ગયેલી હોય છે તેથી જાગે છે. પ્રેમમાં એક પ્રકારનો ભય રહેલો હોય છે એ ખરું છે, પરંતુ ભયની લાગણી મનમાંથી નીકળી જવી જોઈએ; તો જ વધુ નિખાસલ થઈ શકાય છે. હજી તો કેટલું બધું એવું પડ્યું હશે કે જે કહેવાનું બાકી હશે! હૃદયના મધ્યબિંદુમાં જે કંઈ છે તે છે ખરું, પણ એનું વ્યક્ત થવાપણું એમ ને એમ બનતું નથી. એ તો અમુક પ્રકારનું નિમિત્ત બને ત્યારે જ વ્યક્ત થાય છે. એક પ્રકારનો ભક્ત નિમિત્ત બનતાં કે જાગતાં પ્રભુને પ્રાર્થના કરે ને બીજા પ્રકારનો ભક્ત સદાય પ્રભુના ભાવમાં જ રહે, નિમિત્ત હોય કે ન હોય તોપણ. મનમાં જે કંઈ ઊર્મિ પ્રકટે તેને તેવા ને તેવા જ આકારે મારી આગળ મૂકી દેવામાં કોઈ પ્રકારે સંકોચ અનુભવવો નહિ, તે ઊર્મિ પછી ભલેને સારામાં સારી હોય કે નદારામાં નદારી હોય તોપણ. જ્યારે એ રીતે ખુલ્લાં થયે જવાશે ત્યારે ઘણો ભાર હળવો થઈ જશે. જીવનમાં કોઈ સાચું સ્વજન મળેલું છે, તેનો પૂરો અનુભવ તે વેળા થશે.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૩૮)

આ જીવ વિશે પ્રેમભાવ નથી રહેતો તેને વિશે તો હું શું લખું? ને જીવથી આપણે હૃદયનું સદ્ભાવયુક્ત આકર્ષણ અને તેના વડે આપણા જીવનની ઉચ્ચ પ્રકારની મહત્વાકાંક્ષા ફલિત થવાની છે એવી હૃદયપૂર્વકની સંપૂર્ણ ખાતરી થયા વિના ગમે તેવો જીવ ભલેને પછી તે મહાન ગણાતો હોય તેને ન વળગવામાં સાર છે. ઉચ્ચાત્માનો આશ્રય જીવનના ઊર્ધ્વીકરણ સારુ છે ને તે પણ સાધનરૂપ છે. સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વોત્તમ તો એકલા શ્રીભગવાન જ છે.

આ જીવમાં પ્રકૃતિની રીતે તો અનેક પ્રકારના દોષો લાગે, જેનો ગણાવ્યે પાર આવે એવો નથી, એટલે અમારી વાત તો અમે શું લખીએ? સમજણથી ને વધારે અનુભવથી—અને તે અનુભવ જ્યારે અંતરમાં ઠરે ત્યારે ખરો—એ બધાંયથી જે સમજાય તે ખરું. મેં કદી કહ્યું નથી કે આ જીવનો સમાગમ કરવો.

મારા પર હૃદયની ઊર્મિ છે કે નહિ એ વિશે મારે કશું કહેવાનું હોય નહિ. તમે એમ જણાવો કે, “મોટા! તમારા પર મને પ્રેમ સ્થાયી

એકધારો રહેતો નથી, ને અમાસ-પૂનમ થયા કરે છે.” હું કોઈનેય મારી સોબત કરવાને કે મારી પાસે આવવાને કે સમાગમ કરવાને કદી પણ કહેતો હોતો નથી; અથવા તો એવું નિમિત્ત પણ હું પોતે ઊભું કરતો નથી. પોતાની મેળે જે કોઈ આવે તેને ના પાડતો નથી. ને કોઈ સંબંધ વધારવા કે ઘટાડવા માગે, તો તેમ પણ ભલે થાય. અમારું દિલ જેના વિશે ભગવાનની કૃપાથી રહે છે, ત્યાં અંતરમાં અંતરથી ભરતી ઓટ થતી નથી. બહારથી કોઈને એમ લાગે તો ભલે, પરંતુ જો જોવાની સૂક્ષ્મ આંખ હોય ને પારખવાનું હૃદય જો જાગેલું હોય, તો હૃદયનો પ્રેમ છૂપો રહી શકતો નથી. તમારા હૃદયની ઊર્મિ સાચી છે કે ખોટી તેની જાણી જોઈને પરીક્ષા કરવી નથી. પ્રભુકૃપાથી કોઈનીય પરીક્ષા કરવાનું દિલ થતું નથી; કારણ કે એ અમારી સંસ્કૃતિમાં નથી. અમારી સંસ્કૃતિમાં તો સર્વમાં ભળવાનું જ લખેલું છે; અને તે પણ કંઈ કશામાં બાકી ન રહે એવી રીતે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૫૧, ૫૭-૫૮)

મફતમાં હું માનતો નથી. જેની તેની કિંમત આપવી જ પડે છે. જીવનમાં કે જગતમાં કે વહેવારમાં કશું એમનું એમ મળતું નથી. તમારા જીવનવર્તાવ વડે અમારી આબરૂ ટકી શકવાની છે. તમારા ભાવ વડે અમારે શોભવાનું બનવાનું. જો ભાવનાના જ્ઞાન પ્રમાણે તમારું યોગ્ય વર્તન ન રહી શકે તો તમારે ને મારે મરવા જેવું થવાનું. માટે ગરીબની દયા જાણજો. મને તો જશ કે આબરૂનો ડર ક્યાંયે નથી. પરંતુ તમારો જશ વધે ને તમારી પ્રતિષ્ઠામાં વૃદ્ધિ થયા કરે એ જોવાની દિલમાં ઝંખના-ભાવના છે. તમારી કીર્તિ જાય તો મને મરણ કરતાંય વધારે સાલે, જો કે મૃત્યુ તો મને જરાકે ન સાલે. તેને તો પ્રેમથી ભેટી શકું. પરંતુ તારે લીધે મારે શરમથી નીચું જોવું ન પડે એવી ને એટલી તું જીવતી રહ્યાં કરજે એટલી મારી તને હૃદયની પ્રાર્થના છે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૧૦૭-૧૦૮)

મારે તો ઘણું ઘણું લેવું છે. હજી તો લેવાનું જરાતરા જ શરૂ થયું છે. મારી તમને પ્રાર્થના છે કે બધું આપ્યાં જ કરજો. જીવસ્વભાવનું બધું જ—પાપ અને પુણ્ય બધું જ—આપ્યાં કરજો. જે જે વિચાર, વૃત્તિ,

લાગણી, ઊર્મિ, ભાવના, વિકાર, રાગ, મોહ, ક્રોધ, કામ, મદ, અહંતા, ઇત્યાદિ જે જે ઊગે તે બધું, તે તે પળે, જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક આપવાની જાગૃતિ રાખી રાખીને આપ્યાં જ કરવું. ('જીવનસોપાન', આ. ૩, પૃ. ૧૧૬)

(અનુષ્ટુપ)

કોઈક ગૂઢ યોગીઓ, યોગ જે જાણતા નથી,
—એવા માનવીઓ લેઈ, પોતાને વશ ચિત્તથી,
ઈચ્છા પોતાની કેં એની પ્રમાણે, ચિત્તના ઊંડા,
—સંસ્કારોને કરાવે છે પૂરા જાગ્રત ત્યાં ખરા.
તે વેળાનો ખરો લાભ, જો કોઈ ઉગ્ર સાધક,
લઈ લેશે હૃદે ચેતી પામે લાભ પૂરો ઉર.

('કર્મગાથા', આ. ૧, પૃ. ૧૩૭)

શ્રીપ્રભુકૃપાથી આ જીવ કશું પણ યદ્વાતદ્વા કરતો હોતો નથી. તમારા ચિત્તમાં જે સંસ્કરો પડેલા હતા, તેને પ્રત્યક્ષ કોઈક સૂક્ષ્મ પ્રકારની વિશિષ્ટ કળા-પદ્ધતિ (Technique)થી તેને પ્રત્યક્ષ સ્પષ્ટપણે મૌન એકાંતમાં ખરેખરા રૂપમાં નજરેનજર જોઈ શકાય તેમ બતાવી દેવામાં આવ્યા છે. ઉપર જે કવિતામાં લીટીઓ ટાંકી છે, તે પરથી સ્પષ્ટ સમજાય એવું છે કે આ જીવમાં તેવી Techniqueનું જ્ઞાન એની કૃપાથી રહેલું છે અને તે પ્રમાણે તેણે એની કૃપાથી કરી બતાવેલું છે. તેનો લાભ કેવો લેવો એ કામ દરેકનું પોતપોતાનું છે. આ જીવે પ્રભુકૃપાથી સાબિત કરી આપ્યું હતું તે કરી બતાવેલું છે. કેવા રહેવું-થવું-જીવવું એ વિશે કશી પરવા હોતી નથી કે રહેતી નથી; પરંતુ જે કાંઈ થયેલું એનું યોગ્ય, ઉત્કટ સભાનપણું-ને ભાવપ્રદેશમાં ખેંચી જઈને દિલને દિલમાં પ્રકટાવવું ઘટે-એ તો એની કૃપાથી કરેલું છે. બીજી કોઈ રીતે તેવું થવું કદાપિ પણ શક્ય નથી એટલું તો ચોક્કસ છે.

એક આશ્રમમાં આ જીવને પ્રત્યક્ષ અનુભવ થયો છે કે બીજાના શરીરમાં થતાં વિકારને જાતે શરીરે સહન કરી લેવાના હતા. વળી બીજા જીવોને જે જે થયાં કરતું હતું, તે તે હકીકત પણ આ જીવ કનેથી બીજા

જીવોને સાંભળવા મળેલી. આ જીવ શરીરે જે રીતે સહન કરતો, તે એ જીવોને લીધે જ હતું એની અનેક રીતે ખાતરી થયેલી.*

આ જીવને વિકાર નડતો નથી એવા જાતજાતના પ્રત્યક્ષ અનુભવથી આ હકીકત તારવેલી છે એવું તો કેટલીય વાર આ જીવના શરીરના અણુએ અણુમાંથી પસાર થઈ જતું હોય છે.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૩૨૩-૩૨૪)

મને મળેલાં સ્વજનોને જીવનવિકાસ કાજે કામ તો ઢગલાબંધ મળે એવું હું સદાય વાંછતો રહેલો છું. નંદુભાઈ આદિ તે હકીકત જાણે છે. કામમાંથી માથું ઊંચું કરવા વારો પણ ન આવે, એક કામ પૂરું થતાં બીજું કામ સવાર થઈને ઊભું જ હોય, એવું બન્યાં કરે તે મને વધારે ગમે. નવરું મન નખ્ખોદ વાળે. એના કરતાં તો કામ કરતાં કરતાં શરીર તૂટે એનો વાંધો ન હોય. કર્મ તો પ્રત્યક્ષ યજ્ઞનારાયણ છે. કર્મમાં જો પ્રભુ-પ્રીત્યર્થની ભાવના રહે તો કર્મ કરતા કદી થાક ન લાગે એવો મારો અનુભવ છે.

પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકનાં હૃદય ને સદ્ભાવથી હૃદય ભેળાવી ને તેમાં મળીને ત્યાં ગળી જઈને એની પ્રાર્થના કર્યા કરવાના પ્રયોગો કરવાનું જો શહૂર ન જાગી શકાયું હોય, તો પછી ‘મોટા’ શું મરે? ઊલટું મને તો એવી કથની સાંભળીને વધારે ત્રાસ થાય છે. મારે તો એવાં સ્વજનનો ખપ છે કે જેઓ પલે પલે જીવનને પ્રેમભક્તિપૂર્વક ન્યોછાવર કર્યા કરે અને એવા ન્યોછાવર થવામાં તો હૃદયનો નયો ભક્તિભાવ હોય. મારે તો કોઈનાં રોદણાં સાંભળવાં નથી. એવાં રોદણાં તો જીવને નામર્દ બનાવે છે. ગમે તેવા વિકટ સંજોગોમાં જે જીવ જવાંમર્દ બનવાનું કરી શકતો હોય છે; તે ભલેને કદાચ હારે પણ તે હારમાંથી વિજય મેળવવાની જ ભાવનામાં ને પ્રયત્નમાં મગ્ન રહ્યાં કરતો હોય છે. ગમે તેમ થતાં જે જીવ ટટ્ટાર ઊભો રહેવાનું શીખે છે ને તેમાં પ્રભુની સહાય-મદદના હાથનો પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક હૃદયમાં હૃદયથી અનુભવ કરે છે એવા

*આવા ગૂઢ કર્મની ટેકનિકનું રહસ્ય શ્રીમોટાએ ‘જીવનસ્પંદન’ પુસ્તકની પ્રસ્તાવનામાં આલેખ્યું છે.

જીવને ક્યાંય એકલાપણું નથી એ તો શત્રુઓના ધમસાણ વચ્ચે ને બોંબમારાની વચ્ચે પણ નિરાંતવાળો રહી શકે છે. આ જીવને એવા સ્થૂળ અનુભવો તો થયા નથી, પણ આંતરિક હુમલાઓનાં કારમામાં કારમા અનુભવો થયા છે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૨૬૪-૨૬૫)

લતા નામની (નાની બાળકીને પત્ર)

ઘણી વહાલુડી,

હું તને યાદ કરું છું. એટલે શું તેની ખબર છે? ખબર ન હોય તો બહેનને પૂછજે. વેલને તો કોઈ આધાર જોઈએ જ. આધાર વિના એ મોટી ના થાય. વેલને એકલું રહેવું પાલવે નહિ ને એકલું રહેવું ગમે પણ નહિ; તે એકલી જીવી શકે નહિ. મારે તને ખૂબ જોવી છે ને ખૂબ વહાલ કરવું છે, પણ હું તો સાવ ગામડિયો છું. દીઠે જરાકે ગમું એવો નથી. જેની ઘણી હજામત* વધી ગઈ હોય, માથે ઠોબરા જેવું ફેંટિયું હોય, એવાને જોઈને તું બી તો નહિ જાય ને? રોજ ભગવાનનું નામ લેતી રહેજે. બહેન તને વઢશે નહિ અને કદાચ ધારો કે વઢે તો પણ મા વઢે તેથી ખોટું શું લગાડવાનું? મારી મા મને ઘણું મારતી પણ તોય હું તો માને બહુ હેત કરતો. મા જેવું બીજું કોઈ વહાલું નથી. “મા તે મા, બીજા બધા વગડાના વા” એવી એક કહેવત છે. બહેનને મારી વતી બોલાવજે. અહીં હું લતા તો ઘણીય દેખું છું પણ તે તું નથી.

(‘જીવનમંડાણ’, આ. ૩, પૃ. ૧૪૭-૧૪૮)

આ જીવને ખાલી ખાલી પૂજાવું નથી. તેમાં તો જીવનનું મૃત્યુ છે. મારે તો તમારાં બધાંમાંનું સર્વ કંઈ ખાવું છે. શ્રીપ્રભુકૃપાથી આ જીવનો વૈશ્વાનર જે તે પચાવવાને તત્પર છે, પણ તે માને કોણ ને સમજે કોણ? (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૨૨૭)

(વડીલો પરત્વે)

મનમાં જે ઊગે તે કહેવાનો તમારો તે અધિકાર સર્વ રીતે ને સર્વ ભાવે આ જીવ પર છે. આ જીવથી ભૂલ થતાં કે કરાતાં તમને કાનપટ્ટી

*એ વેળા પૂ. શ્રીમોટા અઠવાડિયે એક વાર હજામત કરાવતા હતા.

પકડાવાનો અધિકાર પણ છે. ભૂલ કબૂલ કરવા જેટલાં સાહસ ને હિંમત પ્રભુએ આપેલાં છે, એટલું તો આ દિલમાં લાગ્યા કર્યું છે, જેને જે ભાવે માન્યાં છે, તે ભાવે તેનામાં જીવવું એવી શ્રીગુરુકૃપાયુક્ત સમજ એણે ઉગાડી, એનાથી બીજી રીતે વર્તી જ ન શકાય, એવું જીવન-વલણ કૃપાથી એણે પ્રવર્તવેલું છે. તેથી મળેલાં સ્વજનોને ન કલ્પી શકાય એટલી હદે તેમને લાગતી રીતે કડવા થવાનું પ્રભુએ કરાવેલું છે. કોઈનેય અમથું રાજી રાખવાનું આ જીવથી બન્યું નથી. એવાં વડીલોને પણ તેવો પ્રસંગ ને સમય આવતાં સંભળાવી દેવાનું પ્રભુકૃપાથી આ જીવ ચૂક્યો પણ નથી.

સર્વ કોઈને કોઈ રીતે ઊંચાનીચાં કરવાં આ જીવ એની કૃપાથી કંઈ ને કંઈ એવું કર્યા જ કરતો હોય છે. તેમાં જો ક્યાંક અજુગતું બની જતું લાગે તો હૃદયની ઉદારતાથી તે ક્ષમ્ય ગણવાની પ્રાર્થના છે. એ પાછળ માત્ર આ જીવનો બીજા જીવ પરત્વેનો ઉગ્ર તલસાટ ઊકળ્યા કરે છે; એટલું જોવાનું-વિચારવાનું જો બની શકે તોયે આ જીવનું સદ્ભાગ્ય માનીશ. (‘જીવનપ્રવેશ’, પૃ. ૧૫૫-૫૬)

આ જીવમાં કોઈનું કશું જાણી લેવાની શક્તિ નથી, કોઈના વિચારો પણ જાણી લેવાની કળા તેનામાં નથી. તેવું તને તથા તેના પરિચયમાં આવેલા બીજા જીવોને જો તેમ લાગ્યું હોય તો તેમનો આ જીવ પરત્વેનો સદ્ભાવ છે.

કોઈ કોઈ વેળા કોઈ જીવ અમુક પ્રકારનો હુમલો કરે, તે વેળા મારો વહાલો શ્રીભગવાન પેલાને મઠારવા તેવાં તેવાં ગતકડાં કરાવતો હોય તો તેની લીલા તે જાણે.

આ જીવ તો ગધેડા જેવો છે. ભાર પણ ઊંચકે ને ઉપરથી ડફણાં ખાવાનાં મળે. ભાર તે પણ જેવો તેવો નહિ. ઊંચકાશે કે નહિ તેનો લાદનાર શેનો વિચાર કરે? જરાક શ્વાસ ખાવા ઊભો રહ્યો કે ડફણું પડ્યું જ સમજો. એવાં ડફણાં અમે તો ખાઈએ જ છીએ. કોઈ મોઢે મારે, કોઈ મનમાં મારે, કોઈ મૂંગું મારે, કોઈ ગુસ્સો કરે, કોઈ ચીડ ચઢાવે ને

કોઈ આળ પણ ચઢાવે. કોઈ વળી જુદા જુદા ઈલકાબ પણ આપે. માટે આપણે કોઈને કશું માનવું કરવું નહિ. આપણને અનુભવે જે જે થાય તે સાચું પ્રમાણવું. જે એવું અનુભવે લાગ્યું હોય, ને તે સાચેસાચ તેમ હોય, તો પછી તેમાંથી પાછા પડવાપણું ન બને તેનું જ નામ સાચો અનુભવ. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૨૬૯-૨૭૦)

આ જીવ કનેથી લાભ મળે એવું કશું નથી. કોઈને પણ આવવાનું નિમંત્રણ કે આમંત્રણ આપવાનું તો થતું નથી. કોઈ જીવ પોતાની મેળે આ જીવ કને આવે તો તેની ના કંઈ થોડી જ પાડી શકાય છે? અહીં આવવા કરતાં એવા જીવ પોતાને ત્યાં લઈ જવા કહ્યા કરતા હોય છે, તે હૃદયની સ્વયંસહજ ઊર્મિ થતાં જે તે કંઈ આપોઆપ બન્યા કરે છે. અમુકને ત્યાં જવું અને અમુકને ત્યાં ના જવું એવો કશો નિયમ કે વ્રત તો નથી. ‘અમુક અમુકને ત્યાં જાય છે ને અમારે ત્યાં કેમ નહિ?’ એમ જેને મનમાં થતું હોય તેમણે કૃપા કરીને અહીં ના આવવું. વળી એક બીજી પણ પ્રાર્થના છે કે ‘કોઈએ આ જીવ કને કોઈપણ પ્રકારની આશા-અપેક્ષા સેવવી નહિ.’ આ જીવ ગધેડા જેવો છે. અમારી પાસે કશો લાડવો દાટેલો નથી.

કોઈ પણ સંત આપણે ત્યાં પધારે તો આપણું દળદર ફીટી જાય એવી જે લોકમાન્યતા છે, તેમાં નર્યું અજ્ઞાન છે. માટે એવા ફોગટ પ્રયત્ન કરવા કરતાં એની પ્રત્યક્ષ સેવા, એનું કામ, એના કહ્યા પ્રમાણે વર્તવાથી વિશેષ લાભ થાય. તેમ છતાં કોઈને આ જીવે પોતાને ત્યાં બોલાવવો હોય તેણે સમર્પણ ભાવે કંઈક ને કંઈક આપવાની દાનત પહેલાં પરખવી. (‘જીવનમંડાણ’, આ. ૧, પૃ. શ્રીમોટાના બે બોલ)

મારા અંગેનું કશું પણ—અનુભવ વિના કે માન્યતા વિના—કલ્પનાથી માની લેવાનું નથી. પણ એની નક્કરતા સ્વીકારી શકાય એટલું દિલમાં લાગે તો જ તે સ્વીકારવું. ‘સ્વીકારવું’ એ એનું નામ કહેવાય કે

સ્વીકારાયા પછી તેમાંથી પાછું હઠી જ ન શકાય. એટલે લાગણીને આવેશમાંથી કશું માની લેવું નહિ એવી મારી ફરી ફરીને વિનંતી છે.

અમારા વિષે અમારે કશો દાવો કરવાનો નથી. પરંતુ અમે બધી રીતે સમજાવવાની માથાકૂટમાં પડી શકવાના નથી. અમારે કેમ લખવું, કેમ રહેવું, કેમ વર્તવું એ બધું કંઈ કહીને થતું હોતું નથી. અને મારું કશું ઠેકાણું પણ હોતું નથી. ને તેથી સામાવાળામાં મારે અંગેની યોગ્યતા અથવા અયોગ્યતા વિશેનો ખ્યાલ પણ જાગવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. તેવી વેળા મનમાં સગડગ જાગે અને આપણો આધાર ને પાયો હાલી જાય એવું બને છે. પરંતુ મારે સમજાવવું પડે ને એવી માથાકૂટમાં ઊતરવું પડે એ જ મને તો અઘટિત લાગે છે. મારે કેમ ચાલવું, કેમ વર્તવું, કેમ કહેવું ને કેમ લખવું એ મારા પોતાની વાત છે. આ જીવમાં ચેતનાપણા વિશેની પૂરેપૂરી સમજણ ના હોય તો—અથવા તો આપણી માનસિક ભૂમિકા અને સમજણ વડે કંઈ ધારવાનું ને માનવાનું બને તો—તે પહેલાં ચેતવવા આ લખું છું. સાધારણ રીતે હું સમજણ નથી આપતો એવું નથી બનતું, પણ આમ જ વર્તું એવું કશું ચોક્કસ ધારાધોરણ નથી.

(‘જીવનમંડાણ’, આ. ૩, પૃ. ૭૩ થી ૭૫)

આ જીવની શ્રીગુરુમહારાજની કૃપાથી અને પ્રભુકૃપાથી જીવનની સાધના ફળેલી છે, તેની તો હકીકત ને પુરાવા છે. કુટુંબની અત્યંત ગરીબ દશા હોવા છતાં, સ્થૂળ રીતે તે પ્રકારના જીવનમાં અનેક પ્રકારની મુશ્કેલીઓ અને હેરાનગતિ ભોગવવાનું થવા છતાં, શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થે સેવા કાજે એણે સમગ્ર જીવન ગાળેલું છે એ પણ નક્કર હકીકત છે. જીવમાં વિશ્વાસ શ્રદ્ધા મૂકવા માટેની જીવ સ્વભાવની ભૂમિકા પરથી પણ જેટલી પૂરતી યોગ્ય હકીકત મળવી ઘટે કે હોવી ઘટે તેટલી આ જીવમાં છે, એ તો સ્પષ્ટ ખાતરીથી અનુભવી શકાય તેવું છે. જીવનવિકાસના હેતુ કાજે બધાં મળેલાં સ્વજનોમાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, પ્રેમભક્તિ અને જીવનવિકાસ કાજેની તમન્ના હૃદયમાં પ્રકટયા વિના આ જીવનું બધાં મળેલાં સ્વજનના જીવનમાં મન, ચિત્ત, પ્રાણ, મતિ, અહમ્ આદિમાં પ્રવેશવાનું ને જીવનવિકાસ કાજે કામ કરવાનું અશક્ય જ બનતું હોય છે.

તેથી આ જીવની તો તમારા બધા કને તેવી માગણી છે. ભિક્ષાની ઝોળી ધરીને તમારાં બધાંને આંગણે અટવાયા કરું છું, હજી કોઈ કનેથી તે મળતું નથી. અહાલેક પોકાર્યે જાઉં છું. મારો ભગવાન સાચો છે તેની ખાતરી છે. એથી તે વહાલાની આશા પર જીવાય છે. જે સ્વજનોને જીવનવિકાસાર્થે હૃદયથી એના કૃપાબળે વળગવાનું થયેલું છે, તે કોટિ જન્મ થતાં પણ તેમનાથી વઘૂટી શકાવાનું નથી.

વેપારની કળામાં વેપારની લગની લાગ્યા વિના પારંગત થઈ શકાતું નથી; આમાં પણ લગની લાગ્યા બાદ જીવનને જે અનેક પ્રકારના જુદા જુદા પ્રકારના સંગ્રામના મોરચાઓમાંથી પસાર થવાયા બાદ તે જીવ રૂપાંતર પામે છે, તેને ઓળખવાની ને સમજવાની શક્તિ ત્યારે તેનામાં પેદા થતી હોય છે. સામાન્ય વહેવારમાં પણ ચાલાક, દક્ષ, નિપુણ, વહેવાર-કુશળ માનવીને આપણે પૂરો પારખી શકતા નથી. તો આવને કેમ કરીને પારખી શકવાના છીએ? એટલે એવાને પારખવાની કે સમજવાની ખટપટમાં પડવા કરતાં એની સાથે હૃદયની જ પ્રેમભક્તિથી જેટલો રાગ કરી શકાય, તેટલો રાગ કર્યા કરવો. એનાં વચનોને આપણી સમજણથી નહિ, પણ કંઈક યોગ્ય પ્રકારનું તથ્ય હશે, એમ તે પળે એવા પ્રકારનાં જીવતાં શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ, ભક્તિથી જેટલું હૃદયના ઉમળકાથી સ્વીકારવાનું બની શકે તેટલું કરવું એ આપણે કાજે ઉત્તમ છે. તેથી કંઈ તમારાં બધાંનું લાખોનું નુકસાન થઈ જવાનું નથી. ઊંધો આડોઅવળો ધરતીકંપ થઈ જવાનો નથી. તેવા સ્વીકારની ભૂમિકામાં તે વેળા કશી ગણતરી ન હોય કે બીજી કંઈ કશી સમજણ ન હોય, અથવા તો, ‘ચાલો! મોટાને એથી ગમશે.’ એવી વૃત્તિ પણ ન હોય. તેમાં એકમાત્ર સમજણ, પોતાના જીવનવિકાસ પરત્વેની હોવી ઘટે. અથવા એવાં વચનોને ન સ્વીકારવાનું બને તો પણ હરકત નથી. તે માત્ર માગે છે બધાં સ્વજનોનો પ્રેમભક્તિભર્યો સત્કાર, સ્વીકાર, સહકાર ને સહચાર. તેવું થાય તો જ પરસ્પર એક-રાગ થઈ શકે છે. રાગ જો ખરેખરો દિલમાં પ્રકટ્યો તો આપણે પરસ્પર ચોંટ્યાં સમજવું. આવા પ્રકારનો રાગ પણ હજી કોઈ સ્વજનમાં લાગેલો નથી. જીવનવિકાસના ઉત્કર્ષનો માર્ગ માગી લે છે

કેટલીક અનિવાર્ય શરતો. તે શરતોનું હૃદયપૂર્વકનું પ્રેમ-ભક્તિ-જ્ઞાનપૂર્વકનું પાલન એ એક મોટામાં મોટું આ માર્ગનું સાધન છે.

This is an appeal from the heart, of the heart, to the heart.

આ હૃદયમાંથી નીતરતા અંતરતમ હૃદયના સ્વજનના અંતરતમ હૃદયને પોકાર અને આરજૂ છે.

સ્વજનોને અનેક રીતિઓએ કરી શ્રીપ્રભુકૃપાથી મારે તો ભેળવવાનું કરાવવું કે કરવું છે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૩૧૬ થી ૩૧૮)

॥ હરિ:ૐ ॥

આ સમાજ કબરને પૂજનારો છે.

— મોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

શ્રીમોટાનું સાહિત્ય

લક્ષ્મી તે માતા છે, લક્ષ્મી વડે કરાયેલો દુર્વ્યવહાર માતા સાથે કરેલા વ્યભિચાર બરાબર છે.

— મોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

૧. મારું સાહિત્ય

પ્રભુકૃપાથી આ જીવ તો જે અનુભવે છે, તે જ લખે છે. પછી બીજા કોઈ સમર્થ કે સત્પુરુષની વાણી સાથે તેનું સામ્ય હો કે ન હો. આ જીવે કંઈ કશું વાંચ્યું-કર્યું નથી. મહાત્મા પુરુષોનાં તેવાં તેવાં વચનોની સાથે આ જીવનાં લખાણોનું સામ્ય ઘણે ઠેકાણે પ્રકટેલું હોય છે; પરંતુ તેથી તો એમ નહિ જ માની શકાય કે તે તે બધું મારું પોતાનું નથી. જીવન-વિકાસની સાધનામાં આ જીવ પડેલો હતો. કેટલીક વાર વર્ગ ચલાવતાં ચલાવતાં ૧૯૩૧માં બોદાલમાં ધ્યાનસ્થ થઈ જવાનું પ્રભુકૃપાથી બન્યાં કરતું હતું અને કરાંચીમાં ઘણી વાર મારી એવી અવસ્થા થયેલી. જીવન-વિકાસની સાધનામાંથી જે જે સમજણ પ્રકટી છે તે તે પ્રમાણે હું તો લખું છું; એટલે તે રીતે તેની યથાર્થતા કૃપા કરીને સ્વીકારશો. પ્રત્યેકના અનુભવ જુદા હોઈ શકે છે. સત્યરૂપી હીરાનાં પાસાં અનંત છે. અને પ્રત્યેક પોતપોતાને થયેલા અનુભવ-પાસા અનુસાર તે વિશે લખતા હોય છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૮, પૃ. ૨૪૯-૨૫૦)

મારા આ પ્રકારના સાહિત્યમાં કેટલુંક તો એવું છે જ અને તે પણ fundamental—આખી જીવનસાધનાના પાયારૂપ કે ચાવીરૂપે કે જે બીજાઓનાં લખાણોથી નિરાળું પણ છે. આધ્યાત્મિક ભૂમિકાઓ માટેનાં સ્પષ્ટ લક્ષણોની હકીકત અને તે રીતે મનને ભાનવાળું કરાવતું લખાણ બહુ જ ઓછું પ્રકટ થયેલું છે. અનુભવ થયો હોય તેમ છતાં, તેની તેની રીતે તેટલા જ પ્રમાણમાં વ્યક્ત થવાની કળા, એ પણ એક જુદી કળાના અભ્યાસનું પરિણામ છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૮, પૃ. ૨૫૦-૨૫૧)

મને સમજાવતાં આવડતું નથી. ઘણીવાર ગૂંચવાડો ઊભો થાય એવું પણ લખી જવાય છે. લખાણમાં આરપાર ઊતરી જાય ને એનો મર્મ સ્પષ્ટપણે કળી શકાય એવું વેધકપણું નથી. સર્વ પરિસ્થિતિમાં ચેતનાયુક્ત જ્ઞાનપૂર્વકની તટસ્થતા રાખ્યાં કરવાની જે આવશ્યકતા છે, તે મારામાં

વાસ્તવિકપણે હોય તો આનંદ જ છે. વળી ચર્ચામાં કદી પણ મને રસ નથી પડ્યો. (‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૧૯૮-૧૯૯)

નાનપણનું જીવન ગરીબાઈમાં ગાળેલું ને મજૂરીમાં દિવસો ગાળેલા. વયલો ગાળો જેમને જેમને ત્યાં રહેવાનું બન્યું, તેમની તેમની પ્રેમભાવે સેવા કરવામાં વ્યતીત થયો. આમ વયગાળાના જીવનમાં પણ શાળા-કોલેજના અભ્યાસ વિના બીજું કશું વંચાયેલું નહિ; ને પછીનો ગાળો તો દેશસેવાનો પ્રકટ્યો તેમાં તો વખત જ ક્યાં હતો?

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૨૭)

મારું લખાણ સાદુંસીધું છે, કારણ કે મને આધ્યાત્મિક સાહિત્યના શાસ્ત્રીય શબ્દોની જાણ નહોતી અને નથી. જેનો જરાતરા પણ આ માર્ગમાં પ્રવેશ હોય તેને સમજણ પડે એવું છે. એ વાંચતાં બીજું આધ્યાત્મિક સાહિત્ય પણ સમજાવા માંડશે. (‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૫૩)

આ જીવના અનુભવમાં અને તેની સમજણમાં શાસ્ત્રનો કે ચેતેલા આત્માના કથનનો કોઈ સજીવ આધાર મળે છે; તો તે ઘણું ગમે છે.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૨૬)

સને ૧૯૩૯ પછી at random—ગમે તેમ—જેમ કશું મળતું તે તે ગાળામાં જે જે સમાધાનરૂપે અનુભવની ભૂમિકા પર જે દઢાઈ ગયેલું હતું અને તેને અનુરૂપ ક્યાંક ક્યાંક તેવું સાંભળવામાં, જોવામાં કે વાંચવામાં આવતાં ઊલટો સવિશેષ આનંદ પ્રકટતો.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૧૭૭)

મારા જીવનના અનુભવમાંથી તારવીને તથા જે જીવન-ધ્યેય નક્કી કર્યું છે, તે તરફ જવાની ભાવના-ધારણાથી તે તરફનો પ્રભુકૃપાથી બન્યે જતો પુરુષાર્થ અને તે પરત્વેની સતત જલતી રહેતી જિજ્ઞાસા અને ધગશ એ બધાં તરફ દૃષ્ટિ રાખીને જે તે કંઈ લખું છું—એટલે એવાં લખાણમાં એક જ બાજુની દૃષ્ટિએ લખાયેલું હોવાની શક્યતા ખરી.

મેં જે વિચારસરણી—જીવનદૃષ્ટિ—પસંદ કરેલી છે, તે થતા રહેતા અનુભવમાંથી પ્રકટેલી છે. તેની સામે બાજુનો પ્રત્યક્ષ તેવો અનુભવ થયા વિના ઝટપટ મારી વિચારસરણી બદલતો હોતો નથી.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૬૧)

ધ્યાનનો હેતુ અથવા તો સાધનના અભ્યાસનો હેતુ તેવા સાધનના અભ્યાસ સિવાયના જીવનના બીજા ગાળામાં તે તે પ્રકારના સાધનની ભાવનાને સળંગપણે પ્રકટાવવામાં રહેલો છે. આમ જો થયા કરે તો જ જીવનમાં ભાવનાની એકતારતા અને એકતાનતા પ્રકટી શકે. સાધના કરતી વખતે ભાવના પ્રકટે અને તેના સિવાયના જીવનના બીજા ગાળામાં ભાવનાનું જો ખૂન થયા કરે તો પછી આ બંને પરસ્પર વિસંવાદી રીતથી ભાવનામાં એક એવા પ્રકારની ક્ષતિ પ્રકટે છે કે જેથી ભાવનાનો ઉચ્છેદ જ થયા કરતો હોય છે. તેથી સાધકે જીવનના જુદા જુદા પ્રકારના સાધનના અભ્યાસમાં જેટલું મહત્ત્વનું લક્ષ આપવાનું છે, તેનાથીય વિશેષ લક્ષ અને વિશેષ ચેતનવંતું લક્ષ રોજ-બ-રોજના થતાં રહેતાં વ્યવહારમાં રાખ્યા કરવાનું છે ને એના પરત્વેનો તેનો વિશેષ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો ઝોક પૂરેપૂરો વળી ગયેલો હોવો જોઈશે. જો આવું બનવાનું ન થયા કરતું હોય તો ધ્યાનનો કે એવા બીજા કોઈ સાધનના અભ્યાસનો કશો અર્થ નથી. આ માર્ગને તો હું એક પ્રત્યક્ષ જીવનસાધનાનો માર્ગ ગણું છું; ને તેથી જ એને ‘જીવનયોગ’ કહું છું.

(‘જીવનર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૧૧૭)

જીવનવિકાસ પરત્વેનો ઉત્કટમાં ઉત્કટ દિલમાં દિલથી ભાવ પ્રકટતાં ગુણ આપોઆપ પ્રકટ્યા વિના રહી શકતા નથી; એવો મારો પોતાનો જાત-અનુભવ છે. ગુણનું મહત્ત્વ છે એ તદ્દન ખરું છે. પરંતુ ગુણ કરતાં પણ જીવનવિકાસ પરત્વે એટલે કે દિલનો ભાવ પ્રકટાવવા પરત્વે જ વિશેષ ને વિશેષ મહત્ત્વ આપણે પ્રકટાવ્યા કરવાનું છે, કારણ કે ભાવમાંથી તેને તેને લગતું યોગ્ય આપમેળે પ્રકટતું જતું હોય છે; તે

પણ અનુભવની હકીકત છે. આમ એક બાજુથી ભાવને મહત્ત્વ આપી આપીને ગુણને કેળવ્યા કરવાના છે; તે સાથે સાથે ભાવ પ્રકટી શકે એવા સાધનના અભ્યાસમાં આપણું દિલ સતત એકધારું, એકતાનતાથી પરોવાયેલું રહે તેવા પ્રકારની જાગ્રતિની પણ ઘણી ઘણી જરૂર છે. આને હું ‘જાગ્રતિ-યોગ’ એવું નામ પણ આપું. જાગ્રતિ જીવતી જાગતી પ્રકટેલી રહેતી હોય તો જ તે પ્રકારનો પ્રયત્ન બનતો રહે છે. જાગ્રતિ વિનાનો પ્રયત્ન, ધારો કે થતો હોય તો પણ તે યોગ્ય પરિણામ નિપજાવી શકતો નથી. (‘જીવનદર્શન’, આ. ૨, પૃ. ૬૦)

૨. જીવન

જીવન એટલે અનંત જન્મોના સંસ્કાર લઈને આવેલી જીવની ચેતનશક્તિની માનવી દેહ દ્વારા થતી વહનક્રિયા.

જીવન નદીના પ્રવાહની જેમ પ્રતિક્ષણે પલટાતું જાય છે; ને છતાં તે પલટા જૂનાના આધાર ઉપર જ થતા રહેલા હોય છે; જૂના સંસ્કારોએ નદીના પટની માફક એક પટ રચેલો હોય છે; તે પટમાં વહેવા તરફ જીવન-પ્રવાહનું વલણ અને નવા સંસ્કારોનું ઘડતર સાધારણતઃ અને સ્વાભાવિકપણે હોય છે. તેથી ઈન્દ્રિયોના સામ્રાજ્ય હેઠળ માનવીઓ કર્મનાં-સંસ્કારનાં-પોટલાં બાંધીને જગતમાં આવ્યા હોય છે અને વધારે મોટાં પોટલાં બાંધીને જગતમાંથી ચાલતા થાય છે. આપણને કોઈએ એક વસ્તુ ભેટ આપી હોય તો એને કેટલા આદરપૂર્વક સંભાળીને કબાટમાં સારે ઠેકાણે ગોઠવીને શોભે ને સારું દેખાય એવી રીતે આપણે રાખીએ છીએ! તો પ્રભુએ આપણને આ જીવન-ભેટ આપી છે એનું મૂલ્ય પેલી ભેટ જેટલુંયે શું આપણે નહિ આંકીએ?

જીવન એ અંધારો કૂવો નથી, અથવા તો વાવાઝોડાના પવનની પેઠે ગમે તેમ ઊડી આવતો ઝંઝાવાત નથી. જીવનની આકરામાં આકરી કસોટીમાં ને તેના પ્રસંગોમાં જીવનનો એકધારો વણાટ સળંગપણે વણાયે જતો હોય છે. એમ સળંગ પટ વણાવાને કાજે જેવા પ્રસંગોમાં જીવને મુકાવું ઘટે તેવા તેવા પ્રસંગોમાં તે મુકાતો જતો હોય છે.

પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવનના ઘડતરનો હેતુ હોય છે.

જીવનનું ઘડતર કંઈ એમનું એમ બનતું નથી. એ કાજે તો હથોડાના ઘા પણ સહન કરવા પડે છે. ચારે બાજુથી તથા ઉપર અને નીચે ટીપાવું પડે છે. જીવન જીવવું હોય તો, જીવનવિકાસના યજ્ઞ કાજે, મરી ફીટી સર્વ રીતે ફના થઈ જવા કાજે, જીવન એ તો આપણું સદ્ભાગ્ય છે. એવી જીવનની ફનાગીરીમાંથી જીવનની ફોરમ પ્રકટે છે.

જીવન કંઈ કાળ-પ્રવાહમાં તણાયા કરતું માત્ર લાકડું નથી. પરંતુ જીવન તો કાળને પણ વશ રાખી શકે એવી ચૈતન્યશક્તિનો આવિર્ભાવ છે.

પ્રતિક્ષણ બદલાઈ રહેલા વિશ્વમાં જીવનના જેટલું જ મહત્ત્વ ધરાવતી વસ્તુસ્થિતિ મૃત્યુમાં છે. જીવન અને મૃત્યુ ઉભયનું વાસ્તવિક સ્વરૂપ એક જ છે. જ્યાં જીવન છે ત્યાં મૃત્યુનું પરિણામ પણ નિશ્ચિત છે. મૃત્યુ અને જીવન એક જ જીવનતત્ત્વનાં બે દર્શન છે.

મૃત્યુ પ્રતિ માનવીને હંમેશાં બીક રહ્યાં કરે છે, તેનું કારણ તેની અપરિવર્તનશીલ મનોદશા અને અગમ્ય વિશેની ભીતિ છે.

મૃત્યુ પાછળ શોક કરવાની અસાત્વિક વૃત્તિમાં, લાગણીમાં નરી આસક્તિ છે; અને અજાણી ઊંડી સ્વાર્થવૃત્તિ પણ હોવાનો સંભવ છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૨૨૪-૨૫-૩૫-૩૬-૩૭,
‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૭૧)

જીવન એ કંઈ માત્ર જીવનને માટે નથી, પણ ભગવાનને માટે છે. જે મનુષ્યનું જીવન જીવંત બનેલું છે તે તો જરૂર ભગવાનની લીલા જ પ્રકટ કરતું હોય છે. એવા જીવનવાળું હૃદય ભગવાનના ભાવને ખરેખર તત્ત્વતઃ પ્રત્યક્ષ નજર સામે જીવતું જાગતું અમૃતતત્ત્વ જાણે છે, માને છે ને માણે છે તથા અંતરમાં તેમ અનુભવીને એના હેતુને પિંછાનીને એના ઈશારે સતત અનુસરતું હોય છે. આપણામાં જ્યાં સુધી દ્વંદ્વભાવ છે, આસક્તિ છે, બહારના આવરણ-વાતાવરણમાં ભળી જવાની વૃત્તિ ને રસ છે; બધી પરિસ્થિતિમાં તટસ્થતા કેળવાઈ નથી, ત્યાં સુધી ઉપરની સ્થિતિનો ખરો ખ્યાલ આપણને કદાપિ આવી શકવાનો નથી. જ્યાં લગી આપણામાં standards (મંતવ્યો કે ધારાધોરણ પ્રમાણે જ મૂલ્યાંકનની

ટેવ) છે ત્યાં લગી આપણે તે રીતે જ જોવાને ટેવાયેલાં રહીશું, ને આપણી દૃષ્ટિ ને વૃત્તિ તેટલા પ્રમાણમાં સંકુચિત રહેશે.

આપણા આંતરિક જીવનને શોધી કાઢવાનો—આવિર્ભાવ કરાવવાનો—ને એને સ્વરૂપમાં પ્રકટાવવાનો Urge (સતત આંતરિક ગોદાટી) અને તે પણ ઉત્કટ સ્વરૂપનો થવા માંડશે, ત્યારે આપણને જરૂર બધાંયથી ઉપરવટ થતાં આવડતું જશે. જગતમાં જો આપણે ઝીણવટથી જોઈશું તો જણાશે કે જે તે કંઈ એકબીજાને અવલંબીને જીવતું હોય છે. આપણે જાણેઅજાણે કંઈક કંઈક પ્રવૃત્તિ કરતા હોઈએ છીએ ને એને આપણું જગત બનાવીએ છીએ. એવાં અનેક નવાં જગત આપણે રચીએ છીએ ને જૂનાંને છોડી દઈએ છીએ. જો માર્મિક રીતે તપાસીએ તો ખબર પડે કે નવા જગતમાં પ્રવેશતી વખતે કશુંક જૂનું આપણે છોડીએ છીએ. પણ સાધારણ રીતે તો એનું આપણને ભાન સરખું પણ હોતું નથી. આમ છોડવું ને પ્રવેશવું એ તો આપણો એક ક્રમ જ થઈ પડ્યો છે, પણ એ બધું આપણે સ્વભાવ અને પ્રકૃતિને વશ થઈને કરતાં હોઈએ છીએ. આપણે હવે તેમ કરવાનું નથી. તે બધાં કામોથી અલગ પડીને તટસ્થપણે રહીને—એ આપણાં કામો આપણા સ્વભાવનાં પરિણામો છે; ગુણોની અસરને લીધે થાય છે, તેમ જાણીને એની અસરમાં તણાયા વગર તેને જોયાં કરવાનાં છે. એના પ્રવાહમાં તણાઈ જવાનું નથી, ને તે રીતે તે થવા દેવાનાં છે. (‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૭૨-૭૩)

જીવનમાં એવો ભાવ વિકસે એ માટેના આપણા સર્વ પ્રયત્નો આપણે કરવા રહ્યા. એ પ્રયત્નો અનેક રીતે થઈ શકે. એ પ્રયત્ન એ જ યોગ. પરંતુ એના માટેની આપણી તમન્ના દિન-પ્રતિદિન વધ્યાં કરવી જોઈએ. એ તમન્ના વધારવા માટે આપણે જે ભાવને જીવનમાં પ્રકટાવવો છે, એ ભાવને અનુકૂળ ભૂમિકા થાય એવું વર્તન જ માત્ર નહિ, પરંતુ આપણું માનસ પણ તે રીતે કરવાની જરૂર છે. જીવન માત્ર એકલું કોરું જડ હકીકતોથી ભરેલું નથી, તેમ એ માત્ર ઊર્મિ કે લાગણીનું બંડલ પણ નથી; પણ એ બધું મળીને સાકાર સ્વરૂપ થાય, એવું આપણે જીવનને કરવાનું છે. ઊર્મિ, આવેશ, લાગણી, ભાવના, પ્રેમ—એ બધાંને આપણે

બઢાવવાં જ પડશે. એ ત્યારે જ બઢશે કે જ્યારે આપણને એવી તકો મળતાં તેવી તકોથી આપણામાં જાગૃતિ રાખીને તે તે વખતે ઊર્મિઓને જગાવવા દઈશું, પણ તે ભોગવી લઈશું નહિ, અને એવી વરાળ બનાવતાં રહીશું. એમ કરતાં કરતાં આપણે ઘનિત, પુનિત બનતા જઈશું.

જીવનનું મૂલ્યાંકન અમુક રીતે જ આંકવાની અથવા આપણી રીતે જ ગણવાની આદત તો આપણે મનમાંથી કાઢી નાંખવી જ પડશે. હીરાને જો અનેક પાસાં છે તો જીવનરૂપી હીરાને તો કેટલાં બધાં પાસાં હોઈ શકે! પણ આપણો જીવન-હીરો તો ઘડાયા વિનાનો છે. હજી એને ઘડવાનો છે, સાફ કરવાનો છે, એને પહેલ પાડવાના છે અને બીજું ઘણું ઘણું કરવાનું છે. એ માટે એને ભગવાનના હાથમાં—એ કારીગરના હાથમાં સંપૂર્ણપણે મૂકી દેવાનો છે ને આપણું બધું જ મૂકી દેવાનું છે, તો જ આપણે ઘડાતા જઈશું. પણ ત્યારે જેમ જેમ સરાણે આપણે ચઢતા જઈશું, તેમ તેમ એ પ્રયોગમાંથી મળતી ચેતનાનો અનુભવ પણ આપણને થયા વિના રહેવાનો નથી. આવો અનુભવ એટલે જ પ્રભુની ઝાંખી. (‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૭૯-૮૦)

બાળક શિક્ષણનાં સાધનો સાથે રમે છે, ત્યારે એ સાધનોને માત્ર રમત તરીકે તે સ્વીકારે છે, પણ એને ખબર ન પડે એવી રીતે એ એમાંથી જ્ઞાન મેળવે છે. આપણે પ્રકૃતિથી કે સ્વભાવથી થતાં કામોને માત્ર રમત માનીએ પણ એમાંથી સમજણપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, સતત કંઈક શીખીએ, અંદરના ગુણોની રમત જાણતા રહીએ તથા ક્યાં ક્યાં એની ઉપરવટ જવું એ કળા જાણીએ ને તે પ્રમાણે વર્તીએ તો જ ફાવી શકાય તેમ છે. બાકી તો આ તો અનંતકાળની રમત મંડાઈ ચૂકેલી છે. એમાંથી અંત આવવો સહેલો લાગતો નથી. આ બધું ત્યારે જ થઈ શકે કે જ્યારે આપણા ધ્યાનને જીવંત રીતે ને સચોટ રીતે દિલના બધા જ વ્યવહારમાં ઉતારવાની ટેવ પાડ્યાં કરીએ. આમ થાય તો સર્વ કંઈ સહેલું છે.

આપણી દરેક ક્રિયામાં રાગ, સુખ, લહેર, વગેરે ન રાખીએ પણ એની પાછળના ચેતન બળમાં જ લક્ષ રાખીએ તો જીભની સ્વાદવૃત્તિ,

કાનની વૃત્તિ, નાકની વૃત્તિ, આંખની દૃષ્ટિ ને ઈન્દ્રિયની લોલુપતા વગેરેનું જોર એકદમ ઘટી જશે. છેવટે તો બધી ઈન્દ્રિયો પેલા સૂક્ષ્મ ચેતન-તત્ત્વમાં રસ લેતી થઈ જશે. માણસોએ પામર બનીને ભગવાનનું જે સર્જન છે, દિવ્ય તત્ત્વ રહેલું છે, એને પાશવી વૃત્તિમાં લીન થઈને તદ્દન અધોગતિના રૂપમાં પરિણત કરી દીધું છે, એ સર્જનની પાછળ જે લીલાનું તત્ત્વ રહેલું છે, એને બદલે આપણે તો આપણા ગુણોના-સ્વભાવ-પ્રકૃતિના જ ગુલામ બન્યાં છીએ ને એમાં રત રહેલા પડી રહીએ છીએ. અરે! આપણે ગુલામ બની ગયા છીએ, એનું ભાન પણ આપણને થયું નથી. જ્યાં સુધી ગુલામ છીએ, એનું દુઃખ-દર્દ પણ આપણને સાલતું નથી, ત્યાં સુધી એ સ્થિતિમાંથી આપણો ઉદ્ધાર થવો પણ શક્ય નથી.

આજથી આપણે આપણી સંકલ્પશક્તિને અંતર્મુખ બનાવી એને અંદરમાં ગતિ કરતી કરીએ. લાગણીઓ અને વાસનાની પેલે પાર, ઈન્દ્રિયગમ્ય વિષયો ને તેનાં આકર્ષણોની પેલે પાર આપણે આપણી સંકલ્પશક્તિના પ્રેરણાત્મક બળથી આપણી જાતને લઈ જઈએ. મનપ્રદેશ અને મનના સહગામી સંસ્કારાદિની ભૂમિકાથી ઊંચે એને આપણે લઈ જઈએ. વિચારની, પ્રકૃતિજન્ય પ્રેરણાની, આસક્તિની અને વાસનાની વાડાબંધીમાંથી બહાર એને કાઢીએ. આમ આપણી અંદર રહેલા એવા તત્ત્વને આપણે પામીએ કે જે શાશ્વત છે, શાંત છે, નિર્મળ છે, નિઃસ્તબ્ધ છે, અવિકારી છે, સમ છે, બધા પ્રસંગો, બધી વ્યક્તિઓ ને વસ્તુઓ પ્રત્યે જે નિષ્પક્ષપાતી છે, જે કશા કાર્યથી હાલી ઊઠતું નથી અને પ્રકૃતિના સર્વ કોઈ આકારથી જે પોતાનામાં વિકારી થતું નથી. જો એક શાશ્વત આધ્યાત્મિક અનુભૂતિને પરિણામે એવા તત્ત્વને આપણે પામીએ તો આપણને એક એવો સદ્ધર પાયો મળી રહેશે કે જેના ઉપર ઊભા રહેવાથી આપણાં મન-સર્જિત વ્યક્તિત્વની પરિસીમા કે બંધનમાંથી—વાડામાંથી આપણે છૂટીશું. મનઃપ્રસાદ ને જ્ઞાન તથા શાંતિમાંથી ચ્યુત થવાનો આપણને સંભવ જ નહિ રહે અને અહમ્માંથી મુક્તિ પામીશું.

જીવનનો નિયોડ અનુભવમાં છે. પણ ‘અનુભવ’ તો ત્યારે જ આવે કે જ્યારે એની પાછળ આપણે આપણા હેતુને પ્રત્યેક કાર્યમાં જીવતો જાગતો રાખીએ. બહારના, બીજાના કૂટપ્રશ્નોમાં જેટલો રસ લઈએ છીએ, એનાથી હજારગણાં ધ્યાન, લક્ષ, વૃત્તિ, રસ, તટસ્થતા, એકાગ્રતા વગેરે આપણે—આપણા પોતાના જીવનપ્રશ્નમાં આપણા હેતુને પ્રેરક, ચાલક બળ તરીકે સ્થાપીને તે ઉપર મીટ માંડીને—લાવવાં પડશે. આપણો ભગવાનમાં સતત યુક્ત રહેવાનો ‘જીવલેણ’ પ્રયત્ન અવિરત અને દીર્ઘકાળ સુધી ચાલતો રહેશે તો આપણમાં એવી આંતરિક વૃત્તિ ખીલી ઊઠશે કે જેને જે કંઈ થવું શક્ય છે. એનું કારણ ત્યારે આપણામાં એક એવી દિવ્યશક્તિ આપણે પ્રકટાવી શક્યા હોઈશું, કે જે માત્ર એની ઈચ્છાથી જ સર્વ કાંઈ કરવા શક્તિમાન થશે જ થશે. એની ઈચ્છામાં સર્વ બળની માત્રા આવી ગયેલી હોય છે. પણ ત્યારે એવી ઈચ્છા કરવામાં આપણે ઘણો ઘણો સૂક્ષ્મ વિવેક રાખવો પડશે. એવી ઈચ્છા અજમાવી જોવાની લાલચ રોકવી એ તો ઈન્દ્રિયની લોલુપતા કરતાં ક્યાંય અઘરી વાત છે. આ તો પ્રમાણમાં સહેલું છે પણ પેલામાં તો અપાર સંયમની જરૂર છે, એ મારા પોતાના અનુભવની વાત લખું તો એમાં જરાકે અતિશયોક્તિ નથી. આપણને ‘સંયમ’ એટલે શું એનું ત્યારે જ સાચું ભાન થવાનું છે. ત્યારે જ ‘અનંત શક્તિ’ ને એનું બળ ને એનું પરિણામ વગેરે શું છે, એની કંઈક જાંખી થવાની છે. એમ જ્યારે થશે ત્યારે દુનિયામાં કોઈ એવી બીજી શક્તિ નહિ રહે કે જેના બળ વડે આપણને પોતાનામાં તે લપટાવી દે એવી એ અનંત દિવ્ય શક્તિની આલિંગન-લીલા છે. (‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૭૩ થી ૭૫)

જીવનમાં મળતી જતી પરિસ્થિતિ ને સંજોગો—જો ધ્યેય પરત્વેનું દૃષ્ટિબિંદુ એકાગ્ર અને કેન્દ્રિત, જીવતું જાગતું એકધારું રહ્યાં કરતું હોય તો—આપણને વેધક ને પ્રેરણાત્મક જીવનદૃષ્ટિ પ્રેરવતા રહે છે. જીવન જેમ સમગ્ર, સળંગ અને એકપણે હોય છે, પરંતુ તેમ તેવું દૃષ્ટિબિંદુ જીવનમાં જીવનથી આપણે રાખી શકતા હોતા નથી. આવી પડેલા સંજોગને તે કામ પૂરતા જીવનના એક વિભિન્ન ટુકડા તરીકે લેખીને

આપણે વર્તતા હોઈએ છીએ; તેથી તેવા જીવનના વર્તનમાં સળંગતા ને સમગ્રતા પ્રકટતાં નથી, ને તે કારણે સમગ્ર જીવનના મૂળભાવનું સાતત્ય કદી કાર્યમાં પ્રકટતું જ નથી. સમગ્રતા, સળંગતા સામાન્ય જીવાત્માને જીવનમાં ખ્યાલમાં પ્રકટવાં શક્ય નથી હોતાં. જીવનમાં જીવનના ધ્યેયની ભાવના જવાળામુખીના જેવી ધગધગતી જ્યારે જવલંતપણે પ્રકટી ઊઠતી હોય છે, ત્યારે ધ્યેય પરત્વેની ભાવના પ્રમાણેનું વર્તન થતા જતા ક્રમમાં પ્રકટી શકે છે અને એવો માનવી સજાગ રહી શકે છે. જે જીવાત્મા પળે પળ સજાગ રહેતો હોય છે, એવો પછી કંઈ રીતે કર્મથી વિમુખ બની શકે? એવો 'જીવાત્મા' તો જે કંઈ મળે છે, તેને ધ્યેયની ભાવનાના ત્રાજવાથી તોલી તોલીને તેવી ભાવનાના જવલંતપણે પ્રકટાવવાને અને તેને પોષણ આપવાને જ એની કૃપાથી જીવતો રહ્યો હોય છે, એવો જીવ કશાથી વિમુખ નથી બની શકતો.

સાધનામય જીવન એ જ સાચું જીવન છે, સાધનાથી જીવનમાં જીવનનાં સહસ્ર નયન ખૂલતાં હોય છે. જીવનમાં અનેક પાસાનાં એને દર્શન ખૂલતાં જતાં હોય છે. જીવનનાં સર્વ પાસાંને તે સાદર અને સદ્ભાવથી નીરખે છે. જીવનના દરેક ક્ષેત્ર પરત્વેની સદ્ભાવનાની સાથે તે તો સુમેળ સાધતો રહે છે. જીવનની સર્વ પ્રકારની રચનાત્મક પ્રવૃત્તિમાં તે સમાધાન મેળવતો રહે છે; એને કશા સાથે વિરોધ નથી. એ તો જેની તેની સાથે સમરસ થતો રહે છે. અને એ જ છે એના જીવનનું સાચું રહસ્ય. એને કશાથીય પછી અલગ થવાપણું કેમ હોઈ શકે?

સેવાના જીવનમાં ગુણ ખીલે છે ને એની શક્તિ પણ સહજ રીતે પ્રકટીને પ્રવર્તે છે, પરંતુ તેમાંય તે આપમેળે નિર્મમત્વથી, નિરાસક્ત-ભાવે તરતો રહે છે. જીવનનું ધ્યેય જીવનના કોઈ એક પાસામાં સમાઈ જતું નથી હોતું, તે તો પ્રથમ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થતું થતું એની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી પછી તો તે વિસ્તાર પામતું પામતું જીવનનાં સર્વ પાસાંને સ્પર્શતું હોય છે, તેથી તે જેમ એકમાં છે તેમ અનેકમાં પણ હોય છે.

જીવનનો સાધક તો જ્યાં ત્યાંથી સદ્ભાવનાની પિંછાણ ને કદર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જેનું તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન તે યથાભાવે કરતો રહે છે. કોઈપણ સદ્પ્રવૃત્તિના હાર્દને અનુભવ્યા વિના રહી શકતો

નથી; તેથી તે જીવનની સકળ સદ્પ્રવૃત્તિના મૂળમાં છે. જીવનના સાધકની ભાવના કંઈ વેરવિખેરપણે પડેલી નથી હોતી. તે જેમ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત હોય છે, તેમ તે પાછી સર્વતોમુખી થવાને પણ એકધારી મંડ્યા કરતી રહે છે. સાધકના જીવનની દૃષ્ટિને એકમાં એકાગ્ર કેન્દ્રિતપણે થવાવાનું જે પ્રકટે છે તે તો વિસ્તાર પામવાપણાની દશાને પામવાને કાજે. તેથી તેનું એકમાં જે પુરાઈ રહેવાપણું એક કાળ પૂરતું બન્યા કરતું હોય છે. તે તો જવાળામુખીની જેમ બહાર ફૂટી નીકળતાં પહેલાં અંદરના ભૂગર્ભમાં ઘણા સમય પહેલાંથી બહાર ફાટવાની ક્રિયા-પ્રક્રિયા સતત ચાલી રહેલી હોય છે, તેના જેવી આ પૂર્વ તૈયારી છે. આવા પ્રકારની પૂર્વ તૈયારીરૂપ સાધકનું સાધનામાં એકાગ્ર કેન્દ્રિત થતું જતું જીવન હોય છે, તેથી તે સમાજથી અટૂલો ને એકલો પડી ગયેલો છે એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. કોઈક વૈજ્ઞાનિક જેમ પોતાની શોધના પ્રયોગમાં મનન-ચિંતનમાં રહ્યા કરતો હોય છે ને તેવા એકાગ્ર મનના કાળમાં તબક્કા પૂરતી બીજા બધા પ્રકારના જીવન પરત્વે એની દૃષ્ટિ જતી નથી હોતી તેમ સાધકનું પણ થતું હોય છે.

જેણે જેણે કંઈક કેળવેલું છે તેણે તે મેળવવાના પ્રયત્નમાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થયા વિના ચાલવાનું નથી. જેણે જે જે પ્રવૃત્તિ જીવન-ધ્યેયને વિકસાવવાને કેન્દ્રિત થવું જ પડે છે તેમાં તેણે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થવું જ પડે છે. આ હકીકત જીવનમાં સર્વ ક્ષેત્રોને લાગુ પડે છે. લડાઈના જોશને થનગનતું રાખવા તે ગાળામાં સમગ્ર પ્રજાની દૃષ્ટિને જેમ એકાગ્ર, કેન્દ્રિત ને તત્પરતાવાળી રાખવામાં આવે છે ને તે કામ પૂરતું જેમ બીજા કશાને મહત્ત્વ અપાતું નથી—એક માત્ર લડાઈ ટકી રહેવા ને જીતવા પરત્વેની પ્રવૃત્તિને જ જેમ મહત્ત્વ અપાયા કરાય છે—તેમ જીવનમાં સાધના પરત્વેના વલણને સમજવાનું છે.

જીવનના રાગદ્વેષાદિક પ્રવૃત્તિનાં વલણોથી—તે તે પ્રકટતાં—દોરવાઈ ન જતાં શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા કેળવવાને જાગ્રતિપૂર્વક મથ્યા કરવું; જે જીવનના સકળ વર્તનભાવમાં સત્ત્વગુણ પ્રકટાવવાને એકધારું જ્ઞાનપૂર્વક મથવું—એને શું કર્મ નહિ ગણાય કે? ને તેવું કર્મ પણ શ્રીપ્રભુપ્રીત્યર્થ થયા કરે, પ્રભુભાવે થયા કરે, ને તે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક

શ્રીભગવાનના ચરણકમળે સતત અર્પણ થયા કરે—એવું બધું કઈ જેવું તેવું કર્મ નથી. સાધનામય જીવન પરત્વેના સંસારના વિચારકો ને વિવેચકોના ટીકાયુક્ત પ્રહારને જીવનનો સાધક સમભાવે નીરખી નીરખી પોતે પોતામાં વધારે પ્રામાણિકપણે નિરંતર એક જ ભાવમાં પ્રવર્તવાનું કર્યા કરે તે જ યોગ્ય છે.

૩. જીવનવિકાસ

જીવનવિકાસની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ જ્યાં સુધી એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત, જીવતાં જાગતાં એકધારાં પ્રકટેલાં હોતાં નથી ત્યાં સુધી શ્રેયાર્થીની ભૂમિકા Reception and Responsive—સ્વીકારાત્મક, સંગ્રાહક અને તેને અનુલક્ષીને તેનો હેતુલક્ષી ભાવનાથી પ્રત્યુત્તરાત્મક સામો જવાબ પ્રેમથી, હૈયાના ઉમળકાથી વાળી શકે એવી બની ગયેલી—હોઈ શકેલી—ન હોવાથી, તેનું દિલ જે તે બધું પૂરું પચાવી શકે એવું નથી હોતું. એનો આધાર તો એનું દિલ જીવનવિકાસના ધ્યેય પરત્વે કેટલું ને કેવું ધગધગતા તલસાટયુક્ત ને સતત ઉન્મુખી પ્રકટેલું છે, તેના પર છે. એવા દિલનો દિલમાં દિલથી પ્રકટેલો એવો તલસાટ એ જ સાચી રીતે જીવનને ઘડનારો સાચો ગુરુ છે, ને ત્યારે જ નિમિત્ત-ગુરુ એને પ્રભુકૃપાથી આકાર દેવામાં પ્રેરણાત્મક સૂક્ષ્મ મદદ પ્રેરાવી શકતો હોય છે. એવો દિલનો ઉત્કટ તલસાટ, પ્રચંડ ધગશ, ઉત્સાહ, ઉમંગ, ન્યોછાવરી, સાહસ, હિંમત, ધીરજ, ત્યાગ, સમર્પણ વગેરે જીવનમાં જ્યારે એક અંગભૂત વણાઈ જઈને તેના તેવા સ્વરૂપની કાયા ઘડાયેલી હોય છે, ત્યારે જ એવો શ્રેયાર્થી વારી વારી જઈને એમાં સર્વભાવે ને સર્વ રીતે પોતે ફનાગીરીનો આનંદ સેવી સેવી ફલંગો પર ફલંગો કૂદી કૂદી આગેકદમ ભરતો જતો હોય છે ને એવાના દિલની જે જીવનની મસ્તી હોય છે તે કોઈ ઓર જ હોય છે. એવી ખાખ થતા જીવનની મસ્તીમાંથી જ જીવનનું પુનર્જીવન ને નવસર્જન થતું રહેતું હોય છે.

જીવનનાં અનેક પાસાંઓમાં, ક્ષેત્રોમાં ને જીવનના જુદા જુદા સંજોગોમાં, પરિસ્થિતિમાં, જુદાં જુદાં કર્મોમાં તેવો જીવ ભલે જુદો જુદો

વર્તતો લાગે, પરંતુ તેનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ તો ધ્યેય પરત્વેના હેતુથી એકધારા પ્રેરાઈને ધ્યેયના હેતુની સફળતા પરત્વેની એના દિલની સચોટ મીટ મંડાયેલી ત્યારે રહ્યા કરતી હોય છે, ને એવામાંથી જ તે પોતાના જીવનને તારવતો તારવતો આગળ ધ્યેય જતો હોય છે.

જીવનમાં અનેક પ્રકારનાં ધમસાણ, પ્રલયો એને પ્રકટે છે, પરંતુ એના દિલની મસ્તીનો પારો ત્યારે પણ કદી નીચે ઊતરી શકતો નથી. ત્યારે એવા એવા પ્રસંગોથી તો એના દિલની ખુમારી વધારે પ્રકાશી કેવી મદમસ્ત ટટ્ટારી અનુભવે છે એની કક્ષા તો કોઈક એવો ન્યારો વિરલ વીર જ અનુભવી શકે છે.

જીવનના વિકાસનો માર્ગ તો જીવનની મસ્તીનો, ખુમારીનો ને જીવનને હૈયાના ભાવના ઉમળકાથી સ્વાર્પણ કર્યે જવાનો છે. જીવન-વિકાસની કથા એવા સ્વાર્પણનાં એક પછી એક પગલાં ભરાયે જવામાંથી નવા નવા ભાવે ને નવા નવા રૂપે કોઈક ભવ્ય, રમ્ય અને દિવ્ય કળામાં પરિણમતી જતી જ્યારે પોતે અનુભવે છે, ત્યારે જીવનની ધન્યતા, કૃતાર્થતા અનુભવતો તે શ્રેયાર્થી એવી જ્ઞાનયુક્ત દિલની કુરબાનીઓ ને આહુતિઓ આપતા આપતા એના દિલનો ભાવ દરિયાની ભરતીનાં મોજાંઓથી પણ અનેક ગણો ઊછળતો તે પોતે અનુભવે છે. તેથી જીવન એક પરમ આનંદનો લ્હાવો છે, એવી એને દિલમાં દિલથી સભાનતા પ્રકટે છે એવાને ત્યારે દિલમાં મસ્તીની જીવન-ઘડતરની એકધારી સતત ભાવનાં પ્રકટેલી રહ્યા કરે છે. તેવી ભાવના વડે કરીને હાર કે નિરાશાના વમળમાં તે કદી પણ ગર્ત થઈ શકતો નથી, કારણ કે દિલમાં એવી પ્રકટેલી પ્રચંડ, ઉત્સાહ, તલસાટવાળી ભાવના એનામાં એવી તો હૈયાસૂઝ પ્રકટાવે છે કે તે તેવી તેવી વેળા તટસ્થતા ને સમતાથી એનું આકલન કરી કરી, તેને તેને પાર કરી જતો હોય છે, તે ત્યારે તે તેના વહાલા પ્રભુની પરમ મંગળમયી કૃપાનો સહારો અનુભવે છે કે જેના આધારે તે પોતાના જીવનનું સુકાન ધ્યેયના હેતુને હૃદયથી અનુલક્ષીને પ્રભુકૃપાથી દોરવ્યા કરતો હોય છે.

૪. શરીર

શરીર તો આપણું રક્ષણકર્તા છે. એ ન હોત તો શું થાત? આ આપણી આસપાસના વાયુ-મંડળમાં વાયુરૂપ તેમજ પ્રવાહી હોવાથી પોતપોતાના mood પ્રમાણે—મનની આડીઅવળી કે ઊંચીનીચી દશા પ્રમાણે—આકાર બદલી શકે એવાં અને વાસનાથી ભરેલાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો એટલાં બધાં છે કે તે, આપણને ભગવાને શરીર આપ્યું ન હોત તો આપણાંમાં પેસી, આપણને તેનું એક સાધન બનાવી, પોતાની વાસના સંતોષત અને આમ આપણને અધોગતિમાં નાખત. પણ તેમ તેમનાથી થઈ શકતું નથી. કારણ કે આપણું શરીર પાર્થિવ તત્ત્વનું છે, ઘન છે. એટલે પેલાં વાયુરૂપ-પ્રવાહી, બદલાતાં આકારવાળાં, વાસનાથી ભરેલાં તત્ત્વો એ સ્થૂળ તત્ત્વની સાથે અથડાઈને પાછાં જાય છે અને આપણને પોતાનાં સાધન બનાવી શકતાં નથી. આપણને કેટલીક વાર કામ કે ક્રોધની વાસના ખૂબ જોરદાર થાય છે. ત્યારે પણ શરીર આપણું રક્ષણ-કર્તા થઈ પડે છે અને આપણા કામ-ક્રોધના આવેગને રોકે છે, નહિ તો આપણે કોણ જાણે કેટલુંય નુકસાન કરી નાંખત! પણ પેલું શરીરનું સ્થળૂતત્ત્વ આપણી આગળ પર્વત જેવું રહે છે.

(‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૧૪૪)

શરીરનાં જન્મમરણ તો અનેક થયાં જ કરેલાં છે, પણ માનવીના શરીરનું માહાત્મ્ય ઘણું ઘણું છે. અને એવું એનું માહાત્મ્ય અને રહસ્ય સમજાય તે કાજે જ જન્મદિવસને આપણામાં મહત્ત્વનું સ્થાન છે. આ મળેલા શરીરથી જ તે, જે તે કરી શકતો હોય છે. શુભ કે અશુભ કર્મ પણ એના વડે જ જીવ કરી શકે છે. તે શરીર વડે જ જીવ કાં તો બંધાતો હોય છે, કે કાં તો વધારે મુક્ત થતો જતો હોય છે.

શરીર છે ત્યાં સુધી જીવની ભોગ-ક્રિયા તો ચાલુ રહેવાની જ, પરંતુ તેવી તેવી ક્રિયામાં જે જીવ બળિયો, રસિયો ને ચેતેલો થયેલો છે, તેવો જીવ તો તેમાં કોઈ અનોખી રીતે જ પ્રવર્તતો હોય છે. એક મા પોતાના

બાળકનું મેલું ઉપાડે તેમાં જે વૃત્તિ હોય ને એક ભંગી જાજરમાંથી મેલું ઉપાડે, એ બે જીવની, તે તે કર્મ કરતી પળેની વૃત્તિમાં આસમાન જમીનનો જેમ ફરક હોય છે, તેમ તે તે બળિયા, રસિયા ને નિષ્ઠાવાન જીવના તેવા કર્મમાંના હેતુ, સમજણ અને કર્મને ભોગવતા સમયના ધ્યાન અને લક્ષ-સંસારી જીવ કરતાં જુદા જુદા પ્રકારનાં રહેતાં હોય છે. બન્નેય ભોગવે છે તો કર્મ; અને બંનેનું કર્મ તો એકસરખું લાગે છે, પણ બંનેની ભોગવવાની માનસિક રીતમાં ને હૃદયની તે વેળાની ભાવના-ધારણામાં ઉત્તર-દક્ષિણ જેવો તફાવત હોય છે. જે જે કંઈ, જીવ જો કરી શકતો હોય છે તો તે શરીરને કારણે જ. તેથી શરીરનું મહત્ત્વ દિલમાં પૂરેપૂરું જાગૃત અને સચેતન અને તો જન્મદિવસનું ભાન થવું તે યોગ્ય પ્રકારનું ગણાય; પરંતુ એ રીતે શરીરના જન્મદિવસને આપણે કોઈ ખ્યાલમાં રાખતા નથી.

માનવ-શરીર દ્વારા જીવ મુક્તિ પામી શકે છે, બીજી કોઈ યોનિના શરીરથી તેમ થવાની શક્યતા લાગતી નથી. તેથી આ માનવ શરીરની મહત્તા અનંતગણી છે, ને એમ જાણી એને જે જીવ ભગવાનનું મંદિર ગણીને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે એનો સદુપયોગ જ કર્યા કરે છે, તે જીવ તરી જાય છે.

શરીર રહે છે ત્યાં સુધી એને સારું કર્મ ને નરસું કર્મ પણ મળ્યાં જ કરવાનું. બંને પ્રકારના કર્મમાં જીવે ધારણા તો પોતાની ભાવના-સમજણની કર્યા કરવાની છે. ન તો સારાને જોવાનું છે કે ન તો નરસાને જોવાનું છે. પણ તે બંને તો માત્ર ગુણની લીલા છે. તેવાં કર્મ જીવનને વિકસાવવાને જ મળેલાં છે અથવા મનને સમતા, શાંતિ, તટસ્થતા, સાક્ષીપણું, ધીરજ, સહનશીલતા, ઉદારતા, વિશાળતા કેળવવાને કાજે તે તે કર્મ મળ્યાં કરે છે, એવો હેતુ જો જીવ પ્રત્યેકમાં જીવતો રાખી શકે તો સારાં કે નરસાં કોઈ પણ કર્મ એને બંધનકર્તા નથી નીવડતાં. તે તે કર્મમાંથી તે જીવ પોતાના જીવનનો હેતુ ફળાવતો જતો હોય છે અને એમ પ્રત્યેક કર્મ એને જીવને—જીવનને ફળાવનારાં થયે જતાં હોય છે. જેમ વેપારીને ત્યાં અનેક પ્રકારના સારા ને નરસા સ્વભાવના ઘરાકો

આવે છે, પણ તે દરેક સાથે એને નિસ્ખત છે માત્ર કમાવાની જ. તે તેના તેવા તેવા સ્વભાવને મહત્ત્વ દેવાનું કરતો હોતો નથી. પરંતુ કમાવાનો હેતુ લક્ષમાં રાખીને સારા કે નરસા પાસેથી તે પોતાનો હેતુ જ ફળાવી લેવાનું કામ કરતો હોય છે, તે હકીકત જેમ સમજી શકાય તેવી છે, તેવી રીતે જે જીવ પોતાને મળતાં રહેતાં સારાં કે નરસાં કર્મમાં એકમાત્ર પોતાના જીવનનો હેતુ જ ફળાવી શકવાના એકતાનમાં રહે છે, તેવા જીવને કર્મનું સારા કે નરસાપણું નડતું હોતું નથી. એ તો માત્ર સમજે છે તેમાં તેમાંથી પોતાના જીવનનો હેતુ જ ફળાવવાનું જ, અને એવો હેતુ ફળાવવાનું શરીર વિના શક્ય હોતું નથી. તેથી શરીરનો હેતુ પણ અનંતગણો છે ને તે સાચો છે. ('જીવનપ્રેરણા', આ.૩, પૃ. ૮૨ થી ૮૪)

૫. સંસાર

જગત માત્ર એકત્વની સાંકળથી સંકળાએલું છે, પરંતુ જીવ સ્વભાવે કરીને તેમાં ભિન્નત્વ મનાતું જતું હોવાથી જગત વધારે ને વધારે રાગ-દ્વેષમાં સપડાતું જાય છે. તે આપણે તેમાંથી જેટલાં પ્રેમભક્તિભાવથી ને વિવેકબુદ્ધિની સમજણથી મોકળા બની શકીએ તેટલી એની ઝાળ આપણને ઓછી લાગશે. બળતું બળતું લાગવાનું તો બધાંને ને આપણને પણ લાગે, તેમ છતાં જો ઉપર પ્રમાણેનો જીવતો અભ્યાસ કેળવાતો જતો હોય તો તે લાગવાનું નહિ.

એવી જ રીતે છોકરાં-છૈયાં પણ જો બુદ્ધિથી વિચારીએ તો કંઈ જુદાં નથી. આપણાથી અને આપણામાંથી જ તે પેદા થયેલાં છે, અને તેમનામાં જે કંઈ સારું કે નરસું રહેલું છે તે તેમનું નથી—પણ તે બધું આપણામાંનું છે તે નક્કી સમજજો. જોકે તેવી તેવી તે જીવની પ્રારબ્ધ સંસ્કારની ભૂમિકા તેવી તેવી હોય; પણ તે તો એક જુદી હકીકતની વાત છે. તેથી કરીને આપણાં છોકરાં કે આપણો સંસાર એ આપણે પોતે જ છીએ. ત્યાં એવી અભેદતા કેળવતા રહીએ એ સાથે તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ, સહનશીલતા, શાંતિ, અપાર પ્રેમભાવ આપણે કેળવતા રહેવાનું

છે. જગતમાં સમજુને જ વધારે સહેવાનું આવે છે ને વધારે પડતું સહેવું પડતું હોય છે. એ જ મારે મન તો તપશ્ચર્યા છે. સંસારમાં જે સહેવાનું આવે છે, તે જીવનની કેળવણી કાજે છે. જો આપણે તેવું તેવું સહેવાનું આવે ત્યારે તેમાં જો તટસ્થતા, સમતા, ધીરજ, સહનશીલતા, હૃદયની ઉદારતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ ને તેવું લક્ષ, શાંતિ અને અપાર પ્રેમભાવના આદિ દૈવી સંપત્તિના ગુણો તે તે વેળા ભળી શક્યા તો જીવનમાં એના જેવી બીજી પ્રખર સાધના કે તપશ્ચર્યા નથી. તેવું જીવન તે તો એક ઉત્તમમાં ઉત્તમ યજ્ઞ છે. આપણે એ જ યજ્ઞમાં હોમાયે જવાનું છે; ને એમાં એક પછી એક આહુતિ (એટલે કે આપણાંથી થતાં સકળ કર્મો, વિચારો, વૃત્તિઓ, લાગણીઓ, ભાવના, ભાવ, સંસાર ને સંસારનો સંબંધ, તેની સાથેના વર્તાવ આદિ પ્રત્યેક સ્થૂળ-સૂક્ષ્મ) પ્રેમભક્તિભાવે હૃદયના ઉમળકાથી હોમ્યે જવાનાં છે, એવી આહુતિ અપાયે જતાં જેમ યજ્ઞની વેદિમાંથી અગ્નિજવાળાઓ પ્રકટે છે, તેવું જો સંસારયજ્ઞની વેદિમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકના આપણા તેવા હોમાવાપણામાંથી આપણા જીવનનું ઊર્ધ્વગામી ઉડ્ડયન થતું આપણે અનુભવી શકીએ તો નક્કી જાણવું કે આપણે આપેલી આહુતિઓ યથાર્થપણે હતી ને છે.

પ્રત્યેક માનવીને, તે ઈચ્છે કે ના ઈચ્છે તો પણ હોમાવું તો પડે છે જ. તેથી જ આ સકળ વિશ્વ એ તો એવા યજ્ઞની અખંડ તૈલધારાવત ચાલતી આવતી એક વિધિ સમાન જ છે, તેવી રીતે પ્રત્યેકનું જીવન પણ યજ્ઞરૂપે જ ચાલી રહેલું છે. માત્ર તે તે જીવને તેનું જીવતું-જાગતું જ્ઞાનભાન પોતાને હોતું નથી. પ્રત્યેકને એકબીજા કાજે સહેવું જ પડે છે, પ્રત્યેકને પરસ્પર નભાવવાં જ પડે છે; એમ આ જગતમાં પ્રત્યેક પરસ્પરથી જકડાએલાં, સંકળાએલાં હોવાથી કોઈ પણ કોઈનાથી ભિન્ન નથી. તે કારણે એકેએક જીવ પોતાના કાજે ભલેને સ્વાર્થી હોય તેમ છતાં બીજા કાજે પણ જીવતો જ હોય છે; પરંતુ માત્ર તે અજ્ઞાન, અંધકાર દશામાં તેમ કરતો હોય છે. તેમ કર્યા વિના કોઈને ચાલતું નથી, એવું આ વિશ્વનું સનાતન વિધાન છે. એમાં સર્વ કોઈને જોડાવું જ પડે છે. એવો આ બ્રહ્માંડનો આદિ-અનાદિ યજ્ઞ ચાલી રહેલો છે. સર્વ કોઈ એમાં

હોમાયે જ જાય છે અને એમાં આપણે પળે પળ હોમાયે જ જઈએ છીએ. તે જો વાસ્તવિકપણે તેવું છે ને જો તેવું આપણી બુદ્ધિ સ્વીકારી શકતી હોય તો પછી ધાંચીના બળદિયાની જેમ આંખે ડાબલા ઘાલીને શા માટે હોમાવું? હોમાવું તો પડવાનું જ છે તેમાં સંશય નથી; એમાં ઈચ્છાનો પણ પ્રશ્ન નથી રહેતો.

માનવી મૂર્ખપણે ‘પોતે સ્વતંત્ર છે, સ્વતંત્ર છે’ એમ બૂમો પાડ્યા કરે છે. એ તો વિશ્વનો સહજ અને અબાધિત એવો સ્વાભાવિક ક્રમ છે. તેવો (સમર્પણ થયા જવાનો) એનો સ્વભાવ છે, વિશ્વયજ્ઞજીવનનું તે એક અંગ છે, એટલે તો પછી આપણે આપણા સંસારયજ્ઞમાં જે હોમાવાનું આવે તેમાં જ્ઞાન-ભક્તિપૂર્વકથી જો તટસ્થતા, ધીરજ, શાંતિ, સહનશીલતા, હૃદયની ઉદારતા, અપાર પ્રેમભાવે ત્યાગ-સમર્પણની ભાવના જો કેળવ્યાં કરીશું તો તેવી રીતે તપશ્ચર્યાના ભાવે જ્ઞાનપૂર્વકનું જે આપણું હોમાવાનું બનશે, એનાથી કરી જીવન ઉન્નત થયે જવાનું છે. એવી રીતે એવા પ્રત્યેક ઉન્નત થતા જતા જીવનનો સ્પર્શ બીજાંને પણ લાગતો જ હોય છે. એવું જીવન થવાની ભાવના આપણા હૃદયમાં જીવતી બનતાં દૈવી સંપત્તિના ગુણો પ્રકટતા જતા આપણે અનુભવી શકવાના છીએ. પ્રભુમય જીવન એટલે પહેલાં તો સાત્ત્વિક જીવનનો વિકાસ, અને એવા ગુણોની શક્તિ વડે કરીને મળેલા સંસારયજ્ઞની વેદિમાં પળેપળ આપણું જે હોમાવાપણું બન્યે જતું હોય છે, તેમાં આપણે તો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનું ઉપર મુજબની ભાવના પ્રમાણે જ જીવવું, અને એવી રીતે જીવવામાં જ્યારે જ્યારે અપાર આનંદ, રસ, પ્રેમભાવ લાગે ત્યારે જાણવું કે જીવનમાં હવે રસ જામવા લાગે છે ખરો!

સંસાર એ બીજું કશું નથી પણ વૃત્તિ કે ભાવનાનો વિસ્તાર છે.

ઉપાધિ તો મનને લીધે છે. સૌ કોઈનું યોગ્ય થયે જશે એવો વિશ્વાસ હૃદયથી રાખવો.

ઘરના વ્યવહારમાં વીંછીના ડંખ જેવી વેદના જેને થતી હોય તે કોઈની સલાહ લેવા થોભતો નથી; તે તો તરત નિવૃત્તિ લે છે. બાકી

મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો એમ છે કે જે જે પરિસ્થિતિ મળતી રહે છે, તે તે માનવીના અભ્યુદય કાજે પૂરેપૂરી શક્યતાથી ભરપૂર હોય છે. કશાથી ભાગી છૂટવાની જરૂર નથી. પરિસ્થિતિ ને પ્રસંગો તો અનેક પ્રકારના આવશે ને જશે, પરંતુ એમાં આપણે કેમ રહીએ છીએ ને કેવી રીતે જીવીએ છીએ એના પર આપણા જીવનવિકાસનો આધાર છે.

આપણા પરિવારનો મન, વચન અને હૃદયનો પ્રેમભાવ અને સંસ્કાર મેળવ્યા વિના જે તે કામ યોગ્યપણે ટકી શકવાનું નથી એની તો ખાતરી છે.

જે મોટું છે એને વધારે સહેવાનું આવવાનું છે. એવું સહેવું દિલના પ્રેમભાવથી જે જીવ સ્વીકારી લે છે અને તેમાંથી જે જીવ આનંદને બહેલાવે છે એવા જીવને સકળ પ્રકારના સંતાપ ટળી જાય છે.

સંસાર એ જીવનનો પ્રત્યક્ષ બોધપાઠ શીખવાની પાઠશાળા છે અને જીવનવિકાસ કાજેની પ્રયોગશાળા છે, એના જેવો બીજો કોઈ જીવતો ગુરુ નથી.

મારા તત્ત્વજ્ઞાનમાં તો કશાથી ક્યાંયે પણ ભાગી છૂટાય નહિ. એ તો નરી કાયરતા છે. (‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૭૪ થી ૭૯)

સંસાર મળેલો છે તે શક્તિનો વિકાસ કરવા ને શક્તિના જ્ઞાનના અનુભવ કાજે. જીવનમાં સંગ્રામ ક્યાં નથી? સંગ્રામ ન હોય તો કશા કંઈનો વિકાસ શક્ય નથી. સંગ્રામ માનવ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તો પણ પળે પળે યુદ્ધ તો આપવું જ પડે છે; બલકે માનવીને બેળે બેળે એમાં પણ પડવું જ પડે છે. જે એવા સંગ્રામથી કંટાળે છે, ત્રાસે છે ને એવા યુદ્ધની જે અવગણના કરે છે, એને ઉવેખે છે, એવા જીવના ત્રાસનો તો પાર રહેતો હોતો નથી. સંગ્રામનો હેતુ જીવને શક્તિની પિછાણ થવાનો તથા તેથી કરીને શક્તિનો ઉદ્દગમ થવાનો ને જ્ઞાનનો અનુભવ થવા કાજેનો છે. સંગ્રામ એ તો પ્રકૃતિના સ્વભાવનું એક સહજ લક્ષણ છે.

સંસારમાં જે જે કંઈ બને છે તેની ભૂમિકા તો આપણામાં જ રહેલી છે. બીજાનાંમાંની તે નથી; બીજા તો માત્ર ખાલી નિમિત્તરૂપે છે; તેથી બીજાથી એવું કંઈ થતાં મનને કલેશ, સંતાપ કે દુઃખ થવા ન દેતાં એના

નિમિત્ત કારણને સમજીને તેમાં મનને કદી પણ ડહોળાવા ન દેવું. તો જ તટસ્થતા તેમ જ વસ્તુસ્થિતિથી અલગ થઈ શકવાની કળા આપણને પ્રાપ્ત થતી હોય છે. સંગ્રામના પ્રસંગો ઊપજ્યા વિના માનવીનું મન તેમાં કેવું રહે છે તે બધું કઈ રીતે માનવી જાણી શકવાનો હતો? માનવીએ પોતાના મનને અને પોતાની પ્રકૃતિને પહેલાં તો સમજી લેવી પડશે.

સંસારના આપમેળે મળી રહેતાં સકળ કર્મમાં માનવીએ પોતાના મનને રાગાદિથી વિમુક્ત કરવાનું શીખવું જોઈએ. તેવું થયા વિના તે મન એની મેળે કશાથી અલગ થવાનું શીખેલું હોતું નથી. સંસારમાં જે જે કંઈ એવું ઉપાધિરૂપ આવે છે, તે દેખીતી રીતે ઉપાધિ લાગે છે, પરંતુ એવી ઉપાધિ તો માનવીના મનને નવું નવું કૈંક શીખવવા, બોધ દેવા, અનુભવ કરાવવા મળેલી હોય છે. તેથી જીવનમાં મળતી એવી ઉપાધિને જે જીવ પોતાના ગુરુરૂપે સમજે છે તેવા જીવો જ એવી ઉપાધિના હેતુને કળી જઈને તેમાંથી ચેતના-પ્રાણ-શક્તિ મેળવવા ભાગ્યશાળી થઈ શકે છે.

જ્યાં સુધી જીવન છે, ત્યાં સુધી જીવનમાં અનેક પ્રકારની ગડમથલો, મંથનો, મથામણો, વિટંબણાઓ અને યુદ્ધો આવ્યાં જ કરે છે. એની ભૂમિકા આપણા પોતાનામાં જ રહેતી હોવાથી તે તે બધું આપણને તે તે રૂપે સ્પર્શતું હોય છે. એટલે આપણે કાળજીપૂર્વક અને તેટલી તટસ્થતા કે સહાનુભૂતિ રાખીને પ્રત્યેક ગૂંચનો, ભાવનાના વિકાસની દૃષ્ટિએ યોગ્ય ઉકેલ કર્યાં કરવાનો રહે છે. એટલે આમ નિશ્ચિતતા ને નિરાંતની ભૂમિકા જીવતી રહી શકે તેવી રીતે જે જીવ મળતા પ્રસંગોમાં હૃદયથી સાવધ બનીને કર્મ-કુશળતા દાખવે છે, ને તે પળે પળે શ્રીભગવાનની ધારણા જો હૃદયથી સેવતો રહે છે, તો જીવનના તેવા તેવા વર્તનમાંથી સર્વકોઈનું શ્રેય જ નીપજી શકે છે. તેને સંબંધીઓ, માતા, પિતા, પુત્ર, પરિવાર આદિ મળેલાં છે, તે આપણાં પોતાનાં જ કર્મ-પરિચયને પરિણામે મળેલાં છે. જે જે સંબંધ સંસાર-વ્યવહારમાં પ્રત્યેક જીવને જે જે રીતનો મળેલો હોય, ત્યાં તે તે રીતે જ તેને રહેવાનું હોય છે અને તે રીતે જ રહેવું, વર્તવું, ભોગવવું યોગ્ય છે. તેનાથી અતિરિક્તપણે બીજા કોઈ જીવમાં બીજા કોઈ પ્રકારની વૃત્તિ જાગે તો

તે પૂર્વજન્મના પેલા બીજા કોઈ જીવ સાથેના આપણા તેવા કોઈ કર્મના પરિણામનો ઉદય છે; એમ સમજવું ને ધારવું પણ ત્યાં જો પ્રત્યેક જીવ જીવભાવે વર્તે તો પેલા બીજા જીવ સાથે વધારે નવા બંધનમાં જકડાતો જાય. એટલે સંસાર-વ્યવહારમાં જે રીતના મળેલા સંબંધો છે, એટલા જ ક્ષેત્રની મર્યાદામાં પ્રત્યેક જીવે તે તે રીતે જ વર્તવાનું હોય છે. એટલે તે કારણથી જે જે સંસાર-વ્યવહારમાં જેવી જાતનો સંબંધ મળેલો છે, ત્યાં ત્યાં માત્ર તે સાંસારિક કે વ્યાવહારિક વૃત્તિથી ત્યાં વર્તવાનું થતાં તે તે જીવ સાથેનો આપણો સંબંધ વધારે અજ્ઞાનમાં આપણને ઘસડતો જવાનો છે અને જીવનના ભાવનાના વિકાસના આદર્શથી આ જીવ એટલા પ્રમાણમાં વેગળો થતો જવાનો છે. એ કારણથી કરીને જે જીવનું લક્ષ્મિદુ જીવનના ઉન્નતગામી વલણ પરત્વે છે, તે જીવની મળેલા સંબંધો સામે જીવદેશાની વૃત્તિ જેટલી મોળી પડે તેટલું તેને માટે યોગ્ય ને કલ્યાણકારક છે.

ઉપરની બાબત બહુ સમજવા જેવી છે અને ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે. મળેલા ને સંબંધમાં આવેલા જીવો સાથેના જીવસ્વભાવની દશા-વૃત્તિ મોળી પડે તે જરૂરનું હોવા છતાં તેમની સાથેનું આપણું ધર્મ્ય-વર્તન અને તેમના તેમના જીવન સાથેના આપણા હૃદયની પ્રેમભાવના મોળી ના પડે, બલ્કે વધારે ને વધારે સચેતન બને, તે પણ એક નોંધવા જેવી હકીકત છે. મળેલા સંબંધોવાળા જીવોનું જો આપણું પણ કર્મ, પ્રારબ્ધ ઘટાડવું હોય તો તે જીવાત્મા સાથેના વર્તન-વ્યવહારમાં આપણી જીવની દ્વંદ્વ-ભૂમિકા જેમ જેમ અને જે જે રીતે પલટાતી જાય એવું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક વલણ જો આપણે તેમની સાથેના પ્રત્યેક વર્તન-વ્યવહારમાં જાગ્રતિપૂર્વક કેળવતા રહીએ તો આપણે કર્મ કરતા હોવા છતાં કર્મની જંજાળમાંથી મુક્તિ પામવાની દશા જરૂર પામી શકીએ. જે જે મળેલું છે તેનાથી કદી ભાગી તો શકાય નહિ, મળેલા સંજોગો અને મળેલી પરિસ્થિતિ—એ આપણા જીવનવિકાસના હેતુ કાજે જ છે એવું આપણે સતત હૃદયમાં સમજી સમજીને વધારે ને વધારે દઢાવવાનું કર્યા કરીએ તો જ આપણે ચિત્તની તુલાને સમતોલ રાખવાને શક્તિમાન થઈ શકીશું.

જીવનના ધ્યેય-આદર્શની ભાવના અને તેની ધારણા પ્રત્યેક થતા જતા કર્મમાં તે તે પળે જ જેટલી જેટલી જીવતી રાખ્યા કરવાને આપણાથી મથવાનું બની શકશે, તેટલા પ્રમાણમાં આપણે જીવનના ધ્યેય આદર્શને મૂર્તિમંત કરી શકવાના છીએ. જીવનમાં જેમ વ્યવહારનો માર્ગ અનેક ગૂંચ, મુશ્કેલીઓ અને અનેક બીજી મથામણોથી ભરપૂર રહેતો હોય છે; તેમ આધ્યાત્મિક માર્ગમાં પણ તેવું જ છે. સંસારવ્યવહારમાં ગૂંચ-મુશ્કેલીઓ આદિ પ્રશ્નો બહુ ભારે મૂંઝવી શકતા નથી; કારણ કે ત્યાં આપણને રાગ, મોહ, લોભ, લાભ, આદિ દ્વંદ્વાદિ વૃત્તિઓ રહેલી હોય છે અને એમાં સતત પ્રવેશો રહેવાને કોઈક એક પ્રકારનું impelling force—ધકેલ્યા કરતું જોશ—હોય છે. તેવી જ રીતે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં અનેક પ્રકારની સૂક્ષ્મ મુશ્કેલીઓ અને કસોટીઓ તો આવવાની જ. કસોટી ને મંથન વિના જીવનનું સાચું હીર જાણી કે પરખી શકાતું નથી. એટલે કસોટી ને મંથન જીવનવિકાસ કાજે ઘણાં ઘણાં મહત્ત્વનાં અંગો છે. જીવનના ઊર્ધ્વગામી પથિકને કાજે પ્રત્યેક ડગલું એ એની સમજણને કાજે કસોટી ને મંથનરૂપ હોય છે. એ પ્રત્યેક ડગલામાં કેવી ભાવનાથી, કેવી સમજણથી, કેવી ધારણાથી વર્તે છે, એના પર તેના જીવનવિકાસનો ખરો આધાર રહેતો હોય છે. એટલે પ્રત્યેક થતા જતા કર્મમાં જીવન-વિકાસની ભાવનાને ધારણા મન-હૃદયથી આપણે ઊર્ધ્વગામી રાખ્યા કરવાનું કેળવવું જ પડશે. પ્રત્યેકના જીવનમાં, વ્યક્તિગતપણે શું કે સમગ્રપણે શું, અંતર્ગતપણે સુમેળ પ્રવર્ત્યા કરતો હોય છે. વિસંવાદ દેખાય છે ખરો પણ સુમેળ કે સંવાદ એ સારાય સંસારનો પાયો છે. સંવાદ કે સુમેળ વિના આ વિશ્વ એક પળવાર પણ ના ટકી શકે. સંવાદ અને સુમેળ એટલાં બધાં તો સચરાચરપણે ને સહજપણે વ્યાપેલાં છે કે તેનું આપણને સ્પષ્ટ ભાન પણ જાગતું હોતું નથી. જેમ આપણા જીવનમાં, જો વિચારીએ તો, સળંગ અને સમગ્રપણે સુખાકારી જ વધારેમાં વધારે રહેતી હોય છે. દુઃખ, દર્દનો કાળ સુખાકારીના પ્રમાણમાં ઘણો નજીવો હોય છે. પરંતુ દુઃખ, દર્દ કે મુશ્કેલી એનું ભાન જીવને સવિશેષપણે થાય છે, અને સુખાકારીનું ભાન તો

જીવને થતું નથી. તેવી જ રીતે સંવાદ-વિસંવાદનું સમજવું. આ રીતની સમજણથી જો વિચારીએ તો પ્રત્યેક જીવને તેના જીવનમાં જ્યાં જ્યાં વિસંવાદ, મુશ્કેલી, ગૂંચ, નડતર, યુદ્ધ, મંથન વગેરે મળ્યા કરે ત્યારે ત્યારે તે જીવ એના પર પોતાનું મન વિશેષ ને વિશેષ ભાર ના મૂકે એની કાળજી એણે રાખવી જ પડશે. જો તે જીવ સાવધાની રાખીને તેમ નહિ વર્તે તો તેવો જીવ ગૂંચવાડાના વમળમાં વધારે ગૂંચવાતો જશે.

ઉચ્ચ જીવનના પથિકને માટે એવું હકીકતપણે વર્તવાનું યોગ્ય ને કલ્યાણમય હોવા છતાં જીવનમાં મળતા પ્રત્યેક કર્તવ્યમાં અને એના નીપજતાં જતા પરિણામ વિશે પોતાને નિરપેક્ષપણે જીવતો ખ્યાલ રાખવાનો હોવા છતાં, પોતાનાથી જે જે કર્મ બનતાં જાય તે તે અને જેના પરિણામને પણ પોતાને એકલાને જ ભોગવવાના છે. ભોગવતી વેળાએ જે જીવ પોતાના મનની જેવી સ્થિતિ રાખ્યા કરે છે, તેના પર જીવનમાં પોતાની કક્ષાની સમજણ કેવી જીવતી થાય છે તે તેને સમજાયે જશે. કોઈ પ્રસંગ કે બીજા કોઈ જીવને લક્ષમાં રાખ્યા વગર, આપણે આ માર્ગમાં કેવી જાતની સમજણ રાખવાની છે તે સ્પષ્ટપણે તરતી બને તે ઉદ્દેશ ખ્યાલમાં રાખીને જે તે લખેલું છે.

ભાવનાનું ઉદ્દીપન કંઈ એમ ને એમ થતું નથી. ભાવના તો પ્રત્યેક જીવમાં હોય છે જ. જો તે ના હોય તો આપણો સંસાર-વ્યવહાર ટકી જ ના શકે. આપણું ક્ષેત્ર સંસાર છે; પરંતુ સંસારમાં સંસારની ભાવના રાખવાની નથી. જે જીવ સંસારમાંથી મુક્ત થવા ઇચ્છે છે, તે કંઈ સંસારમાંથી મુક્ત થતો હોતો નથી; કારણ કે તેને વળી બીજા પ્રકારનો સંસાર મળતો હોય છે. એમ જીવનના ઊર્ધ્વગામી પથિકને પણ તેની તેવી જીવન-કક્ષામાં ચઢતી ચઢતી ભાવનાના સંસાર મળતા રહેવાના છે, અને એમ ઉત્તરોત્તર વધતાં, પછી જે સંસાર મળ્યા કરે છે એ તો જીવનની તત્ત્વભાવનાના રૂપે મળતો હોય છે. પછી એવા સંસારમાં જીવની દ્વંદ્વભૂમિકા રહેતી હોતી નથી. એવા સંસારનો લહાવો, આનંદ, મીઠાશ, રસ-માધુર્ય અને ઉદાત્તતા તથા એની સમગ્રતા ને સળંગતા

અનેકલક્ષી હોવા છતાં એનું મધ્યબિંદુ તો પોતાનામાં જ સમાયેલું તે અનુભવે છે; પરંતુ એ તો બહુ ઊંચી આધ્યાત્મિક કક્ષાની હકીકત છે અને એવું આપણે થવું છે એવો દૃઢ નિર્ધાર કરીને પ્રભુની કૃપાથી આપણે પગલાં ભરવા માંડીએ. એમાંથી હઠાવવાને મન, સ્વભાવ તથા પ્રકૃતિ આપણને અનેક ગડમથલો કરાવશે જ. પાછળ (પીછેહઠ) પડાવવાનું તે જરૂર કરશે. પરંતુ જે જીવ ખંતપૂર્વક ઉત્સાહથી પોતાના જીવનધ્યેયની પાછળ મંડ્યા જ કરશે; અને ધ્યેય પરત્વેની તમન્નાને ગતિ અને પ્રાણ અર્ધ્યા કરશે તેવાને પણ કર્મ-સંજોગે પાછા પડવાનું કદાપિ બને તોપણ તેવા પાછા પડવાપણામાંથી તે જીવ સચેતપણે વહેલો જાગી જવાનો છે; અને આગળ કૂદવાને માટે વધારે ચેતનાથી ઉદ્યત થવાનો છે, તે નક્કી છે. ઉપર કહ્યા તેવા પ્રકારના જીવનું પાછું પડવું એ તો impetus-પ્રેરણાત્મક ધક્કો મેળવવા કાજેનું એક પ્રભુકૃપા નિમિત્તકારણ છે. એવું એને અનુભવમાં આવ્યા વિના રહેશે નહિ. અથડાવાનું અને કુટાવાનું તો સંસાર-વ્યવહારમાં પણ હોય છે. પણ એવા અથડાવા-કુટાવામાં તો પરિણામ અંધાર ને અજ્ઞાનનું છે; તે જીવને તેમાં ને તેમાં પાછા પડવાપણાનું છે. જ્યારે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં અથડામણ-કુટામણ એ તો તે જીવને બોધપ્રદ, ચેતવનારા ને પ્રેરણાત્મક બને છે અને વધારે ઉચ્ચતર કક્ષાની યોગ્ય સમજણને પ્રકટાવે છે, એ જીવનને આગળ ધકેલનારાં પણ બને છે. આપણી સમજમાં એ જો યોગ્ય રીતે ઊતરી જાય તો. તેવો સમજેલો જીવ જીવનમાં મળતી પ્રત્યેક અથડામણ-કુટામણમાં જીવન-વિકાસની જીવતી ભાવના રાખ્યા વિના રહી શકવાનો નથી. એટલે જીવનમાં સાંપડતી એવી અથડામણ-કુટામણની સ્થિતિમાં ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે જો આપણે વર્તી શકીએ તો જીવનનો ઉદ્ધાર નિશ્ચિત છે; એમ સમજવું.

આપણી પરસ્પરની ભાવના રોજના વ્યવહારનાં કર્મમાં પણ જ્ઞાન-યોગભક્તિભાવે હૃદયથી જેટલી જીવતી રહ્યા કરશે, એટલાં વેગ ને પ્રેરણા મળતાં આપણે અનુભવી શકીશું. આપણી સાથેના તાદાત્મ્ય-ભાવની ધારણા જેટલી જીવતી રહ્યા કરે, એટલે પ્રત્યક્ષ કર્મ થતી વેળાએ આપણે ભેળા હોઈએ કે સાથે હોઈએ એવી વિચાર-ભાવની સંકલના

જળવાયે જાય તો એનું પરિણામ કોઈ જુદું જ આવે. એટલે તે પણ સાથે સાથે આપણે કર્યા કરવાનું રહે છે. પ્રત્યેક કંઈના અંતરમાં ચેતના જ રહે છે; એ તો બુદ્ધિથી પણ સમજાય એવું છે. તે કારણથી પણ આપણા પ્રત્યેક થતા કર્મમાં જે ચેતનાની ભાવનાનો જ મહત્ત્વે કરીને ખ્યાલ દેવાવ્યા કરે છે, અને એવું એવું જેમ જેમ અનુભવથી જેના જીવનમાં ઊગતું જાય, તે તો સંસાર સમુદ્ર તરીને જવાનો એ નક્કી.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૩૩૬-૩૩૭, ૩૫૫ થી ૩૬૨)

૬. શ્રદ્ધા

જીવનસાધનાને આવશ્યક પુરુષાર્થના અભ્યાસમાં નડતી મુશ્કેલી-ઓમાં શ્રદ્ધા આપણને ટકાવી રાખે છે, ધ્રુવતારાની જેમ આપણી નજર સામે રહી જે આપણને યાગ્ય દિશાસૂચન કરીને ધ્યેયથી વિમુખ થતાં અટકાવે છે, અને અંતે આપણા સત્ત્વને સંપૂર્ણપણે જાગ્રત કરી, એને પરિપૂર્ણ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરાવી, દિવ્ય-જ્યોતિનાં દર્શન કરાવે છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૨૦)

શ્રદ્ધા હોય છે ને વધતી જાય છે, તેનાં પણ લક્ષણો છે. જે કંઈ પણ કશામાં આપણે પ્રવેશ કર્યો, તેથી બીજી રીતનું વિચારતાં મન અટકવા માંડશે ને દ્વિધાપણું ઓછું થતું જશે ને મનમાં નિરાશાને કે હારને ક્યાંય સ્થાન નહિ હોય; “પલમાં તોલા, પલમાં માસા!”ની સ્થિતિ નહિ હોય. આવું બધું અનુભવાય તો સમજવું કે શ્રદ્ધા હવે દૃઢપણે જામતી જાય છે. બાકી શ્રદ્ધા એકદમ શરૂશરૂમાં જામી જાય તે કંઈ સહેલું નથી.

શ્રદ્ધાથી જીવનનું વાસ્તવિકપણું પ્રકટતું હોય છે, એ કંઈ નકારાત્મક લક્ષણ નથી. જીવનમાં તે પ્રેરણા અને બળ ઉપજાવે છે. સાધનાપથમાં શ્રદ્ધા એ પરમ સાધન છે. શ્રદ્ધા પામવા માટે પણ મહેનત સાધન છે. શ્રદ્ધા જ્ઞાનાત્મકપણે હોવી ઘટે છે. અંધશ્રદ્ધા આ માર્ગમાં કામ નહિ આવી શકે. શ્રદ્ધાને દૃઢ થવા માટે પણ પાયો મજબૂત હોવો જોઈએ.

સાધકની લક્ષવૃત્તિ દ્વિધાપણે કામ કરતી રહે તો તે જીવનવિકાસ માટે ખતરનાક છે. પ્રેમપૂર્વક અથાગ ને અતાગ શ્રમ કર્યા વિના પરમ ભાવના અનુભવની ઈચ્છાને સેવ્યા કરવી તેય શ્રદ્ધાનું સાચું સ્વરૂપ નથી; એ તો માત્ર શેખચલ્લીના વિચાર ગણાય. જેની શ્રદ્ધામાં પ્રાણ પ્રકટેલા નથી, એવાની શ્રદ્ધા જીવનવિકાસના કર્મમાં ખપ લાગતી નથી. હૃદયપૂર્વકની ભાવનાથી થતા જતા પુરુષાર્થમાં કાળે કરીને સમજણ અને અનુભવ પ્રકટવા માંડે છે એવી સમજણ છે. અનુભવની પરંપરામાંથી પ્રકટતી શ્રદ્ધાના બળે તેના જીવન-ધ્યેયમાં તેને એક પ્રકારનું આત્મબળ પ્રકટે છે અને એવા આત્મબળના આધાર વડે અનુભવની શ્રેષ્ઠતામાં પ્રવેશીને, શ્રદ્ધાને ભાવમાં પરિણત કરાવીને, પછી તેવા ભાવથી હૃદયમાં તત્ત્વને પ્રીછી શકે છે.

કોઈના પરની શ્રદ્ધા એટલે તેના સર્વ પ્રમાણમાં વિચારરહિત મૂઢપણે જે થયા કરે, યંત્રની જેમ જે થયા કરે તે નહિ, પરંતુ તે તો જડતા-ભર્યું અજ્ઞાન છે. એને શ્રદ્ધા ન કહી શકાય. શ્રદ્ધા એટલે તો આંતરદષ્ટિ. અંધશ્રદ્ધા કરતાં તો શ્રદ્ધા ન હોય તેવી સ્થિતિ સારી.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૫૩)

જ્ઞાનાત્મક શ્રદ્ધા કદી આંધળી હોઈ શકતી નથી. સાચી શ્રદ્ધા આંધળી ન હોય ને અંધશ્રદ્ધા એ સાચી શ્રદ્ધા નથી.

શ્રદ્ધાના ત્રણ પ્રકાર છે : તામસિક, રાજસિક અને સાત્ત્વિક. આદર્શ શ્રદ્ધા એનાથી પણ આગળની વાત છે. આદર્શ શ્રદ્ધા તો એવાને મળતાની સાથે એક ક્ષણમાં દિલ આપોઆપ એવાનામાં ચોંટી જાય. તેય પછી કદી તેવા પરત્વે કોઈ જાતના સંકલ્પ-વિકલ્પ જ ઊઠે નહિ; એનું નામ આદર્શ શ્રદ્ધા.

સાધનાના ક્ષેત્રમાં જીવન હેતુને ફળાવવાને અર્થે ભાવનાગત જે એકધારો અભ્યાસ પ્રકટવા કરે છે, તેથી કરીને જે શ્રદ્ધા એકનિષ્ઠાથી શક્તિસ્વરૂપે પ્રકટે છે, તે બધું કાંઈ એકદમ ઓચિંતું બની જતું નથી.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૨૯૫)

(અનુક્રુપ)

પ્રભુમાં સર્વ આધાર, શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ જીવતાં,
જેને બેઠાં હશે ઊંડા, તેવા નિર્ભય રે' સદા.
સર્વશ્રેષ્ઠ પ્રભુ જાણી, એને મહત્ત્વ આપજો,
જે તે કાર્યમહીં એનો ઊંડો ખ્યાલ ધરાવજો.*

(‘જીવનપગલે’, આ. ૧, પૃ. ૧૩)

૭. ભાવ

ભાવ એ વિચારનું અવ્યક્ત મૂળ અને વિચાર એ ભાવનું વ્યક્ત રૂપ છે; એટલે ભાવને મહત્ત્વ આપ્યા કરવાનું છે, પણ ત્યાં સુધી ‘ભાવ’ એ શું એની હજુ ગતાગમ માનવીને પડેલી નથી. ત્યાં લગી એનું બાહ્ય સ્વરૂપ, એટલે ભાષા, વિચાર, વર્તન, કર્મ; તેમાં વિચારભાવ, ભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક સાધનાથી પ્રેરવાનો રહ્યો. એવા પ્રત્યેક સ્થૂળમાં ભાવ પ્રેરાવવાનો જીવતો અભ્યાસ કેળવવાનું બન્યે જતાં અંતરસ્થ ભાવ છતો થવાનો જ, અને એ છતો થતાં બાહ્યમાં એટલે કે વ્યક્તમાં—સ્થૂળમાં પરિણામ પામતો જવાનો; એટલે તેને જ્યાં જ્યાં જીવતો સ્પર્શ થવાનો, ત્યાં ત્યાં તેમનું રૂપાંતર પણ થતું જવાનું. આમ કર્મને મહત્ત્વ આપવા છતાં—તેનાથી એ સવિશેષ મહત્ત્વ માનવીએ કર્મનાં આદિ, મધ્ય ને અંતમાં સતત એકધારો ગંગાના પ્રવાહ જેવો હૃદયનો ભાવ પ્રેરવવાનો અભ્યાસ જીવતાં કર્મો કરવામાં જ સળંગ, સમગ્ર, લક્ષ્મી રાખ્યા કરવાનો છે. પ્રત્યેક કર્મમાં જેનો એવો ભાવ ભક્તિજ્ઞાનપૂર્વક રહ્યા કરતો હશે, એને ક્યાંય છેતરાવાપણું નથી. એવાનો રક્ષક એનો ભાવ જ બન્યા કરે છે. હૃદયમાં જાગેલી સદ્ભાવના અભેદરૂપે જ પ્રવર્ત્યા કરશે ને એને અંતરથી યોગ્ય કર્મની ભૂમિકામાં જ પ્રાણવાળો રખાવશે. જેનામાં એવી સદ્ભાવના પ્રવેશતી હોય છે, જેના વિશે એ કેન્દ્રિત, એકાગ્ર ને એકાંગી બને છે, તેને એ પોતાનું જ સાધન બનાવી લે છે. ને એ બંને જાગતાં—એકભાવે તાદાત્મ્ય સાધી શકે છે, એટલે આપણા હૃદયની તેવી

*પૂ. શ્રીમોટાએ ‘શ્રદ્ધા’ વિષયક શાસ્ત્રીય વિવરણ કરતું એક સ્વતંત્ર પુસ્તક પણ રચ્યું છે.

સદ્ભાવના તેને પણ તેવી રીતે જ પ્રવર્તાવશે. આમ જે માનવી પોતાની સદ્ભાવના કેળવવાના એકમાત્ર કર્તવ્યમાં જ નિર્ભય ને નિર્ભર મસ્તપણે રહ્યા કરે છે, તેનું તેના હૃદયની જીવતી થયેલી ભાવનાથી અતિરિક્તપણે કશું પણ અકલ્યાણ કરવાને કોઈ શક્તિમાન થઈ શકતું નથી. પરંતુ માનવી પોતાની એવી સદ્ભાવના સાથે પોતાનામાં પડી રહેલા ને બની ગયેલા આકારવાળા વિચારો, માન્યતા, સમજણ, ટેવ, આગ્રહ આદિ તેમાં (સદ્ભાવનામાં) ભેળવ્યા કરીને ને તે બધું તે આધારમાપથી સમજવાનું ને વર્તવાનું કર્યા કરે છે. ત્યાં તે પોતે ભૂલથાપ ખાય છે, તેથી તેવો માનવી પૂરો પોતે કેળવાઈ શકતો નથી ને યોગ્ય કળી શકતો પણ નથી; તો પછી એનું શુદ્ધ સ્વરૂપ એને હાથ તો ક્યાંથી લાધી શકે? જેમ કેટલીકવાર દવા એકની હોય પણ અનુપાન જુદા જુદા હોય તો જુદી જુદી અસર નીપજ્યા કરે છે; તેમ સદ્ભાવના સાથે જે જે બધું પોતાનામાંનું ભળ્યા કરે છે, તેથી કરીને પેલી સદ્ભાવનાની અસર કે મહત્ત્વ મોળાં પડતાં જાય છે; માટે જ માનવીએ સતત જીવતું ભાન રાખીને સર્વ પ્રકારથી મુક્ત બન્યા કરવાનું એટલે કે હૃદયનો સદ્ભાવ કેળવ્યા કરવાનો છે. જેમ કોઈ વૈજ્ઞાનિકને અમુક જાતનો પ્રયોગ કે શોધ કરવાની હોય તો તે તેમાં જ મશગૂલ રહ્યા કરે છે. તે બીજા કશામાં પ્રવર્તતાં છતાં અંતરસ્થપણે તો તેનું ચિંતન પેલા પ્રયોગના વિચારમાં જ રમ્યા કરે છે; તેમ જીવનમાં મહત્ત્વ ને રસ પેલી જે શોધ કરવાની છે, તેમાં જ તે સહજમેળે—એના ધોરણે—પ્રવર્ત્યા કરવામાં રહેતો હોય છે. ને બીજું બધું તો ગૌણપણે થયે જતું હોય છે; તેવી જ રીતે સાધકના જીવન પરત્વેનાં દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ થઈ જવાં ઘટે છે. વૈજ્ઞાનિક અને સાધકમાં એક ફરક છે. વૈજ્ઞાનિક તો એની આગળ પાછળનું જતું પણ કરી શકે. તે બધું તો એની જીવનભાવનાનિષ્ઠા થવાને કારણે મળેલું છે, એની ભૂમિકારૂપે, તેને તેણે જ્ઞાનપૂર્વક સ્વીકાર ને ઉપયોગ કર્યા કરવાનો છે ને તે બધાં જાણે પોતાની જ જાત હોય એમ સર્વ કંઈ ભગવાનના ભાવની નિષ્ઠા કેળવવા માટે જ મળેલું છે, તે વિના તેને બધાનો રજમાત્ર જેટલો પણ અર્થ નથી.

જેમ સંસારમાં જે બધું છે ને જ્યાં સુધી આપણે જીવતા છીએ, ત્યાં લગી તો તે બધું તેવું સમજવામાં વાર લાગતી નથી, તેમજ જે બધું છે તે ભગવાનના ભાવ નિમિત્તે જ છે એમ સમજ્યા તો તે બધું સમજાય છે, પરંતુ એવું વર્તતાં ભાવયોગયુક્ત વર્તાતું નથી, કારણ તેવું તેવું વર્તતી પળે તેવી તેવી જ્ઞાનભાવનાયુક્ત ચેતના જાગૃતિની સ્મૃતિ રાખી, જાળવી કે જીવતી કરી શકતો હોતો નથી. એ તેવું તે કરતો બની જાય તો અઘરું નથી. તો તે કેમ થતું નથી એમ પ્રશ્ન ઉદ્ભવે. એક તો તેવો રસ નથી જાગ્યો, બીજું તેની તમન્ના તે બાબતમાં પ્રકટી નથી; કિન્તુ એથી માનવીએ લાચારી ભોગવવાની જરૂર નથી. શ્રીભગવાનની સ્મરણ-ભાવના ને ધારણા સામે પ્રત્યેક થતાં કર્મમાં જે જીવ તેવાં તેવાં સાધનોથી સતત એકધારું હૃદયથી મચી રહેવાનું કરશે ને પોતાને મળતી સર્વ પ્રવૃત્તિ ને પરિસ્થિતિમાં એકમાત્ર હૃદયસ્થ ભાવને કેળવ્યા કરવાની, તેમજ તે જીવતા આદર્શને ચેતનારૂપ મૂર્તિમંત કર્યા કરવાની ધારણા, તે સેવતો જશે તો તે જીવાત્મા તેવો થવાનો જ તે નિર્વિવાદ વાત છે. એવી સદ્ભાવના કેળવતાં કેળવતાં સર્વ કંઈ ગુમાવવું પડે છે, એવા ગુમાવવામાં એનો એક એક કરીને ભાર હળવો થાય તેમ તે હકીકતપણે અનુભવતો હોય છે. એવા ગુમાવવા પાછળ તો જીવનનું સાચું રળતર રહેતું છે. વેપાર-ધંધામાં કંઈક ગુમાવતાં જરાતરા પણ માનવી ભાર લાગ્યા વિના રહેતો નથી; કિન્તુ આમાં તેવું નથી એ તેની ખૂબી છે. સાધનાના માર્ગમાં જીવનું જે તે કંઈ બીજી તરફનું ગુમાવવાપણું જો બનતાં અકળામણ, ભાર કે એવું લાગે તો તે જીવની યોગ્ય તૈયારી થયેલી નથી એમ જાણવું. જે જીવન ગુમાવવાની જ્ઞાનયુક્ત તૈયારીઓ સેવે છે, તેવો જીવ કશુંક મેળવી શકે છે અને ખરી રીતે તો એણે કશું જ ગુમાવવાનું હોતું નથી. માનવીને તેવી ખાલી ખાલી બીક રહ્યા કરે છે. તે તો તેવામાં મેળવવાની ક્રિયામાંથી જ પસાર થતો હોય છે; કિન્તુ માનવીનું મન ગુમાવવાના લક્ષ પર રહ્યા કરે છે. જે પળે સર્વ પ્રવૃત્તિમાં એકમાત્ર મેળવવાની ધૂન જેને લાગ્યા કરતી રહેશે, તે વેળા એને ગુમાવ્યા જવાય છે એવું ભાન પણ રહેવાનું નથી. એક વૈજ્ઞાનિક પોતાની શોધને

માટે કરોડો રૂપિયા ગુમાવતો હોય છે, એટલું જ નહિ પણ પોતાનું સર્વસ્વ હોમી દેવા છતાં તે કદીક પૂરી એને શોધી શકતો પણ નથી; છતાં અંતકાળ લગી એને અડગપણે એકધારું, નિશ્ચિતપણે, કશીયે સગવડ વિના, હાલમ-ડોલમ થયા વિના, એના પોતાના પ્રયોગના ચિંત્વનમાં જ વળગી રહેવાનું કર્યા કરે છે. એમાં જ એના જીવનની ફત્તેહ રહેલી છે. આપણે ભલે આંધળા હોઈશું, પણ ભગવાનના ભાવની આંગળી પકડી રાખીને તેને છોડ્યા વિના, એકધારું ચાલ્યા કરવાનું રાખીશું તો નિશ્ચિત ધામે પહોંચવાના જ છીએ.*

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૨૧ થી ૨૫)

૯. ભાવના

આપણામાં રહેલી સ્મરણશક્તિ પણ ભગવાનની એક કૃપાપ્રસાદી છે. જોકે માનવીએ એને મળેલી બીજી ચેતનશક્તિની માફક કેટલીક વાર એ ભગવતીશક્તિનો પણ દુરુપયોગ કર્યો છે અને વેર-ઝેર ઉત્પન્ન કર્યા છે ને ચાલુ રાખ્યાં છે, તેમ છતાં એ સ્મરણશક્તિ દ્વારા માનવીએ અમૃતના ઘૂંટડા પણ પીધા છે.

એ શક્તિના બે વિભાગ પાડી શકાય : એ શક્તિથી ભૂતકાળને વર્તમાનમાં જાગૃત કરી શકાય છે. માનવીની જે કંઈ ભૌતિક કે આધ્યાત્મિક પ્રગતિ સધાઈ છે, એમાં એ સ્મરણશક્તિનો પણ હિસ્સો છે. વળી, સ્મરણશક્તિ કલ્પનાને પણ ઉત્તેજિત કરે છે. એથી ભવિષ્યને વર્તમાનમાં જીવંત પણ કરી શકાય છે. આવો ભવિષ્યકાળ જ્યારે વર્તમાનમાં આપણે ઊભો કરીએ છીએ, ત્યારે કાંતો એનાં મધુર સ્વપ્નમાં આપણને જાણે ગલગલિયાં ન થતાં હોય એવો, મોહભર્યો સુખદ અનુભવ થાય છે, અથવા બીજી રીતે આપણા આદર્શને નજીક આણવાને માટે તે આપણામાં તમન્ના પણ પેદા કરે છે. દરેક શક્તિનો ઉપયોગ પોતાના જ વિકાસમાં કરી લેવાની જીવંત કળા પ્રત્યેક સાધકને હસ્તગત હોવી જોઈએ. આપણી

*‘ભાવ’ ને સમજાવતી એક નાનકડી પુસ્તિકા પણ પૂ. શ્રીમોટાએ રચી છે.

સ્મરણશક્તિ જ્યારે જ્યારે ભૂતકાળનાં સ્મરણોને આપણી આગળ જીવંત ઊભાં કરે છે, ત્યારે ત્યારે તેમાં ભૂળી ન જતાં તટસ્થ રહીને તેમાંથી જે બોધપાઠ શીખવાનો મળતો હોય છે, તે લઈ લઈને આપણી વૃત્તિને રચનાત્મક રીતે આપણે વળાંક આપવો પડશે. જે સંસ્મરણો પાછળ લાગણી ને કૈંક ભાવના રહેલી છે, એવાં સંસ્મરણોમાં આપણો જીવ ભરાઈ જવાનો સોળે સોળ આના સંભવ રહે છે. પણ સાધકે તો એમાં જરીકે જીવ ચોંટાડવાનો નથી; ને તે એવી રીતે અલગ કરવો ને રાખવો કે તે રીતમાં આપણી ઉદાસીનતા ભલે કારણરૂપ હોય, પણ તે ઉદાસીનતામાં એની અવમાનના ન હોવી ઘટે. ક્યાંયે કશા પ્રત્યે આપણને લોલુપતા કે અનુરાગ ન હોવાં જોઈએ; તો જ એ સંસ્મરણો આપણને મદદકર્તા થઈ પડશે. સ્મૃતિ એ કેવડી મોટી જબરજસ્ત શક્તિ છે કે જે થોડા કાળ માટેના સંબંધને અથવા સંસ્મરણને ખરેખર જાણે કે તે આપણી આંખ સામે જીવતાં હોય તેવાં તાદૃશ્ય ખડાં કરે છે. સ્મૃતિમાં જો એટલી શક્તિ છે તો લાગણી અને ભાવના એનાથીય વધારે સૂક્ષ્મ છે. એની શક્તિ તો એના કરતાં ક્યાંય ચઢી જાય. એ બુદ્ધિથી તો આપણને સમજાય એવું છે. જો એ લાગણી અને ભાવનાનો સતત વિકાસ કર્યાં કરવાનું રાખીએ તો આપણે માટે શું અશક્ય છે? અગમ્ય અને અકલ્પ્ય એવી આપણી હૃદયની ભૂમિકાની અંદર અવતરણ કરાવનાર સાધન લાગણી ને ભાવના જ છે. એનાં પણ સ્થૂળ, સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ વચ્ચેનું અને સૂક્ષ્મ એવાં રૂપ હોય છે. આપણે ભલે એના પૃથક્કરણમાં ના પડીએ, પરંતુ આપણામાં એ વધતાં જાય છે કે ઘટતાં એની આપણને સમજણ પડવી જોઈશે. આપણે એક સાદો દાખલો લો. આપણે જો શાક સમારવું હોય તો ચપ્પુ કે છરી તો જોઈશે જ. પરંતુ એની ધાર બરાબર તીક્ષ્ણ નહિ હોય તો તે સમારતાં મુશ્કેલી પડશે અને તેમ કરતાં આપણામાં આનંદ-ઊર્મિ નહિ રહે, પૂરેપૂરી સફળતા પણ નહિ થાય, ને તેટલે અંશે પ્રસન્નચિત્ત પણ નહિ રહેવાય. જેમ આપણામાં લાગણી ને ભાવના સૂક્ષ્મતર ને સૂક્ષ્મતમ થાય છે, તેમ તેમ આપણે જો જોઈશું તો આપણી સમજણ ને અનુગમની દૃષ્ટિ વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થતાં જશે અને તે મર્મવેધક પણ નીવડશે જ. એટલે આપણે

આમ સાધનામાં સર્વ ભાવે અર્પણ કરવાને મથ્યા કરીને ભલે એના પરિણામ ઉપર દૃષ્ટિ ન રાખીએ, તો પણ ભગવાનમાં આપણી ચિત્તવૃત્તિ કેવી રહે છે તથા સર્વ પ્રકારની ઊથલપાથલની વૃત્તિની દશામાં આપણાં શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ, શરણાગતિ, તમન્ના અને જિજ્ઞાસા આગળ લઈ જનારાં નીવડ્યાં છે કે નહિ, તે તો આપણને સ્પષ્ટ દેખાવું જ જોઈએ. તો જ આપણાથી એમ કહી શકાશે કે આપણે સાચી રીતે પંથમાં ખૂંપતા જઈએ છીએ. એને છેક નકાર્યે સાધકને ચાલવાનું નથી. જેમ જેમ સૂક્ષ્મતમ ક્ષેત્રમાં જવાશે તેમ તેમ દૈવાસુર યુદ્ધ પણ સૂક્ષ્મતમ રીતે આપણામાં ખેલાતું દેખાશે; તે વખતે આપણને આપણી સમજણ પડવી જોઈશે.

આમ લાગણી અને ભાવના જોકે જીવનવિકાસની સીડી ચડવાનાં પગથિયાં છે ખરાં, તો પણ તે આડખીલી રૂપ થઈ શકે છે, કેમકે તે જ સાધન મનનાં પણ છે. સાધનામાં જેમ જેમ આગળ વધાય છે તેમ તેમ મનનું આપણા ઉપરનું સામ્રાજ્ય જોખમાય છે, એટલે પોતાનો આપણા ઉપરનો કબજો ચાલુ રાખવાને મન આ લાગણી અને ભાવનાના સાધનનો પણ ઉપયોગ કરે છે. મનને અથવા તો ચિત્તના સંસ્કારોને અનેક જીવન સુધી જે વળાંકમાં પટ વાળવામાં આવેલા છે, તે રીતે જ વહેવાનું તેમને ગમે છે. આવા સંસ્કારોની પકડ જો એમાં લાગણી ભળેલી હોય તો વળી વધારે જોરદાર થાય છે. એટલે આપણે તો આ બધી અસરોમાંથી મુક્ત થવાનાં અઘરા કામ માટે શ્રીભગવાનની કૃપાનું સતત અવતરણ થતું રહે એ માટે યાચ્યા કરવાનું છે. આલંબન મુખ્ય છે પણ ખરું અને નથી પણ ખરું. આલંબનથી ભાવનાનો વિકાસ થતો હોય તો ભાવના વિકાસ ઉપર જ લક્ષ રાખીને આલંબનનો ઉપયોગ કર્યા કરવો ને ત્યારે આલંબનને મુખ્ય ન ગણવું. નહિતર તો આલંબનની ઘેલછામાં પડી જવાનો સંભવ રહે છે. ઘેલછા એ મૂર્છાવસ્થાનું પરિણામ છે, ને મૂર્છાવસ્થામાંથી આપણે સહેલાઈથી જાગ્રત થઈ શકતા નથી. એટલે આલંબનને શુદ્ધ રીતે અને તેના યોગ્ય ઉપયોગ માટે જ આધારમાં લીધા કરીએ તો આપણો ઉદય થવાનો છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૪૩ થી ૨૪૬)

૯. ગુણ

» ખંત :

જેને ખંત નથી એટલે કે અમુક લક્ષ સિદ્ધ કરવા માટે તેની પાછળ ને પાછળ મંડ્યા રહેવાની ટેવ નથી તેવાને કશી પણ પ્રાપ્તિ થવી દુર્લભ છે. ખંત ન હોય તો એનો અર્થ જ એ કે એનામાં ઉત્સાહ નહિ હોય, ઉમંગ નહિ હોય. આળસુની જેમ, એટીની માફક એ પોતાનું જીવન જેમ તેમ કરીને વિતાવ્યે જતો હશે.

માણસે અમુક કામ પાર પાડવાનું ભલેને મનમાં વિચાર્યું હોય, અને તેની યોગ્યતા તથા અનિવાર્યતા ભલેને એને બુદ્ધિથી સમજાઈ હોય તોપણ તે હેતુને સતત ખ્યાલમાં રાખીને એના ધ્યેયની પ્રગતિ માટે મરી ફીટવાની તમન્ના તો એની ખંતની ભાવનામાંથી જ જન્મશે. ખંતથી જે ચીવટાઈ, એટલે કે કાળજી અને ધારેલું કામ કોઈ પણ વિઘ્ન છતાં ન છોડી દેવાની અડગતા આવે છે, તેથી આપણને ગમે તેવી વિકટ પરિસ્થિતિમાં પણ હુંફ રહે છે અને આપણા સાધ્યથી આપણે વિખૂટા—અળગા પડી જતા નથી. ખંતના ગુણની વૃત્તિ એની પરાકાષ્ટાએ જો આપણે કેળવી શકીએ તો ગમે તેવું ભારે કર્તવ્ય ભલેને હોય પણ તે સિદ્ધ થયા વિના રહેશે જ નહિ. આપણને ત્યારે એટલું બળ મળ્યું હશે કે આપણા વિચારમાં પણ મક્કમતા આવી જશે—અગવડ નહિ રહે અને વિચાર કાર્યમાં આકાર લેતો થઈ શકશે. ખંતીલા માનવી માટે શું અશક્ય છે! ખંતથી આપણામાં ઉત્સાહ, ઉલ્લાસ, જોમ, હિંમત, સાહસની વૃત્તિ વગેરે અનેક ગુણોનો વિકાસ થાય છે. ખંતીલાપણાથી—કશાક એક જ પાછળ મંડ્યા રહેવાની વૃત્તિથી—આપણને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરી લેવા માટેની દૃષ્ટિ પ્રત્યેક ડગલે મળતી જાય છે. એમાં આવતી કે પડતી ગૂંચોને ઉકેલવાની સમજ પણ સાથે સાથે ખંતમાંથી આવતી જાય છે.

ખંતનો મુગટ વિશ્વાસ છે, એનું હૃદય શ્રદ્ધા છે, એના હાથપગ ચીવટાઈ છે ને એના પ્રાણ એ એની તમન્ના છે. ખંત વિના તમન્ના ટકતી નથી. એમાં જોશ નથી આવતું. ખંતની પાંખ સતત ચિંતવન છે અને

ખંતનો આત્મા ધીરજ છે. ખંતવાળો માણસ એક જ પગથિયું સર કરવાનો વિચાર રાખે છે. ને તે શક્તિનો ઉપયોગ તે બીજું પગથિયું— જે ત્યારે દષ્ટિ સમક્ષ આવી પડેલું હોય છે—તે મેળવવામાં કરે છે. ખંત વિનાનો પુરુષાર્થ એ પુરુષાર્થ નથી. એમાં પ્રાણ જ ન હોઈ શકે. ખંતથી સર્વ કંઈ શક્ય છે. (‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૧૦ થી ૧૩)

» સહિષ્ણુતા :

બીજાના ભોગે આપણો કક્કો ખરો કરવાનો પ્રયત્ન આપણે છોડી દેવો જોઈશે. સામાવાળાને નકામો અથવા મૂર્ખ ગણીને એનો મનમાં તિરસ્કાર કરવાનો નથી; પરંતુ એના દષ્ટિબિંદુને ભાવપૂર્વક સમજવાનો પ્રયત્ન આપણે કરવો ઘટે. આપણા પ્રાણપ્રિય આદર્શોને કે આદર્શ વ્યક્તિનો કે તેના વિચારોનો કોઈ વિરોધ કરે એ હસતે મોઢે જોઈ રહેવું એ મુશ્કેલ છે, પણ એમાં જ આધ્યાત્મિક જીવન જીવતા મનુષ્યનું બીજાઓ કરતાં ચઢિયાતાપણું રહેલું છે. ‘શું હોવું જોઈએ ને શું છે’ એ બે વચ્ચેની વિસંગતિ સામે એ બળવો જગાડતો નથી. તે તો જીવનનો સ્વીકાર કરે છે. એનો અર્થ એવો નથી થતો કે તે વસ્તુસ્થિતિને તાબે થઈ જાય છે. તે કશાને અસહાય થઈને તાબે થઈ જતો હોતો નથી; પણ જે તે પરિસ્થિતિનો યોગ્ય પરિપાક થવા દે છે. તેમ છતાં પાછો તે જેઓ વસ્તુસ્થિતિનો અસ્વીકાર કરે છે, તેમનો પણ હસતે મોઢે સ્વીકાર કરે છે. જેઓ એક જીવનમાર્ગ વિરુદ્ધ બીજો જીવનમાર્ગ ખડો કરે છે તેમનાં જેવાં ક્ષોભ કે નિરાશા તેને હોતાં નથી. એટલે એ કશા પ્રત્યે— પરિસ્થિતિ કે વ્યક્તિ—પ્રત્યે અસહિષ્ણુ હોતો નથી. તે તો સામાને પોતાના જેટલો જ પ્રામાણિક અને નિઃસ્વાર્થ માને છે. જે ધર્મ અમુક એક જણ પ્રત્યે પક્ષપાત કરનાર ઈશ્વરને માનતો નથી અથવા જે ધર્મ કોઈ કિન્નાખોર સંહારક દેવને માનતો નથી, તે ધર્મ તો આપણી પાસે એવી અપેક્ષા રાખે છે કે કોઈ આપણો વિરોધ કરે, ત્યારે આપણે ધીરજ ન ખોઈ બેસીએ, અને જેમની સાથે આપણને વિરોધ થાય તેમના પ્રત્યે પણ આપણે નમ્રતાથી ને આધ્યાત્મિક વૃત્તિથી વર્તીએ; આપણો એ

સ્વભાવ જ પડી ગયો છે, કે જે કોઈ આપણા મતને ના માનતો હોય, એને આપણે વિરોધી કે જુદો માની લઈએ છીએ અને જે કોઈ આપણા જેવી માન્યતાઓ ન ધરાવતો હોય એને કદાચ મૂર્ખ કે એવો બીજો ગણી કાઢીએ છીએ, અથવા એવો અન્યથાભાવ રાખવા લલચાઈએ છીએ. સામા માણસની દૃષ્ટિ સમજવાથી આપણે એને સમજી શકીએ છીએ. એટલું જ નહિ પણ આપણે એનો ‘સમજ-આધાર’ આંકી શકીએ છીએ. ગમે તેવા દુષ્ટમાં દુષ્ટ માનવીમાં પણ સારો અંશ રહેલો છે. તે સદ્અંશનું દર્શન આપણને આમ કરવાથી થઈ શકે છે.

આજના દેશદેશાંતરના વિદ્વેષોનું કે આપણા દેશની વ્યક્તિઓ કે પક્ષો વચ્ચેના ભેદોનું પૃથક્કરણ કરીશું તો તેમાં પણ આ ‘ઊંડા ઘા ને ઊંડા વેરનું’ સત્ય જણાઈ આવશે. ઘવાયેલો માનવી પછી જોઈ શકતો નથી કે ‘ઘા કરનાર કોઈક છે અને હવે હું જેને ઘા કરું છું તે વળી બીજું જ છે’. પણ એથી કંઈ એનામાં બીજા પ્રકારના ઉદાત્ત તત્ત્વનો નાશ થતો હોતો નથી. બીજી દૃષ્ટિએ એનામાં પણ સ્વાર્થત્યાગ, નીડરતા વગેરે ગુણોનું દર્શન આપણને એના જીવનમાં થઈ શકે છે. આપણે જેને સમજવાને તસ્દી લીધી નથી; એમના કરતાં આપણે ઉચ્ચ છીએ એવા મિથ્યાભિમાનથી ફુલાઈ જવાની વૃત્તિ ઉપર આપણે અંકુશ મૂકવો જોઈએ.

ઈશ્વરની દુનિયામાં નિર્ભેળ અનિષ્ટ જેવી વસ્તુ જ નથી. જ્યારે આપણને સામાન્ય રીતે અનિષ્ટ ગણાતી વસ્તુનો જો સામનો કરવાનો આવે, ત્યારે તેમાં કશુંક તો સારું છે એમ સમજીને તેનો સામનો જ ના કરવો, એ જેમ એક પ્રકારની ભ્રમણા કે અયોગ્યતા છે, તેમ તેનો સામનો કરવામાં તાટસ્થ્ય ગુમાવી કડવાશ ધારણ કરવી એ પણ ભ્રમણાનો બીજો પ્રકાર છે. એ વે પ્રસંગે આપણે સ્વીકાર અને સમજણપૂર્વકની, જ્ઞાનપૂર્વકની, હૃદયના ઉદાત્ત ભાવયુક્ત સાહસની વૃત્તિ ધારણ કરવી ઘટે છે. સંપૂર્ણ સમભાવ અને પ્રેમજન્ય સમજણથી આપણે જગતનાં અનિષ્ટોનો સ્વીકાર કરવો જોઈએ. એ કંઈ કોઈના ઉપર આભાર ચઢાવી ઉદારતા બતાવવાનો કે કોઈને ક્ષમા કરવાનો પ્રશ્ન નથી; પણ બંનેથી અત્યંત ઉચ્ચતર એવી દૈવી ભાવનાનો પ્રશ્ન છે. એવી દિવ્ય ચેતનાશક્તિ

તો માણસને જેવો હોય તેવો ને તેવો જ સ્વીકારી લે છે. સામાના વર્તન કે વલણ ઉપરથી પોતામાં ફેરફાર થતો નથી. આ દિવ્ય ચેતનાશક્તિ પ્રેમશક્તિથી જ દુષ્ટમાં દુષ્ટ લૂંટારાને અથવા છેક જ મામૂલી ગણાતા સાધારણ માનવીને તેઓ સંત બનાવી શક્યા છે, તેના અનેક દાખલા ઈતિહાસ-પ્રસિદ્ધ છે. ('જીવનસંદેશ', આ. ૨, પૃ. ૨૬૬ થી ૨૬૯)

» ઉદારતા :

જેમ પ્રભુને અને માનવીને જોડનાર સૂક્ષ્મ દોરી પ્રભુકૃપા છે, તેમ માનવી-માનવીને સાંકળનાર એટલી જ ને એવી સૂક્ષ્મ દોરી ઉદાર માનસ છે.

પ્રેમ દુન્યવી જીવનમાં ઉદાર માનસના સ્વરૂપમાં અવતરે છે. ઉદાર માનસવાળામાં પ્રેમ ન હોય એ અશક્ય છે. આમ પ્રેમ અને ઉદાર માનસ પરસ્પર અવલંબિત છે. પ્રેમ-સ્વરૂપ થઈ જવા માટે કશાની પણ અનિવાર્ય આવશ્યકતા હો તો તે હાર્દિક અને માનસિક ઉદારતાની ને પ્રેમપાત્રનું સર્વ કંઈ સહી લેવાની તત્પરતાની. જેમ જેમ આ સહનશક્તિ વધતી જાય છે, એની અનિવાર્યતાની સમજણ પડતી જાય છે, તેમ તેમ આપણાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલ્લાં થતાં જાય છે. એ નવી નવી સૃષ્ટિઓ નવાં નવાં ભવ્ય દૃશ્યો આપણે તે નજર આગળ ખુલ્લાં થતાં જાય છે, અને આપણે એક નવો જ જન્મ ધારણ કર્યો હોય, તાત્વિક અર્થમાં દ્વિજ બન્યા હોઈએ એવો અનુભવ આપણને થાય છે. આમ માનસિક ઉદારતા અને સહિષ્ણુતાનો અભ્યાસ આપણા સમસ્ત સૂક્ષ્મ શરીરમાં નવજીવનનો સંચાર કરે છે અને આપણા જડત્વને હઠાવવા માંડે છે. આપણામાં જે જે જાતની સંકુચિત મનોદશા રહેતી હોય, સ્વાર્થવૃત્તિ રહી હોય, 'મમત્વ' રહ્યાં કરતું હોય, તે બધાંને તે આપણાં મનઃપ્રદેશમાંથી હાંકી કાઢવા માંડે છે અને આપણા જીવનને સાર્થક તથા આનંદમય કરે છે. આપણે સહિષ્ણુતા દ્વારા આનંદ, શાંતિ ને સુખ પ્રસારાવનાર હિમરશ્મિ (ચંદ્ર) બની જઈએ છીએ તેટલે અંશે આપણે ભગવાનના યંત્ર બનીને તેના દિવ્ય હેતુના સાધન બનીએ છીએ.

જીવનના કોઈપણ ક્ષેત્રમાં માનવી-માનવી વચ્ચે સહકાર અને સંમિલન વગર કોઈને ચાલી શકતું નથી. હાર્દિક ઉદારતા વગર આ સહકાર અને સંમિલન અશક્ય છે. પતિ-પત્ની વચ્ચે સ્વભાવના, દષ્ટિકોણના, બુદ્ધિના કે એવા ગમે તે જાતના વિભાજક ભેદો હોય તોપણ જો બેમાંથી એકમાં પણ આવો હાર્દિક ઉદારતાનો ગુણ કેળવાયો હશે તો તેઓ એકબીજામાં ભળી જ જાય છે અને પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગ ઉતારી શકે છે. દુનિયા આપણી જ રાહે ચાલે, આપણા જ વિચારોને અનુસરે, આપણાં જ મૂલ્યાંકનો સ્વીકારે, આપણી જ રહેણીકરણીને અપનાવે અને આપણી જ લાગણીને માન આપે એવી એવી આશાઓ સેવ્યા કરવાથી આપણે જ દુઃખી થઈએ છીએ. અને આપણે મૃગજળની પાછળ દોડતા હતા એવો કડવો અનુભવ છેવટે આપણને થયા વિના રહેતો નથી. દુનિયા તો શું પણ આપણાં સ્વજનો પાસેથી પણ એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે. અને તેથી જ આપણે કેવળ પોતાના ભલા સારુ પણ ઉદાર-માનસ રાખવાની જરૂર છે.

હાર્દિક ઉદારતા એટલે જીવમાત્ર પ્રત્યે મૈત્રીભાવ. એનાથી જ આપણે વિશ્વબંધુત્વના સર્વોચ્ચ શિખરે પહોંચી શકીશું અને ‘સર્વ’ને ‘સ્વ’ તરીકે ઓળખતા તથા અનુભવતા થઈ શકીશું. આપણામાં જો ઉદારભાવ કે સૌજન્ય હોય તો આપણને સ્પર્શતા સર્વ જીવન-પ્રવાહોને આપણે પ્રભુ-સાગર તરફ વહેતી આપણી જીવનસરણીમાં વાળી શકીએ છીએ અને તેમ કરીને આપણી આધ્યાત્મિક ઉત્ક્રાંતિમાં વેગ આણી શકીએ છીએ.

અન્યના સ્વભાવને, વાણીને, જીવનદષ્ટિને, માનસને, લાગણીને, વૃત્તિને, જીવન-વ્યાપારને, ટૂંકમાં અન્યના સમગ્ર વ્યક્તિત્વને સન્માન આપવું એનું નામ જ હૃદયસૌજન્ય અથવા માનસિક ઉદારતા. પણ એનો અર્થ એમ નથી કે તેમ કરવા જતાં—યોગ્ય રીતે કરવા જતાં—આપણે બીજાંઓના દોષો પણ અપનાવી લઈએ છીએ. અનિષ્ટ પ્રત્યે ઉદાર માનસ એટલે એની ઉપેક્ષા. પણ જો બીજાઓ આપણા પોતાના ક્ષેત્ર પર હુમલો કરે, આપણા જીવનવિકાસની આડે આવીને ઊભા રહે તો એમને નમી પડવું, ઘેટાં જેવાં થઈ જઈને એમનાં આક્રમણોથી એમનો

તેજોવધ થવા દેવો કે પરાસ્ત થઈ જવું એ કાંઈ ઉદાર માનસનું લક્ષણ નથી. તેવે વખતે તો આત્મશ્રદ્ધાપૂર્ણ, શાંત અને સબળ વિરોધ કરવો અને આપણને સફળતા મળે એટલી દૃઢતાથી ને એટલા પ્રમાણમાં વિરોધ કરવો એ જ ઉદાર-ભાવનું લક્ષણ છે. પણ તે જ સાથે હરકોઈ પ્રત્યે આપણું અનિષ્ટ કરનાર કે કરવા ઈચ્છનાર પ્રત્યે પણ તિરસ્કારની વૃત્તિ તો ઉદાર-ભાવનો લોપ જ બતાવે છે.

ઉદારભાવ એટલે જ સ્વાર્થી સુખની ભાવનાનો ત્યાગ. કશાનાયે પરિગ્રહથી ઉદારભાવથી ઉદ્ભવતો આનંદ મળી શકતો નથી.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૩૨ થી ૧૩૮)

» નમ્રતા :

જે ગરીબ બકરીથીયે વધારે ગરીબ છે, પણ જેના અંતરમાં સિંહના જેટલી શક્તિ ભરેલી છે, તે સાચા અર્થમાં નમ્ર છે. નમ્રતા બુદ્ધિપૂર્વક કેળવી શકાતી નથી. એ તો આપમેળે જ હૃદયમાંથી ઊગી નીકળે છે. તેના પ્રાકટ્યને અનુકૂળ ભાવનાઓના પરિશીલનથી આપણે નમ્ર બની શકીએ.

જીવનની પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિમાં હંમેશાં અંતર્ગતપણે વહી રહેલી ‘હુંપણા’ની વૃત્તિ હોય છે. સંસારના વિધવિધ અનુભવોથી જ્યારે અંતરમાં એમ સમજાય છે કે જે જે કંઈ બને છે કે બની રહ્યું હોય છે, તે આપણી નહિ પણ ઈશ્વરની ઈચ્છાને આધીન છે, ત્યારે સંસાર પ્રતિનું ‘હુંપણું’ મોળું પડે છે. જગત પ્રત્યે ઊંડી ઉદાસીનતા અને વૈરાગ્યની ભાવના પ્રકટે છે.

શૂન્યતા એ નમ્રતાનું માપ છે. શૂન્યતા એટલે અહંતાનો સર્વાંશે લય. જેને લેશ પણ અહંતા કે અભિમાન નથી રહ્યું તેને જ નમ્રતા વરે છે.

પરંતુ આવું થતાં પહેલાં પોતે વિચારી વિચારીને, સમજી સમજીને, વારેવારે, ટકોરી ટકોરીને, પોતાની જાતને સંકેલી સંકેલીને અને સંકોરી સંકોરીને નમ્રતાનો ભાવ કેળવવો પડશે. એ ભાવ કેળવ્યા વિના

સાધનાના માર્ગમાં એક ડગલું પણ આગળ તે ચાલી શકવાનો નથી. જેનામાં સાચી નમ્રતાનો ગુણ છે અથવા એવા થવાની હૃદયની જેની ઝંખના છે, તેવા જીવને તો જીવનપથમાં વચ્ચે મળતાં વિઘ્નો વટાવવાની હિંમત, સાહસ, ખંત અને ઉદ્યોગની ભાવના સહજ મેળે જન્મીને તેને વેગ આપ્યાં કરે છે અને એવા પ્રકાશથી દોરાઈને જ સાધુહૃદય પંથ કાપ્યે જાય છે. નમ્રતા વિનાની કોઈ પણ જાતની સાધના અંધકારમય છે, ને અજ્ઞાનમય છે.

નમ્રતાનો ગુણ કેળવવા માટે સાધકે પોતાના સ્વભાવના અંતરમાં અનેક વાર જ્ઞાનપૂર્વક ઊતરવું પડશે. ત્યાં એના સ્વભાવના હૃદયમાં અનેક પ્રકારની અહંતાઓ ભરાઈ પડેલી છે. એ અહંતાનાં સ્વરૂપો સ્થૂળથી માંડી સૂક્ષ્મ સુધીના જુદાં જુદાં પ્રકારનાં હોય છે. અહંતા પોતે જ કદી તો નમ્રતાનું રૂપ ધારણ કરીને પોતાનો વેશપલટો છુપાવી રાખે છે. એની ચાલબાજીની કોને સમજણ પડે? પરંતુ જેને સાધનાના એકધારા પ્રયત્નમાં જ મંડ્યા રહેવાનું સૂઝી ગયું છે, તેવો જીવ તેમાંથી ઊગરી ગયા વિના રહેતો નથી.

બધી ઈન્દ્રિયો ને મન તથા પ્રાણ સમગ્રપણે જ્યારે મૌન સેવે છે, ત્યારે જ નમ્રતાનો સાત્ત્વિક ગુણ જીવનમાં સાકાર થાય છે. જીવનવિકાસને યોગ્ય એવી નમ્રતાના સહજ, સતત પરિશીલનથી જીવન આપોઆપ સાધનામય બની જાય છે, તે એમ થતાં કોઈ પરમ ગૂઢ અંતરશક્તિના પ્રદેશમાં મન પ્રવેશી ત્યાં પ્રશાંત થાય છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૬૩ થી ૨૬૫)

» તમસ-રજસ-સત્ત્વ :

તમસ ગતિ કરતું જણાય પણ હોય ઠેરનું ઠેર. પરિમિતપણું, સ્થિતિ-સ્થાપકપણું ને નિષ્ક્રિયપણું એ એનાં લક્ષણ છે. એટલે આપણે જો વિશેષ અર્થમાં ગતિ કરવી હોય તો રજસ ગુણને ધક્કેલવો પડશે. પ્રત્યેક વસ્તુમાં આ ગુણ પણ રહેલો છે. આમ પ્રકૃતિમાં ફેરફાર થવાનાં કારણોમાં પદાર્થનો ગતિશીલતાનો—રજસનો—ગુણ છે, પરંતુ જો આ ગુણો જ માત્ર

પ્રત્યેકમાં હોત તો વસ્તુમાત્રમાં જે પ્રકાર-ભેદ છે તે ન હોત. જડ અને ચેતન, અથવા પશુ અને માનવી—એવા ભેદો ન પડત. સ્થિતિસ્થાપકતા (તમસ) અને ગતિશીલતા (રજસ)ના ગુણધર્મોના પરિણામને લીધે જે ગોઠવણી થયા કરે છે તે પણ પદાર્થનો ગુણ જ છે અને તેને પદાર્થનો સત્ત્વગુણ ગણાય. પ્રત્યેક ચીજ પોતપોતાની સ્થિતિમાંથી સહજમેળે નીકળવાના સતત પ્રયત્ન કર્યા જ કરતી હોય છે.

આમ જો આપણે આપણા જીવનધ્યેયો સાકાર કરવાને કાજે જીવતો ખ્યાલ સેવીને રજસના ગતિશીલતાભર્યા ક્રિયાધર્મને આપણા પ્રત્યેક કર્મ, વ્યવહાર, વર્તન-સંબંધ આદિનો આદિમાં એને ધ્યેયાકાર વૃત્તિમાં સ્થિર કરવાને જાગૃતિવાળા રહ્યા કરતા હોઈએ તો ઘણો ફેર પડ્યા કરે. પરિમિતતામાંથી (તમસમાંથી) જીવનધ્યેયાકારની વૃત્તિ ગતિશીલક્રિયા ધર્મમાં (રજસમાં) જીવંતપણે બન્યા કરે ત્યારે આપણને આધ્યાત્મિક અનુભવો થવાના અને તેમાં યોગ્ય વ્યવસ્થિતિ (સત્ત્વ) પ્રકટે. જ્ઞાન-પૂર્વકની ચેતનાની વ્યવસ્થિતિ તે સત્ત્વનું લક્ષણ છે. તેમાં સમતા છે, એકની એક સ્થિતિ છે, પરંતુ ચેતન છે, જડતા નથી.

પ્રત્યેક કર્મ આ ત્રણ ગુણ અંગે થાય છે. આ ત્રણેય ગુણનાં જુદી જુદી રીતનાં સંમિશ્રણથી જુદી જુદી ભૂમિકાવાળી જુદી જુદી દશાઓ જન્મે છે અને તે દશામાંનાં કર્મોનો પ્રકાર પણ ભિન્નભિન્ન બન્યા કરે છે. જ્યારે જ્ઞાનમય ચેતનાભરી જાગ્રતિ સતત પ્રકટે છે, ત્યારે જ સમતાયુક્ત પ્રસન્ન મસ્ત ડોલન પ્રકટે છે, તે સાત્ત્વિક ભાવનાનો પ્રકાર છે અને અંતે તો જીવની શિવપણામાં ગતિ થતાં તમસ સત્ત્વમાં, રજસ ‘ચિત્ત’માં અને સત્ત્વ આનંદમાં—સચ્ચિદાનંદમાં પરિવર્તન પામે છે.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૧ થી ૫)

સાધકે પોતાના જીવનમાં ક્યારે ક્યો ગુણ કામ કરી રહેલો છે તે સમજવું જોઈએ, ને તે સમજી સમજીને તેને ગુણોની અસરથી ભાવના-બળ પ્રકટાવીને મથવું જોઈએ. એક જ દિનના ગાળામાં ઘડીકમાં તમસ, ઘડીકમાં રજસ અને બહુ જ ઓછો કાળ સત્ત્વગુણ પ્રવર્તેલો હોય છે.

તમોગુણમાં આળસ, જડતા, પ્રમાદ, નિર્બળતા, અશ્રદ્ધા, શિથિલતા, અશક્તિ, અકૌશલ, બસ પડ્યા જ રહેવું, ઉમંગનો અભાવ, બેળે બેળે થવું, શંકા-કુશંકા, નિરાશા, વિષાદ, રોદણાં, મંદતા, અગ્રહણાત્મક સ્થિતિ, સાનમાં સમજી જવાની અશક્તિ, ખાંખત ને ખંતનો અભાવ, અચોક્કસતા, બેપરવા, બેદરકારી, અનિયમિતતા, સાતત્યનો અભાવ, યદ્વાતદ્વાપણું, થાક, મોહ, અજ્ઞાન, આળસ, ઠંડા ને વાસી પદાર્થ-ખાદ્યવૃત્તિ, મંદગતિ, ભૂલકણાપણું, રગશિયાપણું, નિર્બળતા, મંદ સૌંદર્યગ્રહણશક્તિ, મંદરસવૃત્તિ, લાગણીના મર્યાદિત પ્રત્યુત્તર આદિ હોય છે.

રજસમાં વેગ, ગતિ, શક્તિ, કુશળતા, ચપળતા, પરિસ્થિતિને કાબૂમાં લેવાની ઈચ્છા, સક્રિયતા, સબળપણું, હોંશ, પુરુષાર્થ કરવાની ખેવના, આશાવાદ, એક ને એક સ્થિતિમાં રહેવાની અનિચ્છા, ઝઝૂમવાની વૃત્તિ, આગ્રહો, નેતા થવાની વૃત્તિ, અહમ્નું જોશ, કીર્તિની ઝંખના, ચોકસાઈ, નિયમિતતા, સાતત્ય, ખંત, શીખવાની આતુરતા, સર્જનશક્તિ, ઉમંગ, ગ્રાહકતા, આવેગ, આવેશ, કામના, આશા, ઈચ્છા, અપેક્ષા, ચંચળતા, સ્ફૂર્તિ, તરવરાટ, આસક્તિ, ધાંધલ, પ્રવૃત્તિ-પ્રિયતા, હરીફાઈ, લોભ, હિંસાખોરી, અભિમાન, તીખું-ખારું ખાદ્યવૃત્તિ, અનુદારતા, બુદ્ધિની હઠીલાઈ આદિ હોય છે.

સત્ત્વમાં સમતા, શાંતિ, આનંદ, પ્રેમ, પ્રસન્નતા, સ્થિરતા, મુલાયમતા, નિરાગ્રહ, સરળતા, સત્યપ્રિયતા, ક્ષમા, કરુણા, નમ્રતા, નિર્દોષતા, અભય, અહિંસા, ઈન્દ્રિયદમન, દાન, શાસ્ત્રાભ્યાસ, ત્યાગ, નિર્લોભતા, અદ્રોહ, અવિચળતા, કોમળતા, ન્યાય, બ્રહ્મચર્ય, પવિત્રતા, ભક્તિ, આરોગ્ય શક્તિપ્રદ ખાદ્યવૃત્તિ, સહિષ્ણુતા, અમાનિત્વ, સર્વભૂતહિતરતપણું, બુદ્ધિશાળી અને સમપ્રમાણ મન, બુદ્ધિ અને સૌંદર્યરસવૃત્તિથી પ્રેરાતી સંકલ્પશક્તિ, આત્મસંયમ, સંસ્કારિકતા, સપ્રમાણતા, મધ્યમમાર્ગપ્રવણતા આદિ હોય છે.

સત્ત્વગુણ આપણા આધારમાં જીવતો મહત્ત્વપણે પ્રકટયા કરેલો હોય છે; તે વેળા શરીર, મતિ, મન, પ્રાણ એ ચારેમાં તે મુખ્ય ભાગ ભજવ્યા કરે છે ને સાત્ત્વિક ગુણો ઊભરાયા કરે છે. સત્ત્વગુણનું બળ જામતાં જામતાં એક એવી દશા પ્રકટતી હોય છે કે તેમાંથી જ્ઞાનદેશાનો અભ્યુદય થતો અનુભવી શકાતો હોય છે. સત્ત્વગુણ મહત્ત્વે કરીને જ્ઞાનપ્રધાન હોય છે ખરો; પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે એમાં ભાવના-ભક્તિ ન જ હોય; કે કર્મયોગ પરત્વેનાં લક્ષણો પણ ન હોય. સાત્ત્વિક ગુણ પ્રકટતાં સાધનાના ભાવનો વિકાસ સહજપણે થયા કરતો હોય છે.

સત્ત્વમાં સાત્ત્વિક ગુણોનું પ્રાકટ્ય સહજ હોવાથી તેનો લાભ પૂરેપૂરો સમય એકાગ્રતાથી સાધનાના કર્મમાં જ વપરાય. એમ જો જાગ્રતિયુક્ત તકેદારી ને સાવચેતી રાખી શકાય તો સાધના કર્મના ફાલની પ્રક્રિયામાં વધુ ને વધુ ઉત્સાહ પ્રકટયા કરે. સત્ત્વગુણમાં ઉચ્ચ ક્ષેત્રનો પુરુષાર્થ કરવામાં ઉત્સાહ ને ઉમંગ પ્રવર્તે છે. ઝાઝા કશા વિચારોની ગડમથલો હોતી નથી. સગડગ, સંશય, શંકા, ઘમસાણ, દ્વિધાભાવ, આદિની ગેરહાજરી હોય છે. એટલે સબળ ભૂમિકાનો લાભ જેટલો ઉઠાવાય તેટલું ઉત્તમ છે. ('જીવનપોકાર', આ. ૪, પૃ. ૯૪, 'જીવનસંશોધન' આ. ૨, પૃ. ૨૫૭-૨૫૮)

સાધનામાં આગળ જવાતાં એક એવી સ્થિતિ પણ પ્રવર્તે છે કે કોઈ કરણમાં સત્ત્વગુણ તો કેટલાંક કરણોમાં રજોગુણ પણ કાર્ય કરતો હોય છે.

રજોગુણમાં અંહપ્રાધાન્યપણું ઘણું રહે છે. તેમાં જે પ્રકારનો અહમ્ છે તે અત્યંત વેગવાળો હોય છે; તેથી એવા સાધકે વધુમાં વધુ ચેતનયુક્ત જાગ્રતિ રાખીને નમ્ર રહેવાને સજાગ રહેવું.

('જીવનપોકાર', આ. ૪, પૃ. ૯૫-૯૬)

દરેક જીવમાં અને પદાર્થમાં ત્રણે ગુણ રહેલા છે. એક કે બે ગુણોવાળું અસ્તિત્વ અશક્ય છે. ત્રણે ગુણોમાં અવારનવાર ચઢઊતર, ઓછા વધતાપણું થયું જતું હોય છે. સત્ત્વ ઉત્તમ, રજસ મધ્યમ અને તમસને કનિષ્ઠ કહેવાયો છે. તમસ ને રજસને સત્ત્વમાં, તથા રજસને

સત્ત્વમાં પરિમણાવી શકાય છે; આખરે સાધકે તો ત્રણેય ગુણોથી પાર થઈ ત્રિગુણાતીત થવાનું છે.

મન-બુદ્ધિથી પ્રાણ કે અહમ્ પર કાયમનો ને ભરોસાપાત્ર કાબૂ લાવી શકાતો નથી. તે કાબૂ જીવતો નથી હોતો. જીવંત, ચેતનામય ને જ્ઞાનાત્મક સંયમ કાજે તો એનાથી પર જે શક્તિ છે તે દ્વારા તે યોગ્ય રીતે સાધી શકાય. પ્રભુની કૃપાશક્તિમાં જે સાધકને શ્રદ્ધા, ભક્તિ પ્રકટેલાં છે, એવો જીવ જ્યારે પોતાનાં કરણોની શુદ્ધિ કાજે શ્રીહરિને હૃદયમાં હૃદયથી હૃદયનો આર્ત અને આર્દ્ર પોકાર પાડે છે, ત્યારે તેવા પોકારથી જે કામ બને છે, તેવા પ્રકારનું કામ (કે શક્તિ) નીતિ કે સદાચારના નિયમો માત્ર પાળવાથી બની શકતું નથી. નીતિ કે સદાચારના નિયમો પાળવાની જરૂર છે, તે હકીકત તદ્દન યથાર્થ છે, કિન્તુ તે એકલું ને એટલું જ પૂરતું નથી. જ્ઞાનભક્તિકર્મયોગથી અંતઃકરણની પૂર્ણ વિશુદ્ધિ પ્રમાણમાં જેટલી સરળતાથી, ઝડપથી અને આસાનાથી થઈ શકે છે, તેટલું ને તેવું મન-બુદ્ધિજન્ય સંયમથી કે ગુણોની ખાતર ગુણોના વિકાસની સાધનાથી થવું શક્ય નથી લાગતું.

અનેક પ્રકારનાં પ્રાણ, અહમ્થી ઊઠતાં આંદોલનો પ્રભુકૃપાથી પ્રેમભક્તિ ભાવે પ્રભુસ્મરણ સાથે સમજવાને મથ્યા કરતો. આવા જ્ઞાનપૂર્વકના અભ્યાસનું પરિણામ તો એ થવા માંડ્યું કે સમતા, તટસ્થતા, શાંતિ, વિવેક, પ્રસન્નતા, સહિષ્ણુતા આદિ સાત્ત્વિક ગુણો એની મેળે પ્રકટતા અનુભવાયા હતા. આમ, જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની જાત્રિતિથી ને તેના હેતુ અર્થે પળાતા જતા સાધનાના અભ્યાસથી ગુણો તો આપોઆપ કેળવાતા જતા હોય છે, તે નિશ્ચિત અનુભવની હકીકત છે. એકલા ગુણો કેળવવાનો મહાવરો આ જીવને કદી ન હતો.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૧૨૪, ૩૫૨)

૧૦. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રપ્રવેશ

કોઈપણ જાતનાં સાધન કે શિક્ષણ કે તાલીમ લીધા વિના માનવી કેળવાઈ શકતો નથી. હૃદયમાં રહેલા ગૂઢમાં ગૂઢ આત્માના કોમળમાં કોમળ ને સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સાદને સાંભળવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખાસ કોઈ ઘડતરની જરૂર રહે છે જ. જો કોઈ એમ કહે કે માનવીમાત્ર જન્મથી જ પોતાના આત્માના અવાજને સાંભળી શકે ને ઓળખીને તેને અનુસરી શકે તો તેનો અર્થ તો એમ જ થયો ગણાય કે કેળવણી, અભ્યાસ, સમાગમ, સાધન કે યોગ—એનો કશો અર્થ નથી. પ્રત્યેક ક્ષેત્રમાં માનવી તાલીમ પામીને જ નિષ્ણાત બને છે. પણ આપણા લોકો અઘરામાં અઘરો ને મુશ્કેલમાં મુશ્કેલ આધ્યાત્મિક વિષય—તેમાં તાલીમ પામ્યા વિના કે મેળવ્યા વિના આત્મજ્ઞાનની વાતો કરવા મંડી પડે છે.

‘જાણતા હોઈએ ના કે’ જાણવાનો છતાં ધરે

—પૂરો દેખાવ’, એ વ્યાધિ માનસિક જનો તણો.

જો એકેએક ક્ષેત્રમાં તાલીમની જરૂર રહે છે તો આ ક્ષેત્રમાં એનાથીયે કેટકેટલા ગણી તાલીમની જરૂર હોય? આ ક્ષેત્રની સરખામણીમાં તો સ્થૂળ એવા કેળવણી ક્ષેત્રમાં પણ એમ.એ. થતાં ૧૬ વર્ષ થયાં, ને તેમાં જેટલો વખત અપાતો હતો, તેનાથી ચોથા ભાગનો વખત પણ આમાં ન અપાતો હોય તો ગણિતશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ગણીએ તો આમાં ૬૪ વર્ષ સુધી રાહ જોવાની રહે. પેલામાં એકના એક અભ્યાસે એકધારું સતત રહ્યાં કરવાનું બનતું હતું અને one pointed attention એકાગ્ર, કેન્દ્રિત ધ્યાન એમાં અપાતું હતું ને બીજી કશી લુબ્ધા વિનાનો કાળ આપણો રહ્યા કરતો હતો; તો આમાં પણ આપણે તેવી પરિસ્થિતિ ઉપજાવવાની છે. એ કામમાં એના કરતાં વધારે સમય ને ચેતનાપ્રાણ પરોવ્યાં કરવાનાં છે. ને તે ખંતપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક ને ચીવટપૂર્વક, શ્રદ્ધા-વિશ્વાસપૂર્વક, શરણાગતિની એકમાત્ર ભાવનાથી. આપણે ત્યાં એવી માન્યતા ફેલાયેલી છે—પછી તે પશ્ચિમના સંસ્કારોને લીધે હોય કે માનવીના અજ્ઞાનને લીધે હોય—કે આત્માનો અવાજ સાંભળવા ને

સમજવા દરેક માણસ ભાગ્યશાળી છે જ, એમાં એવું કશું અઘરું નથી. એની એવી વિકાસ-શક્યતા (potentiality) માનવીમાં રહેલી છે તેટલી વાત સાચી, ને માનવીને તેવું માનવું ઘણું સગવડતાભરેલું લાગે છે, કારણ કે એમાં એક પ્રકારનું કુમળું કુમળું આશ્વાસન રહેલું છે. આજના યુવાનો સ્વાર્થ-વાસના ને બીજી અનેક વૃત્તિઓથી ભરપૂર એવા માનસવાળા હોય છે. એવી વૃત્તિઓના અવાજને, ઉપરના એના એવા ખ્યાલથી પ્રેરાઈને, તેઓ આત્માનો અવાજ માની લે છે. પણ એની એવી સમજણ એની અમુક માન્યતાને આધારે હતી, તેટલા જ કારણસર કંઈ એને ક્લેશ થવાનો નથી કે ઓછો થશે એવું થોડું છે?

વળી કેટલાંકને એવાં કષ્ટો ને ક્લેશ ભોગવવાનું આવતાં એવું કહેતાં જાણ્યાં છે કે આત્માના અવાજ પ્રમાણે વર્તતા સંતોને અને મહાત્માઓને અવધિ વિનાનાં દુઃખો સહેવાં પડ્યાં છે; તેમ તેઓ પોતે પણ વેઠી લે છે; એટલે કે પોતે પણ તેવા જ છે પણ એ તો એવા મૂર્ખ લોકોની ભ્રમણા જ છે. એવી ભ્રમણા કોઈને કદી આત્માના પ્રદેશમાં લઈ જઈ શકે નહિ. વાસનાનો અવાજ અને આત્માનો અવાજ બંને નોખાં છે. આજે તો લોકો સ્વતંત્રતામાં માનતા થયા છે. પોતાની વાતમાં કોઈને ડખલગીરી કરવાનો હક્ક નથી એમ સમજે છે. તેવા માનવી પણ પોતાના બીજા કોઈ પણ કામમાં તે કામના નિષ્ણાત પાસે મદદ, સૂચના લેવા જશે. એની સલાહ પ્રમાણે વર્તશે પણ ખરા, પણ જો એવાને કોઈ એના જીવનક્ષેત્રની બાબતમાં એવા વિષયનો જાણકાર કદી એને સલાહ આપે કે ‘તમારું આવું માનવું ભૂલભરેલું છે’ તો તે એને ઠીક નહિ લાગે. બધી જ ભૌતિક બાબતમાં ને તે વિષયોના જાણકારની સલાહ લેવામાં તે પૂરું માને છે. માત્ર આમાં તેમ કરવું જોઈએ તે સૂઝતું નથી, ને ઈચ્છા પણ કોઈને થતી નથી એવું આંધળાપણું બધે પ્રસર્યું છે. આપણો ભણેલો સમાજ છેક પામર બન્યો છે. એ સમાજજીવનના બીજા એકેએક ક્ષેત્રમાં તેના જાણકારની સલાહ પ્રમાણે વર્તવાનો. જો ડૉક્ટર ઘરમાં કોઈ માંદાની સારવાર માટે જે સૂચના આપી ગયો હોય તેનાથી બીજું કંઈ પણ કરવાનું ઘરનું કોઈ ઘરડું માણસ કહે તો આ ભણેલો સમાજ તડૂકી ઊઠશે, ‘તમે

શું જાણો? ડોક્ટરે આમ કરવાનું કહ્યું છે.’ મકાન ચણવાનું હોય કે મોટી નાત જમાડવાની હોય તો કડિયા કે રસોઈયાની સલાહ પ્રમાણે ચાલવાના; પણ આ એક આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રની બાબતમાં મનને તેમ ચાલવાનું ફાવતું નથી, એ આપણી બલિહારી છે! એ બાબતમાં કોઈ યોગ્ય ગુરુનું શરણું લેવું, એમાં સમાજને કે ભણેલાને નાનમ લાગે છે; બીજી વિદ્યા મેળવવા માણસને એની પાછળ શક્તિ ગુમાવવી યોગ્ય લાગે છે. એની પાછળ સઘળો સમય આપવાનું પાલવી શકે છે; જ્યારે માનવીને આ ક્ષેત્રમાં તેમ કરવા જતાં અનેક બહાનાં ઊભાં થાય છે. સંસારમાં, માતાપિતા, વડીલબંધુ, સગાંવહાલાં—એમનું શાસન આપણે સ્વીકારીશું. આપણે રાજકર્તાનું ગમે તેટલું ન ગમતું હોય, પીડાકારી હોય તોયે તે શાસન સ્વીકારીશું, જીવનમાં બીજાં ક્ષેત્રમાં કે વેપારીને ત્યાં શીખવા જતાં શેઠનું શાસન સ્વીકારીશું, ત્યાં આપણને ગુલામી લાગતી નથી. પણ ગુરુનું શાસન સ્વીકારતાં ગુલામી લાગે છે; એવું આજના ભણેલા લોકોની ખૂબી છે!

પહેલાં પહેલાં તો સાધકે દૈવી અને આસુરી એ બે વૃત્તિઓ વચ્ચે ભેદ પારખવો પડશે. એ સમજવો પડશે ને જાણ્યા અનુભવ્યા પછી આસુરી વૃત્તિઓને પારખી પારખીને એને તાબે થવાનું છોડવું પડશે; એટલું જ નહિ દૈવી વૃત્તિઓને કેળવવી પડશે, ખીલવવી પડશે. એના શાસન તળે જ રહેવું પડશે ને? દૈવી સંપત્તિનું સતત પરિશીલન થયાં કરતું હોવાથી એના આધિનપણામાં રહ્યાં કરવાનું સ્વીકારવું જ પડે છે. આમ માનવીને કોઈક ને કોઈકના કહ્યામાં તો રહ્યાં જ કરવાનું હોય છે; પણ ગુરુના કહ્યા મુજબ કરવામાં સંપૂર્ણપણે એનાથી રહેવાતું નથી એ જ મોટી ખાટલે ખોડ છે ને? દુનિયામાં જે તે કંઈ આપણે કોઈની મદદ લઈને શીખતા હોઈએ છીએ. ત્યાં ખુશીથી મદદ લેવામાં માનવીને કશું લાગતું નથી. ગુરુની મહત્તા સ્વીકાર્યા વિનાની તાલીમ સર્વ કંઈ નકામી છે. એક જ વાતમાં કંઈ કરવાનું હોય છે તે જ હકીકત ગમે તે કોઈ કહેશે તો આપણે નથી કરતા, પણ જેના પર આપણને ખૂબ શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ હોય છે, અથવા જેને વિશે આપણને ખૂબ ખૂબ પ્રેમ, આદરભાવ

હોય છે, તે કહે છે તો તે આપણે તુરત કરીએ છીએ. તેમ ગુરુના વચનમાત્ર કહ્યેથી આચરણમાં ઊતરી શકવાનાં નથી. એને આચરણમાં મુકાવનાર, ઊંડા ઉતારનાર, એનું પ્રેરણાત્મક બળ, એનામાંથી લેવાની કળા પણ સાધકે શીખવી પડશે. તે કેમ શીખાય તે પણ એક કોયડો જ છે ને? (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૭૧ થી ૨૭૫)

૧૧. સાધના અને સાધક

સાધના એટલે જ કાળને જલદી છતાં યોગ્યપણે પકાવવાની જડીબુટ્ટી. પ્રતિકૂળ સંજોગોને અનુકૂળ કરવાની કળા એટલે સાધના એમ પણ કહી શકાય. પ્રકૃતિ દ્વારા જીવની થતી ઉત્ક્રાંતિમાં શક્તિ ને પ્રાણ-સંચાર પ્રકટાવી તેને વેગવાન ને ભાવાત્મક બનાવનાર જે ચેતનાની પ્રક્રિયા તે સાધના એમ પણ કહી શકાય.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૪૫-૩૪૬)

સાધના એટલે ભક્તિ, જ્ઞાન, ધ્યાન અને કર્મમાર્ગનો સમન્વય. ભક્તિ એ ભાવનાનો ધોધ, જ્ઞાન એ હેતુ, ધ્યાન એટલે એકાગ્રતા અને કેન્દ્રિતતા, કર્મ એટલે એ બધાંને સુયોગ્યપણે, સુમેળ રીતે વહેવા માટેનો પટ—channel.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૧૦)

» સાધનામાં રસ ક્યારે? :

૧. જીવનમાં જેને આપણે સૌથી મહત્વનો પ્રશ્ન ગણતા હોઈશું એમાં રસ પડશે ત્યારે.
૨. જેને માટે પ્રયત્ન થયા કરતા હશે, એને માટે લાગણી, પ્રેમ હશે તોપણ રસ પડશે.
૩. જે મેળવવાનું હશે તેની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા ને તમન્ના પ્રકટી હશે તો એની તીવ્ર ભૂખ જાગશે અને રસ પડશે.
૪. ‘ગરજ’ જાગી હશે તો રસ પડશે; અમુક વસ્તુ કર્યે જ છૂટકો છે એવો દૃઢ મરણિયો નિર્ધાર કર્યો હોય, કે જે ન થાય તો જીવ્યું નકામું બને, તો રસ પડશે.

૫. જેનું સતત ચિંત્વન થયાં કરતું હશે એવામાં રસ પડશે.
૬. જીવન-ધ્યેયની પ્રતીતિ થઈ ગઈ હોય ને એના વિના જીવનમાં બીજા કશામાં રસ ન જામે, તો રસ પડે.
૭. ઐહિક પુરુષાર્થને પરિણામે મળેલાં તમામ પ્રકારનાં દુન્યવી સુખ, સગવડ હોવા છતાં એ બધાંથી દિલમાં ચેન ન હોય ને હૃદય અંદરથી હજી કશાક ઓરને ઝંખતું થયું હોય તો રસ પડે.
- આવાં કારણોથી સાધનામાં રસ પડવા સંભવ છે. ભલેને આપણને શરૂ શરૂમાં રસ ન પણ કદાચ જામે, યા શરૂમાં રસ પડીને પછીથી મંદ ગતિ થઈ જાય તોપણ, જીવનનું ધ્યેય—શેષ કાર્ય આ જ હોઈ શકે એવો દૃઢ નિર્ધાર જો પ્રકટાવી શક્યા હોઈશું તો એક યા બીજા સાધનને વળગી રહીને જ્ઞાનપૂર્વક પ્રેમભક્તિથી કશુંક ને કશું કર્યા કરતા રહીશું તો કો'ક દિન એમાંથી વેગ જન્મી જવાનો છે. ('જીવનપગથી', આ. ૩, પૃ. ૫૬-૫૭)

(અનુષ્ટુપ)

લાખો વાર કંઈ બોધ સાંભળ્યાં કરશો ભલે,
જશો કોટિ ય વારે છો સંતના ય સમાગમે;
શાસ્ત્રનાં ચિંત્વનો ઊંડાં ને અભ્યાસ કરો કર્યા,
તો યે ના તે પમાવાનું વિના કેં સાધના કર્યા.
સાધના માત્ર ઉપાય એકલો એક ત્યાં ખરો,
શક્તિને પામવા કેરો, ફાંફાં બીજાં બધાં ગણો.

(‘કર્મગાથા’, આ. ૧, પૃ. ૪૪-૪૫)

» આરંભમાં એકાંતિક સાધના :

જીવનનો સાધક તો જ્યાં ત્યાંથી સદ્ભાવનાની પિછાણ ને કદર કર્યા વિના રહી શકતો નથી. જેનું તેનું યોગ્ય મૂલ્યાંકન તે યથાભાવે કરતો રહે છે. કોઈ પણ સદ્પ્રવૃત્તિના હાઈને તે અનુભવ્યા વિના રહી શકતો નથી, તેથી જે જીવનની સકળ સદ્વૃત્તિના મૂળમાં છે, તેની ભાવના જેમ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત, તેના લક્ષ પરત્વે રસ રહ્યા કરે છે તેમ તે પાછી સર્વતોમુખી થવાને એકધારી મંડ્યા કરતી હોય છે. તેની દૃષ્ટિ એકમાં એકાગ્ર કેન્દ્રિતપણે થવાવાનું જે થાય છે તે તો વિસ્તાર પામવા-

પણાની દશા પ્રાપ્ત કરવાને માટે. તેનું એકમાં જે પુરાઈ રહેવાપણું એક કાળ પૂરતું જે બન્યા કરે છે તે તો જવાળામુખીની જેમ બહાર ફૂટી નીકળતા પહેલાં તેના અંદરના ભૂગર્ભમાં ઘણા સમય પહેલાંથી બહાર ફાટવાની ક્રિયા-પ્રક્રિયા સતત ચાલતી રહેલી હોય છે તેના જેવી, અથવા તો માખણ મેળવવા સારુ દૂધને દહીં કરવા સારુ તેને થોડો સમય હલાવ્યા વિના એકાંત સ્થળે રાખવાની જરૂર રહે છે તેના જેવી આ પૂર્વ-તૈયારી છે. આવા પ્રકારની પૂર્વતૈયારીરૂપ સાધનામાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થવાની સાધકને કામચલાઉ આવશ્યકતા નીપજે છે. તેથી જે સમાજથી વેગળો, અટૂલો ને એકલો પડી જાય છે એમ માનવું તે યોગ્ય નથી. વૈજ્ઞાનિક જેમ પોતાની શોધના પ્રયોગના મનન, ચિંત્વનમાં એકલો રહીને, જે કામના તબક્કા પૂરતું એકાકી જીવન જીવીને બધા પ્રકારના જીવન પરત્વે દૃષ્ટિ દોડાવતો નથી હોતો—જે આજે જગત યોગ્ય પણ ગણે છે—તેમ સાધકનું પણ થતું હોય છે.

જેણે જેણે કંઈક મેળવવું છે, તેણે તે મેળવવાના પ્રયત્નમાં એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થાય વિના ચાલતું હોતું નથી. જેણે જે જે પ્રવૃત્તિ જીવન-ધ્યેયને વિકસાવવાને હાથમાં લીધી હોય છે, તેમાં તેણે એકચિત્ત થવું જ પડે છે. આ હકીકત જીવનમાં દરેક ક્ષેત્રને લાગુ પડે છે. લડાઈના જોશને જીવતું ને થનગનતું રાખવા તે ગાળામાં સમગ્ર પ્રજાની દૃષ્ટિ એકમાત્ર મુક્તિ ને વિજયના મુદ્દા પર જેમ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત રાખવામાં આવે છે—તે તે કામ પૂરતું જેમાં બીજા કશા પર મહત્ત્વ અપાતું નથી—તેમ જીવનમાં સાધના પરત્વેના વલણને સમજવાનું હોય છે.

આવો સાધક અકર્મણ્ય છે એમ કદી નહિ ગણી શકાય. જીવનમાં ઉદ્ભવતાં રાગદ્વેષાદિક પ્રકૃતિનાં વલણોથી દોરવાઈ ન જતાં શાંતિ, તાટસ્થ્ય, સમતા કેળવવાને જાગૃતિપૂર્વક મથ્યા કરવું, ને જીવન પરત્વેના, સકળ વર્તનભાવમાં સત્ત્વગુણને પ્રકટાવવાને એકધારું જ્ઞાનપૂર્વક મથ્યે જવું એને શું કર્મ નહિ ગણાય કે? ને એવું કર્મ પણ પ્રભુપ્રીત્યર્થે, પ્રભુભાવે ને જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક શ્રીભગવાનના ચરણકમળે સમર્પણભાવે થયા કરે આ બધું કંઈ જેવું તેવું કર્મ નથી. સંસારના કર્મથી

સાધનામય કર્મ નિરાણું છે. સંસારનું કર્મ સ્થૂળ હોઈ દેખી શકાય છે, સાધકનું કર્મ સૂક્ષ્મ હોઈ દેખી શકાતું નથી.

સાધનાનો અર્થ ગળે ટૂંપો દઈને જીવનને ગૂંગળાવી દેવાનો નથી, પરંતુ સહજ સ્વાભાવિકપણે તેનો વિકાસ થાય અને એ જ રીતે વૃત્તિઓનો સુમેળ ઊપજે તે તેમાંથી શાંતિ, સમતા, તટસ્થતા, ધીરજ, સહિષ્ણુતા, પ્રસન્નચિત્તતા આદિ ગુણોનો વિકાસ થયો અનુભવાય, તે તે ગુણોની શક્તિનો જીવનમાં સાંપડતા પ્રસંગોમાં જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ થયા કરે, ને તેના વડે જીવન ભર્યુંભર્યું લાગે ને ધન્ય થતું અનુભવાય એનું નામ સાધના.

મૌન-એકાંત લેવાનો હેતુ લગની લગાડવાનો છે, ને સાધનામાં વિશેષ એકાગ્રતા, કેન્દ્રિતતા પ્રાપ્ત થાય તે કાજેનો છે, મૌન-એકાંતની સાધનામાં અનુષ્ઠાનોથી જીવ એકદમ કંઈ શિવ થઈ શકતો નથી; પણ એમાંથી શિવ થવાની શક્યતા સાંપડતી જતી હોય છે. આધ્યાત્મિક જીવનના વાંછુને એકાંત અને મૌન એ ઘણાં ઘણાં જરૂરનાં છે. અહીં મૌન એટલે મનની નીરવતા પ્રાપ્ત થવામાં સહાયરૂપ થાય તે પ્રકારનું મૌન, અને એ ઉત્તમ પ્રકારનું મૌન છે. મૌન તો સારું જ, પરંતુ તે મૌન ઘરેડ પ્રકારનું, શુષ્ક, કોરું કોરું ન હોવું ઘટે. મૌનમાં આંતરિક પ્રવાહ ભાવનામય પ્રકટેલો રહે અને તેવું ન હોય તે વેળાએ મનન-ચિંત્વનની પ્રક્રિયા ચાલતી રહે; એટલે કે કોઈ ને કોઈ પ્રકારે મૌન પાળતી વેળાએ સાધનાના રચનાત્મક સાધનમાં વળગેલા રહ્યા કરતા હોઈએ તો તે પ્રકારનું મૌન વિકાસાત્મક છે.

» સાધક અને સ્વજન :

કોઈપણ આપણું સ્વજન આપણી સાથે ઝઘડવાનું કરે, ક્લેશ, સંતાપ કે કંકાસ કરે ને તેથી જો આપણે લેવાઈ નહિ જઈએ કે આવરાઈ નહિ જઈએ તો તેનાં એ હથિયાર ભોંઠાં પડવાનાં છે; પરંતુ જો આપણે એથી કરીને ખીજવાયા, ચિડાયા કે ક્રોધે ભરાયા તો એ જીવનાં તે હથિયાર વધારે ધારવાળાં થવાનાં. એટલે એવી સ્થિતિમાં તો પ્રભુકૃપાથી

આપણે વધારે સરળ, શાંત, ધીરજવાળા, સમતાવાળા; ને પ્રેમભાવી બનીને વધારે સહનશીલતા કેળવ્યા કરવાની છે. આપણા સત્વગુણને કેળવવા, ખીલવવા માટે તથા આપણામાંની ખીજવાટની, અકળામણની ક્રોધની વૃત્તિને સબૂરી પકડવાની કસોટીરૂપે તે કૃપાતક મળી છે એમ હૃદયમાં માનીને ત્યારે આપણે વર્તવાનું છે. વળી ત્યારે આપણું હૃદય પ્રેમભાવની ખૂબ ભીનાશવાળું, કુમાશવાળું ને સહાનુભૂતિવાળું ને સામા જીવની અંદરનું જે જે સારું હોય તેની કદર કરવાની તત્પરતાભરી ભાવનાવાળું હોવું જોઈએ ને તેવે સમયે આપણામાં તેવી જાગૃતિ પૂરેપૂરી જાગેલી હોવી જોઈશે, તો તેમ બની શકે.

જીવન આવા પ્રકારની અથડામણોથી ઘડાય છે. જે જીવનમાં કદી એવી અથડામણો, યુદ્ધો, ગૂંચો, ઉપાધિઓ આવી નથી, તે જીવનમાં નક્કરતા કેમ કરીને આવી શકવાની છે? ગમે તેવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં પણ આપણી માનસિક સ્થિતિ પૂર્ણ સમજવાળી, શાંતિવાળી, ધીરજવાળી રહી શકે તેવા પ્રકારના શિક્ષણ કાજે ઈશ્વરે કૃપા કરીને તેવા સંજોગો આપણી માટે ઊભા કર્યા છે તેવી જાગૃતિ હોવી જોઈએ.

સામા જીવની પ્રકૃતિમાં ગમે તેવાં દર્શન થાય, તોયે આપણી પ્રેમભાવનામાં તો બિલકુલ ફરક ન પડવો જોઈએ—બલ્કે તે વધ્યાં કરવી જોઈશે. તો જ જગતનાં ગમે તેવાંની સાથે આપણે સમતાયુક્ત વર્તન રાખી શકવાને સમર્થ નીવડીશું; તો જ પાપીમાં પાપીને, દુષ્ટમાં દુષ્ટ જીવને આપણે યાહી શકીશું.

આપણો દોષ થયો હોય તો લાખ વાર માફી માગી લઈએ. એમ કરવામાં ક્યાંયે સંકોચ ન સેવીએ.

જો કોઈ જીવની પ્રકૃતિ સામાને નમાવવા કે ઘસડવા એવી છેલ્લી હદ સુધી જતી અનુભવાય તો એમાં આપણી પોતાની કસોટી છે અને આપણી કક્ષા કે દશા કેવી થઈ છે તે જાણવા માટેની એક પારાશીશી છે, તેવા સમયે સામા તરફ સહેજ પણ અવહેલના કે તિરસ્કાર થતાં આપણો પ્રેમભાવ અને સદ્ભાવ ઓછો થવા પામે તો આપણું પતન થયું સમજવું. સેવાનો પ્રસંગ સાંપડ્યે પ્રેમભાવે એની સેવા પણ કરીએ; પરંતુ

જ્યાં આપણે નમવું ન ઘટે ત્યાં તો ન જ નમીએ. એના આત્માને જરૂર વંદીએ, નમીએ, પરંતુ એની પ્રકૃતિને કે એના સ્વભાવને તો નહિ જ. કોઈની પણ પ્રકૃતિને કે સ્વભાવને નમ્યા કે આપણે નીચા ઊતર્યા સમજવું. ધ્યેયની બાબતમાં ને આદર્શ પરત્વે તો મક્કમ જ રહેવાનું હોય.

સાધકના જીવનમાં એવો પણ સમય આવે છે કે જ્યારે આપણાં પોતાનાં આપણને નીચે ખેંચી પાડવા મથે છે, તે ‘માર’નાં મોટાં મોટાં હથિયાર પણ બને છે. કારણ કે તેમના પરત્વે આપણને બીજાં બધાં કરતાં વધુ પ્રેમ જામેલો હોય છે. પરંતુ એવી જે કૃપાતક મળે છે તે જો સાધક ખરેખરો જાગ્રત રહેલો હોય છે તો આંખ ઉઘાડનારી બની શકે છે. આથી એવાં પરત્વે આપણને રાગ, મમતા, આસક્તિ, મોહ આદિ જે જે હશે તે એમની પ્રકૃતિનાં દર્શન થતાં કપૂરની જેમ આપણામાંથી ઊડી જ જશે. સાધકના જીવનમાં નરી શુષ્કતા પણ ન હોવી જોઈએ. તે તો સદાય કોમળમાં કોમળ બનેલો હશે. તે સાથે તેના ધ્યેય પરત્વેની તેની મક્કમતા વજ્ર કરતાંય કઠણ હશે. જીવનમાં કારુણ્ય, ઉદારતા, વિશાળતા, પ્રેમ વગેરેને સ્થાન છે, પરંતુ તે બધાં વાપરવાનાં છે ધ્યેયને ખાતર; અસત્ય કે પ્રકૃતિના નીચલા થરોને અપનાવવા ખાતર નહિ. ઊંધાં સમજાઈશું, ઘાતકી લાગ્યાં કરીશું, એવું એવું બનવાનો સંભવ લાગે તોપણ ધ્યેયને યોગ્ય એવા સમગ્રતાભર્યા પ્રેમના ભાવયુક્ત અડગ વર્તનથી સામાને જીવનની સાચી સમજ અને ઉચ્ચ બાજુ દર્શાવી શકવાના છીએ. એક વખત સામી વ્યક્તિને આપણી મક્કમતાનો ખ્યાલ જાગી ગયેથી આપણને ચસાવવું અશક્ય છે એમ તેને લાગતાં આખરે તે પોતાનો તંત મૂકી પણ દે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૭૫ થી ૮૨)

» સાધક અને જીવનસાથી :

(અનુષ્ટુપ)

યોગ માર્ગે જવું જો હો એનાથી અન્ય રીતમાં,
તમને કો જવા પ્રેરે ‘ના’ કહો દૃઢતાથી ત્યાં.

દુભાતાં દિલ બીજાનું એવું કેં કરવા જતાં,
 પ્રેમ ઊંડો હદે ધારી એવાંને સમજાવવાં.
 સાથીનો સાથ લેવાનો સાથ દેવાં કહ્યા કરી,
 આપણે તો રહેવાનું સ્વમાર્ગે દઢતા ધરી.
 એકની એક વાતે તે ઝાઝું ત્યાં નહિ ચૂંથવું,
 સ્પષ્ટ કે'વાતું જે હોયે, તે કહી શાંત ત્યાં થવું.
 બીજું તો માગતું રે'શે, એની રીતે ચલાવવા,
 આપણે ડગવું ત્યાં ના રે'વું મક્કમ ત્યાં સદા.
 જેને જે જોઈતું હોય લેવા ઘો તેમને બધું,
 નિ:સ્પૃહી આપણે રે'વું ભાગ આવેલ તે કરી.
 સંડોવાઈ જવાનું ના કશામાં થાય આપણું,
 એ રીતે વર્તવાનું છે સ્વસ્થ શાંતપણે જ શું!

(‘જીવનપાથેય’, આ. ૩, પૃ. ૧૧૯-૧૨૦)

» સાધક અને નોકર :

પોતાના જીવનને સાધનામાં સાંગોપાંગ વણી લેવા ઈચ્છતા સાધકે ઘર-નોકર પરત્વે સંપૂર્ણ ભાઈચારાની ભાવના રાખવી જોઈશે. નોકરના ભાગે આવેલું કામ નોકર કરે એટલે તે હલકો થઈ જઈ શકતો નથી. તેમ જ કોઈ લખપતિ કે કરોડપતિ પોતાને ભાગે આવેલું કામ કરતો હોય તો તેથી તે ઉચ્ચ દરજ્જાનો થઈ શકતો નથી. કામના પ્રકારને લઈને ઊંચાનીચાના ભેદ કદી હોઈ શકે નહિ. સાધકને એવા ભેદ કલ્પનામાંય ન હોવા ઘટે.

અંતરમાં અને બહાર, ઉપર અને નીચે બધે જે ભગવાનનો ભાવ સચરાચરપણે પ્રસરેલો છે, એને જીવનમાં અનુભવરૂપે હૃદયથી પ્રમાણિકપણે ઉતારવા મથનાર તે સાધક. તેવો સાધક પોતાના નોકર અને કુટુંબીઓ વચ્ચે સદ્ભાવની રૂએ કે ભાવનાની રૂએ કશો ફરક નહિ જુએ. તે માંદો પડતાં અગર તેની કોઈ અગવડભરી સ્થિતિનો ખ્યાલ

આવતાં પોતાનાં કુટુંબીજન જેવી તેની મર્યાદાની સ્થિતિનો વિવેક રાખીને તેની યોગ્ય સેવા કરવાનું ને તેના ઉપયોગમાં આવવાનું ચૂકશે નહિ. તેની પાસેથી ગજા ઉપરાંતનું કામ કદી લેવાય નહિ. નોકરને કામ કેટલા કલાક ને કેટલા વાગ્યા સુધી પહોંચે છે તેનું જીવતું ભાન રખાવું જોઈએ. કામને લીધે તેને મોડે સુધી જાગ્યા તો નથી કરવું પડતું નથી ને? તે પણ જોવાનું ઘટે છે. તેને જમવાની ને રહેવા કરવાની સગવડ તેના જીવનની મર્યાદા અનુસાર જોવાનાં રહેશે. કોઈપણ યોગ્ય કારણસર આપણે ત્યાંથી એને જવાનું બને તો બીજાને ત્યાં ગમે તેવા સંજોગોમાં યશસ્વીપણે તે પોતાનું કામ કરી શકે એવી કેળવણી ને તાલીમ પણ આપણે ત્યાં એને મળવી જોઈએ.

નોકર સાથે સાધક કદી પણ અસભ્ય નહિ બને ને હરેક પ્રસંગમાં, વાણીમાં મીઠાશ જાળવશે. નોકર એટલે તેને નવરો રખાય જ નહિ અને સતત દિવસભર એક પછી એક બીજું કામ એમ બતાવ્યા કરવું એ તો ઘણી હલકટ મનોવૃત્તિ છે. નોકર પણ માનવી છે. એને પણ લાગણીઓ હોય છે. એને પણ આરામની જરૂર હોય. વળી કેટલેક ઠેકાણે તો ઘરનાં મુખ્ય માણસો ન સૂવે ત્યાં સુધી નોકરથી સૂવાનું બનતું નથી. તેવે ઠેકાણે પોતે વિચાર કરીને નોકરને પણ ઓછામાં ઓછી સાતથી આઠ કલાક ઊંઘ મળવી જોઈએ. એવો વિચાર સમજદાર જીવ કર્યા વગર નહિ રહે. નોકરનું શરીર માંદું હોય તે વેળા તેને કામ ન કરવા દેતાં તેને આરામ, દવા ને આપણી હૂંફ મળે તેવી સગવડ, મોકળાશ ને સહૃદયતા જો આપણે દાખવી શકીએ તો નોકરને આપણા વિષે સદ્ભાવ રાખવામાં સહાયરૂપ થઈ શકાશે. એવું કરવું તે આપણો ધર્મ પણ છે. નોકરની શક્તિની મર્યાદા જોઈને તેનાથી આસાનીથી થઈ શકે તેટલું જ કામ કરાવવું જોઈએ. નોકર ગરજનો માર્યો આપણે ત્યાં કામ ભલે કરશે, પરંતુ જો તેની પ્રત્યે આપણો વર્તાવ સખત અને કઠોર હશે તો તેના દિલમાં આપણા પ્રતિ સદ્ભાવ કે પ્રેમ કદિ નહિ જાગે. આપણે પોતે તેની તેવી સ્થિતિમાં હોઈએ તો આપણને કેવું લાગે તે આપણે વિચારવું.

સાધકનું નોકરની સાથેનું વર્તન પ્રેમભાવભર્યું હોવું ઘટે છે. સાધક એમ કદિ ન માને કે તેની સાથે તેવું વર્તન રાખવાથી નોકર ચઢી વાગશે કે ફાટી જશે. તેની સાથે સાથે નોકરનું અયોગ્ય વર્તન થતાં તેમાંથી તેને વારવાનું કરવાને પણ નહિ ચૂકે. સાધકના હૃદયને સહજ પ્રેમભાવ ને તેની સાથેનું નૈસર્ગિક વર્તન નોકરના દિલમાં કોઈ અનેરો ભાવ પેદા કર્યા વિના નહિ રહે. નોકર એ નોકર નથી, પણ કુટુંબનું જ એક અંગ છે એવો ભાવ હૃદયમાં સ્ફુરવો ઘટે. નોકરને બને ત્યાં સુધી વજૂદવાળા યોગ્ય કારણ વિના આપણે રજા ન આપવી. તે પોતાની મેળે જવાનું કરે તો જુદી વાત છે.

નોકર પ્રત્યે સાધક સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખે ખરો, પરંતુ પોતાના એવા વિશ્વાસભર્યા વલણથી જો નોકર પોતાના સ્વભાવ પ્રમાણે આડેઅવળે પ્રેરાતો હોય તો તે બાબતમાં તેને સમજાવવાનો અને જરૂર પડતાં અટકાવવાનો પણ સાધકનો ધર્મ બને છે. પોતાની વિશ્વાસની લાગણીને લઈને પેલાનું અકલ્યાણ થવાનું નિમિત્ત તે નહિ બની શકે. તેમ જ જાણી જોઈને નોકરને બેદરકાર થવા નહિ દે, સાથે સાથે ખોટી રીતે એને ઘોંચપરોણા પણ નહિ કરે.

વર્ષમાં એક મહિનાની ચઢતે પગારે રજા અને જો તે ન ભોગવે તો તેનું જુદું વળતર અને મહિનામાં ચાર દિન છુટ્ટી એને મળવી જોઈએ. નોકર પોતે કુટુંબીજન જેવો થઈને છુટ્ટી ન ભોગવે તો તેનું વળતર દેવાનું હોય. વર્ષના અંતે એકાદ મહિનાનો પગાર બક્ષિસરૂપે આપી શકવાની શક્યતા હોય તો તેમ પણ વિચારાય.

આખરે સાધક તો નોકરને નોકર રીતે નહિ સમજતાં, તેને આવી મળેલું સ્વજન દેખશે ને એવી ભાવના રાખશે. જ્ઞાનપૂર્વક ભાવનાથી પ્રેરાયેલા સદ્ભાવનો કોઈ ગેરલાભ લઈ જશે એવી ભીતિ સાધકે સેવવાની ન હોય. પોતાનો ધર્મ તેના પરત્વે સર્વપ્રકારે યોગ્ય પ્રકારના વર્તનમાં પરિણમે એ જોવામાં સાધકનો સંતોષ સમાયેલો હોય.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૧૬ થી ૨૨૧)

અહીં નોકર એ માત્ર ‘ઘર-નોકર’ જ સમજવાનું નથી; પરંતુ એકથી વધુ નોકર હોય તો તેમ તથા રસોઈ કરનાર મહારાજ, આયા, ગુમાસ્તા, કારીગર, શોફર, માળી, ચોકિયાત, મદદનીશ મંત્રી આદિ સર્વ પ્રકારની વ્યક્તિઓને સંકળાયેલ ગણવાનું છે. ને તેઓ જેઓ પરત્વેનો પૃથક્ પૃથક્ ધર્મ સાધકે યથાયોગ્યપણે ભાવપૂર્વક પોતાના હૃદયનો ભાવ વિકસાવવાને માટે જ જાણે બધું ભગવાને સાધનરૂપે બક્ષ્યું હોય તેમ સહૃદયી વલણ રાખીને તેવી બધી પ્રભુભેટને નવાજવાનું હોય.

» સાધક અને સાધક :

સાધકોના સૂત્રધાર એક જ ગુરુ જ્યાં હોય ત્યાં, ને તેમ છતાં પણ સાધકોના પરસ્પરના વર્તનમાં ઘણી વાર તેમને છાજે નહિ એવું વર્તન જોવા મળતું હોય છે. ખરું જોતાં તો સાધકો એટલે ગુરુરૂપી વિરાટ શરીરનાં જુદાં જુદાં અંગો. જેમ માનવીશરીરનાં જુદાં જુદાં અંગોનાં નામ, કામ અને પ્રકાર જુદા જુદા હોય છે, તેવું જ ગુરુના વિરાટ શરીરનાં આ અંગો વિશે છે.

જ્યારે કોઈ જીવ સાધકદશામાં આવે છે, ત્યારે તેનાં સ્વભાવનાં સારાં અને અનિષ્ટ તત્ત્વો, બંને જે અત્યાર સુધી સાધકમાં ઊંડે પડી રહેલાં હતાં, તે ઉપર તરી આવે છે, બહાર વ્યક્ત થાય છે. તેમાં નિમ્ન તત્ત્વોના હુમલા ઝટ થાય છે. તેમનું વ્યક્ત થવાપણું વેગથી અને ઝડપથી બને છે, અને એ સવિશેષપણે જોર પર આવતા જણાય છે. ઈર્ષ્યા, અસૂયા, ‘હું’પણું, ક્રોધ, મત્સર, અયોગ્ય સ્પર્ધા, ગુરુ ઉપર પોતાની માલિકીની વૃત્તિ, બીજાના ભોગે પોતાનું સારાપણું દાખવવાની અને દેખાડવાની વૃત્તિ, પોતાને વધુ મહત્ત્વ મળ્યા કરે તેવી ગોઠવણી આદિ જીવપ્રકારની નિમ્ન-વૃત્તિઓ એકદમ જોરથી હુમલો કરે છે. ઘણાં વરસથી વહેતી કોઈ નીકમાં કે ખાળકૂંડીમાં નીચે કચરો પડી રહ્યો હોય અને તેની ઉપરથી પાણી વહી જતું હોય, તો તે પાણી પ્રમાણમાં સ્વચ્છ હોય છે, પણ જ્યાં નીક સાફ કરવાની, ખોતરવાની શરૂઆત થાય છે, ત્યારે તે પાણી ઊલટું વધુ બદબોવાળું, મેલું ને ડહોળાએલું બને છે, તેવું જ કંઈક સાધકના જીવન વિષે બને છે.

આવી વેળાએ ઘણીવાર સાધક તેના નીચલા થરના જોરથી વહેવા માંડેલા પ્રવાહમાં તણાઈ પણ જાય છે—જો કે પછી જાગ્રતિમાં આવતાં તેને તેનું ભાન પણ થાય છે. અને સાધકોમાં કદી કદી માંહોમાંહે હૂંસાતૂંસી, ખેંચતાણ ને ઝઘડા પણ થતા હોય છે. આથી આવા સાધકો ઘણા નીચલા દરજજાના છે એવું માનવા તરફ સંસારી લોકો દોરાય છે, પરંતુ વાસ્તવિકપણે તે માન્યતા અઘટિત છે.

સાધકમાં અને સંસારીમાં એક મોટો ફેર છે. એની બધી વિકૃતિઓ છતાં સાધક ભગવાન તરફ અભિમુખ થોડે ઘણે અંશે પણ હોય છે, એટલે કાળક્રમે તે પોતાના સ્વભાવને વધુ ને વધુ ઊંડી રીતે પારખતો જતો હોય છે. અને નીચલા થરના વહનના પટને છોડતો જતો હોય છે એટલે કે તે સ્વભાવને વશ થવાનું ઓછું ને ઓછું કરતો જાય છે. એટલે આવા સાધકો વચ્ચે અંતે તો એક દિન સુમેળ જાગ્યા કે જામ્યા વિના રહેવાનો જ નથી. એટલે તે જેમ જેમ જાગતો જશે અને તેનો જેમ જેમ ક્રિયાત્મક ઉપયોગ થતો જશે, તેમ તેમ નવી આવેલી કે ખીલેલી શક્તિ જ આપોઆપ બધેય સુમેળ પ્રસરાવશે.

પ્રકૃતિના ગમે તેવા પ્રબળ હુમલાઓ આવે તો પણ સાધકે જાગ્રતિ-પૂર્વક તેમનો સામનો કરીને બીજાં સાથે અઘટિત વર્તાવ ન થઈ બેસે તે જોવાનું રહેશે. એણે પોતાના વર્તનને પ્રત્યેક પળે સમજવા માંડવું પડશે. અને તે ક્યાં ખોટું છે એનો પૂરેપૂરો ખ્યાલ એનામાં જાગવો જોઈશે. સાધકે પોતાની જાતને પૂરેપૂરી ઓળખી લીધી હશે તો હંમેશાં તેની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ એના પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, વિચારમાં, વાણીમાં ને વર્તનમાં પોતાની ભૂલ ક્યાં છે એ જ જોવા પ્રતિ તેનું લક્ષ રહેશે. પોતાને થયેલા કે થતા કોઈ પણ આઘાત વિશે કે અન્યાયી દેખાતા વર્તન વિશે જે કોઈ સાધક સામાનો દોષ જોશે અથવા શોધવાનું કરશે તો તો તે કાં તો ખરેખરો સાધક નથી કાં તો તે પ્રસંગ પૂરતો કોઈ ભારે ભ્રમણામાં પડેલો જીવ છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૧૦ થી ૨૧૩)

ગુરુ પ્રત્યેક સાધક સાથે તેની તે તે કાળની જરૂરિયાત, સંજોગો, પરિસ્થિતિ, આદિ જોઈને વર્તતો હોય છે; જેમાં કોઈ પ્રકારની અંગત પક્ષાપક્ષી કે ગણતરીઓ—considerations—ગુરુને હોતી નથી; તો પણ સાધકો કેટલીક વાર પોતાના અહમ્ના ને પ્રાણના પ્રેરવ્યા ગુરુના વર્તાવ ઉપર મનમાં ટીકા કરવા, ન્યાય તોળવા બેસી જાય છે. આમાં સાધક પોતાની જાતને, ગુરુને અને સંકળાયેલા સાધકને એમ ત્રણેને અન્યાય કરે છે. સાધકને જ્યારે આવાં વલણો ઊઠે, ત્યારે તેણે સવિશેષ જાગ્રતિ રાખીને તેમાંથી તરત દૂર થઈ જવાનો મક્કમ પ્રયત્ન કરવો ઘટે છે.

જે જે સાધકો જે એક સાથે સંકળાયેલા હોય, તેઓ અરસપરસ મળવાનું થતાં પોતાના અનુભવોની આપ-લે કરે, કઈ કઈ રીતો ગ્રહણ કરવાથી સાધનાપથે સરળતા સાંપડી છે, તે બધાનો વિનિમય કરે ને એકબીજાના ઉત્કર્ષમાં પ્રીતિ ધરાવી ઊલટ દાખવી સંઘબળનો એ રીતે લાભ ઉઠાવે એ ઈચ્છવા યોગ્ય છે. ('જીવનસંદેશ', આ. ૨, પૃ. ૨૧૫)

» સાધક અને બહેનો :

બહેનો તરફનું આપણું દૃષ્ટિબિંદુ ખૂબ જ લાગણીવાળું—જેમાંથી કઠોરતા અને રુક્ષતા નીકળી ગયેલી હોય તેવું—હોવું જોઈશે. તેમ જ તેમને માટે માન, આદર ને પૂજ્યભાવની લાગણી આપણામાં ખૂબ વિકસવી જોઈશે. તે સિવાય આપણામાં રહેલી વિકાર-વાસના મૂળથી નાશ નહિ પામે. પુરુષોએ પોતાની જાતને સર્વોપરી માની લઈને જગતભરમાં વાસનાને વધુ પોષી છે ને સ્ત્રીઓને પણ એવી બનાવી મૂકી છે. ('જીવનપગથી', આ. ૩, પૃ. ૧૦૯)

બહેનો સાથેનો ભાવ ખૂબ નિર્મળ થવા દઈ તેમાં હૃદયના પ્રેમ-ભાવનો વિકાસ કર્યા કરવો. સાધકે હૃદયના ભાવથી નિઃસંકોચપણે બહેનો સાથે વર્તવાનું છે. મોટા ભાગના લોકોમાં એક જાતની અભડાઈ જવાની એક જાતની સૂક્ષ્મ પ્રકારની ભીતિની લાગણી હોય છે. તેવી લાગણી હોવામાં અને સેવાવામાં જોકે વજૂદ રહેલું છે, પણ અસલ

આપણી પ્રાચીન સંસ્કૃતિમાં તો આ અંગેનું વલણ તદ્દન જુદા પ્રકારનું હતું. કિન્તુ સંસ્કૃતિનું પતન થતાં પાછલા ગાળામાં આવા આદર્શને માર્ગે જનાર સાધક માટે કડક નિયમો સૂચવેલા છે, તે પણ યોગ્ય હતું. વળી આજના કાળમાં જ્યાં સ્વચ્છંદ પ્રવર્તે છે, ત્યાં એ વિશેષ યોગ્ય પણ હોય. તેમ છતાં વેગળા રહેવાથી, અથવા તો ફડક અને ભડક રાખવાથી સાધક તે વૃત્તિથી મુક્ત થઈ શકે એવું માનવું તે અજ્ઞાન છે. એવી દૂર અને દૂર રહેવાની એક જાતની સૂક્ષ્મ પ્રકારની લાગણીનું જો તટસ્થતાપૂર્વક પૃથક્કરણ કરીશું તો તેમાંથી જીવનથી ભાગી જવાની—ભય સેવીને ભાગી જવાની—વૃત્તિ દેખાશે. આપણે તો જીવનનો સ્વીકાર કર્યો છે. આપણે જ્ઞાનપૂર્વક જીવનમાં જે કંઈ એવા બહેનો સાથેના પ્રસંગ મળે, જે કંઈ સંજોગો ઊભા થાય, પ્રાપ્ત પ્રવૃત્તિ અનુસાર જે કોઈના સંબંધમાં આવવાનું બને, તેનાથી આવા કોઈ ભય સેવીને દૂર ભાગી જવાનું ન હોય. આમ કરવામાં કોઈ રીતે અસંયમ સૂચવ્યો નથી. સર્વ પ્રકારના ભય ને સંકોચથી બીજાઓએ કે આપણે ઉપજાવેલા ને બાંધેલા ને સમજેલા નિષેધોથી પણ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક મુક્ત થવાનું છે. આ બધું પૂરી જાગૃતિથી હેતુના તથા જીવન-ધ્યેયના જ્ઞાન-ભાવ સાથે આપણે કરવાનું છે. બહેનોના અંતરના આશીર્વાદ મળે, તો તે જીવનમાં ઘણા સહાયક થઈ પડે છે. જીવનમાં શુદ્ધ પ્રેમભાવનો વિકાસ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થાય તે જોવાનું છે. (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૧૦-૧૧)

બહેનો સાથે વર્તાવ અંગે “ભાઈ! ઊંડા પાણીમાં ઊતરવામાં સાર નથી.” એ જાતની વ્યવહારુ, દુન્યવી સલાહ આપણે સાંભળીએ છીએ. વાડ બાંધીને જેમ ખેતરના અનાજની રક્ષા કરવામાં આવે છે, તે પ્રમાણે સંસારવહેવારની નીતિને જેમ તેમ કરીને જાળવવા માટે ઉપરનું કથન યોગ્ય છે. આપણે તો એ યાદ રાખવાનું છે કે જેનો કર્મમાં ખરેખરો જીવતો ભાવ રહેતો હશે, તેને કશા પ્રકારના સંકોચ અને ભયની લાગણી ઉદ્ભવતી નથી. જેને જીવનની સાધના યથા-યોગ્યપણે કરવાની છે, તેણે તો સર્વથી પ્રથમ અભય-ભાવના કેળવવાની છે. ભય અનેક પ્રકારના હોય છે. ભયમાં અનેક પ્રકારના સંકોચો પણ રહેલા છે.

બહેનોથી ભયના માર્યા આભડછેટ રાખવાની નથી, તે હકીકત હોવા છતાં, સાથે સાથે તેમના ઝાઝા પરિચયમાં અમથું અમથું આવવાનું પ્રકટે તેને તો કાળજીપૂર્વક સમજી સમજીને ત્યજવાનું છે. વધારે જરૂર તો એમના યોગ્ય સંસર્ગ વડે દિલમાં જીવ પ્રકારની વૃત્તિઓને મુક્તિ મળે તેવો ભાવ રાખવાની છે. ('જીવનસંશોધન', આ. ૧, પૃ. ૨૭૪)

બહેનો સાથેનો સંબંધ ને સંમતિ પાછળ ભાવનું જ્ઞાન રાખીને, સંબંધનો હેતુ સમજીને જો વર્તવાનું બની શકે તો કોઈ પણ પ્રકારનું અનિષ્ટ જન્મવાનો સંભવ નથી. એમની ત્યાગ-ભાવના, ધીરજ, સહિષ્ણુતા, કોમળતા, સ્વાર્પણશક્તિ આદિ ગુણો આપણે જાગૃતિ રાખીને હેતુપૂર્વક કેળવવાના છે. આવા બધા ગુણભાવનું ઉદ્દીપન બહેનોની સાથેના સંબંધથી શક્ય બની શકે છે.

('જીવનસંશોધન', આ. ૧, પૃ. ૧૫૨-૧૫૩)

૧૨. નામસ્મરણ

પહેલાં તો આપણે મનને જ કેળવવાનું છે. જેવું મન તેવી સૃષ્ટિ. જીવનમાં મળતા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં, સંબંધમાં, વહેવારમાં, કર્મમાં આપણું મન જ્યાં સુધી શાંતિ, ધીરજ, તટસ્થતા, પ્રસન્નચિત્તતા, યોગ્ય જ્ઞાન-પૂર્વકનો વિવેક, સમતા વગેરે બધું જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક રાખી ન શકે, ત્યાં સુધી આધ્યાત્મિક જીવનમાં આપણો પ્રવેશ પણ ન થઈ શકે. એટલે મનને એના મનગમતા વિષયમાં મહાલવાનું અટકાવવા આપણે એને જીવન-ધ્યેયના વિષયનું કોઈ બીજું કામ સાથે સાથે આપવું જ જોઈશે અને તે છે પ્રેમભક્તિપૂર્વકનું પ્રભુનું નામસ્મરણ તથા જીવનમાં મળતા પ્રસંગોમાં જીવંત ખ્યાલ ને ભાન રાખીને આપણું મન તેના પડેલા સ્વભાવ પ્રમાણે ન વર્તી જાય, તેનાં ચીવટ-કાળજી આપણે રાખવાનાં છે. મન શિવ-સંકલ્પ-રૂપ બની ગયા વિના જગતના વિચારો જે આવશે તે જગતસ્વરૂપના જ રહેવાના; માટે તેમાંથી મનને સંકેલવાને, સંકોરવાને, એવું જીવતું જાગતું આંતરિક બળ પ્રાપ્ત કરવાને માટે સાધના કરવાની

જરૂર રહે છે. સાધનાથી મન પરનો કાબૂ જામતો જાય છે. પ્રત્યેક થતાં કર્મોમાં જો આપણે આપણા મનની ગતિને યોગ્યતા અથવા અયોગ્યતાનો ખ્યાલ રાખીને ભાવનાના વિકાસ કાજે જ્ઞાન-ભક્તિભાવે સમજપૂર્વક વહેવરાવવાનું કર્યા કરીએ તો મન જેટલી પ્રત્યક્ષ સહાય આપણને આપે છે, તેટલું કોઈ આપણને આપી શકતું નથી. ઘરમાં પ્રવેશ કરવાને જેમ ઊંમરો એ પ્રથમ પ્રવેશરૂપ છે, અને બહાર ને અંદર એ બંનેને સંકળાવનારો છે, અને તેને ઓળંગ્યા વિના આપણે ઘરમાં જઈ શકતા નથી, તેવી રીતે મનરૂપી ઊંમરાને ઓળંગ્યા વિના જીવનના ચેતનાના ઘરમાં આપણે જઈ શકતા નથી. માટે આપણે મનને ઓળંગવું જ પડશે, એટલે કે મનની પડેલી રીતરસમો, સમજણો, ટેવો, કલ્પનાઓ, આગ્રહો, માન્યતાઓ, મતો, ધારણાઓ, અટકળો વગેરે બધાંથી વિચારવાનું અટકાવવું જ પડશે.

એની મેળે મન તેવું થઈ જતું નથી. તેથી કરીને મનને વારંવાર જીવનના વિષયમાં ખેંચી લાવવાને કાજે એને ગળે દોરી બાંધવાની જરૂર રહે છે. જેમ ખીલે બાંધેલું વાછરું ગમે તેટલું છૂટું ચર્ચા કરે તો પણ તે ખીલાથી અળગું હોઈ શકતું નથી, તેમ મનને આપણે ઊર્ધ્વ જીવનનું સતત એકધારું ચિંતવન કરાવવાનું રહે છે. આપણને સંસારમાં જકડી રાખનાર મન જ હોય છે. મન જેવું પકડી રાખનાર બ્રહ્માંડમાંય બીજું કોઈ નથી. એટલે એણે આપણને બાંધ્યા ન હોવા છતાં આપણે એના બંધાયેલાં રહીએ છીએ, એવી એની ખૂબી છે. સર્વ કોઈ જે જે કંઈ કરે છે, તે આનંદ માટે કરતું હોય છે, પરંતુ તેમ હોવા છતાં જીવની થતી રહેતી પ્રવૃત્તિમાંથી તેને જોઈએ તેવાં ને તેટલાં સુખ-આનંદ મળતાં હોતાં નથી. એ તો સર્વ કોઈના અનુભવમાં આવેલું છે અને જેવું જેવું મન તેવો તેવો આનંદનો પણ પ્રકાર રહે છે.

વળી, જેવું જેવું મન, જેવી મનની ભૂમિકા અને જેવી જેવી વેળા મનનું વાતાવરણ તેવી તેવી રીતે સુખદુઃખનો પણ તેવો જ પ્રકાર રહે છે. પ્રત્યેક માનવી દુઃખ ભલે વેઠતો હોય પણ તે કોઈ ને કોઈ પ્રકારની આનંદની આશા સેવીને જ વેઠતો હોય છે. જો કોઈના જીવનમાં આનંદ

જ ન હોય તો જીવન ટકી પણ ન શકે. આમ સકળ પ્રવૃત્તિમાં જ્યાં સુધી જગતનું દષ્ટિબિંદુ છે, ત્યાં સુધી તેમાં રાગ-દ્વેષ, સુખ-દુઃખ, કંટાળો, ત્રાસ, સંતાપ, મુશ્કેલી, ગૂંચો, અથડામણ, મૂંઝવણ, વગેરે વગેરે બધું થયાં જ કરવાનું. આ બધાંનો અંત એની મેળે આવી શકવાનો નથી. અંત લાવવાનું જ્યાં આપણું દિલ થયું અને તેમાં જો હૃદયથી કૃતનિશ્ચયી થઈ શક્યા તો જ અંત આવી શકશે. સારોયે સંસાર આપણાથી છે, આપણામાં રહેલો છે અને જે બહાર છે તે પણ આપણાથી જુદો નથી. આવી જીવતી જાગતી સમજણ જો હૃદયથી ઠસી જાય કે ઊગી જાય તો સંસારમાં મળેલા સંબંધો, સ્વજનો—એ બીજાં કોઈ નથી, પરંતુ આપણા પોતામાંથી જ આપણામાં પોતાનાં કર્મનાં સંબંધોનાં પ્રત્યક્ષ પ્રત્યેક સ્વરૂપો જ છે. આવું જીવતું જ્ઞાન જો તેમાં તેમાં હૃદયથી પ્રવર્તે તો, અને તે આપણને ખરેખરું યોગ્ય અને હૃદયથી સાચું લાગતું હોય તો આપણું મન આપણને એકભાવે સુમેળની ભાવનાએ—સર્વમાં પ્રવર્તાવશે. એવું થતાં બીજાં આપણને જે મળેલાં હોય, તે આપણી સાથે યોગ્ય ન વર્તી શકે તો, એમાંથી ઊપજેલાં દુઃખ, ક્લેશ, સંતાપ, ત્રાસ, આદિ વૃત્તિઓ આપણા મનમાંથી ઓછી થતી જતી આપણે અનુભવી શકીશું. એકાત્મભાવ જો આપણે મળેલામાં અને મળેલાંથી હૃદયમાં હૃદયથી જો નહિ ઉપજાવી શક્યાં હોઈએ તો આધ્યાત્મિક એકતાનો ખરો અનુભવ આપણે કદી પણ કરી શકવાના નથી.

જગત એ આપણી નજરે જુદું જુદું લાગે છે, કારણ કે આપણે જુદા જુદા થયેલા અને જુદા જુદા રહેલા છીએ, કિન્તુ સાચે સાચી રીતે તો તે જ્ઞાન અને ભાવની કક્ષામાં સળંગપણે એક જ છે. તેવી જ રીતે અને તેમ છતાં આપણો સંસાર તે જુદો જુદો લાગતો હોવા છતાં તે એક જ છે, કારણ કે તે આપણો પોતાનો જ વિસ્તાર છે ને આપણા પોતાનામાંથી ઊપજેલો છે. ને જેવો તે સંસાર છે, તેવો તેના સ્વરૂપમાં આપણે જ તેને તેમ રાખેલો છે. એટલે ત્યાંથી ઊર્ધ્વમાર્ગના પ્રત્યેક જિજ્ઞાસુએ સંસારમાંથી સંસારની વૃત્તિ હઠાવ્યા વિના તેનો સંસાર કદાપિ મીટી શકવાનો નથી. સંસારને આપણે પોતે જ ઉપજાવ્યો છે ને સંસારને આપણે પોતે જ પોષ્યો

છે ને નિભાવ્યો છે. એટલે એને આપણે પોતે જ પરમ-ભાવનામાં પલટાવવા કાજે પ્રત્યક્ષ ભાવના-સ્વરૂપ જ આપણે બની જવું પડશે. એવું આપણું થઈ જતાં આપણાથી તે જુદો લાગી શકવાનો નથી. જે તે કંઈ બને છે, તેનું કારણ બીજું કોઈ નથી, આપણે પોતે જ છીએ, એમ વિચારીને સંસાર-વ્યવહારનાં થતાં કર્મમાં ભાવનાનું હૃદયથી ઉદ્દીપન થતું રહે એવો જીવતો મનથી ખ્યાલ અને તેનો અભ્યાસ આપણે રાખ્યા જ કરવો પડશે અને એને કાજે, આવું થવાવા કાજે—આપણને બુદ્ધિની સાત્ત્વિક સૂક્ષ્મતાની ઘણી જરૂર રહે છે અને તેવું કંઈ ભાવનાના જીવતા અભ્યાસ વિના ઊપજી શકતું નથી.

ભગવાનનું નામસ્મરણ મનને એના ચીલામાંથી હઠાવવાને કાજે ઉત્તમ સાધનરૂપ છે. મન જે જે વિચારે છે, તેના પરિણામને તેવી રીતે થતું અટકાવવા નામસ્મરણનું તે તે પળે તેની તેની સાથે ભેળવવું મન-હૃદયથી બન્યાં કરશે તો મનના તેવા તેવા તે તે પળોના વિચારોનું જોશ, તેની છાયા અને તેના સંસ્કાર મોળાં પડતાં જવાનાં છે તે વાત નક્કી છે. જેમ કે ઝેર હોય પરંતુ તે સાથે તેની વિરુદ્ધનું બીજું કશું ભેળવ્યું હોય તો તેની માત્રા ઘટે ને ઝેરનું જોશ પણ ઘટે. અને જે જાતનું પરિણામ તેનાથી આવવાનું હોય તે રીતે તે પરિણામ ન નીપજવાનો સંભવ રહે છે. એવી રીતે જો મનની મનથી થતી સકળ પ્રવૃત્તિમાં સમજણ સાથેનું ભાવનાપૂર્વકનું ભગવાનનું સ્મરણ જીવતું ચાલુ રહ્યાં કરે તો આપણે સંસારના સંકંજામાંથી મુક્ત થઈ શકીએ. જ્યાં સુધી મનનો સ્વભાવ પલટાતો નથી, ત્યાં સુધી માનવીને કશામાંથી મુક્તિ મળી શકતી નથી. એટલે જ બધા ધર્મોએ મનની કેળવણી ઉપર મહત્ત્વ આપેલું છે. જીવનની સમજણ અને જીવનને આપણે કયે માર્ગે લઈ જવાનું છે એ બંનેની જીવતી ધારણા મનને કેળવવાને કાજે મુખ્ય સાધન છે. સંસારની પ્રવૃત્તિમાંથી જીવને કદી પણ નિરાંત વળી શકવાની નથી, એ તો નક્કર હકીકતની વાત છે. સંસારને છોડ્યો છોડી શકાતો નથી. સંસાર આપણને વળગેલો નથી કિન્તુ આપણે સંસારને વળગેલા છીએ અને તેથી કરીને જ આપણે મનની સ્થિતિને જ ત્યાં માત્ર પલટાવવાની રહે છે. મન એની

મેળે પલટી જઈ શકતું નથી એટલા કાજે જ સાધનાની જરૂર છે. મનને પલટાવવા કાજે જ પ્રભુના નામનું પ્રેમભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકનું સતત એકધારું સ્મરણ—એ એક મુખ્ય સાધન, અને બીજું સાધન જે રોજ-બ-રોજનાં થતાં જતાં કર્મોમાં શ્રીભગવાનની ભાવના ને ધારણા જીવતી રહે તે કાજેનો દૃઢતાભર્યો અભ્યાસ, અને ત્રીજું સાધન તે જીવનમાં મળતા સર્વ પ્રસંગોમાં સમતા, શાંતિ, ધીરજ, તટસ્થતા, બીજાંઓ પરત્વેની સહાનુભૂતિ વગેરે ગુણો આપણે કેળવતા રહેવાનું છે. જો જીવનની ભાવના કેળવવાની આપણને સાચેસાચી ભાવના જીવતી થઈ ગયેલી હોય છે તો જે કંઈ થતું રહે છે, તે આપણા વિકાસ માટે જ છે; એવી અનુભવની સમજણ તેમાં તેમાંથી જાગતી જ રહે છે. આમ હોવાથી મનની સકળ જાતની પકડમાંથી મોકળા થવાને કાજે પ્રત્યેક સાધકે એટલું તો જરૂર કરવું જ પડશે.

જે ચાલતો છે તેને કશી ગૂંચ નડતી નથી. ચાલનારો તો ગૂંચ, મુશ્કેલી, અથડામણ, મૂંઝવણ, અકળામણ, સંતાપ, ત્રાસ, દુઃખ—એ બધાંને યોગ્ય રીતે ઉકેલીને આગળ જવાનું જ સમજે છે. ચાલવાનો જ જેણે દૃઢ નિશ્ચય કરેલો છે, તેને કોઈ પણ જગતમાં અટકાવી શકે એમ નથી; એવી એની ખૂબી છે.

મનની સ્થિતિ જ્યારે જ્યારે રચનાત્મકપણે યોગ્ય પ્રકારની ન રહે, ત્યારે ત્યારે તેમાં ભેરવાઈ પડવું નહિ; પરંતુ તેવી સ્થિતિમાંથી નીકળી જવાને સમજપૂર્વક મથવું. જેણે ચાલવાનું જ નક્કી કર્યું છે, તેનું ચાલવાનું બંધ થતાં, ચાલવાનું બંધ થવાનું કારણ તેવો જીવ તે તે પળે વિચારીને તેવા કારણથી અળગો બનીને પાછું ચાલવાનું આદરી જ દે છે. એવું જે જીવ કરે છે તેણે જ સમજવું કે ચાલવાનો સાચો નિર્ધાર થયેલો છે. ક્યાંક કશાકમાં ભરાઈ પડીએ ત્યારે મનહૃદયથી પ્રબળ ભાવનાપૂર્વક સ્મરણ કરવું. જો તેમ કર્યા છતાં પણ મનનો બોજો, મનનો સંતાપ, મનની ચિંતા, મનની મૂંઝવણ, મનની અથડામણ, મનનો ત્રાસ, વગેરે બધું હળવું પડતું ન લાગે તો જેને તમે જીવનના ગુરુ માનેલા છે, તેને મન-હૃદયમાં ભાવનાથી નજર સમક્ષ પ્રકટ કરવા અને એમ મન-હૃદયમાં

એને પ્રત્યક્ષ કરીને એની સાથે તે તે પ્રસંગોની વાતોચીતો કર્યા કરવી. એમ કરવાથી જરૂર મનમાં પ્રસન્નચિત્તા પ્રકટી જશે. આપણો જીવનનો ગુરુ એ માટીનું પૂતળું હોવા છતાં તેનામાં બીજું કશુંક છે. એનો જીવતો અનુભવ તો આપણે સમજણ અને ભાવનાપૂર્વક મન-હૃદયથી કરતાં રહીશું તો જ થશે. ('જીવનપ્રેરણા', આ. ૧, પૃ. ૬૫ થી ૭૨)

મારે મન તો ગુરુ એ સ્થૂળરૂપ નથી, પણ ભાવના ચેતનારૂપ છે; અને એ રીતે એનું સ્મરણ એનો ચેતનભાવ—આપણો વિચાર, કર્મ, વ્યવહાર, સંબંધ આદિમાં—જીવતો રહ્યા કરવાનો અભ્યાસ કેળવતાં રહીશું તો આપણને હૃદયમાં અનુભવ થવાનો જ છે.

('જીવનપ્રેરણા', આ. ૩, પૃ. ૭૦)

નામનું સતત સ્મરણ થવું એ કંઈ સહેલી વાત નથી. કોઈ જીવ ભગવાનનું નામ એમ ને એમ લઈ શકતો નથી. સતત ભગવાનનું નામ લેવું એ હાંસી-ખેલ નથી.

આટલી બધી કાળજી, જાગૃતિ રાખ્યા છતાં નામસ્મરણ સતત રહેતું નથી. તો ઘરેડ પ્રમાણે કેમ રહી શકે? અને ધારો કે ઘરેડ પ્રમાણે રહે તોપણ તેનું પરિણામ નકામું જતું નથી. જેમ કોઈ ખેડૂત બી વાવતાં પહેલાં ખેતરમાં ખાતર નાંખીને તેને ખેડીને પોયું બનાવે છે અને પછી બી નાંખે તો, અને ભગવતકૃપારૂપી વરસાદ વરસે તો એમાંથી મબલખ શુભ પરિણામ નીપજ્યા વગર રહેતું નથી. પરંતુ કોઈ આળસુ ખેડૂત બરાબર ખેડ-ખાતર ન કરે અને બી વાવી દે તોયે થોડું ઘણું ઊંચા વિના રહેતું નથી. કંઈ નહિ તો ઢોરને ખાવાનાં રાડાં પણ પાકે. એમ ભગવાનનું નામસ્મરણ ખાતર-ખેડ કર્યાની માફક એટલે કે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહંકાર એ બધાંને નામસ્મરણ ઊગી નીકળવાની ભૂમિકાને યોગ્ય કેળવ્યા કરવાનું રાખીને નામ લીધા કરીએ તો તેવો માનવી પ્રત્યક્ષ પરિણામ પોતાના જીવનમાં અનુભવ્યા વિના રહેતો નથી. આને માટે અત્યંત, અપાર ધીરજ ને ભારે પુરુષાર્થની જરૂર છે.

('જીવનપાથેય', આ. ૩, પૃ. ૧૮૧-૧૮૨)

જપનું ઉદ્ભવસ્થાન હૃદય છે. જપ આખરે તો એક ભાવ જ છે. જો જપ હૃદયના ધબકારા સાથે આપણે બરાબર કર્યા કરીએ તો ધ્યાન પણ આપોઆપ ત્યાં રહેશે. એ અભ્યાસ સ્થિર થતાં જપ હૃદયમાંથી સ્વતંત્રપણે થયે જશે ને જો એમાં ભાવ ઉમેરી શકાયો તો ધારણા પણ રહ્યા કરશે. એમ ત્રણે—જપ, ધ્યાન ને ધારણા—બરાબર થશે.

કોઈનાય સ્મરણે ઊર્મિ જાગતા કે કોઈ પણ લાગણીને ઉદ્દક્ત થતાં તેનો સદુપયોગ જપભાવથી કરી લેવાનો થઈ શકે છે.

(‘જીવનપગરણ’, આ. ૩, પૃ. ૪૯ થી ૫૧)

જપ ભાવુક અને સાત્ત્વિક તો અંદરથી ચાલ્યા કરતો હોય તે જ સારો. પણ જેમ આદર્શને એકદમ પહોંચી શકાતું નથી, જે રસ્તે જેને પહોંચવાની શક્યતા જણાતી હોય તે માર્ગ હાલ લેવો સારો. એટલે મોટેથી જપ કરાય તો વાંધો નથી; પણ ક્રમશઃ જીભ માત્ર હલાવીને, મનમાં જપ થઈ શકે અને અંતે તો અંદરથી હૃદયમાંથી આપોઆપ તે થયે જાય. જપના ધ્યેયને જો ભૂલીશું નહિ, તો યાંત્રિક જડ ટેવ પડવાની નથી. ખરા અર્થમાં ધારણા એ તો કર્મમાંથી પરિણામ પાડનારી અસર છે. મુખ્ય તો હૃદયના ધબકારા સાથે ખૂબ ભાવાવેશ સાથે જપ થાય એ જરૂરી છે.

(‘જીવનપગરણ’, આ. ૩, પૃ. ૧૬૬)

પ્રતિદિન જપ બોલવામાં આપણને ઉમળકો વધ્યે જવો ઘટે. જપનો હેતુ શ્રીભગવાનનું ભાવાત્મક સાતત્ય જીવતું એકધારું રહ્યા કરે તે કાજેનો છે. જપ એ તો માત્ર સાધન છે. સાધન એ તો સાધ્યનો, ધ્યેયનો, મેળાપ કરાવનાર હોવાથી, તે દૃષ્ટિએ સાધનની તેટલી મહત્તા છે. માત્ર સાધનને જડપણે ખાલી ખાલી પકડી રાખનાર કદી ધ્યેયને હાંસલ કરી શકતો નથી. તેથી આપણે ધ્યેયને ભૂલવાનું નથી. પણ જે જીવ કોઈ પણ પ્રકારનું સાધન જ લેવાનું કરતો નથી અથવા જે જીવને સાધનાની ભાવનાની ધારણા કોઈ ને કોઈ પ્રકારે જીવતી રહી શકતી નથી, એ જીવને ધ્યેયને પામવાની અવધિ લાગશે નહિ. એકધારી રીતે જપ ભલે ના થઈ શકે, પણ જે હેતુથી તે લેવાતો હોય, તેને દિવસના સળંગ વહેવારમાં

અંતર્ગતપણે જાળવી શકાય, તો એનું નામ પણ જપ છે. જપ તો સ્થૂળ છે, પરંતુ તેનાથી ઉત્પન્ન થતી ભાવના જ મહત્વની છે.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૯૦-૧૯૧)

બીજાં કર્મોમાં આપણે પરોવાયેલાં હોઈએ ત્યારે શરીરનો કોઈ પણ સહેજ છૂટો પડેલો ભાગ જેમ કે પગનો અંગૂઠો, હાથનો અંગૂઠો કે આંગળી હલાવ્યા કરવાનો ને તેની સાથે જપયજ્ઞ ચાલુ રાખવાનો અભ્યાસ તેની તેવી સજીવ જાગૃતિ સાથે પાડ્યા કરવાથી તો બીજું કામ કરતાં કરતાં પણ અંતરમાં સ્મરણ ભાવની ધારણા જરૂર ચાલુ રહેશે. આવી ભાવનાથી જ્ઞાનપૂર્વક થતો રહેતો પ્રયોગ ચાલતાં, ઊઠતાં, ફરતાં, બેસતાં રોજની હરેક ક્રિયાઓ કરતાં કરતાં સ્મરણભાવની ધારણા જીવંત રાખવામાં સરળતા પ્રકટાવે છે. જોકે આવું પણ એકલા કંઈ નહિ થઈ જાય.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૦-૩૧)

શરૂ શરૂમાં માનસિક જપ થવો શક્ય નથી. મન તો સંકલ્પ-વિકલ્પ કરી શકે તેથી જપની સ્મરણભાવની ધારણાનો એકધારો અભ્યાસ બોલી-બોલીને પાડવાનો રહે છે. જ્યારે અજપાજપ પ્રકટે છે ત્યારે જ માનસિક જપની ધારણા રહી શકે છે. બાકી તો આપણે માનીશું કે મનમાં જપ થઈ રહેલા છે અને જપનું થવું તો ક્યાંયે ગેપ થઈ ગયું હશે, એની ખબર પણ નહિ પડે.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૨૮૯)

જપને યજ્ઞમાં ગણેલો છે. એ એક મોટું, સહજ, સરળ સાધન છે. સામાન્યપણે જપ ટૂંકામાં ટૂંકો હોય તો ઉત્તમ; જે જપવામાં ક્લિષ્ટ ન હોવો જોઈએ, સરળ હોવો જોઈએ. હ્રસ્વ ને મૃદુ, તથા કઠણ નહિ એવો (ઘોષ વ્યંજન) હોય તો વધુ સારું. શબ્દનાં ત્રણ સ્થળ છે : નાભિ, કંઠ ને બ્રહ્મરંધ્ર. જપ એવો હોવો ઘટે કે એ ત્રણને સ્પર્શી શકે. એક એક સ્થળ ઉપરથી જપના પ્રત્યેક અક્ષરનું ભાવપૂર્વક હેતુની સળંગ ધારણા સાથે ઉચ્ચારણ થાય તો તે સાધના અતિ ઉત્તમ છે. જપ-મંત્ર શ્વાસોચ્છ્વાસ અથવા નાડીના ધબકારા સાથે લેવાય તો ઉત્તમ. જપને યજ્ઞ કહેવાનું કારણ એ છે કે યજ્ઞમાં જે તે બધું હોમવાનું હોય છે. એટલે આપણે

મનાદિકરણનું જે જે બધું ઊભરે, તે બધું તેમાં પ્રાર્થના સાથે જ્ઞાનભક્તિ-પૂર્વક હોમ્યાં કરવાનું છે. ('જીવનસંશોધન', આ. ૨, પૃ. ૩૨૦-૩૨૧)

મંત્ર એકધારો, નિરંતર હૃદયથી લેવાયા કરાય તો તેવા મંત્રના ઉચ્ચારણમાંથી પ્રકટતી ધારણાથી જ્ઞાનતંતુઓ Tone up-પ્રાણવાન થાય છે. તેથી સમતા ને શાંતિ પ્રકટે છે. એવી સમતા ને શાંતિ જ્યારે જ્ઞાનતંતુઓમાં પ્રકટીને ટોચ પર પહોંચે છે, ત્યારે શરીરના રોગને પણ નિવારવા શક્તિમાન બને છે. જપમાં આ કારણે ગંગાના પ્રવાહ જેવી સતત, એકધારી સળંગ નિરંતરતા પ્રકટવી એ ઘણી જરૂરી છે. તે વિના પૂરા અસરકારક નીવડી શકતા નથી. જ્યારે જપમાં એવી ભાવનાત્મક નિરંતરતા પ્રકટે છે, ત્યારે કરણોમાં પ્રાકૃતિક વલણોને યોગ્યપણે પ્રકટાવવામાં તે પ્રેરણાત્મક બને છે. ('જીવનસંશોધન', આ. ૨, પૃ. ૩૮૪)

જપ એટલે ચેતન-ભાવનું સાતત્ય અખંડ રહેવું તે. મનને ચેતન પરત્વેના સદ્ભાવથી જે રીતે પ્રેરાયેલું રાખી શકાય તે જ જપયજ્ઞ. મનનો સ્વભાવ જ્યાં લગી ચેતન પરત્વેની રસાર્દ્રતા અને આર્તતાવાળી ભૂમિકા-યુક્ત ન બની જાય, ત્યાં લગી તે યદ્વાતદ્વા રહ્યા કરવાનું; એટલે હૃદયથી એવા સદ્ભાવમાં રહેવાનો જેટલો જ્ઞાનયુક્ત અભ્યાસ વધે એટલું ઉત્તમ.

('જીવનપ્રવેશ', આ. ૨, પૃ. ૧૮૭)

નામસ્મરણનો પ્રભાવ અપરંપાર છે. દિવસના સમયનો વધુમાં વધુ સમય જો એમાં આપી શકીએ, આપણી બધી શક્તિના સરવાળાનો મોટો ભાગ એમાં ખર્ચીએ, તો ભાવનાની સળંગતા પણ પ્રકટી શકે. નામસ્મરણની ભાવના જેને દિલમાં ઊગીને, તે પ્રમાણે જાગૃત બનીને, ઊર્મિ સહ તેમાં પરોવાઈને તે તરફ વળવાનું દિલથી બને તો તેને તે માર્ગ પરત્વે વળી શકવાની પૂરી શક્યતા છે.

('જીવનસંશોધન', આ. ૨, પૃ. ૨૪૫)

સ્થૂળ રીતે, દેખીતી રીતે નામસ્મરણ વિના સ્થૂળ જીવન નભી શકે છે, પણ પ્રભુમય જીવન માટે નામસ્મરણ પ્રાણ સમાન છે. એ ન હોય તો કશું નથી. એટલે ધ્યાન આદિ બીજાં સાધનો કરતાં પણ એનું સવિશેષ ધ્યાન રાખવાનું છે. નામી કરતાંય નામ ચઢી જાય છે. દિવસભર જમ્યા

વિના જીવી શકાય પણ જેને ભગવાનને શરણે જવું છે તેવાને નામસ્મરણ વિના એક ક્ષણ પણ ન ચાલવું જોઈએ. નામસ્મરણ એ આપણું એક રીતનું જીવન છે.

કંઈ પણ કામ કરતાં કરતાં પણ જો ભાવપૂર્વક નામસ્મરણ રહ્યાં કરતું હોય તો એ કામ આપણે સાધનાના એક સાધન તરીકે જ કરીએ છીએ. એવી ભાવના આપણામાં ઊંડી ઊતરતી જાય, કેમકે આપણને ઊંડું ભાન તો એ સ્મરણને લીધે રહે કે આપણે એ કામ કરતાં ભગવાનની શક્તિનું આહ્વાન જાણ્યે-અજાણ્યે કરીએ છીએ, એટલે એ શક્તિ થોડીવત્તી આપણામાં ઊતરે જ. ('જીવનસંદેશ', આ. ૪, પૃ. ૨૩૯-૨૪૦)

જેમ H₂Oની હકીકતને સર્વ કોઈ પ્રયોગસિદ્ધ હકીકત તરીકે સ્વીકારે છે, તેવી જ રીતે અનેક દેશના, અનેક સમાજના, અનેક ધર્મના, અનેક જુદી જુદી સંસ્કૃતિના જુદા જુદા માનવીઓએ પ્રયોગ કરી યાહોમ ભાવનાથી ઝંપલાવી સર્વ રીતે ને સર્વ ભાવે સંપૂર્ણ સમર્પણમાં તદ્દાકાર થઈ જઈ જે સત્યને અનુભવ્યું ને જીવનમાં વણી લીધું ને તેના શક્તિબળ વડે જીવ્યા ને સમાજના ઈતર જનોને પણ તેવી તેમની અસરથી પ્રભાવિત કરી, જીવનનો નવો રાહ બતાવવામાં ને નવા રાહે ચલાવવામાં પ્રત્યક્ષ ક્રિયાશીલ, સર્જનશીલ બને છે. તે આવા મહાનુભાવોના જીવનનો તે તે કાળે તેમના જીવનનો તેવા પ્રેમભક્તિ-જ્ઞાનકર્મભાવપૂર્વકના સમર્પણના પ્રયોગો કરી કરી સિદ્ધ કરી જગતને પ્રત્યક્ષ તેનું તેવું સત્ય પુરવાર કરી આપ્યું છે. તેવી જ રીતે જીવનનું નવનીત તારવી તારવી સમાજને એવા મહાનુભાવોએ પોતાના જીવનના તેવા પ્રત્યક્ષ સમર્પણના પ્રયોગો વડે કરીને જગતને અને સમાજને તેના પ્રત્યક્ષ દર્શનનો અનુભવ કરાવેલ છે. એવા પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનભક્તિભાવે પ્રકટેલાં જીવન એ શું પ્રયોગો નથી?

એવા લોક પોતે તો જીવનમાં જીવનથી બદલાયાં છે, એ તો પ્રત્યક્ષ હકીકત છે. એટલું જ નહિ પરંતુ તેવા લોકના જીવનની અસરથી બીજા લોકોનાં જીવનને બદલાવાપણાની અસર પણ તેમણે ઉપજાવી છે. અનેક

નકારાત્મક વલણવાળા જીવનને પણ તેવા આત્માઓએ નવો પલટો પ્રકટાવવામાં અનેરો વેગ પ્રકટાવ્યો છે. તે પણ ઐતિહાસિક હકીકત છે.

શ્રીપ્રભુનું સ્મરણ એટલે ભાવનાત્મક જપ જીવનને પલટાવવાની એક પ્રકારની સૂક્ષ્મ પ્રક્રિયા છે. એમાં શ્રદ્ધાની જરૂર છે ખરી, પણ જેનામાં તે ન હોય તેનામાં પણ તે જન્માવી શકે છે.

કોઈને તર્ક ઊઠે કે જપથી વળી કામ, કોઠાદિ કેમ કરીને મોળા પડી શકે? એનો જવાબ તો એ જ કે જે કોઈ તેમાં યાહોમ કરીને ઝંપલાવે અને જપને પ્રેમભક્તિની નિષ્ઠામાં જો જીવંત પ્રકટાવી શકે તો તેવાને તેની ખબર પડી જ શકે. તેમ છતાં બુદ્ધિ પણ સ્વીકારી શકે તેવી હકીકત કેટલીય વાર પ્રવચનોમાં જણાવેલી છે તે નીચે મુજબ છે.

પાંચ તત્ત્વ છે—આકાશ, વાયુ, તેજ, જળ અને પૃથ્વી. પ્રત્યેક તત્ત્વની તન્માત્રા નીચે મુજબ છે.

આકાશ — શબ્દ

વાયુ — સ્પર્શ

તેજ — રૂપ

જળ — રસ

પૃથ્વી — ગંધ

હવે આ પાંચ તત્ત્વોનો ત્રણ ગુણો સાથે સંબંધ છે.

સત્ત્વને આકાશ સાથે.

રજસને વાયુ ને તેજ સાથે.

તમસને જળ ને પૃથ્વી સાથે.

શબ્દ ને આકાશ પરસ્પર સંપૂર્ણપણે સંકળાએલાં છે. પરસ્પર જુદા હોવા છતાં એક જ છે; જેમ પ્રકાશ ને સૂર્ય, ગરમી ને અગ્નિ.

શબ્દ આદિ અનાદિથી છે. એવા ચેતનના પ્રતીક શબ્દમાં જ્યારે જીવંત નિરંતરતા, અખંડતા, સળંગતા પ્રકટે છે. ત્યારે આધાર*માં આકાશતત્ત્વ ખીલે છે ને મોખરે આવે છે. હવે આકાશતત્ત્વને અને સત્ત્વને

*મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહં.

પરસ્પર સંબંધ હોવાથી જ્યારે આકાશતત્ત્વ ખીલે છે ને મોખરે પ્રકટે છે, ત્યારે આકાશના ખીલવા સાથે સાથે સત્ત્વગુણ પણ ખીલવા માંડે છે ને સત્ત્વગુણ ખીલવા માંડતાં અને સત્ત્વગુણ મોખરે જીવતો થતાં રજસ, તમસ ગૌણ બનતાં જતા હોય છે. કામ-ક્રોધાદિક વિષયો તો રજસ ને તમસ ગુણને આધારે હોય છે, એટલે જ્યારે રજસ તમસ ગુણો મોળા પડે, ત્યારે આપમેળે કામ-ક્રોધાદિક મોળા પડે છે. આમ ચેતના-વાચક, ભાવવાચક શબ્દમાં જ્યારે જીવંત, સહજ નિરંતરતા, અખંડતા ને સળંગતા પ્રકટે છે, ત્યારે કામ-ક્રોધાદિક, રાગદ્વેષને મોળા પાડવાનું કે પડી જવાનું શ્રેયસાધકને કશું ઝાઝું મુશ્કેલ લાગતું નથી. એનું મૂળ કારણ તો એ છે કે એવા ચેતન-વાચક શબ્દમાં જ્યારે જીવંત સહજ અખંડતા પ્રકટે છે, ત્યારે સમગ્ર આધારમાં એક એવા પ્રકારની—A distinct kind of awareness—એક વિશિષ્ટ જીવંત સહજ સભાનતા પ્રકટે છે. એના વડે કરીને તેને પોતાના ધ્યેય પરત્વેનો વિવેક એટલો બધો સજીવ પ્રકટી જાય છે કે જેથી તે સત્-અસત્નો પાકો નિર્ણય કરી શકે છે. એટલું જ નહિ પરંતુ ધ્યેયથી વિરુદ્ધનું જે જે કંઈ હોય તેનાથી નોંખા થતાં તેને વાર લાગતી નથી. એવી વેળાનો તેનો વિવેક એ તો પૂરેપૂરો ધ્યેય પરત્વેનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણવાળો જીવંત, ગતિશીલ, ક્રિયાશીલ અખંડપણે સભાનતાયુક્ત સદાય ચેતનવંતો પળેપળનો સહજ જાગ્રત રહ્યાં કરે છે. એવો જીવંત, સહજ, ક્રિયાશીલ, ગતિશીલ ને સર્જનશીલ વિવેક પ્રકટતાં શ્રેયસાધકનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ એકધારાં સહજપણે સદાય પળેપળ ધ્યેય પરત્વે જ વર્તતાં પ્રકટેલાં થઈ જતાં હોય છે.

મંત્ર-શબ્દમાં એવી જીવંત સહજ સભાનતા જાગ્રત થતાં, એમાંથી એક એવા પ્રકારની ભાવપ્રેરક સંનિષ્ઠા જન્મે છે કે એવી સહજ, જીવંત સંનિષ્ઠામાંથી અનંતગણા ગુણ ને શક્તિ પ્રકટ્યા કરે છે. ત્યારે ગુણને કેળવવાની જરૂર હોતી નથી. ઉપર્યુક્ત સંનિષ્ઠાનું ગુણ ને શક્તિ પરિણામ હોય છે.

શ્રેયસાધકના આધારમાં એવી સંનિષ્ઠા જ્યાં સુધી પ્રકટેલી નથી, ત્યાં સુધી તેવા સાધકે ગુણ ને શક્તિ કેળવવાની પણ તેટલી જ જરૂર હોય છે.

પ્રભુનું સ્મરણ થાય, પરંતુ જો રાગદ્વેષાદિક મોળા ન પડી શક્યા હોય, તો તેવા સ્મરણનો ઉઠાવ થઈ શકતો નથી તે પણ તેટલું જ સાચું છે. સામાન્ય જીવ અખંડ, જીવંત, સળંગપણે પ્રભુસ્મરણમાં લાગી જઈ શકે એવું તો બની શકે એવું હોતું નથી. એ તો જે જીવને Volcanic Aspiration જાગે છે, એવી કે જવાળામુખીના જેવી ઉત્કટ ધ્યેય પરત્વેની તમન્ના જાગે છે, તેવા જીવ જ શબ્દની નિરંતરતામાં પ્રકટી શકવાના છે ને આવા જીવો તો અત્યંત લઘુતમ સર્જક લઘુમતીમાં જ (Microscopic Creative Minority) હોવાના. આમ સામાન્ય જીવ માટે તો નામસ્મરણ કે જપ તેના જીવનના વિકાસ માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ સરળ, નિર્દોષ, નિર્મળ સાધન હોવા છતાં એવા જપની સાથે સાથે એણે એમાં ચેતન-પ્રાણ પ્રકટી શકે તે માટે રાગદ્વેષાદિક મોળા પાડવા કાજે મથવાપણું રહેવાનું જ. ને તેમ કરી શકે તો જ જપમાં ઉઠાવ આવી શકે છે.

કોઈપણ વિષયનું હાર્દ પામવું હોય તો તેમાં સંપૂર્ણપણે ઝંપલાવવાનું રહે છે. સંપૂર્ણ રીતે સંપૂર્ણભાવે તેના સમર્પણભાવમાં લીન થયા વિના તેનું હાર્દ પામવું કદી શક્ય નથી.

જીવન શેને માટે, જીવનનો મૂળભૂત હેતુ શો—આવા અંતરગત પ્રશ્નો જેના દિલમાં જ્યાં સુધી પ્રત્યક્ષ જીવંતપણે પ્રકટેલા નથી, એવા જીવોને જપમાં ચેતનપ્રાણ પ્રકટી શકવાની શક્યતા બહુ ઓછી ગણાય.

શબ્દમાં જ્યારે ચેતનપ્રાણભાવપ્રેરક જીવંત સહજ સંનિષ્ઠા પ્રકટે છે, ત્યારે તેનાં કરણો—મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ વિશેષ ને વિશેષ તેજસ્વી ને સૂક્ષ્મ બન્યે જતાં હોય છે. તેમના તેમના વિહારનો પ્રદેશ ધ્યેય પ્રતિ લઈ જતો કોઈ નિરાળો જ હોય છે. એવી સંનિષ્ઠામાંથી જે ચેતનપ્રેરક શક્તિ પ્રકટે છે, તેવી શક્તિ વડે પછી તો શ્રેય-સાધક દૈવાસુર સંગ્રામને ખાંડાની ધારે પૂરેપૂરી સભાનતાથી ને મર્દાનગીથી ખેલી શકતો હોય છે. આવા પ્રકારનો શ્રેય-સાધક પછીથી તો સંગ્રામવીર બને છે. એની ભાવના તો પછી પ્રચંડ શક્તિ બનેલી હોય છે. એની ભાવના જ્યારે આધારમાં પ્રકટે છે, ત્યારે એવી જીવંત સહજ ભાવનામાંથી

ગુણશક્તિ તો પ્રકટયાં જ કરે, એટલું જ નહિ પરંતુ કળા, સૌંદર્ય, વ્યવસ્થિતિ વગેરે વગેરે જેવા જીવનનાં aspects—સ્વરૂપો પરત્વે પણ તેની સભાનતા ખીલતી જતી હોય છે, ને આમ તે સત્યમ્, શિવમ્, સુંદરમ્ પરત્વેની દિશામાં અનુભવની ભૂમિકામાં પ્રકટતી થઈ શકે છે.

પ્રભુ-સ્મરણમાં કે તેવા પ્રકારના જપમાં જ્યારે સહજ નિરંતરતા અને સળંગ સાતત્ય પ્રકટી ઊગે છે, ત્યારે પછીથી જ આધારના પ્રત્યેક કરણમાં ઊર્ધ્વીકરણની એક સાહજિક સર્જક અને ક્રિયાશીલ સતત જીવંત પ્રક્રિયાનો પ્રારંભ થાય છે.

(A spontaneous, creative, dynamic and continuous process of sublimation begins.)

ભાવના પ્રકટેલી હોય છે. તેનાં પણ પ્રત્યક્ષ લક્ષણો છે. એ પારખી પણ શકાય. ભાવના પ્રકટતાં હૈયાસૂઝ, પ્રત્યેક કર્મનું વિવેકભાન વગેરે બધું એનામાં પ્રકટયા વિના રહી શકતું નથી. ભાવના એ તો સર્વ પરત્વે પ્રકાશ પાડનાર, તેના તેના સ્વરૂપને ઓળખાવનાર ને તેના તેના મર્મનું દર્શન કરાવનાર પ્રચંડ શક્તિ હોય છે. એવી ભાવના જે જે સત્કારવાનું, સ્વીકારવાનું હોય છે, તેને તેને જ પ્રેમથી સત્કારે ને સ્વીકારે છે. એવી ભાવના તો શ્રેય-સાધકના જ્ઞાનનાં ચક્ષુ હોય છે. એવી જીવંત સહજ ભાવનામાં જ્ઞાન, કર્મ ને ભક્તિનો સમન્વય ને સુમેળ જન્મતો હોય છે. ભાવના જેમ ભક્તિપ્રેરક છે તેમ તે જ્ઞાનપ્રેરક પણ છે, જે કર્મથી જ્ઞાન ને ભક્તિને તે સાકાર પમાડે છે.

ભાવનાયુક્ત શબ્દની સાધનાથી હૃદયની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા ઊગે છે. હૃદયની સંપૂર્ણ એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થયા વિના ધ્યેયનું હાર્દ પકડી શકાતું નથી. એકાગ્રતા કેન્દ્રિત થવાથી વસ્તુની સાથેનું હૃદયપૂર્વકનું તાદાત્મ્ય સાધી શકાય છે.

જપની Technique (પદ્ધતિ ને ગુણમાપ) : જપ ટૂંકામાં ટૂંકો હોવો જોઈએ.

જપમાં અઘોષ (hard) અક્ષરો ન હોવા જોઈએ. જે જપ બોલવામાં ઘણો ઘણો સરળ હોય તે ઉત્તમ.

શબ્દનાં ત્રણ સ્થળ : નાભિ, કંઠ ને બ્રહ્મરંધ્ર. એ ત્રણેને સ્પર્શે ને ભેદે એવા અક્ષરો જે જપના શબ્દમાં હોય તે શ્રેષ્ઠ.

શ્વાસોચ્છ્વાસ સાથે અથવા નાડીના ધબકારા સાથે જપમંત્ર બોલાવો જોઈએ.

જપના મંત્રમાં ગંગાના પ્રવાહ જેવી સતત એકધારી જીવંત સહજ નિરંતરતા પ્રકટે, ત્યારે જ અંતઃકરણ અને આંતરિક કરણોને યોગ્ય ધ્યેય પરત્વેના માર્ગે વાળવામાં તે સાચો મદદગાર થઈ પડે છે.

જપમાં નિરંતરતા પ્રકટે તે અત્યંત જરૂરનું છે. તે પ્રકટે તો તો ચેતનઘોતક ભાવ તો ઊગવાનો જ.

જપ જેટલો ઊર્મિથી, લાગણીથી ને ભાવનાથી બોલાય તેટલું ઉત્તમ. માનસિક જપ ઉત્તમ એ વાત ખરી; પરંતુ શરૂઆતમાં સામાન્યતઃ કોઈ પણ જીવ મનમાં તો જપ ન કરી શકે, કારણ કે મન તો સંકલ્પ-વિકલ્પ જ કરી શકે. દ્વંદ્વ ને ગુણની ભૂમિકાવાળું મનનું (functioning) કાર્ય તો સંકલ્પ-વિકલ્પનું જ હોય, તે વિના તે બીજું ન કરી શકે. જ્યારે જપનો સતત, દૃઢ અનુરાગભર્યો જીવતો ચેતનવંતો અભ્યાસ પ્રકટી જાય ને એમાં એકધારી સહજતા ને નિરંતરતા પ્રકટે ત્યારે જ મનમાં જપની ધારણા ઊગે છે.

અનેક પ્રકારના આઘાત-પ્રત્યાઘાતને લીધે આપણા શરીરમાં જ્ઞાન-તંતુઓમાં કંપ પેદા થાય છે. એવા કંપના પ્રકાર પણ જુદા જુદા હોય છે. જુદા જુદા કંપથી શરીરમાં જુદું જુદું સંવેદન ઉદ્ભવતું હોય છે. કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર, અહમ્ વગેરેના ઉત્કટપણાથી અમુક પ્રકારના આવેગ ને આવેશ પ્રકટે છે; ને તેના આઘાત-પ્રત્યાઘાતોથી જ્ઞાનતંતુઓમાં જુદાજુદા પ્રકારના કંપ પ્રકટે છે. શરીરના આધારમાં એક પ્રકારની સમતા જ સમતોલપણું હોય છે. તેમાં આવા પ્રકારના કંપ ગેરવ્યવસ્થા પ્રકટાવે છે. અશાંતિ-અસમાનતા ઉપજાવે છે. ને તેથી કરીને જ્ઞાનતંતુની સરળતાયુક્ત વ્યવસ્થિતિનો ભંગ થયા કરવાથી જ્ઞાનતંતુની કાર્યક્ષમતા ઘટતી જાય છે ને તેમની ધારણાશક્તિ ઘટતી જાય છે. સમત્વ તૂટે છે, સમતોલપણું ઘટે છે ને તેથી કરીને રોગાદિ થાય છે. જપ કે

મંત્ર એકધારો નિરંતરતાપૂર્વકનો હૃદયથી લેવાયા કરાતો હોય તો તેવા મંત્રની ધારણાથી જ્ઞાનતંતુઓ પ્રાણવાન (tone up) બને છે. તેનાથી જ્ઞાનતંતુઓમાં સમતા, શાંતિ, સમતોલપણું આદિ પ્રકટે છે. જ્ઞાનતંતુમાં એવાં શાંતિ, સમતોલપણું ને સમતા પ્રકટીને એની ટોચ પર પહોંચે છે, ત્યારે શરીરના રોગ પણ તે નિવારી શકવાની શક્યતામાં પ્રકટી શકે છે. એટલા માટે જપમાં ગંગાના પુનિત પ્રવાહ જેવી સતત એકધારી સળંગ નિરંતરતા પ્રકટવી એ ઘણી જરૂરની હકીકત છે. જ્યારે જપમાં એવી ભાવાત્મક નિરંતરતા ઊગે છે ત્યારે મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્નાં પ્રાકૃતિક વલણો ને ધ્યેયને યોગ્ય મઠારવામાં તે પ્રેરણાત્મક અને કાર્યસાધક બને છે. મનના સંકલ્પ-વિકલ્પ ઘટી જાય છે. ચિત્તનો સાત્વિક પ્રકારનો સંસ્કાર જન્મે છે. પ્રાણની કામક્રોધાદિક વિષયોની સ્ફુરણામાં આપોઆપ ઘણી ઘણી મંદતા પ્રકટે એવી સ્વાભાવિક ભૂમિકા પ્રકટે છે. બુદ્ધિમાં સમત્વ પ્રકટીને તેની ધારણા તેને અખંડપણે રહે છે; ને અહમ્ જે પહેલાં જીવદશામાં દ્વંદ્વાદિક ને ગુણાદિક વિષયોમાં રોકાયેલું રહ્યાં કરતું હોય છે, તે હવે તેમાંથી અટકીને ચેતન પરત્વેના જ્ઞાનપ્રેરક અભ્યાસમાં ગતિ કરવાને પ્રેરાયેલું રહ્યાં કરે છે.

જપમાં શ્રદ્ધા જરૂરી ખરી, પરંતુ એમ તો પ્રત્યેક કંઈક કશું સાકાર કરવાને તે વિષયના કર્મને પરિપૂર્ણપણે પાર ઉતારવાને માટે તે કર્મ પરત્વેની શ્રદ્ધા અનિવાર્ય છે; તેવી શ્રદ્ધા વિના તેવું થઈ શકતું હોતું નથી.

(‘જીવન-સ્મરણ’, આ. ૧, પૃ. ૧૬ થી ૨૨)

૧૩. સત્સંગ અને ચરણમહિમા

મનમાં કોઈ વૃત્તિ ઊઠતાં તો સ્થગિત—static સ્થિતિયુક્ત નથી રહી શકતી. તો સદ્ભાવ કે સદ્વસ્તુ પરત્વેની વૃત્તિ કે ભાવના સ્થગિત કેમ રહી શકે? પણ બંને પ્રકારની વૃત્તિમાં ફરક રહે છે. એક તો છે પ્રકૃતિથી જન્મેલી વૃત્તિ, બીજી વૃત્તિ પણ જો માત્ર તેવી જ હોય, ને ગુણાત્મક ભૂમિકા પરથી સેવાયા જશે ને તે પણ માત્ર એક વૃત્તિની નજરે—તો

એમાંથી જીવને તાત્કાલિક તત્વલાભ થવાવારો કદી પણ જન્મી શકશે નહિ. સત્સંગ આદિ ભાવનામાંથી ક્રિયાત્મકશક્તિનો પ્રવાહ ન જન્મી શકે તો માનવીએ વિચારવું રહ્યું. એના ચિંતનનો ધોધ એકધારો ચાલુ વહ્યા કરવો ઘટે. જે માર્ગે જવું છે, તે માર્ગે ઉપર તેનું દૃઢ, નિશ્ચયાત્મક વલણ એકાગ્રપણે કેન્દ્રિત થયું નથી, એ જ એનો અર્થ નીકળી શકે. વળી, તેથી એમ પણ જણાય કે તે જીવનું ધ્યેય ભલે પ્રભુભાવ પ્રત્યેનું જણાતું હોય, પરંતુ એ ધ્યેય ઉપર જીવનનું મંડાણપૂર્વકનું, સ્થિરતાપૂર્વકનું વલણ હજી થયું નથી. છેક ઉપરછલ્લી બુદ્ધિ વડે જ સત્સંગની પ્રવૃત્તિમાં રસ લેવાઈ રહ્યો છે. આટલોયે રસ તે જીવ લે છે, તેનું કારણ તો એના અંતરનો સૂક્ષ્મ અનુરાગ એ સત્સંગની પ્રવૃત્તિ તરફ રહેલો છે તે છે. પણ સૂક્ષ્મ અનુરાગને જીવનમાં, જીવનના સર્વ ક્ષેત્રમાં, સર્વવ્યાપી—સર્વભક્ષી ચેતનાત્મક સ્વરૂપે બનાવવાની કળા હસ્તગત કરવાનું સદ્ભાગ્ય તો જેને ખરા જીવનની ધગધગતી ભૂખ લાગે છે એવા જ પામી શકે છે.

જીવનનું ચિંતન કર્યા વિના અથવા તો એકધારાપણું હોઈને કોઈ રીતે ચલાવ્યા વિના માનવીનું મન પીગળી શકતું નથી. સદ્ભાવની ભૂમિકા હોવી એ એક વસ્તુ છે ને એને જીવનના પરિણામ કે પરિપાકમાં કામ કરાવતી—અનુભવાતી જોવી એ બીજી વાત છે. એવી સદ્ભાવની ભૂમિકા મળેલી હોવા છતાં જે જીવ સળવળવાનું કરતો નથી, તે મળેલી મૂડી હોવા છતાં ભિખારીની દશામાં પડી રહેવા જેવું કરે છે.

જો એવું ખરેખર હોય તો એવા જીવે શું કરવું એવો પ્રશ્ન સહેજે ઊઠે છે. એવા જીવે ભાવનાનું જોર કરી, બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરી, જીવનના સર્વ પ્રસંગોમાં, સંબંધોમાં, વર્તનમાં, પ્રભુભાવની ધારણા જીવતી રખાવવા કે રહ્યા કરે એ રીતે વર્તવા માટે ભગીરથ પ્રયત્ન કરવો જોઈશે. કોઈ કોઈ ઠેકાણે પાણી નજીકમાં હોવા છતાં તેનું ઉપરનું પડ એવું તો કઠણ પથ્થરવાળું હોય છે કે સુરંગ ફોડતાં પણ તે તૂટતું નથી. જેને સદ્વસ્તુ પરત્વેની ભાવનાયુક્ત સમજણ છે, જેણે સંત જીવાત્માઓનો સત્સંગ સેવ્યો છે, તે જીવને પડી રહેલો જોતાં દિલમાં દુઃખની કંપારી વઘૂટે છે.

તો શું જે સત્સંગની ભાવના યુગયુગથી સમાજમાં ચાલી આવેલી છે અને આજે પણ જે ભાવના મરી પરવારી નથી, એ ભાવના સાચી કે ખોટી? જો સાચી ગણીએ તો ખામી આપણી કે સત્સંગની? જો સત્સંગની ખામી ગણીએ તો એવા સંત જીવાત્માની હાલની દશા આપણને સૂચવશે કે તેઓ પોતાની દશામાં મસ્ત જેવા છે; અને આત્મદશાનાં પ્રત્યક્ષ લક્ષણ એમના જીવનમાં કે એમના પરિચયમાં આવેલાંઓને પ્રત્યક્ષ અનુભવે સમજાય એવાં હોય છે. જો તેવું તેમના વિષે આપણને લાગે તો પછી આપણી સદ્ભાવના તેમના વિષે પૂરી હોવા છતાં આપણી તે ભાવના ભગવાનની ક્રિયાત્મક શક્તિના પ્રવાહરૂપ કેમ નથી બની એ પ્રશ્ન પણ ઊઠે જ. જેવી રીતે રૂપા ઉપર સોનાનો ઢોળ ચડે, પણ વપરાશમાં આવતાં ઢોળ ઊતરી જાય છે, તેવી રીતે સત્સંગનો પાસ તો લાગે, પણ પાછો માનવી સંસારમાં પડીને એનું સેવન-ચિંત્વન ભાવનાના સ્વરૂપમાં ચાલુ રાખી શકતા નથી. પરિણામે આવેલો કે ચઢેલો ભાવનો સ્પર્શ તદ્દન મોળો પડી જાય છે; અને તે માનવી પોતે ખાલી ને ખાલી જેવો જ રહી ગયેલો હોય એમ તેને લાગે છે.

તો શું સત્સંગનો સ્પર્શ પણ મોળો પડી જાય? શું એ પણ નક્કર વસ્તુ નથી? એવા સવાલ પણ ઊઠે. જવાબ એ છે કે સત્સંગના સ્પર્શના સંસ્કાર માનવીના અંતરમાં પડવા એ એક વાત છે, અને તે સ્પર્શ તેના હાલના જીવનમાં કામ કરતો થઈ જવો એ બીજી વાત છે; અને તે એમ કામ કરતો કેવી રીતે બની જાય એ વળી જુદી જ વાત છે.

સત્સંગનો સ્પર્શ (એટલે કે ‘તેની ચાલુ જીવનમાં પરિવર્તનકારી અસર’) એ કંઈ એક બાજુના બળનું પરિણામ નથી. એનો મેળ તો સદ્ભાવથી જીવે પણ પોતાની તરફથી કરવો પડશે. જીવનનાં બીજાં બધાં ક્ષેત્રો કરતાં સત્સંગના સ્પર્શની કિંમત હજારગણી એવા માનવીના મનથી અંકારેલી હોવી જોઈએ. જીવનના સર્વ પ્રસંગો—વર્તન—સંબંધ—વ્યવહારમાં એનું મન સદ્ભાવને જ મહત્ત્વ મળ્યા કરે એવી રીતે વર્તતું થઈ ગયેલું હોવું જોઈએ.

એને જ્યાં ત્યાં યુદ્ધ આવ્યા જ કરવાનું બનશે. જેમ જેમ ભાવનાની અખંડતા જળવાયા કરશે, તેમ તેમ તે યુદ્ધની તેવી અનેક પરંપરાઓ અને હારમાળાઓ તેના જીવનમાં અખંડ ધારાવત્ પ્રત્યક્ષ અનુભવશે; એટલું જ નહિ, પણ તેમાં ઝંપલાવ્યા વિના તે રહી શકશે નહિ. એ તો એના જીવનનું એક લક્ષણ બની રહેલું હશે. એનું માનસ સંસારી ઘટનાઓને સંસારીની રીતે વિચારતું જ અટકી જશે. એના તે સત્સંગના સ્પર્શના ભાવ અને પ્રકાર એવા કોઈ ઓર છે કે જમીન ઉપર છે એવું લાગતું હોવા છતાં સંસારના સંબંધોમાં, વર્તનમાં, વ્યવહારમાં, વિચાર-વૃત્તિમાં—બધામાં જ કોઈ એક ચેતનાયુક્ત સાંકળ જોડાયેલી અનુભવશે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૫૮ થી ૬૨)

» શ્રીગુરુચરણમહિમા :

શ્રીગુરુચરણ, શ્રીભગવાનના ચરણકમળનો મહિમા ભક્તિમાં અનેકગણો ગવાયેલો છે. ચરણ એટલે ગતિ પ્રેરવનાર-ગતિપ્રેરક. સાધકને ધ્યેયને માર્ગે લઈ જનાર. ચરણમાં સ્થિતિ-સ્થાપકતા પણ છે, ગતિ પણ છે ને ઊર્ધ્વપણું પણ છે; તેથી તેમાં ત્રણે ગુણોનો સમાવેશ પણ થાય છે ને તેનાથીયે તે પર પણ છે.

ચરણ જેને તેને સ્પર્શે છે. વળી તે તેના ઉપર ટકતાં હોવા છતાં તેના તેનામાં જે જડાઈને રહેલાં નથી. જેને જેને સ્પર્શે તેને તે ઓળખી લે; પણ તે તેનામય થઈ જતાં નથી—એને પાર કરે છે; એના ઉપર તે રહે છે. જેના પર થઈને તે જાય તેના ગુણદોષને તે પિછાણે ખરા, પણ તે મનમાં કદી સંગ્રહી રાખતા નથી.

ચરણ ઉપર જ જે તે બધું ઊભું રહી શકે છે. ચરણથી જ જ્યાં જ્યાં જવાનું હોય ત્યાં જઈ શકાય છે. ચરણ જ શરીરના આધારરૂપ છે, છતાં તેની કશી ગણતરી ના હોય તેમ તે પ્રવર્ત્યા કરે છે. એ એક મહત્ત્વનું અંગ હોવા છતાં કશા જ મહત્ત્વનું ન હોય એવું લાગે છે. ચરણની ભાવનામાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની નમ્રતા રહેલી છે. તેવું આપણાથી થવાય તે કાજે પ્રતીક—symbol—તરીકે આધ્યાત્મિક માર્ગમાં એની પૂજાને સ્થાન

છે, પણ તે જડ રીતે નહિ. તે નીચામાં નીચા હોવા છતાં આપણને તે જ ટકાર રખાવી કે રાખી શકે છે. તે જો નબળા હોય તો શરીર નબળું જ પડે. જેનાં ચરણ સાબદાં હોય તે પણ તેવો જ હોય. ચરણની સાથે જ જે તે બધું સંકળાયેલું છે. ચરણનો મહિમા જેને સ્થૂળ અર્થમાં સમજાય તે તો ચરણને તેની યોગ્યતામાં જો રાખી શકે તો આખાં ચરણને માનવી તેની યોગ્યતામાં રાખી જ શકે. ચરણનો જ્ઞાનભાવ તો દાસાનુદાસ છે. ભક્તિ-ભાવ તો પોતે નીચામાં નીચે પડે રહીને પણ ટકાર રહી શકે છે; તેવી જ્ઞાનદશામાં પ્રકટવા કાજેની એની એવી ધારણા છે. ચરણ વિના બીજો ક્યાંયે આધાર નથી. તેમ આપણામાં પણ રજનીયે રજ થયા વિના જીવનનું યોગ્ય થવાપણું નીપજવાનું જ નથી. ચરણથી જ શરીરની સાર્થકતા છે. ચરણ પોતે શરીરને સધર રાખે છે. તેથી તેવી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની હૃદયની નમ્રતા પ્રકટયા વિના જીવનવિકાસ દુર્લભ છે. ચરણનો મહિમા એટલે જીવનવિકાસ કાજેની એક પ્રાથમિક જરૂરિયાત—મુખ્ય ને મહત્વના અંગ તરીકેની શરત; નમ્રતા કેળવવાનું તે પ્રત્યક્ષ પ્રતીક છે. ચરણમાં જ જે તે સમાયેલું છે. ચરણનાં તળિયાંની ચામડી ઘણી જ બરછટ—જાડી હોવા છતાં, તેમાં જે સૂક્ષ્મપણું રહેલું છે તેવું શરીરના બીજા ભાગોમાં નથી. રાત્રે અંધારામાં ચાલતાં પણ જો પગ તળે સુંવાળું સુંવાળું કંઈક આવે તો પગને એકદમ ખબર પડી જાય છે, પગ તળે કશુંક દબાતું હોવા છતાં પણ એને કચરી દેતા નથી. જીવનમાં એવું જ્ઞાન-ભક્તિભાવે પણ વર્તવાની જરૂર રહ્યા જ કરે છે. ચરણમાં બરછટપણું હોવા છતાં એના સૂક્ષ્મ ભાવમાં ફરક પડી શકતો નથી. એ પોતે જડ જેવો હોવા છતાં એના ચેતનપણામાં ફરક પડતો નથી. ચરણ ચાલે છે, ત્યારે એને કશું ને કશું તો દબાવવું જ પડે છે. એ ચાલે છે ત્યારે રસ્તો કાપ્યા જ કરે છે ને જીવનસાધનામાં પણ એમ જ બન્યા કરતું હોય છે. ચરણની રજનીયે રજ થયા વિના કોઈ જીવનો જ્ઞાનમાર્ગે ઉદ્ધાર નથી, એમ જે કહ્યું છે એનો અર્થ સરળ અને સહેલો છે. સંપૂર્ણ નિરાભિમાની અને ભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકની નમ્રતાની છેલ્લામાં છેલ્લી હદ સુધી જીવથી પહોંચાયા વિના તેની ઊંધી ગતિ થવી કદી પણ

શક્ય નથી. તે ઉપરાંત વળી સાચા અર્થમાં આપણે કશું જ નથી. તેમ જ આપણાથી કશું થઈ શકતું હોતું નથી, જે તે કર્તા—કારવતા ચેતન જ છે. જે કંઈ થતું બનતું દેખાયા કરે છે, તે સઘળું ચેતન દ્વારા જ બનતું હોય છે. એ ચેતનને વ્યક્ત થવાની ભૂમિકા માનવીમાંથી ગુણભાવનું અહમ્ નષ્ટ નથી થતું ત્યાં લગી પાકી શકતી નથી. એટલે માનવી સાચી રીતે પરમ મંગળમય ચૈતન્યની રજનીયે રજ નથી.

શરીરની રચનામાં અર્ધો ભાગ તો ચરણ રોકી લેતાં હોય છે. એ રીતે જોતાં ચરણનું મહત્ત્વ શરીરમાં જેમ છે તેમ, એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવામાં ચરણ જ માનવીનું યોગ્ય સાધન છે. માનવીનું મન એવું ન બને ત્યાં લગી ઊર્ધ્વ ગતિ શક્ય નથી. મનને બોધ પ્રેરાવવાને તે પોતે કેવા સાધનથી ને કેવી રીતે થઈને ઊર્ધ્વ ભૂમિકાને યોગ્ય બનવાનું છે, તેનો દાખલો લેવાના કાજે એ તેને માટે ઉત્તમ નમૂનો છે.

સંત-મહાત્મા-ઉચ્ચાત્માની ચરણરજ માથે ચઢાવવાથી માનવી પાવન થાય છે એવી માન્યતા સમાજમાં પ્રચલિત છે. પરંતુ એવી રીતે ચરણરજ માથે ચઢાવવાથી જ કોઈ જીવનું કશું વળતું હોતું નથી. નમવું એટલે જેને નમન કરવામાં આવે છે, તેનામાંથી ગ્રહણ કરવા લાયક જે કંઈ ઉત્તમ હોય તે ગ્રહણ કે સ્વીકાર કરવાની હૃદયની ઉત્કટ ભાવનાથી નમીને તે લેવા જવાનો ભાવ રાખવો તે. નમવું એ પોતાના જીવનવિકાસ અંગે છે. સ્થૂળ નમવામાં કશો લાભ નથી, બલ્કે દંભ વધવાનો પૂરો સંભવ રહે છે. જે કાર્ય પાછળ હૃદયની જીવતી જાગતી, જાગ્રતિપૂર્વકની ચેતના તથા તે કાર્ય માનવી જીવનને કદી પણ ઊર્ધ્વ જીવનમાં લઈ જઈ શકતું નથી. જે ગતિમાંથી આપણા જીવનમાં જીવંત શ્રદ્ધા જન્મે, ને જે ગતિમાંથી હૃદયમાં ભક્તિની પ્રેરણા જાગે ને સચરાચરમાં વ્યાપ્ત રહેલા ચૈતન્યને અંતરના ઉમળકાથી પ્રણામ કરવાની સહજ ઊર્મિ જાગે ને એવું જ્યાં જ્યાં ને જ્યારે જ્યારે થાય ત્યાં ત્યાં ‘મારા શ્રીગુરુનાં ચરણ છે’— એમ અનુભવવું. શ્રીગુરુ એટલે શરીર નહિ, તેમ તેની તેજસ્વી પ્રભા પણ નહિ, પરંતુ તેના જીવનની અલૌકિક, દિવ્ય, રમ્ય ને ભવ્ય શક્તિ, ને તેના જીવન દ્વારા ગતિમાન થઈ રહેલું ક્રિયામાણ થઈ રહેલું વ્યક્ત

જીવંત દૈવત. સંત-મહાત્માઓને પગે લાગવાથી કશું વળે નહિ. જે કર્મ થતી પળે સાધનાનું જેમાં જીવંત જ્ઞાન નથી એવું કર્મ એ કર્મ નથી, પરંતુ ઊલટું વેઠરૂપ છે. આંધળું અનુકરણ કર્યે પણ કશું ના વળે. કોઈ પણ મહાન આત્માની જગતમાં પ્રતિષ્ઠાથી અંજાઈ ગયે પણ જીવનો ઉદ્ધાર નથી. પરંતુ એ સાધુ, સંત, મહાત્માઓમાં જે પ્રચંડ ઝળહળતી ચેતના જાગી રહેલી છે અને તેમનામાં અથવા તેમની દ્વારા જે કંઈ નવું સર્જન કરવાને તેમનામાંનું તત્ત્વ ઈચ્છે છે, તે તત્ત્વના ભાવને સાધક જો જ્ઞાન-ભક્તિપૂર્વકની ધારણાથી હૃદયમાંથી આવકારવાનું કરે, એટલું જ નહિ પરંતુ એને કામે લગાડ્યા કરવાની કળા શીખે તો જ આપણને કંઈ સાચું તત્ત્વ મળી શકવાનું છે. સંત-સાધુ-મહાત્માઓનાં ચરણકમળનો મહિમા અનેક જ્ઞાની સંતભક્તોએ ગાયો છે. પરંતુ તેનો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો જીવતો ખ્યાલ આજે સમાજમાં નથી. સમાજ આજે ચરણમાં પડે છે ખરો, પરંતુ એની એ ટેવમાં ક્યાંય જીવતાપણું નથી. એ તો ખાલી અજ્ઞાનતા ભરેલી જડતા છે. એવી ટેવથી ઉદ્ધાર થવો તો ક્યાંય રહ્યો પણ પતન જ થાય. સંસાર-વ્યવહારના કર્મમાં પણ જડસુ માનવી તે તે કર્મનો કંઈક ખ્યાલ રાખતો હોય છે. જો તે સાચું હોય તો સાધનાના માર્ગમાં કર્મમાં રાખવાનો જીવંત હેતુ કેટલો બધો પ્રાણવાળો હોવો ઘટે, તે સમજી શકાય તેવું છે. સાધનામાંથી માનવીની દૃષ્ટિશક્તિ ખીલતી જવી જોઈએ તો જ કર્મમાં અને પ્રત્યેક કર્મથી જીવનની ગતિ થવાનો પૂરતો સંભવ રહે છે.

ચરણની સેવા કે ભક્તિ એ તો જીવનમાં જીવનને ગતિ આણવા કાજે છે. સંત, સાધુમહાત્માઓ તો ચાલતા જ હોય છે. તેઓ કદી પણ સ્થિર, સલામત સ્થિતિમાં હોતા નથી. એટલે તેઓ એક રીતે ગતિમાન ચરણરૂપે જ છે અને તેઓ ‘સર્વભૂતેહિતરત’ છે, એવો એમનો સહજ સ્વભાવ છે. એમાં એમને કશું વિચારવાપણું રહેતું નથી. એવા જીવતા ચરણનો આદર્શ ખ્યાલમાં રહે એ કાજે ગુરુચરણનો મહિમા ગાયેલો હશે એમ હું માનું છું. (‘જીવનપાથેય’, આ. ૩, પૃ. ૧૦ થી ૧૫)

૧૪. પ્રાર્થના

પ્રાર્થના એ તો જીવનનો પ્રત્યક્ષ સહારો છે. જીવનને યોગ્ય બળ, પ્રેરણા, સહાનુભૂતિ, ધીરજ, હિંમત એવું એવું પ્રાર્થનામાંથી મળી રહે છે—જો પ્રાર્થનાની કળા સાધકને સાંપડી હોય તો. જેમ શરીર સાફ રાખવા નિયમિત નહાવાનું છે, તેમ અંતઃકરણને સ્વચ્છ ને શુદ્ધ રાખવા માટે પ્રાર્થના છે. પરંતુ તે સ્વંય ઊર્મિથી ને ભાવનાથી થવી જોઈએ. પ્રાર્થના જીવનને તેજસ્વી બનાવે છે. પ્રાર્થના એ કાંઈ લૂલી લૂલી લાગણીની વ્યક્તતા નથી; પરંતુ લાગણીને યોગ્ય પ્રકારનો આકાર આપવાનું એ તો એક ઉત્તમ સાધન છે. પ્રાર્થનાના એકધારા ભાવભીના અભ્યાસથી કર્મોના દોષો ઓછામાં ઓછા થતા હોય છે. તેથી જીવનમાં સદ્વિચારોની પ્રેરણા પણ સાંપડે છે.

કોઈની સેવા કરવી, સદ્વર્તાવ કરવો, સત્કર્મો કરવાં, સદાચારી ને પરોપકારી રહેવું ને થવું એ બધી પ્રાર્થનાની જ એક પ્રકારની રીત છે; પરંતુ આપણા માર્ગમાં સૌથી ઊંડી અસર કરે એવી પ્રાર્થના તે ઈશ્વરનું ધ્યાન, મનન, ચિંતવન છે. પ્રાર્થનાના અભ્યાસથી મનાદિ-કરણોમાં શુદ્ધિ પ્રાપ્ત થાય છે. જીવનવિકાસમાં પ્રાર્થનાનું મહત્ત્વ અપાય છે. પ્રાર્થનાની પણ આપણને ગરજ લાગી જવી જોઈશે. તે વિના તેમાં સાચો ભાવ પ્રકટી શકતો નથી. પુરુષાર્થથી બનવા કાજે ઘણો કાળ લાગે, અને કોઈક વાર તો અશક્ય જેવું લાગે તેમ છતાં પ્રાર્થનાના બળથી તેવું તેવું થઈ જતું ઘણાંએ અનુભવેલું છે. (‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૭૧-૨૭૨)

પ્રાર્થના જેવું ચેતનવંતું ને બળવાળું બીજું કોઈ સાધન નથી. હૃદયમાં હૃદયના સાચા ભાવથી આર્તનાદે ને આર્દ્રભાવે જે જીવ એનો આશરો લે છે, એને તેવી પ્રાર્થના કદી નિરાશ કરતી નથી. એવી છે પ્રાર્થનાની અંતરતમ શક્તિ. પરંતુ જીવની કેવી પરમ લાચારી છે કે એને પ્રાર્થનાનું શરણું લેવાનું કદી સૂઝતું નથી! કોઈક જીવ કરે છે તો તે કેવી લૂલી લૂલી પ્રાણ વિનાની. જ્યારે કંઈક સાચી ગરજ જાગે, કંઈક ઊંડું દર્દ થાય,

ઘણું ઘણું સાલવા માંડે, ત્યારે જે પ્રાર્થના થાય છે એટલે કે જે પ્રાર્થનાના ભાવમાં અંતરનું દર્દ વ્યક્ત થાય છે, તેવી તે વેળાની પ્રાર્થનાનો ભાવ વળી કંઈ ઓર હોય છે. પ્રાર્થના તો સકળ કંઈ કામ કરતાં કરતાં થઈ શકે. તે કેટલું સરળ, સહજ ને ઉત્તમ સાધન છે!

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૭૧-૭૨)

બાળકને જોતાં એના જેવી નિર્દોષતા જીવનમાં પ્રકટો, કોઈ પ્રેમી ખરા હૃદયના પ્રેમવાળું જોઈએ તો એમના જેવો ખરેખરો પ્રેમ પ્રભુ પરત્વે આપણા જીવનમાં પ્રકટો; કોઈ કાર્યનિષ્ઠ, કાર્યરત જીવને જોઈએ તો એના જેવી લઢણ આપણા ધ્યેય પરત્વે આપણને પ્રકટો; કોઈ સાધુ-પુરુષને જોતાં એમના જેવી સાધના કરવાની તીવ્ર તત્પરતાવાળી ભાવના અને શક્તિ તથા એવું ઓજસ આપણામાં પ્રભુકૃપાથી પ્રકટો, કોઈ નિર્મળ ભાવવાળાં બહેન કે મા જોઈને એમના જેવી નિર્મળતા આપણામાં પ્રકટો; કોઈ નૈસર્ગિક સુંદર દૃશ્ય જોવાતાં એના જેવો પ્રભુનો આવિર્ભાવ આપણામાં ઉદ્ભવો; વેગવંતી નદીને જોતાં એ જેવા ઉત્સાહ અને ઉન્માદથી અવિરતપણે ધસારાબંધ જેમ પોતાના ધ્યેય પ્રતિ ધસ્યા કરે છે, એવું આપણા જીવનમાં મળતા અનેક પ્રસંગોમાં અને દૃશ્યોમાં એવો ભાવ જાગ્રતિ રાખીને, પ્રકટાવીને, હૃદયમાં કેળવીને ધ્યેયના હેતુને ફળવવા અર્થે જે તે પ્રકારની હૃદયમાં પ્રાર્થના કરવી તે પણ એક મોટું સાધન છે.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૨૮૭)

» પ્રાર્થનાભાવે પ્રવૃત્તિઓ :

(અનુક્રમ)

અન્ન કે સ્થૂળ એવું જે આવે તે ઉપયોગ સૌ;

ચેતના-શક્તિ પ્રેરાવા મળેલા ધારીને ગ્રહો.

(‘જીવનપગલે’, આ. ૧, પૃ. ૧૭)

અન્નથી તો ટકે પ્રાણ, અન્નમાં ચેતના ખરે,
 શક્તિ જન્માવવા કેરી જીવને ધારવી ઘટે.
 પાણી ઓગાળવાને છે, આપણામાંની વક્તા,
 પાણીને લેતી વેળાએ રાખજો એવી ધારણા.
 દુર્વૃત્તિરૂપ સૌ ત્યાગ મળ વાટે જતો દીસે
 થવાવા દૂર તેવું સૌ તે વેળા પ્રાર્થજો દ્વે.
 સૂતી વેળા સૂઈ જાતું, આપણામાંનું સ્થૂળ તે,
 ‘જાગતાં સૂઈ તે રે’જો, પ્રાર્થજો એવું તે પળે.
 પ્રાર્થનાભાવ હૈયામાં દઢાવી કર્મ સૌ કરો,
 વિના ભાવ થતાં કામો, નકામાં સર્વને ગણો.
 પ્રાર્થના દિવ્ય શક્તિની શુદ્ધ આધાર સૌ થવા,
 ધારી ત્યાં ધારણા એની તે તે સર્વ કર્યા જજો.

(‘કર્મગાથા’, આ. ૧, પૃ. ૧૦૬, ૧૧૮)

૧૫. ગુરુ

કોઈ પણ વિષય કે કાર્યક્ષેત્રમાં કોઈ સારો ને સહદયી હોશિયાર શીખવનાર પ્રત્યક્ષપણે મળી જાય તો તે વિષયમાં કે કાર્યક્ષેત્રમાં કુશળતા મેળવવી શીખનારને ઘણી સહેલી થઈ પડે છે. સંસારમાં જ્યાં જ્યાં નજર નાંખીશું, ત્યાં ત્યાં માલૂમ પડશે કે દરેક વ્યક્તિ કોઈ ને કોઈ શીખવનાર પાસેથી પોતાને જોઈતું શીખી લે છે. અજાણ્યા પર્વત પર ચઢવું હોય તો આપણે ભૂલા ન પડીએ, સંકટોમાંથી ઊગરી જઈએ તે કારણે ભોમિયાને સાથે લઈએ છીએ. તેવું જ અધ્યાત્મમાર્ગે છે.

જેને પ્રભુના માર્ગે વળવું છે, અંતર્મુખ થવું છે, ભગવાનને શરણે રહેવું છે અથવા ઊર્ધ્વગામી જીવન પોતાનામાં ઉદ્ભવવાવું છે, તેણે એવા કોઈક સાથે સંપર્ક સાધવો જરૂરી છે. પેલાના સંપર્ક ને સંબંધને પરિણામે પોતાનામાં ઊર્ધ્વગામી પ્રવાહો અથડાય અને જન્મે એવી વ્યક્તિ-વિભૂતિ નિરાસક્ત, અહંરહિત, દ્વંદ્વાતીત, ત્રિગુણાતીત અને ભગવાનની

ભાવનામાં સદાય રત હોવાથી સાધારણ માનવીમાં જે રાગાત્મક પ્રવાહો પડેલા છે, તેનાથી ઉચ્ચ કોટિના પ્રવાહો તે જીવમાં અથડાશે. જોકે સાધકને શરૂમાં આની જાણ થઈ શકતી નથી, પરંતુ આગળની કક્ષાઓમાં જાણ થઈ શકે છે—અને એક જાતનું સંઘર્ષણ થઈ મંથન જાગશે—આમ સામસામા રાગાત્મક અને અરાગાત્મક પ્રવાહો જાગ્યા કરતા હોવાથી જીવની ચેતનાશક્તિમાં જરૂર ફેરફાર થવા માંડશે. જ્યારે આપણા બીજા સંબંધો પાર્થિવ હોવાથી એવા સંબંધો આપણને પાર્થિવપણાથી ઉપર લઈ જઈ શકતા નથી. ગુરુની પ્રથા આ કારણે હશે.

કેવળ સંપર્ક કે સંબંધ એકલાથી આપણને સામી વ્યક્તિનું ચિંતન થતું નથી, પણ એમાં જ્યારે રાગ કે આસક્તિ પ્રકટે છે, ત્યારે તેનું ચિંતન થયા કરે છે—ને રાગ જેટલો વધુ તેટલું ચિંતન વધુ—તેમજ એવા ગુરુ પ્રત્યે પણ એ ખૂબ પ્રેમ જામ્યા કરશે તો એનું ચિંતન પણ જરૂર સવિશેષ રહેશે. ગુરુ પ્રત્યેના પ્રેમનો હેતુ આપણી ચેતનાને જગાડવાનો, જગાડીને ક્રિયાત્મક બનાવવાનો અને તેમ થતાં થતાં, આપણું સર્વાંશે દિવ્ય રૂપાંતર થવાનો છે. આ સંબંધના હેતુમાં પૂરેપૂરી રીતે જ્ઞાન અને ભાન હોવા ઉપરાંત ગુરુ પ્રત્યેનો આપણો ભાવ Receptive and Responsive—ગ્રહણાત્મક અને ક્રિયાત્મક સહકારવાળો હોવો જોઈશે. ખરી આતુરતાભર્યા વલણ, વૃત્તિ ને દૃષ્ટિ આપણામાં કેન્દ્રિત, એકાગ્ર અને હૃદયથી રહેવાં જોઈશે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૪૪, ૪૫, ૧૦૪)

(અનુકૃપ)

ગુરુ ના દેહધારી છે, ગુરુ તો સૂક્ષ્મ ભાવ છે,
ગુરુ આધાર ભૂમિકા પામવા ગૂઢ તત્ત્વને.

(‘જીવનપાથેય’, આ. ૩, પૃ. ૫)

પ્રસંગે પ્રસંગે જે સદ્ગુરુની સમજણ પ્રવર્તતી હોય છે, ને સમજણ, વ્યવહાર વર્તન, પ્રસંગમાં તે બીજાને દોરવણી આપે છે; તે હકીકત તથા તેમનું કર્મ-કૌશલ; એનો સૂક્ષ્મ વિવેક; એની જેમાં તેમાંથી તારતમ્ય શોધી લેવાની કળા, જરાક જેટલા પરિચયમાં પણ આવતાં કોઈની પણ

પ્રકૃતિની યોગ્ય સમજણ પ્રકટી જવી; પ્રસંગને તેની યથાર્થતામાં સમજવાની તેની સૂઝ; સર્વ મળતા જીવોને સમજવાની ને તેમના તેમના યથાર્થપણામાં સ્વીકારવાની શક્તિ, જુદી જુદી પ્રકૃતિ અને સ્વભાવના જીવો સાથે એનો વર્તનપ્રકારના સુમેળભાવ, ને તેવા તેવા જીવો સાથેની તેની સુમેળભાવની વર્તનકળા, વૃત્તિ, વિચાર, ભાવના આદિનું સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ સમતાપૂર્વકનું નિરીક્ષણ, અવલોકન, પૃથક્કરણ કરી કરી તેનું યથાસ્થાને શું શું યથાયોગ્યપણું હોઈ શકે એનું સ્પષ્ટ હકીકતપણામાં વર્ણન કરી બતાવવું; પ્રત્યેક મનાદિકરણના પ્રાકૃતિક ધર્મ અને ગુણોની રમત અમુક અમુક કક્ષામાં કઈ કઈ ને કેવી કેવી હોઈ શકે તેનું યોગ્ય આકલન કરીને તે આપણને સમજાવવાનું બની શકવું; તેવાના જીવનની બીજી લાક્ષણિક ઢબો; એવાથી અનેક પ્રકારના જુદા જુદા થતા રહેતા અનુભવો, એવાનાં સંબંધ-સંપર્કના પરિચયથી ઓછા-વધતા પ્રમાણમાં કોઈ કોઈ બદલાતી રહેતી પ્રકૃતિના દાખલાઓ; એનું નિરહંકારીપણું, નિર્મળત્વપણું, એની અપાર નિઃસ્પૃહતા અને સાથે સાથે અપરંપાર સ્પૃહા, એનો રાગ અને રાગનું અભાવપણું; આપમેળે જે તે કંઈ બન્યા કરે, એ જ કર્મ એવી એની સમજણ ને વર્તન; કર્મને કે સંબંધને ખોળવા જવાની જરા સરખી પણ વૃત્તિનો તદ્દન અભાવ; જેના વડે કરીને આપણા જીવનમાં ધીરજ, હિંમત, સહનશીલતા, મતસહિષ્ણુતા, પ્રેમ, સર્વ પરત્વે સદ્ભાવ ને સમભાવ આદિ પ્રકટેલાં અનુભવી શકાય છે; જેના વડે અણદીઠ, ઓચિંતી, કંઈક કશા વિશે પ્રેરણા મળ્યા કરતી હોય છે—જેના વડે આપણું સારું જીવન ઊર્ધ્વગામી થયે જતું જણાયું છે; જેના વડે કરીને આપણાં શારીરિક દર્દો સાથેની તેની તાદાત્મ્યતા તેના શરીર પર અનેક વાર પ્રત્યક્ષ અનુભવે વર્તાઈને જેણે આપણાં દુઃખોમાં સહભાગી બનીને આપણને સરળતા ને હળવાશ કરી દીધાં છે—વગેરે વગેરે બધાંથી કરી સદ્ગુરુની યથોયોગ્યતા સમજી શકાય તેવું હોય છે. આવું જો બધું તેનું આપણને તદ્દન વાસ્તવિક લાગતું હોય તો પછી એવાને આપણે સ્વીકારવો તે યથાયોગ્યપણે છે—એમ માનવું ને જાણવું.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૨, પૃ. ૨૩૧ થી ૨૧૬)

વ્યાયામ શિક્ષકનું કાર્યક્ષેત્ર શરીર-વિકાસ છે. શિક્ષકનું કાર્યક્ષેત્ર મનોવિકાસ કે બુદ્ધિવિકાસ છે, તેમ ગુરુનું કાર્યક્ષેત્ર માનવસ્વભાવનું દિવ્ય રૂપાંતર કરવાનું છે; શીલ-વિકાસનું કાર્ય ભાગ્યે જ શિક્ષકના કાર્યક્ષેત્રમાં આવી જાય છે. માનસિક વિકાસ થોડોઘણો શિક્ષક કરાવી શકે છે, આધ્યાત્મિક વિકાસ થતો હોય તો બહુ જ નજીવો ને આડકતરી રીતે. આમ જ્યાં શિક્ષકનું કાર્ય પૂરું થાય છે ત્યાંથી શ્રીસદ્ગુરુનું કાર્ય શરૂ થાય છે.

લાગણીઓ, પ્રેરણાઓ, પ્રાણ, મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, સંસ્કાર, સુષુપ્ત માનસ, વગેરેમાં જે જે કુટેવો ગળે ઘંટીના પડ જેવી લટકતી રહ્યાં કરીને સાધકનો આત્મિક વિકાસ અટકાવતી હોય છે, તે બધી દૂર કરી અથવા શુદ્ધ કરી, આત્મસ્થિતિમાં પ્રકટાવવામાં સાધકની પ્રથા અને શ્રીસદ્ગુરુ સહાય કરે છે. ગુરુનું કાર્ય માત્ર બોધ દેવાનું નથી, પરંતુ સાધકની સુષુપ્ત શક્તિઓને છતી કરી જાગ્રત કરવામાં મદદરૂપ થવાનું છે.

આવા અતિ સૂક્ષ્મ કાર્ય માટે કુદરતી રીતે સાધન પણ સૂક્ષ્મ યોજાતું હોય છે. આ સાધન એટલું તો સૂક્ષ્મ હોય છે કે સાધકને શરૂમાં તો ખબર પણ પડતી નથી, કે પોતે ગુરુની અસર નીચે પ્રવર્તતો હોય છે. અલબત્ત, આ વિદ્યામાં વાણી છેક વર્જ્ય નથી, પરંતુ સૂક્ષ્મ સંબંધ કરતાં ઉપદેશાત્મક વાણી ઓછી અસરકારક હોય છે ને તેથી તેનો ઉપયોગ પણ ઓછો કરવામાં આવે છે. આવા જ કોઈ કારણસર સદ્ગુરુ અને સંતો ઘણીવાર નિષ્ક્રિય અથવા તદ્દન સ્થગિત જેવા દેખાય છે અને તે કેવળ જગતમાંનાં આંદોલનો પરત્વે જ નહિ પણ જેઓએ એમને માર્ગદર્શન માટે સ્વીકાર્યા હોય તેવાઓ પ્રતિ પણ, ખરી રીતે પેલા સાધકો કે જગત જાણે કે ભલે ન જાણે, તેમ છતાં તેઓ તો સૂક્ષ્મ અને અદૃશ્ય રીતે, પેલાઓના હિતના કારણે જ ખૂબ જ પ્રવૃત્તિશીલ રહ્યા કરતા હોય છે. તેઓ વાણી દ્વારા ઉપદેશ આપે કે ન આપે, સાધકોને સમીપમાં રાખે કે દૂર રાખે, તો પણ આધ્યાત્મિક શક્તિનાં આંદોલનો સાધકોના વ્યક્તિત્વમાં ઊંડા પ્રવેશીને, તેમનું પરિવર્તન કરવા માંડે છે. સાધકની નિદ્રાવસ્થા વેળા જ્યારે તેના આંતરસત્ત્વને પહોંચવું કેંક વધુ સુગમ હોય છે, ત્યારે પણ શ્રીસદ્ગુરુ આવાં આંદોલનોનો ઉપયોગ કેટલીક વાર કરતા હોય છે.

સાધકનાં આંતર-મંથનો તથા તેની સમીપ ખડા થતા કોયડાનું જ્ઞાન ગુરુને હોવાથી તે એવા કોયડાનો ઉકેલ કઢીક કઢીક વાતવાતમાં ત્રીજી વ્યક્તિની સાથે વાત કરતાં જ આપી દેતા હોય છે. સાધકે આ કારણે ખૂબ જાગ્રત રહેવાની જરૂર પડતી હોય છે ને તેની ચકોરતાને તાલીમ પણ મળતી રહે છે. કેટલીક વાર કડવા અનુભવે જ શીખવા દેવાની ગુરુની દેખીતી રીતે નિર્દય પદ્ધતિમાં, સાચી કરુણા, ડરામણ ને પ્રેમ સમાયેલાં છે, એમ સાધકને ભાન થાય છે. જે પોતાના એકમાત્ર સાચા ને પ્રેમપૂર્ણ હિતકારીને તે ભ્રમણામાં તણાઈને મનમાં દોષ દેતો હતો એવું ઝળકતાં તે વળી વધારે ગુરુ પ્રતિ આકર્ષાય છે. હવે એને સૂઝે છે કે કપરા સંજોગોમાં જાણી જોઈને એને મૂકવામાં આવ્યો તો જ એની અંદર દટાઈ રહેલી શક્તિ જોર કરીને ફૂટી નીકળી ને લાભ થયો. ઊંડા પાણીમાં હડસેલનાર ગુરુ તરફડિયાં મારી કિનારે પહોંચવાના તેના પ્રયાસમાં ગુપ્ત સહાય આપનાર પણ ગુરુ છે. કેટલીક વાર દુન્યવી કાર્યોનો લગભગ અસહ્ય બોજો નાંખીને ગુરુ તેની પ્રગતિ સાધતો અથવા પીછેહઠ કરાવતો લાગે, પરંતુ એમાં પણ એને કલ્યાણકારી પરિણામ સાધક અનુભવે છે. શ્રદ્ધાની આકરી કસોટી થાય એવાં કાર્યો પણ ચીંધવામાં આવે છે. આવી બધી પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શ્રીસદ્ગુરુનો હેતુ પોતાની સાથે સાધકની ચેતનાની સાંકળ દઢ અને અતૂટ થવા માંડે તે પણ હોય છે. કેટલીક વાર સૂક્ષ્મ, દ્વિઅર્થી કે અનેક અર્થી વાણીનું પણ અવલંબન સાધકની સૂક્ષ્મતા, ચકોરતા અને વિવેકશક્તિના વિકાસ માટે લેવામાં આવતું હોય છે.

શરૂઆતના સાધકને કેટલીક વાર અનુભવ થાય છે કે ગુરુ એની યોગ્ય કે અયોગ્ય એવી ઘણી ઈચ્છાઓ પૂરી કરે છે; અને ગુરુને આથી કેટલીક વાર ઘણું સહન કરવાનું આવે છે. તો તેને તે પોતાનું પ્રારબ્ધ ભોગવાઈ જાય છે; એમ જાણીને તેવું બધું થવા દે છે. જ્યારે સાધકને આની જાણ થાય છે, ત્યારે એનો ગુરુ પ્રત્યેનો કુવારો જોરથી ફૂટી નીકળે છે. શરૂઆતમાં સાધકને જાણ નથી થતી કે પોતે કોઈ સૂક્ષ્મ અસરને પરિણામે ઘડાતો જતો હોય છે. તે વખતે દુઃખદ લાગતા અનુભવો પણ

એને થવાના; પરંતુ જો એવા વિષમ સંજોગોને પણ તે આનંદપૂર્વક સ્વીકારી લે છે તો પ્રગતિ ઝટ થાય છે. કો'કવાર ગુરુ પોતાની દિવ્ય ચેતનાશક્તિનો સહજ પરચો પણ સાધકને બતાવે છે—જેને સાધક ચમત્કાર તરીકે લેખતો હોય છે અને એ સાધન દ્વારા પણ સાધકને પોતાના પરત્વેના આકર્ષણમાં પ્રેરવતો હોય છે. કેટલીક વાર આઘાત આપીને પણ પોતાનાં મન, બુદ્ધિને સંકોરીને સતેજ કરીને પોતા તરફ વાળતો હોય છે. જેમ મા પોતાના બાળકને કો'કવાર હસાવે છે, કો'ક વાર પટાવે છે તો કો'ક વાર રડાવે છે, ને કો'કવાર તેની સાથે ગુસ્સે પણ થાય છે, તેમ ગુરુ સાધક સાથે વર્તતો હોય છે. પરંતુ અલબત્ત માની જેમ પ્રકૃતિવશપણે નહિ, કિન્તુ સભાન—સજ્ઞાનપણે—પ્રકૃતિ પરના સ્વામિત્વ સાથે હેતુપૂર્વક સાધકની પ્રગતિ જેમ જેમ સધાતી જાય છે તેમ તેમ તેને પ્રતીતિ થતી જાય છે કે ગુરુનું માર્ગદર્શન ને વર્તન કશા પણ અગાઉથી કરાયેલ વિચારથી પ્રેરાયેલ નહિ પણ સહજ અને સ્વતઃ સ્ફુર્ત હોય છે અને એનો એકેએક કાર્યમાં, વાણીમાં અને હાવભાવમાં ગૂઢ હેતુ પણ સમાયેલો હોય છે. એવો કોઈ જાતનો મત કે સિદ્ધાંત નથી હોતો કે ગુરુનો પોતાનો આગવો અંગત ગણાય. એ તો પળપળ બદલાતી પરિસ્થિતિ અને વ્યક્તિને—સાધકને—યોગ્ય જે જાતનું ત્યારે લક્ષણ ને વર્તન ઘટિત હોય તે તટસ્થતાપૂર્વક રાખે છે. તેનું આજનું વર્તન કાલ કરતાં તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનું પણ હોઈ શકે છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૬૪ થી ૧૭૩)

જ્ઞાનની કક્ષામાં આવ્યા પહેલાં તે સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાને માટે પોતાની જાત પ્રત્યે સખત અને નિષ્ઠુર શ્રીસદ્ગુરુ બન્યા કરેલો હોય છે, તેવો જ નિર્દય સાધક પ્રત્યે પણ વખત આવ્યે જરૂર થતો હોય છે. દરેક સાધક સાથે પાછો તે પ્રમાણે જ વર્તશે એવું પણ નથી. કયા સાધકની પ્રકૃતિ કેવી છે, અને તેના પોતાની સાથે કર્મ પ્રારબ્ધના સંજોગો કેવા છે, તેની તેને જાણ હોવાથી સાધક સાથે યોગ્ય સમયે તે તે સાધકના કલ્યાણ અર્થે જ તેનો તેવો વર્તાવ રહેતો હોય છે. શરૂઆતમાં ને ઘણીવાર

તો લાંબા કાળ સુધી પણ સાધક આવું વર્તન સમજી શકતો હોતો નથી. ને તેથી ગુરુ પ્રત્યે તે ક્રોધે પણ ભરાય કે મનમાં અન્યથાપણે પણ વિચારે; પરંતુ તેથી તો સાધકને પોતાને જ નુકસાન થાય છે. સાધકને ગમે તેવું દુઃખ કે કષ્ટ થાય તોપણ જરૂર ઊભી થતાં જે કંઈ યોગ્ય કરવાનું હશે, તે કરતાં ગુરુ અચકાશે નહિ. જ્યાં સુધી એવી ઘડતરની ને યજ્ઞતરની ક્રિયાને સાધક દુઃખ અને કષ્ટ ગણ્યાં કરશે, ત્યાં સુધી એને સંતાપ અને કલેશ રહ્યા કરવાના. (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૦૭)

એક જ ગુરુને સાધકો જુદી જુદી રીતે અનુભવતા હોય છે. એક સાધકને તે વ્યવસ્થિત, કાળજીવાળો, ચોકસાઈવાળો, સ્મૃતિવાળો એવા એવા પ્રકારનો દેખાય, વળી બીજો સાધક એને બીજી રીતના અનુભવવાળો નિશ્ચયપૂર્વક તેમ જાણતો હોય છે. વળી ત્રીજા પ્રકારના જીવ સાથે તે ત્રીજી જ રીતે માલૂમ પડતો હોય છે. એમ તે અનેકની સાથે જુદો જુદો દેખાતો હોય છે; તેથી કોઈએ પણ તેવી કોઈની જણાવેલી હકીકતમાં ભેદ માનવાપણું નથી. પોતપોતાને તેવાનો થયેલો અનુભવ જેને તેને સ્થાને યથાર્થ હોવાનો પૂરતો સંભવ રહે છે.

જીવ તો હંમેશાં પાર્થિવતાની પકડમાં જ રહીને, એના ચોકઠામાં જકડાઈને જ બધું વિચારતો હોય છે. ગુરુની સલાહથી એને દેખીતો ગેરલાભ પણ થતો દેખાય—તેમ પણ બને—તેમ છતાં ગુરુનો હેતુ તો પેલાના જીવનના કલ્યાણ કાજેનો હોય છે. એટલે એવાનું કહેવું જો માત્ર પોતાના આંતરિક જીવનવિકાસની ભૂમિકા પરથી અને માત્ર અંતર્મુખ-પણાના નામથી તટસ્થ સાત્ત્વિકતાથી જો ગ્રહણ કરવાનું બની શકે, તો તેથી ઉપજતી સર્વ કોઈ સ્થિતિમાં માનવીની દષ્ટિ, વૃત્તિ અને વલણ જીવનવિકાસ પરત્વે રહેવામાં કરવામાં પ્રેરણારૂપે ઝળહળ્યાં કરે. જે સંતના સમાગમમાં આપણે આવ્યા હોઈએ અને જેની અતિમાનવતાનાં દર્શન અને અનુભવ આપણને હૃદયથી થયાં હોય તે પછી કોઈ એવા કશાકના કંઈક વિશે, તેમના વિશે, આપણામાં ગડમથલ જાગે, તો એનાં

પેલાં અતિમાનવતાનાં દર્શન ને આપણને એના થયેલા દૃઢ ખ્યાલથી, તેવા તેના 'કંઈક'ને આપણા જીવન વિશેનો શો હેતુ હોઈ શકે, એવું તટસ્થતાપૂર્વકનું પૃથક્કરણ જ્ઞાનપૂર્વક જો કરવામાં આવે, તો તેવાનો કોઈક દિવ્ય હેતુ સમજાયા વિના રહે નહિ. જેના વિશે અતિમાનવતાનાં દર્શન ને અનુભવ આપણને ખરેખર થયા હોય, તેને વિશે કશી સગડગ પણ ન હોય, અને જેના વિશે બુદ્ધિ પણ તે કબૂલ કરતી હોય, તો તેવી વ્યક્તિ કદી પાર્થિવપણાની જીવનવાળી હોઈ શકતી નથી. જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં ગમે તેમ અલેલટપ્પે કશું જ સ્વીકારી લેવાનું નથી, તેના કરતાં પણ વિશેષ આમાં એનાં યોગ્ય પ્રમાણો ને લક્ષણો હોય છે. કાં તો એમ સંભવ છે કે એવાના અતિમાનવતાનાં દર્શન કે અનુભવ કરવામાં આપણી માત્ર સાવ અંધશ્રદ્ધા હોય તો પછી જુદી વાત. પરંતુ જેનો અનુભવ નરી પ્રમાણભૂત હકીકતોને આધારે, નરી શુદ્ધ આંખે, બુદ્ધિ ને મનથી પ્રત્યક્ષ થયો હોય, તો પછી એના વિશે કશું વિચારવા કરતાં પોતા વિષે જ સાધકે ઊંડામાં ઊંડું વિચારવામાં લક્ષ આપવું યોગ્ય લાગે છે. (‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૧૨૧-૧૨૨)

સાધક એક વખત પોતાના જીવનમાં ગુરુની આવશ્યકતા સ્વીકારી લે છે; તે પછી એને એની મહત્તા સમજાયા વિના રહેતી નથી. એને સમજાતું જાય છે કે ગુરુ એટલે વિશ્વની પ્રત્યેક વસ્તુનું કોઈ પરમ ચેતનાશક્તિ સાથે શા માટે ને કેવી રીતે સંકળાવાનું બને છે, તે સમજાવનાર જ્ઞાન-શક્તિ. માનવ-જીવનનું શું રહસ્ય છે, શા માટે આપણને જન્મ મળેલો છે, જીવનનો શો હેતુ છે, તેની સાથે જગતનો શો સંબંધ છે, એ બધાંની ક્રમશઃ સમજણ જેની ચેતનાશક્તિ વડે પોતાનામાં પ્રકટ થતી જાય છે, તે ચેતનાશક્તિ જ ગુરુ છે.

આમ જે સાધકને ગુરુની મહત્તા સમજાય છે, તે જીવનમાં નવું નવું શીખતો જાય છે, ને પછી ધીમે ધીમે ગુરુની નજીક આવતો જાય છે. શરૂઆતમાં સાધકને ગુરુની સ્થૂળ સમીપતાની જરૂર વધુ લાગે છે, તો પણ યોગ્ય ગુરુ તો તે સાધકને જરૂર પૂરતો જ પાસે રહેવા દેશે. જરૂર

કરતાં વધુ રહેવું, એ સાધકમાં ગુરુ પ્રત્યેની જે યોગ્ય સમજણ કે આદર-વૃત્તિ જન્મેલાં કે જન્મતાં હશે તે માટે લાભકારક ન પણ હોય. ગુરુ તો સાધકના આધારમાં અદૃશ્યપણે પોતાનો ભાવ જરૂર જેટલા પ્રમાણમાં રાખીને તટસ્થતાથી જોયા કરે છે. સાધક જ્યારે ગુરુની સમીપ હોય છે, ત્યારે પણ ગુરુ એવા કંઈ ને કંઈ પ્રસંગો ઉપજાવે છે કે જેથી સાધકનું મન ગુરુમાં આકર્ષાયેલું રહ્યાં કરે.

જે સાધક પોતાનાં જૂનાં મંતવ્યો, સમજણો, ગણતરીઓ, મડાગાંઠો, આગ્રહો, આદિ રાખ્યાં કરતો હશે, તેને તે બધાંમાંથી છોડાવવા ગુરુ કોઈ ને કોઈ સૂક્ષ્મ પ્રયત્ન કર્યા કરતા હોય છે—આથી કોઈક વાર આઘાત આપીને પણ સાધકને અંતરમાં વિરોધ પણ જાગતો હોય છે. પરસ્પર બે વિરોધી અથડામણોને લીધે આવું થવાનું જ. ગુરુનો ભાવ સાધકના પ્રત્યેક તબક્કામાં તેની સાથે રહ્યા કરતો હોય છે.

જે સાધકને પોતાના જીવનના હેતુની ગેડ હજી બરાબર બેઠી નથી કે તેનું પૂરેપૂરું મહત્ત્વ હજી અંતરમાં બેસી ગયું નથી તેવો સાધક ગુરુને યથાર્થ રીતે સમજી શકતો નથી. એટલું જ નહિ પણ પોતાની અધૂરી સમજણ અનુસાર ગુરુ વિશે મત બાંધીને તેમને અન્યાય પણ કરતો હોય છે. આવા વલણથી ગુરુની નિકટતા કંઈ લાભ અપાવી શકતી નથી. જો સાધક અભિપ્રાય ન બાંધી લેતાં ખુલ્લો રહેવા મથે ને રહે તો લાભ મેળવી શકે.

કદાચ કર્મ-પ્રારબ્ધના સંજોગે કોઈ અતિ નીચલા થરના સાધક સાથે ગુરુનો સંબંધ થયો હશે તો અનેક જાતની મથામણો તે સાધકના જીવનમાં ઉદ્ભવાવીને તેને ઊંચે લાવ્યા વિના ગુરુ રહેનાર નથી. આ કાર્યની પરિપૂર્ણતા માટે એને મન તો અપાર ધીરજ હોય છે. સાધકને પોતાનું સ્પષ્ટ ભાન જાગે એવું કરાવવામાં તે કશુંયે બાકી રાખતો નથી. અલબત્ત, સાધકના હાથે જ તે બધું થવા દે છે. એની પાછળના સંજોગોમાં પોતે ઊભો છે; એ ખ્યાલ પણ તે સાધકને જાગવા દેતો નથી. પરંતુ સાધક જ્યારે ગુરુનો સૂક્ષ્મ હાથ ઓળખી કાઢે છે, ત્યારે તેને પોતાના જીવનની કૃતાર્થતા થતી લાગે છે.

ગુરુની સમીપતા વેળાએ જુદી જુદી પ્રકૃતિના અનેક માનવીઓ સાથેના ગુરુના વર્તાવમાં શરૂઆતના સાધકને જીવનદૃષ્ટિના અભાવે દંભ, ડોળ, આડંબર, અહંભાવ, ક્રોધ એમ પ્રકૃતિની જુદી જુદી દરેક વૃત્તિઓ જણાયા કરે છે. ગુરુને પોતાનો પ્રભાવ, ઓજસ, મહત્તા, શક્તિ વગેરે સાધકના દિલમાં જોરજુલમથી જાણે ઠસાવવા માગે છે; એવું પણ સાધક કલ્યા વિના નથી રહી શકતો. આવાં બધાં સાધકનાં વલણોને ગુરુ સ્પષ્ટપણે જાણી જતો હોય છે; તોપણ પોતાના વર્તનનો યોગ્ય ખુલાસો ગુરુ ભાગ્યે જ કરે છે. પોતાને ઊંધી રીતે આસાનીથી સમજાવા દે છે. તેને ધીરજ હોય છે કે સાધક જો સાધનાને જ મહત્ત્વ આપ્યા કરશે તો આજે નહિ તો કાલે, ગુરુનું વિચિત્ર કે દેખીતી રીતનું અયોગ્ય લાગતું વર્તન તેના યોગ્યપણામાં સાધકને સમજાયા વિના રહેવાનું નથી.

કોઈને પણ એનાં લખાણો, એના પત્રોના અભ્યાસથી કે તેના તત્ત્વજ્ઞાનની સમજણથી પણ આપણે પૂરેપૂરી રીતે સમજી શકીશું નહિ. એ કાજે એવાનો નિકટ સહવાસ જરૂરી ભલે હોય છતાં તે પણ પૂરતું નથી. સતત એકધારો જીવનવિકાસનો અભ્યાસ અને હૃદયની ભાવનાથી સેવેલો સહવાસ, તે ઉપરાંત તેનું હૃદય સમજવાનો ને એની જીવનની સમગ્ર, સળંગ, સર્વતોમુખી વિચારસરણી, ભાવસરણી ને જીવનસરણીની ઈમારત ક્યા પાયા ઉપર ચણાયેલી છે, તે સમજવાને પ્રયત્ન થાય તો જ તેનું જીવનમૂળ આપણને કદાચ હાથ લાગશે અને જો હાથ લાગે તો પણ તે પૂરેપૂરી રીતે તો નહિ જ. આથી સાધક પોતામાં થતાં પરિવર્તનોને સત્ય હકીકતરૂપે અનુભવશે, ત્યારે તેના દિલમાં ગુરુની પરમ મહત્તાનો ને ઉપયોગીપણાનો વધારેમાં વધારે સ્ફોટ હૃદયથી થતો જશે.

ગુરુની સમીપતા યોગ્યતાવાળી અને ફળદાયી તેટલા જ પ્રમાણમાં ગણી શકાય કે જેટલા પ્રમાણમાં સાધકનું સમગ્ર જીવન તેની ચેતનાશક્તિ સાથે સંકળાતું જાય અને તેનો દૈવી લાભ લેવાતો જાય. સાધકે પોતે જ આ બાબતમાં સજાગ રહીને પોતાની નિમ્ન પ્રકૃતિઓનાં વિકૃત વલણોનો ઈન્કાર સતત કર્યા કરીને મથ્યા કરવાનું રહે છે.

જે સમજણ કે પ્રેરણાઓ સાધકને મળે તે સાધકને રચનાત્મક મદદ અને વેગ આપનારી હોય, તેની અસરને આડકેટે લઈ જનારી ન હોય તે વિશે સાધકે સૂક્ષ્મ જાગ્રત વિવેક કર્યા કરવાનો રહેશે; કારણ કે જે ચેતનાશક્તિ સાથે આપણો સંબંધ થયેલો છે, તે ચેતનાશક્તિ વ્યક્તપણે નિર્ભેળ સરળતાથી આપણી સાથે કામ લઈ રહેતી હોતી નથી. આપણને તો કદીક બીજું પણ બતાવે, અને તે વેળાએ આપણી પૂરી કસોટી થઈ જવાનો સંભવ રહે છે. આ કારણથી સાધકે કદી પણ વિવેકશક્તિ નહીં વાપરવી કે બુદ્ધિનો ઉપયોગ નહિ જ કરવો એમ માનવું બરાબર નથી. આપણામાં પૂરેપૂરી સમજ, તુલનાત્મક બુદ્ધિ ને શક્તિ, પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં પોતાનો શો ધર્મ છે એ સમજી લેવાની સહજ શક્તિ, ગૂંચોનો ઉકેલ તરત જ કરવાની હૈયાસૂઝ—એવું બધું આપણામાં ઉગાડવા માટે ગુરુની ચેતનાશક્તિ છે. એ શક્તિ આપણને પરાધીન રાખવા માગતી નથી; પણ પોતાના જેવા જ ચેતનાશક્તિવાળા બનાવવા તે ઈચ્છે છે. (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૩૨ થી ૫૩)

વળી, ઘણીવાર ગુરુ જેમ થતું હોય તેમ નિરાંતે થવા દે છે. તે કશું બેળે બેળે લાદી શકતો નથી. એ પણ તેની તેની તેવી તેવી ભૂમિકાઓ માગી લેતો હોય છે. સમષ્ટિની ને વ્યક્તિની રચનામાં અને ચલણમાં આ જગતમાં રહેલા મહાન આત્માઓ સાક્ષીવત્ જ રહેતા હોય છે. વળી, સાધક ગુરુને પૂરેપૂરા હૃદયથી સ્વીકારી પણ શક્યો હોતો નથી. કદાચ ધારો કે ગુરુ એને હંકારવાનું ઈચ્છે તો પણ પેલો જીવ એને સમજી ના શકે; એના ભાવની રીતે તે ચાલી પણ ન શકે. ગુરુના આઘાત-પ્રત્યાઘાત સ્વીકારવા એ સહેલું નથી, કેમકે તે અટપટા છે. સાધકની કક્ષા જ્યાં સુધી જીવભાવમાં હોય છે, ત્યાં સુધી તેવો જીવ ગુરુની ભાવનાને ને ચેતનાને અને તેના યોગ્ય પ્રકારના હકીકતપણાને સમગ્ર અને સળંગપણે સમજી શકવાને સમર્થ બની શકતો નથી. ગુરુની જાગી ગયેલી ચેતના-શક્તિની પ્રતીતિ અને અનુભવો જીવને અનેક વાર થયા હોવા છતાં સાધક જીવદશામાં છે, ત્યાં સુધી તેવા આત્માની યોગ્યતામાં

એને સગડગ જાગ્યા વિના રહી શકતી નથી. જીવ-સ્વભાવમાં જકડી રાખવા આપણામાંની પ્રકૃતિ આપણને અનેક સૂક્ષ્મ ને કારણરૂપે કંઈ ને કંઈક કશું બતલાવી કે અમુક આપણી તેવી દશામાં 'હકીકતપણે' દેખાય તેવું બતાવી બતાવી મનને પેલાનામાં એકરાગ થતું અટકાવવા બધા તનતોડ પ્રયત્ન તે કરતી રહેવાની જ.

જ્યાં સુધી સાધકનો સંપૂર્ણભાવ એકરાગપણે ગુરુમાં સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે શરણપણાની જીવતી ભાવનામાં પૂરેપૂરો ન બની શક્યો હોય, ત્યાં સુધી ગુરુ પણ બિચારો સાવ લાચાર હોય છે. એની લાચારીનો તો પાર નથી હોતો—એવા એના દર્દને કોણ પિછાની શકે કે કોણ અનુભવી શકે? ગુરુ તો મડદા જેવો છે. એને જીવાડો તો જીવે ને મડદા જેવો રાખી મૂકો તો તે તેમ પણ નિરાંતે પડી રહે. તે જીવતો આપણા આધારે જ બની શકે. ગુરુની ભાવના, સર્વાર્પણભાવે, સમર્પણભાવે ને કેન્દ્રિતપણે જીવતી જાગતી આપણા આધારના એકેએક કરણમાં ન બની જાય, ત્યાં સુધી ગુરુ પણ લૂલો-પાંગળો હોય છે. ગુરુમાં આપણો પૂરેપૂરો હૃદયથી હૃદયમાં એકરાગ થઈ જવો—તેમનામાંનું સ્વીકારવાની ભૂમિકા યોગ્યપણે થવા કાજે—ઘણો જરૂરી છે. તેવું થઈ શકે તો જ યોગ્ય ગુરુ યોગ્ય સાધકને તેની યોગ્ય રીતે હંકારી શકે. આવું આખું વિજ્ઞાનશાસ્ત્ર છે.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૧, પૃ. ૧૨૩ થી ૧૨૭)

એમની પ્રત્યેક સૂચના નમ્રપણે, પૂરા ભક્તિભાવથી, કંઈ પણ કશી આશા-અપેક્ષા રાખ્યા વિના, આપણા પોતાના જ કલ્યાણ અર્થે તે તે બધું છે એમ સમજીને અને તે વેળાએ એ સૂચનાથી બીજો સામો વિચાર ઊગવા દીધા વિના તે તે સૂચનાનો હૃદયપૂર્વક અમલ કરવાનું રાખવું.

ગુરુ અંગેની કોઈ ઘટના કે ગમે તેવી જાતની આકરી તેમના તરફની પ્રસંગ-કસોટીમાં, મન-બુદ્ધિથી ન સમજાય તેવી વેળાએ પણ મનમાં અકળામણ, ઉદ્વેગ કે બીજી વૃત્તિ ન જાગી શકે, એવી દશા મનની રહ્યા કરે અને મનમાં કંઈ કશા બીજા ખ્યાલ ન જાગી શકે તો આપણા મનને જીવનના રચનાત્મકપણામાં જીવતું થવાને, તે એક ભારે ઉત્તમ પ્રકારની તાલીમ થઈ પડે. સદ્ભાવ, ભક્તિ કે આદરભાવ જે આપણે રાખવાનો છે, તે આપણા પોતાના જ જીવનવિકાસ કાજે કરવાનું છે.

વ્યાવહારિક ક્ષેત્રની જેમ આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રે પણ જ્યાં સુધી આપણને તે ક્ષેત્રનું જ્ઞાન, સમજ કે અનુભવ નથી, ત્યાં લગી એને (ગુરુને) આપણે યોગ્ય રીતે સમજી શકવાનાં નથી. આથી એના અંગે કોઈ પણ વિષે જેટલા ખુલ્લા મનવાળા આપણે રહી શકીએ, તે આપણા કાજે ઉત્તમ છે.

ગુરુ પણ સાધનરૂપ છે. એનું મહત્ત્વ હોય તો તે સાધન પૂરતું જ છે. એને—એ સાધનને—ઘટતું ને જરૂર જેટલું ને યોગ્ય મહત્ત્વ હોય તેટલું આપણે આપવાનું. તેનાથી ઓછું પણ નહિ ને વધારે પણ નહિ. વધારે આપવા જતાં સાધનમાં જ આપણે ભરાઈ પડવાનો સંભવ રહ્યા કરે છે; ને ઓછું અપાતાં સાધનનો પૂરો લાભ ઉઠાવી શકાતો નથી.

આપણો પ્રેમ તેઓ (ગુરુ) માગે છે. જેટલો વધુ અપાય એટલું આપણું જ વધુ શ્રેય છે. આપણા પ્રેમ વડે કરીને તેના કામમાં તે આપણને ભાગીદાર બનાવે છે. તેને આપણામાં કામ કરી શકવાને આપણામાં ભૂમિકા રચવાના હેતુ અર્થે તે માંગે છે.

સાધકે કોઈ પણ પ્રકારનો સંકોચ કે અંતર ગુરુની અને પોતાની વચ્ચે ન રાખવું ઘટે. (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૨૬)

પોતાના રાહબર પ્રત્યે અશ્રદ્ધા, અસદ્ભાવનું મનનું કે એવા કશાયનું એક પણ મોજું—લહરી—ન ઊઠે એ જોવાનું ને ઊઠે તો તેનો તત્ક્ષણ ઈન્કાર કરવાનું કાર્ય સાધકનું હોવું ઘટે.*

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૨૧૮)

૧૬. ધ્યાન

ધ્યાન આપણા અંતરની શોધ માટે થાય. સમર્પણની ભાવના માટે, ખાલીપણું, નિર્વિચારીપણું કેળવવા માટે લય થઈ જવા માટે, પ્રાર્થનાના mood (ભાવ—તરંગ) જેવું થાય; આમ ધ્યાનના અનેક પ્રયોજનો છે. તેથી એક વખત આમ થયું ને બીજી વખત આમ કેમ થયું? એવી સ્થિતિચુસ્તતા એમાં નથી. જે થાય તે જોયા કરવું—ધ્યાનમાં એકાગ્રતાનો ભાવ એ મુખ્ય વસ્તુ છે. તે સ્થિરતા—જડતાવાળી એકાગ્રતા નહિ પણ ચેતન-સ્ફુરંતી એકાગ્રતા હોવી જોઈએ.

*પૂ. શ્રીમોટાએ ‘શ્રીસદ્ગુરુ’ વિશે વિસ્તૃત સમજૂતી આપતું એક પુસ્તક રચ્યું છે.

ધ્યાન સમયે તંદ્રા, એ એક મોટો સામાન્ય અવરોધ આવતો હોય છે. તે આવતાં આપોઆપ સામાન્યતઃ તો ખબર પડી જતી હોય છે. ધ્યાનમાંથી કોઈ ખાસ પ્રકારની લાગણી ઊપજે એવી કશી અપેક્ષા ન રાખવી. માત્ર એમાંથી આપણે સતત જાગ્રતિ મેળવીએ ને સાધનામાં વેગ મળે તો તે ઘણું છે. તે વેળા આગ્રહ—મંતવ્યો—લાગણીઓ, વિચારો, આદિ બધું જ સાચા અર્થમાં લય પામી શકે તો તેટલી વેળા આપણી અંદરની ચેતનાનો—જેને ભગવાનનો ભાવ પણ કહી શકાય—તેનો સ્પર્શ થાય, જાણ થાય, અનુભવ થાય.

ધ્યાનમાં સમયની ગણતરી એ મહત્ત્વનું માપ નથી. અમુક કલાક ધ્યાન થયું તે ગૌણ છે. ઊંડાણનો ખ્યાલ રાખવો. તે ખ્યાલને પણ મહત્ત્વ દેવાનું નથી. ધ્યાન વેળા જે કંઈ અનુભવો થાય તે તટસ્થપણે જોયા કરવા.

ધ્યાનમાં આપોઆપ સ્વાભાવિકપણે શ્વાસોચ્છ્વાસ ધીમા પડતા જશે ને અંતે તો તદ્દન શાંતપણે ચાલશે. તેમાં પ્રાણાયામના નિયમો સ્વતઃ પળાયા જશે—જો ધ્યાન યોગ્યપણે કરાતું હશે તો. ને તદ્દન છેવટે તો શ્વાસોચ્છ્વાસ તદ્દન લય પણ પામ્યા જેવી સ્થિતિ થશે.

ધ્યાન વખતે ધ્યાન જ. પ્રાર્થના વખતે પ્રાર્થના જ. જે કરતા હોઈએ એના ભાવને જ પ્રધાનપણે વળગી રહેવું. ધ્યાનને છોડવાની ઈચ્છા ન થાય તો ચાલુ રાખવું. સમય થયો માટે છોડી દેવું તેમ ન કરવું.

ધ્યાનમાં જવાતાં જપ ઉપર ભાર રાખવાનો નથી. જ્યારે પૂરી લીનતા અનુભવાય, ત્યારે અંદરની જે ચેતના છે, એ અનુભવવામાં ચિત્તનું લક્ષ રાખવાનું છે. ધ્યાન પૂરું થયા પછી જે ધૂમરી ને એકાગ્રતા જેવું રહે છે તેનાથી જપ, ધારણાનો ભાવ ઊંડો હૃદયસ્થ ઉતારવો.

ધ્યાન શરૂ કરતી વેળા જપનો આશ્રય લઈ શકાય, પણ તેના પર ઝોક દીધા વિના, પછી તેનો પણ આગ્રહ ન હોય. ખરેખરી સર્જનાત્મક શક્તિનો અનુભવ પ્રત્યક્ષ કાર્યક્ષેત્રમાં ઊતરી સર્વાંગે ધ્યાનની સાધના ચાલુ રાખવાની છે. ધ્યાન માત્ર શાંત બેસી રહેવા માટે નથી. મનને નીરવતામાં પ્રકટાવવા ધ્યાન મદદરૂપ છે—એ તો જોકે તેનો તાત્કાલિક લાભ છે. તેમ થવાતાં મનથી ઉપરનો અનુભવ શક્ય બને છે. ધ્યાન એટલે જ આપણા આંતરત્ત્વની ખોજ.

હળવા ધ્યાનમાં મનની ચાલબાજીઓ જણાઈ શકે છે—ધ્યાનમાંથી શક્તિ, આનંદ, નૂતનતા સાંપડે છે. તથા આપણાં દૃષ્ટિબિંદુઓમાં તે ફેરફાર કરાવી આપે છે. આત્મવિશ્વાસ અને શ્રદ્ધાની વૃદ્ધિ કરે છે—આવા બધા આડકતરા લાભ પણ મળે છે. મૂળ હેતુ તો આત્માની ખોજ છે.

ધ્યાન સમયે આસનની ફેરબદલી ન કરવી. શરીર ઠીક ન હોય ત્યારે સૂતાં સૂતાં પણ ધ્યાન થઈ શકે. સૂતાં સૂતાં પલાંઠી વાળીને પણ થાય. તે વેળા તંદ્રા કે નિદ્રામાં ના પડી જવાય તેની તકેદારી રાખવી જોઈશે. ધ્યાનનો સમય પણ બનતાં લગી અમુક મુકરર રાખવો અને સ્થળ પણ. આસનની જરૂર ધ્યાનમાં શરૂમાં જ રહે છે. તેમાં તરબોળ થવાતાં અમુક ચોક્કસ આસનની જરૂર રહેતી નથી.

ધ્યાન વેળા બહારના અવાજો સંભળાય તેનો અર્થ કે હજુ એકાગ્રતા જામી નથી. એનો અર્થ એમ પણ નથી કે ધ્યાનમાં મૂઢ થવાનું કે રહેવાનું છે. અજ્ઞાન, મૂઢપણું તો ઈન્દ્રિયોનું કેળવવાનું છે. મનની શૂન્યતા તો ક્રમશઃ વધવી જ જોઈએ ને મનનાં અંગ ઉપાંગો પણ સાથે સાથે રસ લેતાં થવાં ઘટે.

(‘જીવનપગરણ, આ. ૨, પૃ. ૩૭, ૪૪, ૪૭, ૫૨, ૫૩, ૫૫, ૬૪, ૬૮, ૬૯)

ધ્યાન વેળા ભાવો જાગે તે ઠીક નહિ. ગમે તે તબક્કે અવ્યક્ત ને નિરાકાર ભાવ જાગે તો ઠીક. જે જે વિચારો આવે તેમાં રસ ન લેતાં, સાંકળ ન જોડી દેતાં, તેમને વહી જવા દેવા.

નક્કી કરેલો સમય પૂરો થયા પછી જ બનતાં લગી ધ્યાન છોડવું. વધુ મન થાય તો ભલે વધુ બેસવું, પણ વચ્ચેથી ઊઠી તો ન જ જવું, અપવાદ માફ. કશુંયે યદ્વાતદ્વા કરવાનું ન હોય તેમ જડ નિયમ પ્રમાણે પણ નહિ. ધ્યાનમાં સારા વિચારો આવે તે પણ તે વેળા માટે યોગ્ય નથી.

એકાગ્ર ધ્યાન વેળા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત બધું લય પામી જાય છે ને એમનો સુમેળ જામે છે. ધ્યાન વખતે લક્ષ્ય ને ચિત્ત હૃદયે રાખવાં ઠીક. હૃદયે લક્ષ્ય રાખીને ભ્રૂમધ્યે ચિત્ત (ધારણા) રાખો અથવા તો નાકના ટેરવે બન્નેનાં લક્ષ્ય તો હૃદયે જ હોય. એનાથી વિચારો એકદમ ઘટી જશે.

‘ધ્યાનમાં અમુક અમુક થાય તો જ સારું’ એવી લાગણી ન રાખવી. ત્યારે જે કંઈ થાય તેમાં મન ભળી ન જાય તેની ખબરદારી રાખવી ઘટે.

લીન ને એકાગ્ર થવાતાં ઊંડું ઊંડું ઊતરતાં જવું. ને જ્યાં સુધી ખ્યાલ રહ્યાં કરે ત્યાં સુધી ભગવાનના ભાવનો ખ્યાલ રાખવો; એ પણ ઊડી જાય તો ઊડી જવા દેવો ને શું થાય છે તે તટસ્થપણે જોયા કરવું.

ધ્યાન વેળા કે પછી હાથપગ આદિ શારીરિક અવયવોના અસ્તિત્વનો ખ્યાલ જતો રહે છે. એનું કારણ કે એ બધાં એકની એક સ્થિતિમાં રહેવાથી એમ બને છે.

જે ભાવનાને વધાર્યા કરવી હોય તે ભાવના પણ ધ્યાનથી વધી શકે છે. રોજ નવી નવી ભાવના રાખવાથી તેનો કંઈ ખાસ ફાયદો ન થાય. તેમજ ભાવનાને નડતરરૂપ જે કંઈ હોય તેનું તે દિવ્ય રૂપાંતર કરવાને માટે પણ ધ્યાનનો ઉપયોગ થઈ શકે છે.

ધ્યાનમાં લીનતા હોય તે વેળા હૃદય ઉપરથી લક્ષ્ય ખસી જતાં લીનતા ઘટી ન જતી હોય તોપણ લક્ષ્ય તો હૃદયે જ હવે રખાયાં કરાય તે ઉત્તમ છે. લીનતા વખતે ચેતનાની સ્થિતિ બદલાતી જતી હોય છે. ત્યારે તેવી તેવી પ્રત્યક્ષ કક્ષામાં ભળી ન જવું, નહિતર વિકાસ અટકી જશે. ('જીવનપગરણ', આ. ૨, પૃ. ૭૦, ૭૨, ૮૩, ૯૫, ૧૨૬-૧૨૭ ૧૭૨)

ધ્યાનમાં એકાગ્રતા થતાં પછી વિચારનો હુમલો નહિ આવે. વિચારો આવતાં તેઓ સપાટી પરથી વહી જશે. બંને નસકોરાંમાંથી પવન સરખો આવતો જતો હશે એટલે શ્વાસોચ્છ્વાસ સમ હશે. છાતીમાં ખેંચાણ થાય છે, કેટલાકને કંઠમાં શોષ પડે છે. ને જીભ સુકાય છે; તો કેટલાકને મુખમાં અમીરસ પણ ઝરે છે. કો'ક ધ્યાનના અંતે માથું કાં તો હળવું હળવું કે સ્ફૂર્તિજનક ભારે ભારે લાગે છે.

લક્ષ્ય એટલે એક પ્રકારનો એકાગ્ર, કેન્દ્રિત ને ધ્યેયલક્ષી ઉત્કટ ખ્યાલ ને ચિત્તની એના પર જ્ઞાનભક્તિયુક્ત ચેતના. લક્ષ્ય એટલે ભાવ, અને ચિત્ત એટલે એના પ્રાણ અને શક્તિ એવો અર્થ અહીં કરું છું.

બહિરૂમાં એક દૃષ્ટિ રહી શકે તે માટે ભક્તિની જરૂર અને અંતરમાં તેમ થવાવા માટે ધ્યાનની જરૂર. ('જીવનપગથી', આ. ૩, પૃ. ૪૮, ૫૫, ૮૪)

ધ્યાનમાં એક પ્રકારની ઉન્માદભરી લહરીઓ આવવી જોઈએ. એક પ્રકારની અલગપણાની શક્તિ એમાંથી મળી આવવી જોઈએ. અને તેને દિવસના બીજા વ્યવહારમાં સક્રિય બનાવવી ઘટે.

ધ્યાનમાં વૃત્તિઓ અને આસક્તિનું બળ આપણને માલૂમ પડી આવે છે. કેટલીક વાર ધ્યાન વેળા સૂક્ષ્મ તત્ત્વો અથડાય છે. દા.ત. સૂક્ષ્મ કર્ણેન્દ્રિયને અસર કરી શકે એવાં નાદનાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વો એને અથડાય છે. દિવ્ય સંગીત સંભળાય છે. આવી વખતે જાગ્રતિ રાખીને પોતાનું ધ્યેય જુદું છે એવો દઢ ખ્યાલ રાખવાનો છે. ‘નાદબ્રહ્મ’ સ્થિતિ કંઈ સર્વોપરી નથી. (‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૧૪૪-૧૪૫, ૧૮૪)

ધ્યાનમાં નાડીના ધબકારા ઘટે તે સારું છે. તે ચેતનાવાળી સ્થિતિ છે. ધ્યાનની સંપૂર્ણતામાં નાડીના ધબકારા શૂન્યની દશાએ પહોંચે છે. ધ્યાન પૂરું થયા પછી જો ધબકારા ૫૦ થયા, તો ધ્યાનની ખરી વેળાએ તો એનાથીયે ઓછા હોય છે. ધ્યાનની એકાગ્રતામાં હૃદયના ધબકારા ઓછા થતા જાય છે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૧૬, ૧૪૫)

ધ્યાનની એકાગ્રતામાં આંતરિક ચેતનની સ્ફૂર્તિ સતેજ થતી હોય છે.

ધ્યાનમાં તદાકાર થવાને માટે મન-હૃદય સર્વ-પ્રકારે સરળતાવાળાં, નિશ્ચિંતતાવાળાં, નિર્દ્વંદ્વભાવવાળાં બની જવાં જોઈએ. આ બધા માટે રોજના કર્તવ્યવ્યવહારમાં મનાદિ વલણોને જ્ઞાનપૂર્વક કેળવવાં ઘટે છે.

૧૭. ત્રાટક

ત્રાટકનો હેતુ આપણી આંતરિક ક્રિયાઓ ઉપર કાબૂ વધારવાનો છે. આપણા વિચારો, લાગણીઓ, ભાવનાઓને ગમે તેમ અસ્તવ્યસ્ત રીતે વિહરવા ન દેવા માટે આ સાધન છે. આનાથી એ બધાનો યોગ્ય

પટ આપણે રચી શકીશું ને તેવી આત્મશ્રદ્ધા આપણને ત્રાટકમાંથી જન્મવી જોઈએ.

ત્રાટકમાં હૃદય ઉપર આંતરદૃષ્ટિ રાખવાથી લીનતા આવે છે, એ સાચું છે. પણ બાહ્યદૃષ્ટિ તો ત્રાટક બિન્દુમાં જ રાખશો. આજુબાજુનું કશું દેખાવું ન જોઈએ. માત્ર બિન્દુ જ દેખાય. પાંપણ પણ ત્યારે મુદ્દલ ફરકવી ન જોઈએ. ત્રણ કલાક સુધી તે પ્રમાણે લઈ જવાનું છે, પરંતુ વૃત્તિ ઉપર કોઈ જાતનો બળાત્કાર નથી કરવાનો. જેમ જેમ પ્રેમ, રસ તેમાં જામતા જાય, તેમ તેમ સમય વધારતા જવું. આંખ મીંચાઈ જાય કે પાંપણ ફરકી જાય તો બંધ કરી દેવું રહ્યું. તે વખત પૂરતું તે પૂરું થયું ગણી લેવું. પૂરું થયા બાદ ઠંડા પાણીથી આંખોને છાલકો મારવી યા ઠંડા પાણીમાં પાંચેક મિનિટ બોળી રાખવી. ને તે બાદ આંખો મીંચીને, થોડા સમય બેસી રહેવું યા સૂઈ રહેવું ને નામસ્મરણ કરવું. આંખે લૂગડાનો સ્વચ્છ જાડો પાટો રાખવાથી પણ વધુ ઠીક રહેશે—આંખને આરામ વધુ મળશે. (‘જીવનપગરણ’, આ. ૨, પૃ. ૫૩, ૭૨)

શરૂઆતમાં જરા પણ ભાર આંખનાં પોપચાં ઉપર ન દેશો. ધીમે ધીમે સહજ રીતે હળવે હળવે આંખ ઉઘાડવાનું રાખવું ને ત્યારે જો ખૂબ પ્રેમભાવ ઊભરાતો રાખી શકીએ તો ઉત્તમ.

બિન્દુ-ત્રાટક એ આપણી બહિર્મુખ સર્વ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પ્રવૃત્તિ-ઓમાંથી એકમાં કેમ કરીને એકાગ્ર રહી શકાય એને માટે છે. જ્યોતનું ત્રાટક શક્તિના આહ્વાન માટેનું છે. (જ્યોત તદ્દન સ્થિર, લગીર પણ હાલ્યા વિનાની રહેવી ઘટે) બન્નેયે જરૂરી છે.

ત્રાટકમાં બેસતાં પહેલાં મનથી ખૂબ નિશ્ચય કરીને બેસવું કે પાંપણો ફરકવાની નથી જ. આપણે આપણી સંકલ્પશક્તિને જન્માવવાની ને સર્વોપરી કરવાની છે. આંખની પાંપણો ફરકે તો તે ત્રાટક ન કહેવાય. જ્યોત-ત્રાટક દિવસમાં બે વાર થઈ શકે. બિન્દુ ત્રાટક ત્રણ-ચાર કલાકને અંતરે બે થી ત્રણ વાર થઈ શકે. બિન્દુ ત્રાટક કે જ્યોતની ઊંચાઈ આંખની સીધાણમાં સામે જ આવે તેમ રાખવાનું. અંદરની કીકી હાલતી

નહિ લાગતી હોય પણ એની Pitch-એકાગ્ર દષ્ટિપાતની જગા કંઈક બદલાતી હશે, પણ નજર જો મધ્યબિન્દુ પરથી ખસતી ન હોય તો હરકત નથી. દેખાવ ઝાંખો ઝાંખો થઈ જાય છે એ તો એકટશે જોઈ રહેવાની લીધે. ('જીવનપગરણ', આ. ૨, પૃ. ૭૩, ૮૫, ૧૦૮, ૧૧૬)

સૂર્યનું ત્રાટક છ સાત મિનિટ જ રાખશો અને તે પણ તદ્દન ઊગતા સૂર્યનું. કિરણો તદ્દન કુમળાં હોવાં જોઈએ.

('જીવનસંશોધન', આ. ૧, પૃ. ૩૬૬)

ત્રાટક વેળા સૂક્ષ્મ આંખ અને મન હૃદયમાં કેન્દ્રિત હોવાં જોઈએ. ચંદ્રમા સામે પણ ત્રાટક કરી શકાય, પણ ત્યારે શો ભાવ ધારણ કરીએ છીએ એ મહત્ત્વનું હશે. ('જીવનપગરણ', આ. ૨, પૃ. ૧૧૬)

ત્રાટક વેળા જપ તો આપણે ચાલુ રાખ્યા જ કરવાના છે. ત્રાટકથી આંખો બગડે નહિ એટલું જ નહિ પણ આંખોનું તેજ વધે છે, દષ્ટિ લાંબે સુધીની થાય છે. ('જીવનપગરણ', આ. ૨, પૃ. ૧૧૭)

ત્રાટક સમયે જે જે વિચારો આવે તે ગમે તેવા લલચાવનારા હોય તો તેમાં રસ ન લેવો. એને આનુષંગિક વિચારની સાંકળ ન જોડવી. ત્યારે નાડીના ધબકારા ગણજો. ત્રાટક વેળા હૃદયમાં જેટલા ઊંડા ઊતરી શકાય તેટલું ઉત્તમ. ત્યાં જ વધારે મહત્ત્વ આપશો. ધૂન, જપ, ભજન સિવાય પણ તેમાં ભાવ જામી શકે તો તે ઉત્તમ. અંતર્મુખતા પણ પ્રકટવી જોઈએ.

('જીવનમંથન', આ. ૨, પૃ. ૨૦૨)

ભાવમાં જ્યારે ઘણી ઘણી એકાગ્રતા પ્રકટે છે, ત્યારે આંખ એની મેળે સ્થિર રહે છે. આંખને તે વેળા સ્થિર કરવી પડતી નથી. એવી જ રીતે જ્યારે આપણને જીવનસાધનામાં ખરેખરો રસ જામે છે, ને તેથી તેમાં એકાગ્રતા જામે છે, ત્યારે સાધના કરવી નથી પડતી; ત્યારે તે તો સહજમેળે થયે જાય છે. એકીટસે જોઈ રહેવાથી એકાગ્રતા સર્જાય છે.

('જીવનસંશોધન', આ. ૧, પૃ. ૪૮)

પ્રકૃતિમાંની સગડગ વૃત્તિને નિશ્ચયાત્મકપણામાં પ્રકટાવવાને ત્રાટક સારું સાધન છે. હૃદયમાં પ્રકટેલો ભાવ વ્યવહારમાં પણ જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગમાં પ્રકટાવવાનો છે.

શ્રીસદ્ગુરુના હૃદય પર ત્રાટક કરવાથી તેના ભાવની અસર જીવનમાં ઉદ્ભવે ખરી, પરંતુ તેમ થવાનો સાચો આધાર આપણા પોતાના હૃદયમાં તેના પરત્વે કેટલો ઉત્કટ ભાવ પ્રકટેલો છે, તેના પર છે અથવા કોઈ પવિત્ર જીવંત જાગેલા પુરુષની મૂર્તિ કે છબીની ઉપર અથવા તો મંદિરની મૂર્તિ ઉપર પણ એવી રીતે હૃદયની ભાવના પ્રકટાવી ત્રાટક થઈ શકે છે. ત્રાટકની પાછળનો હેતુ, ઉદ્દેશ ભુલાવો ન જોઈએ. બાકી ખાલી ખાલી આંખો ફાડીને જોયા કરવું એનું નામ ત્રાટક નથી. ત્રાટકમાં ભાવ પ્રકટતાં એકાગ્રતા વધે જ. એવી ભાવાત્મક એકાગ્રતા પ્રકટતાં આંખમાંથી અશ્રુ નીકળે છે કે નહિ; તેની પણ સમજણ પડતી હોતી નથી. દેહચેતનાનું ભાન પણ રહેતું હોતું નથી; અને અંતરમાં, અંતરની ભાવનામાં, એકાગ્રપણે ત્યારે મશગૂલ થઈ ગયા હોઈએ છીએ.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૩૪૯-૩૫૦)

૧૮. વૈરાગ્ય

આપણામાં વૈરાગ્ય બાબતમાં જુદા જુદા ખ્યાલો છે. સાધારણ રીતે લોકો કુટુંબીજનોથી વિખૂટા ને કંઈ કામકાજ ન કર્યા કરવું એટલે ‘વૈરાગ્ય’ એમ સમજે છે. પણ એ સમજણ સાચી નથી. ‘વૈરાગ્ય’ શબ્દના મૂળ અર્થમાં જઈએ તો ‘રાગ’ એટલે આસક્તિ. તે ઉપરથી વિરાગ કે વૈરાગ્ય એટલે અનાસક્તિ. આપણો આ માનવ-દેહ થયો ત્યારથી જ અમુક કર્તવ્યો તો આપણા ભાગે આવેલાં જ છે ને જીવીશું ત્યાં સુધી આવવાનાં જ છે. તે આવેલાં કર્તવ્યો કર્યા વગર આપણો છૂટકો નથી, તે તો આપણે પ્રેમપૂર્વક જ્ઞાનભક્તિભાવે ચેતનાથી કરવાનાં છે અને તે ભગવાનને

સમર્પણ કરવાનાં છે. પણ જો આપણને આપણા ધ્યેયની ખબર ન પડી હોત તો આપણે કેટલાંય નવાં બંધનોમાં પડતાં જતાં હોત. એ ધ્યેયનું જાગ્રતિપૂર્વકનું જ્ઞાન-ભાન આપણાં કર્મમાં તેટલે અંશે રહેતું હશે, એટલે અંશે જ આપણા સાધના કામમાં પણ નવાં બંધનોમાંથી આપણે ઊગરી શકીશું. એટલે હવે જ્યારે આપણું ધ્યેય—આદર્શ નક્કી થયું જ છે ને એ જ જીવનનો સાચો ઉદ્દેશ છે, એમ આપણને સમજણની ખાતરી થઈ છે, ત્યારે આપણે સમજણપૂર્વક ખ્યાલ રાખવો ઘટે કે જેટલાં કર્મ આપણે ભાગે આવેલાં કે આવતાં હોય ને તે પણ યોગ્ય હોય તેટલામાં જ આપણે રહેવાનું છે ને તે પણ અનાસક્તિ-પૂર્વક કરવાનાં છે. એનો અર્થ એમ નથી કે કાર્યો જીવ વિના, જડની જેમ કરવાનાં છે. પણ તે કરતી વખતે પરિણામ વિશે આસક્તિ આપણામાં ન હોવી ઘટે. વળી, તે તે કાર્યમાં આપણી મર્યાદાનો ને જવાબદારીનો તેટલા કાર્ય પૂરતો જ ખ્યાલ રાખ્યા કરી તે તે જેમ આવતાં જાય તેમ કર્યા કરીએ ને તે વિષે મનમાં કાર્ય કરતાં પહેલાં કે થઈ રહ્યા પછી વિચારો ન કર્યા કરીએ, કશી સગડગ ન થવા દઈએ અને મનને ડામાડોળ ન થવા દઈએ. આપણે જ્યારે જે જે કરવાનું આવે, ત્યારે તે તે કરી નાંખવું ને મનમાં તે વિશે પછીથી કશું ન રાખવું ને એમ જ્યારે તે તે કાર્યમાં આપણે સમજણપૂર્વક અનાસક્ત રહ્યાં કરીશું તો તેમ આપણને રંગ ચડવા લાગશે. ને લોકો એમ વાત કરતા હોય કે ‘એમ કરતાં કરતાં બીજા વિષયોમાં પણ માથાં મારવાં, તેમને એમ ભલે કરવા દઈએ, તેમને વિશે મનમાં કશો અન્યથા ભાવ ન આણવા દઈએ. પણ આપણે તો એકમાં જો રસ લીધા કરીશું તો જ આપણે અંતર્મુખ થઈ શકીશું, કારણ કે આપણું મન, ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, ચિત્ત જેવી રીતે ગ્રહણ કરે તેવી રીતે મેળવ્યા કરે છે’. એટલે એકમાં રસ લેવાનું રાખીએ તો જ ઈન્દ્રિયો, બુદ્ધિ, ચિત્ત એમાં રસ લેવા માંડશે ને તે દ્વારા મન અને તો જ મનની અંતર્મુખતા શક્ય થશે. આવી દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણથી જે જીવન ગળાય તે વૈરાગ્યમય જીવન.

તો હવે સવાલ એ થાય છે કે એવી સમજણ ક્યારે ને કેવી રીતે આવે? ‘ક્યારે’નો સવાલ આપણે કદી ઊઠાવવાનો નથી. એનો અર્થ

એમ નથી કે આપણે ઉત્સુકતા, તમન્ના વધે એ માટે કશી ઈચ્છા ન રાખવી, કે તે દિશા તરફ લક્ષ ન જ આપવું. પણ એનો અર્થ એ થાય છે કે તેની સાથે આપણામાં અપાર ધીરજ જોઈએ. ગીતાજીમાં જેને ‘સાત્ત્વિક’ સાધક કહ્યો છે એટલે કે ધીરજ અને સાથે સાથે ઉત્સાહવાળો—એવું આપણે રહેવાનું છે.

જીવનની તમન્ના કેમ પ્રકટે એ વિચારવાનું કામ આપણું રહ્યું જ છે. જીવથી જે જે કાર્યો આસક્તિથી થતાં જાય છે, એની ગૂંગળામણ, અમૂંઝણ ને અકળામણ એમાં વધતી જ ચાલે છે. એની ચિંતાનો પાર જ રહેતો નથી. ઉદ્વિગ્નતા, ક્લેશ, સંતાપ ને મુશ્કેલીઓ એ તો જાણે એને વરેલાં જ હોય છે. એમાંથી કદી ઊંચો જ આવી નથી શકતો. એવા જીવના સુખના અનુભવમાં કશું સુખ પણ શું? એના સુખમાં પણ એને નિરાંત નથી, ચેન નથી. પરંતુ જ્યારે જીવને એવું જીવન ખૂબ સાલવા માંડે છે, ત્યારે જ તે પોતે કંઈક ઊંચે આવવાની શક્યતામાં પ્રવેશે છે, ને ત્યારે જ એ ઉચ્ચતમ જીવન વિષેની તમન્ના કેમ પ્રકટે તેની આશા પ્રકટી શકે છે. અનાસક્તિથી જેમ જેમ કર્મ થતાં જાય છે તેમ તેમ એનામાં એક પ્રકારની મોકળાશ પ્રકટે છે; એને નિરાંત વળે છે. એને કશો કોઈ જાતનો ઉજાગરો રહેતો નથી. પોતે અનાસક્ત થતો જતો હોવાથી એના રાગદ્વેષ મોળા પડતાં જાય છે. એને કશા વિષે કશાનો ભાર લાગતો નથી. એ વધારે ને વધારે નિશ્ચિંત બનતો જાય છે. એક પ્રકારનું એવું હળવાપણું એનામાં પ્રકટે છે કે જેથી એ ઊડ્યા કરે છે. સકળ કર્મ એ સમર્પણયજ્ઞાર્થે જ કર્યા કરે છે. ઉચ્ચતમ જીવનની જીવનમાં હાકલ પ્રકટાવવાને માટે અનાસક્તિભર્યું જીવન જીવવાનો જેને અભ્યાસ છે—એવાના જીવનમાં તમન્નાની જવાળા ભભૂકવાની છે. આપણું મન તે વેળા તે જ દિશામાં રહ્યાં કરશે. જે દિશામાં જબરજસ્ત આપણી ગતિ હોય તેમાંથી ઊંધી દિશામાં જવાનું કદી બની શકતું નથી. એ જેમ હકીકત છે તેમ જીવની ગજગ્રાહની એવી મથામણમાંથી એટલે કે આસક્તિ-અનાસક્તિનાં એવાં મંથનોમાંથી અને મથામણોમાંથી જીવ જ્યારે નીકળવા માંડે છે, ત્યારે જે પર્વતોની કરાડોમાં, જે પર્વતોની કરાડો ને

કંદરાઓમાં પુરાઈ ગએલી નદી, તે બધાંને વટાવી જ્યારે મેદાનમાં વહેવા લાગે છે, ત્યારે તેના વહેણમાં જે એક પ્રકારની મોકળાશ ને ઉત્તમપણું આવે છે, તેમ જીવનમાં પ્રત્યેક સાધક અનુભવે છે. અનાસક્તિ પ્રકટતાં જીવ કશામાં બંધાઈ જતો નથી. તેની તમન્નાનો જવાળામુખી પછી તો વધ્યા જ કરે છે. એ કશામાં ભેરવાઈ પડતો નથી. એની અંતર્મુખતા પૂરેપૂરી જળવાઈ રહે છે. એવી લઢણમાંથી જ એની અંતરશક્તિ પ્રકટતી હોય છે. તમન્ના અને અનાસક્તિ એ બે પરસ્પર સંકળાએલાં છે. એકબીજાની સાથેનો સંબંધ એકબીજાથી છૂટો નથી. એક આવે તો બીજું આવે, બીજું હોય તો પહેલું હોય જ.

અનાસક્ત યતા જતા જીવાત્માને જેમ જેમ પ્રવૃત્તિ આવે તેમ તેમ તે અંદરથી વધારે પૂરી નિવૃત્તિથી વર્ત્યાં કરાય એવી રીતે જ તે તે વેળા કર્મને તેનાથી આચરાય છે. પ્રવૃત્તિમાં એની હૃદયની નિવૃત્તિ જોખમાતી નથી. નિવૃત્તિની ભૂમિકા પરની તેની પ્રવૃત્તિ બનતી જતી હોય છે, એટલે જ હંમેશાં તે નિશ્ચિંત ને પ્રસન્નચિત્ત રહ્યા કરતો હોય છે; પરંતુ આપણી ચેતનાની ભૂમિકા તો એ બેમાંથી એકમાંની પણ રહેતી નથી. ને બન્ને ભલેને વર્ત્યાં કરતાં હોય તો પણ એ પ્રવૃત્તિ એ પ્રવૃત્તિ પણ નથી. ને નિવૃત્તિ એ નિવૃત્તિ પણ નથી, એટલે આપણે જો જીવનની ઉત્તમોત્તમ કક્ષાની ઘગઘગતી તમન્ના પ્રકટાવવી હોય તો સૌથી પહેલું કર્તવ્ય અને ધર્મ, જીવનમાં જે જે મળેલા સંબંધો, વ્યવહાર, વર્તન તથા મળતાં જતાં કર્મોમાં આપણો જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક રહ્યાં કરવાનો જીવતો અભ્યાસ કેળવવાનો છે. એવી જીવનમાં પ્રકટતી જતી વૈરાગ્યની ભાવના આપણા મનને બીજા બધા વિષયોમાંથી સંકળાઈ જતું અટકાવવાને જીવતા સાધનરૂપે બનશે. વૈરાગ્ય વિના જીવનનો ઉદ્ધાર નથી. વૈરાગ્ય વિનાની સકળ પ્રવૃત્તિ જીવને બંધનરૂપ જ છે. વૈરાગ્યની ભાવના પણ જીવનમાં જુદાં જુદાં ક્ષેત્રો પરત્વેની એકધારી, એકસરખી રહી પણ શક્તી હોતી નથી. જીવ એટલે દ્વંદ્વમાં જકડાઈ રહેલી મૂઢપણાની ચેતના. એ ચેતનાને મુક્ત કરવાનો પ્રથમ પાયો અનાસક્તિનો છે.

(‘જીવનપાથેય’, આ. ૩, પૃ. ૧૩૭ થી ૧૪૨)

૧૯. વાતાવરણ

સાધારણ રીતે આપણે વાતાવરણનો અર્થ હવામાન કરીએ છીએ અને કેટલીક વખતે આપણી આસપાસ તે વખતે વહેતા મન:પ્રવાહ—mood—ને પણ વાતાવરણ કહીએ છીએ. જેમ કે, ભાષણની શરૂઆતમાં તો શાંતિ હતી, પણ પછીથી વાતાવરણ ગરમ થયું, એમ આપણે કહીએ છીએ; ત્યારે તે વેળાના તે ટોળાની લાગણી કે મનના પ્રવાહને ‘વાતાવરણ’ કહી નામ આપીએ છીએ. પણ હરહંમેશ આપણી આસપાસ એવાં એક બે નહિ પણ અનેક પ્રકારનાં વાતાવરણ છવાએલાં રહે છે, અથવા કહો કે અનેક પ્રકારના ભેદથી ભરેલું વાતાવરણ છવાયેલું રહે છે. એની જાણ બધાંને નથી થઈ શકતી. જેણે સંપૂર્ણ એકતા સાધી લીધી છે, તેને આ ભેદની કંઈ ઝાંખી થઈ શકે છે.

વાતાવરણ માનવીને હલાવી મૂકે છે. તે વાતાવરણના બળે ઘડાય છે. બળવાન આત્મા પોતાનામાંથી જ વાતાવરણનું સર્જન કરે છે. તેથી એવા પ્રબળ આત્માને વાતાવરણ અસર કરી શકતું નથી. આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણ કંઈ હંમેશાં માનવીને ઊંચી ગતિએ લઈ જનારું નથી હોતું. ઘણી ઘણી વાર તેની અસરમાંથી ઊગરી જવું જોઈએ એવું તે હોય છે. આ સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાંથી ઊગરી જવાનો એક માર્ગ, કંઈ પણ પારમાર્થિક વિચાર કે કાર્યમાં સતત સતત મંડ્યા રહેવાનો છે. કોઈપણ રીતે મનને સતત સાત્ત્વિક રીતે પ્રવૃત્તિશીલ રાખવાથી આપણી ઉપર બીજા વાતાવરણની અસર થતી નથી. ‘સાત્ત્વિક રીતે પ્રવૃત્તિશીલ’ એટલે એવી પ્રવૃત્તિમાં કે જેમાં મનને આસક્ત થવાપણું રહેલું નથી. એ પ્રવૃત્તિ સ્થૂળ કર્મની હોય તો તેમાં પણ સતત ભગવદ્ભાવ રહેવો જોઈએ અને તેનો હેતુ પણ સમજણપૂર્વક ભાગવતી-કાર્યનો હોવો જોઈએ.

આપણી સર્વ શક્તિઓમાં મન અતિશય સૂક્ષ્મ વસ્તુ છે, તેને વાતાવરણ સરળતાથી હલાવી શકે છે. ઈન્દ્રિય-સ્પર્શથી ઊભા થતા સ્થૂળ વાતાવરણમાં તો તે વધારે અફળાય છે. પણ તેથી વધારે સૂક્ષ્મ વાતાવરણમાં તો તે વધારે અફળાય છે. સજ્જન કે દુર્જનનો સંગ એ

બન્નેને લીધે થતાં મન પરના આઘાતો ને આંચકા મનને વધારે લાભ-હાનિ પહોંચાડે છે. કેમ કે તેવા આઘાતો ને આંચકાની અસર મન ઉપર વધારે થાય છે. દાખલા તરીકે ગમે તેટલા ઉગ્ર સંયમથી બધી ઈન્દ્રિયોને પોતપોતાના વિષયોમાંથી ખેંચી લીધી હોય તેમ છતાં મનથી તે તે ઈન્દ્રિયોના વિષયના સેવનનો વિચાર થતાં સંયમથી ઊભું કરેલું વાતાવરણ નિરર્થક અને મિથ્યા થઈ જતું હોય છે.

સાધુપુરુષોની સમીપમાં રહેવામાં પણ વાતાવરણની સારી અસર થાય છે; પણ જો એ સાધુપુરુષ પ્રત્યે આપણને શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ ને અત્યંત આદર તથા પ્રેમભક્તિ આપણા હૃદયમાં પ્રગટી ગયેલાં હોય તો જ. ને એમ પરસ્પર સદ્ભાવ હોવાથી આપણો હૃદયનો સંબંધ આપોઆપ તે સાથે બંધાય છે, ને જો આપણે અજ્ઞાનથી એનાથી વિખૂટા પડીએ તો (એટલે કે આપણે સતત પ્રયત્ન કરતા ન રહીએ ને એના પ્રત્યેનો સદ્ભાવ—આદરભાવ—આપણામાંથી કોઈ કારણને લીધે અદૃશ્ય ન થાય) તો એ સંબંધ કાયમ રહે છે. ને ઉત્તરોત્તર આપણે તે અસરમાં આપણી તે તે વખતની મન:પ્રવાહની ઈચ્છા-અનિચ્છા છતાં તણાયા કરીએ છીએ.

જીવનવિકાસના માર્ગમાં (ગુણોથી) વિશુદ્ધિ જેટલી આવશ્યક છે, એથી અનેકગણી વધારે આની શુદ્ધિની છે. તેથી સાધકના તોલવાનાં માપ ઈતર માનવી કરતાં થોડાં ઘણાં જુદાં છે. પોતાના રાહબર પ્રત્યે અશ્રદ્ધા કે અસદ્ભાવનું મનનું કે એવા કશાનું એક પણ મોજું—લહરી—ન થાય એ જોવાનું તેને માટે વધારે આવશ્યક છે. આવી નજર અને આવી શુદ્ધિ સારા વાતાવરણથી જ આવે છે. સારું વાતાવરણ ઊભું કરવા માટે ખરાબનો સામનો કરવા કરતાં સારાનું બળ વધારવાનો પ્રયત્ન કરવો એ વધારે સહેલો માર્ગ છે. જે બળવાન છે, તે જ સારા વાતાવરણને ઉપજાવી શકે છે, તે વિશે તો શંકાને કોઈ સ્થાન જ નથી; કારણ કે ખરાબ વાતાવરણને ઊભું કરીને ફેલાવનાર શયતાની વૃત્તિઓ એના મનને હરાવી કે હંફાવી શકતી નથી. સારું વાતાવરણ સાચવવાના પ્રયત્નમાં પણ સારા ને બૂરાના સંગ્રામમાં સારું જ વિજય પામે છે ને ટકે છે.

ગમે તેવા ખરાબ વાતાવરણની અસરમાં આપણે હોઈએ પણ જો પ્રભુકૃપાને લીધે કોઈક ક્ષણોમાં સારા સંસ્કારોનાં મોજાં આપણને અથડાઈ—સ્પર્શી જતાં લાગે ને એને પકડી લઈએ અને આવી રીતે એવી સારી તકોને એટલે કે એવાં મોજાંને પકડી લેવાની કળા જો આપણને આવડી જાય તો આપણે આપણામાં નવું જીવન સર્જી શકીએ છીએ. વળી અવળા વાતાવરણમાં પડેલા હોવા છતાં કોઈ સંસ્કાર બળે આપણે સત્સંગમાં ભળ્યા હોઈએ તોપણ આપણને લાભ થાય જ છે. થોડાક સમયને માટે જૂનું વાતાવરણ આપણી સામે રહ્યાં કરશે ને એનું ગુંજન ને અસર આપણા પર રહ્યાં કરશે. પરંતુ જો સામાનું ખેંચાણ હશે અને જો આપણે જૂનામાંથી દિલ હઠાવ્યું હશે (હૃદયથી ભાવભર્યું સ્મરણ થયા કરતાં) તો એ સુંદર વાતાવરણ જામતાં વાર નહિ લાગે. એક વખત એની લહેજતની મઝા દિલમાં પડવા લાગી તો પછી કોઈ બળ એવું નથી કે જે એ વાતાવરણને બદલાવી શકે. જેમ ખરાબનાં પ્રલોભનો છે, એના કરતાં એનાથીયે વધારે ખેંચાણવાળાં પેલાંનાં આકર્ષણો હોય છે. જો આપણામાં તેવી તીવ્ર ઉત્કટ ઈચ્છા પ્રકટેલી હોય તો. ખરી રીતે માનવી માત્રની અંતર્ગત વૃત્તિઓ ભગવાન તરફ વળવાની જ હોય છે. આમ વાતાવરણ આપણા સર્જનમાં ઘણો ભાગ ભજવે છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૨૧૬ થી ૨૧૯)

૨૦. સલામત સ્થિતિ

બાહ્ય સંયોગોમાં સલામત સ્થિતિ એટલે સ્થિતિયુક્તતા અને એ સ્થિતિયુક્તતા એટલે જ્યાં જેમ હોઈએ એમાં જ સંતોષ તથા પરિણામે વિકાસની રુકાવટ અને અંતે પતન; આથી સાધકને ક્યાંયે સલામત સ્થિતિ કરી દેવી પાલવી શકે નહિ, જ્યાં કોઈપણ પગથિયે સંતોષ લેવાયો કે પતનનાં મૂળ એમાં રહ્યાં જ સમજવું. આ નિયમ વ્યક્તિ તેમજ સમષ્ટિ ઉભયને એક સરખી રીતે લાગુ પડે છે.

સાધનાના લાંબા ને અવિરત પરિશ્રમના ગાળા દરમ્યાન ક્યાંયે સંતોષ માનીને સ્થિર બેસી રહેવાનું સાધકને હોઈ જ ન શકે. પ્રત્યેક સ્થિતિ આપણી અપૂર્ણતાસૂચક હોઈ તેનું જીવંત સ્પષ્ટ ભાન આપણને રહે તથા એક પ્રકારની દૈવી અસંતોષની પ્રચંડ જવાળા અંતરમાં ભભૂકતી રહેવા સાથે ખૂબ ધીરજ પણ હોવી જોઈશે. આમ વિકાસની અદમ્ય, તીવ્ર સક્રિય ઝંખના અને અપાર ધીરજનો સુંદર સુમેળ સાધકે સાધવાનો રહે છે.

જીવનનાં પ્રત્યેક પાસામાં (phase) આપણે આપણી સલામતીની સ્થિતિ અનુભવવાનું રાખવાનું નથી—એ બધું જ ચલ છે—અચલ તો એક સનાતન પ્રભુ જ છે, એવું હંમેશાં લક્ષમાં રાખવું જોઈએ. જીવનમાં પસાર થતા કે સ્થિર થતા પરિણામના પ્રત્યેક પાસામાં સલામતીની લાગણી (sense) આપણે અનુભવવાની નથી; પણ તે એક ક્ષણજીવી પાસું છે; એમ સમજવાનું છે. મન જ્યાં સલામતીની લાગણી ક્યાંયે, કશામાંયે રાખવાનું કરે કે અનુભવે ત્યાં તુર્ત તેનો સામનો કરીને તેવા મનઃપ્રવાહને રોકવો ઘટે. સલામતીની સ્થિતિમાં જ રહેવાની ટેવ પડી જવાથી પ્રકૃતિનું ત્રિગુણાત્મક જોર આપણા ઉપર ચડી બેસે છે. પ્રકૃતિના એવા જડ જોરને ઘટાડવાને કે નિર્મૂળ કરવાને પણ કશામાંયે આપણી સ્થિતિ સલામત રાખવા દઈએ નહિ; તો જ જૂના સ્વભાવને પલટાવવા માટે—દિવ્ય રૂપાંતર થવા માટે—આપણને સરળતા અને વેગ મળી શકે છે. સલામત સ્થિતિમાં તો સ્વભાવને પલટાવવાને ક્યાંયે અવકાશ રહેલો નથી. એટલું જ નહિ પણ ઊલટું તે સ્થિતિમાં પડ્યા રહેવાથી એ જૂનો સ્વભાવ વધારે દૃઢ થતો જાય છે.

મનની વૃત્તિઓનાં સ્વરૂપ જેમ અસંખ્ય છે, તેમ તેની ચાલ પણ અનંત અને અનેકમુખી છે, એવું જ સત્ય વિશે પણ કહી શકાય. સત્યનાં શરીર યા સ્વરૂપ પણ અનંત છે. એક સ્થિતિમાં જે સત્ય જણાય, એને પકડી રહીએ તો એનાથીય પરનું સત્ય બાકી રહી જાય છે; ને અધૂરા કે એક જ બાજુના સત્યને વળગી રહેવાનું બન્યા ન કરે, માટે પણ કશામાંયે સલામત સ્થિતિ આપણે રાખવા દેવાની નથી. તો જ આપણાથી એકમાંથી બીજામાં ને બીજામાંથી ત્રીજામાં જવાશે. એકમાંથી બીજામાં

જવા માટે પણ ક્યાંયે આપણે સલામત સ્થિતિ રાખીએ નહિ. સલામતીભરી સ્થિતિ ભોગવતાં ભોગવતાં એક પ્રકારનો જડ સંતોષ આપણને રહ્યા જ કરવાનો, અને એને લીધે તેવી સ્થિતિમાંથી કોઈ અજ્ઞાત (unknown) સ્થિતિમાં ભૂસકા મારવાનું સાહસ, હિંમત, બળ, જોશ, ઉત્સાહ, ઉન્માદક નશો— કશું એવું પણ આપણામાં નહિ આવી શકે. સાહસિકતાને તે ઉત્તેજ પણ નહિ શકે ને અંતે સલામતીની મનોદશાને લીધે જ્યાં જેવા પડ્યા છીએ, ત્યાં જ તેવા ઠીક છીએ એમ માની લેવાને કે મનાવી લેવાને તે આપણને મથાવ્યા કરશે. નવી સ્થિતિમાં જવાને માટે તે આપણને ખચકાવ્યા કરશે, અનેક અચડામણો ઊભી કરાવશે ને માનસિક દુઃખોની પરંપરા ઠાલવશે. આવું ન થાય— ન થતું રહે—માટે સાધકે સલામત સ્થિતિ ક્યાંયે થવા દેવી નહિ. આથી જ કદાચ ‘સાધુ તો ચલતા ભલા’ એમ કહેવાયું હશે. ‘ચલતા’નો અર્થ સ્થૂળ ચાલવાનો ન કરતાં, સતત વિકાસ સાધ્યા કરવો એવો કરવાનો છે. સાધકની સ્થિતિ પણ એવી જ હોવી ઘટે. મથામણ વિના અમૃત કદી પણ સાંપડવાનું નથી. મથામણ સાધકના જીવન વિકાસાર્થે જરૂરી છે; મથામણ પોતાની અંદર જ માત્ર નહિ પણ બહારના સંજોગો સાથે પણ જરૂરી છે. કંઈક ને કંઈક નવું શીખવા માટે તે આપણને સાંપડેલી તક હોય છે. જો તેવી સ્થિતિ રાખી શકાય, શ્રીભગવાનનો હેતુ સમજી શકાય ને તેની સાથે સાથે સાધનાને યોગ્ય વેગ તથા જીવનમાં જોશ આણી શકાય તો આપણું કલ્યાણ થયા વિના રહી શકે જ નહિ. આવી આંતર-બાહ્ય મથામણોનો ઇતિહાસ, વૃત્તાંત, આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી કોઈ સાધકે લખ્યાનું જાણમાં નથી, પણ જો તે સમદૃષ્ટિએ લખાયા હોય તો જગતને અમૂલ્ય લાભ થયા વિના રહે નહિ. જગતનાં યુદ્ધો કરતાં એવાં યુદ્ધોની કિંમત અનેક ગણી ચડિયાતી છે. આપણું દિવ્ય રૂપાંતર થવાની દૃષ્ટિએ તો એવાં આંતરિક યુદ્ધોના ઇતિહાસનો અભ્યાસ અનિવાર્ય અને આવશ્યક છે. (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૬૪ થી ૬૬)

૨૧. સાક્ષીભાવ

સાક્ષીભાવ ત્રણ પ્રકારે રાખી શકાય, ને તદ્દન એકલો પણ તે રહી શકે ને વળી નિરપેક્ષભાવે. આપણા વિચારો, લાગણી, ભાવના, રસ, રસની પ્રવૃત્તિ, સંબંધો, વ્યવહારનાં ક્ષેત્રો—એવા અનેક પ્રસંગોમાં આપણે સાક્ષીભાવ એટલે કે તેમાં અલગપણું તો રાખવાનું છે જ. પણ તે અલગપણું તદ્દન અલિપ્તપણાનું ન હોવું જોઈએ; કારણ કે આપણે આપણામાં રૂપાંતર કરવું છે, અથવા તો એ આવરણો છે, એટલે તે આવરણોથી પર થઈને જે સ્થિતિ આપણે સતત—પ્રેમભાવથી—રસથી સ્થિત રહ્યા કરીએ અને તેમ છતાં જે કંઈ કર્યા કરીએ એવી સ્થિતિ આપણે ઉપજાવવાની છે, એટલે કે સાક્ષીભાવ રાખવાનો છે. તે સાથે ને તેમાં આપણે એટલા પ્રમાણમાં રસ લેવો પડશે કે જે રસના સ્નિગ્ધપણાને લીધે આપણે તેને તેને આપણા વેગમાં ભળવાને મથાવી શકીએ. આપણે તે તે બધા સાથે જો Indifferent રહ્યા કરીએ, તેમને કંઈ ગણકારીએ નહિ કે પૂરતું લક્ષ ન દઈએ કે પૂરતું ધ્યાન ન રાખીએ તો જે જે બધું થયા કરશે, પરિણમશે, તેમાંથી જે ગતિ ઉત્પન્ન થશે એ આપણને મદદ કરનારી નહિ હોય. આ વાત નક્કી છે.

એ વાત પણ બાજુએ મૂકો. આપણે જેને ‘સાક્ષીભાવ રાખ્યા કરીએ છીએ’ એમ ગણીએ છીએ, તે આપણી માન્યતા પણ યોગ્ય વાસ્તવિક નથી. આપણું એ વલણ આપણને સહાયકારક નથી, અવરોધ કરનારું છે. આપણે જે સાક્ષીભાવ રાખવાનો છે તે તો આ જાતનો છે. આપણે જે જે સંબંધમાં હોઈએ કે આવીએ તેમાં ભળી કે ભેળવાઈ જવાનું કે તણાઈ જવાનું અલભત્ત નથી જ. પણ તે સાથે સાથે સામાનામાં (એટલે કે વ્યક્તિ કે પ્રસંગ કે વાતાવરણ કે જે કશાની સાથે આપણે સંબંધ છે કે થયો છે તે સાથે) તેવી રીતે રસ લેવાનો છે કે જેથી તે યોગ્ય રીતે વત્યા કરે ને આપણને પરિણામે સરળતા મળ્યા કરે. આપણી અંદર જે જીવ સ્વભાવ છે, એને જીણવટથી તપાસ્યા નહિ કરીએ અને એને વારેવારે

ઉથલાવ્યા નહિ કરીએ તો એ એની જૂની ટેવોના પટ પ્રમાણે વર્ત્યે જશે ને આપણું સાક્ષીપણું ક્યાંયે તણાઈ જશે. આપણને તેનું ભાન પણ ન રહે એવોયે પૂરો સંભવ છે, એટલે સાક્ષીભાવ સાથે સાથે આપણે વિવેકવૃત્તિ પણ રાખવાની તેટલી જ જરૂર છે.

આને એક સાધારણ નિયમ ગણીને આપણે બીજાં બધાં સાથે વર્તવાનું છે, પણ બીજાંઓની સાથે તેમ વર્તવા જતાં પાછી આગ્રહવૃત્તિ ન આવી જાય, એવો આસક્તિભર્યો રસ ન લેવાઈ જાય કે જેથી એની આગ્રહવૃત્તિથી આપણે તણાઈ ન જઈએ એ પણ આપણે જોવાનું છે. આપણી આગ્રહવૃત્તિ પણ હોઈ શકે છે; જો તે સાથે સાથે જ આપણે તટસ્થતા રાખી શકતા હોઈએ તો. આગ્રહ કે અનાગ્રહ કે તટસ્થતા એનો સંવાદ કેમ થાય—સુમેળ કેમ જામે એ વળી જુદો સવાલ છે. પણ એવી તટસ્થતા સાથેની આગ્રહવૃત્તિમાં પણ સામાના હિતનો જ સવાલ મુખ્યપણે આપણામાં ભાગ ભજવી રહ્યો હોવો જોઈએ.

આ બધા સાથે આપણને પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં સમતોલપણું જાળવતાં આવડવું જોઈએ. આ બધું એકસામટું કેમ થાય એવો વિચાર આવે, પણ આપણામાં તેવું તેવું ઊગવા માંડશે અને તે જોયા કરવાનું છે.

મેં કેટલાય એવા પણ જોયા છે ને અનુભવ્યા છે કે જેઓમાં સાક્ષીભાવ પૂરો હોવા છતાં બીજા સાથે ભળેલા કે ભળી ગયેલા લાગ્યા કરે. પણ એવાઓનો તો એવી વૃત્તિમાં કોઈ ઓર પ્રકારનો હેતુ હોય છે એટલે આપણે તો બધી બાજુએથી જોઈ વિચારીને કામ લીધા કરવાનું છે.

જેને એક વખત આમાં રસ હોય છે, પણ તે જો યોગ્ય વહેણમાં ગતિ કરી શક્યા નથી હોતા તો એમની અંદરની બધી શક્તિઓ વેડફાઈ જાય છે ને રસ માર્યો જાય છે. ('જીવનસંદેશ', આ. ૪, પૃ. ૨૦૬ થી ૨૦૮)

૨૨. પ્રેમતત્ત્વનિરૂપણ

જીવનસાધનામાં આપણને ખૂબ આગળ ધપાવનાર તત્ત્વ પ્રેમ છે. આપણે જેટલા પ્રમાણમાં ખુલ્લા હૃદયે, નિઃસંકોચપણે, નિર્મળભાવે, શ્રદ્ધાથી ને વિશ્વાસથી પ્રેમભાવના રાખ્યા કરીશું તેટલા પ્રમાણમાં આપણને ચેતનતત્ત્વનો અનુભવ થતો જશે.

ભગવાનના આનંદભાવનું જીવનમાં વ્યક્ત થવું ને તે અનુભવમાં આવવું એટલે કે તે પ્રમાણે સચરાચરપણે અનુભવવું, તે સ્વરૂપ તે પ્રેમ. વ્યક્તિ વિના એવા ભાવનું અસ્તિત્વ સંભવતું નથી, એટલે આપણામાં ભગવાનના ભાવનો અનુભવ કરનાર ને કરાવનાર તે પ્રેમ.

વ્યક્તિ વ્યક્તિ વચ્ચેના અને વ્યક્તિ તથા દુનિયા વચ્ચેના દ્વૈત અને અદ્વૈત—બન્નેને ઓળખાવનાર જે તત્ત્વ તે પણ પ્રેમ. પ્રેમમાં ભાવ છે, ગતિ છે, સ્થિતિ છે ને તે હૃદયમાંના એક બિન્દુમાં મળે છે. પ્રેમની શાંતિમાં (અંદર જે શાંતિ અનુભવાય છે તેમાં) અતિશય વેગવાળી ગતિ અને ક્રિયાશીલતા તથા કાર્યસાધકતા પણ છે. સંપૂર્ણ શાંતિ અને અપાર શક્તિ, પરબ્રહ્મનું નિર્ગુણ તત્ત્વ ને સગુણ સ્વરૂપ અથવા સત્ ને ચિત્તનો સુમેળ પ્રેમમાં છે; અને પ્રેમ પોતે આનંદ-સ્વરૂપ છે, એટલે પ્રેમ સત્-ચિત્-આનંદની ત્રિપુટીને પોતાનામાં પ્રકટ કરે છે ને સમાવે છે. તેથી પ્રેમમાં સુસંવાદીપણું પ્રકટે છે. એમાં ક્યાંયે ખોવાપણું કે ખોટ નથી. કેવળ લાભ, લાભ ને લાભ જ છે. પણ પહેલાં એ આપણી પાસે ખોવાપણું—ફનાગીરી માગે છે. આપણે એના ભાવમાં જેટલા ખોવાઈ જઈશું તેટલો વિશેષ એનો રસ અનુભવાશે, માણી શકાશે. ‘ચાહ આપો અને ચાહ લો’ એ પ્રેમપ્રાપ્તિની રીત છે. પણ પ્રેમ પાછો સ્વયંભૂ અને નિરાવલંબી છે એટલે (કોઈનો—ભગવાનનો પણ) ચાહ લેવાના હેતુથી કે આશાથી જો ચાહ-પ્રેમ અપાયો તો તે સાચો પ્રેમ નથી. પ્રેમ તો કશી પણ સામા તરફથી આશા અપેક્ષા રાખ્યા વિના માત્ર પોતાની જાતને આનંદપૂર્વક, રસપૂર્વક હોમવામાં જ અથવા અર્પણ કરી દેવામાં જ માને છે. તેથી પ્રેમ સૌથી મુક્ત હોવા છતાં પાછો સૌથી બદ્ધ પણ છે. પ્રેમ

પોતાની જાતને પ્રેમપાત્ર સાથે એવી રેશમગાંઠથી બાંધે છે કે જેથી પોતે સંપૂર્ણપણે એની સાથે બંધાયેલો રહેતો હોવા છતાં સામાને (પ્રેમપાત્રને) સંપૂર્ણ મુક્ત રાખે છે. એ તાબેદારી પણ કોઈ અનોખી ચીજ છે. પ્રેમની તાબેદારી ને ગુલામી મુક્તિના જેટલી જ પ્યારી છે.

પ્રેમની શક્તિ વિરાટ છે. આપણામાં એ વ્યક્ત થાય ને એનો અનુભવ થાય એમાંથી આપણે એનો ઉપયોગ પ્રયંચ બળ તરીકે કર્યા કરવાનો છે. એ શક્તિનો જેટલો ઉપયોગ કર્યા કરીશું, એટલો લાભ છે, એ સર્વોત્કૃષ્ટ પ્રેમની ભાવનાથી પણ આપણે તો પર છીએ: પ્રેમની શક્તિ ગૂઢ છે ખરી, પણ એ અચેતન કે જડ નથી. એના આવિર્ભાવમાં તો પ્રયંચ ચેતન-શક્તિ પ્રકટ થાય છે અને તે ઉપરાંત એનો ધોધ સતત વહેતો હોય છે.

આપણા હેતુઓથી પણ સ્વતંત્રપણે પ્રેમભાવ પોતાનો હેતુ (શ્રીભગવાનની પ્રેરણાથી) સાધવાને જગતમાં કાર્ય કરી રહેલો છે એવું એનું સ્વતંત્ર ક્ષેત્ર છે. ને સ્વતંત્ર એની મર્યાદા પણ છે, એટલે જો આપણે સૂક્ષ્મ રીતે અંતર્મુખ થઈને એ પ્રેમભાવનો ઉપયોગ આપણી સાધનામાં નહિ કરીએ તો એ પ્રેમભાવ, એ દિવ્ય શક્તિ પોતાનાં જૂનાં સાધનોનો, એ નકામાં તથા અર્થ વિનાનાં લાગવાથી ત્યાગ કરે છે, ને જ્યાં સચોટ ઉપયોગ થતો હોય છે, ત્યાં વિકસે છે ને પોતાની ભૂમિકા ખોળી લે છે. એ પ્રેમની વિરાટશક્તિ એકલી માનવીઓમાં વ્યક્ત થાય છે એમ નથી. એ તો સાક્ષાત્ વિશ્વનિયંતા શ્રીભગવાનનો ભાવ છે. તેથી તે સચરાચરમાં વ્યાપેલો છે. પરંતુ આપણી પોતાની અશુદ્ધિઓને લીધે એમાં વિકારીપણું, ક્ષુદ્રતા ને પાશવીપણું આપણને દેખાય છે. પણ આપણે જેમ જેમ એ બધાંથી પર થતા જઈશું ને અંતર્મુખ રહીને આપણા વિકારીપણાને, ક્ષુદ્રતાને ને પાશવીપણાને દૂર કરતા જઈશું, તેમ તેમ પ્રેમના સ્વરૂપની શક્તિ આપણને સ્પષ્ટ સમજાતી જશે ને તેમ તેમ આપણે એનો ઉપયોગ વધારે ને વધારે કરતા થતા જઈશું. એમ થતાં થતાં જીવનમાં પ્રેમનો ઉપયોગ કરવાની સહજ કળા પણ પ્રાપ્ત થશે. આપણને મળતી શક્તિઓનો ઉપયોગ જો આપણે આપણા માર્ગમાં

સતત નહિ કરતા રહીએ તો એ શક્તિઓ આપોઆપ અદૃશ્ય થઈ જશે ને એની આપણને સમજણ પણ નહિ પડે.

ભગવાનના ભાવવાળો પ્રેમ જેમ જેમ ખીલતો જશે તેમ તેમ વધારે ને વધારે આત્મસમર્પણ તે કરાવશે. આપણે જેમ જેમ સમર્પણ કરતા જઈશું તેમ તેમ પ્રેમભાવ પણ આપણામાં પ્રકટયા કે ઊતર્યા કરશે. સમર્પણ પર આપણે ખૂબ જોશ રાખવાનું છે. પ્રેમમાં કોઈ આશા નથી કેમ કે તે તો સહજમેળે, સરળપણે, આપોઆપ વદ્યા કરતો હોય છે. હૃદયના કુંડમાંથી ફૂટી નીકળતા કુવારાની ઉપમા તેને આપી શકાય, કારણ કે તે સર્વતોમુખી છે અને સ્વયં-સ્ફુર્ત પણ છે.

આ પ્રકારના પ્રેમને સમજવા ને અનુભવવા માટે દુન્યવી ભાવોથી આપણે પર થવું પડશે, અને તે કંઈ તેવી વાતો કર્યા કરવાથી, બોલવાથી કે લખવાથી બનવાનું નથી. પરસ્પરની પ્રેમની ભાવના દ્વારા જીવન જીવનને સંકળાવવાનો સાધનાનો જે પરમ માર્ગ છે એવા પ્રીતિયોગના માર્ગની સાધનામાં (જો તે કરી શકાય તો) ઘણી શક્તિ પ્રકટે છે. પરંતુ તે તમારા મારા જેવા માટે એકદમ શક્ય નથી. જ્યાં સુધી જીવદશાનાં અનેક પ્રકારનાં આવરણમાં આપણે ખદબદ્યાં કરતાં હોઈએ છીએ, ત્યાં સુધી ખરી રીતે તો આપણે આ પ્રેમના નામને ઊલટા અભડાવી મારીશું. આવા દિવ્ય પ્રકારના પ્રેમને સમજવા ને અનુભવવા માટે જીવદશાની અનેક પ્રકારની વૃત્તિઓને આપણે ખંખેરી નાખવી પડશે. જો એ પ્રેમભાવના પ્રવાહની પરત્વે આપણે સચેતન પૂરેપૂરા ન રહી શક્યા, તો એ આપણને છોડી દેશે ને પોતે યોગ્ય પાત્રમાં કામે વળગી જશે. એટલે એની જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની જાગ્રતિની ગરજ જીવનમાં પ્રકટેલી હોવી જોઈશે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયમાં ભગવાનને ભક્ત માટે ઝંખતા વર્ણવવામાં આવ્યા છે. એ ભાવથી પણ વધારે દિવ્ય ને વધારે ઊંડું પ્રેમનું તત્ત્વ છે. એટલે આપણા પ્રેમનો આદર્શ એકબીજા સાથે પ્રેમની ભાવના દ્વારા સંકળાવાનો ને સંધાવાનો નથી; પણ ભગવાનના ભાવનો આવિર્ભાવ કરાવવા માટે છે. (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૨, પૃ. ૩૬૨ થી ૩૬૫)

પ્રેમનું સામ્રાજ્ય સારાય વિશ્વ ઉપર રહેલું છે. તે સચરાચર બધે જ છે. પ્રેમથી જ એકબીજાં સંકળાઈ રહેલાં છે. જડ પદાર્થોમાં તે આકર્ષણના નામે ઓળખાય છે; જીવંત પ્રાણીઓમાં વિષયવાસના અને ઉચ્ચતર સ્વરૂપમાં પ્રેમ તરીકે પ્રવર્તે છે. માનવીમાં પશુત્વનાં અવશેષ અને પ્રભુત્વનાં બીજ રહેલાં છે.

પોતાના સર્વપણાની ને સ્વાર્પણની બાબતમાં પ્રેમ જેટલો મૌન રહે છે તેટલો જ નિરાભિમાની રહે છે. અહંકાર-મદ અને પ્રેમ એ બે વચ્ચે કદી મેળ ખાઈ શકે નહિ. પ્રેમ અને મોહને પણ તેજ-તિમિર જેવો સંબંધ છે. જેટલે અંશે મોહ તેટલે અંશે પ્રેમનો અભાવ. મોહ આંધળો છે. પ્રેમ અસંખ્ય આંખોવાળો છે. એમાં વિસ્તાર પણ છે અને ઊંડાણ પણ છે. એને સમુદ્ર કરતાં વ્યોમની ઉપમા વધુ બંધ બેસતી છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૧૬૦ થી ૧૬૬)

પ્રેમ એટલે જ્ઞાન. પૂર્ણ પ્રેમ અને પૂર્ણ જ્ઞાન એ તો પર્યાયવાચક શબ્દો થઈ રહે છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૧૬૯)

પ્રેમની ગરમી ધગધગતા અગ્નિ કરતાંયે વધુ છે અને તેની શીતળતા મલયાનિલ કરતાં પણ વધારે શીતપ્રદ છે. પ્રેમનું સ્વરૂપ સૌમ્ય પણ છે અને રૌદ્ર પણ છે. બંને સ્થિતિમાં તે કલ્યાણકારી છે. પ્રેમની પોષણકળા સૂક્ષ્મ, અતિ સૂક્ષ્મ છે. સર્જન કળા એટલી સૂક્ષ્મ નથી તેથી તે પરખાય તેવી છે, પણ તે પરખવા એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત થયેલી જ્ઞાનભક્તિનો ઉપયોગ કરવો રહે છે. પ્રેમથી થતો નાશ એ જીવનનું ઉત્તમ પ્રકારનું રચનાત્મક પાસું છે. આમ પ્રેમ સર્જક છે, પોષક છે અને વિનાશક પણ છે. પ્રેમની વર્ષા, ઉષ્મા, ગરમી, શીતલતા, સૌમ્યતા, હૃદ્રતા, હૂંફ, આશા, સહાનુભૂતિ, પ્રેરણા એ બધાં સૂક્ષ્મ પ્રકારનાં આંદોલનો છે; એ બધાને પ્રીંછવા માટે હૈયામાં પ્રેમ જોઈએ છે.

(‘જીવનસોપાન’, આ. ૩, પૃ. ૭૯-૮૦)

પ્રેમને અજીઠો પ્રેમ ખપતો નથી. તેને તો કશુંય અજીઠું ખપતું નથી. એને તો ખપે હૃદયનું શુદ્ધ પ્રેમભક્તિપૂર્ણ સમર્પણ; એથી જરાયે ઓછું નહિ. પ્રેમ કંઈ રસ્તામાં રેઢો નથી પડ્યો.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૧૧)

પ્રેમના વ્યવહારમાં સંપૂર્ણ કરુણાદૃષ્ટિ જ વરસતી હોય છે. એ કરુણાના હાર્દને ભલે આપણે ન પરખી શકીએ કે ન સમજી શકીએ, પણ તેથી તેનું અસ્તિત્વ કંઈ મટી જતું નથી.

સાચો પ્રેમ હક્ક માંગતો નથી; પ્રેમ તો ફના થવામાં પોતાની ફત્તેહ સમજે છે. પ્રેમનું રાજ્ય તો હૃદય પર છે. પ્રેમને ઉપરચોટિયા ભાવ કે લાગણી સાથે કશી નિસ્ખત નથી. પ્રેમમાં પોતાને ભૂલી જઈને જેના પર પ્રેમ છે એનામય બની જવાનું રહે છે. પ્રેમમાં માગણીને, આશાને, અપેક્ષાને, બદલાને, કશાને સ્થાન નથી. પ્રેમ તો પોતાને ન્યોછાવર કરવાનું જ સમજતો હોય છે. પ્રેમનું પ્રત્યક્ષ લક્ષણ આકર્ષણ છે. પ્રેમ એટલે સ્વજનની ગુલામી. પ્રેમમાં ત્યાગ, બલિદાન ને સર્વસ્વનું સમર્પણ આવી જાય છે. પોતાના અસ્તિત્વને મિટાવી દેવાપણું તેમાં રહેલું છે. પ્રેમમાં ગેરસમજૂતીઓ નથી; ઓછું આવવાપણું નથી; અભિમાન નથી. પ્રેમ—ભાવાત્મક પ્રેમ—જ્યાં જ્યાં પ્રકટે છે ત્યાં ત્યાં તે નંદનવન પ્રકટાવે છે; લાળા પ્રકટાવતો નથી. પ્રેમમાં તપ છે, કષ્ટ છે, મુશ્કેલી છે, પરંતુ તે બધું સહેવામાં ક્લેશ, કંકાશ કે સંતાપ નથી જાગતાં; પ્રેમમાં કશું ઘટવાપણું નથી. (‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૬૩)

પ્રેમના સર્જનને અંત નથી. એ તો સદાય ઉન્નતગામી રહે છે. તેની દૃષ્ટિ નીચી નથી. તે દૃષ્ટિ નીચી કરે છે, તે ઉપર તારવવાને કાજે. પ્રેમ નીચે ઊતરે છે ખરો પણ ઊંચે લેવાને કાજે. પ્રેમ મથામણ કરાવે છે, પણ તેની મથામણમાં તે જીવને સાચું સમજાવવા મથતો હોય છે. પ્રેમને સમજવા

પ્રેમમાં ભળી જવું જોઈએ, તે સદાય જાગૃત છે; સહજ પ્રયત્નશીલ છે. પ્રેમ સૌથી મુક્ત હોવા છતાં પાછો સૌથી વધુ બદ્ધ પણ છે.*

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૦૩)

૨૩. અનુભવ

આપણને જે જે કંઈ અનુભવ થાય, તેને ઊંડા ને ઊંડા ઉતારતા જઈએ તો, તે અનુભવ અને તેની અસર ઝાઝો વખત ટકશે. પછીથી જીવંત સ્વરૂપ બનશે અને તેનો ખરો લાભ ઉઠાવી શકીશું.

આપણા જીવનનો જો સૂક્ષ્મની ભાવનામાં વિકાસ કરવો હશે તો આપણે સૂક્ષ્મ અનુભવોમાં સૂક્ષ્મભાવ સમજવાનો પ્રયત્ન કરવો પડશે. એ જાતની સમજ પહેલાં તો આપણે આપણામાં બુદ્ધિથી ઉતારવી જોઈશે. બુદ્ધિથી તે સમજણમાં ઊતરી શકશે ખરી, પરંતુ તેને લાગણી અને ભાવનાના પ્રદેશમાં લઈ જઈને પોતાના વિકાસ માટેનાં અર્થવાણીં સૂચન મળ્યાં કરે અને અનુભવો તેવી રીતે આપણા હૃદયમાં અંકાય તો એમ કરતાં કરતાં આપણને સ્થૂળમાંથી સૂક્ષ્મભાવ સમજાતો જશે અને તેનું રહસ્ય હૃદયમાં ઊતરવા માંડશે.

અનુભવ એવો હોવો જોઈએ કે તે અનુભવમાંથી મળેલું જ્ઞાન હૃદયમાંથી ખસી ન જાય.

ભગવાન ભલેને કદાચ ભારેમાં ભારે મોટા અનુભવ કરી બતાવે, પરંતુ તેથી કરીને આપણામાં જ્યાં સુધી અનુભવનો યોગ્યપણે લાભ લેવાની શક્તિ, દૃષ્ટિ ને તેવી અભિલાષા પ્રકટ થયેલી હોતી નથી, ત્યાં સુધી તેવા અનુભવો ઉપર ઉપરથી ચાલ્યા જાય છે.

અનુભવ કશા આધાર વિનાનો હોવો જોઈશે, એટલે કે સ્વયંભૂ પ્રકટ્યા કરેલો હોવો જોઈશે. એવા અનુભવની આગળ-પાછળ કશી સમજણ, માની લીધેલી કલ્પનાનું જોશ, સંસ્કાર વગેરે એવું કશું ન હોવું જોઈએ. જે અનુભવ થયો હોય અને તેની યોગ્યતા ને તેના મહત્વની

*પૂ. શ્રીમોટા રચિત ‘પ્રેમ’ વિષયક પુસ્તકમાં પ્રેમનું વિસ્તૃત વિવરણ છે.

દષ્ટિ સાથે જે સાધક હૃદયથી એની નિષ્ઠા રાખ્યા કરે છે, ને એની શક્તિ પર પોતાના જીવનનું સર્વ કંઈ ન્યોછાવર કર્યા કરે છે તો તેને જીવનમાં પ્રકટેલો તેવો અનુભવ આગળનો માર્ગ ખુલ્લો કરીને બતાવ્યા કરે છે ને તેમાં પ્રવેશ કરાવ્યા કરે છે. આમાં ભ્રમણામાં પડી જવાનો કદી સંભવ રહેતો નથી. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૪૨)

(પરમ) અનુભવ થવા માટે સતત ચિંત્વન અને ધ્યાન જરૂરનાં છે. તેનાથી ભૂમિકા રચાય છે. અમુક ભૂમિકા રચાય તે પછી અનુભવ થવા માંડે છે. જીવનનો નિયોડ અનુભવ છે. પણ તે ત્યારે જ થાય કે જ્યારે આપણે ભગવાનમાં સતત યુક્ત રહેવાનો જાગ્રત પ્રયત્ન કર્યા કરતા હોઈશું ને એવો યજ્ઞ અવિરત દીર્ઘકાળ પર્યંત ચાલુ રહે તો આપણામાં એવો આંતરિક ભાવ ખીલી ઊઠશે કે તેના પ્રતાપે સર્વ કંઈ થવું શક્ય છે.

(‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૭૪-૭૫)

૨૪. આત્મનિવેદન

આત્મનિવેદન એટલે આપણને ચેતનના ભાવથી સંકળાવનાર દિવ્ય સાંકળ. (‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૬૦)

જે કોઈ પોતાની નબળાઈઓ છુપાવતો નથી ને નિવેદન કરતો રહે છે તે તો સારી વાત છે, પરંતુ જો તેવાં નિવેદનોમાંથી પ્રાણ ન પ્રકટતા હોય ને તેવાં ને તેવાં જ જીવપ્રકારનાં વલણોમાં ફરી ફરીને પરોવાવાનું બન્યાં કરતું હોય તો તેવા જીવે ચેતવું જોઈએ, વિચારવું જોઈએ, કારણ કે હૈયાના નિર્ગળતા ભાવભર્યા, સચ્ચાઈભર્યા, પ્રામાણિક નિવેદનથી તો ટક્ટારી આવવી ઘટે, કેટલાક જીવોને વિશે એવો પણ અનુભવ છે કે તેઓ આત્મનિવેદન તો કરે છે, તેમ છતાં પોતાની નિર્બળતાઓને છાવરતા હોય છે. (‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૨૩)

આત્મનિવેદનમાં હૃદયનો ભાવ મહત્ત્વપણે હોય તો તેમાં અભિમાન નથી હોઈ શકતું. આત્મનિવેદનથી આપણા હૃદયનો સંબંધ વધુ ને વધુ ચેતનભાવે નિકટવર્તી બનતો જાય છે ને વધુ ને વધુ ખુલ્લા થતા જઈએ છીએ. આપણામાં સરળતા, પ્રસન્નતા, સંતોષ પ્રકટતાં હોય

છે. જેમ મળની શુદ્ધિની વિધિની પ્રક્રિયા છે તેમ શ્રીપ્રભુના ચરણક્રમણે થયેલા નિવેદનનું છે. આત્મનિવેદનમાંથી પ્રત્યક્ષ નમ્રતા પ્રકટવી ઘટે. કરણોની શુદ્ધિ થતી અનુભવાવી જોઈએ. ('જીવનપ્રવેશ', આ. ૧, પૃ. ૬૦)

હૃદયનાં આત્મનિવેદનો કાંઈ રોદણાં નથી. રોદણાં રડવાથી શું વળે? સાચું ખરેખરું હૃદયથી હૃદયનું થતું આત્મનિવેદન તો એક પ્રકારની શક્તિ પ્રકટાવે છે. તે આપણને વિશેષ જાગ્રત કરે છે. આપણી નિર્બળતાને ચીંધે છે. તેમાંથી સબળ બનવાની પ્રેરણા આપે છે. જે બાબતનું આત્મનિવેદન આપણે કરતા હોઈએ તે અંગેની સતત જાગ્રતિ જો આપણામાં પ્રકટતી અનુભવાય તો તે આત્મનિવેદન સાચું પ્રમાણવું. જે બાબતનું નિવેદન થઈ શક્યું હોય તેવા એકરારમાંથી તો ફરીથી તેવું કર્મ ન બની શકે એવી જ્ઞાનયુક્ત જાગ્રતિ પ્રકટવી ઘટે; તો જ તે સાચો હૃદયનો એકરાર ગણાય. ('જીવનમંથન', આ. ૨, પૃ. ૧૫૦-૧૫૧)

૨૫. વિવેકશક્તિ

પ્રભુ આપણી પાસેથી જે જાતની દિવ્ય જીવનની અપેક્ષા રાખે છે, તેવું જીવન પ્રાપ્ત કરવાને માટે વિવેકશક્તિ અનિવાર્ય છે. જુદી જુદી ચીજો કે જુદા જુદા વિચારો, લાગણીઓ વગેરેનાં લક્ષણો પારખીને તેમની વચ્ચેનો ભેદ ને તેમની વિશિષ્ટતા જોઈ શકવાની શક્તિ—એ એક જ કંઈ વિવેકશક્તિનું લક્ષણ નથી. અલબત્ત, આ શક્તિનું એ એક મુખ્ય કાર્ય છે. પણ એનો વિકાસ થતાં એ શક્તિ વડે વધારે ઉચ્ચ, વધારે જટિલ અને વધારે સૂક્ષ્મ સ્વરૂપોનાં દર્શન થઈ શકે છે; તેમની પ્રત્યે સાચું વલણ ધરાવી શકાય છે અને તે દ્વારા તેમનું યોગ્ય વર્ગીકરણ કરીને તેમનું સાચું મૂલ્યાંકન કરી શકાય છે. બુદ્ધિની આ શક્તિનો યોગ્ય રીતે વિકાસ થયો હોય અને તેનો સદુપયોગ કરવાની જ્ઞાનપૂર્વક ટેવ પડી હોય તો એથી સત્યની સૂઝ પણ પડતી જાય છે. તથા કઈ બાબતને કેટલું મહત્ત્વ આપવું તે પણ માલૂમ પડે છે. આવી સમજણ વિના સાચું જીવન અશક્ય છે.

માણસ ચતુર હોય, હોશિયાર હોય, પણ તેનામાં હડાપણ-જ્ઞાન ન પણ હોય. સાચા જ્ઞાનનું એક મુખ્ય લક્ષણ વિવેક છે. વિવેક ન હોય

ત્યાં જ્ઞાન સંભવે જ નહિ. કેટલાક માણસો ખૂબ લાગણી-પ્રધાન હોય છે અને તેમનામાં વિવેકશક્તિ ઘણી ઓછી હોય છે. આનું પરિણામ ઘણું હાનિકારક નીપજે છે. કેવળ બુદ્ધિથી કે કેવળ લાગણીથી કે બંનેમાંથી એકના વધારે પડતા ઝોકથી જે જીવન જીવાય છે, તેવું જીવન વિવેકશક્તિ ત્યાં ન હોવાથી અપૂર્ણ જ છે.

વિવેકશક્તિ તો એક ન્યાયાધીશની અને પછી શ્રીકૃષ્ણ જેવા સારથિની ગરજ સારે છે. અમુક વિચાર કે વૃત્તિ, લાગણી કે ભાવ, અમુક વર્તન યોગ્ય છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન જ્યારે ઊઠે છે અને એની ગડમથલ જ્યારે માણસના અંતરમાં થાય છે, ત્યારે વિવેકશક્તિ તેની વહારે ધાય છે. તે તે પ્રશ્નને લગતી બધી બાજુઓનો વિચાર કરે છે, એ પ્રશ્નની તરફેણનાં ને વિરુદ્ધનાં લક્ષણો કે તત્ત્વો શોધીને એની તુલના કરે છે અને છેવટે જાણે પોતે કોઈ ત્રીજી જ વ્યક્તિ હોય અને ગડમથલ ઉપજાવનાર પ્રશ્નની સાથે જાણે પોતાને કંઈ જ નિસ્ખત ન હોય એવી તટસ્થતા ધારણ કરીને પછી પોતાનો ચુકાદો જાહેર કરે છે. આવી તટસ્થતાના પરિણામે જે નિર્ણય થાય છે, તેથી જ માણસ ભગવાને નિષિદ્ધ કરેલા માર્ગે ભટકતો અટકી જાય છે અથવા ભટકેલો પાછો વળે છે. વિવેકશક્તિ ન હોય તો જીવનનો કોઈ હેતુ, કોઈ કારણ કે ધ્યેય રહેતું નથી. જીવનમાં જે કંઈ ભવ્યતા છે, પ્રસંશાપાત્ર લક્ષણ છે, આનંદ છે, તે એ શક્તિને આભારી છે. એ શક્તિ જેટલી ઓછી તેટલી આપણી જીવનપથમાં પડી જવાની ને ઠોકરો ખાવાની સંભવિતતા વધારે.

વિવેકયુક્ત મનોદશા ને વર્તન માટે જે તટસ્થતાની જરૂર છે, તે તટસ્થતા અનાસક્તિ વગર અસંભવિત છે. તટસ્થતા ને અનાસક્તિ લગભગ પર્યાયવાચક શબ્દો છે, છતાં તેમાં ભેદ પણ છે. તટસ્થતાને એક રીતે અનાસક્તિનું પરિણામ પણ ગણી શકાય. એ અનાસક્તિ મેળવવા માટે આપણે આપણા મનના વળાંકો પ્રમાણે ચાલવાનું મૂકી દેવું પડશે અને દરેક પ્રશ્ન, પ્રસંગ કે વ્યક્તિ પરત્વે તે અંગેની જે સાચી મૂળભૂત હકીકતો હોય તે જ, કેવળ તે જ, જોતાં શીખવું પડશે અને ફક્ત એના આધાર ઉપર જ આપણું વર્તન રાખવાનું સાહસ, હિંમત અને શક્તિ મેળવવાં પડશે.

જીવનમાં એવા અનેક પ્રસંગો આવે છે—ખાસ કરીને આજના સામાજિક, રાજકીય, ધાર્મિક, આર્થિક વગેરે જાતની ઊથલપાથલના જમાનામાં—કે જ્યારે આપણે લાગણીના પૂરમાં એક લાકડાની માફક તણાયા જઈએ છીએ. આવાં પ્રલયનાં પૂર એવાં તો પ્રચંડ હોય છે કે તેમાંથી બચવા વિવેકરૂપી નોઆની નૌકા (Noah's Ark)ની જરૂર રહે છે અથવા હિન્દુ ધર્મનું દૃષ્ટાંત લઈએ તો આપણામાં પ્રભુના કૂર્માવતારની જરૂર રહે છે. એના વિના આપણી લાગણીઓ, આપણી ચેતનાને વધતા જતા બળથી વળગતી જાય છે ને ઘેરી લે છે. પરિણામે વિવેકશક્તિ ગૂંગળાઈ જાય છે અને લાગણીઓએ સજાવેલા, દેખીતી રીતે સ્વર્ગના જેવા પણ ખરી રીતે પરિણામે વિષમય એવા સુખમાં મહાલ્યા કરીએ છીએ. આમ ધીમે ધીમે, આપણને કલ્પના પણ ન હોય એવી રીતે, આવી લાગણીઓ આપણને પોતાની માયાજાળમાં ફસાવે છે અને આપણો સર્વનાશ કરે છે. તેમ છતાં જો કોઈ આપણને આપણી આ મોહનિદ્રામાંથી જગાડવાનો પ્રયત્ન કરે છે અથવા કોઈ એવો પ્રસંગ બને છે કે તેથી આપણું એ મનોરાજ્ય રમવાનાં પાનાંના મહેલની માફક એકદમ ભાંગી પડશે, એવો સંભવ ઊભો થાય છે તો આપણે આવાં આપણાં સાચાં હિતેષ્ટુ સ્વજનો કે પ્રસંગો સામે તાડૂકી ઊઠીએ છીએ અને વાઘની જેમ એમના ઉપર તરાપ મારવા તત્પર થઈ જઈએ છીએ; અને એક પ્રત્યાઘાત તરીકે સવિશેષ જોરથી આપણે એ વિનાશક પણ મોહક લાગણીના આવેગને વળગીએ છીએ. છેવટે આપણે આપણું પૌરુષ, આપણું સાચું હીર, વ્યક્તિત્વ ગુમાવી બેસીએ છીએ એટલું જ નહિ પણ આ જે ગુમાવીએ છીએ તેનું ભાન પણ રહેતું નથી. આપણે તો પ્રામાણિક નિષ્ઠાથી, ખરા દિલથી એ આવેગને જ આપણું સ્વત્વ, આપણું જીવન માની બેસીએ છીએ. આપણે જ સાચા છીએ, આપણે લીધેલો રાહ જ સાચો છે અને તે જ એક સાચો છે, બીજાઓ નથી આપણને સમજતા, નથી આપણા સંજોગોને જોતાં, નથી આપણી લાગણીઓ કે ભાવ કે વિચારોને માન આપતાં અને નકામી દબલ કર્યા કરે છે તથા કડવાશ ઊભી કરે છે, એમ આપણને લાગ્યા કરે છે. આવી

આપણી દૃષ્ટિ ને વૃત્તિ થઈ જવાથી આપણાં સાચાં સ્વજનો આપણને આંખની કણીની માફક ખૂંચે છે. આપણને એમ જ દેખાય છે કે આખી દુનિયાએ આપણી સામે કાવતરું કર્યું છે અને આપણી મુરાદો ભર ન લાવવા માટે જ કટિબદ્ધ થઈ છે. આવી દશાએ પડ્યા પછી આપણું જીવન નિઃસત્ત્વ કે દ્વેષમય અને ખારું બની જાય છે. ખરી રીતે જોતાં આવી લાગણીથી વિવશ બનવું એ માનવીના વિકૃત સ્વરૂપની નિશાની છે. જ્યારે જ્યારે કોઈ માનવીના કે વાતાવરણના કે તેથી નીચી કક્ષાના બળના પંજામાં આપણે સપડાયા છીએ એવું આપણને સૂઝે ત્યારે ત્યારે એ દશામાંથી આપણો ઉદ્ધાર કરવા માટે, આપણું સમગ્ર બળ કેન્દ્રિત કરવા માટે, આપણે અંતરના ઊંડાણથી પ્રભુની પ્રાર્થના કરવી જોઈએ કે તેમાંથી આપણને મુક્ત કરે. વિવેક-સૂર્યનાં કિરણો લાગણીના અંધ કરી દેતાં ધુમ્મસને વિખેરી નાંખે તે માટે સૂર્યનું આવાહન કરવા પ્રયંડ પુરુષાર્થ આપણે કરવો જોઈએ.

મનુષ્યમાં અંતર્ગત રહેલા પરમાત્મા તત્ત્વનો પૂર્ણ આવિષ્કાર થવામાં લાગણીનું આવરણ અવરોધ પેદા કરે છે. પણ કદાચ વિશેષ અવરોધ તો બુદ્ધિનું આવરણ કરે છે. બુદ્ધિ લાગણી કરતાં પણ વધુ આગ્રહી અને વધારે લાંબો કાળ પોતાનું જીવન ટકાવવાની શક્તિવાળી છે. બુદ્ધિની પકડ લાગણીની પકડ કરતાં વધારે મજબૂત છે. બુદ્ધિથી દોરાતા મનુષ્યો ઘણી વાર પોતે સેવેલી ખોટી માન્યતાને એવા સજ્જડ વળગી રહે છે કે તેથી તેમનો વિકાસ થતો અટકે છે. વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન કે ધર્મજ્ઞાનમાં નિષ્ણાત એવા કેટલાય પંડિતો વિશે આપણે જાણીએ છીએ કે તેઓ પોતાના વાદમાં જ એટલા બધા ગૂંચવાએલા હોય છે કે એ વાદની વિરુદ્ધની કોઈ પણ વિચારસરણીમાંનું તથ્ય તેઓ જોઈ શકતા નથી.

આપણા જીવનપથમાં અનેક જટિલ અને નાજુક પ્રશ્નો ઉદ્ભવ્યા કરે છે. આપણે ઘણી વાર મૂંઝાઈએ છીએ કે અમુક પ્રશ્નનો નિકાલ કેમ આણવો. તે પ્રશ્નને અંગે ઉદ્ભવેલા અનેક જાતનાં મનનાં, લાગણીનાં, પ્રાણતત્ત્વનાં બળો આપણને જુદી જુદી દિશાએ ઘસડી જવા મથે છે. આવે વખતે આપણું સમતોલપણું સાચવનાર વિવેકશક્તિ છે. એ શક્તિ

તો બળવાન છે અને દૃઢતા એ એનું સાચું લક્ષણ છે. હેમ્લેટના જેવા ‘આ કરવું કે આ ન કરવું’ એવા શંકા-વમળમાં જ રચ્યાપચ્યા રહેવાની વૃત્તિ કોઈ વિવેકશક્તિ નથી. કેવળ તર્કશક્તિ શંકા જ ઉપજાવે, કે ખાલી દિવાસ્વપ્નો રચે, કેવળ બુદ્ધિપ્રભાવ આપણને આંજી નાંખે, કેવળ લાગણીઓ આપણને ક્યાંના ક્યાં ઘસડી જાય. પણ વિવેકશક્તિ આપણી સહાયે આવીને એ ત્રણે શક્તિઓનું યોગ્ય પ્રમાણમાં સંમિલન કરે છે અને તે દ્વારા આપણા કૂટ પ્રશ્નોનો ઉકેલ સુઝાડે છે તથા કુશળ વર્તન કરવાનું સરળ કરી મૂકે છે.

વિવેક એટલે સમ્યક્દર્શન કરાવનારી આપણી દૃષ્ટિ, યોગ્ય ભાવ રખાવનાર આપણું હૃદય, યોગ્ય કર્મ સુઝાડનાર સદ્બુદ્ધિ. શ્રીભગવાનને પંથે ધપતા, અથડાતા-કૂટાતા અજાણ પ્રવાસીને તો તે આંધળાની લાકડી સમાન છે. માનવીનો સાચો સુહૃદ તો આ શક્તિ છે. આ શક્તિ જ તેની શ્રદ્ધા ટકાવી રાખે છે. તેનામાં નવા પ્રાણ રેડે છે અને અનેક મુસીબતોનો સફળ સામનો કરવાની યુક્તિ બતાવે છે. આપણા આંતર-માનસનું પૃથક્કરણ કરતાં કરતાં તે શક્તિ આપણને આત્મચિંતન સુધી લઈ જાય છે. અરે! એને પ્રાર્થના કહીએ તો પણ ચાલે. એક આદર્શનું ખૂબ ભાવપૂર્ણ ચિંતન એ પણ પ્રાર્થના જ છે ને? આમ તે બલપ્રદ અને ઊર્ધ્વગામી છે.

પણ આ શક્તિનો વિકાસ દંભી, આત્મવંચના કરનાર વ્યક્તિથી કદી થઈ શકે નહિ. સ્ફટિક જેવા સ્વચ્છ એટલે કે નિખાલસ અંતઃકરણના પાયા ઉપર જ પૂર્ણ જીવનનો ભવ્ય મહેલ રચી શકાય. મનની સ્થિરતા વિવેકશક્તિના વિકાસ માટે આવશ્યક છે, પરંતુ અંતરની તીવ્ર અભિલાષા હોય તો એ સ્થિરતા અને વિવેકશક્તિ બન્ને પ્રાપ્ત થઈ શકે.

વિવેકશક્તિ કેટલીક વાર આપણામાં વિષાદની છાયા પણ ઉપજાવે; આપણી મનીષાઓની અયોગ્યતા, આજ સુધીના આપણા પ્રયત્નોની દિશાભૂલ તથા આપણા માની લીધેલા વિજયોની પોકળતા ઉઘાડી પાડીને કેટલીક વાર વિવેકશક્તિ આપણને દુઃખી દુઃખી કરી મૂકે છે. પણ આપણો આધ્યાત્મિક પ્રગતિ કરવાનો પ્રયત્ન જોરદાર હશે અને આપણામાં ખરી

જિજ્ઞાસા જાગી હશે તો એ વિષાદ ક્ષણજીવી જ નીવડે છે અને નિરાશા આણનાર એ વિવેકશક્તિ આપણામાં સાહસ અને નિર્ભયતાનો સંચાર કરે છે. આપણામાં આત્મશ્રદ્ધા અને આત્મવિશ્વાસ વધારે છે અને દૈવી શક્તિના ઓજસથી આપણું આખું વ્યક્તિત્વ ભરી દે છે.

દરેકે દરેક વિચાર, લાગણી, ભાવ, વર્તનનું, સત્યના જેવી જ કઠોરતાથી અને ન્યાયના જેવા નિર્દય નિષ્પક્ષપાતથી નિરીક્ષણ કરાવનાર સૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર આ વિવેકશક્તિ છે. દરેક વૃત્તિ, લાગણી આદિનું રહસ્ય જોયા વગર એનો કેડો તે મૂકતી નથી. તેથી જ તે પ્રત્યેકનું સારા-ખોટાપણું કે તેના સારા-ખોટાપણાનો અંશ આપણી નજર સમક્ષ ખડો કરે છે. સાધારણ માણસને તો તેનો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ ન આવે એવા, પાતાળના ગર્ભમાં પેઠેલા હેતુઓને તે બહાર ખેંચી કાઢે છે અને એ દ્વારા યોગ્ય માર્ગદર્શન કરે છે.

વિવેકશક્તિ બહારના દેખાવોથી છેતરાતાં આપણને બચાવે છે. ‘પીળું એટલું બધું સોનું નથી’ એ કહેવતની યથાર્થતા એ જ સિદ્ધ કરે છે. સત્ય અને સત્યનો આભાસ એ બેની વચ્ચે તો આસમાન-જમીનનો ફરક છે. મોહક દેખાવ અને સાચું હીર એ બે જુદાં જ તત્ત્વો છે, એ શીખવાડનાર વિવેકશક્તિ છે; તેવી જ રીતે કુરૂપ અરુચિકર દેખાવથી ઉત્પન્ન થતી ઘૃણામાંથી પણ એ જ બચાવે છે. એ જ સમજાવે છે કે ખેતરમાંનું ખાતર ગમે તેટલું દુર્ગંધ ફેલાવતું હોય તોપણ એને સૃષ્ટિમાં સ્થાન છે જ અને ત્યાં એનો ઉપયોગ પણ છે જ. આવી રીતે આપણામાં માનસિક ઉદારતા, તેવી સમજ-કળા પ્રકટાવે છે. કઠોર દિલના માણસનો માણસો કે પ્રસંગો પાછળ પણ અમુક હિતકારક, કલ્યાણકારક ઉદ્દેશ છે એમ સમજાવીને કેટલું ધૈર્ય અને આશ્વાસન અને બળ તે આપે છે! એ શક્તિ વડે જ આપણને ખ્યાલ રહે છે કે મધમાખ ડંખ દે છે, પણ મધ જેવું સ્વાદિષ્ટ અને પૌષ્ટિક ખાદ્ય આપનાર પણ મધમાખ જ છે. કોયલ છે તો કાળી પણ એના કંઠે કોને મુગ્ધ નથી કર્યા?

પરમ હિતકારી અને આનંદદાયી આ ગુણ કેળવવો એ દરેકના પોતાના હાથની વાત છે. વિદ્યાની માફક તે પણ વાપરવાથી વિકસે છે.

જીવનના મહાન કોયડા વખતે જ નહિ પણ ઝીણા ઝીણા દેખાતા રોજે રોજના પ્રસંગોએ પણ તે વાપરવાની ટેવ આપણે પાડવી જોઈએ. આમ થતાં જ તે ગુણને લીધે આપણું દિવ્ય રૂપાંતર થતું જાય છે. આપણું જીવન વ્યષ્ટિમાંથી સમષ્ટિ સુધી પથરાયેલું થતું જાય છે. પછી તો એ શક્તિ દૈવી પ્રેરણા કે આંતર્નાદમાં પરિણામે છે, ત્યારે સત્ય તારવી કાઢતાં આંખના પલકારા જેટલી પણ વાર લાગતી નથી. સ્થૂળ ચીજોની માફક પ્રત્યેકનું હાર્દ આપણી અંતરની આંખની આગળ તરત જ ખુંડું થાય છે. છેવટે નિર્ભ્રાન્ત માર્ગદર્શક શક્તિ તે થઈ જાય છે.

કોઈપણ વિચાર કે લાગણી કે વૃત્તિ ગમે તેટલી જોરદાર હોય, આગ્રહી હોય, આવરી લેનાર હોય તોપણ તેની સામે વિવેકબુદ્ધિએ આપેલા શસ્ત્ર વડે આપણે લડવું જ પડશે. એને આપણા હૃદયમાં કાયમનું સ્થાન તો ન જ આપી દઈ શકાય.

આવાં અનેકવિધ દિવ્ય આયુધોવાળા અને બળવાન યોદ્ધાને આપણે સતત પોતાની સહાયે રાખવા પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો જોઈએ. વિવેક-શક્તિની અનિવાર્યતા તથા ઉત્તમતાનું સત્ય આપણને જેટલું વહેલું સૂઝે અને તેનો જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ જેટલો વધારે કરતા થઈ શકીશું તેટલો વિશેષ લાભ આપણને થશે. ('જીવનસંદેશ', આ. ૪, પૃ. ૧૨૭ થી ૧૩૫)

૨૬. કર્મ-સાધના★

જે જે પરિસ્થિતિમાં આપણે મુકાઈએ તે તે સાધનાના વિકાસાર્થે જ જો તે કર્યા કરવાની ખેવના હોય તો, તેમાંથી આપણને ઘણું ઘણું સૂઝવું જોઈએ જ. આપણી અનેક પ્રકારની ઊણપો એમાંથી આપણને દેખાશે જ. પણ જો સાધક તે પ્રત્યે બેપરવા—બેધ્યાન રહ્યા કરે ને તેમાં એને જરાકે મહત્ત્વ ન આપે, કે તે સુધારવા પ્રત્યે ખંતવાળો, ઉદ્યમશીલ ન રહ્યા કરે, જીવતો ન રહે, જાગૃતપણે યુદ્ધ આપ્યા ન કરતો હોય તો તે સાધક સાધનામાં ઊંડો પ્રવેશી શકવાનો નથી. જેમાં જેમાં પરોવાવાપણું

★ 'કર્મ-ઉપાસના' નામની પૂજ્ય શ્રીમોટાની એક સ્વતંત્ર રચના પણ પ્રકટ થઈ છે.

બને છે ત્યાં ત્યાંથી સાધકે શીખ્યા જ કરવાનું છે. જો તે શીખ્યા ન કરતો હોય તો તે કર્મ એક સામાન્ય માણસ ઘરેડની પેઠે કર્યા કરતો હોય ને આપણે તે કરતા હોઈએ એમાં પછી કશો ફરક ન રહ્યો. આપણી અનેક ભૂલો, દોષો એવાં છે કે જે કહેવાથી કે બતાવ્યાથી ન સુધરી શકે. તેથી એવા સંજોગોમાં આપણને મૂકવાનું શ્રીપ્રભુ કરે છે કે જેથી સચોટપણે પોતાના સ્વભાવની પકડ ક્યાં ક્યાં રહ્યા કરે છે તથા કઈ કઈ ભૂલથી— દોષથી કર્મમાં કુશળપણું પ્રવર્તી શકતું નથી, તે તે બધું વારેવારે એની નજરે ચડ્યા જ કરે છે ને તોપણ સાધક ફરી ફરીને તેવું કર્યા કરે તો પરિસ્થિતિનો હેતુ માર્યો જાય છે. પરિસ્થિતિને સહન કરી લેવી ને એનો સ્વીકાર કરવો એ એમાં આસમાન જમીનનો ફરક છે. સાધક પરિસ્થિતિને સહન કરી લે એમાં એના જીવનનો વિકાસ થતો નથી. એ તો જ્યારે એને હૃદયથી સ્વીકારે ત્યારે જ એ એની સાથે પોતાનું તાદાત્મ્ય સાધી હૃદયથી લાભ મેળવી શકે છે. જ્યારે સહન કરી લેવામાં તો અંતર જ રહ્યાં કરે છે ને તેવી પરિસ્થિતિનો હેતુ માર્યો જ જાય છે. આમ સાધકે કર્મનો કહો કે પરિસ્થિતિનો જીવંત હેતુ શો છે તે સતત સામે રાખીને જ તેમાં પ્રવેશવાનું કે ઊતરવાનું છે. તેથી નીચેના મુદ્દાઓ તેમાંથી સરતા હોવા જોઈએ :-

(૧) ભાવનાને કર્મમાં ઉતાર્યા કરવી ઘટે, કે જેથી ભાવના વધારે ને વધારે જવલંત, પ્રાણવાન, ચેતનપ્રદ ધ્યેયની ઝંખનાવાળી બને.

(૨) કર્મ કરતી વખતે તેમાં બીજાનો ખ્યાલ ન રાખવો ઘટે. બીજું તો ત્યાં માત્ર નિમિત્ત હોય છે. પોતાને ઉથલાવવા પોતાને જ માટે જે તે કંઈ થયાં કરે છે, એવો અભ્યાસ કેળવવો ઘટે. કર્મમાત્ર જીવનના વિકાસ કાજે મળેલું છે. એ વિના કર્મનો કશો ઉદ્દેશ નથી.

(૩) કર્મ કરતાં કરતાં જે જે આપણી ભૂલો જણાયા કરે તે સુધારવા આપણો દૃઢ સંકલ્પ થવો ઘટે. ને ધીરે ધીરે એમાં ઓછા થવાપણું બનવું જ ઘટે; તો જ એનો કંઈ અર્થ સરે.

(૪) તે તે કર્મ સ્વસ્થતાથી—ધાંધલિયાપણાથી નહિ, ને તે પણ બને તેટલું તટસ્થતાથી—તેમાં ભેળવાયાં વિના થયાં કરે.

(૫) તે તે કર્મની પાછળ આપણી સાથે કોઈક ઊભું જ છે એવી અનુભવથી નિષ્ઠા સાધકની કેળવાતી જતી હોવી જોઈએ.

(૬) તે તે કર્મ થઈ ગયા કેડે એના વિચારો એને ઉદ્ભવવા ન ઘટે અથવા સાધકને આવતા હોય તો એણે મનને સમજાવીને તેમ થતું હોવાનાં કારણો તપાસવાં ઘટે; તેના વિચારો આવ્યા કરવાનું મુખ્ય કારણ તો મન એમાં ભેળવાયેલું છે એમ સમજવાનું છે. સાધકનું મન ખાલી જ રહ્યાં કરવું જોઈએ ને એનો એવો જીવતો ખ્યાલ—અભ્યાસ—એણે પાડતા જ રહેવું પડશે.

(૭) તે તે કર્મના આદિ, મધ્ય ને અંતમાં સમર્પણની ભાવના જીવતી રાખવી ઘટે.

(૮) તે તે કર્મ કરતી વખતે તેમાં તે આત્મ-કલ્યાણ અર્થે જ થયા કરે છે (પ્રભુનું કામ છે એટલે આપણું રૂપાંતર થવા માટે છે) એવો ભાવ રહ્યા કરવો ઘટે. આ અઘરું લાગશે પણ તે ભાવના સાધકે રાખ્યા કરવી જ પડશે.

(૯) કર્મને કરતાં કરતાં જો આપણું રૂપાંતર થયાં ન કરતું હોય તો પછી તે કર્મનો કંઈ ઝાઝો અર્થ સરતો નથી, એ સાધકે લક્ષમાં રાખવાનું છે. સ્વભાવનું દર્શન થવા—એનું રૂપાંતર થવા—માટે તો કર્મ-પ્રસંગો સાધકને સાંપડે છે. સાધક જો તે તે બધાંથી લેવાઈ જાય, તો તે કદાપિ પણ એની ઉપરવટ આવી શકવાનો જ નથી. એટલે એણે કર્મ કરતાં કરતાં અંતરની શક્તિ પ્રકટાવી પ્રકટાવીને પોતે સર્વ કાંઈ કરવા શક્તિમાન છે જ એવા નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર કર્યા કરવો પડશે ને તેમ તેમ થતાં સાધકની શક્તિ બઢતી જવાની છે.

(૧૦) તે તે કર્મના ફળ કે પરિણામની આશા સાધક કદી પણ સેવે જ નહિ, એ વિષે તો એણે વિચારવાપણું રહેતું જ નથી; એનો અર્થ એમ નથી કે એનું પરિણામ નથી.

(૧૧) ત્રાક ઉપરથી જેમ સરળપણે સૂતર ઉકેલાતું હોય છે, તેમ સાધક પોતાના કર્મને ઉકેલવાનો અભ્યાસ કેળવે. એ કદી હાંફળોફાંફળો ન બને. ઘણું ઘણું અનેક જાતનું કામ આવી પડ્યું હોય તો ક્યું પ્રથમ થવું ઘટે એ વિચારીને તે તે કામ ઉકેલતો જાય, ત્યારે (તે તે વખતે) તે

મનમાં બીજાં કામોનો બોજો માથે લઈને ન ફરતો હોવો ઘટે. આ તો જ બની શકે કે જો સાધકમાં યથાયોગ્યપણે વ્યવસ્થાશક્તિ, વ્યવસ્થિતિ આવી ગઈ હોય; કે ન આવ્યાં હોય તો તે આણવાનો એનો સતત જીવતો જાગતો પ્રયાસ હોય; પણ એમાં એણે કોઈ પણ રીતે સ્વભાવવશ ન થઈ જવાયાં કરાય તે તો ધ્યાનમાં રાખવું જ પડશે.

(૧૨) જે જે કર્મ કરવાનું હોય એના સર્વાંગીપણાનો ચિતાર સાધકને આવવો ઘટે; તે તે કર્મ સાથે સાથેનું જે જે કંઈ સળંગપણે થવાનું હોય તે તે કર્મ પણ તે કર્મ સાથે લેવાવું જ જોઈએ. નહિતર તે તે કર્મ બધાં અધૂરાં જ થયાં કરવાનાં.

કૃપા કરીને આ આપણે બધાંયે વારેવારે ધ્યાનમાં લેવાનું છે; બબ્બે, ત્રણ-ત્રણ દિવસે એનું મનન-ચિંતવન પણ થવું ઘટે કે જેથી જે કાર્યમાં કર્મકુશળપણું જન્મ્યાં કરે.

(૧૩) જે તે કર્મમાં સાધકે વિવેકશક્તિ-બુદ્ધિ-સમતોલપણું-આકલન-શક્તિ—બધું જ વાપર્યાં કરવું પડશે. એમાં એનાથી ડહોળાઈ ન જવાય તે માટે પણ સાવચેતી રાખવી પડશે. જે તે વસ્તુની સમજ-પકડ સાધકને આવી જવી જ જોઈએ.

(૧૪) જે તે કર્મ કરાતાં કરાતાં અનેક માણસોનો અથવા પોતાનાં કે પારકાંઓના સ્વભાવનાં એને દર્શન તો થવાનાં જ, પણ સાધકે તે તે કશું પણ મનમાં સંઘરવાનું નથી. કોઈ માણસની પ્રકૃતિ ભૂલકણાપણાની હો ને તે એવું યાદ ન રાખે તો એ કર્મ સ્વભાવવશ જ કર્યું ગણાય. જ્યારે સાધક પોતે તે તે જ્ઞાનપૂર્વક કર્યાં કરે, ત્યારે તે સ્વભાવથી ઉપર તર્યાં કરતો હશે. જે માણસની ભૂલકણી પ્રકૃતિ કે સ્વભાવ હોય ને એ બધું ભૂલ્યા કરતો હોય, પણ એની પાછળની જે ચેતના જાગ્રતિમય સાવધાની—સાવચેતી—ને એની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ એ બધું જો ન હોય તો તે એક પ્રકારની જડતાનો જ પ્રકાર કહી શકાય. સાધક પોતાની એવી જાતની પ્રકૃતિ કે સ્વભાવની ખાસિયતનો લાભ જરૂર ઉઠાવી શકે છે. એવા જીવે એ પોતાનો કોઈ સદ્ગુણ છે એમ ધારી લેવાનું નથી જ. તેવી જ રીતે એક વ્યક્તિને ચોક્સાઈની ટેવ હોય, પણ ત્યારે કર્મમાં તે તે ટેવને આધારે કર્મ-કુશળપણું આણ્યા કે પ્રવર્ત્યાં કરે, તે ઠીક છે પણ

એવા એ પણ કર્મમાં પૂરતી જાગ્રતિ, સાવચેતી, સાવધાની, વિવેકશક્તિ, એની (કર્મની) સર્વાંગ સળંગપણાની પકડ—સમજ—ચેતના—કર્મના હેતુનો જીવંત એનો ખ્યાલ તેમાં (કર્મમાં) રહેવાં ઘટે. મતલબ કે બન્ને પ્રકૃતિવાળાને કર્મ કરવાનાં લક્ષણો તો સરખાં જ હોવાં ઘટે. જેનામાં ચોક્કસાઈ નથી એણે તે આણવી તો પડશે જ. તે વિના એનો આરો નથી, કારણ કે તે વિના એના સ્વભાવનું રૂપાંતર તે કરી શકવાનો જ નથી તેવું જ બધું બધામાં સમજી લેવાનું છે.

(૧૫) કર્મમાં તાદાત્મ્ય હોવું એ એક જુદી વાત છે ને કર્મમાં ડૂબી જવાપણું રહે તે વાત જુદી છે. ડૂબી જવાપણામાં મુખ્યત્વે કરીને સ્વભાવ-વશપણે તે થયાં કરતું હોય છે, ને તાદાત્મ્યમાં જ્ઞાનપૂર્વકની જાગ્રતિ ચેતના હોવી ઘટે.

નદીના પૂરમાં તણાતું લાકડું જેમ પરવશ હોય છે, પણ પૂરમાં તણાતો માણસ તો પાર નીકળી શકવાનો છે. તેવી જ રીતે આપણે બધા સ્વભાવના પાશના પૂરથી જે તે કર્યા કરતા હોઈએ છીએ, પણ આપણે ત્યાં ત્યાં તરતાં રહેવાનો જીવતો જાગતો પુરુષાર્થ કર્યા જ કરવાનો છે. સાધક કર્મ સાથે પાછો એનાથી આવરાઈ ન જવાને દિલમાં ખ્યાલ—ભાન—જ્ઞાન તો જરૂર રાખ્યાં જ કરે.

એવો જ સ્વભાવ કે પ્રકૃતિના જોશમાં જે કોઈ કર્મ કર્યા કરે છે, તેના કરતાં જે કોઈ વિચાર કરીને કર્મ કરે છે, એવાના જીવનમાં વિકાસ થવાનો સંભવ વધારે રહે છે. જો વિચાર કરીને કરવાની માત્ર ટેવ હોય, પણ એમાંયે જો સાધક એનું જ્ઞાન, જાગ્રતિ, ચેતના, વિવેકશક્તિ, તટસ્થતા, સમતોલપણું વગેરે એમાં તાદૃશ્યપણે ન રહ્યાં કરતાં હોય તો તે પણ એક જાતનો સ્વભાવ થઈ ગયેલો ગણાય. જો કે તે સ્વભાવ ઘણા ઊંચા પ્રકારનો ગણાય એ વાત નિઃસંદેહ છે. એટલે કશું ઘરેડ પ્રમાણે ન થવાવું જોઈએ.

આ બધું જો આપણે ખ્યાલમાં રાખીએ ને તેનું ચિંતન-મનન કરીએ તો કર્મમાં કુશળપણું જન્મ્યાં કરે.

(‘જીવનપાથેય’, આ. ૩, પૃ. ૬૧ થી ૬૮)

૨૭. વૃત્તિઓ

વૃત્તિ એટલે ગતિ. જો આપણને સાચી વૃત્તિ—ગમે તે પ્રકારની તે હો—જાગી હશે તો તે ગતિ કરાવશે જ. એવી ગતિ જાગે તો સમજવું કે વૃત્તિ જાગી છે. બાકી તો માત્ર સામાન્ય લહરી—વૃત્તિની લહરી—આવીને પસાર થઈ ગઈ એમ પ્રમાણવું.

પ્રભુએ આપણને અનેકવિધ પ્રકારની વૃત્તિઓ બક્ષી છે. તે બધીયનો દિવ્ય હેતુ છે. વૃત્તિની પાછળનો જ્ઞાનપૂર્વકનો હેતુ માનવી જો પ્રીછી શકે તો કુદરતની એ તો એક મોટી ભેટ છે એવું એને જ્ઞાન થાય.

આપણી વૃત્તિઓને આપણે કેન્દ્રિત કરવાની રહે છે. જો તે વેર-વિખેરપણે વહેંચાયેલી દિશામાં પ્રવર્તશે તો એનું બળ ઘટી જશે. તે પોતે જ આપણને મદદરૂપ બને તેમ અંતે તેમનું નિયમિત થઈ જવું રહે છે. આપણે તેના નચાવ્યા નાચવાનું મૂકી દેવું પડશે.

આપણી સર્વ વૃત્તિઓનો જીવનમાં સમન્વય કરવો પડશે. ભલેને એ બધી વૃત્તિઓ આમથી તેમ સ્વચ્છંદપણે પ્રવર્તતી હોય તો પણ જો એકાદ કોઈ એવી ભાવનામાં ખૂબ દૃઢપણે ને તેના ઉત્કટપણામાં જાગી ગયેલા થતા જઈશું, તો આપોઆપ બીજી વૃત્તિઓનું જોશ નરમ પડી જવાનું જ છે. જ્યારે આપણે અત્યંત ક્રોધે ભરાયેલા હોઈએ છીએ, ત્યારે બીજી વૃત્તિઓ શાંત થઈ ગયેલી હોય છે, ને ક્રોધની વૃત્તિ જ મોખરે તરવરીને આપણો કબજો લઈ લેતી હોય છે અથવા તો કોઈ ભારે ગૂંચાયેલા કોકડામાં તેને ઉકેલવાને માટે ખૂબ એકાગ્ર થયેલા હોઈએ છીએ, ત્યારે પણ એક વૃત્તિ મોખરે રહે છે, એટલે જો આપણે બીજી વૃત્તિઓને મોળી કરવી હશે, તેમનું સ્વચ્છંદીપણું મિટાવવું હશે તો સાધકે તેના ધ્યેયની ભાવનામાં ખૂબ ઉત્કટપણે વળગ્યા રહેવું જોઈશે. તે વિના ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થવી શક્ય નથી. ('જીવનપગથી', આ. ૩, પૃ. ૧૦૧)

(અનુષ્ટુપ)

વૃત્તિઓ તો કંઈક ઊઠતી ભોરમાં ઝાકળે શું!
એનાં બિન્દુ પ્રથમ કિરણે લુપ્ત થાતાં દિસે સૌ.

વૃત્તિઓ જે મનમહીં થતી તે કરી સૌ નિહાળ્યા,
ક્યાં ક્યાં એનું અવળું સવળું પારખી લેવું ત્યાં ત્યાં;
જ્યાં જ્યાં એની અવળી ગતિ ત્યાં ના જવું એની પૂંઠે,
એવી રીતે રહી નીરખતાં, કામ લ્યો એની સાથે.

(શિખરિણી)

મિનારાઓ લાખો જગજન ચણે વૃત્તિઓ લૂલીથી તે,
સમો આવે ત્યારે કડડભૂસ થૈ તે મિનારા પડે છે.

(‘પુનિત પ્રેમગાથા’, આ. ૨, પૃ. ૧૪૪, ૧૪૮)

» વૃત્તિનો સદ્વપયોગ :

લગ્નજીવન એ કાંઈ એકલું માત્ર કામતૃપ્તિના નર્યા સંતોષ માટે નથી. જીવનમાં તે વૃત્તિનો સંયમ કેળવવાને માટે અને તેમાંથી જીવનની સમજણ અને ભાવના જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક કેળવવાને માટે લગ્નજીવનનો હેતુ છે. માનવી-શરીરમાં જે અનેક જાતની વાસનાઓનો ઉદય થાય છે તેવા સંસ્કારના ઉદયના પરિણામ પરત્વે જો માનવીનું મન જોવાનું રાખે અને તેની સાથે જીવનના આદર્શને ઘટતો સુમેળ ક્યાં ક્યાં નથી બની શકતો તે તે અંગે તટસ્થતાથી વિવેકપૂર્વક વિચારે, તો તેવો માનવી વાસનાને તેવી તેવી રીતે ભોગવવામાં જરૂર ખંચકાય. જીવનનું રહસ્ય અને મહત્ત્વ સમજાયા વિના, જીવનનો આદર્શ પણ નિશ્ચિતપણે હૃદયમાં આકાર પામ્યા વિના, કોઈ પણ જીવ કામવાસનાને સંયમની ભાવનાથી કેળવી શકવાનો નથી. જો લગ્નજીવનમાં કામતૃપ્તિ અનિવાર્ય છે ને પ્રજાની ઉત્પત્તિ પણ થવાની છે, તે વાત પણ જો નક્કી છે—આમ આ બંને હકીકત જો નક્કી હોય, તો માનવીએ જેમ દરેકને મર્યાદા હોય છે તેમ તેની પણ મર્યાદા બાંધી લેવી ઘટે. વસ્તુનો સદ્વપયોગ કરવાનો હક્ક છે, બગાડવાનો નથી. જેમ વસ્તુનો વધારે પડતો યદ્વાતદ્વા ઉપયોગ થવાથી તે ઘસાઈ જઈ નકામી બની જતી હોય છે, તેમ કામ-વાસનાનું પણ છે. કામની વૃત્તિ માનવીના હૃદયનો એકરાગ પ્રકટાવવા, કરાવવા ને એકભાવે

સંકળાવવા કાજે છે, તેના સાધનરૂપે છે. પ્રજાની ઉત્પત્તિ જો થવાની જ હોય, તો તે ઉત્તમોત્તમ થાય એવું વિચારવાનું કામ પણ માતાપિતાનું છે. ગમે તેવાં છોકરાં પેદાં કરવાં એ તો અણઘડનું કામ કહેવાય. જેનામાં સહેજે અક્કલ છે, તે તો છોકરાં જેટલાં સારાં થાય તેટલું વધારે સારું એમ જ ઈચ્છે. છોકરાં સારાં થવાં તેનો માબાપનાં માનસિક દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ ઉપર સકળ આધાર છે. એટલે મા-બાપ જેટલાં ઉત્તમ, સાત્ત્વિક વિચાર, વર્તન ધરાવનારાં હોય ને કર્મ કરતી પળે જેટલાં વધારે હૃદયની ભાવનાથી ચિંતનશાળી રહેતાં હોય તેના પર બાળકના સંસ્કાર ઘડાવાનો પૂરો આધાર રહે છે. સંસાર તો ચાલતો જ રહેવાનો છે—જે સરે છે, એનું જ નામ સંસાર. પ્રત્યેક કાંઈ એકથી અનેક થવાને જ સરજાયેલું છે. જીવમાં પણ તેવી સહજ વૃત્તિ છે જ. કામની વૃત્તિની પાછળનો તેવો જ્ઞાનપૂર્વકનો હેતુ માનવી જો સમજી શકે તો કુદરતની એ મોટામાં મોટી અને ઉત્તમમાં ઉત્તમ બક્ષિસ માનવીને મળેલી છે, એનું એને જ્ઞાન થાય. તેથી કામની વૃત્તિ જ અયોગ્ય છે એમ કહેવું તે ઠીક નથી; પણ એનો જીવનવિકાસને કાજે જ્ઞાનપૂર્વકનો ઉપયોગ થવો ઘટે; નકામો નકામો નહિ. બાળકને ઉત્પન્ન કરવાનું હોય તો તે ઉત્તમમાં ઉત્તમ પાકે એવું માનસ, વિચાર, ભાવયુક્ત જ્ઞાનપૂર્વકનું વર્તન કરી કરીને તે પછી કામની વૃત્તિનો ઉપયોગ લેવો એ યથાર્થ ગણી શકાય. ને તે કામવૃત્તિના રસમાં તે વેળા આંધળા થઈને ગુલતાન ન થઈ જવાય, પણ બાળકના જીવનની ભાવના તે વેળા મનહૃદયમાં જાગતી રહે, તેવી consciousness ચેતનાભરી જાગૃતિ આપણામાં રહે, એવા આપણે રહી શકીએ તો જ તે કામવૃત્તિનો સદુપયોગ, નહિતર દુરુપયોગ છે.

જેને માનવી પોતાની મહેનતથી રળેલું ધન કે એવું જે કંઈ તે પોતાનું માને છે, તેનો ઉપયોગ તે ગમે તેમ કરતો હોતો નથી, તેની પાસે હોય છે, તેટલું તે ખરચી નાંખતો નથી, તે તો દેખીતી સમજાય તેવી વાત છે. પોતાને મળેલી મિલકત ગમે તેટલી તે રફેરફે કરે, છતાં પણ તેમાં તેવી રીતે ખર્ચાઈ જવાનાં માઠાં ફળનો એને વિચાર આવ્યા વિના રહી શકતો નથી અને બધું ખર્ચાઈ જશે તો બૂરા હાલ થશે, તેની પણ તેને ખબર પડે

છે. લાખોમાં કોઈક જ એવો હશે કે પોતાને મળેલી મૂડીનો એવો ફનાફાતિયાં થઈ જાય એવો દુરુપયોગ કરે. એવાને નસીબે અંતે તો કમનીસીબી જ લખાયેલી હોય છે, એ પણ આપણે જગતમાં જોયું છે. આમ માનવી મળેલી જગતની શક્તિને સામાન્યપણે તો ગમે તેમ વેડફી દેતો હોતો નથી, ઊલટું સાયવી સાયવીને વાપરે છે. કેટલાક તો વળી કંજૂસાઈથી વાપરે છે; ને કેટલાક કરકસરથી પણ વાપરે છે ને કેટલાક એને દિલની ઉદારતાથી દાનમાં પણ વાપરતા હોય છે, કિન્તુ એવી સંખ્યા બહુ જ નજીવી હોય છે. માત્ર કુદરત તરફથી માનવીને મળેલી જે મૂડી છે, એને માનવી યદ્વાતદ્વાપણે વાપર્યા કરે છે. તેમાં તે સ્વચ્છંદીપણે વર્ત્યા કરે છે. એનો તે બેફામપણે દુરુપયોગ પણ કર્યા કરે છે ને પોતે તે રીતે જીવનથી ખુવાર થતો જતો હોય છે, એનું એને ભાન પણ રહેતું હોતું નથી. કુદરત તરફથી માનવીને મળેલી કામવૃત્તિ એના પોતાના ઉપભોગ કાજે છે, એમ માનવામાં તે ભૂલ કરતો હોય છે. તે શક્તિ તો મળેલી છે, પરસ્પર હૃદયથી એક થવા, એકબીજાનાં હૃદય પરત્વે આકર્ષણ થવા, એકબીજામાં એકભાવે, એકરાગે, એકરસ પ્રવર્તવાને, એકબીજાનાં હૃદયમાં એકનિષ્ઠાથી રહેવા કાજે પ્રેરણાત્મક બળ તરીકે મળેલી છે. સ્ત્રીના સ્વભાવમાં ને પુરુષના સ્વભાવમાં સ્થૂળપણે જે અદેખાઈની વૃત્તિ છે (સ્ત્રી પોતાના પુરુષને અન્ય સ્ત્રી સાથે ખેલતો, વાતો કરતો કે વિનોદ કરતો સાંખી શકતી નથી, તેવી જ રીતે પુરુષ પોતાની સ્ત્રીને બીજા પુરુષ સાથે વાતો કરતી, હસતી, ખેલતી, કૂદતી કે આનંદ કરતી સાંખી શકતો નથી) તે પણ એકબીજાનાંમાં બેળેબેળે પણ એક રખાવવાના કારણે રહેલી હોય છે. જો તેવું સ્ત્રીપુરુષના સ્વભાવમાં જ ન હોત તો તો સમાજનું બંધારણ મૂળ લૂલું લૂલું પ્રવર્ત્યા કરત ને કોઈ પણ પોતપોતાના ઠેકાણામાં વર્તી શકતું ન હોત. આ તો પુરુષ કે સ્ત્રીની બહિર્મુખ વૃત્તિને પાછી ઠેકાણે લાવ્યા કરવામાં એકબીજાને તેવી વૃત્તિ કુદરતી રીતે માનવીને મદદકર્તા બનતી હોય છે. બાકી સ્ત્રી કે પુરુષ પોતપોતાની મેળે પોતાની ઉપર સ્વેચ્છાએ અંકુશ સ્વીકારી લઈને ભાનપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક, રામસીતા જેવી ભાવના કે વૃત્તિ જીવતી રાખી શકે એવું ભાગ્યે જ બને છે. આમ કુદરત તરફથી

મળેલી શક્તિ જે કામવૃત્તિ છે, તે તો માનવ જીવનને ઉદ્ધારવા અને માનવ જીવનને સચેતન બનાવવા, એને નવપલ્લવિત, પ્રેરણાન્વિત કરવા, એને ઈકોઝહમ્ બહુસ્યામ્ના ભાવની લીલામાં વ્યક્ત કરાવવા શ્રીભગવાનના શક્તિ-પ્રસાદ રૂપે મળેલી છે. કિંતુ એને એ સ્વરૂપે કોણ ઓળખે છે? ને કોણ જાણે છે? એને ભોગવવાની છે, પણ ત્યાગ કરીને. માનવીની પ્રકૃતિમાં ભોગ અને ત્યાગની વૃત્તિ કુદરતે મૂકેલી જ છે. માનવી ભોગવતો પણ હોય છે ને ત્યાગ પણ કરતો હોય છે. કિંતુ તે બંને કર્મ જડસુ રીતે કરે છે, એનું એને ભાન સરખું પણ હોતું નથી. ભોગ ને ત્યાગ એ તો પ્રકૃતિનાં સહજ લક્ષણો છે. આપણે જો બરાબર ઊંડું વિચારીએ તો જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્રોમાં તે તે ક્ષેત્રના વ્યવહારમાં ભોગવતા પણ હોઈએ છીએ ને ત્યાગ પણ કરતા હોઈએ છીએ. માત્ર એનું તે તે વેળા સમજણપૂર્વકનું જાગૃતિભર્યું જ્ઞાનભાન આપણને હોતું કે થતું હોતું નથી. જે માનવી ઓછામાં ઓછો ભોગ ભોગવે છે ને વધારેમાં વધારે ત્યાગ કરે છે તે દૈવી બની શકે. તેવો જ જીવ શ્રીભગવાનની લીલા સમજવાને દિવ્ય દષ્ટિ કેળવી શકે છે. તે કારણથી કુદરત તરફથી મળેલી શક્તિસ્વરૂપ જે કામવૃત્તિ છે, તેને ભોગવવાનું કોઈ ના પાડતું નથી, પણ એને ગમે તેમ વાપરશો તો તે પોતે અસલ શક્તિ સ્વરૂપે છે, પણ એનો જે દુરુપયોગ કરે છે એને તે કદી ‘જતાં’ પણ કરી શકતી નથી; એનો જે જ્ઞાનપૂર્વક સદુપયોગ કરે છે, એનાં ઉત્તમ ફળ પણ તે માનવીને ચખાડે છે.

કુદરતે જે જે શક્તિ કૃપા કરીને માનવીને બક્ષી છે, તે કંઈ એમ ને એમ તો નથી જ. એનાં પણ કારણો છે. એનો હેતુ પણ છે. શ્રીભગવાનના દિવ્ય હેતુને ફળાવવા કાજે જે એવી શક્તિનો જ્ઞાનપૂર્વક તેના યોગ્ય ભાન સાથે સદુપયોગ કરે છે, તેને તે શક્તિ અનંતગણી શક્તિરૂપે વરે છે. એવી શક્તિનો ઉપયોગ જીવનની શક્તિ વધારવામાં, જીવનનું નવસર્જન કરવામાં રહેલો છે ખરો, પણ તે સર્જન કલાત્મક, કુદરતી સૌંદર્યમાં ભળી શકે એવું હોવું ઘટે; તેવા કળા સૌંદર્યનો જન્મ દેવા કાજે પ્રત્યેક પતિપત્નીએ કલા સૌંદર્યના ભક્ત બનવું કે થવું પડશે. કોઈને પણ એના સાચા સ્વરૂપમાં સમજવાનું કરવું હોય તો નમ્રમાં નમ્ર

પણે, હૃદયના સંપૂર્ણ પ્રેમભાવે, એના હૃદયથી પરિપૂર્ણ આપણે ભક્ત થઈશું, તો જ તે વસ્તુનું હાર્દ કે મર્મ આપણા ખ્યાલમાં જાગી શકવાનો છે. એટલે એવી કુદરતી મળેલી શક્તિનો ઉપયોગ આપણાથી મનફાવે તેમ—મનસ્વીપણે—કદી પણ થઈ શકે જ નહિ.

આ જો પૂરેપૂરું ખ્યાલમાં ઊતરી શકતું હોય તો પ્રત્યેકે પરસ્પર સમજી લેવાની ઘણી ઘણી જરૂર છે. એનો અતિરેક કદી પણ ન જ થાય તે જોવાનું, સંભાળવાનું કામ આપણું છે. એમાં પતિ પત્ની ઉપર કે પત્ની પતિ ઉપર બળાત્કાર કરે તો એવા બળાત્કારનો સામનો કરવાની હૃદયથી હૃદયની તાકાત કેળવવાની રહી. પુરુષની તેવી યદ્વાતદ્વાપણાની ઘેલછાવૃત્તિનો સ્ત્રીએ સામનો કરવો જ રહ્યો. એથી અનેક રીતે હેરાન થવા વારો આવે, તો તે સહર્ષ એણે સ્વીકારી લેવું ને એને ત્યાગ, બલિદાન કે સમર્પણ પોતે ગણવું. જીવનમાં એના જેવી બીજી કોઈ તપશ્ચર્યા નથી ને સ્ત્રીની એવી વૃત્તિનો પુરુષે જ્ઞાનપૂર્વક સામનો કરવો. જે હેતુ કાજે જે કુદરતી શક્તિ મળેલી છે, તે હેતુને ફળાવવાના અર્થ વિના તે બીજા કશામાં વાપરી શકાય જ નહિ. પુરુષ ને સ્ત્રી જીવે તો એવી શાહુકારી પણ ગુમાવી દીધી લાગે છે. આપણને કુદરતે જે હેતુ કાજે દીધી છે, તે હેતુને તો એ સાવ ભૂલી જ ગયો છે; એનું ભાન સરખું પણ એને રહ્યું નથી. માનવી જીવે તે બાબતમાં તો પૂરેપૂરું દેવાળું જ કાઢેલું છે. આપણે કોઈને અમુક કામ કરવા કંઈક રકમ ધીરીએ અને તે માણસ જો તે કામ ન કરતાં દારૂ પીવામાં કે એવી ખરાબ રીતે તે રકમ ખર્ચી દે તો આપણે તેને કેવો ગણીએ? એવું આપણું માનવીનું બન્યું છે. સર્વ કંઈ માનવીને મળેલું ભોગવવાનું તો છે જ, પણ તે ભોગને મહત્વપણે જીવનમાં સ્થાન નથી. મહત્વપણે ત્યાગને સ્થાન દેવાનું છે. જોકે સહજપણે તો માનવીપ્રકૃતિમાં ભોગ અને ત્યાગ સરખેસરખાં છે, કિન્તુ આજે માનવીના સ્વભાવમાં ભોગની પ્રવૃત્તિને પ્રધાનપદ મળેલું છે. એટલે જ્યાં ત્યાં ત્યાગની સમતુલા નથી. એ કાજે સમતામાં પ્રકટાવવા મળેલી કુદરતી કામવૃત્તિની શક્તિને પહેલાં તો ત્યાગમાં જ પરિણમાવવી જ પડશે. આવો ત્યાગ સહજ બની જતાં, પછીથી જે ભોગ

થશે તે ઉત્તમ, સાત્ત્વિક ભોગ હશે. એવો ભોગ તે કુદરતી પ્રકૃતિનું જ વલણ હશે તેમ ગણી શકાય. પરંતુ આવી સૂક્ષ્મ હકીકત ખાલી કોરી કોરી બુદ્ધિથી કલ્પનામાં પણ આવી શકે તેવી નથી, તે નક્કી છે. એને દ્વંદ્વની ભૂમિકાવાળી બુદ્ધિથી વિચારવું એ મિથ્યાઝંબર છે. જો એને આપણે વર્તમાન જીવનમાં ભાનજ્ઞાનપૂર્વક અમલમાં મૂકતા જઈએ, તો તો કેંક ભણેલાંગણેલાં ગણાઈ શકીએ. બાકી આપણા કરતાં તો હજારો દરજ્જે ગામડિયા ગણાતા ખેડૂતો કે નિરક્ષર લોકો સારાં છે. કારણ કે એ બિચારાંને શરીરની મહેનત એટલી બધી તો કરવી પડે છે કે એમને કુદરતી મળેલી કામવૃત્તિની શક્તિને જેમ તેમ બેફામપણે વેડફી દેવાનું પોષાઈ શકે તેવું નથી.

જે લોક ખૂબ ખૂબ મહેનતુ છે, એમનામાં કામવૃત્તિની લાલસાની માત્રા પણ ઓછી રહેતી હોય છે. જ્યારે બેઠાડુ, આળસુ લોકોના જીવનમાં એ તો અગ્નિની જવાળાની પેઠે ભભૂકતી રહ્યા કરે છે. એ વાત જો સાચી લાગતી હોય તો, માનવીએ શરીરની મહેનતને ખાસ મહત્વનું સ્થાન પોતપોતાના રોજિંદા વ્યવહારમાં આપવું જ ઘટે. નહિતર એવાં પતિપત્ની કદી પણ કામવૃત્તિને સંયમથી વાપરવામાં શક્તિમાન થઈ શકવાનાં નથી, તે પણ નક્કી વાત છે.

વળી જો આપણે એક પ્રાણવાન પ્રજા તરીકે જીવવું હોય તો પણ આપણો ધર્મ છે કે આપણી પ્રજા સારા સંસ્કારવાળી, પ્રાણચેતનવાળી હોવી જોઈશે. ગમે તેવાં છોકરાં જણવાં એ તો પાશવી વૃત્તિનું કામ છે. એના જેવી પોતાની કે સમાજની બીજી કોઈ કુસેવા નથી. પોતે જીવતા રહેવું હોય ને સમાજને પણ ઊંચો આણવો હોય ને ઘેર બેઠે બેઠે પણ સમાજની સેવા કરવી હોય, એવાંઓને કુદરતની મળેલી કામવૃત્તિની શક્તિને ગમે તેમ વેડફી દેવાનો અધિકાર નથી.

વળી શરીરમાં જે વીર્ય પેદા થાય છે, તેને લીધે માનવીનું મન ગમે તેમ વિચાર કર્યા કરતું હોય એના શરીરમાં યોગ્ય રીતે રહી શકતું પણ નથી. વીર્યનું અમુક પ્રકારનું સ્થિર થવાપણાનું માનવીની ભૂમિકા કેવા પ્રકારની રહે છે એના પર બધો આધાર રહેલો છે. માનવીનું મન ગમે

તેવા વિચારો સેવતું હોય તો એનું પરિણામ માનવીના વીર્ય પર થયા વિના રહેતું જ નથી. શુકની ગતિ માનવીના વિચારની જેવી ભાવના તેવી પરિણામે થતી હોય છે. તેથી કામવૃત્તિને સંયમમાં રાખવી હોય તો માનવીએ પોતાના મનને યોગ્ય વાસ્તવિક વિચારમાં રાખવાની જીવતી-જાગતી ટેવ પડાવવી જ પડશે. એવો જીવતો અભ્યાસ મનને પડાવ્યા વિના કોઈપણ માનવી પોતાના શુકને સ્થિર રાખી શકવાનો નથી તે વાત નક્કી છે. વીર્યને સ્થિર રાખવું કે કરવું તે કોઈ નાનીસૂની વાત નથી. પ્રથમ તો એ કાજે માનવીનું એવું મન થઈ જવું જોઈએ, એવી તમન્નાપૂર્વકની સાચી સમજણ ને લગની માનવીના હૃદયમાં પ્રકટવી ઘટે તો જ તે બની શકે, બાકી તે શક્ય નથી. બાકી ખાલી ખાલી મોટી મોટી વાતો કરવી એ નકામું છે. જો આપણને આ સમજાતું હોય ને સાચું લાગતું હોય તો આપણે જીવનમાં હૃદયની ભાવનાથી જાગૃત રહીને પ્રયત્નપૂર્વક એમ જીવવાનું રાખીએ તો જ યોગ્ય ગણાય ને યોગ્ય થાય.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૪, પૃ. ૨૭૮ થી ૨૮૬)

૨૮. શ્રીભગવાનનું દર્શન

શ્રીભગવાનનું દર્શન એટલે અમુક કાલ્પનિક ભાવ કે એવી મનની કોઈ કલ્પના નથી. સંસ્કારપરંપરાગત જામેલી એ બાબતની જે એક પ્રકારની ભાવના છે તે પણ તે નથી. શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી દર્શનની એક સ્થિતિ તે પણ એક પ્રકારની મર્યાદા છે. શ્રીભગવાનના ભાવનું આપણામાં પ્રત્યક્ષ થવું એનો અર્થ એ કે એના ભાવની અંદર રહેલાં તત્ત્વો જેમ કે એનું સચરાચરપણું, એની અનંત અમર્યાદિત શક્તિ, એનું અવિકલ્પપણું, એનું વૈકલ્પિકપણું વગેરે આપણામાં પ્રત્યક્ષ અનુભવરૂપે પ્રકટ થાય ત્યારે એનાં દર્શન થયાં ગણાય. શ્રીભગવાને જે આ સૃષ્ટિ રચી છે તેની પાછળ કોઈ ગૂઢ હેતુ હશે જ—છે; એ હેતુને પાર પાડવામાં પ્રત્યેક જીવ સંકળાયેલો છે. આપણને આત્માની સ્થિતિનું ભાન થતાં એ હેતુનું સ્પષ્ટ દર્શન થાય છે ને એમ આપણે એના યંત્ર બનીએ છીએ.

પળેપળ એવી ભાગવત સ્થિતિમાં રહેવાયાં કરાય અને પળેપળ એવાં ભાગવતી કાર્ય થયાં કરે એનું નામ શ્રીભગવાનનું દર્શન.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૪)

શ્રીભગવાનના અનુભવ માટે અમુક શરતો પૂરી કરવી પડતી હોય છે. તેમાંની કેટલીક નીચે પ્રમાણે હોઈ શકે છે. શ્રીભગવાનના અસ્તિત્વનો હૃદયથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક નિશ્ચય, ‘સર્વરૂપ ભગવાન એ મારો આત્મા છે’ એવી ઊંડી અંતરની જ્ઞાનપૂર્વકની સમજ, સર્વરૂપ ભગવાન જ છે એવો હૃદયમાં હૃદયથી જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકનો સ્વીકાર, પોતાની જાતની સંપૂર્ણપણે ઓળખ, એને સ્વકર્મથી સંતોષવા એ જ એની એક પાકી સમજ, આવું આપણે શ્રદ્ધાથી રોજ ને રોજ નિશ્ચયાત્મક બુદ્ધિથી, હૃદયથી હૃદયમાં તે બધું કેળવતા રહીએ અને તે બધું ઊંડું ને ઊંડું સમજથી ઉતારીને તેનો અનુભવ કર્યા કરીએ તો આપણે શ્રીભગવાનના ધીએ અને એ આપણો છે એવા તત્ત્વનો અનુભવ થશે જ થશે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૪૫)

માનવીના જીવનમાં જે અવ્યક્ત ઈશ્વરનું સ્વરૂપ છે. એને એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત સાધનાના ભાવ વડે છતું કરીને એને ક્રિયાના પ્રવાહ-સ્વરૂપમાં એની કૃપાથી વહેતું મૂકવાનું કરવું તેનું નામ સાક્ષાત્કાર. આપણામાં જે અવ્યક્ત પ્રભુમય જીવન છે તેને પ્રેમભક્તિ-જ્ઞાનપૂર્વકની ચેતનયુક્ત જાગ્રતિમય સાધનાના પળેપળના અભ્યાસ વડે જીવનમાં પ્રત્યક્ષ કામ કરતું અનુભવવું તે જ છે સાક્ષાત્કાર.

આપણામાં પણ પ્રભુની શક્તિ જ કાર્ય કરી રહેલી છે, પરંતુ આપણને તેનું સાચું પૂરું જ્ઞાન-ભાન પ્રકટેલું નથી. આપણે તો પ્રકૃતિની રીતે ને સ્વભાવે જેમાં તેમાં પ્રેરાતા હોઈએ છીએ. આપણે બધાં જીવ-પ્રકૃતિમાં છીએ. જ્યારે સાક્ષાત્કાર પામેલો આત્મા તો પ્રકૃતિનો સાક્ષી, અનુમત્તા, ભર્તા કે ભોક્તા બનેલો હોય છે એવું તે પોતાની સકળ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં સહજ ભાવે અનુભવ્યા કરે છે. એમ કરતાં કરતાં,

થતાં થતાં તે માત્ર તેટલો જ છે તેવું પણ નથી. વળી તે પોતે પ્રકૃતિનો ઈશ્વર પણ છે તેવું પણ તેના અનુભવમાં એની કૃપાથી તેને જ્ઞાન પ્રકટે છે. તેવી વેળાથી તે અનુભવનું સત્ય કંઈ માત્ર એક ઠેકાણે જ પડી રહ્યા કરતું હોતું નથી, પણ વિસ્તાર પામીને સમષ્ટિને સ્પર્શતું હોય છે.

સાક્ષાત્કાર પામેલા એવા મુક્તાત્માની પ્રકૃતિ કંઈ ઊંડી જતી નથી હોતી, તે રહેતી હોય છે ને કામ પણ આપતી હોય છે. પણ સામાન્ય માનવીમાં તે (પ્રકૃતિ) શેઠ બનીને પ્રવર્તે છે. જ્યારે સાક્ષાત્કાર પામેલામાં શેઠ તરીકે નહિ પણ ચેતનના એક જ્ઞાનપૂર્વકના એક કરણ તરીકે રહે છે.

(‘જીવનપોકાર’, આ. ૪, પૃ. ૩૪૨ થી ૩૪૪)

શ્રીભગવાનનો ભાવ જ્યારે સાધકમાં (સાધનાની અમુક કક્ષામાં) જરાતરા પણ જાગવા માંડે છે, ત્યારે મન દ્વારા, બુદ્ધિ દ્વારા, ઈન્દ્રિયો દ્વારા, હૃદય દ્વારા એમ અનેક રીતે વ્યક્ત થવાને સહજ રીતે તૈયાર થાય છે. આ ભાવ અત્યંત સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ, કોમળમાં કોમળ ને ભીષણમાં ભીષણ પણ છે. જ્યારે તે આંખ દ્વારા વ્યક્ત થતો હશે, ત્યારે જ્યાં ત્યાં આપણને સૌંદર્યનાં દર્શન થયાં કરશે. ગમે તેવામાં પણ અતિ સુંદરતાનાં દર્શન થશે ને તેમાં અનહદ આનંદ પણ થશે. કોઈક વાર ભયંકર થથરાવી મૂકે એવાં પણ દૃશ્ય જોઈ શકીશું. શ્રવણ દ્વારા એવું તો મધુર સંગીત અને દિવ્ય નાદના સૂર આપણા કાને અથડાયા કરશે—ક્યાંયે કશું તેવું નહિ હોય તો પણ જીભ ગમે તેવા ખોરાકમાંથી ઉત્તમોત્તમ પ્રકારનો સ્વાદ અનુભવશે. ચામડી એટલી તો કોમળ અને દિલને ગલીપચી થાય એવી સૂક્ષ્મપણે મધુર મધુર લાગશે. ને તેમાંથી કુમળા કુમળા સ્પર્શનો એવો આનંદ જામે કે તેવા સ્પર્શનો ખ્યાલ કોઈ પણ પાર્થિવ ચીજથી ન આવી શકે. તેવું જ બીજી ઈન્દ્રિયો વિશે સૂક્ષ્મ ભાવ તે દ્વારા વ્યક્ત થતો હોવાથી ને બહાર ચેતનરૂપે તે ભાવ હોવાથી, વ્યક્ત થતો ભાવ તે ભાવને પકડે છે અને જે ઈન્દ્રિયો દ્વારા વ્યક્ત થાય છે, તે ઈન્દ્રિયના સ્વભાવનું પ્રકૃતિમાં જે મૂળ છે, તે મૂળ પ્રમાણે તેનો અનુભવ થાય છે.

આ અનુભવમાં એટલો તો આનંદ રહેલો છે કે તેનાથી અલગતા અનુભવવી લગભગ અશક્ય જેવું બને છે. સાધકના ખરા સંયમની કસોટી ત્યાં છે. ઘણા સાધકો ત્યાં અટકી પડે છે. તેઓ એમ માની લે છે કે હવે પોતાનું ઈતિકર્તવ્ય આવી રહ્યું, કારણ કે તેને દિવ્ય આનંદ મળતો હોવાથી તેમાં તે ગરકાવ થઈ રહે છે. શ્રીભગવાનનો જાગેલો ભાવ આમ એ આનંદને ભોગવ્યા કરવાથી એક દિવસ અલોપ થઈ જાય છે.

(‘જીવનપગથી’, આ. ૩, પૃ. ૧૫૨-૧૫૩)

૨૯. મુક્તાત્મા

પોતાના સત્ત્વને ઝટ ઓળખી શકાય એવો આવિર્ભાવ મુક્તાત્માઓ સાધારણ રીતે થવા દેતા નથી. આથી શરૂ શરૂના સાધકને, જિજ્ઞાસુને તથા આધ્યાત્મિક પથથી અણજાણ એવા જીવને મૂંઝવણ અને ગૂંચવાડો ઊભો થતાં હોય છે. કેટલાકની શ્રદ્ધા આથી હાલી જાય છે યા ઊઠી જાય છે. પોતાનાં સંકુચિત, વિકૃત, ક્ષુલ્લક માનસને માપે કે દંડે સંતોને માપવા જતાં તેમનાં આવાં કાર્યોનો મૂક પણ કલ્યાણકારી હેતુ એવાઓની સમક્ષ ખુલ્લો કરીને સમજાવવામાં આવે તોપણ તેઓ તે હેતુની કદર કરી શકતા નથી હોતા. તેઓના મનમાં એમ થાય છે કે જાણી જોઈને સંતો શા માટે વર્તતા હશે? શા માટે પોતાને વિશે લોકોમાં ગેરસમજૂતી થવા દેતા હશે? (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૬૨)

સૌથી પ્રથમ તો એ સમજી લેવાની જરૂર છે કે મુક્ત આત્માનું જો કે સામાન્ય માનવી જેવું હલનચલન જણાય છે; પરંતુ તે છે તેની પ્રકૃતિનો સ્વામી, આત્મનિષ્ઠ. જ્યારે સામાન્ય માનવી તો પ્રકૃતિનો દાસ છે, ગુણોથી પ્રેરાઈને તેની બધી ક્રિયા થાય છે. એટલે બંનેની બહિર્ પ્રક્રિયાઓની દેખીતી રીતની સમાનતા પાછળ ધરમૂળનો, પાયાનો તાત્વિક તફાવત આવી રહેલો છે. સાધારણપણે સમાજમાં એવી સમજ પ્રવર્તેલી હોય છે કે મુક્ત એટલે સામાન્ય માનવી કરતાં કંઈ તદ્દન ભિન્ન પ્રકારનો માનવી કે જેની સ્થૂળ ક્રિયાઓ પણ સામાન્ય માનવી કરતાં

જુદી જ હોય, પણ આ સમજણ યોગ્ય નથી. જીવનમુક્તમાં પ્રકૃતિ, ઈન્દ્રિયો, ગુણ, ભાવના, લાગણી, ઊર્મિ નાશ પામી છે એવું નથી હોતું, શરીર છે ત્યાં સુધી તો એ બધું હોવા કરવાનું, પણ એ આ બધાનો સ્વામી બની રહેલો છે. એ વર્તે છે પરિસ્થિતિના માલિકની રીતે—જડ યંત્રવત્ તે દોરાતો નથી. તેમનાં કાર્યક્ષેત્ર પ્રકૃતિને વશ નથી હોતાં એટલું જ. તેવાં તેવાં કાર્યક્ષેત્રમાં જ્યારે તે બધાં પ્રેરાય છે, ત્યારે એને એના જ્ઞાનહેતુની જીવંત સજ્ઞાત ધારણા રહ્યા કરતી હોય છે.

મુક્તાત્માઓને કર્મ આવશ્યક નથી હોતાં. એ કર્મ કરે છે ખરો, પણ તે પ્રભુપ્રેરિત હોય છે માટે. પ્રભુના આદેશની સમજણ કહો કે આત્માના સહજ જ્ઞાનના કોઈ અકળ એવા સહજ હેતુથી કહો, તે રીતે તેનું તેવા કાર્યમાં પ્રેરાતું જવું બનતું હોય છે. તે અમુક જ કાર્યો કરશે એવું નથી. તે પૂર્ણ ગૃહસ્થાશ્રમી હોઈ શકે છે; તેમ જ સહજમેળે સંપૂર્ણ સંન્યાસી પણ હોય, દેશસેવક પણ હોય ને આંતર-રાષ્ટ્રીય સેવક પણ હોય ને જેમ પોતાની પ્રજાનો હોય તેમ સષ્ટિનો પણ હોય—એનામાં હૃદયથી સમદષ્ટિ સહજ હોય છે. એને કંઈ તેવું કે તેવા થવાપણું નથી. ત્યાં વિચાર પણ નથી ને સંકલ્પ પણ નથી. જેવી જેવી જેને જીવનમાં પરિસ્થિતિ મળ્યા કરતી જાય, તેમ તેમ તે ઉપર વહન કર્યા કરે છે. તે રાજ્યોનું સંચાલન, શાસન કરનાર રાજા પણ હોય ને અદનામાં અદનો દાસ, સેવક પણ હોય. એને કોઈ દષ્ટિ, વૃત્તિ કે વલણ નથી હોતાં. તે ફરતોય હોય ને સ્થિર પણ. તે બંનેમાંથી એક પણ ન હોય ને બંને સાથે પણ હોય. તે એક કાર્ય કરતાં કરતાં અનેક કર્મમાં પ્રવર્તતો રહ્યા કરે છે ને કશું નથી કરતો હોતો તો પણ તે ખરા ભાવમાં સહજપણે પ્રવૃત્ત રહેલો હોય છે. એને કશામાં પ્રવેશવું પડતું નથી, કારણ કે તે પ્રત્યેકના સહજ સ્વભાવરૂપ છે. તે જેમ એક છે તેમ અનંત પણ હોઈ શકે ને તેમ છતાં સંપૂર્ણ શૂન્ય પણ થઈ શકે. એ કર્મ છે. કર્મની અંતરમાં છે, કર્મની આદિમાં છે ને કર્મ જ એનામાં છે ને તેથી તે પર પણ છે.

જીવનમુક્ત દ્વંદ્વથી પર હોવા છતાં હર્ષ, શોક, લાગણી, આદિ નથી હોતાં એમ નહિ; એવી એવી વૃત્તિ ઉદ્ભવતાં તે એનો ભોગ થઈ પડતો નથી; પણ ત્યાં એને કેવી રીતે, ક્યા કેટલા પ્રમાણમાં પરોવવી એ બધાનું જ્ઞાન રહ્યા કરે છે. જ્યાં સુધી શરીર છે, સમાજમાં છે, ત્યાં લગી પ્રારબ્ધ કર્માનુસાર કર્મ ભોગવવાનાં હોય તેમાં, કે આદેશ કાર્ય હોય તેમાં, કે સમષ્ટિરૂપ કાર્ય હોય તેમાં, પોતે જ તેનો સ્વામી છે; જન્મદાતા છે ને ભોક્તા છે, ને છતાં પણ પાછો તે ક્યાંય નોખો છે. તે ભાવયુક્ત રહી ત્યાં ત્યાં પ્રવર્તતો હોય છે. તેને ઐહિક દષ્ટિએ કશું વિકાસ પામવાનું બાકી રહી જતું નથી રહેતું, પરંતુ પરબ્રહ્મભાવમાં તો વિકાસ સહજમળે તે પામ્યા કરતો હોય છે. (‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૨૦૫-૨૦૬)

સાધારણપણે સમાજની જુદી જુદી સમજણ જીવનમુક્ત અંગે કંઈક એવી હોય છે કે તેણે પોતાના જીવનની જરૂરિયાતો ઓછામાં ઓછી કરી નાંખી હોય; દલિતો અને ગરીબો માટે અત્યંત ‘દયા’ હોય ને તેમને માટે સેવાકાર્ય પણ કરતો હોય, સમસ્ત માનવસમુદાય માટે દયાનો સાગર જ હોય; અને માનવજાતના ઉદ્ધાર માટે જ તે મથે; ને મૌન પાળતો હોય કે ઓછામાં ઓછું બોલતો હોય; એનો ચહેરો શાંત, ગંભીર હોય ને તેની સમીપ પહોંચતાં જ તેની ભવ્યતાની અથવા સાધુતાની છાપ પડે એમ હોય; વગેરે વગેરે. જો તે ખડખડાટ હસતો માલૂમ પડ્યો કે કોઈ સાધારણ પ્રવૃત્તિમાં મશગૂલ થતો દેખાયો તો દુન્યવી વિષયોમાં રસ ધારણ કરતો અને તેથી ‘ક્ષુલ્લક’ બાબતો વિશે છૂટથી વાતો કરતો જણાયો, તો બસ ખલાસ—તે ગમે તેવો મહાન હોય તો પણ લોકોની નજરે તો એ બહુ બહુ તો પોતાને ભારે શક્તિ અને બુદ્ધિથી તેમના ઉપર પ્રભાવ ને સત્તા બેસાડનાર ને પોતા તરફ બધાને આકર્ષનાર છતાં તોયે એ પણ ‘દુન્યવી’ એટલે પાર્થિવ ભૂમિકામાં વિહરનારો જ લાગે.

લોકોની આવી સમજણ પ્રવર્તે તેમાં તેમનો પણ શો દોષ? જીવનમુક્તની વિશિષ્ટતા કોઈ સ્થૂળ આંખોથી દેખાય એવા સ્થૂળ ક્ષેત્રમાં નહિ પણ મન અને હૃદયના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં રહેલી છે ને તે જોવા માટે તો સૂક્ષ્મદષ્ટિ જોઈએ. તેના કપાળે કંઈ ‘લેબલ’-ચિહ્ન ચોંટાડેલી હોતી નથી કે એવી કંઈ બાહ્ય નિશાની કે ચિહ્ન હોતું નથી કે તેને તેના સાચા

સ્વરૂપમાં જાણી શકાય. કશાનેય પણ બરાબર જાણવા ને તેનું હાર્દ પિછાનવા જરૂર રહે છે—કદરભક્તિભર્યા ભાવુક સપ્રેમ અભ્યાસપૂર્ણ અનુશીલન પરિશીલનની.

મુક્તાત્મામાં માનવી પ્રત્યે દયા નહિ પણ દિવ્ય અનુકંપા ભરી પડેલી છે. એ નિષ્કર નથી. દયાહીન નથી. જગતનાં દુઃખો—સંઘર્ષો અને ઉલ્કાપાતો વચ્ચે પણ એ નિશ્ચલ રહેતો જણાય છે. તેનું કારણ એ છે કે એને અનુભવ છે કે વસ્તુમાત્રની ઉત્કાંતિ બહારની દખલગીરી વિના—પોતાની મેળે—થવાનું તે યોગ્ય ગણે છે. તેથી તે નિશ્ચેષ્ટ પણ રહે છે કે દેખાય છે. વળી તેની માત્ર સૂક્ષ્મ કે મૂક અનુકંપા બીજાઓની દોડધામ કે ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિ કરતાં ક્યાંયે વધુ અસરકારક છે, કેમકે એ સક્રિય છે. તેનો તેને એકલાને જ અનુભવ છે. કાળથી થતાં પરિવર્તનો તેને અસ્વસ્થ કરી શકતાં નથી, કારણ કે તે કાળચક્રની ગતિને પારખતો હોય છે. આમ તે જ્યારે કાળને પારખે છે, ત્યારે તે તેનાં કારણો શોધવા નથી બેસતો. વિસંવાદી ઘટનાઓમાં તે સંવાદ જોઈ શકે છે અને અનુભવી શકે છે. એને ‘હું’ જેવું કશું નથી, તેથી તેને કશામાં રાગ નથી. વિધિની વક્તા એને હચમચાવી શકતી નથી. એ કોઈ જાતની યોજના ઘડતો નથી. એના વિચારવર્તનમાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા નથી. તેથી નૈતિક સિદ્ધાંતોની કે આલંબનની જરૂર રહેતી નથી. એને કશું ભૂલીજવાપણું નથી ને યાદ રાખવાપણુંયે નથી. પ્રકૃતિ ને પુરુષનું તે એકીકરણ છે. એ કશાનો માલિક નથી અને બધાનો માલિક છે. એ કોઈનું અનુકરણ કરતો નથી, કેમ કે અનુકરણથી સમયોચિત વર્તન થાય નહિ. એને બીજા કોઈ સાથે સરખાવી શકાય નહિ. એવો એ અનુપમેય અને અનોખો છે. તે અત્યંત ગતિમાન હોવા છતાં—યા તે કારણે જ બહુ સ્થિર છે, પેલા ભમરડાની જેમ.

ટૂંકમાં એ માનવી વ્યક્તિ હોવા છતાં માનવી વ્યક્તિ નથી, પરંતુ જે વિરોધાભાસી ગુણોનું વર્તન આપણે પ્રભુ વિશે કરીએ છીએ એ પરમતત્ત્વનો એ શરીરધારી આવિર્ભાવ છે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૩૨૩ થી ૩૩૨)

મુક્તાત્માનો કાયદો બધો અંતરનો હોય છે. એને નિયમ હોય છે ખરા ને નથી પણ હોતા. તેથી ત્યાં નર્ચુ માનવીના અજ્ઞાન જેવું સ્વચ્છંદ પ્રવર્તે છે, એમ માનવાની ભૂલમાં નથી પડવાનું. તેને તો જે તે બધું દીવા જેવું સ્પષ્ટ દેખાતું હોય છે. તેથી એને સ્થળ, કાળ, મર્યાદાની સમજણ રહે છે ને પ્રત્યેકના ઉદય, સ્થિતિ ને ભાવની પણ સમજણ સહજપણે—નિમિત્ત થવાતાં—પ્રકટ્યા કરે છે. જેમ આરસીમાં કેંક સામે આવતાં દેખાય છે તેમ, એવો એ જાણે એ હાલતોચાલતો ન હોય એમ પ્રવર્તે છે. તેના પેટનું પાણી પણ ન હાલતું હોય તો એટલા વેગવાળું હોય, કે તેની લાગણી—ભાવના—તે વેળાની કોઈ પણ માનવીની લાગણી ભાવનાની સાથે સરખાવી શકાય તેવી હોતી નથી. એ કશામાંથીયે ચલિત થતો નથી, જે ચલિત થાય છે તે એની સહજગતિમાં સ્વયંભૂ ગતિમાં ચલિત થતો હોય છે. તે કદી મૂંઝાયેલો હોતો નથી. તેવી રીતનો દેખાય કે આપણને લાગે પણ એની ભૂમિકા તો તદ્દન શાંત પ્રકારની હોય છે. તટસ્થ રહેવાની જીવતી કળા એને સાંપડી ગઈ હોય છે એટલે તેનામાં આનંદ જ પ્રવર્તતો હોય છે.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૧૯-૨૦)

મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થયા બાદ તેવા આત્મામાં સામસામા જણાતા એવા ગુણોનું પ્રાકટ્ય થતું તે અનુભવી શકે છે; જેમ કે કૃપા અને અવકૃપા. દયાળુપણું ને કઠોરતા, પરવા ને બેપરવાપણું, ગુણ અને અવગુણ. આમ તે પોતે કોઈ પણ સંસારી જીવ કરતાં પ્રેમભાવના ગુણમાં શ્રેષ્ઠ થતો જાય અને તે સાથે સાથે પ્રેમના પ્રદેશમાં રહી શકતો પોતાને અનુભવી શકે છે. એવાનું પછી ચોક્કસ કશું ધોરણ કે માપ રહી શકતું નથી. એ પછી કોઈ ચોક્કઠામાં પણ રહી શકતો હોતો નથી.

(‘જીવનપ્રેરણા’, આ. ૩, પૃ. ૧૨૫-૧૨૬)

મુક્તાવસ્થા એટલે સ્વચ્છંદતા નથી; માનુષી whims—મનના તુક્કા કે તરંગો પ્રમાણે તેમાં ચાલવાનું નથી હોતું. લખલૂટ ખર્ચ કરતો હોવા

છતાં, વૈભવવિલાસ ભોગવતો હોવા છતાં યા ઘરેઘરે રખડતો ને ભીખ માગતો હોવા છતાં, બૈરાંછોકરાંવાળો હોવા છતાં, તેમજ વેપાર ખેડતો હોવા છતાં, ટૂંકમાં ગમે તે ક્ષેત્રમાં ગમે તે પ્રકારે તે હોવા છતાં તે મુક્ત થઈ શકે છે—મુક્તાવસ્થામાં જેમ સ્વૈરાચાર કે વિહાર નથી તેમ તેમાં કશાં બંધન પણ નથી. તેમાં આમ જ વર્તાય એમ પણ નથી, કારણ કે મુક્તને એવા કશા વિધિનિષેધ નથી. સામાન્ય રીતે એ જે કરતો હશે, તે આપણી સમજમાં નહિ આવે અથવા ન યે આવે, કારણ કે એની સમજ ને આપણી સમજમાં ફેરફાર હોય છે.

જીવ જ્યારે ચેતનમાં નિષ્ઠા પામે છે, ત્યારે એનામાં રહેલો પુરુષ જાગૃત બની જાય છે. પુરુષના આધાર વડે જ એની અનુમતિથી પછી પ્રકૃતિ બધાં કામ કરતી હોય છે. પુરુષ નિષ્ક્રિય છે ખરો અને તદ્દન પાછળ રહે છે, પરંતુ ચેતનની દશામાં તે સભાન અને પૂરેપૂરો જાગૃત બને છે. તેનામાં તે વેળા સાક્ષીપણું, ભર્તાપણું તથા સમતા, તાટસ્થ્ય આદિ ગુણો જીવતાં થયેલાં છે એટલું જ નહિ, પરંતુ જે તે રીતે કામ કરતા થઈ ગયેલા હોય છે. એટલે પ્રકૃતિ અને એના ત્રણ ગુણો અને ઈન્દ્રિયો પોતપોતાના વિષયમાં જેમ પ્રવર્તતી હોય તેની સાથે તે ઓતપ્રોત નથી, પરંતુ સાક્ષીભાવે રહે છે. પોતાની સંમતિની મહોર ક્યાં આપવી અને ક્યાં ન આપવી તેનું જ્ઞાન મળેલું છે.

મુક્તદશાને પામેલા આત્મા આપણા વિશે કશી ગેરસમજૂત કરતા હોતા નથી. આપણે પોતે જ એમના વિશે ગેરસમજૂત કરતા હોઈએ છીએ. જો કોઈ ગેરસમજૂત કરે એવા હોય તો એને જીવનમુક્તનું લેબલ ન લગાડી શકાય. આપણે ઊભાં રહેલાં છીએ દ્વંદ્વની ભૂમિકા પર અને એ જો સાચા સંત હોય તો તેઓમાં દ્વંદ્વ હોવા છતાં દ્વંદ્વની ભૂમિકામાં તેઓ ઊભેલા નથી. આપણાં સમજણ, માપ ને ધોરણો એ બધાં બહુબહુ તો નૈતિક ધોરણ પર અવલંબેલાં હોય છે. ભેદમાં અભેદ હજી આપણે

અનુભવી શક્યા નથી. જગત તો અભેદમાં ભેદ જુએ છે. જ્યારે તે લોકોને એવું કશું ભાન હોતું નથી, પરંતુ એનો અર્થ એવો નથી કે એ લોકો અનૈતિક છે. તેઓ જીવનની પરમ આદર્શ સ્થિતિમાં પહોંચવાને માટે જીવનની તેવી તેવી સ્થિતિઓમાંથી પસાર થઈ ગયેલા હોય છે; જેમ હોડીમાં બેસીને નદી પાર કર્યા બાદ હોડીને સાથે રાખવાની જરાયે જરૂર રહેતી નથી, તેવી રીતે તેવા લોકો સાધનના ભાર ગળે વળગાડીને ફર્યા કરતા હોતા નથી. એવા લોકોને આપણાં માપ, સમજ, ગણતરી ને કલ્પનાથી માપવાનું કરવું એ જ આપણું અજ્ઞાન છે. સંત આપણને કદી ગેરસમજૂત ન કરે. એ તો ભૂલેલાંનો જેટલો છે તેટલો કોઈનોય નથી—જો પેલો તેમનો થવાને હૃદયથી ખરેખરું ઝંખતો હોય તો.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૧૨૦-૧૨૧)

જીવનમુક્ત થતાં એને કર્મ નથી હોતાં એમ તો નથી. જેમ બ્રહ્મ નિષ્ક્રિય હોવા છતાં પાછો ક્રિયામાણ પણ છે તેમ જીવનમુક્ત કર્મ કરતો હોવા છતાં તેમાં નિષ્ક્રિયપણે રહી શકે તે પ્રકારનાં શક્તિ, જ્ઞાન, ભાવ-વાળો તે પ્રકટેલો પણ હોય છે, એટલે એને કર્મ નથી એમ ભલે કહી શકાય.

આત્યંતિક અનુભવ ક્યાં જઈને વિરમે છે એમ નિશ્ચયાત્મકપણે કહી શકાતું નથી. તે કારણથી પણ જ્ઞાનયુક્ત ચેતનાપ્રેરક તટસ્થતાની અત્યંત જરૂર રહે છે. એવાને (મુક્તને) લાગણી, વૃત્તિ, વિચાર, ભાવના વગેરે નથી થતાં એમ તો નથી, પણ એ એને આવવા દે છે. એ તો જેના તેના નિમિત્ત સંપર્કથી તેવું તેવું ઉદ્ભવે છે ને એનો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરવાની કળા એવાને પ્રાપ્ત થયેલી હોય છે.

(‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૧, પૃ. ૧૭૦-૧૭૧)

મુક્તાવસ્થા પ્રાપ્ત થતાં એક એવી અવસ્થા બની રહે છે કે જેમાં પ્રાકૃતિક ઈચ્છા, આશા, કામના, અહમ્ વગેરે વગેરે ઉત્પન્ન થવા દીધા વિના પોતે એકાગ્ર ને કેન્દ્રિતપણે પ્રભુભાવમાં સતત એકધારો રમી રહેલો

હોય છે. તેવાને શ્રીભગવાન જે કંઈ અનુભવ કરાવે તે સ્વીકારી તેનો રસ ભોગવવાની આંતરિક કળા તેના હૃદયમાં જાગેલી હોય છે. એમાં સ્થૂળ પ્રાણ કશો પણ ભાગ ભજવતો હોતો નથી. સ્થૂળ પ્રાણ, સૂક્ષ્મ પ્રાણ ને કારણ પ્રાણ કરતાંયે સાધના થતાં થતાં એ ત્રણે પ્રકારનાં કરતાં એક એવા પ્રકારના પ્રાણનું જન્મવું પ્રાપ્ત થતું હોય છે કે જેને તે વેળા સર્વ જે કંઈના ભોગના સામર્થ્યની સંપૂર્ણ શક્તિ ને સર્વ પ્રકારના મૂળનો રસ ગ્રહણ કરી, સ્વીકારી, એનો ભોગ કરવાની શક્તિ તેનામાં પ્રકટતી જતી તે અનુભવી શકે છે. (‘જીવનપ્રવેશ’, આ. ૪, પૃ. ૩૧)

કોઈ જ્ઞાની કે અનુભવી શ્રીભગવાનનો પ્રેમીભક્ત જગત સાથેના વ્યવહારમાં તો જગતના સામાન્ય માનવી જેવો જ લાગ્યા કરવાનો. એની દ્વંદ્વાદિક વૃત્તિ જેમ કે કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ, મત્સર વગેરે તેના મૂળ સ્વરૂપે તેનામાં નહિ હોય, પરંતુ તેવા પ્રકારની રૂપાંતરિત ભાવના તેના જીવનમાં પ્રકટેલી રહે છે ખરી. પહેલાં જેમ જીવદશાની પ્રકૃતિની વૃત્તિઓ તે વેળા બીજા જીવોની સાથે ઉપભોગમાં, ખપમાં આવતી હતી, તેમ હવે તે તે વૃત્તિની પેલી રૂપાંતરિત થયેલી ભાવના ભાગવત હેતુ અર્થે બીજા જીવના જીવન પરત્વે ઉપયોગમાં પ્રવર્તે છે. વિષ, ઝેર આમ તો પ્રાણનાશક છે, પરંતુ યોગ્ય રીતે મારેલું ઝેર દવા તરીકે ઘણું જ પ્રાણવાણું ને જીવન ઉગારનારું નીવડે છે. તેવી રીતે જીવપ્રકારની વૃત્તિઓનું રૂપાંતરિત થયેલું સ્વરૂપ ઉપયોગમાં આવી શકે છે, પરંતુ બીજા માનવીઓને એની કશી ગતાગમ પડી શકે નહિ. બધાં માણસો તેવાને યોગ્ય રીતે સમજી શકે એ પણ શક્ય નથી. એવાને સમજનારા માત્ર ગણ્યાગાંઠ્યા જ હોવાના.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૬૯-૨૭૦)

એવાઓ તો કંઈ પરમ આખરના સત્ય વડે પોતાનું જીવન નિયત કરતા હોય છે. એવા ઉચ્ચ જીવનની સાચી અસર પામવા માટે સ્થૂળ પુરાવા મળી શકે નહિ. એ તો એવાના જીવનમાં જિજ્ઞાસાભાવે,

પ્રેમભક્તિથી જે ડૂબવા માગતો હોય ને પોતાની પ્રકૃતિના થરોને સમજી સમજીને, મથી મથીને, યાહોમ થઈ જઈને પલટાવવા માગતો હોય એવા કોઈક જીવને એમાં કંઈક સમજ પડવાની. બાકીનાને તો તેની કશી ગતાગમ પડવાની નથી, તે જાણજો. ('જીવનમંથન', આ. ૨, પૃ. ૨૭૩)

એવું બને છે ખરું કે જેની આશા, ઈચ્છા નિર્મૂળ થઈ ગઈ છે ને અહમ્મથી મુક્ત બનેલો છે, તેવો મુક્ત આત્મા અને જેની હજુ આશા, ઈચ્છા, વાસના, અહમ્ આદિ પ્રવર્તમાન છે તે બંને એક જ પરિસ્થિતિમાંથી, પ્રસંગમાંથી પસાર થતા હોય ત્યારે કોઈ અન્યને તો તેમની પરિસ્થિતિમાં કશો ફરક ન લાગે, પરંતુ તે બંને પ્રસંગનું જે Reaction—અંતરમાંથી પ્રતિકૃતિ એમના સત્ત્વમાં જાગે છે તેમાં જમીન-આસમાનનો ફરક છે. ('જીવનસંશોધન', આ. ૨, પૃ. ૧૯૫)

૩૦. પૂર્ણપુરુષ

ગુરુ એ તો ચેતનમાં સંપૂર્ણતાની કક્ષાએ સંપૂર્ણતઃ સતત વિકસતી જતી એક ભૂમિકા છે. ગુરુ એ એક વ્યક્તિ હોવા છતાં વ્યક્તિ નથી. એવા અનુભવી કેવા હોઈ શકે, તેનું વર્ણન મારી ભાંગીતૂટી બોલીમાં કરું છું, કે જેથી તેવી અવસ્થાની થોડીક પણ સમજણ વાચકને પડી શકે. મારા આવા નાદાન પ્રયત્નને સુજ્ઞ પુરુષ પ્રેમભાવથી નિભાવી લેશે એવી પ્રાર્થના છે.

સાચો અનુભવી કેવો હોવો જોઈએ તે વિશે જ્યાં સુધી આપણા મનમાં અમુક મંતવ્યો જડ ઘાલીને બેઠાં હોય, ત્યાં સુધી હિરણ્યમય પાત્રમાં છૂપાયેલું સત્યનું મુખ—આ ઠેકાણે અનુભવીનું સાચું દર્શન—જોવું અશક્ય છે. એને માટે તો પૂરેપૂરા નિરાગ્રહી એટલે કે પરિણામની ભીતિ રાખ્યા વગર સત્યદર્શનની ઉત્સુકતા જ્યાં આપણને દોરી જાય ત્યાં જવાની તૈયારીવાળા, સાહસવાળા અને શ્રદ્ધાવાળા માનસની જરૂર છે. તે વિના સત્યદર્શન અશક્ય છે.

પૂર્ણપુરુષની પૂર્ણતા એ કંઈ સ્થૂળ આંખોથી દેખાય એવા સ્થૂળ ક્ષેત્રમાં નહીં પણ મન કે હૃદય કે આધારના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં જ રહેલી છે; ને તેથી તે જોવા માટે સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિ જ કામ લાગે, એ મહત્ત્વની હકીકત આપણે આ બાબતમાં ભૂલવી ન જોઈએ, તેથી જ અનુભવીને ઓળખવા માટે ઉપર લખેલું વિવરણ કરવું પડ્યું છે.

વળી, બીજું કારણ એ છે કે ઉચ્ચ કોટિનો આત્મા લગભગ અપારદર્શક છે, કોઈ અટપટિયા, પ્રપંચી માણસની યાણક્યનીતિ હજુ પારખી શકાય, તેને પકડી પાડી શકાય; પણ પૂર્ણપુરુષ કયા ઉદ્દેશથી કામ કરે છે, તે શોધી કાઢવું ઘણું કઠણ છે. તેના ઉદ્દેશોને આપણી કલ્પના સાધારણ રીતે પહોંચી શકતી નથી.

આપણે તો આપણા ક્ષુદ્ર માનસના ગજથી તેના માનસનું માપ કાઢવા જઈએ છીએ; પણ જો કે પૂર્ણપુરુષ પણ આપણા જેવો જ હાડ-ચામનો મઢેલો માણસ છે. તેમ છતાં એનો દેહ તો એ વિભૂતિનો બહુ જ અલ્પાંશ છે, પણ તેના અસામાન્ય, અદ્ભુત, કેટલીકવાર ચમત્કારી લાગે એવા અનુભવને લીધે મનુષ્યરૂપ ધારણ કરનાર એ પુરુષ ખરી રીતે ગગનસ્પર્શી છે. એનું માનસ કે દિલ આકાશ જેટલાં વિશાળ છે અને તેથી એમાંથી ઉદ્ભવેલી કૃતિઓ બહારથી તદ્દન સાધારણ કે કેટલીક વખતે ઊલટી વિકૃત દેખાય છે, છતાં સાચી રીતે તો તે લોકોત્તર જ હોય છે.

દાખલા તરીકે જે જે પ્રસંગો સંસારના રસિયાઓને ખૂબ ક્લેશ કરાવનારા અને દિલ હચમચાવનારા થઈ પડે છે તે પ્રસંગોએ એ તો પૂર્વવત્ શાંત જ રહેલો દેખાય. દયાહીન શત્રુનું ભયંકર આક્રમણ, દુષ્કાળના રાક્ષસનું સર્વભક્ષણ કે બીજી કોઈ આસમાની સુલતાની કે જીવલેણ વ્યાધિનો ઝપાટો વગેરે ઉલ્કાપાતો સુદ્ધાં એને સ્પર્શ પણ કરી શકતાં દેખાતાં નથી. ઉપરછલ્લી દૃષ્ટિએ આમ છેક હૃદયહીન પણ દેખાય, પરંતુ સાચી રીતે એ નિષ્કુર નથી. જે બીજાઓ જોઈ નથી શકતા, તે એને દીવા જેવું દેખાય છે, તેથી જ તે આવા પ્રસંગોએ નિશ્ચલ રહે છે. એ જાણે છે કે વસ્તુમાત્ર પોતે પોતાની નિયતિને અનુસરે છે, ને તેથી જ વસ્તુમાત્રની ઉત્ક્રાંતિ બહારની દખલગીરી વગર પોતાની મેળે

જ થવા દેવાનું તે યોગ્ય ગણે છે. તેથી આવા પ્રસંગે તે નિશ્ચેષ્ટ રહે છે કે દેખાય છે. વળી તેની માત્ર સૂક્ષ્મ, મૂંગી અનુકંપા બીજાઓની દોડધામ અને ધાંધલિયા પ્રવૃત્તિઓથી ક્યાંયે વધારે અસરકારક છે. તેનો એના એકલાને જ અનુભવ છે.

સરળ રીતે પોતાને માર્ગે વહી જતી નદી જેવી એની વૃત્તિ હોય છે. પોતાની જાતને નિર્બન્ધ રાખે છે અને એવી જ રીતે બીજાઓને પણ મુક્તપણે વિહાર કરવા દે છે, કે જેથી તેઓ પોતપોતાની પ્રકૃતિ અનુસાર ઘડાય. આમ જોકે દેખીતી રીતે એ તદ્દન નિવૃત્ત લાગે છે, પણ ખરી રીતે તો બીજાઓની એ સારામાં સારી સેવા કરે છે.

એની દૃષ્ટિએ કંઈ પણ તત્ત્વતઃ બીજાથી ચડિયાતું નથી. એ પોતાનું સ્વત્વ ભૂલે છે અને તેથી એ બધા ભેદભાવોથી પર જઈ શકે છે. કશાની પણ એને લાલસા કે આકાંક્ષા ન હોવાથી એને કશા માટે જહેમત ઉઠાવવી પડતી નથી. એટલે એને માટે વિજય, ફળપ્રાપ્તિ કે પૂર્ણાહુતિ જેવું કશું જ રહેતું નથી. એનો આત્મા સર્વનો સમાવેશ કરે છે, તેથી તે સંપૂર્ણ સમતાથી વસ્તુમાત્ર સાથે એકાકાર થાય છે. આમ, પોતાનું વ્યક્તિત્વ લુપ્ત કરે છે. તેથી સંતાત્માને કોઈ નામ નથી.

વસ્તુમાત્રથી, સંજોગમાત્રથી અને સ્થાનમાત્રથી એને પૂર્ણ સંતોષ છે. તેથી તે સદાનો સુખી જીવડો છે. ફેરફારો એને તો શાશ્વત સમુદ્રના તરંગો જ લાગે છે, અને એવા તરંગો ઉપર સહેલાઈથી તે તરે છે. કશાની પણ ખોટ, ઈચ્છા કે જરૂર એને ન હોવાથી રાજ્યકાર્ય સંભાળવાને માટે પણ એ જ સૌથી વધુ લાયક છે.

દરેક વસ્તુ આપોઆપ, પોતાની મેળે જ એનામાં સર્જાય છે, એમ એ જાણે છે. મતમતાંતરો માટે કોઈપણ જાતનો પક્ષપાત કે અણગમો, ભોગ કે ત્યાગ એને હોતાં નથી એટલું જ નહિ પણ એને પોતાને મત જ હોતો નથી. જુદાં જુદાં મંતવ્યોમાંથી કોઈનો પણ તે વિરોધ કરતો નથી. માત્ર તે તેની પાર જાય છે ને પર હોય છે. સ્વાભાવિક રીતે અને સરળભાવે થઈ રહેલી બધાની ઉત્કાંતિને તે સ્વસ્થતાથી જોયા કરે છે, તેથી તે કુદરતી રીતે પરિણામ પામતી વસ્તુ-સ્થિતિમાં આડખીલીરૂપ થતો નથી.

તે પરમતત્ત્વમાં સદાય ડૂબેલો હોય છે અને તેથી તે પોતે જ અંતિમ જ્ઞાન છે. તે કોઈપણ જાતની રચના કરતો નથી. તે કશાનો વિનાશ કરતો નથી. તે પ્રત્યક્ષ અનુભવમાં જ રહ્યા કરે છે. એના પર સંસ્કારો પડે છે પણ તે તેને સંઘરી રાખતો નથી. અનુભવની પહેલાં કે પછી તે વિશે તે કશો વિચાર કરતો નથી. ભાવિ માટે તેને કશી પણ ઉત્સુકતા હોતી નથી અને તે બાબત તે તદ્દન નિઃસ્પૃહ રહે છે. જેવી અદૃશ્ય રીતે વખત પસાર થાય છે, તેવી જ રીતે ભૂતકાળ એનામાંથી પસાર થઈ જાય છે. તેને માટે વર્તમાન જેવું પણ કશું નથી. બહારની દુનિયાનું સભાન અવલોકન કે આંતરિક દુનિયાનું સભાન સંવેદન એને થતું નથી. પ્રત્યેક ચીજમાં એ તે તે રૂપે આનંદ માણે છે અને પ્રત્યેક સ્થળ અને પ્રત્યેક ફેરફારને તે અનુકૂળ થાય છે. જીવન અને મરણ માટે તેને કશી પરવા નથી હોતી, એનું મન ખાલી છે, જે કંઈ છાપ એનામાં પડે છે, તે છાપ એની ચેતનામાં પડે છે, એનો આત્મા તો અલિપ્ત રહે છે, પરંતુ સામાન્ય રીતે એને એવી કશી છાપ પડતી હોય એવું ભાન હોતું નથી. કોઈક વખત જ્યારે એની ચેતનામાં છાપ ઊઠે છે, ત્યારે તે ભગવત્કાર્યમાં પરિણામ પામીને આપોઆપ પછી વિલીન થઈ જાય છે. અનુભવીઓની આવી વૃત્તિઓને કોઈ પણ બંધનકારક પાળ હોતી નથી, એટલે અનુભવીઓની વૃત્તિને આપણે પામી શકતા નથી. ખરી રીતે જોતાં એમને વૃત્તિ હોતી જ નથી.

એ તો માત્ર સ્વયંસંચાલિત બળ છે. કોઈ વાર એ શાંત ઉપાયોથી કામ લે છે, તો કોઈ વાર બીજી રીતે—જેવી પ્રસંગની જરૂર અને પરિસ્થિતિ. પરંતુ એની ભૂમિકાઓ તો ગુણોથી પર જ રહે છે. કોઈક વાર વળી ગુણોમાં પણ હોય છે ને કેટલીક વાર તો ગુણોમાં ય નહીં, ને ગુણોથી પર પણ નહીં એવી કોઈ અગમ્ય મધ્યમ સ્થિતિમાં પણ એની ભૂમિકા રહે છે. જે કંઈ અનિવાર્ય છે, તેને એ વિધિનું નિર્માણ જાણે છે અને તેથી તે હંમેશાં સ્વસ્થ રહે છે. દેખીતી રીતે બીજાઓને અનુપયોગી છે, પણ એના અસ્તિત્વ માત્રથી જ આપોઆપ સમસ્ત વિશ્વની ઉત્ક્રાંતિમાત્રમાં તે ભાગ લે છે. આમ પૂર્ણપુરુષ પ્રત્યેકને પોતપોતાની પરિપૂર્ણતાની પ્રાપ્તિ તેમની તેમની રીતે કરવા દે છે. તત્ત્વથી વિરોધાત્મક એવું એને કશું દેખાતું નથી.

તે સ્તુતિનિંદાથી પર છે. તેની પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપ ને લક્ષણો જુદી જુદી જાતનાં હોય છે. કાળના પ્રવાહ ઉપર તે તરતો વહે છે અને કશાનેયે આગ્રહ રાખી પકડી રાખતો નથી. તે કદી ઊંચે ને કદી નીચે હોય છે. બનાવો પ્રત્યે એ સદાયે પ્રશાંત હોય છે. એ પોતે પ્રસંગોને પ્રસંગો જ માત્ર ગણે છે ને તેમ વર્તે છે. પ્રસંગો તેને પોતાના પ્રવાહમાં તાણી શકતા નથી. પ્રસંગોની ગતિ, એનું જોમ અને તેનો વળાંક તે પોતાનામાં વાળે છે.

એ પોતે જ પરાકાષ્ઠા છે, કારણ કે તે કાળચક્રની ગતિને પારખે છે. તેથી કાળથી થતાં પરિવર્તનો તેને અસ્વસ્થ કરી શકતાં નથી. આમ જ્યારે તે કાળને પારખે છે, ત્યારે તે તેનાં કારણો શોધવા બેસતો નથી.

વિસંવાદી ઘટનામાં પણ એ સંવાદ જુએ છે. એને ‘હું’ જેવું કશું નથી. તેથી તેને કશામાં રાગ નથી અને પરિણામે કોઈ જાતનું યુદ્ધ કે હાર તેને વેઠવાં પડતાં નથી. વિધિની કૃતિઓ એને હયમયાવી શક્તી નથી. એનામાં સદ્ગુણો છે, પણ જાણે નથી એવો જ દેખાય છે તે શરીરથી માનવ છે ખરો, પણ તે માણસ જેવો સ્પષ્ટ જણાતો નથી. એ કોઈ જાતની યોજના ઘડતો નથી, તેથી તેને તેના જ્ઞાનની જરૂર પડતી નથી, એના વિચાર-વર્તનમાં કોઈ જાતની ન્યૂનતા નથી, તેથી તેને નૈતિક સિદ્ધાંતોની જરૂર રહેતી નથી. એનામાં કોઈ પરત્વે પાર્થિવ પ્રેમ નથી. પરાક્રમથી મળે એવી કોઈ સિદ્ધિ એને જોઈતી નથી. તેથી નિષ્ફળતા માટે શોક કે વિજય માટે હર્ષનું તેને કારણ રહેતું નથી. એને કશું ભૂલી જવાપણુંય નથી ને યાદ રાખવાપણુંય નથી. તે જાતે જ શુદ્ધ અનુભવ છે તેથી તે શુદ્ધ વિજ્ઞાન છે. પ્રકૃતિ ને પુરુષનું તે એકીકરણ છે અને તે વસ્તુ-માત્રને તત્ત્વમાં સરખી રીતે જુએ છે. એને માટે વસ્તુઓ વચ્ચે ક્યાંય પરસ્પર વિરોધ નથી. ને તે, તે વસ્તુઓને તેમના તેમના અનુભવની દૃષ્ટિએ જુએ છે. તે બધાંની ઉપર, બધાંની અંદર અને બધાંની વચ્ચે તે તત્ત્વરૂપે છે, તેથી તે ખાલી છે અને ભરપૂર પણ છે. તેને પોતાની અલગ અસ્મિતાનું ભાન નથી હોતું, કારણ કે તે સહજપણે તત્ત્વથી સરળપણે સર્વત્ર હોય છે. આમ તે અદ્ભુત રીતે પોતાની જાતનું એકીકરણ અને સમીકરણ પોતાની બીજી જાત સાથે કરે છે. તે ગુણોની

સમગ્રતા છે. અસ્તિત્વમાત્રની, સર્જનની, પ્રેરણાની જડ અને ચેતનની, મન અને પદાર્થની, કાળ અને અવકાશની એ બધાની સમગ્રતા પણ તે જ છે. ટૂંકમાં, પ્રકૃતિના સ્વયંભૂપણાની સમગ્રતા પણ તે પોતે જ છે.

એક રીતે એ કશું જ કરતો નથી, કારણ કે પ્રત્યેક જે તે કંઈ સ્વયંભૂ છે; પરંતુ તે સ્વયંભૂત્વની સમગ્રતા હોવાથી, બીજી રીતે જોતાં તે બધું જ કરે છે. આમ સર્જન ન કરતો હોવા છતાં તે સર્જન કરે છે. એને તો બધું જ સર્જન અને વિનાશની મર્યાદામાં સપડાયેલું લાગે છે. વળી એને વિનાશની પ્રક્રિયામાં યે સર્જનની જ પ્રક્રિયા દેખાય છે. સર્વવ્યાપી, પૂર્ણ શાંત કલ્યાણકારી સત્ત્વી જુદી એવી એને એકે ઈચ્છા નથી. તે આમ નિવૃત્તિમાં પ્રવૃત્ત રહે છે. એ કશું અયોગ્ય કરતો નથી. તે રડે છે, હસે છે, વિનોદ કરે છે, બોલે છે, વાતો કરે છે, ગણગણે કે બબડે છે અને એવી બધી ક્રિયાઓ કરે છે; પણ તે આપોઆપ અનુકંપાથી; નિર્મળ, સરળતાથી વિહરે છે અને સર્વ સાથે અભેદ અનુભવે છે. વ્યક્તિગત વલણ જેવું એને કશું હોતું નથી. આપોઆપ એની અસર સર્વવ્યાપી થાય છે અને આમ જે તે કંઈ પોતાના સ્વરૂપને મેળવે છે. કોઈ વાર તે નિશ્ચેષ્ટ દેખાશે, તો કોઈ વાર ખૂબ સ્ફૂર્તિવાળો ને પ્રવૃત્તિમાન જણાશે; કઠીક સ્થિર, સ્વસ્થ ને શાંત, તો કઠીક ઉદાસીન. આમ તે સર્વ આવેશ અને વૃત્તિઓની પણ સમગ્રતા છે ને તેની પાર તે જાય છે. આવી રીતે પ્રવૃત્તિમાં પણ તે નિવૃત્ત રહે છે.

એને ને કીર્તિને કશું લાગતું વળગતું નથી. એ કશાનો માલિક નથી અને બધાનો માલિક છે. તે અનંતની સાથે તન્મય હોય છે. એનું મન આરસી જેવું છે, તેથી તે પરિસ્થિતિ પ્રત્યે કુશળ વર્તન રાખી શકે છે. પરંતુ પરિસ્થિતિ એને કદી પણ આવરી લઈ શકતી નથી. કાળના સમજુપણાની અને તેના હેતુની તથા સંજોગોની યથાર્થતાની તેને સૂઝ પડી જાય છે અને તે રીતે દુનિયાને તે પોતાનું સંભાળી લેવા દે છે. એ કોઈનું પણ અનુકરણ કરતો નથી; કેમકે અનુકરણથી સમયને યોગ્ય વર્તન થાય નહિ. એને એકલા એની પોતાની સાથે જ સરખાવી શકાય, બીજા કોઈની સાથે નહિ, એવો એ અનેરો છે. તે બીજા કશા ઉપર આધાર રાખતો નથી અને તે પોતે સ્વતંત્રપણે સંપૂર્ણ હોય છે.

ઘણી ચીજો તરફ એ એકસામટું લક્ષ આપે છે, પણ તેમાં તે તણાઈ જતો નથી અને ઘણો બોજો ઉઠાવે છે; છતાં તેનું હૈયું હળવું જ રહે એવી એની કળા તેનામાં એની મેળે જ પ્રકટ થયેલી હોય છે. વસ્તુમાત્રની તાત્વિક સમતાનું જ્ઞાન એને હોય છે. દેખીતા ભેદમાં એ તો સત્ય દૃષ્ટિએ એકતા જ જુએ છે. આમ તે અગમ્ય છે. તેને માટે 'નેતિ નેતિ' જ શબ્દો વપરાય.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૩૨૫ થી ૩૩૨)

૩૧. ભ્રમણા : ‘ધાર્યુ ઘણીનું થાય’

સર્વ કંઈ ઈશ્વર કરાવે છે. એ વાત તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ સોએ સો ટકા સાચી છે; પણ એ આપણે ત્યારે કહી શકીએ કે જ્યારે આપણે પળે પળ ભગવાનના એ ભાવમાં રહી શકતાં રહ્યા કરતાં હોઈએ. અહમ્ પૂરો ઓગળી ગયો હોય, ત્રિગુણાતીત થયા હોઈએ. આપણે એનાં પૂર્ણપણે સચેતન યંત્ર બન્યાં હોઈએ.

આપણા મનમાં પસાર થતા અનેક વિચારો, આપણામાં ઉદ્ભવતી વૃત્તિઓ, આપણા ચિત્તના સંસ્કારો, આપણા આગ્રહો વગેરે જ્યાં સુધી મનમાં ડોકિયાં કરતાં હોય, ત્યાં સુધી આપણાથી એમ ન કહેવાય કે, ‘એ બધું ભગવાન કરાવે છે!’ ‘જેમ એ કરાવશે એમ કરીશું’ ‘બધું જ પ્રભુ કરાવે છે ને કરાવશે’ આવું બધું બોલવાનો કશો અર્થ નથી.

(‘જીવનસંદેશ’ આ. ૨, પૃ. ૮૪, ૮૫)

આપણા મનને, પ્રાણને, ચિત્તને, બુદ્ધિને, અહમ્ના અનેક પ્રકારના વળાંકોને—વગેરેને આપણે જો પૂરેપૂરું સમજી ન શક્યાં હોઈએ તો પૂરું સમજી લેવું ઘટે. આપણે તો પ્રકૃતિના પ્રેર્યા વર્તીએ છીએ તો આપણો અહમ્ આપણને ધક્કેલ્યા કરતો હોય છે.

શ્રીભગવાનના પંથે જેને જવું છે, એના બધા ભ્રમો ભાંગી જવા જોઈએ. ‘ધાર્યુ તો ઘણીનું થાય છે’ આ સૂત્રની ભાવના ઉત્તમ છે; પણ જીવમાત્રમાં જે ચેતન રહેલું છે, એ કંઈ નમાલું નથી. સર્વ કંઈ કરવાને શક્તિમાન છે. મરણિયો નિર્ધાર જો પ્રકટે છે તો પ્રભુકૃપાથી બધું થઈ

શકે છે. લોક જેમાં ને તેમાં ઉપરનું કથન ને એવાં બીજાં કથનો ટાંકતાં હોય છે. આમ જે બોલે છે, તેનામાં અહંકાર નથી હોતો એમ નહિ. જેનામાં સંપૂર્ણ જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની નમ્રતા પ્રકટેલી છે ને જેનું અહમ્ પૂરેપૂરું ઓગળી ગયેલું છે તેવો જીવાત્મા તેવું બોલે તો તે યોગ્ય ગણાય. અથવા બહુ બહુ તો તે સાધક સંપૂર્ણ જ્ઞાનપૂર્વકની નમ્રતા કેળવવાનો જીવતો જાગતો સચ્ચાઈ ભરેલો અભ્યાસ કેળવે છે. તેવો જીવ નમ્રતા કેળવવાના હેતુથી તેવું ઉચ્ચારે તો કંઈક યોગ્ય ગણાય. પરંતુ જેનામાં નર્ચુ અહમ્ ભર્ચુ પડ્યું છે ને જેને સાધનાની કશી ગતાગમ નથી, તે જો તેવું બોલે તો ‘વદતોવ્યાઘાત’ છે. (‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૧૬૦)

‘કર્તાહર્તા તો ભાઈ! ભગવાન છે, એની મરજી પ્રમાણે બધું ચાલ્યા કરે છે’ એવું બોલનારા જગતમાં ઘણા લોક નજરે પડે છે. તેવું બોલવું માત્ર ઉપરછલ્લું ને ખાલી ખાલી છે. જ્યાં સુધી ભાગવત જીવન જીવવાનો મરણિયો નિર્ધાર પ્રકટ્યો નથી, જ્યાં સુધી તેમાં યાહોમ કરીને સંપૂર્ણપણે ઝંપલાવવાની શક્યતા પ્રકટી નથી, જ્યાં સુધી આધારનાં નિમ્ન કરણોના વળાંકોને પકડી પકડીને ટાળવાનું કર્યું નથી, ત્યાં સુધી ઉપર પ્રમાણે બોલવું તે તે પ્રમાણેની માન્યતામાં રહીને પ્રકૃતિવશ હંમેશ વર્ત્યે જવું એને એક પ્રકારનો દંભ લેખી શકાય. કેટલાક એનો એમ પણ બચાવ કરતા જોયા છે કે તે સમયે તેનો તેવો—mood—માનસિક વૃત્તિ—તરંગ હોય એટલે તેના પ્રવાહમાં તણાઈને બોલાતું હોય છે. તે ગમે તે હો, એમ બોલીને માનવી પોતાને કાંઈ કરવું ન પડે, એવા પ્રકારની છટકબારી શોધતો હોય છે. જીવની એવા પ્રકારની સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા, વિશ્વાસ- ભક્તિ, આદિ તો પ્રભુ ઉપર પ્રકટેલાં હોતાં નથી ને બોલવા પ્રમાણેની નિષ્ઠા તો છે જ નહિ, એટલે નર્ચો મિથ્યાચાર ગણાય.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૨૪૩, ૨૫૦)

કેટલાક જીવોને પરમાત્મા તરફ વળવાની વૃત્તિ થાય છે, ત્યારે અને તે વૃત્તિ તમન્નાનું થોડું જોશ પકડે છે ત્યારે પણ—એક વિચિત્ર મંતવ્યની પકડને લીધે તેમનો વિકાસ રૂંધાય છે અથવા બહુ ધીમો થાય છે. પોતે હવે તો શ્રીભગવાનને શરણે ગયો છે એટલે બાકીનું બધું સચરાચર પરમ

ચૈતન્યશક્તિ જ સંભાળી લેશે અથવા લે છે અને હવે તો એણે શ્રીભગવાનમાં દૃઢ શ્રદ્ધા રાખ્યા સિવાય બીજું કશું કરવાનું નથી એમ તે કલ્પી લે છે.

આ માન્યતાની રાહે આગળ ચાલતાં ચાલતાં, પોતે જે કંઈ કરે છે તે, અને પોતાથી જે કંઈ સંજોગોમાં આવવાનું થાય છે, તે બધું શ્રીભગવાન જ કરાવે છે અને પોતે તો એનું એક નિમિત્તમાત્ર છે એમ જીવ કલ્પવા માંડે છે. આવી માન્યતાથી જ સાધકમાં જે નમ્રતા હોવી જોઈએ તે પોતામાં આવે છે, એમ એ માનવા માંડે છે. ‘ભગવાનની ઈચ્છા વિના એક પાંદડું પણ હાલતું નથી’ એવાં એવાં શ્રુતિવાક્યોનો તથા અનેક સંતોએ એવો શરણભાવ રાખ્યો ત્યારે તેમની કસોટી તો થઈ પણ તેમાંયે તેમણે શ્રદ્ધા કાયમ રાખી તો તેમનાં દુઃખો પરમાત્માએ ટાળ્યાં; એવા પ્રસંગોનો પણ જે આધાર લે છે એટલે તેઓની માફક પોતે પણ શ્રીભગવાનને શરણે ગયો છે. એટલે ‘જે કંઈ સુખદુઃખ આવી પડે તે બધું સહી લેવું અને તે શ્રીભગવાને જ મોકલ્યું છે’ એવી માન્યતાને આધારે પોતાનું જીવન ઘડવાનો દેખીતો પ્રયાસ કરે છે.

પણ એવા સંતોની શરણાગતિમાં ને આવી પ્રાથમિક, પ્રારંભિક કક્ષાની કલ્પી લીધેલી શરણાગતિમાં ઘણો ફેર છે, એટલે જ આવા સાધકને શોષવું પડે છે ને તેની પ્રગતિ ધીમી થાય છે. આપણામાં કર્મના નિયમની ઉપરછલ્લી સમજણને લીધે એક જાતની નિઃસત્વ દૈવાધીનતા કદી કદી આવી જાય છે. તેનો જ એક સ્વાંગ પ્રાથમિક કક્ષાના સાધકની ઉપરની કલ્પના કે માન્યતા છે.

આવી માન્યતાથી સાધક પોતે સાધક છે ને સિદ્ધ નથી એ હકીકત ભૂલી જાય છે અથવા તેનો ઈન્કાર કરે છે. ‘ઈશ્વર સર્વ કર્મનો કર્તાહર્તા છે’ એ અંતિમ સત્ય તરીકે ભલે સાચું હોય ને છે, પણ સાધક જો પોતાનાં બધાં વર્તનમાં અને પોતાના બધા સંજોગોમાં ઈશ્વર ઉપર જવાબદારી નાંખી દેશે તો એનાં અનેક પૂર્વ કર્મોને પરિણામે પડેલા સંસ્કારો, તેની માન્યતાઓ, તેની લાગણીઓ, તેની બુદ્ધિનાં વલણો, તેના પ્રાણની વાસનાઓ, તેનો અહંભાવ કંઈ કંઈ અશુદ્ધ—નીચલા થરની પ્રકૃતિનાં—

તત્વો અસર પાડ્યાં કરતાં હોય છે. કેટલીક અસરો તો એવી સૂક્ષ્મ અને છૂપી હોય છે કે તે પારખવા માટે પણ ભારે જાગ્રતિની અને સાધનાની જરૂર રહે છે, અને તે ભૂંસી નાંખવા તો વધારે પરિશ્રમ ને ખંત જોઈએ છે. જેમ પથ્થરમાં પણ ઈશ્વરનો—ચેતનાશક્તિનો—આવિર્ભાવ છે તે માનવીમાં પણ છે. પણ બન્નેમાં ઘણો વાસ્તવિક ફરક છે. તેમ પ્રકૃતિનાં બધાં બળોમાં જો કે ચેતનાશક્તિ રહેલી જ છે, તો પણ તેમાં ઘણો ફેર હોય છે. એટલે સાધકના દરેક કામમાં કે દરેક સંજોગમાં પરમાત્માનો પૂરો આવિર્ભાવ સાથે સાથે હોય છે. આથી પ્રકૃતિના સ્વભાવથી કયું કામ તે કરે છે, જે શોધી કાઢવાનું સાધકને માટે ઘણું જરૂરી છે.

જે અંતિમ સત્ય છે, તે સત્યનો અનુભવ કરી શકવાની કક્ષાએ પહોંચ્યા પહેલાં તેવા અનુભવીનું અનુકરણ કરવું કે તેવું કલ્પવું કે માનવું એ સાધક માટે જોખમકારક છે. નવાનવા સંજોગો, વ્યક્તિઓ, સંબંધો, વિચારો—એ બધાંમાંથી તે નવજાત અનેક મથામણો ને ઠોકરો ખાઈને તેણે તારવવું જ પડશે; તે નવજાત તારવણીમાં અને એવી માન્યતાથી વળી કેટલીક વધારે ઠોકરો ખાવી પડશે. પોતાની ભૂલ જ્યાં સુધી સૂઝે નહિ, ત્યાં સુધી તેને નિવારવા કોઈપણ તૈયાર થઈ શકતું નથી. દરેક સંજોગ એને શીખવવા માટે પ્રભુકૃપા કરીને આવ્યો છે, અને એમાંથી એણે પોતાની પ્રકૃતિનું કઈ બાબતમાં રૂપાંતર કરવાનું છે, તે જોવા સદાય જાગ્રત રહેવું પડશે. તેથી તેવી દૃષ્ટિએ તેણે તે સંજોગોને જોવા જોઈએ, તો જ પોતાના વર્તન, વાણી કે વિચારમાં ક્યાં અકુશળતા છે, તેની તેને ખબર પડશે. શરણભાવ—સાચી રીતનો શરણભાવ—પણ એમ ને એમ મળતો નથી. તે માટે પણ ભાવનાપૂર્વક, જ્ઞાનપૂર્વક પુરુષાર્થથી કેળવવો પડે છે. જેમ જેમ એનો સ્વભાવ, એની પ્રકૃતિ પ્રભુભાવના સંચાર માટે લાયક થતી જાય છે, તેમ તેમ જ એનો શરણભાવ વધે છે. તે પહેલાંનો શરણભાવ તો એક માન્યતા જ છે—જીવનની નક્કર હકીકત નહીં. એના પુરુષાર્થનું ફળ અપવાનાર ચૈતન્ય શક્તિ જ છે, એમ પાછું દઢાવીને, પુરુષાર્થના કારણે આવી જતા અહંભાવને એણે ટાળવાનો છે, એ વળી બીજો પ્રશ્ન છે.

પ્રભુ જરૂર એને સહાય કરવા ઉત્સુક હોય છે, પણ તે કલ્પે છે, તે રીતે સહાય મળી શકે નહિ. પ્રભુનો ઉપદેશ જીવનમાં મળતા પ્રસંગો દ્વારા અપાય છે અને અનેક જાતના અનુભવ કરાવીને તે ઉપદેશ પાકો કરાવવાનો તેનો હેતુ હોય છે. એટલે જ પોતાની ભૂલ ક્યાં થઈ તે જોવા આંખ તત્પર હોય તે જ અનુભવ ઉપરથી શીખી શકે.

સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે શરણાગતિની ભાવના જ્ઞાનપૂર્વક સાધકમાં પ્રકટે એટલે કે જો તેના આધારનાં સર્વ કરણો સર્વ પ્રકારની શુદ્ધિની પામ્યાં હોય તો બાળક જેમ પ્રકૃતિવશાત્ નિશ્ચિંતતાથી ને નિરાંતથી આનંદ માણતું માના ખોળામાં રહે તેવી, પણ પ્રજ્ઞાપૂર્વકની ભૂમિકા સાધકની બને તે વેળાએ—તેનું ‘ઈશ્વર બધું સંભાળે છે’—તે હકીકતે સાચું ઠરે છે. તેવી દશા થયા પહેલાં સાધકે તેવું માનવાની ભ્રમણામાં કદી પડવું નહિ, પરંતુ તેમાં સર્વ પ્રકારનો ઝોક પ્રભુની કૃપાનો એક માત્ર સહારો લઈને તેનાં સર્વ કરણોની શુદ્ધિ થાય તેમાં જ એકાગ્ર ને કેન્દ્રિત હોવો ઘટે.

(‘જીવનસંદેશ’, આ. ૨, પૃ. ૧૯૦ થી ૧૯૩)

» ચમત્કાર :

સાધના કરતાં કરતાં અથવા ધ્યાન સમયે કે ગમે તે સમયે ચમત્કારો દેખાય; આપણામાં કોઈ નવી શક્તિ આવી છે એવું સમજાય; અમુક સિદ્ધિ મળે, પરંતુ આ બધા તરફ કશું લક્ષ પરોવવું નહિ. તે ફસાવનારી વસ્તુઓ છે. આપણને તો બસ શ્રીભગવાન જ ખપે.

(‘જીવનમંથન’, આ. ૨, પૃ. ૩૩)

સાચો ને યોગ્ય ચમત્કાર તો પ્રકૃતિનું રૂપાંતર થાય તે છે. ભાવનામાં અખંડતા પ્રસરતાં પ્રસરતાં મનમાં નીરવતા, બુદ્ધિમાં પ્રજ્ઞાવસ્થા, ચિત્તમાં ચેતનાની ભાવના, પ્રાણમાં એકમાત્ર ભગવદ્ ભાવનાની ઝંખના ને અહમ્માં પ્રભુપ્રેરિત શક્તિ—એવાં પરિણામ પ્રકટતાં પ્રકટતાં શરણાગતિને પ્રભુકૃપાથી પામીશું. આપણે તો આ પ્રકારની ભાવાત્મક પરિણામ-જનક ચમત્કારની વાંછના રાખવી.

ચમત્કાર તો જોવા જઈએ તો પળેપળ જડે તેવા છે. ચમત્કાર અંગેની સમજણ સમાજમાં જે પ્રવર્તે છે, તે જ્ઞાનને ઘોતક નથી. આપણા પોતાના જ જીવનમાં જીવદશાની કક્ષામાં પણ કેટકેટલા ફેરફાર થતા હોય છે! તે શું ચમત્કાર નથી? જડ પ્રકારના વિધવિધ ચમત્કારો જીવનમાં જોઈએ તેટલા જડે તેમ છે. સાચી રીતે તો આપણાં કરણોની પૂર્ણ શુદ્ધિ થઈને આપણે પૂર્ણ નિરંહકારી, કામરહિત, દ્વંદ્વાતીત, ગુણાતીત આદિ પ્રભુકૃપાથી થઈ શકીશું એ જ આપણા માટે ખરો ચમત્કાર છે. આપણે તો આ ચમત્કારની વાંછના રાખવી. ('જીવનસંશોધન', આ. ૧, પૃ. ૨૬૮-૨૬૯)

સાધકના દિલને અથવા એના હૃદયને આઘાત આપવા માટે, એટલે કે એના જીવન-વલણને પલટાવવા માટે, પ્રેરણાત્મક ભાવનાયુક્ત-યોગ્ય ચમત્કારનું સ્થાન રહે છે ખરું. સાધનામાર્ગમાં યોગ્ય ચમત્કારને સ્થાન છે. પરંતુ જો એવા ચમત્કાર ઉપર આપણી શ્રદ્ધા ને વિશ્વાસ ઠરેલાં ન હોય અને શંકા-કુશંકા એના પર થયા કરી તો તે પોતાના ભાવ યોગ્ય રીતે ભજવી શકશે નહિ. તે જોઈતું પરિણામ ભજવવામાં નિષ્ફળ જશે. ચમત્કાર એ કંઈ જાદુના ખેલ નથી. હાડકું ઊતરી ગયેલું હોય, ત્યારે તેને એક સખત આંચકો મારીને બેસાડવામાં આવે છે. તેવી રીતે સાધકને તેવો અનુભવ શ્રીભગવાન કો'કવાર કરાવે છે ખરો.

('જીવનપગથી', આ. ૩, પૃ. ૧૫૯)

૩૨. અર્થદર્શનો

તમેવ શરણં ગચ્છ સર્વભાવેન ભારત । (૧૮/૬૨) એમ ગીતાજીમાં શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને કહ્યું છે. એમાં 'સર્વભાવેન' અને 'તમેવ શરણં' આ બે મૂળ હકીકતોને ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે. અહીં સર્વભાવ કહ્યા છે. જીવનમાં જીવનના અનેક પ્રકારના ભાવો છે. એ સકળ ભાવોને આપણે શ્રીભગવાનના ચરણકમળમાં પ્રેમભક્તિ ભાવે વાળવાના છે, તો જ તેને શરણે આપણાથી વળી શકાય. વર્તમાનમાં શ્રીભગવાનના ભાવમાં, એના ચરણમાં, એના પ્રેમમાં એવા તો તલ્લીન થઈ જઈએ કે આપણે

આપણું અસ્તિત્વ ભૂલી જઈએ ને એવું થવા માટે આપણા રોજ-બ-રોજના વ્યવહારમાં જ્ઞાનભક્તિપૂર્વકની નમ્રતા કેમ કરીને પ્રકટે અને તેની સાથે સાથે અથવા તેવું થવાવાને માટે આપણે રોજ રોજ સકળ વ્યવહાર વર્તનમાં કેમ કરીને નિરહંકારી થઈએ, વગેરે વગેરે બધાં કાજે તે તે પળે સભાનપૂર્વક શ્રીપ્રભુમાં દિલ પરોવી પરોવીને તે હેતુથી વર્તવાનું રહે છે. દિલથી ભાવનાપૂર્વકનું તેવું આચરણ પ્રકટ્યા વિના ભાવનામાં કદી પણ શક્તિ પ્રકટી શક્તી નથી. ભાવનાને તેના યોગ્ય આચરણમાં મૂકવાનું થવાથી ભાવનામાં ઓજસ પ્રકટે છે. જે તેજ તેનું વીર્ય છે. ભાવના પોતે કર્મનું સ્વરૂપ લે છે અને પ્રેમભક્તિજ્ઞાનમૂલક હેતુના જ્ઞાનભાનવાળું કર્મ તે જ સાચો યજ્ઞ. ગીતા-માતાએ કર્મને યજ્ઞ ગણેલો છે.

(‘જીવનદર્શન’, આ. ૮, પૃ. ૪૮-૪૯)

ગીતાજીના પહેલા અધ્યાયના પહેલા શ્લોકમાં લખ્યું છે કે—

ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે સમવેતા યુયુત્સવઃ ।

મામકાઃ પાંડવાશ્ચૈવ કિમકુર્વત સંજય ॥

અહીં આ શ્લોકમાં ભગવાને કેવી ખૂબી વાપરી છે તે જુઓ. પહેલું ‘મામકાઃ’ (એટલે મારા) એમ લખ્યું છે. એનો અર્થ એમ કે અત્યાર પર્યંતના જીવનમાં આપણે ઈન્દ્રિયોના વિષયો, લાલસાઓ, વાસનાઓ વગેરેના દોરવાયેલા જ ચાલ્યા કર્યું છે (ને તેને ‘મારા’ માન્યા છે) એટલે જીવનનદીમાં એક જાતનો એમના જ ચલણનો ને વહનનો પટ પડી ગયો છે. પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે જ આપણું તે બાજુનું વલણ રહે છે. પરંતુ હવે ઊર્ધ્વગતિની દૃષ્ટિ જીવનમાં આવવાથી પાંડવ પણ આપણામાં જાગે છે. એવી ઉચ્ચ પ્રકારની વૃત્તિ થતાં આપણામાં ધર્મક્ષેત્ર પણ છે અને કુરુક્ષેત્ર પણ છે, તેની આપણને સમજણ પડે છે અને તે વખતે બે પરસ્પર લડવાને તત્પર થયા હોય એવું પણ આપણને સમજાય છે. પરંતુ એવી પરિસ્થિતિનું દર્શન આપણા લાભમાં ત્યારે જ થશે કે જ્યારે આપણામાં સંજયની વૃત્તિ જાગ્રત થઈને કામ આપતી હશે. સંજય એટલે કે એક પ્રકારની અલિપ્ત તટસ્થતા. વળી, ભગવાને એમ પણ કહ્યું છે કે,

સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ।

અહં ત્વા સર્વપાપેભ્યો મોક્ષયિષ્યામિ મા શુચઃ ॥ (૧૮/૬૬)

અહીં ‘સર્વધર્માન્’ એમ ભગવાને બહુવચનમાં કહ્યું છે. એક જ જણ વૈષ્ણવ, જૈન, શૈવ, ખ્રિસ્તી, પારસી એમ જુદા જુદા ધર્મોનો ન હોઈ શકે. તેથી ‘ધર્માન્’નો એવો જુદા જુદા ધર્મો છોડવાનો અર્થ તો ન નીકળે. વળી આપણી સંસાર પ્રત્યેની ફરજો જેમ કે માતા-પિતા તરફની, પત્ની તરફની, બાળક તરફની, બીજા સંબંધો તરફની, જગત પ્રત્યેની, એવી ફરજોને પણ આ ઠેકાણે વપરાયેલ શબ્દ ‘ધર્મ’ના અર્થમાં ઘટાવી ન શકાય, કારણ કે જો તે અર્થ હોત તો તેની સાથે ‘પરિત્યજ્ય’ (છોડી દઈને) એ કૃદંત બંધબેસતું નથી. કર્મ ન ત્યજવાનો ઉપદેશ આપનાર ભગવાન એમ ન કહે. અહીં મને ‘ધર્મ’નો અર્થ ઈન્દ્રિયો, મન, ચિત્તના સંસ્કાર, બુદ્ધિ, વૃત્તિ વગેરેના જે જીવ પ્રકૃતિના ધર્મો છે ને આપણને લઢણ પડી છે, તેમને સમગ્રપણે પૂરેપૂરા તજવાના છે એમ લાગે છે. ઈન્દ્રિયો, મન વગેરે જે જીવ પ્રકૃતિનાં દાસપણામાંથી છોડાવવાનાં છે, એમ શ્રીભગવાન સૂચવે છે. મન વગેરે કરણોના જે જીવ પ્રકૃતિના જુદા જુદા ધર્મો છે ને તેની દોરવણી અનુસરવાથી આપણા જીવનમાં ગતાનુગતિક રીતિનો જે ચીલો પડી ગયો છે, તેને છોડીને જો આપણે ‘મામેકમ્’ (મને એકલાને જ) એકલા શ્રીભગવાનને જ શરણે જઈશું, એટલે કે જૂના ચીલાએ ચાલવાનું છોડી દઈને, તેમની વૃત્તિઓ અને લાગણીઓની અસરમાં તણાયા વગર તટસ્થ રહીને શ્રીભગવાનમાં જ ચિત્ત રાખ્યા કરીશું તો આપણો વિજય જરૂર થવાનો છે. અહીં આગળ શ્રીભગવાન આપણને પૂરેપૂરું આશ્વાસન આપે છે કે તારે કોઈ રીતે ગભરાવાની જરૂર નથી. માત્ર તું મને જ અનુસર, મને જ પગે લાગ, મને જ નમસ્કાર કર, મારું જ ભજન કર, તો તારો ઉદ્ધાર થયેલો જ છે એમ જાણજે. વળી, અર્જુનને એટલે કે આપણને,

ક્લૈબ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ નૈતત્ત્વય્યુપપદ્યતે ।

ક્ષુદ્રં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ ॥ (૨/૩)

એમ બીજા અધ્યાયની શરૂઆતમાં જ કહ્યું છે. અર્જુનને ‘પરંતપ’ કહીને શ્રીભગવાન સંબોધે છે એ ખાસ ધ્યાનમાં લેવા લાયક વાત છે. એવા પરંતપ એટલે કે શત્રુને જીતનાર હોવા છતાં આપણે ક્લૈવ્ય એટલે કે શક્તિહીનતા આપણા સ્વયંભૂ સત્ત્વનું સત્માન થયેલું હોવું તે—એટલે કે આપણે માત્ર શરીરના જ, એકલા વૃત્તિના જ બનેલા હોઈએ એવા આપણે જીવનમાં કેટલીક વાર બની જઈએ છીએ. એટલા માટે સાધકને શ્રીભગવાન કહે છે, “અરે, ભલા માણસ, તું સાવધાન થા. જરા સાવધાન થા. એવી ‘ક્લૈવ્ય’ની—એટલે કે શક્તિહીનતાની એટલે નિરાશાની દશામાં તું રહીશ નહિ, તને તે છાજતું નથી. તારો પોતાનો તું વિચાર કર, તારી શક્તિથી તું કેટલું કરી શકે છે તે જો. તારા માનસિક નિર્ધારોને તારી શક્તિથી, તારા જીવનમાં જે પ્રત્યક્ષ કર્યા છે, તો પછી જે શક્તિથી તે તે નિર્ધારોને તું મૂર્તિરૂપ જન્માવી શક્યો, જીવનમાં તે જ હેમત ઉઠાવી છે ને હજી ઉઠાવવાનો છે તેનો વિચાર કર. તે શક્તિ શું છેક નકામી છે તેમ તું સમજે છે? જે નિર્ધારોને તું જન્માવી શક્યો તેની પાછળ જો શક્તિ ન હોત તો તું કંઈ કરી શક્યો ન હોત. એટલે એવી નિરાશાની વેળાએ તારી શક્તિનું આવાહન તું કરી તેનું ચિંત્વન કર. તેના સ્વરૂપને તું જો. એના મહત્ત્વને પિછાન. એનો વિચાર કરીશ તો એવી નિરાશાને તું ક્યાંયે ભગાડી મૂકીશ. તેં કેટલાય વિજયો મેળવ્યા છે. તેં ઘણું કરી જાણ્યું છે. તેં મોટાં મોટાં રાજ્યો મેળવ્યાં છે ને નવાં રાજ્યો સ્થાપ્યાં છે. ઘણું દુઃખ પણ વેઠ્યું છે. તે વખતે તને નિરાશા થઈ ન હતી, કારણ કે તે તે કાર્યોમાં તને લાલસાનો રસ હતો—હવે જ્યારે તારે તારી ભૂમિકા બદલવાની છે, તે વેળાએ તે રસની પાછળ જ્યારે જે શક્તિનું બળ હતું, તેનો એકલાનો જ આધાર પણ હવે લાલસાનો રસ છોડીને—તારે લેવાનો છે. તેમજ તું જાગ્રત થઈ શકીશ ને જાગ્રત કરી શકીશ. એવી જ જાગ્રત સ્થિતિમાં રહીને તે શક્તિનો આધાર તું લઈ શકીશ તો તું તારા વરને (ધ્યેયને) પ્રાપ્ત કરી શકીશ. આપણે શ્રીભગવાને અર્જુનને જે કહ્યું છે તેમ વર્તવાનું છે. તેથી નિરાશા આવતાં ઉપર જણાવ્યું છે તે પ્રમાણે વર્તવું.

મય્યાવેશ્ય મનો યે માં નિત્યયુક્તા ઉપાસતે ।

શ્રદ્ધયા પરયોપેતાસ્તે મે યુક્તમા મતાઃ ॥ (ગીતા. ૧૨/૨)

અહીં આગળ શ્રીભગવાન કહે છે, ‘પોતાના મનને મારામાં પરોવીને, સતત જોડાએલ રહીને જે મારું ભજન કરે છે, સ્તવન અને ઉપાસના કરે છે, અને જેઓ ‘ખરી’ શ્રદ્ધાથી એટલે કે શ્રદ્ધામાં સંપૂર્ણપણે આ બાબતમાં વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવના રહેલી છે એટલું જ નહિ, પણ એનાથી યોગ્ય કલ્યાણ થવાનું જ છે, એવું જેના હૃદયમાં ઠસી ગયેલું છે એવી શ્રદ્ધાથી, તે ઉપરાંત બુદ્ધિ, મન ને ચિત્તના સંસ્કારોથી જેની વૃત્તિ ચલાયમાન થતી નથી, અથવા ચલાયમાન થાય છે તો શક્તિનો આધાર લઈને તેને જે તાત્કાલિક સ્થિર કરે છે અને જેના ઊડતા વિચારો, લાગણી અને એવા બીજા ચીલે જતાં જાગૃતિ રાખીને ભગવાનના જ સ્મરણમાં પાછા વાળવાને જે પ્રેમથી મધ્યાં કરે છે, એવી શ્રદ્ધાથી જ મારી ઉપાસના કરે છે, તે મારામાં જ ઉત્તમ રીતે જોડાએલા છે એમ હું માનું છું.’ (‘જીવનપગથી’, આ. ૨, પૃ. ૧૩૨ થી ૧૩૫)

‘યો મદ્ભક્તઃ સ મે પ્રિયઃ’ એ ચરણ બારમા અધ્યાયમાં વારંવાર આવે છે. એનો અર્થ એ કે આપણે એના ભક્ત બની જઈએ. અત્યારે તો આપણે તેના હોવા છતાં એની જ્ઞાનાત્મક, ચેતનાત્મક દશામાં નથી અને જીવદશાવાળા હોવાથી એનાથી પારકા બની ગયેલા છીએ. માટે પહેલાં તો આપણે એના જ બની જઈએ એમાં જ દિલ લગાડો.

તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવયા । (ગીતા. ૪/૩૪)

પ્રણિપાતેન એટલે પ્રણામ વડે, એટલે ભક્તિ વડે. પહેલાં એવું ભક્તિવાળું હૃદય કેળવી કેળવીને તે પછીથી ‘પરિપ્રશ્નેન’ હોય.

પરિપ્રશ્ન અને સેવાથી (તત્)=તે (પ્રભુનું તત્ત્વ) તું જાણ એમ કહીને જિજ્ઞાસાને લીધે પ્રેરાયેલા પ્રશ્નો તે પ્રણિપાત, પરિપ્રશ્ન અને સેવા વડે શમાવવાનું જણાવ્યું છે. ‘સેવાથી’ પદ મૂક્યું છે એ પણ અર્થગંભીર, રહસ્યપૂર્ણ, લાક્ષણિક હકીકત સૂચવતો શબ્દ છે. સેવા યોગ્ય ભાવે ત્યારે જ બની શકે છે કે જ્યારે આપણો તે વ્યક્તિમાં ઘણો ઘણો આદરભાવ ને પ્રેમભાવ પ્રકટેલો હોય. સાચી પ્રેમાર્દ્ર હૃદયની દશામાં જે પરિપ્રશ્ન

ઉદ્ભવે તેમાં આળસ, કુતૂહલ ન હોય, એક જાતની ઉપરછલ્લી ખંજવાળ પણ ન હોય, થોડો વખત જેમ સિનેમામાંથી મઝા મેળવીએ છીએ તેવી જાતની તેમાં બુદ્ધિની ક્ષણિક મઝા ને રમત પણ ન હોય. પણ તે ‘પરિપ્રશ્ન’ હોય એટલે કે હૃદયના ખૂબ ભાવથી ઉત્પન્ન થયેલો અને વારંવાર દિલમાં ઘૂંટાયેલો હોય છે. વળી પોતાની અંદર એ પ્રશ્ન વિશે ગડમથલ ચાલ્યા કરતી હોય, ને એક એવો જીવનપ્રશ્ન થઈ રહ્યો હોય કે જેથી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ ન મળે ત્યાં સુધી પ્રગતિ થંભી જતી પોતાને લાગે ને પરિણામે અંતરવ્યથા થઈ રહી હોય ને ઉકેલ થયા વિના ચેન જ ન પડે એવે સમયે જ્ઞાનપ્રાપ્તિના એકમાત્ર જીવતાજાગતા હેતુથી, તે કોયડાની બધી બાજુનો ઉકેલ મેળવવાની અંતર્સ્પૃહા ભભૂકી ઊઠી હોય તેવી સ્થિતિમાં નમ્રભાવે પુછાયેલો પ્રશ્ન તે ‘પરિપ્રશ્ન’. એવી રીતે પ્રશ્ન જેને પુછાય છે તેને પણ પૂછનારના દિલના ભાવથી આનંદ થાય છે ને પૂછનાર પ્રત્યે આત્મીયતાનો ભાવ પ્રકટેલો હોય છે. એટલે તે ભાવને લીધે પેલો સત્પુરુષ પૂછનારને તેની બધી ગૂંચોમાંથી બહાર કાઢીને સરળપણું પ્રેરાવે છે. આપણે પણ આપણી એવી જીવંત સંસ્કૃતિના ભક્ત બનીને જ્ઞાનપૂર્વકના પરંપરાગામી બનીએ ને આપણી ગૂંચો, પરિપ્રશ્ન અને સેવા માટેના યોગ્ય ભાવ સાથે સરળતાથી નિવેદન કરીએ અને વધારે ને વધારે આત્મીયતાનો ભાવ પ્રકટાવીને ને અંતર્મુખ રહી રહીને જે આવે તેને તેના બહારના સ્વરૂપભાવથી નહિ પણ તેના હાર્દના ભાવથી સ્વીકાર કરીએ તો સરળતા પ્રકટે છે એ નિર્વિવાદ છે.

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।

साधुरेव स मंतव्यः सम्यग् व्यवसितो हि सः ।

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।

कौन्तेय प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥

(ગીતા. ૯/૩૦/૩૧)

આમાં શ્રીભગવાનની વાક્યરચનાની ખૂબી તો જુઓ! એ શ્લોકો ઘણા રહસ્યપૂર્ણ છે. જોકે સામાન્ય રીતે દુરાચારી પ્રભુને ભજતો નથી, પણ જો કદી દુરાચારી ભજે એવો અર્થ ‘અપિ ચેત્’નો ઘટાવું છું. કોઈ

પણ સુભાષિતનો અર્થ વ્યાકરણની દૃષ્ટિએ બરાબર બંધબેસતો ન લાગે કે સંદિગ્ધ લાગે તો પણ ભાવનાની દૃષ્ટિએ જે અર્થ કરવાથી તે સુભાષિતનું આંતરિક રહસ્ય વધારે ખૂબીવાળું થતું હોય અને તેથી ભાવનાની દૃષ્ટિએ યોગ્ય, સુંદર અર્થ નીકળતો હોય તો તેવો અર્થ કરવાનો આ જીવનો અભ્યાસ છે. સુશજનો માનવીની કિંમત એના આંતર-સત્ત્વ ઉપરથી આંકે છે, નહિ કે બહારના પોષાક કે દેખાવ પરથી; તેમ ભાષાના પ્રાસંગિક અને પ્રાસાદિક અલંકારો કરતાં એના સમગ્ર રૂપરંગ પરથી અને સમગ્ર રૂપરંગ કરતાં પણ એમાંથી નીકળતા ભાવરહસ્ય ઉપરથી કોઈ પણ સાહિત્યિક રચનાની કદર કરવી એવું ધોરણ આ જીવે તો પોતાના જીવનવિકાસને અર્થે હંમેશા ગ્રહણ કરેલું છે અને ભાષાના રૂપરંગ કરતાં જીવનવિકાસના હાર્દને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું છે; તથા તેવા હાર્દ અનુસાર તેનું રહસ્ય સમજી, તેનો અર્થ તે દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હોઈ તેના સંસ્કાર અંતરપટમાં ગ્રહણ કરવાની સાવધાની ને કાળજી રાખી છે. એટલે ‘સુ’ મૂકવામાં અહીં શ્રીભગવાનની ખાસ સવિશેષ કળા મને દેખાય છે. ‘સુદુરાચારી’ એટલે એ દુરાચારી તો છે, પણ સાથેસાથે ‘સુ’ પ્રકારનો છે, એટલે કે એના ઉપરનું આવરણ માત્ર એવું છે, અંદરથી તો એ ‘સુ’—અનુકૂળ, સારો છે. અંદરથી તો અગ્નિ ભડભડતો હોય પણ ઉપરથી તો રાખનો ઢગલો ફરી વળ્યો હોય એમ કદીક બને છે. તેવા પ્રકારનો દુરાચારી એ છે કે ‘સુદુરાચારી’ હોય. તે મને જો ભજે એમ ભગવાન કહેવા માગે છે, અને તે કેવી રીતે ભજે? ‘ભજતે મામનન્યભાક્’—તે વિશેષ લક્ષમાં રાખવાનું છે. એનો અર્થ મનસા, વાચા ને કર્મણા, એટલે કે પૂરેપૂરાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ ને અહમ્ પ્રભુની ભક્તિના રંગથી ઓતપ્રોત થઈને રંગાયેલા રસથી આકર્ષાઈને મુગ્ધ થયેલા હૃદયથી, જે મને ભજે તે ‘અનન્યભાક્’ એવો એનો અર્થ છે. ગીતાજીમાં ‘ભજતે’નો અર્થ ઉપરછલ્લું વાણીમાં જ ભજન કરે છે, એવો અર્થ કે ભાવ હોતો નથી પણ એનો અર્થ આપણી આખી ચેતના પળેપળ એના ભક્તિભાવની સતત, સળંગ ધારાથી ઉભરાયા કરે તે ‘ભજતે’નો અર્થ છે. આમ જો ભગવાનને

અનન્ય ભાવે ભજે તો તેને સાધુ ગણાય. વળી, આ રીતે ભજયા ઉપરાંત અથવા તેના વધુ સ્પષ્ટ અર્થ તરીકે ‘સમ્યગ્ વ્યવસિતો હિ સઃ’ કહ્યું છે એટલે કે એના જીવનના પ્રત્યેક આચાર-વિચાર યોગયોગ્ય ચેતનાત્મક પ્રકારના પ્રકટેલા હોવાં જોઈશે. તેનાં અંદરનાં બધાં મનાદિકરણોમાં સુમેળ, સુસંવાદ હોવો જોઈશે. એટલે તેઓ સુવ્યવસ્થિત હોવાં જોઈશે; તેમજ તેનાં જીવનમાં અને જીવનનાં સર્વ ક્ષેત્ર અને સર્વ પાસાંમાં ભાવપૂર્ણ યોગયોગ્ય વ્યવસ્થિતિ પ્રકટેલી હશે ને તેથી તેનો જીવનવ્યવસાય પણ એ પ્રકારનો હશે. એવો ભક્ત ક્ષિપ્રમ્—જલદી ધર્માત્મા થાય છે, ચિરશાંતિને પામે છે, અખંડ-ધારાવત્ હૃદયનો આહ્લાદ પામે છે. એવા ભક્તને માટે શ્રીભગવાન વચન આપે છે કે તેની ભક્તિ મિથ્યા નથી, તે નાશ પામતો નથી.

આમાં બીજા શ્લોકમાં જે પરિણામ વર્ણવ્યું છે, તે પરિણામ પર નહિ પણ પહેલા શ્લોકમાં ભક્તિની ભાવના પ્રકટ કરવાની ને કેળવવાની જે શરતો મૂકી છે તેના પર સર્વ લક્ષ વિશેષપણે આપણે રાખવાનું છે. કારણ કે એમ થતાં બાકીનું તો છે જ, પરિણામ તો છે જ. બીજા શ્લોકમાં ‘ક્ષિપ્રમ્’ કહીને સાધકને શ્રીભગવાન વચન આપે છે તે તેના દિલમાં એવો વિશ્વાસ પેદા કરવા માટે. બાકી એ તો પોતે ભરપૂર પડ્યો છે. એને જલદી કે મોડા કશું પ્રકટ થવાપણું નથી. એટલે ‘ભજતે મામનન્યભાક્’ એ સાધનાનું હાર્દ મેળવવાની ચાવી છે. એમ જો પ્રભુકૃપાથી આપણાથી બની શક્યું તો તે પોતે હૃદયમાં સર્વ ભાવે બિરાજેલો જ છે. બાકી જે આપણે કરવાનું છે તે ખરું તો પહેલા શ્લોકમાં છે. ‘અનન્યભાક્’ જો થઈ શકાયું તો બીજું બધું તો પ્રત્યક્ષ ને આનુષંગિક છે. એની મેળે ફળતું પરિણામ છે.

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

યે ભજન્તિ તુ માં ભક્ત્યા મયિ તે તેષુ ચાપ્યહમ્ ॥

(ગીતા. ૯/૨૯)

“બધાં પ્રાણી તરફ મારી સમદૃષ્ટિ છે. કોઈ મારું માનીતું નથી, કોઈ અળખામણું નથી, કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ જ કોઈ પ્રત્યે રાગ

નથી, 'તેમ છતાં' અથવા તો 'તોપણ' (તુ) જેઓ મને ભક્તિભાવપૂર્વક (મક્ત્યા) ભજે છે, તેઓ મારામાં છે અને તેમનામાં હું છું.

આમાં પણ શ્રીભગવાને ભક્તિની સાધનાને કેટલું બધું મહત્વ આપ્યું છે! જાણીતા કે અજાણ્યા ભાષ્યકારો આ ત્રણ શ્લોકનો શો અર્થ ઘટાવે છે તે જાણતો નથી ને તેવી ઈચ્છા પણ નથી, પણ ગમે તેવા સુવિખ્યાત ભાષ્યકારની મધ્યસ્થી વિના, સીધા જ મૂળ લખાણને તે પરત્વેની હૃદયની ભક્તિવાળી દૃષ્ટિથી જોઈએ તો તે લખાણનું હાર્દ અને રહસ્ય સાધનાની દૃષ્ટિએ વિશેષપણે યોગ્ય પ્રકારનું સમજાય છે, એવો મારો અનુભવ છે. કારણ કે ભાષ્યકારો ઘણાખરા અમુક સાંપ્રદાયિક મતને પોષણ આપનારા કે પોતાની રુચિ ને કક્ષા અનુસાર કે પોતે માનેલા કાળધર્મ અનુસાર કે પોતાનાં 'mission' અનુસાર (પ્રભુપ્રેરિત તે સ્થળ—કાળ માટેના તેમના કર્તવ્ય અનુસાર) મૂળ શ્લોકનો અર્થ કરનારા હોય છે ને તે યોગ્ય પણ છે પણ આપણે તો મૂળ શ્લોકનો જ આપણા પોતાના જીવનયોગને અનુકૂળ જે રીતે અર્થ સૂઝે તેમ તેમાંથી તેનું હાર્દ પકડવું. 'તુ' શબ્દનો અર્થ 'પણ' થાય છે; અને અમસ્તો expletive (માત્ર શ્લોકની રચના બરાબર ને પૂરી થાય તે માટે એકાદ અક્ષર ખૂટતો હોય તો તે રીતે મુકાયેલો અર્થ વગરનો શબ્દ) પણ તેને ગણ્યો છે; એમ આપણે વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં શીખી ગયા છીએ. આ જીવની નજરે એમાં 'તુ' શબ્દનું મહત્વ ને રહસ્ય ઘણું છે ને તેથી આખા શ્લોક પર તેના રહસ્યનો પ્રકાશ પડે છે. કેમકે એમાં બીજી લીટીમાં 'તુ' મૂકીને શ્રીભગવાન કહે છે કે, 'જોકે મારું કોઈ અણમાનીતું ને માનીતું નથી, તોપણ, જેઓ મને ભક્તિથી ભજે છે, તેઓમાં તો હું છું ને તેઓ મારામાં જ છે;' એટલે કે અમારી વચ્ચે સંપૂર્ણ એકભાવ, એકાત્મતા છે અને એવા ભક્તને હું સવિશેષ યાહું છું. આવી રીતે ભગવાન આ ઉપરના શ્લોકમાં પણ નીચેના બે અપિ ચેત્વાળા શ્લોકોમાં જે શરત મૂકે છે, તેને મહત્વ આપીને આપણા જીવનવિકાસની સાધનાના કર્તવ્ય તરફ અથવા તો એને પામવાના ગૂઢ માર્ગ તરફ અંગુલીનિર્દેશ કરે છે.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૩૨૩ થી ૩૨૮)

અનિશ્ચયાત્મક દશાથી જેમાં ને તેમાં પ્રવર્તવું; પ્રકટ્યાં કરવું એ સાધનાપથમાં ઘણું ઘણું ગેરરસ્તે દોરનારું છે.

વ્યવસાયાત્મિકા બુદ્ધિરેકેહ કુરુનંદન ।

બહુશાસ્ત્રા હ્યનન્તાશ્ચ બુદ્ધયોઽવ્યવસાયિનામ્ ॥

(ગીતા ૨/૪૧)

‘હે કુરુનંદન! જે બુદ્ધિ ‘વ્યવસાયાત્મિકા’ એટલે કે નિશ્ચયી, કાર્યસાધક, પોતાનો વ્યવસાય પાર પાડે તેવી છે, તે તો ‘એકેહ’ એકાગ્ર છે અને જેઓ ‘અવ્યવસાયી’ છે, સગડગવાળા છે, અનિર્ણયાત્મક છે, એટલે કે કાર્યમાં યદ્વાતદ્વાપણે કામ કરનારા અને તેથી અકુશળ અને નિષ્ફળ જીવન જીવનારાઓ છે, તેઓની બુદ્ધિ વેરવિખેર થયેલી, બહુ શાખાવાળી અને અનંત છે.’

કોઈપણ મહત્કાર્ય એવી સગડગવાળી અનિર્ણયાત્મક બુદ્ધિથી થઈ શકતું નથી. એને માટે તો શારડી જેમ લાકડાને કોરીને આરપાર કાણું પાડી દે છે, તેના જેવી એકાગ્ર ને વેધક કેળવાયેલી જ્ઞાનપિપાસુ બુદ્ધિ હશે તો જ આ સાધનાના માર્ગમાં આગળ જઈ શકાશે તે નક્કી જાણશો.

(‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૩૫૦-૩૫૧)

અનન્ય ચિંતનનો અર્થ

એક વાર એનું પ્રેમભક્તિથી અનન્ય ચિંતન પ્રકટ્યું તો તો બીજું થઈ શકવાનું છે તે નિશ્ચે જાણશો. આપણું એનામાં અનન્યપણું પ્રકટવું જોઈશે. આપણો એનામાં સંપૂર્ણ અનન્યભાવ પ્રકટે છે, ત્યારે જીવનના યોગક્ષેમનો ભાર એ પોતાને માથે લઈ લે છે.

અનન્યાશ્ચિન્તયન્તો માં યે જનાઃ પર્યુપાસતે ।

તેષાં નિત્યાભિયુક્તાનાં યોગક્ષેમં વહામ્યહમ્ ॥

(ગીતા ૯/૨૨)

આ શ્લોકનો એક એક શબ્દ બરાબર સમજવા જેવો છે. મારું અનન્ય ચિંતન કરતાં કરતાં જે (પર્યુપાસતે=પરિ+ઉપાસતે) સર્વ ભાવે

તથા બધી બાબતમાં મને જ કેન્દ્રમાં રાખીને ('પરિ' પૂર્વગ આ અર્થ બતાવવા હેતુપૂર્વક વપરાયો છે) ઉપાસના કરે છે, તેવા (નિત્ય) સતત હરહમેશના (અભિયુક્ત) મારી સાથે પ્રેમભક્તિથી દિલમાં દિલથી બરાબર જોડાયેલા (અહીં પણ 'અભિ' પૂર્વગ હેતુપૂર્વક મુકાયેલો છે ને તેનો ઉપર મુજબ અર્થ કરું છું) એટલે હૃદયના ભાવમાં એકાગ્રતાથી પૂરેપૂરા રત રહેનારા અને તેથી મારામાં એકનિષ્ઠાથી જીવતા થયેલા ને હમેશ મારી સામે જોનારા ભક્તોના યોગક્ષેમનું વહન કરવાનું હું મારા માથા પર ઉપાડી લઉં છું. આનો અર્થ એ થયો કે જે મન, વચન ને કર્મથી સાધનાના ભાવમાં સતત એકધારો રત થયેલો છે અને જે સકળ પ્રકારથી નિર્બળ થયેલો છે અને જેનો સકળ આધાર એકલા શ્રીભગવાન પર જ જ્ઞાનભક્તિભાવે સંપૂર્ણપણે પ્રકટેલો છે, તેની સાધનાનું યોગક્ષેમનું વહન કરવાનું કામ શ્રીભગવાન પોતે પોતાના પર ઉપાડી લે છે, એટલે કે સાધનામાં તેને સરળતા સહજપણે મળ્યાં કરે છે અને સાધનામાં પ્રકટતાં અનેક પ્રકારનાં અવરોધાત્મક સૂક્ષ્મ બળોને ઇ પોતાની કૃપાથી નિવારતો રહે છે. (‘જીવનસંશોધન’, આ. ૧, પૃ. ૨૦૦)

૩૩. જીવન-સંગ્રામ

ગીતાજીમાં યુદ્ધક્ષેત્રની ભૂમિકા ઉપર શ્રીઅર્જુનને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન તત્ત્વજ્ઞાનનો ઉપદેશ આપે છે. તત્ત્વજ્ઞાન પ્રેરાવા કાજે જરૂરી શાંતિ, સમતા, ધીરજ, તટસ્થતા આદિ સાત્ત્વિક ગુણોની જરૂરિયાતવાળી ભૂમિકા વિના યુદ્ધ-ભૂમિકા એને કાજે નિમિત્તરૂપ આધાર તરીકે શ્રીભગવાને કેમ લીધી હશે, તે પ્રશ્ન ગીતાના વાચકને થયા વિના નહિ રહ્યો હોય. યુદ્ધક્ષેત્ર ઉપર ગીતાજી જેવો પ્રેરણાત્મક-ચેતનાત્મક બોધ એક રીતે અસંબંધ કે જરા અસંગત લાગે છે, પણ એનું રહસ્ય વિચાર કરતાં ઘણું ઊંડું અને ભારે છે.

સારું જીવન—સમગ્ર વિશ્વ યુદ્ધથી જ જીવતું રહે છે. એટલું જ નહિ, યુદ્ધથી જ તે વિકાસ પામે છે અને યુદ્ધથી જ તે ઘડાય છે. યુદ્ધના કારણે એની જૂની વિચારસરણી, જૂની ઘરેડ, જૂનાં માપો, જૂનાં મૂલ્યાંકનો, જૂની ટેવો અને બીજી એવી અનેક પ્રકારની ધારણાઓ, માન્યતાઓ ને જીવનની લઢણો—એ બધાંને સખત આઘાત લાગે છે. એથી જ કરીને કંઈક નવું તત્ત્વ, જે જીવનમાં પ્રવેશવા કાજે જરૂરનું હોય છે, તેને પ્રવેશવા માટેની ભૂમિકા પણ યુદ્ધથી જ પાકે છે. સામાન્ય સ્થિતિના માનવીનું મન પડેલા ચીલાથી બીજી રીતે વર્તવા કદી પણ તૈયાર થઈ શકતું નથી. યુદ્ધને લીધે એવી પરિસ્થિતિ ઊપજે છે કે માનવીને તેમ કર્યા વિના ચાલી જ ન શકે. જે નવી પરિસ્થિતિ માનવીના જીવનમાં ઉદ્ભવે છે, તે પ્રત્યેક માટે કોઈ ને કોઈ આવા જ પ્રકારનું નિમિત્ત—કારણ હોય છે. સૃષ્ટિના જીવનવિકાસના ઈતિહાસમાં મૂળ તત્ત્વની અંતર્ગત રહેલી ચેતના—એ અંતરમાં રહીને કોઈ ને કોઈ રીતે વ્યક્ત થયાં કરીને નવાંનવાં રૂપાંતરો પામે છે. સૃષ્ટિના જીવનવિકાસમાં યુદ્ધ એ એક અનિવાર્ય અને વિશ્વને ચલાવનારી અને ચાલુ રખાવનારી અખંડ રચનાનું અને એના દિવ્ય, રમ્ય અને ગૂઢ હેતુનું એક લાક્ષણિક અંગ છે. પ્રત્યેક તત્ત્વમાં અંતર્ગત રહેલી ગૂઢ ચેતનાશક્તિને આધારે જ

તે જુદા જુદા પરિણામમાં વિકસ્યા કરે છે. માનવીનું ભાવિ એ જ કારણથી ઘણું ઊજળું છે. માનવીના મનનો વિકાસ યુદ્ધની એવી અનેક પરંપરાઓમાંથી જ થયેલો છે. તે સાથે માનવજીવનની રચનામાં આત્માનું સહેતુક જોડાણ થયેલું હોવાથી, તેનો ભાવ કોઈ ને કોઈ કાળે વ્યક્ત થવાનો જ છે. એ જોતાં માનવીની એવી કોઈ ભૂમિકા થવાનો સંભવ રહે છે, કે જ્યાં કોઈપણ પ્રકારનું ઘર્ષણ જ ન હોય અને કોઈ એક એવી ચેતનાશક્તિનો આવિર્ભાવ માનવીના આધારમાં થવાની પૂરેપૂરી શક્યતા લાગે છે. માનવજીવનના પ્રત્યેક થરમાં—ભૂમિકામાં યુદ્ધ રહેલું જ છે. પ્રત્યેક ડગલું ભરવામાં પણ માનવીને શ્રમ લેવો પડે છે જ. ‘યુદ્ધ એટલે માત્ર સંહાર જ’ એવી કલ્પના ને સમજ બહુ અધૂરાં છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિ યુદ્ધથી જ જીવનને ટકાવે છે ને વિકસાવે છે. જે કોઈને ટકવું છે, જે કોઈને જીવવું છે, એને યુદ્ધથી ઊપજેલી એવી પરિસ્થિતિ અંગે ફેરફાર કર્યે જ છૂટકો છે. જે કોઈ એમ કરી શકતું નથી, તે કાં તો પાછળ પડે છે કે નાશ પામે છે. એવાની જીવનશક્તિ બહેર મારી જાય છે ને તે એમનું એમ પડી રહેતાં વિકાસ કાજે નકામું બની જાય છે.

વિશ્વની રચનામાં કોઈક એવો ગૂઢ હેતુ સમાયેલો છે, કે જેની આંતર-પ્રેરણાને કારણે એમનું એમ કોઈ પડી રહી શકતું પણ નથી. જાણ્યે-અજાણ્યે સર્વ કોઈને જડ-ચેતન વસ્તુમાત્રને હડસેલાયાં કરવું જ પડે છે. જે ઊભું રહે છે, તેને પાછળનાનો ધક્કો લાગે છે; અને જો તે ચાલતું નથી તો પડીને અનેક પાછળ આવનારાઓના પગ તળે છૂંદાઈ-કુટાઈને તે નાશ પામે છે. આપણા શરીરમાં પણ અણુએ-અણુઓ વચ્ચે પ્રત્યેક પળે, અરે! એનાથીયે નાના નાના સમયે એકધારું સતત યુદ્ધ ચાલ્યા જ કરે છે. એને લીધે શરીરમાં જોમ, ચેતન આદિ પ્રકટવાં કરતાં હોય છે. પ્રત્યેકના એક બીજા સાથે કોઈ ને કોઈ રીતે મેળાપ કે અથડામણથી કંઈ ને કંઈ નવું જન્મતું હોય છે. એવા મેળામાં પણ એક પ્રકારનું અદીઠ સૂક્ષ્મ યુદ્ધ જ હોય છે; એટલે યુદ્ધની ભૂમિકા વિના ક્યાંય વિકાસ નથી. પ્રત્યેક જીવાત્મા જો વિચારે તો એના જીવનમાં એક પછી એક થરના પ્રત્યેક ગાળામાં એને

કોઈને કોઈ પ્રકારનું યુદ્ધ કે સામનો કે પ્રતિકારની ભૂમિકા ઘણી જરૂરની છે. તે વિના તે તે કદી પણ આગળ ડગલું ભરી ન શકે. મનની ભૂમિકા એમની એમ કદી પણ બદલી શકાઈ જાણી નથી. મનને પોતાના પડેલા ચીલામાંથી બીજે કૂદવા કાજે કશું અવલંબન જરૂરનું રહે છે; ને જ્યાં લગી અત્યંત કટોકટી ભરેલી દશા પેદા થતી નથી, ત્યાં લગી મન પોતાની મેળે કદી પણ કશું જ બદલવાનું કરી શકતું નથી. મનને આગળ ચલાવવા કે એને યોગ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરાવવા અથવા એ જે ભૂમિકા ઉપર ઊભું છે, એથી બીજી કોઈ ઉચ્ચતર દશામાં એને લઈ જવા કાજે સંઘર્ષણ, અથડામણ, સંતાપ, કલેશ, દુઃખ કે એવી રીતનું યુદ્ધ એને માટે અનિવાર્ય છે. આવી જાતની મથામણોના માનવ જીવનના પ્રત્યેક જુદા જુદા થરમાં જુદા જુદા પ્રકાર પણ હોય છે. જ્યાં સુધી માનવીનું મન દ્વંદ્વની ભૂમિકા પર રચાયેલું છે, અને દ્વંદ્વમાં રમ્યાં કરતું હોય છે ત્યાં સુધી એને કોઈ ને કોઈ પ્રકારની મથામણ કે અથડામણની સ્થિતિ પ્રાપ્ત થયા જ કરવાની. આ વિશ્વની રચનામાં યુદ્ધ સંકળાયેલું જ છે અને તેનો વિકાસ યુદ્ધની ભૂમિકાથી જ થયા કરવાનો છે. પ્રત્યેકના જીવનમાં એનું સ્થાન—તે ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે છતાં—રહેવાનું જ છે.

યુદ્ધના પ્રકાર અનેક જાતના છે. યુદ્ધ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પણ હોઈ શકે. યુદ્ધનાં સ્વરૂપો પણ એક-એકથી નિરનિરાળાં રહ્યાં કરવાનાં. પ્રત્યેક ભૂમિકામાં યુદ્ધનાં સ્વરૂપ પણ જુદાં જુદાં જ રહેવાનાં. યુદ્ધની સ્થિતિમાં મુકાયા વિના માનવીના મનમાં કદી પણ મંથન જાગી શકતું નથી ને મંથન થયા વિના તે ઊંડું વિચારવાને તકલીફ પણ લેતું નથી, મનનો એવો સ્વભાવ છે. આથી જેને આધ્યાત્મિક જ્ઞાન મેળવવાની તમન્ના છે, જેને કકડીને તેની ભૂખ લાગેલી છે, એના જીવનમાં યુદ્ધની સળંગતા અનેક પ્રકારે જળવાઈ રહેલી અનુભવાશે. એક જ જાતનું કર્તવ્ય યુદ્ધની જુદી જુદી ભૂમિકાઓમાં જુદાં જુદાં પરિણામ નિપજાવે છે અને એનો વ્યૂહ પણ જુદો જુદો બદલાતો રહે છે, એટલે કર્તવ્યના પરિણામનો આધાર તે કઈ ભૂમિકા ઉપરથી બનતું હોય છે, એના પર રહેલો છે.

જેને આધ્યાત્મિક માર્ગે જવાનું છે, તેને તો એકની એક સલામત દશામાં પડી રહેવું પાલવી શકે તેવું હોતું નથી. આમેય પ્રત્યેક જ્ઞાની કે અજ્ઞાની એકની એક દશામાં રહી શકતો હોતો જ નથી. પ્રત્યેકના જીવનમાં ફેરફાર થયા જ કરવાનો; માત્ર તે થયા કરે છે એવું એને (અજ્ઞાનીને) જ્ઞાન હોતું નથી. ફેરફાર થયે જવો એ તો આ સૃષ્ટિના જીવનનો એક નિત્યનો સળંગ ક્રમ છે અને એ ફેરફાર કોઈ ને કોઈ પ્રકારના યુદ્ધના પરિણામ અંગે જ નીપજતો હોય છે. યુદ્ધ આંતરિક પણ હોય અને જેમ જેમ એની ભૂમિકા સૂક્ષ્મ થતી જાય છે, તેમ તેમ યુદ્ધના આકાર ને પ્રકાર પણ સૂક્ષ્મ થતા જાય છે.

યુદ્ધ એટલે માત્ર સ્થૂળ હિંસા એવું કશું જ નથી. હા, યુદ્ધથી ખંડન સ્થૂળ પણ હોય અને સૂક્ષ્મ પણ હોય. યુદ્ધથી એકલું ખંડન જ થાય છે, એવું કહેવું કે ધારવું ભૂલભરેલું છે. યુદ્ધથી મંડન પણ થાય છે. યુદ્ધથી જ સર્વ કોઈ બદલાવાની પરિસ્થિતિમાં મુકાતા હોય છે. માનવી જીવનમાં, કોઈ પણ યોનિના જીવનમાં, આમ યુદ્ધની પીઠભૂમિકા કે અંતભૂમિકા કે એનું આંતરિક વહેણ સતત એકધારું ચાલ્યા જ કરતું હોય છે. એવા થતા રહેતા યુદ્ધને જે જીવ જોઈ શકે છે, અનુભવી શકે છે અને એમાંથી પોતાના જીવનવિકાસનો હેતુ પરખીને તે પ્રમાણે વર્તવાને નદીના પૂરની જેમ ઉત્સાહપૂર્વક એનો સ્વીકાર કરીને અપનાવવા તૈયાર થાય છે, તે જ યુદ્ધથી વિકાસ પામે છે. અંતર્ગત સાધના થતી રહે છે, તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણ આવી જાતના યુદ્ધની અનેક સૂક્ષ્મતમ પરંપરાઓમાંથી જે રીતે એમાંથી તે જીવ યોગ્યપણે ગ્રહણ કરતો રહે છે, તે રીતે સમજાતું હોય છે.

સાધકની બહાર અને અંતર્દશામાં સતત યુદ્ધ ખેલાયે જ જવાનું છે અને આ સંસારને વિશે વિચારીએ તો તે પણ કુરુક્ષેત્ર જ દેખાય છે. ગતિ અથડામણમાંથી જ ઉદ્ભવતી હોય છે. તેમાં ભલે હથિયારથી લડવાનું ન બનતું હોય, પરંતુ પ્રત્યેક સ્થિતિ અને સંબંધ સાથે તથા સંસારની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં માનવીને સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ સામનો કર્યા વિના ચાલી શકતું નથી—કરવો જ પડે છે. કોઈ ને કોઈ રીતે માનવીના

મનમાં ગડમથલો ચાલ્યાં જ કરતી હોય છે. આ સચરાચર જગતમાં સર્વ જે કંઈ છે, તે બધાના જીવનનો આધાર પણ સંગ્રામથી જ ટકી રહેલો હોય છે. આવું વિધાન ઘણાને મનથી અજુગતું લાગે, કિંતુ એમાં જુગતા-પણાનો કે અજુગતાપણાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. પ્રત્યેક જીવનની સંગાથે એ તો ઓતપ્રોત સંકળાયેલું જ રહેલું છે. યુદ્ધ પ્રત્યેક જીવનની ભૂમિકામાં સળંગ એકધારું પ્રવર્તી રહેલું હોય છે. માનવીના મનમાં સતત એકધારી સુખાકારીના સમગ્ર પ્રમાણના જેટલું દુઃખ કે રોગ ન હોવા છતાં તેનું ભાન માનવીને જલદી થતું હોય છે. જે આપણી સાથે સતત એકધારું સંકળાયેલું રહ્યાં કરેલું હોય છે, એનું સ્પષ્ટ ભાન માનવીને થતું રહેતું નથી, એવું જ યુદ્ધને વિષે છે. એમ સર્વ રીતે વિચારતાં ને જોતાં યુદ્ધ સર્વ પ્રકારના વિકાસનું એક યોગ્ય સાધન છે. એટલું જ નહિ, પણ એ એક અવિચળ અને અનિવાર્ય અંગ છે. એટલે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને અર્જુનને યુદ્ધ-ભૂમિ પર તત્ત્વજ્ઞાનનો બોધ પ્રેર્યો છે, એ તો એક આધ્યાત્મિક સત્યના સૂક્ષ્મ પ્રત્યક્ષ પ્રતીક રૂપે છે.

માનવીના મનમાં જાણ્યે અજાણ્યે દિવસમાંની તેની સર્વ પ્રકારની પ્રવૃત્તિમાં કોઈ ને કોઈ રીતે મથામણ ચાલ્યા જ કરતી હોય છે. એકલા માનવીના ક્ષેત્રમાં જ નહિ, પણ સકળ વિશ્વમાં—જડ ચેતન બધામાં— ફેરફાર થતો જતો આપણે અનુભવી શકીએ છીએ; પણ એ ફેરફાર તો એમનો એમ તો થાય જ નહિ, તે તો સૌ કોઈની સમજમાં આવી શકે એવું છે. આમ સંસારક્ષેત્રની-કુરુક્ષેત્રની રણભૂમિ સર્વ માનવીના જીવનમાં કે અંતરમાં એક પ્રચંડ હકીકત રૂપે સદૈવ ખડી જ હોય છે. કાળ અને દેશના લક્ષણે મર્યાદા વિનાનો અને અનંત પ્રકારની જડ અને ચેતન સામગ્રીવાળો આ સંસાર એટલો તો વિશાળ છે, કે માનવીનું મન સમગ્રપણે કલ્પનામાં પણ ન ઉતારી શકે. એવા આ સંસારમાં ખરું જોતાં, અનેક જુદા જુદા હેતુથી યુદ્ધ ખેલાયાં જ કરે છે. માનવી-માનવી વચ્ચે તેમજ જડ-જડ વચ્ચે (તેમજ જડ અને ચેતન વચ્ચે પણ!) અને એમ સર્વ કોઈની વચ્ચે એકબીજાનાં પરમાણુઓ સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મપણે અથડાયા જ કરે છે. એવા અણુ-પરમાણુઓની અથડામણ સતત ચાલી જ રહેલી છે. એની લીલા કોઈ અપરંપાર છે. એમાંથી ઘણુંય નવું જન્મે છે અને

ઘણું જૂનું વિલીન થાય છે. એ અણુ-પરમાણુઓને ક્યાંય આરામ નથી અને એ રીતે પ્રાણીમાત્ર યુદ્ધ કરતાં કરતાં જ પોતાના જીવનને ધારણ કરી શકે છે અને વિકસાવે છે. જુદાં જુદાં તત્ત્વો પરસ્પર આકર્ષણથી જોડાયેલાં રહે છે, નભે છે અને એવા આકર્ષણમાંથી પણ કોઈ જુદા જ પ્રકારનું યુદ્ધ જન્મતું હોય છે. યુદ્ધની આવી પડેલી સ્થિતિમાં જ પ્રાણી-માત્ર પોતાનું સર્વશ્રેષ્ઠ અને સર્વ પ્રકારનું શક્તિબળ એકાગ્રપણે અજમાવવાના તાનમાં રહે છે. પોતાની સર્વ શક્તિ કેન્દ્રિત કરી તેમાં ખર્ચે છે અને એમ કરતાં કરતાં જ જીવનશક્તિનો વિકાસ કરતાં રહે છે. યુદ્ધની એવી અનિવાર્યતાને લીધે જ ઈન્દ્રિયો, મન અને મનમાંની વિચિત્ર શક્તિઓનો ઉદય થતો રહે છે અને તે વિકસ્યા કરે છે.

જીવવાની અને વિજય મેળવવાની સહજવૃત્તિ સર્વમાં રહેલી જ છે. યુદ્ધમાં જય મેળવવાની અને જીવનને પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અથવા તો જીવનપ્રતિષ્ઠા કાજેની એકધારી ઝંખનાવાળા કાર્યને લીધે સર્વ કોઈ તેમાં વિચાર ને કર્મ કરવાને સ્વભાવતઃ પ્રેરાતાં જતાં હોય છે. એમ સહજમેળે પ્રેરાતાં જવામાં વિચારશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, જીવનશક્તિ અને બીજાં સૂક્ષ્મ આંતરિક કરણોની શક્તિ વગેરે ખીલતાં જતાં હોય છે. આવા થતા સર્વ પ્રકારના વિકાસમાંથી દોષ અને ગુણ પણ જન્મતા હોય છે અને એમનો પણ પરસ્પર સંગ્રામ મચે છે. વ્યષ્ટિ ને સમષ્ટિ સુધી જો અંતર્ગતપણે વિચારીએ તો સર્વત્ર એકમાત્ર સંગ્રામ જ ચાલી રહેલો છે. જીવ જન્મતાંની સાથે સાથે જ વિધવિધ અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ બળ લઈને અથવા તો એના સૂક્ષ્મ બીજરૂપે સંસ્કાર ધારણ કરીને જગતમાં જન્મે છે અને જીવને જીવનયુદ્ધમાં ધકેલે છે. આવા સંગ્રામમાં જય મેળવવા માટે વ્યષ્ટિ કે સમષ્ટિની સર્વશ્રેષ્ઠ શક્તિ યોગ્યપણામાં સંઘબદ્ધ રહ્યા કરે છે; તે જ જીવવાને લાયક રહે છે. જેની એવી શક્તિ સંઘબદ્ધ થતી નથી, તે બધાં પોતાની મેળે નિર્બળ થતાં જાય છે ને તેમની—તેમની જીવનશક્તિ, આત્મરક્ષા અને આત્મપ્રતિષ્ઠાની શક્તિ આ સંસારના યુદ્ધ માટેની યોગ્ય લાયકાત ખોઈ બેસતાં પોતે જીવતાં છતાં હાર પામતાં જાય છે.

એવી હાર પામતી જતી વ્યક્તિ, જાતિ કે સમાજ, જેનું લક્ષ પોતાના જીવનધ્યેય પર જીવતું, એકધારું રહ્યાં કરે છે, તે એવી જણાતી હારમાંથી

પણ જીવનની પ્રેરણાત્મક અને ચેતનાત્મક શક્તિ મેળવે છે. જેનાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ ધ્યેયમાં જ એકાકારપણે જીવતાં રહે છે, તેને મન દેખીતી હાર કે નિરાશા નથી; ઊલટું તે તો જીવનસંગ્રામને આગળ ધપાવવાનું કોઈ એક જુદા જ પ્રકારનું પાસું છે. એવાને મન હાર એ તો માત્ર જગતની દષ્ટિએ જ છે; શબ્દની જંજાળરૂપ છે. જીવનવિકાસની દષ્ટિએ હાર કે નિરાશા એ તો એવી સાંપડતી જતી સ્થિતિનો તે જીવાત્મા કેવી રીતે સ્વીકાર કરે છે અને કેવી રીતે ઉકેલ કાઢે છે, એના ઉપર આધાર રાખે છે. એના પરથી જ એના જીવનની ચેતના લક્ષણનો આપણને ખ્યાલ આવી જાય છે. અને એવી રીતે સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મરૂપે સમગ્ર સૃષ્ટિમાં જ્યાં ત્યાં યુદ્ધ ચાલી રહેલું હોવાથી આંતર સજાતીય પ્રાણીઓમાં તેમની અંતરની આત્મીયતાનું ભાન જેમનામાં સવિશેષપણે જાગતું રહે છે, એવા આગળ વધેલા અનેક પ્રકારના જીવોમાં કે પ્રાણીઓમાં, તેમના જીવન અને વ્યવહારમાં યુદ્ધની પીઠભૂમિકા સળંગપણે વર્ત્યા હોવાના કારણે કુળ, કુટુંબ, સમાજ, સંઘ અને જાતિના જથ્થાઓ બંધાતા—સંઘાતા જાય છે. એમ ‘સર્વ કંઈનું’ જન્મવું અને નાશ પામવું, એ તો આ વિશ્વની રચનાનું એક સનાતન મહત્ત્વનું અંગ થઈ પડેલું છે.

જીવનની સાધના કરનારા સાધકે પોતાના અંતરમાં સતત યુદ્ધ ખેલ્યાં જ કરવું પડશે; એ તો એના કે સર્વ કોઈના જીવનમાં જીવનના એક ભાગ તરીકે વણાઈ ગયેલી નિર્માણ થયેલી દશા જ છે. આવી રીતે સ્વભાવતઃ ખેલાતા રહેતા યુદ્ધમાં—જે સાધક જીવનવિકાસનો એકાગ્ર, કેન્દ્રિત, જીવતો ખ્યાલ રાખ્યા કરીને તથા ચેતનાભરી જાગૃતિ રાખીને—મન, ચિત્ત, બુદ્ધિ, પ્રાણ અહમ્ વગેરે જે અજ્ઞાનની ભૂમિકામાં દોરાયેલા રહ્યા કરે છે, તેમને તે રીતે વહેતા જવામાં, મતલબ કે સાધકની તે તે કરણોની અધોગામી પ્રવૃત્તિમાં જે કદી સાથ આપી શકતો નથી અને તેને અનુમતિ પણ આપતો નથી, તેવા સાધકને પ્રત્યેક પળ યુદ્ધરૂપે જ હોય છે. વિચાર, વૃત્તિ કે લહરી ઊઠી તે સાથે સાધક હંમેશાં તેના પર સતત જીવતો ચોકીપહેરો રાખતો હોય છે. એવા જે ચોકીપહેરા પોતાનાં કરણોની અધોગામી પ્રવૃત્તિ વિશે (અને આગળ જતાં કોઈપણ પ્રવૃત્તિ વિશે) સતત રાખી શકે છે, તે જ સાધક જીવનવિકાસ પામતો જાય છે;

એવી સહજ ચેતનાભરી જાગૃતિ જેના જીવનમાં એકધારી પ્રવર્તે છે, તેવો જ સાધક જીવનને પોતાના ધ્યેયે પહોંચાડી શકે છે. જેને યજ્ઞની ગગનચુંબી જવાળાઓની માફક ઉચ્ચ જીવનની તમન્ના ભભૂકેલી છે, તે ઠરીઠામ બેસી રહી જ કેમ શકે? તેની પ્રકૃતિ તેને કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કશામાં ધકેલ્યા જ કરશે. બીજા બાજુથી તેમાં સાથ કે અનુમતિ દેવાની તે ના પાડશે. આ જ તેનામાં તેની દ્વિમુખી ગતિ ધમસાણ મચાવે છે. એવા ધમસાણમાં જે જીવ પોતાના અહમ્ પર મુસ્તાક રહીને ટેટ્ટાર ઊભો રહેવા મથે છે, તેના તો સાવ ભુક્કા ઊડી જાય છે. એવા જીવને અનેક વાર પાછા પડવાપણું બને છે. છતાં તેની પ્રવૃત્તિ ઊર્ધ્વજીવનની ભાવના કાજે (ભલે પછી તેની તેવી પ્રવૃત્તિ તેના એકમાત્ર અહમ્ વડે કરી પ્રેરાએલી રહ્યા કરી હોય) શ્રીભગવાન એના પર કૃપા કરીને તેના અહમ્ને તોડીફોડીને ચૂરા થઈ જવા માટે એવા ઘણાય પ્રસંગો પ્રકટાવે છે. જે જીવ શ્રીભગવાનના એવા કૃપા પ્રસંગને સ્વીકારી શકે છે, તે ધન્ય બને છે. વળી, જીવનમાં મળતા સર્વ પ્રસંગો અને પરિસ્થિતિની પાછળ જીવનવિકાસના સમગ્ર હેતુ જે જીવ ખ્યાલમાં રાખી શકે છે તેને તો તે સર્વ તેના જીવનના સાફલ્યાર્થે જ કૃપાથી મળ્યા લાગે છે અને તેથી બધાંનું તેવી જ ભાવનાથી જીવનને કૃતકૃત્ય કરવાને કાજે જ તે ઉપયોગ કરે છે. જે જાતિ, સંઘ કે સમાજ જેટલા પ્રમાણમાં જય મેળવવા માટેનાં સાધન અને સામગ્રીને એકઠાં કરવામાં સમર્થ બને છે. તેટલું જ નહિ, પણ જે કાળે ને જે સ્થળે યુદ્ધને સફળ કરવામાં જે યોગ્ય ને જરૂરનું હોય છે, તેને ત્યાં ત્યાં તુરત લઈ જવામાં એકદમ ચેતનાયુક્ત જાગૃતિ રાખે છે અને સમગ્રપણે યુદ્ધનું અવલોકન કર્યા કરીને જે રીતે વિજય મેળવી શકાય એવા મોરચા માંડી માંડીને પ્રતિપક્ષનો સતત સામનો કર્યા જ કરે છે, તે જ જાતિ, સંઘ કે સમાજ તેટલા પ્રમાણમાં યુદ્ધને જીતવા શક્તિમાન બને છે એમ આપણે જોયું, જાણ્યું અને અનુભવ્યું છે. આવી લૌકિક, પારલૌકિક જય અને પરાજયની સર્વ ક્રિયાઓમાં વિજ્ઞાન-પ્રજ્ઞાનનો વિકાસ થયા કરે છે અને એમ કરતાં કરતાં તે તે કાર્યમાં તે એકાગ્રપણે તેમાં જ પ્રવર્તેલો રહ્યા કરતો હોવાથી તેમાંથી માનવીને કુદરતી શક્તિઓ

સાંપડે છે. જે સાધક પોતાનાં મન-ચિત્તાદિ કરણની પ્રવૃત્તિનો જ્ઞાન-ચેતનાયુક્ત સામનો કરતો નથી અને તેવી ને તેવી સ્થિતિમાં જો તે ઘસડાયા કરે છે તો તેવાને આવી શક્તિનો અનુભવ કોઈ કાળે થતો જ નથી. પોતાના જીવનની પડેલી રીતરસમોની રીતે જીવવાનું, વિચારવાનું, માનવાનું, માપવાનું, કલ્પવાનું, અનુભવવાનું એને છોડવું જ પડે છે. આવું આંતરિક યુદ્ધ ખેલીને તે પોતાના જીવનનો વિકાસ સાધી શકે છે.

માનવીના આધારના પ્રત્યેક કરણની પ્રવૃત્તિમાં યુદ્ધ ખેલાયે જતું હોય છે. અજ્ઞાની માનવીને પણ જુદા જુદા પ્રકારની મથામણ થયા વિના રહેતી નથી. માનવીની બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં પણ જુદી જુદી જાતનાં યુદ્ધ જાગે છે. માનવીને અનેક પ્રકારના વિચારો ઊઠે છે. જે વિચારો ઊઠે છે, તેમનાથી વળી સામી બાજુના કોઈ બીજા પ્રકારના વિચાર પણ એને ઊઠે છે. ઊંધા-ચત્તા, આડા-અવળા, અવળા-સવળા, નીચા-ઊંચા, કાળા-ધોળા, નરસા-સારા એવા પ્રત્યેક વિચારની સાથે એની સામી બાજુના વિચારના પણ સંગ્રામ ખેલાય છે. તે સાથે સાથે વળી માનવીના મનમાં અનેક પ્રકારના જુદા જુદા મતાગ્રહોનો અને તે તે મતાગ્રહોના પણ અંતરમાં મંથન જાગે છે. એક પ્રકારમાં આગ્રહ જાગ્યો કે સાથે સાથે તેની સામેની બાજુનો બીજો તરફનો આગ્રહ પણ હોય છે જ. તેવી જ રીતે માનવીની ટેવ વિશે પણ છે. તે ઉપરાંત વળી પ્રાણની જુદી જુદી કામના, આશા, લાલસા ને વાસનાઓનાં પણ યુદ્ધ જાગ્યાં કરે છે. એક ઈચ્છા ઉદ્ભવી તો તેની સામેની બીજી ઉદ્ભવીને અથડામણ ઊભી કરાવે છે. વળી માનવીના મનમાં તેના જીવન વિશેના કંઈ કંઈ જાતના આદર્શો પણ જાગતા રહે છે અને તેનું પણ યુદ્ધ હંમેશાં ચાલ્યાં કરતું હોય છે. આપણા જીવનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર, મત, ટેવો, માન્યતાઓ, કલ્પનાઓ, સમજણો, ખ્યાલો, આદર્શો આદિની અથડામણો અને મંથનોનાં જે યુદ્ધ જન્મે છે, એની અસર મન પર પડ્યા વિના રહી શકતી નથી. માનવીના આધારમાં એની પ્રત્યેક ભૂમિકા પર અને એનાં કરણોની પ્રવૃત્તિમાં ત્યારે જુદી જુદી કક્ષાનાં યુદ્ધ મંડાયાં જ

કરે છે. તે ઉપરાંત આ સૃષ્ટિમાં પણ અનેક તરેહનાં યુદ્ધો ચાલ્યાં જ કરતાં હોય છે. પ્રત્યેક જીવન, આદર્શ અને એના વિચાર અને તેના પ્રવાહની દિશા કે પટ ઘડાયા કરવાને માટે અને એને ચિરંજીવી બનાવવા કાજે મનમાં તેમ જ અનેક સંઘ, સમાજ અને જાતિઓમાં પણ અનેક પ્રકારની અથડામણો જન્મે છે. આમાં જે જાતિનો વધારે સંહાર થાય છે અને એમ જે વધારે દુર્બળ બને છે, તેનો નાશ થાય છે. પરંતુ જે જાતિ ઉચ્ચતમ જીવનના ધ્યેય કાજે ભલે સ્થૂળપણે નાશ પામે છતાં જે જીવનની ઝંખના કાજે તેણે મત્યુનો પણ સ્વીકાર કર્યો એવા દિવ્ય સમર્પણની અસર ઊપજ્યા વિના રહી શકતી નથી, એનો એવો વારસો માનવજીવનના વિકાસમાં અમૂલ્ય ફાળો આપે છે અને એનું સ્થૂળ અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં પણ જીવતા જીવતા જીવનરૂપે સર્વમાં પાંગરે છે. એટલે એવી વ્યક્તિ, સંઘ કે જાતિ સ્થૂળ મૃત્યુ પામતી હોવા છતાં જીવતી જ રહ્યા કરે છે. એવું જીવન સંપૂર્ણપણે નષ્ટ થયેલું લાગે છે, છતાં એ જીવનનું અસ્તિત્વ માનવજીવનની કોઈ ને કોઈ ભૂમિકામાં રહ્યા જ કરતું હોય છે. તેવી જ રીતે માનવીના મનાદિકરણની પ્રવૃત્તિ પર શ્રીભગવાનની કૃપાથી જે વિજય મેળવે છે, તે સાચા અંતર-તત્ત્વને પામી સંપૂર્ણ વિકાસ પામતો જાય છે અને એમ જીવન-સંસ્કૃતિનાં એક પછી એક વિકાસનાં એવાં પગલાંઓમાં તેનો સંસ્કારપ્રાણ એટલો તો ઉન્નત થતો જાય છે કે એના વિચાર અને કર્મની ભૂમિકામાં એનું જીવન સળંગપણે કદી પણ ચલિત કે તૂટક બની શકતું નથી.

તે સાથે સાથે વળી જીવનના અનેક પ્રકારના સૂક્ષ્મ થરોમાં થતા જતા યુદ્ધની નવી પરંપરાઓ પણ ઊભી થાય છે. જેમ પર્વતની સર્વોચ્ચ ટોચે પહોંચવા અગાઉ અનેક શિખરોની હારમાળાઓ એક પછી એક આવતી જ રહે છે, તેવું જ જીવનની સાધનામાં પણ હોય છે. એવા જીવને અમુક હદ સુધીની મનની આગળની કક્ષા વટાવતાં એક પ્રકારની નિરાંત લાગે છે, છતાં ત્યાંયે પણ યુદ્ધ તો રહ્યા જ કરે છે. એવા યુદ્ધથી એની નિરાંત ઘવાતી નથી તે ખરું, પણ તે છતાં કેટલીક વાર તે તેનાથી આવરાઈ પણ જતો હોય છે. એવા સૂક્ષ્મ યુદ્ધને કે સૂક્ષ્મ વાતાવરણને

તે સૂક્ષ્મ જાગૃત વિવેકશક્તિથી સમજવામાં ગફલત પણ કરી બેસે છે. તે વેળા તેને ભ્રમણામાં પડી જવાનો પાકો ભય રહે છે. કિંતુ જે શ્રીભગવાનને સતત પ્રાર્થના કર્યા કરવામાં જ જીવતું એકાગ્ર લક્ષ રાખ્યા જ કરે છે, એને શ્રીભગવાન ઊંચકીને પણ તેમાંથી ઊંચે લઈ ગયા વિના રહેતો નથી. શ્રીભગવાનનો ભાવ એ કાંઈ બુદ્ધિગમ્ય રમ્ય કલ્પના માત્ર નથી. એવી સાધનામાં સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે જેણે ઝંપલાવ્યું છે, એવા અનુભવીઓની પરંપરાઓ આ દેશમાં અખંડ ધારાવત્ ચાલુ રહ્યા કરેલી છે. જેમ વિજ્ઞાનના પ્રયોગથી સિદ્ધ થયેલી હકીકત માનવામાં આપણને હરકત હોતી નથી, તેમ આવા સંત, ભક્ત, જ્ઞાની, યોગી આત્માના તેવા તેવાના જીવન અનુભવના સંસ્કાર આજે પણ પ્રજા-માનસમાં સંસ્કારના પ્રાણરૂપે જીવતા રહેલા છે. પણ એને તે રીતે સ્વીકારવા આજે માનવીનું મન તૈયાર નથી.

આમ જ્ઞાન, પ્રેમ, ભક્તિ, યોગ, ભાવનાની ચેતનાભરી ઉત્કટ જાગૃતિપૂર્વકનો જ્યાં જેઓને જે કંઈ ઉત્કર્ષ સધાયો હોય છે, એટલે કે માનવીના જીવનની આંતરિક સર્વ ભૂમિકામાં જેટલો પ્રાસાદ ભાવ વિકાસ થયો હોય છે અને જીવાત્મા જેટલી પરિપૂર્ણતાની સીમાએ પહોંચતો જાય છે; તે બધું જો વિચારીએ તો તે યુદ્ધ દ્વારા જ થયું હોય છે. સમગ્ર દૃષ્ટિએ વિચારતાં અને જોતાં સંગ્રામ એ સકળ સંસાર પ્રવાહની એક ગૂઢ સનાતન સમસ્યા છે, અને તે સાથે એ એક અટલ વિશ્વનિયમ છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તે અનિવાર્ય પણ છે; કારણ કે સૃષ્ટિની અંદર તેના વિકાસના હેતુને અર્થે શ્રીભગવાને એને એક વિધાન તરીકે ત્યાં મૂકેલું છે. તેથી સમગ્ર વિશ્વ-જીવને જગતના ઉત્તરોત્તર ચડતા વિકાસ માટેની તે શ્રીભગવાનની એ લીલા કળા રચના, અપાર કૌશલ્યરૂપે જણાયા વિના આપણને રહેતી નથી.

આ વિશ્વની રચનામાં અને તેના જીવનપ્રવાહમાં જો આપણાં ઊંડી દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ રાખ્યાં કરીને, તટસ્થતાપૂર્વક વિચાર કરીએ તો અનેક પ્રકારનાં સામસામેનાં જોડકાં દેખાયાં જ કરે છે. એ જોડકાંની લીલા જડ, ચેતન સચરાચરમાં વ્યાપેલી છે. દિવસ અને રાત્રિ, તેજ અને અંધકાર, આશા અને નિરાશા, વિજય અને પરાજય, જશ અને અપજશ,

માન અને અપમાન, કરુણા અને ઘૃણા, પ્રેમ અને ધિક્કાર, દયા અને હિંસા, સત્ય અને અસત્ય, લાભ અને ગેરલાભ, સંપત્તિ અને વિપત્તિ, સંયોગ અને વિયોગ, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ, આરોગ્ય અને અનારોગ્ય, સુખ અને દુઃખ, જુવાની અને ઘડપણ, જન્મ અને મરણ, રાગ અને દ્વેષ, સંબંધ અને અસંબંધ, ભાવ અને અભાવ એમ કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ અને તેની સામસામેના એવાં બીજાં જોડકાં કે દ્વંદ્વ હોય છે. એવી રીતે અનેક જુદાં જુદાં પ્રકારનાં દ્વંદ્વોની પરંપરા સકળ વિશ્વમાં મૂળભૂત પાચારૂપે રહેલી છે. આ દ્વંદ્વોની રચના, એટલે કે સંસાર અને એ દ્વંદ્વની રચનાની ગોઠવણમાં જ અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ સમાયેલાં રહે છે. એથી જ કરીને જીવનમાં પ્રતિદિન ક્યાં ક્યાં અથડામણ, મથામણ, સંતાપ, કલેશ અને દુઃખરૂપી ઉલ્કાપાત તથા એવા અનેક પ્રકારના માનસિક ઉદ્વેગો અને સ્થૂળ ને સૂક્ષ્મપણે થતા ધરતીકંપ, આગ, આંધી, તોફાન, વિપ્લવ અને એવી અનેક જાતની ક્રિયાઓ ચાલી આવી છે. માનવી જો જ્ઞાનપૂર્વક વિચારે તો આવું બધું તેના જીવનનો એક નિત્યનો કમ હોય તેવું એને લાગ્યા કરે છે. એમાં કોઈને કશી નવાઈ લાગતી નથી. માનવીનું મન એવા પ્રકારની એક ઘરેડવાળું બની ગયેલું હોય છે. જીવનમાં અનેક જુદી જુદી જાતનાં દ્વંદ્વોની સાથે તે ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તો પણ તેને યુદ્ધ ખેલ્યાં જ કરવું પડે છે. કોઈ પણ એનાથી મુક્ત થઈ શકતું નથી. વિશ્વ-જીવનની કોઈ પણ ભૂમિકામાં યુદ્ધ ચાલતું ન હોય એવું ક્યાંય પણ નથી, કારણ કે એ તો પ્રકૃતિના સ્વભાવનું સહજ લક્ષણ છે. માનવીના જીવનમાં તે એટલું બધું તો સહજપણે ઓતપ્રોત થયેલું છે કે એનો એને ખ્યાલ ઝટ આવી શકતો જ નથી. આવાં અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વોનાં યુદ્ધ દ્વારા જ સૃષ્ટિમાં શ્રીભગવાનનો દિવ્ય સૂક્ષ્મ હેતુ સધાયે જતો હોય છે.

માનવીમાં આવાં અનેક પ્રકારનાં જે દ્વંદ્વો છે, તેમાંનું તેને એક ગમતું હોય છે અને બીજાં ગમતાં હોતાં નથી. અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વોનાં જે જોડકાં ઉપર ગણાવ્યાં તેમાંનું સારું સારું માનવીના મનને ગમે અને તેનાથી ઊલટા કે ઊંધા પ્રકારનું તેને ગમતું હોતું નથી. પરંતુ તેના આવા ગમવા કે ન ગમવા પર તેવા કશાનો આધાર રહી શકતો નથી. એક વસ્તુ તેને

ગમે તે તેને મળવી જ જોઈએ, એવું સાધારણ રીતે બનતું નથી અને માનવીના મનના એવી રીતના ગમવા કે ના ગમવાના વલણના લીધે એને કદી નિરાંત કે શાંતિ મળી શકતાં નથી. માનવીનું મન જે જે ઈચ્છે અને જે જે ન ઈચ્છે તે પ્રમાણે કદી પણ બન્યાં કરતું નથી. માનવી ત્યાં તટસ્થતાપૂર્વક—સમતાથી નિરપેક્ષપણે અને તેવી તેવી ભાવનાથી જો વિચાર કરે તો તે સહજપણે અંતરમાં સમજી શકે, કે એક બાબતના સુખમાં એની સામેની બાબતનું દુઃખ સમાયેલું જ છે. એકનો જે લાભ તે બીજાને હાનિરૂપ બને છે. એકનો જે વિજય તે બીજાનો પરાજય હોય છે, અને એવી રીતે આ સકળ વિશ્વના દ્વંદ્વની રચના એ એક બીજાથી સ્વતંત્રપણે કદી અલગ થઈ શકતી નથી. દ્વંદ્વનો એક ભાગ જ્યાં છે, ત્યાં બીજો ભાગ પણ સાથે હોવાનો જ એમ આંતરિક જીવનના સંયોગમાં ઊપજતું સુખ કે આનંદ જે તેના વિયોગની ભૂમિકાની આંતરિક વ્યથા વિના કદાપિ પણ જન્મી શકવાનું નથી. વિશ્વજીવનમાં દ્વંદ્વની રચના જ એવી છે, કે એમાં એકને ત્યજી બીજાનો ઉપયોગ કરવાનું કદી પણ શક્ય થઈ શકતું જ નથી. જ્યાં એક છે ત્યાં બીજું છે જ. જો રાગ છે તો દ્વેષ પણ છે. જ્યાં જન્મ છે, ત્યાં મરણ છે જ, જો સુખ છે તો દુઃખ પણ છે જ. જશમાં અપજશ સમાયેલો છે જ; એવી રીતે જયમાં પરાજય પણ રહ્યા જ કરેલો છે; એમ અનેક રીતે એકની સાથે બીજું તેનું વિરોધી અનુષંગી સ્વભાવતઃ વળગેલું રહ્યાં કરેલું છે.

આ બધું માનવીની બુદ્ધિ કબૂલે છે ખરી, તેમ છતાં એકની પ્રાપ્તિ અને બીજાના ત્યાગ કાજે જીવમાત્ર આકાંક્ષા સેવ્યા જ કરતો હોય છે અને આવી આકાંક્ષાને સંતોષ આપવા જતાં અથવા તો તે આકાંક્ષાઓને મૂર્તિમંત કરવાની હરેક એક પછી એક થતી ક્રિયામાં એને સંગ્રામને ભેટવું જ પડે છે. એ બધાંની રચનાના અંતરમાં માનવી જરાક ઊતરે, તો દ્વંદ્વ અને તેને લીધે ઊભું થતું યુદ્ધ એ જાણે કે સમગ્ર વિશ્વની રચનાનો એક અંતર્ગત મૂળભૂત અનુલંઘ્ય સનાતન નિયમ હોય એવું સમજાશે. આવાં દ્વંદ્વ અને એનાથી જાગતાં યુદ્ધ સર્વ કોઈના જીવનમાં, અરે એટલું જ નહિ, જડ અને ચેતન સર્વમાં, દ્વંદ્વ દ્વારા યુદ્ધ પ્રત્યેક ક્ષણે પ્રસરેલું આપણે

જોઈ શકીએ છીએ. એની અખંડ પરંપરા સતત ચાલ્યા કરતી જ રહે છે. તેમાં ત્રુટિ કદી પણ આવી શકતી નથી, તેથી માનવીમાત્ર આવી જાતનાં અનેક તરહનાં દ્વંદ્વ અને એના યુદ્ધમાં જોડાયેલો રહ્યા જ કરે છે; એવું હોવા છતાં એનો એ કદી ગંભીરતાથી વિચાર પણ કરતો હોતો નથી. કોઈ જીવ કોઈ ધન્ય પળે એવું કરે છે, તો એના મૂળ સુધી જવાની ધીરજ તેને હોતી નથી. વળી ભાગ્યે જ કોઈ જીવ એવા એના હેતુનું સમગ્રતાથી ભાન કે જ્ઞાન રાખી શકતો હોય છે, તો પછી એનો એવો અનુભવ તો ક્યાંથી જ તે કરી શકે? એના સમગ્ર વ્યાપક રૂપમાં એવું એનું ચિંતન— મનન કરવાનું તો એને સૂઝે જ ક્યાંથી? કારણ કે આવાં અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વોનો અને તે દ્વારા થતાં યુદ્ધનો સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ ખેલ જે સર્વ કોઈના જીવનમાં રચાયા ને રમાયા કરે છે, તે તો મહામાયા પ્રકૃતિનો સનાતન ખેલ છે. એનાથી અલગ થઈને જોવાની, વિચારવાની કે અનુભવવાની દૃષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણ ભાગ્યે જ કોઈનામાં જાગેલાં રહી શકવાનો સંભવ છે. એટલે તો શ્રીભગવાન સમસ્ત વિશ્વને પોતાની માયાથી મૂઢપણે ભમાવ્યા કરે છે; એમ ગીતાજીમાં લખ્યું છે તે અક્ષરશઃ સાચું છે.

આવા યુદ્ધનું ભયંકર મૂર્તિમંત સ્વરૂપ માનવીના મન સમક્ષ કોઈક વાર આવી જ્યાં ઊભું થાય છે અને વળી જ્યારે એનાં ન ઈચ્છવા યોગ્ય પ્રકારનાં પરિણામો અથવા તો જેને આપણે પોતાનાં માન્યાં કરેલાં છે, એવાંઓનો નાશ કરવા કાજે તે પ્રત્યક્ષપણે પ્રવૃત્ત થયેલું અનુભવવામાં આવે છે, ત્યારે માનવીનું મન ભય, વેદના અને દુઃખથી બહુ જ આકુળ-વ્યાકુળ બની જાય છે. જ્યારે એવું યુદ્ધ પોતાના જીવનમાં નક્કર હકીકત રૂપે એની સામે આવેલું એને લાગે છે, ત્યારે માનવીની સર્વ વિચારશક્તિ લય પામે છે ને તે તેના મૂળમાંથી જ ઘેરાઈ જાય છે અને પોતાની કર્તવ્યબુદ્ધિનું તેમ જ તે આવી પડેલી પરિસ્થિતિના યોગ્ય ધર્મનું એને પૂરેપૂરું જ્ઞાનયુક્ત ભાન રહેતું જ નથી. આવી વેળાએ તેનામાં સમતા, શાંતિ અને પ્રસન્નચિત્તા ટકી શકતાં નથી. માનવી પોતાની જાતને ત્યારે ગુમાવી બેસે છે, અને એમ જ્યાં માનવી પોતાની જાતને ગુમાવતો જતો હોય છે, ત્યાં એની નિર્બળતાની હદ આવી પહોંચે છે. તેવી પળોમાં એને ઊભા થવાનું મુશ્કેલ બની જાય છે. એવી વેળાએ જેને કોઈ આધાર નથી,

તેવો તો મૂઓ જ પડ્યો જાણવો. જીવનની સાધનામાં માનવીને એવાં અનેક પ્રકારનાં દ્વંદ્વો સાથે સતત જાગ્રત ચેતના સાથે યુદ્ધ આપવું જ પડે છે. એનાં માની લીધેલાં મંતવ્યો, સમજણો, ટેવો, આગ્રહો, અભિપ્રાયો, ગમતું અને અણગમતું, રુચિ અને અરુચિ તેમજ પ્રાણની અનેક પ્રકારની કામનાઓ, લાલસાઓ, વાસનાઓ અને પડેલાં સંસ્કારો—બધાં પણ માનવીના અંતરમાં જીવતાં રહેલાં સ્વજનો જેવાં જ છે. એ સ્વજનો જીવદશાનાં સ્વજનો છે. ઊર્ધ્વજીવનનાં સ્વજનો નથી. જીવને જીવદશામાં જકડી રખાવવાની એમની અનેક પ્રકારની પેરવીઓ એક પછી એક સૂક્ષ્મ રીતે નવાં નવાં રૂપ ધર્યાં કરી અનેક લીલા ખેલતી રહે છે.

આવાં સ્વજનોનો સંહાર કરવા માનવીનું મન તૈયાર હોતું નથી, અથવા સાચું કહીએ તો તૈયાર થતું નથી. એમનો સાથ છોડવા માનવીનું મન જરાય રાજી હોતું નથી. આવું હોવા છતાં પણ પ્રકૃતિથી સ્વભાવતઃ મૂઢપણામાં માનવજીવનમાં યુદ્ધ તો ચાલી રહેલું જ હોય છે; કિંતુ તેમાં તે બેળે બેળે ઘસડાતો હોય છે એમાં એનું કશું ચાલતું હોતું નથી. પ્રત્યક્ષ-પણે જીવતું જાગતું જ્ઞાનપૂર્વક તેવું યુદ્ધ આપવામાં અને એનો પરાજય કરવામાં માનવીને કંઈ પ્રાણ આવે છે અને તેવી વેળાએ આ કરવું કે આ ના કરવું, એવી એક પ્રકારની દ્વિધા તેના મનમાં જાગે છે.

બરાબર આ જ પ્રમાણે કુરુક્ષેત્રના મેદાનમાં બે આત્મીય પક્ષની વચમાં—યુદ્ધ માટે તૈયાર થયેલા પક્ષોની વચમાં—અર્જુનની પણ કંઈક આવા જ પ્રકારની માનસિક દશા બને છે. ભલા જરા વિચાર તો કરી જુઓ! અર્જુન કંઈ સામાન્ય સંસારી માનવી જેવો નથી, તેમ એ જેવો તેવો યોદ્ધો પણ નથી. અગાઉ એમના જીવનમાં અનેક પ્રકારની સમસ્યાઓ આવી ઊભી થયેલી હતી, ત્યારે તેનામાં દ્વિધાપણું ઊભું થયું ન હતું. એણે તો અનેક યુદ્ધો ગાંડીવના ટંકારે રંગથી ખેલેલાં હતાં અને યુદ્ધવિદ્યામાં તે કાળનો એક મહાવીર ગણાતો હતો; એટલું જ નહિ, પણ ‘નર’ના પ્રતીક સમો ગણાતો હતો. પ્રતીક સમો શા માટે? નર જ હતો. નસ્ના અવતાર તરીકે મહાભારતમાં અર્જુનને સ્વીકારેલો છે. અનેક યુદ્ધોમાં વિજય વરમાળા પહેરી ચૂકેલ તે પીઠ મહારથી હતો. અનેક

યુદ્ધોમાં તેણે વિજેતાપદ પ્રાપ્ત કરેલું છે. મહાવીર તરીકેની અસાધારણ યશપ્રાપ્તિ પણ તેને વરેલી છે. તેણે આદરેલાં આવાં યુદ્ધોમાંથી અકથ્ય ભયંકર વ્યથાઓ, ભારે અવ્યવસ્થા, ગેરવહીવટ, નુકસાન, અંધાધૂંધી શું ત્યારે નહિ જાગ્યાં હોય? અર્જુનથી લડાયેલાં તે યુદ્ધોથી કેટલાંય માનવી-કૂળોનો સર્વનાશ પણ થયો જ હશે. અનેક જીવ ભયંકર દુઃખની વેદનામાં પડ્યા હશે. અનેક જાતિ ને સમાજ ઈન્દ્રભિન્ન થઈ ગયાં હશે. અનાજથી ભરચક ભરેલાં લીલાંછમ ખેતરોનો કેટલોય નાશ થયો હશે અને એમ અનેક દેશ વેરાન બન્યા હશે! હજારો કુટુંબોમાં જેના પર સુખની આશા છે અને જેઓ પ્રેરણારૂપ છે, એવાં સ્વજનો પણ હણાઈ ગયાં હશે જ. અર્જુનની આવી વિજય-પરાક્રમની ગાથાઓમાં વેદનાઓની હૃદયભેદક કથાઓ સમાયેલી હશે!

કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ-મેદાન ઉપર અર્જુનના દિલમાં યુદ્ધનાં પરિણામો વિશે જે જે વિચારો સૂઝે છે, તે તે પરિણામો એણે આદરેલાં યુદ્ધોમાંથી નીપજી ચૂક્યાં હતાં જ; પરંતુ યુદ્ધનાં—પ્રત્યેક વસ્તુની જેમ—અનેક પાસાં હોય છે. અર્જુનને ત્યારે યુદ્ધમાંથી વિજય પ્રાપ્ત કરવા સિવાયનો બીજો કશો હેતુ અંતરમાં પ્રકટ્યો ન હતો. એના સિવાય બીજો કોઈ પણ યુદ્ધના પાસાનો મૂંઝવતો—દિલમાં અથડામણ ઊભી કરતો ખ્યાલ તેને જાગ્યો ન હતો. એના મનમાં તો ત્યારે યુદ્ધથી વિજય મેળવવાનો—અને તેથી કીર્તિ પ્રાપ્ત કરવાનો—એક પ્રકારનો ઉગ્ર આવેગનો ઉત્સાહ હતો. અર્જુને એવો જય પ્રાપ્ત કરવા પૂરેપૂરી લાયકાત મેળવવાની તૈયારી પણ ભારે હર્ષ સાથે કરી રાખી હતી અને તે ઉપરાંત તેને યુદ્ધને અત્યાર લગી તો જય મેળવવાના એકમાત્ર સાધન તરીકે જ સ્વીકારેલું હતું; એટલું જ નહિ, પણ પોતાની યશપરંપરાથી કૌરવોને ડારવાની દૃષ્ટિથી તે યુદ્ધ સ્વીકારતો હતો. વિજય પ્રાપ્ત કરવા સિવાય બીજી કોઈ પણ દૃષ્ટિ એના દિલમાં ત્યારે જાગેલી ન હતી. યુદ્ધનાં બધાં પરિણામો વિષે અર્જુનને તે વેળાએ મનમાં કશું પણ મંથન જાગતું ન હતું. વિજયસૃષ્ટિના સ્વપ્નમાં તે મશગૂલ હતો. એકમાત્ર જય, જય અને જય જ એના મનમાં રમ્યા કરતો હતો. યુદ્ધમાંનું નિશાન જીતવું જ એ એકમાત્ર એના દિલમાં

સચોટપણે જાગતું રહેતું. એ એકલાનું જ ચિંતન એને થયા કરતું અને એને સફળ બનાવવા કાજે એકમાત્ર તે બાજુનું જ જે જે વિચારવું ઘટે, તે બધું જ તે વિચારતો; એટલા માટે તેના દિલમાં તે વિના બીજા કોઈ પણ પ્રકારનું ગંભીર સંવેદન પ્રકટ્યું જ ન હતું. એને માટે એના મનમાં જરાયે નિરાંત કે કુરસદ એને ન હતાં. એક વિજયી વીર તરીકેની પ્રતિષ્ઠાની જ ત્યારે એના મનમાં કામના જાગેલી હતી. એ ઉન્માદભરી ઝંખનાએ તેને આવરી લીધેલો હતો. એવી કામનાયુક્ત ઝંખનાએ એને એના વિના બીજું કશું ન વિચારવાને આંધળો બનાવી દીધો હતો. આમ, માનવ જીવને જેવા જેવા પ્રકારની ઉન્માદભરી ઝંખના પ્રકટે છે, તેને લગતું જ વિચારવાની દશામાં તે હોય છે. જ્યાં લગી માનવીના મનમાં સ્થિરતા, સમતા, શાંતિ આદિ ગુણો પ્રકટયા નથી, ત્યાં લગી એના જીવનમાં ઊભા થતા પ્રશ્નોનું સમગ્રપણું અને એમાંથી મળતું જીવન-વિકાસના હેતુનું જ્ઞાન એને કદી મળી શકતાં નથી. જીવન-પ્રશ્નને યોગ્ય ઉત્તમ પ્રકારે, જીવનવિકાસની દૃષ્ટિએ જો ઉકેલવાનો હોય, તો પ્રશ્નથી અલગ થયા વિના એને કદી પણ પૂરેપૂરી યોગ્ય રીતે ઉકેલી શકાતો નથી, એવું અલગ થવાપણું હજુ અર્જુનના મનમાં તે વેળા જાગેલું ન હતું. ઝંખનાનો આવેશ કે આવેગ જ્યારે જ્યારે માનવીના દિલમાં જાગે છે, ત્યારે ત્યારે એને એક પ્રકારનું ઝનૂન કે ધૂન પ્રકટે છે. તે વેળા ઓરથી જેમ ગર્ભ રંધાય છે, પ્રકાશ વાદળોથી ઘેરાય છે, તેમ માનવીની મતિ પણ એવી જ રીતે આવરણથી ઢંકાઈ જાય છે. આમ હોવાથી ઉપર જણાવેલા પ્રશ્નો, ગૂંચો કે સમસ્યાઓ અર્જુનના દિલમાં ઉદ્ભવી શકે એવું હતું નહિ અને કદાચ ઉદ્ભવ્યાં હશે, તો તે પણ ઉપરછલ્લી રીતે જ અર્જુને લહેલા યુદ્ધથી અને તેના વિજયથી સામો પક્ષ કે જેનું અસ્તિત્વ છેક લુપ્ત થઈ જવાની આણી ઉપર પહોંચી જતું હતું. એનું જીવનસત્વ સાવ હણાઈને છિન્નભિન્ન થઈ જતું હતું. તે કેટકેટલો કચડાઈ જતો હતો તથા સર્વસામાન્ય પ્રજાની અપરંપાર પાયમાલી થતી હતી અને સારોય દેશ કેટકેટલો વેરાન થતો હતો, તેની સ્થિર બુદ્ધિએ સમાલોચના અર્જુન યુદ્ધથી મળતા જતા વિજયોન્માદથી અને એના લાભથી કરી શક્યો ન

હતો. તે સાથે સાથે તેના મનને તે બીજી રીતે પ્રેરાવી શકે તેમ હતું પણ નહિ અને તેથી કરીને જ આવાં ભયંકર વિકરાળ યુદ્ધો અને એમનાં અનિષ્ટ પરિણામો તેનાં મનહૃદયને હલમલાવી શકવાને સમર્થ બની શક્યાં ન હતાં.

પરંતુ અત્યારે તો પરિસ્થિતિ સાવ નિરાળી હતી. કુરુક્ષેત્રના યુદ્ધ-મેદાનમાં ઊભેલા અર્જુનની સામે અત્યારે કોઈ નવો જ કોયડો ઊભો થયો હતો. જે જીવન-સમસ્યા તેની સામે ઊભી થઈ હતી—આવી પડી હતી—તે યુદ્ધનો પ્રકાર, તેના જીવનમાં જે બીજાં અનેક યુદ્ધો લડાઈ ચૂક્યાં હતાં તેનો પ્રકાર, એ બંનેમાં આકાશ-પાતાળનો ભેદ હતો. પોતે જેમની સામે લડવાને તૈયાર થયો હતો, તેવા આ યુદ્ધમાં પોતાનાં જ આત્મીય સ્વજનો ઊભાં હતાં. ત્યાં સામે પોતાના જ દાદા હતા, જેમણે તેમને હૃદયની મમતાથી ઊછેર્યા હતા. જેમની પાસેથી જીવનના સંસ્કાર પામ્યા હતા ને જીવનની કેળવણી મેળવી હતી અને જેમની જીવન-કારકિર્દી પોતાના ગૌરવનો વિષય હતી. જેમના વિશે તેના દિલમાં ભક્તિભર્યો સદ્ભાવ, પ્રેમભાવ અને અત્યંત મમતા હતાં, એવા દાદાને સંહારવાની પરિસ્થિતિ સર્જાઈ ત્યારે જ તે વિચાર ને મંથનમાં પડી જાય છે. વળી અત્યારે તેની પાસે પોતાના જ વિદ્યા-ગુરુ હતા. જે ગુરુની કૃપાથી આજે તે યુદ્ધકળામાં નિષ્ણાત હતો, એનું પ્રેરણા-મૂળ તે ગુરુ જ હતા. આજે તે જેવો હતો તેવો એના જ પ્રતાપે ને પ્રભાવે બન્યો હતો. એમની જ પ્રતિભાથી એણે પ્રતિભા સંપાદન કરી હતી. એવા ગુરુ પ્રત્યેનો આદર ભક્તિભાવ તે કેમ ભૂલી શકે? શ્રીભીષ્મપિતામહ ને શ્રીદ્રોણાચાર્ય જેવા ગુરુનું ઋણ નર-પુરુષ સંસ્કારી અર્જુન કેમ વીસરી જઈ શકે? એની સામે પોતાના જ બાંધવો હતા, જેમની સાથે સાથે નાનપણમાં પોતે રમ્યા હતા. નાનપણના જીવનના અનેક પ્રસંગો જેમની સાથે ગાળેલા હતા. અને તે ઉપરાંત, જેની સાથે સારું જીવન સંકળાયેલું અને વણાયેલું હતું એવા ઘણાઘણા પોતાની સામે યુદ્ધમાં ઊભેલા હતા. જેને પોતાના જ માનેલા છે, એવા પણ આજે સામા પક્ષમાં ઊભેલા છે. એ જ નિમિત્ત-કારણથી અર્જુનના મનમાં ભારે મંથન જાગે છે. પોતાનાં

જ વડીલ, ગુરુ ને સ્વજન સામે લડવું, એ એના સંસ્કારને આઘાતજનક લાગે છે ને મનમાં કંઈક વિચારોની ભારે ગડમથલ જન્મે છે. યુદ્ધની વિનાશક બાજુ એના મન આગળ તાદૃશ્ય ખડી થાય છે. બંને પક્ષે પોતાનાં સગાંવહાલાં છે. ગમે તે હારે કે ગમે તે જીતે તોપણ પોતે પોતાને જ જાણે હણતો હોય કે જીતતો હોય, એવી આકરી કસોટી ને ગૂંચ એનાં આંખ અને મન આગળ ઊભી થાય છે. એથી તે વિચારમૂઠ બની જાય છે, તે કિંકર્તવ્યમૂઠ બની જાય છે. શું અયોગ્ય ને શું યોગ્ય, એનો વિવેક તે કરી શકતો નથી. અને ઊલટું મનમાં એ વિચારવા લાગે છે કે આવા ભયંકર યુદ્ધના પરિણામે જગતને શોભારૂપ, જગતની સંસ્કૃતિરૂપ, જગતને પ્રેરણારૂપ એવા કેટકેટલા ને કેવાકેવા મહાન પુરુષોનો નાશ થવાનો! કેટકેટલા લોકોનો સંહાર, કેટલાંય કુટુંબ અને કુળોનો નાશ થશે! એટલું જ નહિ કિંતુ એમાંથી જે વર્ણસંકર પેદા થશે, તેનાથી કુળનો અને જાતિનો, ધર્મ ને જીવન-સંસ્કૃતિનો સમૂળગો નાશ થવાનો, યુદ્ધથી જગતમાં કેટકેટલું નુકસાન થવાનું, એની એવી એક લાંબા વિચારની પરંપરા તેના મનમાં જાગે છે. એવા વિચારથી તે વ્યાકુળ થઈ જાય છે. ને જ્યાં માનવીનું મન વ્યાકુળ થઈ જાય, ત્યારે એને સૂઝે પણ શું? અને શાંતિ કે સમતા જેવું પણ ક્યાંથી રહે? અને વિચારી તો જુઓ કે અર્જુન કંઈ જેવો તેવો યોદ્ધો ન હતો! પોતાના ક્ષત્રિય-ધર્મનું એને ભારે અભિમાન હતું—ઘમંડ પણ હશે. યુદ્ધ જીતવું એ તો ક્ષત્રિયનો પરમ ધર્મ તે માનતો હતો. એ ધર્મ પાળવામાં અત્યાર લગી એણે પાછી પાની કરી નથી, બલ્કે એવો ધર્મ પાળવામાં અત્યાર સુધી પોતે ગૌરવ અને કૃત-કૃત્યતા માનતો હતો. કિંતુ એવા અત્યાર લગી આચરેલા સ્વધર્મને એ અધર્મ છે એમ એને પહેલી વાર સૂઝે છે. માનવીના જીવનકાળમાં એક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં જે સ્વધર્મ લાગે છે તે જ ‘સ્વધર્મ’ બીજી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થતાં તે અધર્મ પણ લાગવા માંડે એવું બને છે. એટલે અર્જુનને પહેલાં જે ધર્મ લાગતો અને તે તેમ માનતો તે સાચો, કે અત્યારે જે બધું સૂઝી રહેલું છે તે સાચું? એનો નિર્ણય અર્જુન પોતે કરી શકતો નથી. એવી ડામાડોળ દશા અર્જુનની થાય છે. આમ, ધર્મ અને કર્મની

બાબતમાં શું કરવું કે શું ન કરવું, તે બાબતમાં પોતે સંશયગ્રસ્ત બને છે અને તેથી કરીને તે કોઈક અકલ્પનીય વેદના ભોગવી રહેલો છે. એક રીતે જોતાં તો માનવીના જીવનનો પ્રવાહ જે વહ્યા કરતો રહે છે, તેમાં કોઈ કોઈ જાતનું યુદ્ધ-ઘમસાણ ચાલ્યા જ કરતું રહે છે.

સર્વ કોઈ પ્રકારના જીવનમાં તેના વિકાસ કાજે યુદ્ધ એ એક અનિવાર્ય હકીકત છે. તેમ છતાં આ યુદ્ધની ભયંકરતા, નિર્દયતા અને એની મહાનમાં મહાન સંહારકતા તથા યુદ્ધનાં એવાં બીજાં અનેક આનુષંગિક પરિણામો અને ખાસ કરીને તો સામે પક્ષે ઊભેલ વડીલ, ગુરુ અને સ્વજનોનો સંહાર—એ બધું—તેના મન આગળ કારમું નૃત્ય કરી રહેલું દેખાય છે. પોતાના જ પિતામહ, જેના લાડકા હાથમાં તે પોતે રમ્યો છે, ઊછર્યો છે, જેનો પ્રેમ અત્યારે પણ તેની રગેરગમાં ઊછળી રહ્યો છે, જેના પ્રત્યેનો ભક્તિભર્યો સદ્ભાવ અત્યારે પણ એના ચરણમાં પોતાનું માથું સહજમેળે કૃતકૃત્યભાવે નમવાને ઉદ્યત છે. જે ગુરુ જેની ભક્તિ ને જેના પ્રેમ-અનુરાગથી એનું જીવન ભરપૂર છે, એવા બીજા અનેક આત્મીય સ્વજનોનો લડાઈમાં સંહાર કરવાનું પોતાને ભાગે આવતાં તે બેબાકળો બની જાય છે. અત્યાર સુધીનો મહાબાહુ નરકેસરી પોતાના પ્રભાવ ને પ્રતાપ, તેજ ને શક્તિ, શૌર્ય ને લડાઈની વિદ્યાકળા જાણે હરાઈ જતાં પોતે અનુભવે છે. અને અનિષ્ટ યુદ્ધક્ષેત્રને છોડી પોતે પાછો ફરવાની તૈયારી બતાવે છે, એવી લાગણીથી એટલો બધો તો દોરવાઈ જાય છે કે ‘કાર્પણ્યદોષ’થી પોતે આવરાઈ જાય છે. પોતે—અર્જુન કેવી રીતે ભાગી શકે? શ્રીકૃષ્ણ જેવા જેના સારથિ છે, તે તેને ભાગવા પણ કેમ દે?

શ્રીકૃષ્ણને પોતે અત્યાર લગી મિત્ર સમાન ગણ્યા છે, પોતાના યુદ્ધના વિજયનાં યશોગાન જે શ્રીકૃષ્ણે અત્યાર લગી ગાયાં છે ને જે પોતાના જીવનના એક મૂળ આધારરૂપ પ્રેરણારૂપ છે. એવા શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન જેને મન એકમાત્ર આશારૂપ ને સહભાગી છે; જેણે અત્યાર લગી તેને સહાનુભૂતિ પ્રેર્યા કરેલી છે. તે જ શ્રીકૃષ્ણ અત્યારે પણ તેની સાથે જ હોવા છતાં તે સાવ પાણીમાં બેસી જાય છે. રાજ્ય મેળવવાનો તેણે કરેલો

દૃઢ નિશ્ચય પણ ક્યાંય અદૃશ્ય થઈ જાય છે. જીવનનો નક્કી કરેલો આદર્શ પણ જાણે ઓગળી જતો તેને લાગે છે. પોતે કરેલી પ્રતિજ્ઞાઓ પણ ભૂલી ગયો હોય એવી એની દશા થાય છે. આના કરતાં તો રાજ્ય જ નથી જોઈતું એમ તેને લાગે છે. રાજ્ય મેળવવું હોય તો સ્વજનોને હણવાં જ પડશે, એવી પ્રત્યક્ષ દિલમાં ખૂંચતી સમસ્યા એની સામે જ્યારે ખડી થાય છે, તે વેળા તેનું બધું અંતર્જ્ઞાન ક્યાંય ઊડી જાય છે. દિલને ડહોળાવી નાંખે, હલમલાવી નાંખે, એવા આકરા પ્રસંગોમાંથી જ માનવીના મનની સાચી સ્થિતિ પરખાઈ જાય છે. પોતાના એકમાત્ર આદર્શને સિદ્ધ કરવાને જે એકધારો મંડ્યો રહે છે, એવાને આવી સમસ્યાઓ તો જીવનમાં મળ્યા જ કરવાની તેવી વેળાએ જે માનવી પોતાના જીવનધ્યેયનો સળંગ અને સમગ્ર વિચાર ચૂકે છે, તે પડે છે. ધ્યેય-પ્રાપ્તિ કાજે સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે સર્વ સમર્પણ કરવાની જેની જીવતી-જાગતી તૈયારી થયેલી નથી, તેવો માનવી તે વેળા ભાંગી પડે છે.

આટલી એકલી જડસુ તૈયારી કામ લાગતી નથી; પણ એવા સ્વજનોને અથવા ધ્યેયને મૂર્તિમંત કરવાના માર્ગમાં જે સામે પક્ષે ઊભાં છે, તેને હરાવવામાં જેને એક પ્રકારનું—ભક્તિજ્ઞાનપૂર્વકનું—ઝનૂન પ્રકટે છે ને તે નિર્ણયને પોતે નદીના પૂરના જેટલા આનંદોત્સાહથી સ્વીકારી લે છે, તેવો જ જીવ તેમાં ફાવી શકે છે. જે નિર્ણયની પાછળ વિષાદ રહે છે, દુઃખ રહે છે, સંતાપ જાગે છે, ક્લેશ ઊપજે છે, તે નિર્ણય યોગ્ય રીતે હૃદયથી સ્વીકાર પામેલો નથી એમ જાણવું. જે નિર્ણયની પાછળ શુદ્ધ, સાત્ત્વિક આત્મસમર્પણ નથી, તેવું બલિદાન જીવન-વિકાસના યજ્ઞમાં યોગ્ય પરિણામ ઉપજાવી શકતું નથી. જીવનમાં યુદ્ધ છે ને યુદ્ધ છે તો સમર્પણ કરવું જ પડશે. બેળેબેળે અનિચ્છાએ થયેલું સમર્પણ જીવનને ઊલટું કચરી નાંખે છે. તેજસ્વિતા, શક્તિ, આનંદ, સમ્યગ્દષ્ટિ, યોગ્યાયોગ્ય કર્તવ્યની અણિશુદ્ધ વિવેકશક્તિ, સમતા, સ્થિરતા, તટસ્થતા, શાંતિ, ધીરજ આદિ જીવનવિકાસશક્તિનાં રચનાત્મક પાસાં ખીલતાં જતાં પોતાના આધારમાં તે પોતે અનુભવી શકતો હોય, તો જ તેનું આત્મસમર્પણ શુદ્ધ અને સાત્ત્વિક છે એમ

કહેવાય. ધ્યેય-પ્રાપ્તિ અર્થે એવું આત્મસમર્પણ કરી ન શકે, તે ધ્યેયને કેમ વરી શકે? ને ધ્યેયને પ્રાપ્ત કરવા જતાં જીવ અનેક ડગલાં ભરી ભરી, જે ઠીક ઠીક તૈયારીઓ કરી ચૂક્યો હોય તેવાને પણ એની પરીક્ષાની પળ આવ્યા વિના રહેતી નથી. એવા જીવે જો સતત શ્રીકૃષ્ણને જ એકમાત્ર મિત્ર તરીકે સ્વીકારી પોતાના જીવનરથના સારથિને નિયંતા તરીકે નિશ્ચિતપણે તેમને લગામ સોંપી દીધી હોય છે, તો તેને ભગવાન કદી પણ વીલો મૂકતા નથી. તેની ઈચ્છા અનિચ્છા હોવા છતાં એને તે એના યોગ્ય ધર્મમાં જકડી લે છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કદી પણ એને છટકવા દઈ શકતા નથી; અને એવા જીવને એનાં યોગ્ય ધર્મમાં—કર્મમાં કૃપા કરીને પ્રેર્યા કરે છે.

અર્જુનને જેમ સ્વજનો સામે ઊભાં છે, તેમ સાધકને પણ એવાં જ સ્વજનો યુદ્ધમાં સામે આવીને ઊભાં રહેવાનાં જ. એ સ્વજનો ક્યાં ક્યાં તે તો આપણે ઉપર જોયું. એમને હણવાની તાકાત અને વિષાદ, સંતાપ, કલેશ કે દુઃખ વિના, એટલે કે તે પરિસ્થિતિનો સ્વીકાર કરતી હૃદયની નિર્મળ આનંદની ભૂમિકા સાથે જો તે કટિબદ્ધ હશે, તો એનો બેડો પાર થવાનો જ છે. જો તેવી તૈયારી નહિ હોય, તો પણ જેણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનના હાથમાં પોતાના જીવનરથની લગામ સોંપી દઈ પોતાના એકમાત્ર આધાર અને પોતાની સર્વ પ્રવૃત્તિઓના પ્રેરક, સંચાલક અને નિયામક સૂત્રધાર તરીકે તેમના જીવનમાં સર્વ ભાવે સ્વીકાર્યા છે, તેને શ્રીભગવાન કદી પણ છોડી દેતા નથી; કારણ કે જેની પ્રેરણાથી ને અનુગ્રહથી પોતે પોતાનું ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા ઉદ્યત થયેલો છે, એને તે અધવચ મૂકી શકતો નથી—એ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તો પણ.

માનવીને પોતાના માની લીધેલા આગ્રહો, મતો, ટેવો, માન્યતાઓ, કલ્પનાઓ, સમજણો, સંસ્કાર તથા એવાં અનેક જાતનાં સ્વજનો પ્રત્યે આદર અને રાગ પણ હોય છે. એ બધાંય જ્યાં લગી સાધકના જીવનમાંથી ખસી ન જાય, ત્યાં લગી તેનાં આવરણ દૂર થઈ શકતાં નથી ને તે દૂર ન થાય ત્યાં લગી એ ધ્યેયને પણ વરી શકતો નથી. એવાં એનાં આવરણો તોડાવવાને કારણે એવા પ્રસંગ પણ સાધકના

જીવનમાં શ્રીભગવાનની કૃપાથી ઊભા થાય છે. તે વેળા તે શું પસંદ કરે છે ને કેવી રીતે વર્તે છે ને ક્યા ભાવે તે પ્રસંગને વધાવે છે એના પરથી જ એનું જીવનસત્ત્વ કેવા પ્રકારનું છે, તે પરખાઈ આવે છે. એવી જ રીતે અર્જુનને અત્યારે એવો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. અર્જુન, ભીમ, આદિ માનતા હતા કે પોતાને રાજ્યના હક્ક બાબતમાં અન્યાય થયો છે એટલું જ નહિ, પણ રાજ્ય પર પોતાનો જ હક્ક છે. તે ઉપરાંત વળી કૌરવો આદિ અધર્મથી રાજ્ય કરે છે; તેથી પ્રજાના કલ્યાણમાં પણ ધર્મ-ભાવનાથી રાજ્ય કરી શકે તેવો રાજા હોવો જોઈએ એવું પણ તેમના મનમાં હતું. જેનાથી સર્વ સાધારણ જનતાના જીવનનું કલ્યાણ છે ને પોતાનું પણ છે એમ જેમને લાગ્યું હતું, તે ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા તેઓ અત્યાર સુધી સતત મથેલા રહ્યા હતા. તેમના જીવન આગળ અત્યારે કટોકટીની પળ આવેલી છે. તે વેળા અર્જુનના મનમાં આત્મીય સ્વજનો પરત્વેનો રાગ જાગી ઊઠે છે. અજ્ઞાનની પરાકાષ્ટા ક્યાં સુધી પહોંચતી હોય છે, એનું ભાન તેવી વેળાએ જ માનવીને થાય છે.

સાધકના જીવનમાં પણ એવી ભ્રમદશા આવતી હોય છે. પોતે ક્યાં તો મેળવ્યું છે ને ક્યાં તે સંપૂર્ણ તૈયારીવાળો ને તાકાતવાળો પોતે છે એવું અંતઃકરણપૂર્વક સાચી રીતે માનતો હોવા છતાં એવી કટોકટીની પળો એના જીવનમાં આવે છે; ત્યારે એનો ભ્રમ ભાંગે છે. એમાં જ શ્રીભગવાનની અપરંપાર કૃપા રહેલી છે. શ્રીભગવાનને શરણે રહ્યા કરે છે. એનો ભ્રમ ભાંગવાને કૃપા કરીને શ્રીભગવાન એને મથાવવાના જ. એને એકની એક સલામત સ્થિતિમાં તે કદી પણ પડી રહેવા દેશે નહિ. એને તો તે ઉથલાવ્યા જ કરશે. જરૂર પડતાં મુશ્કેલીઓના દાવાનળ પણ પ્રકટાવશે. યુદ્ધ એ તો શ્રીભગવાને આપેલો કૃપાપ્રસંગ છે અથવા શ્રીભગવાનની પ્રત્યક્ષ કૃપાનું તે મૂર્તિમંત સ્વરૂપ છે; એવું જેને હૃદયમાં જ્ઞાન જાગેલું છે, તે માનવી એવા કાળે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને મૂકી તો શાનો દે, પણ તે વધુ ને વધુ વળગતો જાય છે અને માર્ગદર્શનની સહાય ખરા હૃદયથી યાચે છે. એવી કારમી વેળાએ—જીવનનાં નવાં દર્શન પામવાની વેળાએ—એને જ જે સતત પાસે રાખ્યા કરે છે અને આવી પડેલા યુદ્ધનું સંચાલન કરવાનું જ જે મન-

હૃદયથી સોંપ્યા કરે છે, તેને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન હાથ પકડી ઊભો કરે છે ને સાચી દિવ્ય દષ્ટિ પ્રાપ્ત કરાવે છે.

જીવને જ્યારે એનું યુદ્ધમાં પડવાનું આવે છે, ત્યારે એમાં જીવન-વિકાસનો હેતુ તે જ્ઞાનપૂર્વક ખ્યાલમાં—ભાનમાં રાખી શકતો નથી. એવો પ્રસંગ કયા ઉદ્દેશથી ઊપજ્યો છે, એનો યોગ્ય વિવેક જે જીવ કરી શકતો નથી, તે તેમાં પડતો હોવા છતાં જીવન-ઉત્કર્ષના માર્ગમાં એનો યોગ્ય લાભ લઈ શકતો નથી. એવાને કર્મે તો અજ્ઞાનભર્યા દુઃખ, ક્લેશ, અથડામણો, મૂંઝારો આદિ જ રહેવાનાં; પરંતુ જે જીવ એમાં પોતાનાં અનેક માની લીધેલાં એવાં સ્વજનોનો સંહાર થવાની અણી વેળાએ એવા સંહારના અંતરનું હાર્દ જાણી લે છે ને એમાં જે એવી રીતે અને જે ભાવનાએ એ પ્રસંગને આનંદથી સ્વીકારે છે, તેવા જીવને તો તે પ્રસંગ તેના જીવનનું એક મહાપર્વ કે મહા-ઉત્સવ લાગ્યા વિના રહેવાનું નથી; એટલું જ નહિ, પણ તે શ્રીભગવાનની પોતાના પર એવી પ્રત્યક્ષ કૃપા થતી જોઈ શ્રીભગવાન પર વારીવારી જઈ એનાં ચરણકમળનો જ એકમાત્ર આશ્રય સ્વીકારી—સ્વીકારી એનામય જ બનવામાં પોતાનો ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ સેવશે. જેને શ્રીભગવાનની જ આસક્તિ લગાડવી છે, એનામાંથી બીજાં બધાંની આસક્તિ નીકળી જવી જોઈશે. સાધકના મનની તે દશા પરિપૂર્ણ થઈ જતાં તે પછી તો બીજાં બધાંમાં પણ શ્રીભગવાનની આસક્તિ ને ભાવના તે અનુભવશે, કિન્તુ જીવની તેવી દશા થયાં પહેલાં તો સર્વ કોઈની સાથેની તેની આસક્તિ તૂટી જવી જ જોઈએ. તે આસક્તિ તૂટ્યા વિના કોઈપણ જીવ શ્રીભગવાનની આસક્તિમાં રહી કે ટકી શકવાનો નથી. અર્જુન આગળ પણ તેવો પ્રશ્ન ઊભો થયો છે. અત્યાર સુધી દૃઢતાથી વળગી રહેલા ધ્યેયને તે ભૂલી જાય છે. આત્મીયજનો પરત્વેની તેના હૃદયમાંની આસક્તિ તે વેળા ચીસ પાડી ઊઠે છે. જીવનમાં આવી મળતા પ્રત્યેક પ્રસંગમાં જીવ કોને પ્રથમ પંક્તિનું મહત્ત્વ આપવાનું પસંદ કરે છે, તેના પરથી તેની જીવન-ભાવનાની કક્ષા કેવા પ્રકારની છે, તે પરખાઈ આવે છે. બીજો કોઈ સામાન્ય જીવ તે ઠેકાણે હોય તો તે તેમાં ડૂબી જ જાય; કિંતુ અર્જુને તો

શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને—પોતાના મિત્રને સારથિ કરેલા છે ને એને એવો કેમ રહેવા દે? વિશ્વની અખંડ ચાલુ રખાવનારી રચનાના હેતુના અંગભૂત વણાઈ ગયેલા તત્ત્વને કોઈ કોરાણે મૂકી શકે તેમ નથી કે એને ફેરવી શકે તેમ પણ નથી; એટલે જ સંસારમાં મળ્યે જતા એવા યુદ્ધમાં જે જીવ તપશ્ચર્યાની ભાવના ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગની ધારણા, ભાવનાપૂર્વક, ચેતનાભરી જાગૃતિથી રાખી શકે છે; તેવા જ જીવ સંસારને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની કૃપાથી તેના લીલાત્મક સ્વરૂપમાં ફેરવીને એમાં એના જ હેતુને સિદ્ધ કરવાને પોતે યંત્ર બની શકે છે.

સંસાર અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધોની પરંપરાનું ક્ષેત્ર છે. જીવને તેમાં જાણ્યે-અજાણ્યે પડ્યા જ કરવું પડે છે. તો જીવ એને તપશ્ચર્યાની ભાવનાથી કેમ સ્વીકારી-વધાવી શકતો નહિ હોય? એ એક પ્રશ્ન ઉદ્ભવે ખરો જ; પણ જેવા જેવા પ્રકારની સામગ્રી-શક્તિ જે જીવની હોય, એને એના જીવનયુદ્ધમાં તેવી તેવી રીતનો જ પ્રકાર લાગ્યા કરવાનો; તેથી બધા જીવ સંસારના એવા યુદ્ધમાં તપશ્ચર્યાનો ભાવ અનુભવવા સમર્થ નીવડતા નથી; કિન્તુ જેને જીવનની સાધના કરવી છે, તે કાજે જેણે હૃદયની ભાવનાથી પ્રયત્નો આદરવા માંડ્યા છે. જેનામાં એવા સંસ્કાર છે, જેણે પોતાના જીવનનું એને જ એક માત્ર ધ્યેય કર્યું છે, એવા સાધકે એની કૃપાથી થતા આવા યુદ્ધમાં તપશ્ચર્યાનો જ ભાવ જીવતો રાખવો ઘટે. જીવની એવી ભાવના સહજમેળે હૃદયથી પ્રત્યેક પરિસ્થિતિમાં જીવતી રહ્યા કરે, તો જ સાધકનું મન જીવનધ્યેયમાં નિષ્ઠાવાળું છે એમ ગણી શકાય. પરિસ્થિતિ અથવા તો પ્રસંગો—એ પણ બધાં—એક પ્રકારનાં યુદ્ધ જ છે. પ્રત્યેક યુદ્ધનો હેતુ પણ હોય છે. તે હેતુને જીવનસાધનાને અનુકૂળ નીરખી અને તેવી ભાવનાથી સ્વીકારી લઈ જે વળાવી શકે છે, તે જ પ્રભુનો ભક્ત બની શકે છે. એવું કરવા જતાં જે કાયર બને છે, છતાં એવો હૃદયનો ખુલ્લા મનનો એકરાર પ્રભુના ચરણકમળમાં આર્દ્ર અને આર્ત ભક્તિભાવે કરે છે ને પોતાને યોગ્ય શક્તિ ને દર્શન આપવા ગદ્ગદભાવે પ્રાર્થના કર્યા કરે છે, એવાને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન કૃપા કરી પોતાનો હાથ આપી ઉઠાડે જ છે. એવા ધન્ય

અનુભવ સાધકને થયા વિના રહેતા નથી. એવા સાધકને શ્રીભગવાન કે એનો ભાવ દિલમાં સુપ્રતિષ્ઠિત બની જાય છે. યુદ્ધની એવી અનેક પરંપરાઓમાંથી જીવ પસાર થયા કરતો હોય છે. એમાંથી સ્વતંત્રપણે અલગ પડી વર્તવાની કોઈની તાકાત નથી. છેક મૃત્યુની પળે પણ જીવ સ્વભાવતઃ મરણની સામે યુદ્ધ કરીને બચવાની કોશિશમાં જ રહેતો હોય છે અને આખરે મૃત્યુથી હાર પામી પોતાની હાર કબૂલી એને મરવું પડે છે. જે શરીરને તે પોતે જીવરૂપ જ માનતો હતો, જેનો તે રાગી બની ગયો હતો, જેનામય જ જે થઈ ગયો હતો, એને પણ છોડવું પડે છે, પણ એમાંની એની વાસના એને મૂકી શકતી નથી. ત્યાં પણ એના કર્મે તો યુદ્ધ જ લખાયેલું છે. એમ જોવા જતાં આ સસારમાં રહીને કોઈપણ જીવ શ્રીભગવાનના એ અવિચળ અટલ નિયમનું ઉલ્લંઘન કરવાને કદી પણ શક્તિમાન થતો નથી. સંસારના ક્ષેત્રમાં હો કે માનસિક ક્ષેત્રમાં હો કે પછી દિવ્ય ભૂમિકાના ક્ષેત્રમાં હો, અથવા બીજા ગમે તે ક્ષેત્રમાં હો, ત્યાં યુદ્ધ તો હોવાનું જ અને યુદ્ધ એટલે જ ખંડન અને મંડન. આમ યુદ્ધ જો જીવનનું—સૃષ્ટિનું—તેની સર્વ પ્રકારની કક્ષાઓમાં એકધારું વહેતું રહેતું એક તત્ત્વ છે; તો પછી જીવનને તેજસ્વી બનાવવા, જીવનનું રૂપાંતર કરવા, એને દૈવી બનાવવા, ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગભાવે જે જીવ યુદ્ધને સ્વીકારે છે, તે જ જીવ જીવનને એની યોગ્યતામાં પ્રભુકૃપાથી ફળાવી શકવાનો છે. યુદ્ધમાં સર્વ કોઈને ઘસડાવું તો પડે છે જ. હતાશ થઈને, નિશ્ચેતનભાવથી, બેળેબેળે—જે—તે—માં ઘસડાયે જાય છે, તેવા નિર્માલ્ય જીવ જીવનનો સર્વનાશ વહોરે છે.

અહીં એક શંકા ઉપસ્થિત થાય, કે જો યુદ્ધ એ વિકાસની ભૂમિકા કાજે જ નિર્માણ થયેલી સ્વાભાવિક હકીકત છે; તો તેનાથી વિનાશ કેવો? પ્રત્યેક કર્મના પરિણામનો આધાર તો તે કર્મ કેવી વૃત્તિથી કરાય છે, તેના પર રહેલો છે; કિન્તુ નાશ અને તેનાથી વિરોધી ભાવવાળું દ્વંદ્વ તો વિશ્વની રચનામાં સમાયેલું જ છે. જે જે કર્મક્ષેત્ર જીવનમાં જીવને મળે છે, તેમાં યુદ્ધનું તત્ત્વ રહેલું છે જ; એટલે તે કર્મક્ષેત્ર પ્રભુની પ્રસાદી ગણીને એમાંથી જે જીવને વિકસાવવા ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગભાવે, કર્મક્ષેત્રમાં તપશ્ચર્યાની

ભાવનાથી એને સ્વીકારી પ્રભુને જ સઘળું સમર્પણ કર્યા કરે છે, એવા જીવને આદિ રહેવાનું નથી. એવા જીવને ક્યાંય આરંભ નથી અને એમ કરતાં કરતાં એની સર્વ ક્રિયા સહજ આરંભ વિનાની થયે જશે. આમ વિશ્વની રચનામાં દ્વંદ્વને લીધે ઊપજતું યુદ્ધ જેથી કરીને જીવનના સર્વોચ્ચ આત્યંતિક આદર્શની સિદ્ધિમાં જીવને પ્રત્યક્ષ મદદ મળતી હોય, તે જાતના યુદ્ધમાં તેવાં દષ્ટિ, વૃત્તિ ને વલણથી પોતાની સમગ્ર શક્તિ વડે શ્રીભગવાનની તે અટલ યોજનામાં જે પોતાની જાતને લગાડી દેવાનું કરે છે, તે જ જીવ પોતાને મળતી જતી પરિસ્થિતિનો સાચામાં સાચો જ્ઞાનપૂર્વક ઉપયોગ કરી જાણે છે એમ કહેવાય. તે જ જીવ જીવન-ઉત્ક્રાંતિ પામી શકે છે. કોઈપણ માનવી યુદ્ધને નકારી શકે તેમ તો નથી. તેમાં તેને વશે કે ક્વશે જોડાવું તો પડે છે; તો પછી જો માનવી ધારે તો અને અંતરથી ચાહે તો તેવા પ્રાકૃતિક યુદ્ધને પોતાના જીવનધ્યેયની પ્રાપ્તિ અર્થે જીવનમાં વધાવી શકે છે અને હૃદયથી એનો સ્વીકાર કરી એનો હેતુ જીવનમાં ફળાવી શકે છે. જીવનમાં મળતા સંજોગો ને પ્રસંગોમાં વ્યષ્ટિ અને સમષ્ટિના જીવનભાવનો સમન્વય રહેલો છે. વ્યષ્ટિ ને સમષ્ટિ બેઉના જીવનહેતુ ને શ્રેય એકસાથે રહેલાં છે. એ દષ્ટિથી જે એનો આનંદથી સ્વીકાર કરે છે, તે જ પ્રભુની ઈચ્છાને ઓળખે છે ને તેની ઉત્તમ સેવા-ભક્તિ કરે છે.

આમ જીવનમાં જ્યાં ત્યાં અને જ્યારે ત્યારે યુદ્ધ તો રહેલું જ છે અને તેમાં કોઈ હારીને, કોઈ આનંદથી પડે છે; એટલે એ યુદ્ધની ભૂમિકામાં માનવીનું મન કેવા પ્રકારની ભાવનાવાળું રહે છે, એના ઉપર તેના જીવનવિકાસનો ખરો આધાર રહેલો છે. યુદ્ધક્ષેત્ર પર અર્જુનના મનને જીવન કલ્યાણના હેતુથી વાળવા કાજે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાને તેને ગીતાબોધ આપેલો છે; એ કારણે માનવીનું મન શ્રીભગવાનની કૃપાથી યુદ્ધને જીવન-કલ્યાણ અર્થે સ્વીકારી શકે એવું જ્યાં સુધી ન બને ત્યાં સુધી માનવીનું જીવન જેમતેમ વેડફાવાનું, માનવીનાં મનાદિકરણો જેમ જેમ શુદ્ધ થતાં જાય છે, તેમ તેમ તેનું ચૈતન્ય વધુ ને વધુ વિકાસોન્મુખ બનતું જાય છે. માનવીના આધારમાં સાત્ત્વિક ગુણનો વિકાસ થઈ જાય

છે, ત્યારે પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાની જુદી જુદી દિવ્ય કક્ષાની ભાવનાઓ જીવનમાં સહજમેળે વિકાસ પામતી માનવી અનુભવે છે.

માનવીનાં મનાદિકરણોનું અધોગામી વલણ ત્યારે શૂન્યવત્ થતું જાય છે અને મનની ચંચળતા, વ્યગ્રતા, અસ્વસ્થતા વગેરે કોઈ ચમત્કારિક રીતે અદૃશ્ય થઈ જતું માનવીને લાગે છે. સ્વાભાવિક રીતે જ ત્યારે જીવને સાચો વૈરાગ્ય પ્રકટે છે. અહીં વૈરાગ્યનો અર્થ એટલે સંપૂર્ણ અનાસક્તિભાવ એટલે કે શ્રીભગવાનના ચરણકમળમાં જ અનન્ય આસક્તિ. માનવીજીવનનું જે નકારાત્મક વલણ છે, તેમાં તેને હવે જરાકે વૃત્તિ રહેતી નથી, તો પછી રુચિ તો થાય જ શાની? કર્મક્ષેત્રની વાસના-મૂલક ભૂમિકાથી અને આ સંસારના અધોગામી પ્રકારના કોલાહલથી ક્યાંય દૂર પરમશાંતિમાં લય પામવા માનવીની ચેતના વિરહાકુલ બને છે. આવી વેળાએ માનવીને જે લગની લાગે છે અને એ લગનીમાં જે એકાત્મભાવ પ્રકટે છે અને એમાંથી એને જે અનુભવ-દર્શન થાય છે, તે અનુભવથી એને પોતાની તે વેળાની જીવન-ભૂમિકાથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરવામાં જ પરમ પુરુષાર્થ રહેલો છે, એનું એને સ્પષ્ટ દીવા જેવું જ્ઞાન થઈ જાય છે. એવો જીવાત્મા તે વેળા પોતાની આસપાસ દ્વંદ્વ અને એનાથી ઉત્પન્ન થતું સંઘર્ષણ અને યુદ્ધ નિહાળે છે અને સારોય સંસાર એનાથી વીંટળાયેલો એને જણાય છે. એવા સંસારમાંથી મુક્તિ પામ્યા વિના જીવને ક્યાંય સુખ નથી, ચેન નથી, શાંતિ નથી, એવું એને ઉત્કટતાપૂર્વક ભાન જાગે છે. એ વેળાએ એના જીવનની યોગ્ય રચનાત્મક બાજુએ વળવાના વળાંકરૂપી કટોકટીની પળ પર ઊભો હોય છે. તે વેળા તે સફાળો જાગે છે અને સહજમેળે તેમાંથી ઊઠવાના સતત પ્રયત્નોમાં જ મથ્યો, મંડ્યો રહે છે. એવો પ્રયત્ન પણ એક યુદ્ધ જ છે.

માનવ-જીવનની પ્રત્યેક ભૂમિકામાં જુદી જુદી જાતનું યુદ્ધ સમાયેલું હોય છે. આધ્યાત્મિક ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જે યુદ્ધ સાધક સામે આવી ઊભે છે, તે કોઈ ઓર જ હોય છે. સંભવ છે કે સાધક એવા યુદ્ધને યુદ્ધ તરીકે કદાચ પ્રથમ સમજી પણ ન શકે. તેમાં એને ભુલાવામાં પડી જવાની પણ શક્યતા રહે છે. ઉચ્ચતમ ભૂમિકાના યુદ્ધનો પ્રકાર આગળ જતાં

સૂક્ષ્મતર અને સૂક્ષ્મતમ થતો જાય છે. જીવનની સાધના માટે પ્રવૃત્ત થયેલા સાધકને તે વેળા અનેક બાજુનું જુદું જુદું યુદ્ધ ખેલવાનું સાંપડે છે. એક બાજુ માનવીના જીવપ્રકૃતિના સ્વાભાવિક વલણ અનુસાર સંસાર જીવને યુદ્ધ કાજે પોકારી રહ્યો હોય છે અને બીજી તરફ એને સંસારના એવાં રાગ-વિષયાત્મક યુદ્ધ પરત્વે દિલમાં વૈરાગ્યની ભાવના પ્રકટે છે. તેવી પળે એવી સાંસારિક મથામણોમાંથી મુક્તિ મેળવવા કાજે જીવનું મન ઉત્કંઠ થયેલું હોવાથી, તે ક્ષેત્રમાં પેલી સંસારીવૃત્તિથી પળવાર પણ રહેવા તેનું મન માનતું હોતું નથી. વળી, કર્મ માત્ર વાસના, કામનાની કે દ્વંદ્વની ભૂમિકા ઉપર બને, ત્યારે તે સંસ્કારજનક અને બંધન-કારક નીવડે છે; એટલે એવી ભૂમિકા ઉપર થતાં કર્મથી નિવૃત્ત થવાને તેનું મન તલસે છે, કિન્તુ તે સાથેસાથે કર્મ કર્યા વિના ચાલતું પણ હોતું નથી. એ કારણે કર્મની પ્રવૃત્તિ સામે કર્મ-ત્યાગની પ્રવૃત્તિથી તુમુલ અને અવર્ણનીય મથામણોની હારમાળા માનવીના અંતઃકરણમાં જન્મે છે. કર્મમાત્રનો ત્યાગ તો તે કરી શકતો નથી, અને તે સાથે સાથે તેવી પરિસ્થિતિને કારણે મનમાં ઊપજતાં અનેક જાતનાં મંથનોથી જુદાં જુદાં કર્મને લીધે થતા દોષ પણ એની નજરમાં સ્પષ્ટ તરી આવતા હોવાથી, આગળ જતાં સાધકના મનમાં તેવું મંથન કરવાની વૃત્તિ પણ શમતી જાય છે. આવી બે, એકબીજાથી વિરુદ્ધ એવી સામસામેની બાજુની વૃત્તિ માનવીના દિલમાં ઊભી થાય છે, ત્યારે તે પાછો મૂંઝાય છે. તે સ્થિતિ એને ઘણી જ આકરી લાગે છે. જીવનમાં આવી સ્થિતિ, જીવનના ઉચ્ચતર અને ઉચ્ચતમ શિખરો વટાવીને જે જે ગયા છે, તે સર્વ મહાપુરુષોના જીવનમાં જન્મ્યા વિના રહેલી નથી, કેમકે એમનું એમ સ્થિતિસ્થાપક દશામાં—ત્યાંનું ત્યાં—તો કોઈપણ પડી રહી શકતું નથી. ગમે તેવા પર્વતોમાં અટવાઈ ગયેલી નદી પોતાનો માર્ગ કર્યા વિના રહેતી નથી. તેવી રીતે તેવા લોકોની, જીવનને પાર કરવાની જવાળામુખી સમી તમન્ના એમને યોગ્ય નવો માર્ગ સુઝાડ્યા વિના રહેતી નથી. સર્વ પ્રકારના વિચારશીલ માનવી આગળ જીવનમાં અનેક કોયડા અનેક પ્રકારે ઊભા થતા હોય છે. એવી સમસ્યા તેમના દિલમાં આંતરિક યુદ્ધ

જન્માવે છે. અને તેનો ઉકેલ કરવા માટે તેઓ સર્વ રીતે તૈયાર થાય છે. જ્યાં જ્યાં તેઓ મૂંઝાય છે કે અટકી પડે છે, ત્યાં પોતાના જીવન-સારથિ આગળ એનો નિવેડો લાવવાને તે પોતે શાંત ભાવે, પ્રસન્ન ચિત્તે શરણે જાય છે. યુદ્ધ જાગ્યા વિના, મનોમંથન થયા વિના કોઈપણ પ્રશ્નનો ઉકેલ માનવી પોતે એની મેળે કરી શકતો નથી. જીવનમાં એવી પરિસ્થિતિ પણ ઊભી થાય છે, કે જેનો યોગ્ય ઉકેલ માનવી પોતે કરી શકવાને અસમર્થ નીવડે છે. એવી વેળા એને કોઈનું શરણ લેવું જ પડે છે. જીવનની એવી પળોએ માનવીને શરણ લીધા વિના ચાલતું નથી, પછી તે પ્રશ્ન ગમે એ ભૂમિકા પરનો હોય.

માનવીના જીવનમાં જન્મથી તે તેના દેહના મૃત્યુપર્યંત વિધવિધ પ્રકારની અસંખ્ય પરિસ્થિતિ આવે છે ને જાય છે. માનવી જીવના સકળ સંસારના જે જન્મદાતા, નિર્માતા અને નિયંતા છે, તે જ એક રીતે તો સર્વ કોઈને યુદ્ધના ક્ષેત્રમાં પ્રેર્યા કે યોજયા કરતા હોય છે; એવું કોઈ માને તે પહેલાં તે વિધાનનું સત્ય માનવી જીવની કઈ ભૂમિકા પરથી જાગેલું છે, તેનો વિચાર કરવો જરૂરી છે. માનવીના જીવસ્વભાવનાં વલણો, વિચિત્ર પ્રકારની વૃત્તિઓ અને તેનાથી ઊપજતાં વિચિત્ર પ્રકારનાં આંદોલનો, તેના મનની જુદી જુદી જાતની રુચિ અને તેની સામેની જુદી જુદી સુરુચિ, મનની વિચિત્ર પ્રકારની પ્રવૃત્તિઓ અને તેના હેતુઓ, માનવીના મનમાં એવી પ્રકૃતિ દ્વારા ગડમથલ જન્માવે છે. તે પોતે તો તદ્દન સૂક્ષ્મ, અલિપ્ત રહીને જીવનાં તેનાં વિચિત્ર કર્મનાં પરિણામો ઉપર અંકુશ રાખે છે. (જો તેમ ના હોત તો માનવીના મનમાં કશાની વૃત્તિ ઉત્પન્ન થતાં તેના જીવનનો સર્વનાશ થઈ જાત; ત્યાં સુધી તે તેમાં પ્રવૃત્ત રહ્યા કરત. અથવા તો ઊર્ધ્વમુખી ભાવના જાગતાં તેમાં જ તે એની ટોચ સુધી પહોંચ્યા કરવામાં એકધારું રહ્યા કરી ત્યાં જઈને સમાઈ જાત.) જે બધીય કર્મપ્રવૃત્તિઓ અને ભોગપ્રવૃત્તિના પ્રેરક તથા નિયંતાના રૂપમાં દરેક જીવની અંદર હોવા છતાં પણ પોતાનું અસ્તિત્વ છૂપું રાખે છે, તેને માનવી જીવ અજ્ઞાને કરીને પોતાના જીવનના સારથિ તરીકે સ્વીકારી શકતો નથી. સમસ્ત વિશ્વની રંગભૂમિનો તે જ માત્ર

અદ્વિતીય અને અવર્ણનીય તેમજ સૂક્ષ્મપણે સર્વ ચરાચરના અંતરમાં અંતર્યામી સારથિરૂપે વિરાજેલો એવો જે નિર્માતા ને નિયંતા છે, તે જીવનમાં સાથે ને સાથે હોવા છતાં કોઈને પણ એના પ્રત્યેનું સાચું પૂરેપૂરું પ્રત્યક્ષ ભાન-જ્ઞાન પ્રકટતું નથી. તે જ આપણા જીવનને દોરવે છે, તે જ આપણો સાચો સાથી છે અને તે જ જીવનસારથિ પણ છે; પરંતુ આપણે તેને ઓળખીને તે ભાવે તેનો તેનો સ્વીકાર કરી શકતા નથી.

આવો જે આપણા જીવનને દોરનારો સારથિ માનવીથી પરખી શકાતો કેમ નથી? માનવીમાત્ર પોતાના જીવનને પોતે જ ચલાવી રહ્યો છે. પોતે જ તેનો સર્જક છે અને પોતે જ તેનો ભોક્તા છે એમ માને છે ને પોતા વિના બીજા કોઈનું એને ભાન જાગી શકતું નથી. એટલે જ આ વિશ્વની રંગભૂમિનો અંતર્યામી નટખટ ખેલાડી તેને તેના સાચા સ્વરૂપમાં અનુભવજ્ઞાનમાં કદાપિ પણ આવી શકતો નથી; કારણ કે કર્મમાર્ગમાં પોતાની જીવ પ્રકૃતિ કે સ્વભાવના પ્રેરણાબળથી જ દોરાયા કરવામાં મસ્ત હોય છે; પરંતુ તે પ્રકૃતિ કે સ્વભાવને સતત પ્રેરનારી જે અકલ્પ્ય, ગૂઢ, સૂક્ષ્મ ને દિવ્ય ચેતનાશક્તિ છે. જેના ચલાણ વિના કોઈપણ કર્મ થવાં શક્ય જ નથી ને ચેતનાશક્તિનું કર્મ કરતી વેળા જીવને કદી પણ ભાન જાગતું નથી. એ જ કારણે શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન પ્રેરકરૂપે કે પરમ ચૈતન્યરૂપે કદી પણ અનુભવમાં આવી શકતા નથી. વળી, શ્રીભગવાનનું એવું સ્વરૂપ ને એવું કાર્ય સમજાયા છતાં માનવીનું મૂર્ખ, પાજી, અજ્ઞાની મન, તેનો તેવા ભાવમાં પૂરી રીતે જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક સ્વીકાર કરી શકતું નથી. તેને માત્ર એક મદદ કરનારા અથવા બહુ બહુ તો તેને પોતાની કામનાઓને સંતોષનાર સમજે છે તો વળી કોઈક એને ઉદાસીન માને છે. કોઈક જીવ તો વળી એને સર્વ સંબંધથી રહિત એવો નિષ્ક્રિય પણ ગણે છે અને શ્રીભગવાન વિષેની જુદા જુદા જીવની જુદી જુદી માન્યતાઓમાં પૂરતું યોગ્ય સજીવપણું પણ જુદા જુદા જીવોમાં જુદા જુદા પ્રકારનું રહ્યાં કરે છે. માનવીનું અભિમાન પણ જુદી જુદી ભૂમિકામાં ચડતાં-ઊતરતાં, સ્થૂળમાં સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ ભૂમિકામાં સૂક્ષ્મ, એમ જુદા જુદા આકાર ધરતું હોય છે. જીવ પોતાના એવા અભિમાનને જીવનની કોઈ પણ કક્ષામાં વેગળું કરીને

જ્ઞાનભક્તિપૂર્વક વર્તતો ન હોવાથી, શ્રીભગવાનને—તેના જીવનના સર્જક, ચાલક, નિયંતા ને અંતર્યામીના સ્વરૂપમાં અનુભવી શકતો નથી. પરંતુ માનવીનું અભિમાન પણ એના જીવનકાળમાં ઘણીયે વેળા ભાંગીને ભૂકો થઈ જાય છે, એના ચૂરેચૂરા બની જાય છે; એવી વેળા એના જીવનમાં સાંપડે છે, તે તેના જીવનની, પોતાના જીવનના નિયોજક, સંચાલકને ઓળખવાની એક અમૂલ્ય દૈવી પળ છે એમ સમજવું. માનવીની બુદ્ધિ અને માનવીની શક્તિ ત્યારે કંઈ જ કામ કરી શકતી નથી અને પ્રવૃત્તિમાત્ર સંકોચ પામે છે. પોતાપણાનું અભિમાન અને પોતા ઉપરનો વિશ્વાસ અને પોતા પરનો સર્વ કાબૂ માનવી ખોઈ બેસે છે; તેવી વેળાએ માત્ર શ્રીભગવાનનાં દર્શનની ઝંખનાની શક્યતા એનામાં જાગે છે. તેના જીવનની એવી પળે જો તે યોગ્ય રીતે વિચારે અને પ્રસન્ન હૃદયે શ્રીભગવાનને પ્રાર્થે તો શ્રીભગવાન કૃપા કરીને પ્રકટ થાય છે અને સમગ્ર વિશ્વની તેમ જ વ્યષ્ટિના જીવનની સમસ્યાનો ઉકેલ તેને કૃપા કરીને બતાવે છે. આ સકળ વિશ્વમાં પળેપળ અણુએ અણુમાં ચાલી રહેલા યુદ્ધનું રહસ્ય, મહત્ત્વ અને એનો હેતુ એ સકળ જીવનના વિકાસ અર્થે છે તેનું જ્ઞાન શ્રીભગવાન તેનામાં પ્રેરે છે અને એમ કરીને જીવનના પરમ કલ્યાણનો માર્ગ તેને બતાવે છે. માનવીના જીવનમાં વિષમ પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થયા વિના તે કદી ઊંડું વિચારી શકતો નથી. શ્રીભગવાન પરમ કૃપા કરીને તેને એવી વિષમ પરિસ્થિતિમાં મૂકે છે કે જેથી તે પોતાને વિષે યોગ્ય વિચાર કરવાને પ્રેરાય. ઐહિક અને પારલૌકિક કર્મનું આચરણ કરતાં કરતાં શ્રીભગવાનની દૈવી માયાથી મોહ પામીને અભિમાનથી પ્રેરાઈને માનવી પોતાની વિદ્યાને, બુદ્ધિ શક્તિને, પોતાના જીવનમાર્ગમાં પ્રવૃત્ત કરી રહ્યો છે અને તેના બાહ્ય અને અંતઃસ્વરૂપના જીવનમાં કુરુક્ષેત્ર જ્યારે પ્રકટે છે, તે વેળા બંને બાજુએ એનાં પોતાનાં જ સ્વજનોને ઊભાં રહેલાં તે પોતે જુએ છે. આમ નકારાત્મક વલણવાળા જીવસ્વરૂપવાળા સ્વભાવનો પરાજય કરીને, તેમનો લય કરીને, તેમના સ્વભાવના ધર્મમાંથી મુક્તિ પ્રાપ્ત કરાવીને યુદ્ધમાં વિજય મેળવવાનું તે કરે છે; પરંતુ પોતાના જીવનના એવા સ્વધર્મના આચરણમાં જે ભયંકર ઘોર અધર્મ થતો પોતે જુએ છે

અને જેમાં મનુષ્યત્વહીનતા પણ સમાયેલી જ છે, તેનો નાશ કરવાનું નિમિત્ત તેને થવું પડે છે. તેમ કર્યા વિના પ્રભુમય જીવનને તે પામી શકતો નથી. અત્યાર સુધી જેને પોતાના માન્યા છે, જેના વડે જીવનને પોષણ મળ્યું છે, જીવનનું શિક્ષણ મળ્યું છે અને જીવનને ચલાવ્યા કર્યું છે, તેમને હરાવીને, તેમને વટાવીને જવાનું આવતાં માનવીનું મન ત્રાહિત્રાહિ પોકારી ઊઠે છે. એની બુદ્ધિ ત્યારે કિંકર્તવ્યમૂઠ થઈને શ્રીભગવાનનું સારથિ તરીકેનું શરણું લે છે. શ્રીભગવાનની ચૈતન્યશક્તિ સર્વ કોઈ જીવના અંતરમાં વસેલી છે અને માનવી એનો જ પ્રેરાયો સર્વ ક્ષેત્રમાં પ્રેરાય છે, કિન્તુ મનુષ્ય તો 'હું જ બધાં કર્મોનો કર્તા છું, કશામાં પ્રવૃત્ત થવામાં કે ન થવામાં હું સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર છું અને મારી સ્વતંત્ર વિચારશક્તિ, પ્રાણશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ ને ચિત્શક્તિ જ બધાં કર્મનું નિયમન કરે છે.' એમ ધાર્યા કરે છે ને સમજ્યા કરે છે. જીવ સંપૂર્ણ જ્ઞાનની કક્ષામાં આવ્યા પછી તેવી સમજ યોગ્ય ગણાય, પણ જીવ બિચારો અજ્ઞાનની કોટિમાં પણ તેવું જ માન્યા કરે છે એવી એની વિચિત્રતા છે. જીવમાં બુદ્ધિ હોવા છતાં જો તે પોતે સર્વશક્તિમાન છે, તો તેને કશામાં મંથન કરવાપણું રહેતું નથી ને સર્વ વ્યવહારમાં એવું બનતું હોતું નથી; તેમ છતાં પણ તેવું માનવાની ભ્રમણામાં આવો અલ્પજ્ઞાની જીવ પડ્યો રહે છે. ઊંઘતો બોલે કિંતુ જાગતો હોવા છતાં ઊંઘવાનું કરીને પડી રહ્યો હોય તે ન બોલે, એવી એક કહેવત છે, એટલે એવા પ્રકારના જીવનો ઉદ્ધાર થવો કદી શક્ય નથી.

માનવી જ્યાં સુધી બધી બાબતમાં પોતાને જ સર્વશ્રેષ્ઠ સમજતો હોય છે, ત્યાં સુધી શ્રીભગવાનનો ભાવ કદી પણ તેના આધારમાં જાગી શકવાનો જ નથી. શ્રીભગવાનના ભાવને અનુભવવા જેવી પણ માનવીના મનની ભૂમિકા એમની એમ કદી તૈયાર થઈ શકતી નથી. તેના મન સાથે ને તેના સ્વભાવ સાથે તથા અનેક પ્રકારનાં એનાં વહાલાં સ્વજન સાથે તેને અનેક વાર લડવું પડે છે. આમ તો જીવદશામાં પણ તેવું લડવાનું તો ઊપજ્યાં જ કરે છે, પરંતુ તેવી રીતે ઊપજ્યાં કરેલા યુદ્ધમાંથી જીવનો જ્ઞાનભૂમિકામાં વિકાસ થવો કદી પણ શક્ય નથી.

એટલા સારુ જે જીવ પોતાના મન ને સ્વભાવને પલટાવવાનું સમજ-પૂર્વકનું જ્ઞાન પોતાનાં રોજનાં કર્મ, વ્યવહાર અને સંબંધમાં ખંતપૂર્વક ચેતનાભરી જાગૃતિથી ભગવાન-ભક્તિની ધારણે રાખ્યા કરશે, તેના સ્વભાવમાં જરૂર ફેરપલટો થવાનો છે. એટલું જો નક્કી છે કે જીવ ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે, તો પણ અથડામણો તો અનિવાર્ય છે, તો તેમાં એવી જ્ઞાનપૂર્વકની સમજણ રાખવાનું તે કેમ નહિ કરતો હોય? જે જીવના જીવનકાળમાં લાંબા ગાળા સુધી કોઈ ને કોઈ રીતે શ્રીભગવાનનો સંબંધ રહ્યા કરેલો હોય છે, તેવો જીવ જ જાગી શકવાનો છે. શ્રીભગવાન કૃપા કરીને એવા જીવને એની અનેક પ્રકારની પકડો કે ગ્રંથિઓ તોડાવવાને જીવનમાં એવી જાતના પ્રસંગો સાંપડ્યા કરે છે અને એવા ધન્ય પ્રસંગવેળાએ જ જે જીવ પ્રભુનો હાથ જુએ છે, તે જ જીવ ભાગ્યશાળી છે. એવો જીવ ચેતેલો છે એમ સમજવું. શ્રીભગવાન એવા જીવના અનેક પ્રસંગોમાં રહેલા હોય છે. તેને કૃપા કરીને જગાડવા, ચેતવવા, અવનવા પ્રસંગો આપે છે અને એવા અનુભવ પણ કરાવે છે. પરંતુ હજુ ભક્તિના ભાવથી જે જીવ કદી પણ અળગો થઈ શકતો નથી, તેના પૂર્વજીવનની રચનાનાં અને પુનર્જીવનની રચનાનાં તે બધાં અંગ છે, સાંકળરૂપ છે. જેમ શરીરનાં આંખ, કાન, હાથ, પગ વગેરે સકળ અંગો શરીરથી જુદાં નથી, તેમ તે સર્વ માનવજીવનની સાથે ગાઢ રીતે સંકળાયેલાં છે. કોઈ એને પોતા સાથે કશો સંબંધ નથી એમ ગણી ત્યાગ કરે; તો પણ તે બધું એનામાં સૂક્ષ્મપણે સંસારની દશામાં રહેતું હોય છે જ, એટલે સાચી રીતે તો બધાથી મુક્ત નથી.

સમસ્ત વિશ્વ ને સંસાર ભગવાનનાં છે; કારણ કે એની ચેતના-શક્તિ જ સમસ્ત સંસારની બધી ક્રિયાઓની સંયોજક, નિયોજક, વિયોજક, વિધાતા ને નિયંત્રા છે. બધાંયે માનવી, બધા જ પ્રકારનાં જીવો તેની સૂક્ષ્મ ગૂઢ રચનાની એક સળંગ ને સમગ્ર સાંકળરૂપે જ છે; તેથી કોઈપણ પોતપોતાના આંકડાથી વિમુખ બની શકતો નથી. શ્રીભગવાન પોતાની મોહમાયાથી જીવમાત્રને ભમાવે છે. સમસ્ત વિશ્વના રચના-વિકાસ અને તેના ગૂઢ-દિવ્ય હેતુને, પ્રભુના દિવ્ય સંકલ્પને, મૂર્ત સ્વરૂપ

આપવા બિચારો જીવ તો પૂતળાની જેમ બસ એકમાત્ર નિમિત્તરૂપે જ વર્તે છે. આ મહાન તત્ત્વજ્ઞાન અર્જુનના હૃદયમાં ઊતરી શક્યું ન હતું. અર્જુન ભ્રમમાં પડેલો હતો. હજુ એનું આવરણ દૂર થયું ન હતું. આ સંસારરૂપી સમુદ્રમાં તેના ક્ષણજીવી તરંગોમાં આમથી તેમ અફળાતો— ફેંકાતો દરેક માયામુગ્ધ જીવની મનોભૂમિકા આર્દ્ર બનેલી નથી, તે જીવના આધારમાં તેવા અનુભવો મળ્યા હોવા છતાં, તેનો ઉઠાવ, છાપ કે અસર પૂરતાં પડી શકતાં નથી. જીવનના પ્રત્યેક વ્યવહાર, સંબંધમાં જે જીવ શ્રીભગવાનની ભાવનાને હેતુપૂર્વક જોડ્યા કરે છે અને એવી વેળા જે જીવનું મન શ્રીભગવાનની ભક્તિમાં રમ્યા કરે છે, અથવા એવો જેને અભ્યાસ છે અને હૃદયની જેને ઉત્કંઠ એવી ઝંખના છે, તે જીવ શ્રીભગવાનને સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે, સર્વ શ્રેષ્ઠ, સર્વ સમર્થ માનીને એને જ શરણે દોડ્યો જશે. જીવનના રોજના વ્યવહારમાં પણ કોઈ પણ મોટા ગણાતા સજ્જનનો સંબંધ આપણા ખપમાં આવે છે, તો જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગ ભાવનાથી કરી શ્રીભગવાનનો સંબંધ જે જીવ કેળવે છે, તે તો કેમ ફરી ફોગટ થઈ શકે? આપણે જ શ્રીભગવાનને હડસેલી મૂકીએ છીએ અને ઘણીય વેળા તેનો સ્પષ્ટ ઈન્કાર પણ કરીએ છીએ. જીવ એના પર શ્રદ્ધા-વિશ્વાસ રાખતો નથી, પણ તે તો રાખે છે જ. જીવ એને ઘણાંયે અન્યાયો કરે છે. એના અસ્તિત્વને પણ તે સ્વીકારતો નથી, તેમ છતાં તે જીવને અવગણતો નથી. જીવ એને અવગણે છે, પરંતુ એવું હોવાં છતાં પણ જીવ જ્યારે એને પ્રેમ-ભક્તિ-ભાવે યાદ કરે છે, ત્યારે તે આવ્યા વિના પણ રહેતો નથી.

જીવનમાં સતત સર્વ પ્રસંગો, પરિસ્થિતિ, કર્મ, વ્યવહાર, સંબંધ આદિથી જીવ કોઈ અને કોઈ આવી જ જાતની ભ્રમણામાં પડેલો હોય છે; કિન્તુ સામાન્ય જીવમાં ને અર્જુનમાં ફેરમાત્ર એ છે કે, તેને શ્રીભગવાનનો સંબંધ કોઈ ને કોઈ પ્રકારે જીવનમાં રહ્યા કરેલો છે. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન અર્જુનને પોતાનો ભક્ત બનાવવા માગે છે. તે જ્યારે કૃપા કરે છે, ત્યારે તેની કૃપાનો પાર રહેતો નથી. પોતે પોતાને પ્રકટ કરીને અર્જુનને તે વેળાએ દિવ્ય અંતર્દૃષ્ટિ આપે છે અને સ્પષ્ટપણે અનુભવ કરાવે છે કે આ સકળ સંસારનો કર્તા મનુષ્ય નથી, એટલું જ

નહિ, પરંતુ માનવીમાત્રનાં સકળ કર્મો તેમની સ્વતંત્ર ઈચ્છાથી, શક્તિથી કે બુદ્ધિથી નથી બનતાં; પરંતુ તેમની પ્રકૃતિમાં પ્રેરાઈ રહેલી ચેતનાશક્તિને આધારે તે તે સઘળું થયા કરતું હોય છે; પણ માનવી તેમાં પોતાપણાનું અભિમાન રાખ્યા કરતો હોય છે; એટલે તેમાં તે વધારે ને વધારે જકડાતો જાય છે. આ સંસારના ક્ષેત્રમાં સર્વત્ર જે અનેક પ્રકારનાં યુદ્ધ ખેલાઈ રહેલાં છે, તે એની મેળે કદી પણ ઉદ્ભવતાં હોતાં નથી. જે જાતની શક્તિ-સામર્થ્યવાળી પરિસ્થિતિમાં જીવ હોય છે, તે પ્રમાણે એનું કર્મ રચાતું હોય છે અને તે પ્રમાણે જ આ સંસારના યુદ્ધક્ષેત્રમાં એને પ્રવૃત્ત થવાને યોજાવું પડે છે. સર્વ કોઈના જીવનમાં તેના જીવનવહેણનો પટ નિશ્ચિત થયેલો હોય છે અને પ્રત્યેક જીવને પોતાના જીવનમાં એને એ રીતે વ્યક્ત કરવો પડે છે.

‘તો પછી માનવી જીવને પોતાના વિશે સ્વતંત્રતા જેવું ભાન ઊઠ્યા કરે છે તેનું શું?’ એમ સહેજે મનમાં પ્રશ્ન ઊઠે. જમીન પર વરસાદ પડતાં લીલાં અંકુરો ફૂટી નીકળે છે. એમાં જમીનમાં તે લીલોતરીનું ચેતનબીજ અંતર્ગત હતું જ ને તે માટી સાથે વરસાદનો સ્પર્શ થતાં તે ઊગી નીકળ્યું. જનસમાજનું અવલોકન કરતાં જણાશે, કે કેટલાકમાં દાખલા તરીકે, સંગીતની વિદ્યા-કળા ખૂબ વિકસેલી હોય છે. સાધારણ રીતે તેવો સંગીતકાર પોતે અને બીજાં બધાં માને છે કે તે અમુક કુશળ ઉસ્તાદ પાસે શીખ્યો અને આટલાં વર્ષો મહેનત કરી, તેથી તેવો પ્રવીણ થઈ શક્યો. પણ એનામાં સંગીતને ઝીલવાની અને એ વિદ્યા-કળાનો વિકાસ કરે એવી અંતર્ગત ચેતનાશક્તિ જ ન હોત તો?—એનામાં સંગીતશક્તિ બીજરૂપે ન પડી હોત તો? એટલે એનામાં પહેલેથી જ એવું ‘કેંક’ હતું કે જે સંજોગો મળતાં આપોઆપ બહાર ખીલી નીકળ્યું. એવી રીતે દરેક ક્ષેત્રમાં માનવીનું વ્યક્ત થવું થાય છે; કેમ કે માનવીની રચનામાં જ કેંક એવું છે કે જે વ્યક્ત થાય છે. એમાં કંઈ તે વ્યક્તિની સ્વતંત્રતા નથી.

માટી જો એમ સમજે, કે મેં મારામાંથી ઝાડ કે વનસ્પતિ ઉપજાવી તો તે અયોગ્ય છે. માટીમાં જ કંઈક એવું તત્ત્વ રહેલું છે કે જે વરસાદ, તાપ વગેરે સંજોગો મળતાં વનસ્પતિ રૂપે વ્યક્ત થાય. જો એમ ન હોત તો અળસિયાં વગેરે જીવોની ઉત્પત્તિ માટીમાંથી કેમ થાય?

તેવી જ રીતે અવકાશમાં કે આકાશમાં પણ નિહારિકા અને તેમાંથી તારાની ઉત્પત્તિ થાય છે; કેમ કે આકાશમાં જ એવું કૈંક છે, કે જે એવી રીતે છેવટે વ્યક્ત થાય છે. એક નાના સરખા આણુમાં એક આખા શહેરનો વિનાશ કરવાની અંતર્ગત શક્તિ છે ને તે પણ સંજોગો મળતાં તેનું આપોઆપ એવું વિનાશકારક તત્ત્વ બની શકે છે, એ તો આપણી માહિતીની વાત છે.

નદીનો પ્રવાહ પણ એવી જ રીતે અંતર્ગત કૈંકના વ્યક્ત થવાથી થાય છે. પાણીનો ગુણ જ એવો છે કે તે નીચાણવાળા ભાગે વહી જાય; એટલે આપોઆપ રેલો થાય છે અને ઘણા રેલા મળતાં નદી થાય છે.

જો બાળકમાં કૈંક અંતર્ગત એવું ન હોત, કે જેથી તે મોટું થઈ શકે; તો પછી માનવજાતિની હયાતી જ ન હોત. માના પેટમાં, જ્યારે એને ‘બાળક’ પણ ન કહેવાય, એવી સ્થિતિમાં પણ એના સહજ સ્વભાવથી એની અભિવ્યક્તિ થયા કરે છે. અંગ્રેજીમાં કેળવણી માટે ‘એજ્યુકેશન’ શબ્દ છે. તેનું મૂળ લેટિન ભાષાના બે શબ્દો છે. ઈ એટલે બહાર અને ડ્યુકો એટલે હું ખેચું છું. આમ એજ્યુકેશન એટલે અંદર હોય તે બહાર ખેંચી આણવું. કેળવણી કંઈ નવું જ તત્ત્વ—બાળકમાં જેનું બીજ જ ન હોય તેવું તત્ત્વ—બહારથી આણતી નથી. માત્ર બાળકમાં જે અંદર રહેલું જ છે, તેને બહાર ખેંચી આણે છે ને વ્યક્ત કરાવે છે.

આમ સર્વ કંઈની રચનાના મૂળમાં જ એવું કશુંક રહેલું છે, કે જેનાથી કરીને સર્વ કોઈ વ્યક્ત થયા કરે છે અને કર્મમાં પ્રવેશે છે ને નવું નવું રૂપાંતર પામે છે. અને તે તે પોતાની સ્વતંત્રતા છે એમ સમજે છે.

શ્રીભગવાનની ચેતનાશક્તિ બધામાં રહેલી છે. તે વ્યક્ત થયા કરવાની જ. એ વ્યક્ત થવાની ક્રિયા પણ તેના અંતરમાં ને તેની રચનામાં અંતર્ગૂઢ રહેલી જ છે. તેવી જ રીતે પ્રત્યેક માનવી જીવની પ્રકૃતિની અંદર પોતાની વિચારશક્તિરૂપ ઈચ્છા-શક્તિને સૂક્ષ્મપણે સંગ્રહી રાખેલી હોય છે, એને લીધે જ માનવીને પોતાની સ્વતંત્રતાનું ભાન તે કર્મક્ષેત્રની મર્યાદા પૂરતું થતું હોય છે. માનવી જીવ જો ખરેખર સ્વતંત્ર હોય, તો એનાં જીવનમાં સર્વ પાસામાં તે પોતાના ધાર્યા પ્રમાણે જ વર્તવા

શક્તિમાન હોવો ઘટે. માનવી પોતાના ઘરની મર્યાદામાં જ સ્વતંત્ર છે, મર્યાદા બહાર સ્વતંત્ર નથી. અને પોતાના ઘરમાં પણ તે તદ્દન સ્વતંત્ર તો નથી જ. ત્યાં પણ એને ઘરનાં કેટલાંય સ્વજનોની ઈચ્છાને આધીન રહેવું જ પડે છે. આમ વિચારતાં જીવને લાગતી સ્વતંત્રતાનું ભાન પણ શ્રીભગવાને ઘડેલી માનવીની પ્રકૃતિનો જ અંશ છે. જીવને નક્કી થયેલા પોતાના જીવનક્ષેત્રમાં જ એવી સ્વતંત્રતાનું ભાન જાગે છે અને એવા નિશ્ચિત થયેલા સાધનક્ષેત્રમાંથી ભાગી છૂટવાની સ્વતંત્રતા માનવીને નથી. માનવી જો ખરેખર એવો સ્વતંત્ર હોત તો પોતાની બધી ધારણાઓ ફળાવી શક્યો હોત. માનવી ધારે છે, તે રીતે તેવું કશું પૂરું ફળાવી શકાતું નથી. એમ હોત તો નરસિંહ મહેતાના ગાવા પ્રમાણે સૌ કોઈ શત્રુ મારીને મિત્ર જ રાખત અને ભવન પર છત્ર દાખવત. જીવનમાં સદ્ભાવના કેળવી કેળવીને જીવમાત્ર પ્રત્યે જે જીવ પ્રેમભાવ જ રાખે છે, તે પણ સંપૂર્ણ સ્વતંત્ર નથી. માનવી જો પોતાની વિચારશક્તિ, ઈચ્છાશક્તિ, બુદ્ધિશક્તિ અને ચિત્તશક્તિને યોગ્ય રીતે કેળવીને, ખીલવીને ઉપરનું તત્ત્વજ્ઞાન સમજી લે અને શ્રીભગવાને નિર્મેલી વિશ્વરચનાના સાધનસંગ્રામમાં શ્રીભગવાને જ આપેલાં શક્તિ અને સામર્થ્ય પૂરેપૂરાં અજમાવે, કર્મનાં કર્તૃત્વની અને એનાં ફળની આકાંક્ષા અને ક્ષમતાની પૂરેપૂરી નિરર્થકતા મનથી સમજી લે, જે છે ને જે મળે છે ને જે મળશે, તે બધું એની પ્રસાદીરૂપ ગણી એને સ્વીકારી લે, અને પોતાની પ્રકૃતિ અને અવસ્થાને યોગ્ય હૃદયની પ્રેરણાથી જીવન-સાધનામાં જો લાગી જાય, તો તે જીવનસંગ્રામમાંથી મુક્ત થઈ શકે અને એનું જીવતર ધન્ય થઈ જાય. માનવી જો આવી રીતે ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ-ભાવે પોતાનું જીવન શ્રીભગવત્પ્રીત્યર્થે જ ગાળવાનું કરે, તો તેને રાગ, દ્વેષ, સુખ અને દુઃખ, શોખ અને મોહ વગેરેનું કંઈ કારણ રહેતું નથી; અને મનમાં તેવું જ્ઞાન ઊગે, તો કોઈપણ પ્રકારનો વિષાદ જાગવાનો સંભવ પણ રહેતો નથી.

દરેક માનવી પોતાના કાર્યમાં કઈ રીતે દોરાય છે તે આપણે વિચારવું જોઈશે. શ્રીહરિની અકળ અને અટળ વિશ્વરચનાના દિવ્ય ગૂઢ

હેતુના ફલનાર્થે વિશ્વની પ્રકૃતિ અને જીવની પોતાની પ્રકૃતિ, એનાથી ચલાયમાન થઈને, પોતાના જ જીવનક્ષેત્રને અનુલક્ષીને પ્રત્યેક માનવી કર્મમાં પ્રેરાતો જતો હોય છે; કિન્તુ પ્રત્યેક માનવીની વિચારશક્તિનો વિકાસ જે જે પ્રમાણે થતો જાય છે, તે તે પ્રમાણે તેના આકાર પણ થતા જતા હોય છે. માનવીનું માનસ તેણે રચેલી દુનિયાની મર્યાદામાં જ રમ્યા કરે છે. તેનાથી છૂટું તેનું જવું, રહેવું, ઊડવું, જીવવું ઘણું કરીને શક્ય હોતું નથી. પ્રત્યેક માનવીને પોતપોતાના કર્મક્ષેત્રની મર્યાદા હોય છે. તે મર્યાદાનો વિસ્તાર પણ તે ધારે તેમ કરી શકતો નથી. માનવીની માનસિક દુનિયા પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. કોઈકની ઈન્દ્રિયોની લોલુપતામાં, તો કોઈકની લૌકિક સંપત્તિમાં, તો કોઈકની દુનિયામાં માનમરતબો મેળવવામાં સમાયેલી રહ્યા કરે છે. કોઈકની સત્તાની પ્રાપ્તિમાં, કોઈકની સદ્ગુણ-પ્રાપ્તિમાં, કોઈકની અનુયાયી મેળવવામાં ને તેમને દોરવામાં, કોઈકની સમાજરચનાના તેમને ગમેલા ધ્યેયની પ્રાપ્તિમાં કે પોતાના કોઈ સમૂહ કે ભૌગોલિક મર્યાદાથી અંકાયેલા દેશમાં કે પોતાને મનગમતા મંતવ્યના ફેલાવામાં કે મનગમતી રીતે પોતાની કલ્પના મુજબની માનવસેવામાં, કોઈની ભૌતિક કે માનસિક વિજ્ઞાનની કોઈ શાખાના લક્ષણની શોધમાં કે કલ્પના કે લાગણીને શબ્દનો આકાર આપવામાં, કોઈની સ્વજનોને સહાયરૂપ કે વિઘ્નરૂપ થવામાં, વેપાર-ઉદ્યોગ વગેરેમાં, કામકોઠાદિ વૃત્તિઓના વમળમાં કે તેમાંથી કોઈપણ એક કે વધારેના તીવ્ર અનુશીલનમાં—એવી એવી અસંખ્ય જુદી જુદી જાતની પણ તેમ છતાં સંકુચિત પટમાં સમાયેલી હોય છે.

જેટજેટલા પ્રકારની વાસના, કામના, લાલસા, આશા, ઈચ્છા, વૃત્તિ અને ભાવના છે, તેટલેટલા પ્રકારની તેવા તેવા જીવની તેવી તેવી સૃષ્ટિ નિર્માણ થયેલી રહે છે. જીવની જે જે પ્રકારની જે જે કામ પૂરતી વૃત્તિ રહ્યા કરે છે; તે પ્રકારે જ માનવી દોરવાયે જતો હોય છે; ને તે તે કર્મક્ષેત્રની મર્યાદામાં પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ તે પ્રમાણે કર્યા કરે છે. તેમાંયે વળી કોઈક જ જીવ એવો હોય છે કે જે પોતાની સમગ્ર શક્તિનો પૂરેપૂરો ઉપયોગ કરે છે; કિન્તુ તેવા કર્મનું ભલેને ઉત્તમ પરિણામ આવતું

હોય; તો પણ માનવી પોતાની જાતને પોતાના મનની ક્ષુદ્ર સીમાની અંદર જકડી લે છે—બાંધી રાખે છે. વિચાર તેવી સૃષ્ટિ, વિચાર કે વૃત્તિને પાર જવાને તે સમર્થ થતો નથી અને આખરે તો એણે દ્વંદ્વની ભૂમિકા પર કરેલાં કર્મોનાં તે તે જાતનાં પરિણામો—જે ઈચ્છે કે ન ઈચ્છે તોપણ—તેને સ્વીકારવાં જ પડે છે. જીવમાત્રની કર્મની ભૂમિકા પણ જુદા જુદા પ્રકારની હોય છે. એવી ભૂમિકાનો જેવો હેતુ હોય છે, તેટલા ને તેવા પ્રમાણમાં જીવની વૃત્તિ તેવી થવાનો સંભવ રહે છે. સાંસારિક વૃત્તિમાં માત્ર જે જીવ ખૂંચેલા રહ્યા કરે છે અને એવી બસ એક સ્વાર્થની પરંપરામાં જે જીવ જકડાયેલો રહે છે, તેના કરતાં જે જીવ સારાયે દેશ, જાતિ કે સમાજનાં કલ્યાણને લક્ષમાં રાખીને—પોતાના સ્વભાવને યોગ્ય ભાવમાં વિકસાવવાને—જે કર્મ કર્યા કરે છે, તો તેવો જીવ પોતે પસંદ કરેલા કર્મક્ષેત્રની ઉચ્ચતર કક્ષાએ ગુણભાવે પરિણામે દૈહિક અને કૌટુંબિક વૃત્તિના ટૂંકા કૂંડાળામાંથી વધારે મોકળો થતો જાય છે; કિન્તુ આવા ઉચ્ચક્ષેત્રના કર્મમાં પણ જે જીવ રાગદ્વેષની ભૂમિકાને કાયમ રાખીને જ અથવા તો તે ભૂમિકા પરથી જ જો કામ કરવાનું રાખે છે, તો તે કર્મનું ક્ષેત્ર ઊંચી ભાવનાનું હોવા છતાં સાંસારિક કર્મક્ષેત્રવાળા જીવના ગુણવિકાસની સ્થિતિમાં ફેર પડતો નથી. કર્મનું ક્ષેત્ર ઊંચું હોય કે નીચું, તેના પર કર્મના પરિણામનો આધાર નથી; કિંતુ પોતપોતાને મળતા જતા કર્મક્ષેત્રમાં માનવી પોતાના મનનો જીવતો જાગતો હેતુ કેવો પ્રકારનો રાખે છે, તેના પર કર્મના કનિષ્ઠ કે ઉત્તમ પરિણામનો આધાર રહે છે. દેશ, જાતિ કે સમાજના કલ્યાણમાં—સેવામાં—પડેલો માનવી જીવ દૈહિક કે કૌટુંબિક સંબંધોની અવગણના કરી શકે નહિ. જો તે તેમ કરે તો તેની સેવાનો દાવો ખોટો ઠરે. પોતાને મળતા જતા કર્મક્ષેત્રમાં પોતાના જીવનઆદર્શનો હંમેશાં જે સુમેળ સાધવાને હૃદયની ચેતનાભરી ઉત્કટ જાગૃતિથી એકધારો પ્રયત્નશીલ રહે છે, તે માનવીનું નૈતિક અને આધ્યાત્મિક જીવન ઉન્નત બનતું જાય છે. તે તે કર્મ કરવાના સમયે જો તે માનવીના અંતઃકરણનું વલણ તેના જીવન-ધ્યેયને અનુરૂપ હોય ને તે સાથે સાથે તેને યોગ્ય જીવતીજાગતી ધારણા તેમાં (કર્મમાં) એ રાખ્યા

કરે, તો એનાં મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત, પ્રાણ અને અહમ્ નિર્મળ થતાં જાય છે; કારણ કે કર્મના ફળનો, કઈ કઈ ભૂમિકા પર એ બન્યા કરે છે એના પર સકળ આધાર રહે છે. જે માનવી પોતાની ક્ષુદ્ર વાસનાઓને—સ્વાર્થને છોડી એકમાત્ર પારમાર્થિક જીવન સતત એકધારું ગાળવાનું કરે છે, તે સાપેક્ષ રીતે ઉચ્ચ જીવનનો અધિકારી બને છે ખરો; પરંતુ તે તે ક્ષેત્રના થતા તે તે કર્મથી જો તેની માનસિક ભૂમિકામાં મૂળભૂત ફેરફારો થયા કરતા, અથવા પોતાના જીવનનો સર્વાંગી વિકાસ થતો જે ન અનુભવી શકે, તો તેના ધ્યેયની તમન્નામાં ને તેના આચરણની ભાવનામાં ક્યાંક વિસંવાદ છે, તે વાત નક્કી. જ્યાં વિસંવાદ ત્યાં અશાંતિ, જ્યાં અશાંતિ ત્યાં વિકાસની રૂંધામણ. એવી રીતે જે કર્મક્ષેત્રની આંતરિક પ્રવૃત્તિમાં તટસ્થતાથી, નિરપેક્ષપણે પોતે પોતાને જોતો રહે છે; તે પરમાર્થ—પ્રાપ્તિ માર્ગમાં આગળ વધી શકે છે. કર્મ કરતી પળે માનવીનું મન કેવા કેવા તુક્કા ઉકાવે છે અને કેવી કેવી રીતે તેમાં પ્રેરાતું હોય છે, તે તેણે જાણવું જ પડશે. ત્યાં પણ યુદ્ધ જ થતું હોય છે. તેવું યુદ્ધ જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગની યોગ્ય સમજણપૂર્વક ખેલ્યા કરવાનું જે રાખે છે, તે જીવનો ભાવના-વિસ્તાર પણ થતો જ રહે છે. અનેક પ્રકારની ક્ષુદ્ર મર્યાદાઓમાંથી પોતે મુક્ત થતો જતો તે પોતાને અનુભવશે. મનુષ્ય એકમાત્ર શ્રીભગવાનની સેવારૂપ સર્વોત્તમ જીવનધ્યેયને પોતાના અંતઃકરણથી લક્ષમાં રાખી-રાખીને જે જે પરિસ્થિતિ મળતી જાય, તેમાંના પોતાના સ્વધર્મને પિછાનીને યથાયોગ્ય યથાપ્રાપ્ત આચરણ કરે, તો તે કર્મ દ્વારા જ સંસારબંધનમાંથી પૂરેપૂરો મુક્ત થઈ શ્રીભગવાનની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. માનવી હૃદયની ભાવના કેટકેટલી સર્વોત્કૃષ્ટ અને કેટકેટલા પ્રમાણમાં જીવતી-જાગતી કર્મ કરતી પળે રહે છે, તે પ્રમાણે કર્મના પરિણામનો આધાર રહે છે. તેવી રીતનાં થતાં કર્મોથી ઉત્પન્ન થતા આગલાપાછલા કોઈ દોષ કે ગુણ બંધનકર્તા બનતા નથી. શ્રીભગવાનની ભક્તિ, જ્ઞાન ને યોગ અને ધ્યાનની એકાગ્ર, કેન્દ્રિત અને સમગ્ર હૃદયની ભાવનાથી આદરાયેલાં અને તેવા જીવન-આદર્શના સ્વધર્મથી અનુષ્ઠાતાં કર્મોમાંથી કશું ઊંધું નીપજી શકતું નથી. કશું ઊંધા જેવું દેખાય, છતાં

તેનું પરિણામ તો શ્રીભગવદ્ભાવનાની પરમ કલ્યાણની સ્થિતિમાં જ પરિણમે છે તે વાત નક્કી છે.

જીવનની તેવા પ્રકારની સાધનાનાં કર્મોમાં હૃદયમાં સુમેળ જાગેલો ને જામેલો હશે; છતાં તેવાં કર્મોનાં બાહ્ય સ્વરૂપમાં કદીક સાત્ત્વિક ઉગ્રતા પણ આવી જવાનો પૂરો સંભવ છે. ત્યાં પણ યુદ્ધ જ રહેલું છે. એવા કર્મના ક્ષેત્રમાં ભગવાન બ્રહ્માનું સર્જન પણ હોય, ભગવાન વિષ્ણુનું રક્ષણ અને પોષણ પણ હોય અને ભગવાન શંકરનું વિનાશકારી તાંડવ પણ હોય; પરંતુ કશુંક ઉપરથી દેખાતું હોય, તે પરથી કશાનો ખ્યાલ બાંધી લેવો તે જ્ઞાનયુક્ત નથી. જેની અંતરની ભૂમિકા તદ્દન શાંતિવાળી ને પ્રેમભાવથી અવિચ્છિન્નપણે સંપૂર્ણ એકતાના આનંદભાવવાળી હોય છે, તેના કર્મના આકાર-પ્રકાર સામાન્ય માનવ જીવ કરતાં કોઈ જુદા જ પ્રકારના હોવા જોઈએ, એવું અનુમાન સ્થૂળ રીતે પૂરેપૂરું સાચું નથી. તેવા કેટલાકની બાબતમાં સ્થૂળ રીતે તેમના કર્મનો આકાર ને પ્રકાર જુદો પણ હોય છે; તેમજ જીવનની સાધનાની સર્વોત્કૃષ્ટ દશામાં પણ તે તે સમયના યુદ્ધની ભયંકરતા જુદી જુદી હોય છે. તેવી દેખીતી ભયંકરતા એ નરી સ્થૂળ ભયંકરતા છે, એમ માનવું એ ભ્રમજનક છે. આધ્યાત્મિક જીવનની સાધનાની ભૂમિકાનો પ્રકાર પણ બદલાતો જતો હોય છે. જેમ જેમ ભૂમિકા બદલાય, તેમ તેમ પ્રકાર ને આકાર પણ બદલાય. એક કર્મ જે સંસારી ઘરેડમાં પડેલો માનવી કરે, તેનું તે જ કર્મ સર્વોત્કૃષ્ટ કક્ષામાં પહોંચેલો આધ્યાત્મિક જીવન-સાધનાવાળો જીવ કરે તે બંનેમાં કર્મ એક હોવા છતાં તેમના બંનેની આંતરિક મનોભાવનામાં સ્પષ્ટ ફેર હોય છે. પડેલો જીવ વાસનાથી ભરપૂર છે, જ્યારે બીજો સાત્ત્વિક જીવનના માધુર્યથી ભરપૂર હોય છે. કોઈ પણ માનવી પોતાની આવી પડેલી પરિસ્થિતિમાંથી ભાગી જઈ કદી પણ છૂટકારો મેળવી શકતો નથી. દેખીતી રીતે કોઈ તેવો છૂટકારો મેળવે છે, તો કંઈ તે પરિસ્થિતિનાં તે કર્મના વિચાર કે તે કર્મની સુખ-દુઃખાદિ વૃત્તિ તેને કદી છોડી શકતી નથી. જે માનવી જેવી જાતની પરિસ્થિતિમાં આવી પડ્યો હોય તેમાં તેને તે પ્રમાણે જોડાવું જ પડે છે. ‘જોડાવું’ પડવાના અર્થમાં જ સંગ્રામ

રહેલો છે. આવા સંગ્રામમાંથી મુક્ત થવાનો એકમાત્ર રામબાણ ઉપાય અંતરથી અંતરમાં શ્રીભગવાનને આપણા જીવનરથનો સારથિ બનાવી દઈને, ભાવનાથી તેને ભાવનામાં દૃઢપણે સ્થાપન કરીને, જીવનનાં સર્વ કર્મોમાં, આદિ, મધ્ય અને અંતમાં, તેને તેના સંચાલકના ભાવમાં ને રૂપમાં નીરખ્યા કરી અને તેના ચરણકમળમાં સર્વ ભાવે ને સર્વ રીતે આત્મસમર્પણ કરવામાં જ રહેલો છે. શ્રીભગવાન દ્વારા મળેલા સંસાર ક્ષેત્રની મર્યાદામાં અને એ મર્યાદાના વિસ્તારમાં પણ તેણે કૃપા કરીને આપેલા શક્તિ-સામર્થ્યનો તેની જ જીવનભાવનાને અર્થે હૃદયથી ભક્તિ-જ્ઞાન-યોગ-ધ્યાનપૂર્વક ઉપયોગ કર્યા કરી, તેના અટલ વિધાન અનુસાર મળતા જતા સંગ્રામના અંતર્બાહ્ય રૂપમાં જ્યારે જ્યારે જે પ્રકારનું જે કંઈ ઉદ્ભવ્યા કરે, એનો હૃદયથી સત્કાર કરવો જ પડશે; એટલું જ નહિ, પરંતુ જીવનનું દિવ્ય ઉચ્ચતમ ભૂમિકાઓ પર આરોહણ કરાવવા, તેનામાં પ્રભુતા પ્રકટાવવા, જીવનના આદર્શને તેજસ્વી રાખીને જીવનની સાધનાને વધારે પ્રજ્વલિતપણે તેના એક પછી એક ઊંચા શિખરો કુદાવતી આપણે કરવી જ પડશે.

જીવનમાં જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગપૂર્વક શ્રીભગવાનના યંત્ર બનવાને માટે અથવા તો જીવનની તે તે અવસ્થા પછીની સ્થિતિમાં, તેવા ભાવનું સ્વરૂપ જીવતું રહે તે કાજે, તે તે ભૂમિકાઓમાં પણ યુદ્ધ આવવાનું જ. તે યુદ્ધ વળી જુદી જ તરેહનું હોય છે; કિન્તુ જીવનની ઉચ્ચતર અને દિવ્ય થતી જતી ભૂમિકાઓમાં યુદ્ધની મથામણ પણ સૂક્ષ્મ, સૂક્ષ્મતર, સૂક્ષ્મતમ થતી જાય છે. જીવનની જે પ્રકારની ભૂમિકા પર પોતે ઊભો હોય, તે પ્રકારના હેતુની સમજણથી તેને ઓળખવાનું કે સમજવાનું બહુ ઓછા જીવથી બની શકે છે. જ્યારે માનવી પોતાનાં જીવ કરણોના સ્વધર્મ છોડી શ્રીભગવાનને શરણે જાય છે, ત્યારે શ્રીભગવાન એને એનાં બધાં પાપોમાંથી મુક્ત કરે છે. મનનો સ્વધર્મ સંકલ્પ-વિકલ્પનો, બુદ્ધિનો સ્વધર્મ એને પટ આપવાનો, ચિત્તનો સંસ્કારનો અને પ્રાણનો કામનાઓનો હોય છે. આ અને તેનાથી પણ બીજાં સૂક્ષ્મ કરણોના સ્વધર્મને જે જીવ સંપૂર્ણપણે છોડી દે છે, તેને કર્મબંધન નથી. જેને કર્મબંધન નથી તેને યુદ્ધ પણ નથી.

‘સર્વધર્માન્ પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ’ અહીં ‘બધા ધર્મો છોડીને’ એવું સૂચન શ્રીભગવાન અર્જુનને કરે છે. માનવી જીવથી એવા ધર્મો કંઈ એમ ને એમ છૂટી શકતા નથી; એટલે જે જીવને એ બાબતની ધગધગતી તમન્ના લાગેલી છે; તેને તેના આધારનાં કરણોના તેવા તેવા પ્રકૃતિજન્ય ધર્મોથી મોકળા થવા કાજે ઝૂઝવું જ પડે છે. આવા ધર્મોને છોડવા એ મહાન ભગીરથ કાર્ય છે; એવું કેટલાકનું કહેવું છે ને માનવું છે. કિન્તુ જીવનના ધ્યેય માટે હૃદયની તાલાવેલી જેને લાગેલી છે, તેવા મનુષ્યને ધ્યેય પરત્વેની ચેતનાભરી જાગ્રતિ રહે છે જ. જેને એવી જીવતી જાગ્રતિ રહે છે, તેવાને માટે પોતાનાં કરણોના પ્રકૃતિજન્ય ધર્મો છોડવા, એ અઘરું બનતું નથી. કોઈ મોટા વેપારીને ત્યાં ભારે રકમનો સોદો કરવા કોઈ ઘરાક આવે છે. તેનું વર્તન, તેની રીતભાત, પહેરવેશ અને હલનચલન એટલાં બધાં વિચિત્ર ને બેહૂદાં હોય છે કે, તે ઘૂણાને પાત્ર લાગે ને મનમાં સહેજે ક્રોધ ઉદ્ભવે; પરંતુ વેપારીના મનમાં ‘ક્રોધ કરીશ તો આવડો મોટો સોદો બગડી જશે’ અને થવાના સોદાની સાથે પેલાની બધી વિચિત્રતા અને બેહૂદાપણાનો કશો સંબંધ નથી, એવી મનમાં સમજ રહેતી હોવાથી તે ક્રોધને ઊગવા દેતો નથી. આ હકીકત બરાબર સમજી શકાય તેવી છે. ઘરાક એવો હતો કે સ્વાભાવિક ક્રોધ ચઢે; પરંતુ વેપારીના દિલમાં સોદો બગડી જવાની જાગૃતિ રહેતી હોવાથી ક્રોધને નિવારી શકવામાં એને સફળતા મળે છે. સાધકના હૃદયમાં જો પોતાના જીવન-ધ્યેયની ચેતનાભરી અખંડ જાગૃતિ હોય, તો બધા પ્રકૃતિ-ધર્મો છોડવાનું તેને માટે જરાકે મુશ્કેલ નથી. સાધકને પોતાના જીવનધ્યેય પરત્વેનું, પોતાના આધારનાં બધાં કરણોનું ધ્યેયને યોગ્ય જ્ઞાન-ભક્તિ-યોગની ભાવનાવાળું વલણ રહ્યાં કરે, તો શ્રીભગવાને તેને બધાં પાપોમાંથી મુક્ત કરવાનું અભયવચન આપી રાખ્યું છે. અજ્ઞાની કે જ્ઞાની, સર્વ કોઈના જીવનમાં, જીવનની સર્વ પ્રકારની ભૂમિકા પર યુદ્ધ તો રહેલું જ છે અને માનવી તે યુદ્ધનો જે રીતે સ્વીકાર કરે છે અને જે હેતુથી ને જે ભાવનાથી તેમાં પોતે પરોવાય છે, તેના પર એના જીવનવિકાસનો આધાર રહેતો હોય છે. યુદ્ધ વિના મંથન નહિ. મંથન વિના કશાનો ઉકેલ નથી.

આમ યુદ્ધથી જ જીવનનું વિકસન અને ઊર્ધ્વારોહરણ થતું હોય છે.

૩૪. સાધકોને શીખ

(૧) મુખથી કે મનમાં જાગ્રતપણે જપ; સાથેસાથે હૃદયપ્રદેશે ધ્યાન તથા ચેતનના ચિંતન સહ ભાવાત્મક ભાવનું રટણ.

(૨) પ્રત્યેક પળે સતત સમર્પણ, સારું તેમજ નરસું, બન્નેનું.

(૩) સાક્ષીભાવ, જાગ્રતિ, વિચારોની સાંકળ ન જોડો.

(૪) બને તેટલું વાચિક ને માનસિક મૌન રાખો, કેળવો અને ખૂબખૂબ શરણભાવ જીવનમાં ચેતનાપૂર્વકની જાગ્રતિથી કેળવ્યાં કરો.

(૫) આગ્રહો—પ્રભુચિંતન સિવાયના સર્વ આગ્રહો છોડો; નમ્રતા કેળવો; શૂન્ય થવાનું ધ્યેય રાખો.

(૬) ખૂબ ભાવપૂર્વક હૃદયસ્થ રહીને આર્દ્ર ને આર્ત ભાવથી પ્રાર્થના કરો; ભગવાનને સર્વ સુખદુઃખ જણાવતા રહો. તેની સાથે આત્મનિવેદન દ્વારા ખૂબ ગાઢો અંગત સંબંધ બાંધો. મનમાં કશુંયે ઘોળાવા ન દો. ખાલી રહો.

(૭) આવી મળતાં કામો પ્રભુનાં સમજો; જરાયે ક્યવાટ વિના તે ખૂબ પ્રેમપૂર્વક કરો. પ્રત્યેક પ્રસંગ, બનાવ આપણા કલ્યાણ અર્થે જ આવી મળે છે અને પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ આપણા પોતાના જ વિકાસાર્થે થવી ઘટે. પ્રત્યેક પ્રસંગ પાછળ પ્રભુનો ગૂઢ, શુભ સંકેત રહેલો છે.

(૮) આત્મલક્ષી—અંતર્મુખી થાઓ. માત્ર પોતાની દુનિયામાં વસો. જાણી જોઈને જાતને સંડોવાવા દો નહિ.

(૯) પર (પારકા)ની સેવા પ્રભુની સેવા સમજો; સેવા લેનાર, સેવા દેનાર ઉપર, સેવા કરવાની તક આપીને ઉપકાર છે. રામે આપ્યું છે ને રામને દઈએ છીએ. ત્યાં ‘મારું’ ‘મારું’ ક્યાં રહ્યું? તારું આ જગતમાં છે શું?

(૧૦) પ્રત્યેક કાર્ય, પ્રત્યેક વાતચીત, વ્યવહાર આપણા ધ્યેયને વેગ આપે એવા ખાસ હેતુસર હેતુનું જીવંત લક્ષ રાખીને કરવાં. વાંચતી લખતી વખતે ને પ્રત્યેક કર્મ કરતી પળે ભાવની સ્મરણ-ધારણાનો અભ્યાસ કેળવ્યાં કરો.

(૧૧) વૃત્તિનું મૂળ શોધો, તેનું પૃથક્કરણ કરો, તેમાં ભેળવાયા વિના તેને તટસ્થતાપૂર્વક ને સ્વસ્થતાપૂર્વક નિહાળો.

(૧૨) પ્રભુની પ્રત્યેક કળા, સૌંદર્ય, રમ્યતા, વિશુદ્ધતા આદિ પ્રસાદીઓમાં રહેલા ભાવનું, તેને તેને અનુરૂપ ભાવનું આપણામાં ત્યારે અવતરણ થવા પ્રાર્થના કરવી.

(૧૩) ઊર્મિ, આવેશ, લાગણીને એમ ને એમ વહી જવા ન દો તેમજ તેમાં ભેળવાઈ પણ ન જાઓ. તેનો સાધનામાં ઉપયોગ કરો, તાટસ્થ કેળવો.

(૧૪) જમતી વખતે, પાણી પીતી વખતે, જીવનમાં ચેતન-શક્તિના અવતરણભાવની પ્રાર્થના કરવી. શૌચ, પેશાબ આદિ ક્રિયાઓ સમયે વિકારો, નબળાઈઓ ઈત્યાદિના વિસર્જનભાવની પ્રાર્થના કરવી.

(૧૫) સ્થૂળનો ખ્યાલ ત્યજીને સૂક્ષ્મ તત્ત્વને નજર સામે રાખો. વૃત્તિની શુદ્ધિ કરો. ભાવની વૃદ્ધિ કરો.

(૧૬) પ્રભુ સચરાચર છે, 'આત્મવત્ સર્વભૂતેષુ'ની ભાવના કેળવો.

(૧૭) પ્રત્યેક વ્યક્તિ અને વસ્તુની ઊજળી બાજુ જુઓ. કોઈનાય કાજી ન થાઓ. કશાય ઉપર ઝટ અભિપ્રાય ન આપો. વાદ-વિવાદ ન કરો; પોતાનો આગ્રહ ના રાખો; બીજાઓમાં શુભ હેતુઓનું આરોપણ કરો. માનસિક અને સાર્વત્રિક ઉદારતા જીવનમાં પ્રકટાવો; ખૂબ પ્રેમભાવ કેળવો. પ્રકૃતિનું રૂપાંતર કરવાનું છે, તે લક્ષમાં રાખીને પ્રકૃતિવશ થતાં કર્મોની ઉપરવટ વર્તો; ફળની આસક્તિ છોડો, પોતાને થતા અન્યાયો, આવી પડતાં દુઃખો આદિનું મૂળ પોતામાં જ છે તેમ દેઢાવો, ગુરુમાં પ્રેમભક્તિભાવ દૃઢતર કર્યા કરો, અભીપ્સા, ઈન્કાર અને સમર્પણનો ત્રિવેણી-સંગમ ઉદ્ભવવાવો. સદાય પ્રસન્નતા પ્રવર્તાવી કૃપા અને પુરુષાર્થના યુગલને જીવનમાં ઉતારો; પ્રત્યેક કર્મના આદિ, મધ્ય અને અંતમાં પ્રભુની સ્મૃતિ પ્રકટાવો; મન નિઃસ્પંદ કરો; રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, મદ, મોહ, લોભ, મત્સર, અહમ્ આદિ નિર્મૂળ કરવા યાને તેમનું રૂપાંતર કરવાને જાગ્રતિ રાખો; થયેલા આધ્યાત્મિક

અનુભવો, પ્રત્યક્ષ રોજિંદા વ્યવહારમાં જીવતા કરો; ક્યાંયે કશામાંથી ભાગવાનું ના હોય; યદ્યદ્દા જે આવી મળે, તે પ્રભુપ્રસાદી ગણીને તેને વધાવી લો. ક્યાંયે કોઈની સરખામણી ન કરો. અનુકૂળ-પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિ એ મનની ભ્રમણા છે, જીવન-સાધના સારુ સર્વ કાંઈ સાનુકૂળ જ હોય છે, પ્રભુમય—તેના મૂક યંત્ર—થવાની જ બસ એક ઉત્તેજના હવે જીવનમાં રાખો.

(૧૮) કર્મમાં કર્મનું મહત્ત્વ નથી, પરંતુ જીવનના ભાવનું સતત એકધારું, જીવતું ચિંતન રહ્યાં કરે એ સવિશેષપણે મહત્ત્વનું છે, તેવો જીવતો અભ્યાસ કર્મ કરતી પળે કેળવો.

— મોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

મારું પદ-લખાણ

‘જે કાંઈ પદ-લખાણ છે એને કવિતા તો ગણતો નથી, માત્ર જોડકણાં ગણું છું. એમ લખવામાં મજા પડે છે. જે કહેવાનું હોય તે બધું લખવાનો—ઠીક રીતે લખવાનો—મહાવરો પડતો ગયો છે. જે કહેવાનું હોય છે તે તેમાં પૂરું સ્પષ્ટતાથી મુદ્દાસર બની શકે છે ને વ્યક્ત પણ સચોટપણે થતું હોય છે. ગદ્યમાં તેવું પૂરું નથી બનતું. ગદ્યમાં પણ તેવું તેવું વ્યક્ત તો થઈ શકે. પરંતુ શ્રીપ્રભુકૃપાથી જે જે કાળે જે જે સાધન મળે, તેમાં જ્ઞાનભાવે ઉપયોગની દૃષ્ટિ પ્રવર્તે એટલું જ આ જીવે તો જોવાનું રહે છે.’

— મોટા

પરમાર્થ એવો કરો કે તે સમાજની સમગ્રતાને સ્પર્શે.

— મોટા

॥ હરિ:ૐ ॥

‘મનને’

(ભુજંગી)

બધાં સાધનોમાં મને તું જ શ્રેષ્ઠ,
ન ચાલે લગારે, ન જો તારી હૂંફ,
કરું કામ મારાં તહારી સહાયે,
તને યાયું હું સંગ રે’વા સદાયે.

તને સે’જયે પાપબુદ્ધિ ન જાગો,
તને વાસના કોઈ રીતે ન લાગો,
સદા સર્વ-સંકલ્પ ને કલ્પનાઓ,
ધરી કાળજી, જાગૃતિ રાખી ત્યાગો.

સદા સર્વની સાથ રૈ’ નમ્રભાવે,
સદા સર્વને પ્રેમથી રીઝવી લે,
નકામા નકામા તરંગે ચડ્યું તે,
ગુમાવીશ તું મેળવેલું, રળેલું.

મને છોડશે તું, છતાં કેમ છોડું—
—તને? સંગ રાખીશ ભાવે મથાવી,
તને ચિત્ર એકાગ્ર જે એક મેળ
—તદાકાર રાખી ડુબાવીશ છેક.

બળાપો કઢાપો ઘણી વેળ થાયે,
અને ક્રોધવાળું ખરે ત્યાં થવાયે;
સ્વભાવે સદા શાંતિ રાખી રહેવા,—
—તને ચેતવું, તેથી કેં દૂર રહેવા.

કરી વૃત્તિને શાંત સાત્ત્વિક થાજે,
બધો સ્વાંગ તારો પૂરો ફેરવી દે;
કૃપા જો પ્રભુની, ગિરિ પંગુ પહોંચે,
કૃપાના બળે તે, સદા આશ્રયે રે!

ભુલાવું તને કેટલું કેટલું હું?
ખજાનો ન તારો થતો ખાલી કે શું?
રૂડી વાત તારી ગમી છે, હવાં કે—
જમા ને ઉધારે પ્રભુપાદ અર્પે.

થયાં જે કરે અંતરે યુદ્ધ તારે,
જણાવા ન દે જે કદી કોઈ વારે;
બીજા નિત્યનાં કામની ઉપરે કેં—
રખે છાપ એની પડે બાપ! જોજે.

સદા ઉદ્યમી રૈ' અને ખંતીલું થૈ—
—ઊંડાઊંડર, વિશ્વાસ, શ્રદ્ધા ધરીને—
—જજે પંથ કાષ્યે પ્રભુને સ્મરીને—
જણાવ્યા કરી તારી મુશ્કેલીઓને.

કદી રાગ-દ્વેષે ન તું લક્ષ દેજે,
ન ચિંતા બીજી કોઈ તું વ્હોરી લેજે,
અને ભાગ આવેલ જે કર્મ તેને—
—કરીને પૂરું નિત્ય નિશ્ચિત રે'જે.

ગતિ તારી એકાગ્ર, શક્તિ બનાવી,—
વળી ભાવના જોશ એમાં ચડાવી;
બધા શત્રુઓ યુદ્ધના ક્ષેત્રમાંથી—
—ભગાડી ચહે કાં ન સંતાપ-મુક્તિ?

પ્રભુના વિના આશ કો'ની ન ધારો,
ન આધાર એના વિના દિલ ન્યાળો;
ન એના વિના પ્રેમ ક્યાંયે ધરાવો,
ન એના વિના તે કશુંયે વિચારો.

પ્રભુ-પ્રેમની વેદીની ઉપરે તું—
 —કરે પીઠ કાં કુરબાની કરંતાં?
 ગયો કાળ પાછો ન આવે કદાપિ—
 અવેળા-સવેળા તું લે કામ સાધી.
 મથીને મથીને ફરીને ફરીને
 —હૃદે શોધતાં શોધતાં તત્ત્વ લાધે,
 પુરુષાર્થ ભારે કરીને કરીને,
 હૃદે એમ ઉતારજે સ્વર્ગ-ગંગા.
 કૃપા તો પ્રભુની સદા વર્ષતી જો!
 પૂરી ઝીલવા તારી તાકાત ક્યાં છે?
 થશે જેમ આધાર જ્યાં શુદ્ધ તું-માં,—
 વધે જશે, ઉત્તેજના, પ્રેરણાઓ.
 લહ્યાં તું કરી વૃત્તિનાં સર્વ રૂપ,
 અનુકૂળ થાવા તને ઝોક દેજે;
 મથાવે ભલે તોય પૂંઠે પડીને,
 તદાકાર એને કરો પાદપદ્મે.
 ગમે ત્યાંથી નિર્દોષ આનંદ લેજે,
 પૂરાં શાંતિ ને પ્રેમભાવેથી રે'જે;
 દયા, શાંતિ, વૈરાગ્ય, ત્યાગ, ક્ષમાથી,—
 તું ટેવાઈ રે' એમને નિત્ય સાધી.
 તને વૃત્તિનું મૂળ મેં શોધવાને
 —બતાવ્યા કર્યું છે ઊડું વારેવારે;
 અને વેગ એનો પ્રભુ-પાદપદ્મે
 શમાવા કરું છું તને ગોદ નિત્ય.
 પ્રભુ-પ્રેમના સ્વાદમાં લુબ્ધ રે'વા—
 તદાકાર વૃત્તિથી ત્યાં મસ્ત થાવા—
 અને એમ અસ્તિત્વ તારું મિટાવા—
 પ્રભુના પદે નિત્ય તું લીન રે'જે.

હરિ-નામને ચિત્તમાં તું મઢી લૈ—
 હદે શ્રેય ને પ્રેય બે સાધી લેજે;
 હંમેશાં પ્રભુ આશ્રયે લીન રૈને,
 સ્મર્યા વિણ તું ના ઘડી એક ખોજે.

હદે નામના જાપની પ્રેમ-માળા—
 વહાવો પદે તે સદા ગંગધારા;
 શમાવી પૂરાં બુદ્ધિ ને ચિત્ત ભાવ,
 તહીં હોમજો પ્રાણની વૃત્તિ સર્વ.

પ્રભુ પ્રેમની ધૂનમાં મસ્ત રે'જે—
 સદા કામ તારાં ઉકેલી જ લેવાં,
 પ્રભુના પદે ચિત્ત મધ્યસ્થ રાખી,
 ઊંડા પ્રાણ પ્રેરી, પીજે પ્રેમ-પ્યાલી.

‘તુજચરણે’

(વસંતતિલકા)

સંધ્યા હમેશ પીંછી દિવ્ય વડે અનેરું,
 આલેખવા બહુ મથે તુજ ચિત્ર ઘેરું;
 સોળે કળા ખરચતાંય કળાય ના તું,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

પાપી છતાં મલિન ઉર અનન્ય ભાવે,
 તારું કરે સ્તવન જો, પ્રભુ, નિત્ય તેને,
 —સાધુ બનાવી ઉર દુર્ગુણ કેં ન રાખે,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

જ્ઞાનેન્દ્રિયો મનસહિત પદે જ રાખી,
 કર્મેન્દ્રિયોથી વ્રત-જીવન આચર્યોથી,
 તું હેમખેમ સઘળું ચલવે જ તેનું,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

થઈ તત્ત્વવિત્ત સ્મરશે ઉર ભક્તિ-જ્ઞાને,
તુંમાં ધરી હૃદય આદર પ્રેમ, તેને
સાયુજ્ય-મુક્તિ કરુણાનિધિ! આપશે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

કર્મો કર્યે અવતરે પણ કર્મને જે
આસક્તિ છોડી કરશે, પદમાં સમર્પે
તેના, પ્રભુ, મરણજન્મ ફિટાડશે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

જેવો તને અનુભવ્યો પ્રભુ, ઉર જેણે,
તેઓ તને નિજ મને ત્યમ ઓળખે છે,
ભાસ્યો ન એક સરખો કદી કોઈને તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

વ્યાપી રહ્યો સકળમાં નિજ આત્મરૂપે,
છે વિશ્વમાંહી સચરાચર નાથ તું, જે
બ્રહ્માદિ દેવ, ત્રણ લોક-તણો પતિ તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

જે બહાર છે, પણ મહીંય ભર્યો પડ્યો છે,
તે તું જ શુદ્ધ સ્વરૂપે સહુમાં ઠર્યો છે;
તું છે અખંડિત, અબાધ, સ્વયંભૂ છે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

ના આદિ, મધ્ય, નહિ અંત જણાય જેનો,
પામી શકાય નહિ પાર કદીય જેનો,
ખેલી રહ્યો અણુ-અણુ મહીં વિશ્વમાં તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

હોવાપણું કદીય હોય જ કોઈને જો,
એવો નથી તુજ વિના કહીં કોઈ બીજો;
છે યોગ્ય એક જગ ચિંતવવા પ્રભુ, તું;
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

તું જે તપેય, વરસે, સહુ જે પ્રભુ તું,
જે કાર્ય-કારણ તણો મૂળ હેતુ છે તું,
તું ચેતને, જડ, મૃતે, પ્રભુ, અમૃતે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

યોગી તણો પુરુષાર્થ સમર્થ, છે તું,
ને બુદ્ધિશાળી જનની પ્રભુ, બુદ્ધિ છે તું;
તું મૂળ સત્ય, પરબ્રહ્મ પવિત્ર છે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

આકાર ના, નહિ વિકાર, તું નિર્ગુણી છે,
ને બુદ્ધિ, તર્ક, મન, વાયની પાર તું છે;
આનંદ ચિત્ત સત-તણું મૂળધામ છે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

સ્ત્રી જેમ જે પતિ થકી જગ ઉપજાવે,
સંતાન સૌ, ત્યમ બધું જગ ઉદ્ભવાવે,
માયાથી આ અચળ ને ચળ જે, પ્રભુ તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

માયા મહીં સ્મરણ નિત્ય કર્યા કરે છે,
નિર્લેપ તું, ત્યમ છતાં તું રહી શકે છે;
રે' શૂન્યમાં, પણ વિકારી થતો પ્રભુ તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

સૌનોય તું, પ્રભુ, ન કોઈ તણો વળી તું,
કોનો ન સંગ તુજને, પણ સંગી છે તું;
છે ભાવનામય જ ભાવઅતીત છે તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

દુષ્ટોતણો જગતમાં યમદંડ છે તું,
હાર્યાતણો મદદગાર પ્રભુ, નકી તું;
ભાવે જતાં શરણ લે કરને ગ્રહી તું,
એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.

આધાર ના જગત કોઈ તણો જ જેને,
 આધાર તું જરૂર છે પ્રભુ સર્વ તેને;
 છે સૂત્રધાર સચરાચર વિશ્વનો તું,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.
 ખોલે જરા પ્રણય-ઘૂંઘટ તાહરો તું,
 ડોલે ડૂબી રસમહી જન યોગીઓ સૌ;
 અર્પે કદી જીવન લાખ ભુલાય ના તું,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.
 જેને જપે હૃદયમાં સ્મરીને ઊંડું કો,
 જેને ભજે તપ-વ્રતો કરીને જનો સૌ;
 રિઝાવવા જન મથે કરી યજ્ઞ-યાગો,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.
 કર્મે, મને, શરીર, વાય, પગેથી હાથે,
 ને આંખ, કાનથી ગુના બહુ મેં કર્યા છે;
 દેજે વિસારી, શરણાગત જાણ તે તું,
 એવા પ્રભુ, હૃદયથી તુજને નમું હું.
 સંબંધી ને સ્વજન, દિ' વસમો જ આવ્યે,
 રે'શે બધાંય અળગાં પ્રભુ, હુંથી જ્યારે;
 ત્યારે ભૂલી નવ જતાં મુજ ભાળ લેજે,
 આ એકલી અરજ દીન તને કરું છું.
 માથે સમર્થ ધણી છે પ્રભુ, એમ જાણી,
 નિશ્ચિંત હું રહું પડ્યો પ્રભુ, સોડ તાણી;
 જાણું ન કેં કરવી શેં તુજ પ્રાર્થના હું,
 ગાંડાની જેમ બકવાટ કર્યા કરું છું.
 પાડ્યા કરીશ પ્રભુ, બૂમ તને હું નિત્યે,
 ના આપશે જયહીં સુધી, પ્રભુ, માગું હુંજે;
 કંટાળતો પ્રભુ, રખે કંઈ તેથી, જોજો,
 છોરું ગણી તુજ, મને પ્રભુ અંક લેજે.

[૧૯૨૪માં રચાયેલી પ્રાર્થનાઓ]

‘દોરજે તું’

(વસંતતિલકા)

તારો પ્રતાપ જગમાં સઘળે પ્રકાશે,
તો એકલો ગરીબ વંચિત કેમ રાખે?
એવો ગુનો તુજ કર્યો પ્રભુ, શો હશે મેં?
કે સામું ના નીરખતો કંઈ તું જરીયે!

લેશે કદી ખબર ના મુજ કાંઈ જો તું,
જ્યાં ત્યાં મરીશ ભટકી, કર કેં નિઘા, તું;
મારો પ્રભુ! જીવનપંથ નિહાળજે તું,
આડો જતો હઉં જહીં તહીં દોરજે તું.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૨)

‘છોને ભલે ના જીવું!’

(વસંતતિલકા)

છેલ્લી પળે સ્મરણ ભાવથી થાય તારું,
એ એકલું જ પ્રભુ, હું કર જોડી માગું;
પ્રેમામૃતે ડૂબવજે મુજને પ્રભુ, તું,
ને ધન્ય રાંક કરજે, તુજ દાસ હું છું.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧)

(શાદ્દલવિકીરિત)

લોભીને ધન વ્હાલું છે જયમ, વળી છે કામીને કામના,
તેવું હું તવ નામ વ્હાલું કરવા હૈયે ધરું ભાવના;

રૂહેવાયે પણ એક ના તુજ વિના, તું અગ્નિ એવો પ્રભુ!
હૈયામાં પ્રકટાવજે વિરહનો, છોને ભલે ના જીવું.

ભાંગે ના ભ્રમ શેં પ્રભુ, મુજ બધો? સંદિગ્ધ શેં રાખતો?
દે વાકેફ બનાવી તું, તુજ મને દે મંત્રવિદ્યા પ્રભુ!
જો ને! હું કરીને ક્રિયા તુજ બધી તૈયારી ઊભો પ્રભુ!
ખામી તોય કંઈ રહી ગઈ હશે, તેથી પ્રભુ, દે ન શું?

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૮)

‘મુજ નસીબમાં’

(મંદાકિંતી)

બોલાવ્યો છે બજવી બજવી બંસી તારી મને તેં,
જાતાં પાસે પણ જરી હવે દષ્ટિ ના તું કરે છે;
આકર્ષ્યો’તો મન, હૃદય ને ચિત્તને નાદથી જે,
તેયે હાવાં મુજબ નસીબમાં હાય! ના કેં સુષાયે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૩)

ગોથાં ખાધાં યુગ યુગ થકી કેંક મેં આ જગે ને,
ના છૂટાયું, મથી મથી મર્યે પાર ના આવતો કેં;
લે છે હાથે, વળી પ્રભુ, મૂકી દે પછી શેં મને તું?
એવું એવું કરી ગરીબનું પારખું તું જુએ શું?

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૭)

(શાદ્દલવિકીરિત)

તારું મંદિર સ્વચ્છ સાફ કરવા ભારે મથું છું પ્રભુ!
ક્યાંયે રૂહે ક્યરો જરી નહિ સદા એવા હું યત્નો કરું;
તોયે કેં મનને પસંદ પડતું ના કામ એવું થતું,
રૂહેવા યોગ્ય પૂરું તને ક્યમ કરી એને બનાવું? પ્રભુ!

તું મારું મન મંત્રમુગ્ધ કરજે, તાબે રહે જેથી તે,
ક્યાંયે ના ચસકી શકે પણ જરી તે ઠામ મેળે રહે,
માગ્યામાં ઉર એટલું તુજ કને માગું પ્રભુ એક હું,
એ દે, તો મુજ રંક ભાગ્ય ફળશે, દેખું રુડો દી' પ્રભુ!

તારું મંગલ નામ હું હૃદયથી ભૂલીશ કેમેય ના,
છોને પ્રાણ જતા, છતાં પણ કદી હું ટેક મૂકીશ ના;
જારી યત્ન રખાવવો હૃદયથી છે હાથ તારે પ્રભુ!
મારો યત્ન કરાવતો ન તપનો તું ભંગ કો' દી' પ્રભુ!

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૨૨-૨૩)

‘કરું શું’

(વસંતતિલકા)

આ ધૂળનાં રજકણો કંઈ કામ લાગે,
હું તેટલોય ખપ આવું નહીં જરીયે;
આવી દશા અધમ છેક નિહાળી મારી,
હું તો બળી બહુ મરું, પ્રભુ! લે ઉગારી.

પોકાર પાડી તુજને વિનવ્યા કરું છું,
શાને પ્રભુ! મુજ કશું નવ સાંભળે તું?
આ રાંકની દિલ દયા ધરજે પ્રભુ! તું,
ફહેવા મને હક નથી વધુ એથી બીજું.

કર્તવ્ય હું રીઝવવા તુજને કરું શું?
શા મંત્ર કે સ્તવનથી તુજને સ્તવું હું?
પૂજા હું તારી મનસા રીતથી કરું શું?
હું મૂઢ, માત્ર તુજ નામ લઈ જ જાણું.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૩૦, ૫૦)

‘ચાચના’

(શાદ્દલવિકીડિત)

તું મારાં મદ, મોહ, મત્સર, પ્રભુ! ને ક્રોધ સંહારજે,
મારાં સર્વ વિકાર ને વિષય, તું બાળી પ્રભુ! નાંખજે;
જે કેં આળસ ને પ્રમાદ મનથી કાઢી બધું નાંખજે,
ખાલી સાવ તરંગથી કરી મને હે તાત! ઉદ્ધારજે.

ભૂલો દોષ થતાં કબૂલ કરતો, હું પાય તારે પ્રભુ,
ને શિક્ષા મળતાં ન હું બડબડું, પ્રેમે સહી તે લઉં;
રૂહેવા જાગ્રત હું મથું, ત્યમ છતાં દોરાઈ આડો જઉં,
તે વેળા હૃદયે સતેજ કરજે હું—મૂર્ખને હે પ્રભુ!

મારા સંકટને સમે સતત તું રૂહેજે સહાયે પ્રભુ!
હૈયે હિંમત ડામવા દુઃખ બધું તું આપજે હે પ્રભુ!
સામે બાથ, ઝઝૂમવા બળ મને તું એવું દેજે પ્રભુ!
કે હાથે મુજ એકલે દુઃખતણો હું અંત લાવી શકું.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૩૬, ૬૨, ૬૩)

(શિખરિણી)

મડાગાંઠે તારે ચરણ વળગીને રહીશ હું,
હવાં સૂઝે તેવું મુજ કર તને જેમ ગમતું,
ને કો’ને તાબે તું, નવ કરી શકું આગ્રહ તને,
મને દેતો રૂહેજે, પ્રભુ, ઘટતું જે હોય મુજને.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૬૯)

શ્રદ્ધા

(વસંતતિલકા)

તેં પાપના કીચડમાંથી બહાર કાઢી,
 દીધો પ્રકાશ મુજને ધપવા અગાડી;
 મૂર્ખાઈથી બૂઝવી દીપ હું નાંખતો ને,
 પાછો મથું ફરીથી ચેતવવા પ્રભુ! તે.
 તારો લીધેલ નહિ છોડી દઈશ કેડો,
 ના આવશે જહીં સુધી, ન મૂકીશ છેડો,
 લાંઘ્યા કરીશ તુજ દ્વાર પડ્યો રહી હું,
 શ્રદ્ધા, હું ઉર પીગળાવી શકીશ તારું.
 કોને કહું હૃદય-પીડ થતી ઊંડી જે?
 માને ન કો, મૂરખમાં ગણી કાઢતા ને,
 તુંયે ન કાન ધરતો કરવું હવાં શું?
 છાનું રડું કૂટી કૂટી શિર નિત્ય મારું.
 મારે નથી તુજથી કાંઈ પ્રભુ, વધારે,
 માગી જ લે, મુજ થકી પ્રભુ, જોઈએ તે,
 તારું જ જ્યાં સઘળું છે, વળી હુંય તારો,
 ‘મારું’ કહી તુજ પદે દઉં શું પછી તો?
 વાંકા બધા જહીં સુધી ગ્રહ જો! પડ્યા છે,
 કોટિ કર્યે પણ ઉપાય ન કામ ધારો;
 તોયે હું બેસી કર જોડી નહીં રહીશ,
 મારાથી જે બનતું સર્વ કર્યા કરીશ.

(શાદૃલવિકીડિત)

હૈયામાં ધરી હામ બહાર નીકળ્યો હું આવવા તું-કને,
 હું છું બાળ, ન ભોમિયો, ચઢી જતાં આડો પ્રભુ! શું થશે?
 તારો તું ધ્રુવ ધ્યેય બાળ મુજ છું, સામે જ એને પ્રભુ,
 રાખી દૃષ્ટિ મહીં જ જેમ ડગલાં હુંથી ભરાતાં ભરું.

તારા જાપ જાપ્યા કરું, નિશદિને હૈયે ઊંડા હું પ્રભુ!
 શ્રદ્ધાથી મુજ કો'ક દી' પણ પ્રભુ, સંતોષશે આશ તું;
 ને યત્કચિત્ તારી હુંથી બનતી સેવા કર્યા જો! કરું,
 જો આવે મુજ કેં દયા ઉર તને, તો ભાળ લેજે પ્રભુ!

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૬૯, ૭૯, ૮૪, ૮૮, ૯૯, ૯૪)

તુજ પાસ માગું

(વસંતતિલકા)

લજજા મૂકી દઈ બધી તુજ પાસ માગું,
 કે રંગી દે પ્રભુ, મને તુજ રંગમાં તું,
 ને ઓતપ્રોત વણી ભેળવી દે મને તું,
 તું—સાથ એક કરી મસ્ત બનાવજે તું.
 હું દુઃખમાં પણ મજા, પ્રભુ! ભોગવું છું,
 તેથી જ માર તુજ હું જીરવી શકું છું,
 બાકી રહ્યો ન હોત કેં જીવતો હજી હું,
 આભાર એ તુજ પ્રભુ! ક્યમ ભૂલી જાઉં?
 તારું પ્રભુ! કિરણ-તેજ ઉતારવા હું,
 મારે હૃદે સતત નિત્ય મથ્યા કરું છું;
 પાણી મથું બનાવવા સ્થિર, સ્વચ્છ મારું,
 કે જેથી ત્યાં પડી શકે પ્રતિબિંબ તારું.
 કેં દોષ આવરણ જે મુજમાંહી હોયે,
 તે બાળી સર્વ કર ભસ્મ કૃપા-કટાક્ષે,
 મારો બધોય મળ, ત્રાસ, નિવારજે ને
 તારી પરે પ્રભુ! મને દિલ વૂહાલ દેજે.
 પ્રારબ્ધ-કર્મ, પુરુષાર્થ વડે બધા યે,
 બાળી જ નાંખીશ પ્રભુ! જડમૂળથી એ,
 ચોળીશ રાખ પછી એની બધા શરીરે,
 તેવી દશા મુજબ થવા પ્રભુ! તું કૃપા દે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૯૪, ૯૯, ૧૧૮)

છતાં શ્રદ્ધા

(શિખરિણી)

બધા મારા જોરે વિકટ લડું સંગ્રામ પ્રભુ, હું,
પ્રભુ! તોયે કેમે નવ છૂટી શકું, હારું વળી હું,
અહાહા! જાણું છું, ગહન ગતિ છે કર્મ તણી તે,
છતાં શ્રદ્ધા, કો' દી' હૃદય મુજ આરામ મળશે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૧૦)

ધ્યેયલક્ષિતા

(વસંતતિલકા)

ના જન્મ સાર્થક થતો મુજ રાંકનો જો!
એળે જતો સમય વીતી બધો જ મારો,
ના જ્યાં સુધી જીવનનું મુજ ધ્યેય લાધે,
આ વિશ્વમાંહી મુજને બધું વ્યર્થ લાગે.
શાંતિ સરિત્સલિલમાં પ્રભુ ડૂબવું છે,
એના અગાધ જળમાં વળી ન્હાવું મારે,
ધક્કા-કૃપાથી હડસેલી મહીં મને દે,
કે બૂહાર ના નીકળી હું શકું કોઈ વારે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૩૪-૧૩૫)

શરણાગતિ

(શાદ્દલવિકીડિત)

તારે પાલવ હું પડ્યો ત્યમ છતાં ના દર્દ પૂરું મટ્યું,
એવું ઔષધ આપ કે મૂળ થકી જાયે બધું તે બળી;
તું-જેવો ન સમર્થ વૈદ કહીયે જાણી ઢળ્યો પાદ હું,
નિંદાશે તુજ નામ રોગ મટશે જો ના પૂરો, તો પ્રભુ!

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૪૦)

જીવ-શિવ

(શિખરિણી)

પ્રભુ! તારે મારે જુગ જુગથી સંબંધ કંઈ છે,
 નિભાવે જો ના તે, કહીં જઈ, કહે, બાળ ઠરશે?
 બધું તું તો મારે મન જીવન-સર્વસ્વ પ્રભુ, છે,
 બન્યો છે તેયે તું પરમ પ્રભુ, હા! શત્રુ મુજ શેં?
 હઠાવી મારી કો હૃદય-ગમગીની નવ શક્યું,
 ફર્યો જ્યાં જ્યાં હું ત્યાં, ધ્રુવડ સમ દીઠું જગ બધું,
 નિરાશામાંથી હું કદીય નીકળી શું નહીં શકું?
 અરે! ખંડાવાનું નિશદિન રહેશે કરમ શું?
 પ્રભુ! હંમેશાં હું રહું જગતને બાપ, નમતો,
 કદી ભૂલેયૂકે શિર મુજ ઊંચું હું ન કરતો;
 રહેવામાં નાના અણુ પણ થકી લાભ બહુ છે,
 મને એવો રાખી મુજ હૃદયને ઊર્ધ્વ કરજે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.ટ., પૃ. ૧૫૮-૧૫૯)

(વસંતતિલકા)

છે ગોકુલેશ, પરિપૂર્ણ તું એકલો જ,
 ને હું સ્વભાવવશ જીવ છું એક માત્ર;
 તોયે છતાં તુજ ભણી મુજ દષ્ટિ રાખું,
 પોતા તણો ગણી મને તુજ અંક લે તું.
 આહું કશું અવળું મેં કર્યું હોય જે જે,
 મારી પરે કરી દયા પ્રભુ! માફી દેજે;
 ના જે તને રુચતું, ના મુજથી બનો તે,
 ને હોય જે પ્રિય તને મુજથી થજો તે.
 હૈયું પ્રભુ, કરવું છે મુજ એવું મારે,
 ને કોઈને પથ મળે નવ પેસવાને,
 મારે તને પ્રભુ, તહીં પધરાવવો છે,
 હું યોગ્ય સ્વાગત તને કરું શોભતું શેં?

જો દે મને હુકમ આંખ તણા ઇશારે,
તો તારી પાસ કરું સાહસ આવવાને,
તારો પ્રભો! દબદબો નિરખી અચંબો,
પામું હદે, ડગ ભરાય ન, સ્તબ્ધ ઊભો.

તારા વિના સ્મરણ કોઈ તણું ન થાય,
નિષ્ઠથી યોગ કંઈ સાધી હુંથી શકાય;
જો એટલું કરી શકાય કૃપાથી તારી,
તો હું-સમો જગતમાં નહિ ભાગ્યશાળી.

છોને ભલે અવગણે હમણાં મને તું,
કો' દી' શકીશ રીઝવી તુજને પ્રભુ! હું,
હું પ્રાણ પાથરી મૂકીશ પ્રભુ! તું-કાજ,
શ્રદ્ધા પવિત્ર કરશે મુજ રંક-ધામ.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૬૬, ૧૭૧, ૧૮૪, ૧૮૮, ૧૮૯)

ક્યારે?

ક્યારે થશે હૃદય કોમળતા-સ્વરૂપ?
ક્યારે ત્યહીથી ફૂટશે પ્રભુ, ભાવ-ગંગ?
ક્યારે પવિત્ર કરશે વહી સર્વ અંગ?
ક્યારે થશે તુજ અનંત સમુદ્ર સંગ?

હું કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, લોભ પાયે,
તારે ધરું, પ્રભુજી, ભેટ સ્વીકારી લે તે;
ને કેં બીજા હૃદય હોય વિકાર જે જે,
હું-પાસથી ઝૂંટવી સર્વ લઈ જ લેજે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૧૮૪, ૨૦૪)

કૃપા દે

તારા પ્રભુ હુકમને વશ રહેવું મારે,
તારા પ્રતિ ઉરથી નમ્ર રહેવું ભાવે;
ઈચ્છા હશે તુજ પ્રભુ! જયમ તે પ્રમાણે,
હું તો મથીશ ભરવા ડગ; તું કૃપા દે.

આંખે તું અંજન કૃપા તણું આંજ એવું,
આસક્ત કો' વિષયમાં રહું ના કદી હું,
જાદુ કરી જ પ્રભુ, ભેળવી દે મને તું,
કે જોઈ ના શકું બીજું પ્રભુ તું-વિના હું.

સંસાર આ ગહનથી જગદીશ! રક્ષ,
ને કામ, ક્રોધ, મદ, મત્સર, મોહ, ભક્ષ;
મારું વળી સમૂળગું અભિમાન ટાળ,
ને પાઈ દૂધ પ્રભુ, તારી કૃપાનું પાળ.

આ અંધકાર ઉર વ્યાપી રહેલ મારે
તેને પ્રભુ દૂર કરી તુજ તેજ દેજે;
એ સત્પ્રયાસ કરવા વળી સાહસે, તે
શ્રદ્ધા અનન્ય તુજ શક્તિ અમોઘ દેજે.

શેક્યોય પાપડ નહીં મુજથી ભંગાશે,
એવા હું નિર્ભળ થકી પ્રભુ! શું સધાશે?
તારે કરાવવું હુંથી પ્રભુ હોય જે જે,
જો કેં તને પડી જ હોય, કરાવજે તે.

તારા ગુના પળપળે કરું છું અનેક,
જોયું ન જોયું કરજે તુજ જાણી બાળ;
કહેવાય ના મુજથી એમ પ્રભુ! છું મૂર્ખ;
દે યોગ્ય દંડ, બબડ્યા વિણ તે સહીશ.

ઊંડી વિવેક તણી શક્તિ તું આપ જેથી
પારે તરાય અવિચાર, વિચાર સૌથી,
મારે તને હૃદય અંતરદષ્ટિ વાળી,
છે ખોળવો, કહીં ભળાય ન તારી ઝાંખી.

ક્યારે અકિંચન પૂરું મુજથી થવાશે?
ક્યારે કશાની મુજને ન જરૂર રહેશે?
ક્યારે પ્રભુ! સહુની પાર તરી જવાશે?
ક્યારે હું—થી પ્રભુ નચિંત પૂરું થવાશે?

સંપૂર્ણ સંયમ પ્રભુ! જો કરી શકાય,
સર્વેન્દ્રિયો પર હું—થી, મુજ કામ થાય;
તો જે નિષિદ્ધ પ્રભુ, બાબત હોય તે તે,
છોડી શકાય મુજથી, તે દિલ ભાન દેજે.

જે કેં કરાય પ્રભુ! સર્વ કરાવતો તું
'કર્તા હું' તોયે અભિમાન ધરાય તેવું,
અજ્ઞાન કેટલું હજી મુજમાં વસ્યું છે!
તે ટાળવા સમજ-શક્તિ પ્રભુ, મને દે.

(‘જીવનદર્શન’ આ.૮, પૃ. ૨૧૭, ૨૨૩, ૨૨૪, ૨૨૮, ૨૩૦, ૨૪૧)

ઘન્ય કરજે

(શિખરિણી)

મૂક્યો જાણે હોયે ગિરિ-સમ મને ભાર હૃદયે,
કરે લાગ્યા એવું સતત, સમજું કારણ ન તે,
ઉપાહું શી રીતે? કરવું ગમતું ના કશું મને,
થવાયું આવું શં મુજ થકી હશે સૂનમૂન જે?
ગમે તેવી હોતાં દુઃખદ સ્થિતિ મારી ત્યમ છતાં,
ન છોડાજો હું—થી ધીરજ વળી સંતોષ દિલમાં,
કશો ત્યારે હું—માં કંઈ પણ નહિ ફેર પડજો,
રહેવાજો હું—થી સમરસ દશામાં સહુ, પ્રભો!

નથી લાઘ્યો બુદ્ધિ પર હૃદયનો કાબૂ હજુ કેં,
 જઉં ઉશ્કેરાઈ બહુ સમય આવેશ થકીયે,
 નથી પૂરો જન્મ્યો મુજ પર હજી સંયમ મને,
 પ્રભો! એવો હું તો બહુ ઘું નબળો; તું મદદ દે.
 ચૂમી જો, લેવા દે ચરણરજ તારી પ્રભુ! મને,
 લઉં સંકેલી તો પછી જીવનની બાજી સરવે,
 બીજી કોઈ આશા રમી રહી નથી આ મુજ દિલે;
 ફળાવીને એને મુજ જીવનને ધન્ય કરજે.
 હજી એની મેળે મુજ હૃદય ઉકેલ ન થતો,
 થવાયું છે, જાણું ત્યહીં સુધી પાકું મુજ થકી,
 તવાશે ભઠ્ઠીમાં સખત બહુ ત્યારે પીગળશે,
 વહું જાશે ત્યારે રસ-ઝરણું હું-માંથી સતતે.
 પ્રભુ મારામાં કો રીતની કશી ના ખોડ વસજો!
 જીવાવા એ રીતે મુજથી સઘળા યત્ન બનજો!
 વળી આકાશેથી કદીય મુજ દષ્ટિ ન ખસજો!
 ધપાતું રૂહેવાજો સતત મુજથી તું-ગમ પ્રભો!

(‘જીવનદર્શન’ આ.ટ, પૃ. ૨૮૬, ૩૦૨, ૩૧૫, ૩૨૮, ૩૩૬)

દેજે

(વસંતતિલકા)

દષ્ટિ વિશાળ કરજે મતિ, રુડી દેજે,
 ઉત્સાહ ને ઉર-ઉમંગ વળી તું દેજે;
 ઉદ્યોગ-ખંત મુજને તું અપાર દેજે,
 શ્રદ્ધા ઊંડી તુજ પદે વળી પ્રેમ દેજે.
 નિત્યે સદા મન ચિંત્વન-મગ્ન રૂહેજો!
 દેહાત્મભાવ સમૂળો મુજથી ભુલાજો!
 એના વિના મુજથી કામ કશું ન થાજો,
 એ આશ એટલી પ્રભુ, મુજ પૂર્ણ હોજો.

(‘જીવનદર્શન’ આ.ટ, પૃ. ૩૩૬)

(માલિની)

સમજણ પડતી ના માર્ગ ના ખૂટતો શેં?
 પથિક કંઈક રસ્તે આડફંટે વળ્યો છે;
 શ્રમ જરૂર બધો આ જાય મિથ્યા જ, તેથી,
 કરગરું, લઈ લેની રાહ સાચે કૃપાથી.
 પ્રભુ મુજ પુરુષાર્થે હામ પ્રેરતો રહેજે,
 નહિતર મુજથી તો કામ આ ના સધાશે,
 મતિ, બળ મુજમાં તો બાપ, ઝાઝાં નહિ છે,
 પ્રભુ મુજ મદદે તું, નિત્ય તેથી રહેજે.
 કહું હૃદય-વ્યથા કેટલી વાર? તું ક્હે,
 રડી રડી કથી ચૂક્યો, કેટલી વાર તો તે;
 ક્યમ કરી પ્રભુ, તું લે, ધ્યાનમાં વાત મારી?
 ક્યમ કરી દિલ થાય એક તું-માં? મુરારી!

('જીવનદર્શન' આ.૮, પૃ. ૩૩૬, ૪૦૪, ૪૦૫, ૪૨૯)

નિવેદન

(શિખરિણી)

અધોગામી મારી હજી પણ વહે વૃત્તિ મનની,
 તને પોકાર્યા હું કરું હૃદયથી, દે સૂહાય પ્રભુ, તું,
 મને મારાનું રહે પૂરું સતત ને ભાન હૃદયે,
 અને તારા ખ્યાલે મન રમી રહે, માંગુ પ્રભુ, તે.
 ધર્યામાં હું તારે ચરણ સમજ્યો ચિત્ત ન કશું,
 ક્યા મોઢે તારી રહમ પછી શેં માગી શકું હું?
 પૂરું હૈયું મારું કરી નવ શક્યો શુદ્ધ હું હજી,
 ટકી રહેવા તેથી તુજ બળ હું માગું પદ ઢળી.
 ફર્યો છું ફંદામાં, નીકળી શકું ના બહાર પ્રભુ, હું,
 છુટાવા એનાથી પ્રભુ, શરણ મેં તો તુજ ગ્રહ્યું;
 હવાં સૂહેવાતું ના મુજથી પ્રભુ, વાતાવરણ આ,
 કસોટીની આવી ગઈ હદ, હવે તો કર કૃપા!

વિલાસી વૃત્તિઓ હજી ભટકવું છોડતી નથી,
 પૂરૂપરી એની છૂટતી નથી આસક્તિ દિલથી;
 જરા જો દે ખોલી, તુજ પ્રણયનો ધૂંધટ પ્રભો!
 બધી આકર્ષાશે તુજ તરફ આઠે પ્રહર તો.
 કુવિચારોથી હું-હૃદય કદી ડૂહોળાઈ જઉં છું,
 વિવેકેથી ત્યારે જરૂર પ્રભુ, હું ભ્રષ્ટ થઉં છું,
 પ્રભુ, બન્ને રીતે પતિત બનતો, કર્મ કરતાં,
 બચાયું છે, તેમાં પ્રભુ, તુજ કૃપાનો જ મહિમા.
 બહુયે જન્મોમાં વિષયતણું તેં સેવન કીધું,
 ધરાયો તોયે ના, હજુ પણ ધરે રાગ દિલ શું?
 પડેલા સંસ્કારો હજી નથી ભૂંસાતા બહુ મથ્યે,
 નવા પાડીને તું, રગરગ વિશે કાં વિષ ભરે?

(‘જીવનસંશોધન’ આ.૧, પૃ. ૩૫, ૬૯, ૭૦)

આત્મનિરીક્ષણ

(વસંતતિલકા)

વર્ષાની માંહી ઊભરાય અસંખ્ય કીડી,
 તેવી રીતે ઊભરતી ઉરવૃત્તિ મારી;
 કેમે કરી નવ શમે, મથતો ઘણો હું,
 એ તાપ ના સહી શકું, કર કેં કૃપા તું.
 મારો સ્વભાવ કરુણા—મુદિતા—સ્વરૂપે,
 સંપૂર્ણ ફેરવી શકું યદિ મૈત્રી રૂપે,
 તો વાસના ક્ષય સમૂળગી સર્વ થાશે,
 તેવું થવા પ્રભુ મને બળશક્તિ દેજે.
 મારું નિરીક્ષણ કર્યા કરતો રહું છું,
 તેથી જ દોષ મુજ ખોળી શકું, પ્રભુ, હું;
 ને હું મથ્યા જ કરું નિત્ય સુધારવા તે,
 તેવી, કૃપાથી, રહી જાગૃતિમાં શકાયે.

આવીશ યત્ન કરી કો' દી' હું તારી પાસ,
હું તે વિના જરી ન જંપીશ, ના ઠરીશ,
સર્વસ્વ શક્તિ મુજ ત્યાં બધી વાપરીશ,
ધાર્યું ગમે ત્યમ કરી પણ મેળવીશ.
દાવાનળે દુઃખ તણા બળી હું રહ્યો છું,
પાડ્યા હું ભૂમ કરતો, બચવે ન શેં તું?
ના સાંભળે કંઈ કશું મુજ રાંકનું તું,
તોયે મને હૃદય આશ, ઉગારશે તું.
પાસે ન કેં સબળ સાધન, હું કરું શું?
એવો હું નિર્બળ પ્રભુ, બહુ રીતથી છું,
તોયે છતાં હૃદય હિંમત ભીડી ભારે,
યત્નો કર્યા કરું કને તુજ આવવાને.
તું-દેખતાં અવગુણો બહુ મેં કર્યા છે,
લાગું પછી હૃદયમાં પ્રિય હું તને શેં?
મોઢે ક્યેથી વિનવું તુજને પ્રભુ, હું?
આવે મને બહુ જ લાજ, છતાં હું છોરું.

(‘જીવનસંશોધન’ આ.૧, પૃ. ૧૦૫, ૧૦૬, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૦૯, ૧૫૫, ૧૫૬)

સાધના

(વસંતતિલકા)

જે જે વિકાર ઊઠતા મનમાંથી, તેને
સ્થેજેય પોષું પ્રભુ, હું ઉર ના કદીયે,
તેને વળી ન વધવી તક આપતો હું,
એ તો કૃપા તુજ, કરી શકું બાકી હું શું?
રૂહેવા કૃપાથી તવ હું સહુથીય જુદો,
ન હું નિમિત્ત બનવા કંઈ ના કશાનો,
નિત્યે મથ્યા કરું, છતાં મુજ હું-પણું જે,
તે કો'ક વાર ભૂલવે, કર નાશ તું તે.

આશા ધરી નસીબની પર હું કદાપિ,
 બેસી રહું નહિ, થતું કરું કામ હું-થી;
 'જો હિંમતે મરદ રૂહે, મદદે ખુદા છે',
 વિશ્વાસ એ વચનમાં હૃદયે મને છે.
 તું-પ્રેમથી હૃદય કોમળ ભાવ વૂહેતું
 મારે પ્રભુ, કરવું છે, તુજ સૂહાય દે તું,
 હું યોગ્ય પાત્ર બનવા બનતું કરીશ,
 ને સ્વર્ગથી હું ઉતરાવીશ ભાવ-ગંગ.
 પૂરું સમર્પણ થતાં સુધી નિત્ય મારા
 યત્નો બન્યા જ કરજો, પ્રભુ, એકધારા!
 માયાનું જોર મુજમાં, પ્રભુ, જ્યાં સુધી છે,
 મારે પ્રયત્ન કરવાની જરૂર રૂહે છે.
 મારા હું દોષ પ્રભુ, જોઈ શકું સદાયે
 એવી મને હૃદય દિવ્ય તું દૃષ્ટિ દેજે;
 જેથી પૃથક્કરણ નિત્ય કરી શકાયે,
 ને ભૂલ કેં થતી સુધારી હુંથી શકાયે.
 જ્યાં શાંત થાય મુજ ના હજુ કામવૃત્તિ,
 એકાગ્ર ત્યાં ક્યમ કરી શકું ચિત્તબુદ્ધિ!
 તોયે મહેનત બધી કરું રાખી શ્રદ્ધા,
 કે તે ઊગી નીકળશે, જીવું આશમાં આ.
 હું તો ઘણા અવગુણોથી પ્રભુ! ભરેલ,
 ને ચિત્ત, બુદ્ધિ, મન, પ્રાણ નથી ઠરેલ,
 મેં કેં ઉકાળ્યું નથી, છે ભટક્યા કરેલ,
 ને યોગ્ય જે પ્રભુ, તને, નથી કેં દીધેલ.
 જો રાગદ્વેષ મુજમાંથી હજી હઠે ના,
 એના ખસ્યા વગર કામ કશું થશે ના,
 એ ભૂંડું બંધન થશે પ્રભુ, દૂર ક્યારે?
 એનાથી મુક્ત મુજને તું બનાવી દેજે.

શિક્ષા સદ્વા વગર કર્મ પૂરાં ન થાશે,
 ને ભોગવ્યા દુઃખ વિના સુખ ના પમાશે,
 છે સ્પષ્ટ એ, મન-વકીલ છતાં ચગાવે
 ને યુદ્ધ પીઠથી કરાવી મને ભગાડે.
 મારા વિકાર કરી દૂર, મને ઊંચે લે,
 સૌ વાસનાથી, પ્રભુ, નિર્મળ તું કરી દે,
 ને ક્રોધ હું-પદ, બધું પ્રભુ! બાળી દેજે,
 પૂરો પવિત્ર મુજને તું બનાવી દેજે.
 ક્યારે તું રંક તણી આશ પૂરી કરીશ?
 ક્યારે તને દિલ ભરી નીરખી શકીશ?
 ક્યારે પ્રભુ ઊઘડશે મુજ દિવ્ય આંખો?
 ક્યારે હૃદ પ્રકટશે તુજ જ્ઞાન-દીવો?

(શિખરિણી)

તમારી ઈચ્છાને વશ થઈ રહું છું ગરીબ હું,
 મને જેવો રાખે ત્યમ પ્રભુ, રહું, કેં ન બબડું,
 શિરે નાંખે જે જે સહન કરું છું સર્વ પ્રભુ, હું,
 તપાસી જોજે જા! મુજ કરી કસોટી ખરી પ્રભુ!

(‘જીવનસંશોધન’ આ.૧, પૃ. ૨૫૯ થી ૨૬૭, ૩૩૫)

(શાદ્દલવિકીડિત)

પ્રાર્થુ પ્રીતથી નિત્ય હું, હૃદયથી પાપે ઢળું રાંક હું,
 શી રીતે રીઝવી શકું, ન સમજું વાંછું દિલે તોયે હું,
 હૈયેથી ઊભરાઈ ભાવ ચરણો તારાં પખાળે પ્રભુ!
 પોકારું અતિ આર્ત હું હૃદયથી વાંછેલ દેજે વિભુ!
 ‘મારો છે હક્ક પ્રેમ-ભાવ થકી’ મેં માન્યું હતું એમ ને,
 ફાવ્યું તે તુજ પાસ માગ્યું ‘હક્ક’થી બીજું વિચાર્યું ન મેં,
 આજે કિન્તુ સૂઝ : નથી હક્ક કશો પ્રેમના પંથમાં
 માટે કેવળ માગું છું તુજ કૃપા આધાર કોઈ વિના.

(‘જીવનસંશોધન’ આ.૧, પૃ. ૩૪૪)

સૌ સત્ય બનશે

(શિખરિણી)

રહી યંત્રી તું જો પ્રભુ, ગરીબને નિત્ય ચલવે,
અને આ આધારે અવતરણ તું જો કરી વસે,
પછી ઈચ્છાઓ જે હૃદય સ્ફુરશે, સર્વ ફળશે,
અને વાચા, કાર્યો, જરૂર મુજ સૌ સત્ય બનશે.

(‘જીવનસંશોધન’ આ.૧, પૃ. ૩૪૪)

હૃદય-પોકાર

(શિખરિણી)

પ્રભો! જન્મ્યો’તો હું ગરીબ જન તેથી રઝળવું,
અને કર્મે મારે જગ રખડવાનું, બહુ થયું,
ગયો છું જ્યાં જ્યાં હું તહીંથી શીખવા કંઈ મળ્યું,
ખરે! તારી શાળા જગતભરમાં વ્યાપ્ત પ્રભુ! શું?
દુઃખોનું છે તૃષ્ણા મૂળ, હું કરવા તે દૂર ચહું,
પરોવેલાં હોવાં મન, ચિત્ત, તું-માં તેથી શું મથું!
પ્રયત્નોમાં મારા પ્રભુ! બળ તું દેજે તુજ સદા,
ભુલાતાં લૈ લેજે પ્રભુ! પથ સીધે, તું કરી કૃપા.
નિરાશાથી મારા મન પર થઈ છે અસર હા!
ભૂંસાતી ના કેમે બહુ બહુ વિચારો ઉપજતા;
હતો કેવો ઊંડો મુજ હૃદયમાં નિશ્ચય છતાં,
જતી દીસે લજ્જા, મુજ પર પ્રભુ! તું કર દયા.
ભરી મુઠ્ઠી મુઠ્ઠી જીવન-ધન મેં વેડફી દીધું,
હવાં રોવા બેઠો કર શિર ધરી બેઉ મુજ હું,
છતાં બાજી હાથે સમજી, કરતો યત્ન પ્રભુ! હું,
મને પાછું મારું ધન કરવી દે પ્રાપ્ત મૂળનું.

હજી કેમે મારું પ્રભુ! હૃદય ભીનું નવ થતું?
 નથી રંગાતું તે કંઈ કંઈ પ્રયોગો કરું, પ્રભુ!
 ગણી તારું જો તું મુજ પર દયા પૂર્ણ કરશે,
 નવું, સૂકી સૃષ્ટિ પર, જીવન પાછું પ્રગટશે.
 વિચારો આડા જ્યાં મન-મહીં સ્ફુરે તે પળ મને,
 મૂંઝારો આવે છે હૃદ-અનુભવેલો ન કદીયે,
 વળી છૂટે મારી પર બહુ જ ધિક્કાર મુજને,
 મને આનાથી તો મરણ અદકું પ્રિય પ્રભુ! દે.
 પ્રભો કેવું મારું હૃદય નબળું! ખ્યાલ મુજને,
 સદા રે'તો એનો સતત, કરું જોયા હૃદય તે,
 કરું રાખ્યા હું તો મુજ હૃદય સામે 'કરવું શું?'
 છતાં માગું દેજે, ધીરજ બળ ને હિંમત પ્રભુ!
 ભલે રેલો આવે જયમ જળતણો તે વહી જશે,
 વિચારો છો આવે, ત્યમ મન મહીં સૌ સરી જશે,
 નિશાની રે' એની પણ ન જરી તે સાવધ રહું,
 અને કેમે મારું કદી નવ ચૂકું ધ્યેય મનનું.
 બધી બાજુઓનો મુજ ભય ટળ્યો છે નવ હજુ,
 છતાં આશા રાખું તુજ તરફથી તોય પણ હું;
 કરે શેખી જેવી ફૂવડ વહુ તેવો જ પ્રભુ! હું;
 મને, આવેલો છું શરણ સમજી, રક્ષ પ્રભુ! તું.
 હજી લુચ્ચું મારું, મન ઝટ વળે પંથ અવળે,
 બહુ ખેંચી તાણું પણ ન પદ* રંગાય પૂરું એ,
 ભલેને તે દોડે પણ થઈશ હું સંમત નહિ,
 અને એની જોડે કરીશ ઝઘડ્યા નિત્ય હઠથી.
 ગુનાઓ જે જે કેં મુજ થકી થયેલા પ્રભુ! હશે,
 બધી શિક્ષા એની સહી લઈશ જે હું—પર થશે;
 છતાં મોટો છે તું વળી નિધિ દયાનો તું પ્રભુ! છે,
 પડ્યો છું તારે હું શરણ, કરવું યોગ્ય કરજે.

પહેલાં તો મારા બળ થકી તને પામી શકવા, ભીડી'તી મેં બાપુ! મુજ હૃદયમાં હામ પણ હા! પ્રભો એવી રીતે કંઈ નવ મળ્યું આથડી મર્યે, હવાં જાણ્યું મારા બળ તણી કશી કિંમત ન છે. કરીને તૈયારી પથ હું નીકળ્યો, ત્યાં અધવચે, અને ગાહું ઘાંચે અટકી પડિયું છે; મદદ દે; રચેલા આદર્શો જીવનમહી ઉતારી શકવા, વળી આવ્યો તારે શરણ, પૂરું હું તો સમજવા. તને રાજી રાખી શકું ત્યમ હું—થી યત્ન બનજો, હમેશાં કર્તવ્યે મુજ મતિ પ્રભો! સ્થિર ઠરજો, પ્રભો! મારે માથે તુજ વરદ બે હાથ ધરજે, મને સંભારીને મુજ પર કૃપાદષ્ટિ કરજે. ઘણું પશ્ચાતાપે હૃદય તપવ્યું મેં ત્યમ છતાં, કસોટી પૂરું ઊતરી શકતું તે હજીય ના, 'પુરુષાર્થીને તું સતત બળ વિશ્વાસ ઉર દે!' જીવું એ શ્રદ્ધાએ અવર કંઈ આધાર ન મને. કરેલા ધ્યેયેથી કદી મુજ ન પ્રવૃત્તિ ખસજો, અને ત્યાં ચોંટેલું મન, ચિત્ત તણું ધ્યાન ઠરજો; થતાં સૌ કામોમાં મુજ થકી સદા મેળ બનજો, પ્રભો! એવી મારી પર તુજ કૃપા તો ઊતરજો. સ્વીકારાજો હું—થી મુજ ભૂલ ગમે તે પણ થતાં અને પ્રેરાયેલા પથ ગમ જવા દે બળ કૃપા, ઊંડું ભાવે તારું સતત મુજ ચિંતવન થજો; અને બુદ્ધિ મારી કદી પણ વિપથગામી ન બનજો. ભલે બાહ્યાચારો જગ તુજ હશે શુદ્ધ સઘળા, તને કેં એનાથી નથી જ મળવાની કશી મતા; કૂંડાળે એના એ પડી ન રહેતાં, દૂર કહીયે, જવાનું છે તારે, ભૂલી જઈશ ના તે મન વિશે.

પુરુષાર્થેથી જે નવ મળી શક્યું, તે પદરજે, મળ્યું કેં સદ્ભાગ્યે હરિજન તણીથી ગરીબને, હતી શ્રદ્ધા ના કેં, મુજ મતિ બહુ તર્ક કરતી, વિચારો ઊંધા તે કરતી હતી, હાવાં જરી ઠરી.

ઢળી શીખ્યો તારે ચરણકમળે સ્વાશ્રયી થવું, કમાયો તેથી ને અનુભવી શક્યો જોર મુજ હું, કૃપા વિના તારી બની શક્યું હતે કેં ન મુજથી, પ્રભુ! તારો માનું ફરી ફરી હું તો પા'ડ હૃદયથી.

વિચારો વિકારી હજીય મુજ કેડો નવ મૂકે, મને ક્યાંનો ક્યાં તે ઘસડી જઈ ફેંકે દૂર ઘણે, બની જ્યારે આવું, મન હું હઉં ના સાવધ પૂરો, હું તો હૈયે ત્યારે, પ્રભુ! તુજ બની સ્થસ્થ બનતો.

પ્રભુ! પૂર્વના કો' જરૂર મુજ સંસ્કાર હૃદયે, કૃપાથી જાગ્યાથી, કંઈક વળી હું જાગૃત થયો, પ્રયત્નો શ્રદ્ધાથી તહીંથી કરવાના શરૂ થયા, છતાં અંધારું આ ફીટતું નથી, દેની તુજ કૃપા.

પ્રભુ! મારામાંથી દૂર તું કરની આળસ બધું, વળી બાળી દેની મન, હૃદયથી ક્રોધ પ્રભુ! તું, અહંતા હું-માંથી સમૂળગી કરી દેની દૂર તું, શકું પૂહોંચી જેથી પ્રભુ! તુજ કને એમ કર તું.

મને મારામાં તો હૃદય દઢ વિશ્વાસ બહુ છે, જીવાતું રેવાયે મુજથી પ્રભુ! તે કારણ વડે; નિરાશામાં બાકી ટકી રહી શક્યો હોત નવ હું, કૃપા એવી હોજો મુજ પર સદાયે તુજ પ્રભુ!

મને ઉદ્ભવ્યો જે હૃદય મહીં સંદેહ પ્રભુ! હું શકું રૈ એનાથી દૂર જ, મુજને પ્રેર ત્યમ તું, વળી શોકે, હર્ષે સમ રહી મતિ, ચિત્ત તુજમાં રહે મારાં એવી ચરણ પ્રભુ! દે ભક્તિ હૃદયમાં.

‘જગે જીતી પ્રેમે વશ કરી શકું ક્રોધ મુજ હું’
 ‘બૂરાઈને જીતું પ્રભુ! મુજ ભલાઈથી જગ હું’
 ‘જૂઠું સત્યે જીતું, જીતું કૃપણ દાનેથી પ્રભુ! હું’
 હદે એવું ઊંડું બળ પ્રભુ! મને દે વિનવું હું.

હું તો ઘંટીના બે પડ મહીં પિલાઈ મરું સદા
 કૃપાદષ્ટિ મારી તરફ કરતો તોય ક્યમ ના?
 ભલે જેમાં રાજી હઈશ, હું સ્વીકારી લઈશ ને,
 દશા હું સંતોષે વગર બબડ્યે ભોગવીશ તે.

હંમેશાં રે’વાજો મુજથકી સદાચારી મનથી,
 થવામાં નિષ્પાપી મદદ મુજને આપ પ્રભુજી,
 કૃપા વિના તારી મુજ થકી સધાશે નવ કશું,
 પ્રભો! એ રીતે હુંપદ, કર છતાં, પંગુ-જન છું.

મને મારા દોષો તણું સતત સૌ ભાન ઊઠજો,
 અને તે દોષોને ક્યમ દૂર કરું, ચિંત્વન થજો,
 ભૂલો, ચૂકો જે જે મુજથી બનશે, તે હું તુજને,
 જણાવ્યાં હંમેશાં કરીશ, મતિ દે સૂક્ષ્મ મુજને.

ચળાજો ના કેમે મુજથી કદીયે નિશ્ચય થકી,
 મને દેતો રે’જે પ્રભુજી! બળ એવું ઉરમહીં;
 કશું ચત્કિચિતે કદી બનતું ના તાત! મુજથી,
 છતાં થાતું જે કેં, બનતું બધું તારી રહમથી.

મને તીવ્રાકાંક્ષા પ્રભુ! તુજ વિષે તું જગવજે,
 હદે તારા દૈવી પ્રણય થકી ઉન્મત્ત કરજે;
 વળી જ્ઞાનાગ્નિથી મન, હૃદયને શુદ્ધ કરજે,
 સદાયે તારું ત્યાં ઘર બનવીને વાસ કરજે.

રહેવાજો નીચું જગત નિત્ય મુજથી,
 સહેવાજો પ્રેમે દુઃખ શિર પડે જે, મુજ થકી,
 સદા મારી રે’જો પદ કમળમાં વૃત્તિ મનની,
 અને તું—માં મારી સતત સ્ફુરજો ભક્તિ હૃદથી.

કરેલો છે મેં તો મનહૃદય ચિત્તે નિશ્ચય મહા,
ગમે તે થતાંયે નવજીવનને પ્રાપ્ત કરવા,
નિરાશાથી જ્યારે પણ મનહું મારું ડગમગે,
મને દેતો રે'જે તુજ બળ-કૃપા-હામ હૃદયે.

સ્વીકાર્યું તું ના મેં પ્રભુજી! તુજ અસ્તિત્વ જગમાં!
અરે! વર્ત્યો હું તો મનગમતી રીતે જીવનમાં,
કૃપા તેં એવાની પર પણ કીધી તે જીવનમાં,
નવી દૃષ્ટિ આપી, વીસરું તુજને તે ક્યમ હવાં?

ભલેને સંજોગો અનુકૂળ હશે ના મુજ બધા,
વિચારો જો રાખી દઢ શકીશ, તો તો બસ ભલા!
પ્રભો! તેથી તું-માં સતત, ઉરશ્રદ્ધા ધરી રહે,
પહોંચાશે ધ્યયે, જરૂર મુજથી એક દિવસે.

મને ક્યારે તારા પદ-કમળમાં સ્થાન મળશે?
મહેચ્છા એ ઊંડી મુજ જીવનની એક પ્રભુ! છે.
સધાશે જ્યાં સુધી મુજ જીવનનું ધ્યેય નહિ તે,
નિરાંતે જંપીને ઠરી હું નવ બેસીશ કદીયે.

હૃદયે જે ધારેલું તુજ થકી લીધા તે વગર હું,
હવાં કેડો તારો કદીય પણ મૂકીશ નવ હું,
તને શ્રદ્ધાથી હું રહીશ વળગી આગ્રહ થકી,
ભર્યા હૈયું મારું કરીશ પ્રભુ! તારા સ્મરણથી.

ભલે વિધ્નો આવે, ઊતરી પડતા પા'ડ શિર છો,
અને અગ્નિ-જવાળા ફરી વળતી ચોપાસ મુજ છો,
ગમે તેવું થાઓ મુજ, પણ હઠો તું-પરથી ના,
પ્રભો! શ્રદ્ધા મારી, કંઈ જ બસ માગું અવર ના.

હૃદે ઊંડો ઊંડો પ્રણય પ્રગટાવી હું તુજને
કરી એવો મારો લઈશ, છટકી કે નવ શકે;
તુમાખી તું તારી ચલવી પછી જોજે મુજ પરે,
તને થૈ થૈ કેવો નચવીશ તુંયે તે સમજશે.

‘હું સર્વત્ર વિદ્યમાન છું.’

- શ્રીમોટા

‘જીવન દર્શન’, બી. આ., પૃ. ૩૮૨